

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ

ԳՐԵԱՑ

Հ. ՄԻՆԱՍՆԱՌԻՐԻԺԱՆ

Ի ՄԻԻԹ. ՈՒԽՑԷՆ

ՄԱՍՆ Ա.

1814-1848

ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՎԱՆՍ Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ

1881

Ա. Զ. Դ

Պատմական ուսմանց յառաջադիմութիւնը եւ բազմաթիւ անձանց փափագը, խրախոյս եղան մեզ լրացընելու Պատմութեան այն մասը որ ցարդ կը պակսէր ազգային տպագրեալ մատենից մէջ, եւ որ ժամանակին մերձաւորութեան պատճառաւ ամենէն կարեւոր մասը կը կազմէ:

Առ այս մանաւանդ ստիպուեցանք 'ի Թախան-ձանաց Մուրատ-Ռափայելեան վարժարանի երիցագոյն աշակերտաց, որոց համար նախ գրուեցաւ Պատմութիւնս դասախօսական ձեւով. եւ որչափ ալ ջանացինք համառօտութեան շաւղէն չխոսորիլ, այսու հանդերձ դժուարին եղաւ մեզ 'ի սպառ մնալ այն սահմանաց մէջ, ուզելով յիշատակել անհամար դէպքերէն գոնեայ զսակաւս, զորս անկարելի էր որ լռեր Պատմութիւնն դարուս ոգին ըմբռնելու համար: Համարեցանք դարձեալ զուսանողս եւ զընթերցողս այնպիսի աստիճանի մը հասած, զորս պարզ դիպաց յիշատակութեամբ չէինք կրնար գոհացընել, առանց այն դիպաց նախնական պատճառքը եւ հետեւանքը բացայայտելու. անոր համար առաջիկայ պատմութեանս

հասկացողութեան համար ամենակարեւոր կը դատինք նաեւ նախընթաց պատմութեանց գիտութիւնը, որոց հետ կապեալ է եւ զօդեալ դիպաց յիշատակութեամբք:

Ժամանակակից պատմութիւնը իրեք մաս բաժնած ենք. Ա. 1814էն 1848, այն է՝ միապետական վարչութեանց ժամանակէն մինչեւ այն տարին յորում ամեն ազգ յեւրոպէ քիչ շատ իր սահմանադրական ազատութիւնքը ստացաւ. Բ. 1848էն մինչեւ 1871, կամ լաւ եւս ըսել՝ մինչեւ Քաղաքագիտութեան այն յեղափոխութիւնը, ուսկից վերջը գաղղիական ազդեցութեան տեղ բրուսիականը փոխանակեց. եւ Գ. մեր օրերը, զոր մեծաւ մասամբ կը կազմեն Արեւելեան պատերազմունք: Եւ այս երեք մասանց ոճոյն ճաշակ մը համարելու է ներկայ հրատարակեալ Ա. մասը, որ նաեւ Ա. հատորը կը կազմէ:

Կը խոստովանինք եւս այս առթիւ եթէ քանի դժուարութիւնք ընդ առաջ ելան մեզ Պատմութեան կարգը անցընելու ատեն այն դէպքերը զորս տակաւին ժամանակը բաւական չէ լուսաւորած,

Եւ մանաւանդ պատմագրաց եւ յիշատակարանաց եւ երբեմն ականատեսից տարածայնութեանց պատճառաւ . եւ որչափ ալ ջանացինք խնամով իւրաքանչիւր ազգին մատենագիրքը խորհրդակցիլ եւ ջանալ անկողմնասէր մնալ, այսու հանդերձ տակաւին յիշողութեան մէջ կենդանի պահեալ պատահարաց նկատմամբ շատ դժուարին կէտ մը երեւցաւ մեզ :

Եւ եթէ տակաւին ուղղելի մասունք նկատուին ի սմա, կը յուսանք իմաստնոց ներողամտութեան հանդիպել, խնդրելով միանգամայն լուսաւորուիլ այն մասանց վրայ :

Հ. ՄԻՆԱՍ ՆՈՒՐԻԻԱՆ

3 Յուլիս 1881 Վենետիկ

Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարան .

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ա Կ Ի Ց

Գ Լ ՈՒԽ Ա

Շ Ո Մ Ո Ն Ի Դ Ե Վ Ն Ա Կ Գ Ո Լ Թ Ի Լ Ն

1. Շումոնի դաշնակցութիւն. — Դաշնակից բանակք
դէպ 'ի Բարիզ: — 2. Բարիզոյ պաշտպանութիւնը: —
3. Բարիզոյ անձնատուր ըլլալը: — 4. Դաշնակցաց
մուտքը 'ի Բարիզ: — 5. Թայրան և Պոչոպոնեանց Ա
վերանորոգումը: — 6. Նաբոլեոնի անկումը: — 7.
Մայրաքաղաքին վիճակը. — Սահմանադրութիւն: —
8. Արդուայի կոմսին մուտքը 'ի Բարիզ: — 9. Նաբո-
լեոնի մեկնիլը 'ի Ֆրանկֆուրտի և հասնիլը յԷյպս: —
10. Նաբոլեոնի բանակները: — 11. Արդուայի կոմսը
կ'ընդունի զժերակոյտը. — Դաշինք 23 Ապրիլի: — 12.
Լոպոփիկոս ԺԸ կը թողոյ զԱնգղիա. Հրատարակու-
թիւն 'ի Սենդ Օւան.

1. ՇՈՄՈՆԻ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ. — ԴԱՇՆԱԿԻՑ ԲԱՆԱԿՔ
ԴԵՊ Ի ԲԱՐԻԶ: — ՅԵՍ ՈՐՈՅ ՆԱԲՈԼԷՈՆ Ա ԱՐՀԱՄԱՐ-
ՀՆԵՐ ԷՐ ԳՈՂՈՂՈՒԹԵԱՄԲ ՄԸ ՇԱԹԼԵՅՈՆԻ ԴԵՍԱՅԱՆՎՈՐՈՂ-
ՎՈՅՆ ՍԱՅՄԱՆՆԵՐԸ, ՀՈՐԱ ԴՎԱՆԱԿԻԿ ՄԵԾ ՍԵՄՈՒԹԵԱՆԿ
ՍԱՇՏՈՆԵԱՅԲ ՄԷԴԷՆԵՐԷ՝ ԱՍՏՈՐԻՈՅ, ՆԷՍԷԼՐՈՍ՝ ՌՈՒ-
ՍԻՈՅ, ՀԱՐԱՆՍԿԵՐԿ՝ ԲՐՈՒՍԻՈՅ և ԳԱՍԼՐԻ ԱՅԳՂԻՈՅ,
ԴՎԱՆԷ՝ ՄԸ ՍՏՈՐԱԳՐԵԳԻՆ 'Ի ՇՈՄՈՆ, ՈՐՈՎ ՀՈՐԱ ՍԵՄՈՒ-

1814 թիւնք կը միաբանէին զէնքերնին չթողլու մինչև որ Եւրոպա խռողաղուծեամբ գտնայ իր հաւասարակշռու թիւնը. այս դաշինքը քսան տաշի պիտի տուէր և իւրաքանչիւր պետութիւն 150,000 հոգի զինեալ պիտի ունէր հանէր և Անգլիա 50 միլիոն սղլրլին պիտի տար : Անգլէն մարտի 19ին Շաթլիոնի գեապանաժողովը ցրուեր էր, դաշնակցաց երկու բանակները Շվարցենպէրկի և Պլիւրըրի առաջնորդութեամբ զանազան կողմէ կը յառաջէին Գաղղիոյ հողուն վրայ, որուն զօրքը Եւրոպիոյ այլ և այլ կողմեր տալածուեր էր : Նաբուլէոն սակաւաձեռն բանակով մը միայն Ռէմսի քով կը դանուէր. Սուլթ մարաջախտը վրիպակ շարժմամբ մը թողուցած ըլլալով զՊորտոյ՝ Մարտի 12ին Ուէլլինկոն ներս մտեր էր. և ժողովուրդը որ արդէն թշնամի էր կայսերական վարչութեան, մէկէն ուրք ելեր էր : Սպանիայէն դիմեց նաև Անկուլէմի դուքսը՝ Արդուայի կոմսին որդին, և Պորտոյի մէջ աւաջին անգամ հռչակուեցաւ Պուրպունեան ցեղին վերականգնումը : Սակայն այս հռչակումը ժողովրդեան կողմանէ էր և ոչ 'ի դաշնակցաց. մինչև անգամ Ուէլլինկոն դուքսը ծանոյց Անկուլէմի դքսին որ դաշնակցք բնաւ չէին խառնուեր Գաղղիոյ վարչութեան և թաղաւորելու ցեղից խնդրոց մէջ (1) : Նաբուլէոն Պորտոյէն եկած լուրերը ծածկեց բանակին և աներկիւղութեամբ զօրահանդէս մը կատարելէն ետքը Ռէմսի դիմաց՝ քաղեց դէպ 'ի Սէն : Իր մօտենալոյն վրայ՝ դաշնակցք երկրորդ անգամ թողուցեր էին զԴրուա և արդէն յետս ընկրկել սկսեր էին, երբ Աղէքսանդր կայսրը խորհրդեան մէջ սաստկութեամբ պնդեց որ հարկ էր գունդերը կեդրոնացնել յԱրսի՝ սիւր-Օպ, և այն տեղ սպասել Նաբուլէոնի՝ 90,000 զօրօք : Եւ յիւրաւի մարտի 20ին հասաւ Նաբուլէոն 20,000 զօրօք և ստիպուեցաւ թշնամեաց հետ կռուիլ : Պատերազմին սկիզբը Նաբուլէոն մեծապէս վստանգեցաւ, հարկ եղաւ

(1) Նէթման իր հռչակաւոր Exposition royaliste գրոց մէջ մեծաւ հմտութեամբ կը փնտայ ցուցնել որ Պուրպունեանց վերանորոգման մէջ օտարք բնաւ մաս չունէին. Գլ. Բ. 8օդ. Բ.

որ լեհացի գնդի մը քառակուսւոյն մէջ ապաւինի, սակայն քիչ վերջը դուրս ելլելով, զօրքը իր ներկայութեամբ նոր ոգի մը յգեցաւ. և Նաբոլէոն Օպի վրայ մեծ քաջութեամբ կռուեցաւ ընդդէմ դաշնակցաց: Նաբոլէոն կ'ուղէր պատերազմը շարունակել. այլ հարկ եղաւ զինանիւ իր զօրավարաց խորհրդոյն և անցնիւ Օպը (1):

Երկրորդ օրը յետ մինչև կէսօր ճակատած պահելու իր դունդերը դաշնակցաց դիմաց, յանկարծ դիրքը փոխեց և ընթացքը ուղղեց դէպ 'ի Վիդրի: Միտքը դրած էր անցնիւ մինչև 'ի Լորէն և 'ի Մէյ, միանալ ուրիշ գունդերու հետ, և միանդամայն զթշնամին իր ետևէն ձգելով հեռացնել մայրաքաղաքէն: Այնչափ ապահով էր այս կարծեաց վրայ որ Բարիդու ամրութեան համար շատ հոգ չտարաւ. « Եթէ երևնայ թշնամին մայրաքաղաքին առջև, երեք օրուան համար է միայն » կ'ըսէր: Պատուէր զրկեց Մարմոն և Մորգիէ մարաջախտներուն գալ միանալ իրեն հետ Մառնի վրայ՝ Շալոնի ճամբով:

Դաշնակից զօրովարք 'ի սկզբան հետևեցան Նաբոլէոնի. սակայն յետոյ խորհելով որ աւելի քաղաքական միջոցով քան պատերազմով կարելի էր յաղթել անոր, յանկարծական խորհրդով մը որոշեցին իր հեռաւորութեան միջոց դիմել 'ի Բարիդ. և այս խորհուրդն անակնունելի և նորանչան երաւութեամբ մը 'ի գործ դրին: Աւելի հաստատուեցան իրենց կարծեաց մէջ կայսրուհւոյն և Ռովիկոյի դքսին թղթերուն բռնուելով, յորս Նաբոլէոնի կը պատմէին քաղաքին վիճակը և արդէն հակառակութեանց ձայներուն բարձրանալը: Սակայն զՆաբոլէոն լրտեսելու և զինքը պատրելու համար 10,000

(1) Գերմանացի պատմագիրը յաղթութիւնը դաշնակցաց կուտան: «Գաղղիացի գունդերուն քաշութիւնը՝ չկրցաւ դիմանալ մեծագոյն զօրութեան դիմաց և ստիպուեցաւ (Նաբոլէոն) նահանջել դէպ 'ի Վիդրի: Ունայն տեղ 5000 հոգի կորսնցուցեր էր և այս անգամ ևս բոլորովին կը ջախջախուէր եթէ յաղթականը գիտնար յաղթութենէն օգուտ քաղել: Փիրսոն. Պատմ. Բրուսիոյ. 1814 տարին: Վէպեր, Հտ. Բ. Յետին պատերազմունք Նաբոլէոնի: Ընդհակառակն Գաղղիացիք չքեղ յաղթութիւն մը կը համարին Նաբոլէոնի կողմէն:

28 Մարտ

ձիաւոր ռուս թողուցին այն տեղ՝ յանձնելով վինձին. կրող ռուս զօրավարին հրամատարութեանը: Մնացած բանակը դէպ 'ի Բարիզ ճամբայ ելաւ. Պլիւխըր աջէն՝ Շվարցէնպէրկ ձախէն: Միայն Փրանկիսկոս կայսրը չուզելով իր դստեր և փեսային գահընկէցութեան ներկայ գտնուիլ, Մէդէուիք իշխանին հետ քաշուեցաւ 'ի Տիփոն:

2. ԲԱՐԻԶՈՒ ՊԱՇԱՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ: — Մարմոն և Մորդիէ Նաբոլէոնի հրամանին համեմատ կը ջանային անցնել զՄառն՝ պաշտպանելով միանգամայն մայրաքաղաքին ճամբան. սակայն յանկարծ թշնամին իրենց ճամբան կը գոցէ, և կը յառաջէ դէպ 'ի մայրաքաղաք: Այն ատեն մտաբանութենքը խորհուրդ կ'ընեն գունդերուն միացնելով դէպ 'ի մայրաքաղաք քաշուիլ: Այս նահանջիս մէջ մեծ ճարտարութիւն և արութիւն ցըցուց Մարմոն որ յետ միանալու Մորդիէի գունդերուն հետ՝ ընդ ամենը 15,000 հոգի՝ Ֆէր-Շամբընուազի ճամբան բռնեցին, ուր արդէն հասեր էր թշնամին և ուր հարկ եղաւ պատերազմիլ: Մարաջախտները 3,000 անձն կորսնցուցին, սակայն դիւցազնական արութեամբ մը ճամբան շարունակ մրցելով 12,000 հոգի ընդդէմ 200,000 ից կը հասնին մինչև Բարիզու սահմանները և կը դիմեն այս նոր պարագային համար խորհուրդ և հրաման ընդունելու Խնամակալ կայսրուհիէն և Յովսէփ Թագաւորէն, որ Նաբոլէոնի եղբայրն էր: Անհնարին է նկարագրել քաղքին մէջ եղած յուզմունքը: Ժողովուրդը մեծաւ մասամբ թէպէտ ձանձրացած Նաբոլէոնէ և անոր անդադար կռիւններէն, սակայն չէր կրնար հանդուրժել տեսնելով զօտարը առ դուրս քաղաքին: Ամենքը « զէնք » կ'աղաղակէին քաղաքը պաշտպանելու համար. սակայն զէնք տուող չկար. անհամար բազմութիւն մը մոլեգնեալ և յուսահատած կը թափառէր փողոցներուն մէջ: Շփութութիւնը կ'աւելնար՝ գիւղացւոց իրենց կարասեօք 'ի մայրաքաղաքն ապաւինելով: Ամենը լուր կ'ուզէին թըշնամւոյն վրայ և մեծապէս կը զայրանային որ դեռ վարչութիւնը անշարժ կը կենար:

Եւարդարեւ Բարիզու կայսերական վարչութիւնը յետին խեղճութեան և տարտամութեան մէջ էր: Խնամակալ կայսրուհին ինքն անարի, բնաւ վստահութիւն չունէր նաև Յովսէփայ վրայ, որուն ամենայն իշխանութիւն և հրաման աւանդած էր Նաբոլէոն՝ թէ որ յանկարծ թշնամին պաշարէր զԲարիզ: Պատերազմի պաշտօնեայն Գլարք՝ չունէր այն յատկութիւնքը որ այնպիսի միջոց մը կարևոր էին: Ռովիկոյի դուքսը Սավարի՝ իր ամեն բարի գիտաւորութեամբք հանգերձ բնաւ ազգեցութիւն մը չունէր խորհրդեան մէջ: Քաղքին հրամանատարը՝ զօրավարն Հիւլէն դեռ չէր շարժեր, և 'ի զուր Մոնսէյ մարաջախտը՝ հրամանատարն ազգային պահապանաց, զէնք կը խնդրէր. անբաւ հրացանք 'ի Վէնսէն և ուրիշ անգեր պահուած էին և վարչութիւնը չէր ուզեր առանց Նաբոլէոնի որոշակի հրամանին զանոնք բաժնել: Կար անձ մը որ կրնար այս նեղ միջոցին խորհուրդ տալ կայսրուհւոյն, և էր Թայրան (1), կայսրութեան փոխան — կայսրընտիրը. սակայն նա ալ իր անձնական խելով լքեալ ընդդէմ Նաբոլէոնի, կարծես կը ծիծաղէր այս գիպաց վրայ: Այսու հանգերձ խորհրդեան մէջ, երբ Յովսէփ կը պնդէր որ հարկ էր կայսրուհին և Հռովմայ թագաւորը ելլան 'ի Բարիզէ, ինքը հակառակը կը պնդէր թէ՛ ժողովրդեան և թէ՛ կայսրութեան շահուն համար: Յովսէփ կը ցուցնէր Նաբոլէոնի երկու յետին թղթերը, և երկրորդ օրը կայսրուհին իր որդւոյն հետ, ²⁰ Մօր Նաբոլէոնի առանձնական թղթերով և գանձով կը մեկնի դէպ 'ի Պլուա, 'ի մեծ տոգոհութիւն և 'ի լքումն ժողովրդեան:

Գլարք՝ Մարմոնի և Մորգիէյի հրամայած էր իրենց 22,000 զօրքով երկու մաս բաժնուած, Բարիզու շրջակայքը պաշտպանել: Բանակը ինչպէս նաև մարաջախտք թէպէտ իրենց օրական սննդէն նուազեալ և ութ օրէ 'ի վեր բնաւ հանգիստ չէին առած, սակայն եռանդեամբ

(1) Talleyrand անուան զանազան ընթերցմանց մէջ նախադաս համարեցանք զԹայրան, որովհետեւ, լսածնուս համեմատ, այս է գործածականը նաև իր ընտանեաց մէջ:

մը կը տանէին այս ամենայն վշտաց, հայրենասիրական զգացմամբ: Եթէ այն միջոցին դտնուէր Բարիզու մէջ փոխանակ Յովսէփայ և Գլարբի՝ անձ մը, որ ժողովը գեան եռանդը յօդուտ գործածէր և զէնք բաժնէր, մէկ օրուան մէջ 60,000 հոգուով նոր բանակ մը կը կազմուէր որ կրնար զրկուիլ 'ի նպաստ մարաջտիտներուն, որոնք արդէն սկսեր էին կռիւը, և հրացանի հարուածներուն ձայնը կը լսուէր մայրաքաղաքէն: Մարմոն կրոյէր էր Ռոմէնվիլի վրայ գիմելով թշնամին այդ տեղէն մերժել. և Մորգիէ կրցաւ ամրանալ քիչ մը ժամանակ Սէն-Տընիի գիմաց: Սակայն անհնար էր 22,000 հոգուով 200,000 թշնամեաց գէմ դնել, և սկսեր էին արդէն Գաղղիացիք յետս յետս ընկրկիլ՝ երբ Յովսէփայ լուր հասաւ որ թշնամեաց ուրիշ գնդեր ալ Շարոնի և Դրոնի կողմէն կը փորձեն Բարիզ մտնալ:

3. ԲԱՐԻԶՈՒ ԱՆՁՆԱՏՈՒՐ ԸԼԼԱԼԸ:--Այս լրոյն վրայ Յովսէփ կալանաւորութենէ վախնալով՝ թողուց զՄոնմարդը ուր հրամանատարութեան կեդրոնն էր, և աճապարեց փախչելու, իշխանութիւն թողլով մարաջտիտներուն անձնատուր ըլլալու՝ եթէ կարևոր տեսնան: Ի զուր Մարմոն ջանաց պաշտպանել զՌոմէնվիլ, հարկ կը լայ քաշուիլ 'ի Պէլվիլ. ուր կատաղի կռիւ մը կը սկսի: Շվարցէնպէրի իշխանը երկու յարձակումներ կը պատուիրէ, և երկու անգամ ալ չկրնար տիրել աւանին, բայց կը յաջողի զՄարմոն բաժնելու մայրաքաղաքէն: Մարմոն ինքզինքը բաժնուած տեսնելով, կը ժողվէ իր զօրավարքը և գունդերը և սուրը ձեռքը աննման քաջութեամբ մը պաշտպանուելով կը հեռացընէ Ռուսաց հետեակը (1): Միւս կողմէն Մորգիէ կը պատերազմէր քաջութեամբ Վիլլէդի և Շափէլի մէջ. սակայն թշնամին կը զօրանայ իր բազմութեամբ, և ամենէն կարևոր կէտը՝ զՄոնմարդը անպոռտպար գտնելով, կը քաշէ Բարիզու վրայ: Քաղաքին մէջ բնաւ պատրաստութիւն մը չէր եղած, և ան-

(1) Դաշնակիցք պաշտօնական կերպով ստուգեցին որ Բարիզու գիմաց 14,000 հոգի կորուսեր էին. մինչդեռ Մարմոնի բանակը 15,000 զօրքէ կազմուէր:

հնար էր թշնամեաց հեղեղին դէմն առնուլ. Մարմոն՝ որուն ձեռքն էր ընդհանուր հրամանատարութիւնը, տեսաւ որ հարկ էր հրաժարել անօդուս և վտանգաւոր պաշտպանութենէ մը, և Շվարցէնպէրկ իշխանէն զինա-
դադարուաւ խնդրեց:

Նաբոլէոն քանի մը օր առաջ անցեր էր զՎասսի և կարծելով որ այն 10,000 հեծեալքը ամբողջ Շվարցէն-
պէրկ իշխանին յառաջապահքն են, ետ դարձաւ կռուել
լու անոնց հետ 'ի Սէն-Տիզիէ, և թշնամին գաշտին վրայ 30 Մար-
թողուց 4000 մեռեալ և շատ մը հրանօթք: Երկրորդ
օրը միտքը դրած էր Վիգորիի վրայ գիմել երբ Գաղղիացի
զինուորաց ձեռքն ինկաւ թշնամեաց թուղթ մը, յորում
կը պատմուէր Ֆէր-Շամբընուազի կռիւը. այն ատեն ի-
մացաւ Նաբոլէոն թշնամուոյն դէպ 'ի Բարիզ քալելը:
Կայծակի պէս լուրը տարածուեցաւ բանակին մէջ. զօ-
րավարք և զինուորք «'ի Բարիզ» կը պոռային, մայրաքա-
ղաքը ազատելու համար. և Նաբոլէոն հրաման կուտայ
փութով ճամբայ ելլելու և ինքը առանձին կը կանխե-
քան զբանակը:

Մարմոն զինագադարումը ստորագրելէն վերջը քա-
շուեր էր 'ի Բարիզ. նոյն իրիկունը քաղքին ոստիկա-
նութենէն և ուրիշ նշանաւոր անձանցմէ ստիպեալ գաշ-
նակցաց նուիրակ իրկեց իմացնելու որ Բարիզ անձնա-
տուր կ'ըլլայ, այն պայմանաւ որ բանակը իր զինուորա-
կան պատուովը նոյն դիշէրը քաշուի ո՛ւր որ կ'ուզէ: Պայ-
մանները ընդունուեցան և ստորագրուեցան: Եւ ահա 31 Մար-
քանի մը ժամ վերջը Բարիզէն չորս մլոն հեռու կը
գտնուէր Նաբոլէոն, և հրաման կը զրկէր մինչև յետին
շունչ պաշտպանուելու, մինչև որ իր բանակը հասնի:
Սակայն քիչ վերջը կը լսէ անձնատրութիւնը և ջախ-
ջախեալ բայց ոչ յուսաբեկ յետս կը քաշուի 'ի Ֆոն-
դէնպլոյ (1):

(1) Շատերը այս անձնատրութիւնը իրիկ մատնութիւն մը կը շա-
տմբեցին Մարմոնի. սակայն Նաբոլէոն անգամ 'ի, Ս. Հեղինէ,
այս դէպքիս մէջ կ'արդարացնէ զմարտջախար և ամենայն յան-
ցանք կը ձգէ Գլարքի և մանաւանդ իր եղբորը Յովսէփայ վրայ

4. ԴԱՇՆԱԿՑԱՑ ՄՈՒՏՔԸ Ի ԲԱՐԻՋ. — Կայսերականաց մեկնելով քաղաքը անիշխանութեան մէջ մնացեր էր: Ամեն պաշտօնեայք հետևեր էին Յովսէփայ, և ոստիկանութեան պաշտօնեայն Սավարի՝ ելումտից և ոստիկանութեան գլխաւորաց պատուիրեր էր միայն, ըզքաղաքը հանդարտ բռնելու: Կայսերականաց մեկնելով, Նաբոլէոնի ռիսակալք մէջտեղ ելեր էին: Թայրան ամեն ջանք և հնարագիտութիւն 'ի գործ դրեր էր Բարիզ մնալու համար՝ ընդդէմ կամաց Գլարքի: Թայրան որուն պահաւ էր կործանելու այն շէնքը զոր ինքն ալ ճարտարապետեր էր. նախ ջանաց շահելու զՄարմոն, որուն ազդեցութիւնը այս դիրքին մէջ մեծ էր, և Մարմոն 'ի բնէ գիւրանսաց շողոմից, համոզուեցաւ Թայրանի խօսից 'ի նպաստ դաշնակցաց, և ընդդէմ իշխանութեան Նաբոլէոնի:

Կայսրը՝ գեռ չէր յուսահատած ազատելու զմայրաքաղաքը. և ժամանակ շահելու համար՝ մինչև որ ամբողջ բանակը ետևէն հասնի, զՔոլէնքուր դուքս Վիլենցայի կայսերաց բանակը ղրկեց իբրև դաշնախօսութեան մը պատրուակաւ: Միանգամայն բոլոր ցրուեալ գունդերը կ'ամփոփէր Էսոնի վրայ, ուր եկան նաև Մարմոն և Մորգիէ: Բարիզու ոստիկանութիւնը 'ի Պոնտի գնացած էր առ Աղէքսանդր կայսր, անոր խնամոց յանձնելու Բարիզու ժողովուրդը, ուր գնաց նաև Քոլէնքուր: Կայսրը մեծ սիրով ընդունեցաւ իր հին բարեկամը, սակայն յայտնեց որ դաշնակիցք չէին ուզեր բնաւ Նաբոլէոնի հետ դաշնաց վրայ խօսիլ. մնացեալ որոշողութիւնքը պիտի ըլլային յետ մտնալու 'ի Բարիզ:

Եւ յիրաւի այս մուտքը չքեղութեամբ կատարուե-

31 Մարտ ցաւ անմիջապէս երկրորդ օրը: Յաղթանակին պարագլուխն էր Աղէքսանդր կայսրը, իր աջ կողմը Գուլիէլմոս՝ Բրուսիոյ Թագաւորը և ձախ կողմը Շվար-

որ այնպէս անպատասխար թողուցեր էր չընկալ բարձունքը: Ե ինքզինքը զինուորական անձ մը կը կարծեր, և բնաւ իրի մը տեղեկութիւն չունէր. 5 կոմսն Մոնդուռն. Բանտարգելութիւն Նաբոլէոնի 'ի Ս. Հիլինէ. հտ. Բ. էջ 192:

ցէնպերկ իշխանը փոխանակ Աւստրիոյ կայսեր (1) : Իրենց կը հետեւէր բազմութիւն մը զօրավարաց և սպա-
 յից :

Որչափ որ ոստիկանութեան գլխաւորք առաջուղնէ
 ժողովրդեան քարոզած էին յաղթականաց բարի դիտա-
 ւորութիւնքը, յորդորելով որ սիրով ընդունին զանոնք,
 այսու հանգերձ ժողովուրդը խորին լռութեամբ և միայն
 հետաքրքիր աչօք ներկայ եղաւ այս հանդիսին : Զանազան
 էին զգացմունքք . մաս մը արդէն այս նախատանաց վրէժը
 կը խորհէր . ուրիշ մաս մը կը համբերէր, խաղաղութեան
 յառաջաբան մը համարելով այս դէպքս . վերջապէս
 կային նաև, որոնք մեծ ուրախութեամբ իբրև փրկիչ մը
 կ'ընդունէին զԱղեքսանդր, և ասոնք էին հին թագաւո-
 րականք, որոնք արդէն Մորմորանսի, Ռոշֆուքոյ և
 Նոայլի դքսերուն յորդորանօք առաւօտուընէ քաղա-
 քին զանազան թաղերուն մէջ սպիտակ դրօշը կանգնե-
 ր էին : Եւ երբ կայսրը կ'անցնէր Սէն Ժէրմէն արուարձա-
 նին դիմացէն, այն թագաւորականացմէ ոմանք « Կեցցէ
 արքայ, Կեցցեն Պուրպոնք » կ'աղաղակեն, սակայն պա-
 տասխան տուողք քիչ էին, ամեն կողմ ընդհանուր լռու-
 թիւն մը տիրած էր երբ յանկարծ խուճիկ մը գիմացէն
 անցնելու ժամանակ, որոնք մեծաւ մասամբ տիկնայք
 էին, կը լսուին « Կեցցէ Աղեքսանդր, Կեցցէ Գուլիէլմոս »
 աղաղակները : Այս անուամբը զանազան անգամ կը
 կրկնուին, ասով յաղթականք կը խորախուսուին և շքեզ
 զօրահանգէս մը կը կատարեն յԵլիսեան դաշտը :

Տ. ԹԱՅՐԱՆ ԵՒ ՊՈՒՐՊՈՆԵԱՆՑ ՎԵՐԱՆՈՐԳՈՒՄԸ . —
 Աղեքսանդր 'ի Պոնտի եղած ժամանակ փափաքեր էր
 գիտնալու թէ արդեօք ինչ կը մտածէ Թայրան Գաղղիոյ

(1) Բարիպու տիրելու արդիւնքը ամենայն պետութիւնք և նոյն
 իսկ Նարոլէոն Շվարցենպերկի տուին : Եւրոպիոյ ամենայն ար-
 քունիք զանազան նշաններով պատուեցին զինքը : Լոնարա իրեն
 պատուոյ դաշոյն մը նուիրեց . Ոքսֆորտի համալսարանը զինքը իրա-
 ւագիտութեան վարդապետ անուանեց, Պոհեմա արձան մը կան-
 գնեց իրեն և Փրանկիսկոս Բ կայսրը իշխանութիւն տուաւ իր
 նշաններուն վրայ կրել նաև Աւստրիոյ տան նշանը :

վարչութեան համար, այնքան մեծ համարումն ունէր Պե-
նէնէնդի իշխանին վրայ. և 'ի Բարիզ' սիրով յանձն առաւ
օթևանելու անոր պալատան մէջ Սէն-Ֆլորանդէն փո-
ղոցը, ուր կը ժողովուէին կայսրութեան դէմ ուրիշ
տոճոհանքներ, և արդէն իրեն չքեղութեամբ և յաճա-
խելոց բազմութեամբ արքունիք մը դարձեր էր: Այն
տեղ առաջին անգամ յայթական վեհազունք միաբա-
նեցան Գալլիոյ վարչութեան վրայ մոտենելու, յայտ-
նելով միանգամայն փափաքներն որ բաց 'ի Նաբուլէոնէ
ամենայն վարչութիւն կ'ընդունէին, միայն թէ Եւրո-
պայի խաղաղութեան ասպնջութիւն մը տրուի: Երեք
կէտի վրայ հարկ էր խորհիլ. կամ ընդունիլ Մարի-Լուիզի
խնամակալութիւնը, կամ զՊէռնատոգ, և կամ զՊուր-
պոնները: Թայրոն յետ ցուցնելու նախ որ ալ անկա-
րելի էր Նաբուլէոն, անկարելի նաև Պէռնատոգ և ան-
նշան Հռովմայ թագաւորը կամ Մարի-Լուիզի խնամա-
կալութիւնը՝ կարելի և իբր « սկզբունք մը » միայն ցը-
ցուց զՊուրպոնները, և այս իր կարծիքը հաստատեցին
նաև զինքը շրջապատող ուրիշ նշանաւոր անձինք (1):
Դաշնակիցք դեռ այս քայլը չըրած, ուղեցին որ նախ ծե-
րակոյտը Նաբուլէոնի անկումը հրատարակէ: Ի զուրջա-
նաց Քոլէնքուր իր ներկայութեամբ 'ի Բարիզ յիշեցնել
ծերակուտին Նաբուլէոնի անցեալը. 'ի զուրջանք իբրև
չահախնդիր և վատ կը յանդիմանէր. ամենէն յուսա-
բեկ պատուիրտներ կ'ընդունէր որ Նաբուլէոն իր ան-
յաջ պատերազմական սիրովը կործաներ էր զհայրենիս,
և ալ ժամանակ չունէին անձնական փառասիրութեան
մը գործիք ըլլալու, Միայն ծերակուտին մէջէն հին ընդ-
դիմանակաց մասը կ'ուզէր որ Պուրպոնները ընդու-

(1) « Թայրոնի փափաքածը աւելի խնամակալութիւն էր, յո-
րում ապահով էր վարչութեան մէջ առաջին անձը գտնուելու:
Կայսերական իշխանութեան մէջ այնչափ մեծ էին իր տիրողները,
որ ինքը բնաւ ուրիշ կառավարութիւն մը չէր կրնար փափաքիլ
առանց իր անկումը տեսնելու: Եւ աւելի բանադասուեցաւ 'ի հար-
կէն ինքն ալ ընդունելու զՊուրպոնները քան փափաքեցաւ: Վճռա-
պէս Պատմ. Երկուց վերանորոգութեանց. Գլ. է: Կոմսն Տ' Օտտե-
վիլ, Արքայաժողով 'ի Վեննա:

նուեղու միջոց, պայման դրուի սահմանադրութիւն մը հաստատելու: Երակոյտը յետ հրատարակելու, Սպիւղնաբուլէոն անկեալ 'ի կայսրութենէ, Առժամանակեայ վարչութիւն մը անուանեց, որուն անդամք էին Թայրան, Տուլպէր, Պէօրնոնվիլ տը Ժոքուր ու Մոնդէսքիօն քահանայն. և պաշտօնեայք՝ Ալէ Լուի՝ ելեմտից, Տիւփոն՝ պատերազմի և Տըսոլ՝ հրամանատար ազգային պահապանաց 'ի Բարիզ:

Թագաւորականք իրենց փափաքին հասնելով, կը ստիպէին զյաղթականքը և թէ Առժամանակեայ վարչութիւնը որ անոյնապէս դառնան Պուրպոնք և այս շարժման համաձայն էր նաև քաղքին ոստիկանութիւնը: Հասարակաց եռանդը աւելի բորբոքեցաւ մանաւանդ Վիգորը պարոնին Բարիզ հասնելով: Վիգորը որ Արդուայի կոմսէն առ դաշնակիցս ղրկուած էր, փութով հասոյց առ իշխանը մայրաքաղաքին և յաղթականաց փափաքը: Արդուայի կոմսը իբրև ընդհանուր տեղապահ Լուգովիկոսի ԺԼ, մեծ սիրով ընդունեցաւ այս լուրը՝ և դեռ պայմանքը չորոշուած և եղբօրը բան մը չիմացուցած, յօժարեցաւ մանեկ 'ի Բարիզ հանդիսաւոր կերպով: Բայց 'ի Բարիզ Վիգորի գիմաց երկու մեծ գոտաւորութիւնք էլեր էին. սահմանադրութեան մը խոստումը և եռագոյն դրօշակին պահպանութիւնը:

6. ՆԱԲՈԼԵՈՆԻ ԱՆԿՈՒՄԸ. — Որչափ որ Ժերակոյտը հրատարակեր էր Նաբուլէոնի անկումը, և զլամենայն դողդիւացիս տղտաւ ըրեր էր առ նա տրուած երգմանէն, սակայն այս ամէնը ոչինչ էր քանի որ Նաբուլէոն իր բանակով Ֆրոնդէնպլայ հաստատուած էր. հարկ էր բաժնել իրմէ զօրքը. անոր համար Առժամանակեայ վարչութիւնը ջանաց գաղտ նուիրակներու ձեռքը շահել նախ իրեն զօրավարները, յամանս արթնցնելով հին սիւրը, զոմանս շողջօրութելով, մանաւանդ զՄարմոն, որուն յանձնուած էր ամենէն էական կէտը Լյոնի վրայ:

Հաւատարիմն Քուլէնքուր՝ի Բարիզ մեծապէս կ'աշխատէր Նաբուլէոնի համար. ոչ Աղէքոսանդր, ոչ Գուլիէլմոս և ոչ Փրանկիսկոս կ'ուզէին ընդունել Նաբուլէոնի իշխաւ.

նութիւնը՝ Քուէնքուր յուսահատած դարձաւ՝ ի Ֆոնդէն-պլոյ, ուր Նաբուէոն արդէն գիտակ ամենայնի կը պատ-րաստուէր ի Բարիզ արշաւելու և սահմաններ էր Ապրիլի 4ին բոլոր գունդերը գումարել յէսոն։ Ամենօր զօրահան-դէս կը կատարէր յորում անդադար էին կայսերական պահապանաց և զօրուն կեցցէները։ Բայց ոչ նոյնպէս կը մտածէին զօրավարք, որոնք արդէն գրգռուած ծածուկ նուիրակներէն՝ չէին ուզեր կռուիլ իրենց մայրաքաղաքին մէջ։ Եւ մինչ Նաբուէոն զմարաջախտները պատե-րազմական խորհրդի կոչած էր, Մաքսոնալ և Նէյ հա-մարձակեցան կարծիքնին Նաբուէոնի յայտնելու։ Զօ-րավարաց այս հակառակ կարծիքը, Բարիզէն հասած լուրերը, Քուէնքուրի ի զուր բանագնացութիւնքը, շա-տերուն իր հրաժարումը պահանջելը, հարուած մը եղան Նաբուէոնի համար. և իմացաւ որ ա՛լ անօգուտ էր իրեն համար վարչութեան գլուխ կենալ։ Յետ տխուր օրուան մը որոշեց զՔուէնքուր՝ Մաքսոնալի և Նէյի հետ Բա-րիզ ղրկելու իր կայսրութենէն հրաժարականովը, այն պայմանաւ որ որդին յաջորդէ։

Այս նուիրակները ճամբան իրենց ընկեր պիտի առ-նուին զՄարմոն, որ դիւրանսաց Առժամանակեայ վար-չութենէ իրեն եղած շողովից և խոստմանց, Նաբուէոնի միակ յուսացած կէտը, էսոնի վրայ, յորում կը բանա-կէր 20,000 հոգւով, դաշամբ մը յանձներ էր Շվար-ցէնպէրկի. և արդէն որոշուած էր որ երկրորդ օրը իր զօրօք, դէպ ի Նորմանտիա պիտի քաշուէր, հոն սպասելու Առժամանակեայ վարչութեան հրամանաց, և Շվարցէնպէրկ իշխանը պիտի բռնէր զէսոն։ Մարմոն տեսնելով զմարաջախտները՝ շուարեցաւ և անոնց յայտ-նեց ծածուկ դաշինքը. որոնք զինքը բռնադատեցին խոստմունքը ետ առնելու։ Շվարցէնպէրկ յետս տուաւ դաշինքը վսեմութեամբ, և Մարմոն ուղևորեցաւ ի Բա-րիզ իրեն տեղ թողլով զՍուհամ զօրավարը և պատուի-րելով շարժմունք մը չընել առանց իր հրամանին։

Ի Բարիզ ունայն տեղ ջանացին Նէյ և Մաքսոնալ զի-նուորական ճարտասանութեամբ համոզել զԱլեքսանդր,

ընդունելու Մարի-Լուիզի խնամակալութիւնը . իրենց խօսքերը շատ ազդեցութիւն մը չգտան: Այսու հանգերձ բոլորովին խնդիրքնին չէր մերժուեր, եթէ անակնուանելի զինուորական դէպք մը չփարատէր դաշնակցաց յետին վախն ալ:

Մարմնի 'ի Բարիզ եղած ժամանակը հրաման մը կուգայ 'ի Ֆոնդէնպլոյէ որ զինքը կը կոչէ փութով առ Նաբոլէոն: Սուհամ որ գաղտնի դաշնակցութեան գիտակ էր, կը համարի որ ամենայն ինչ Նաբոլէոնի ականջը հասեր է և թէ Մարմնն պատժուելու կը կանչուի, վախէն որ պատիժը իրեն ալ չհասնի, քանի մը գաղտնեաց գիտակ գլխաւորաց հետ ժողովք կ'ընէ ազատելու վտանգէն . և գիշեր ատեն զգօրքը կը խարեն որ դէպ 'ի Բարիզ պիտի քալեն և ընդհակառակն Վէրսայլի ճամբան կը բռնեն: Ի զուր կտրիճ գնդապետն Ֆապլիէ կ'ուզէ դէմ կենալ այս շարժման, մեծ էր Սուհամի վախը: Ֆապլիէ Բարիզ կը դիմէ իմացնելու Մարմնի՝ գունդերուն առ թշնամին անցնիլը: Մարմնն յետին յուսահատութեան մէջ կ'իյնայ, սակայն փոխանակ վրիպակին դիմացն առնելու, երկրորդ օրը երբ կը լսէ թէ այն մատնեալ գունդերը առաւօտը իմանալով խաբէութիւնը ապստամբեր են և կ'ուզեն նորէն յիսոն գառնալ, կը վազէ զանոնք հանդարտեցնելու և յաղթանակով մը Առժամանակեայ վարչութեան գովասանքներով կը մըտնայ 'ի Բարիզ: Էսոնի մատնութեամբ դաշնակիցք բնաւ ալ երկիւղ չունէին 'ի Նաբոլէոնէ, նա մանաւանդ գրեթէ գերի էր իրենց ձեռքը, որով և Ալէքսանդր յորդորեց զՔոլէնքուր երթալ համոզել զՆաբոլէոն որ ալ անօգուտ էր ամենայն ինչ և թէ հրաժարի բոլորովին առանց պայմանի մը՝ և իր կողմանէ կը խոստանար իրեն զԷլպա կղզին: Քոլէնքուր դարձաւ 'ի Ֆոնդէնպլոյ Մաքսոնալի և Նէյի հետ: Նաբոլէոն եթէ այն վայրկենին ունենար ի՞նչ երիտասարդութեան աշխոյժը, անցնէր յիտալիա ուր Եւգինէոս պատրաստ էր կտրիճ բանակով մը, ամենայն ինչ դարձեալ կերպարանափոխ կ'ըլլար: Բայց որչափ անօգուտ արիւն պիտի թափուէր և այն ան-

ձնական փառասիրութեան մը համար: Յետ երկար խօսակցութենէ մը իր նուիրտկաց հետ, որոշեց հրաժարիլ առանց պայմանի մը, յուստով միայն որ իշխան իրեն արուի և Գոսթոնան իր կնոջ և որդւոյն: Քոլէնքուր նորէն Բարի: զրկուեցաւ որ Նաբսլէսնի որոշողութիւնը իմայնէ Աղեքսանդրի:

7. ՄԱՏՐՈՐ ԱՆՔՈՐ ՎԻՃԱԿԸ. — ՄԱՀՄԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆ: Որչափ որ Նաբսլէսնի զօրքը տխրած էր այս լրոյն վրայ, նոյնչափ ալ մեծ եղաւ մայրաքաղաքին մէջ շոտերուն, մանաւանդ թագաւորականաց ուրախութիւնը: Աղեքսանդր ամենայն հանգստութիւն և ապահովութիւն խոստացաւ թէ Նաբսլէսնի և թէ իր ընտանեաց համար: Միայն Գոսթանայի աեղ հաւանական ցըցուց զՓարմա և զՓրաչէնցա: Արդէն մայրաքաղաքը գրեթէ մոռցեր էր զՆաբսլէսն: Նորասէր և դիւրովտա Գաղղիացիք յետ միանգամ թողլու զՆաբսլէսն, հիմայ հետաջրելի էին իրենց նոր տէրերը տեսնելու: Սակայն մեծ աեղեկութիւն մը չունէին Պուրսլանեանց վրայ. և շատերը, մանաւանդ երիտասարդք, իւրեւ նոր ծանօթութիւն մը կը լսէին որ Լուգովիկոս ԺԶ երկու եղբայր թողուցեր է եղեր: Յեղտութեան և կայսրութեան յիշտաւ ականքը այնքան մեծ և ընդարձակ էին, որ բաղմաց անհաւատալի կ'երևար իրենց առաքելն թագաւորին եղբայրը տեսնելը: Այս միայն ժողովրդեան առհասարակ ախորժեղի լուր մ'էր որ կրնային այն իշխանաց վարչութեան ներքեւ հանդարտ և երջանիկ կեանք մը ունենալ, անոր համար վայրկեան մը առաջ կ'ուզէին սկսիլ երջանկութեան տարիները:

Սակայն Վիգորշ չէր ուղեր սահմանադրութեան և դրօշուն պայմանքն ընդունիլ. թագաւորականք մածաւէս կը զայրանային տեսնելով որ ազգը իշխանէն պայմաններ կը պահանջէ: Իսկ Թայրան անվրէպ կարևոր կը դատէր զայն: Մերակուտի անդամներէն կազմեալ յանձնաժողովի մը արուեցաւ Մոնդէսքիուի հետ պատրաստել այս սահմանադրութիւնը: Քահանայն Մոնդէսքիուքաջ հռետոր և իմաստասէր, միանգամայն ծայրայեղ

Թագաւորական՝ չէր ուղեր ճանչնալ որ ազգը կը կոչէ Ղլուգովիկոս ԺԼ՝ի գահ, այ՝ իրաւամբ յաջորդած Լուգովիկոս ԺԷի յետ անոր մահուան: Աւանդուն և երկար վիճաբանութիւնք, ամենայն խնդիր անորոշ թողուցին, Թայրանի և Աղեքսանդրի միջամտութիւնը կարևոր հղաւ վէճերը դադրեցնելու համար, և ցուցնելու որ եթէ աւելի երկարէին, մեծ վնաս կար Պոնափաղի կողմէն որ դեռ բոլորովին չէր զուրկ յամենայն զօրութենէ. այն ատեն աճապարեցին կազմելու, և մինչ Նաթուէոնի մարաջախտները Ֆոնդէնպլայ կ'երթային պարզ և անսլայման հրաժարականը ընդունելու, ծերակոյտը իր քուէիւք կ'ընէր. 1814 ին սահմանադրութիւնը, որուն փոխանակեց քիչ վերջը Լուգովիկոս ԺԼի Իսաանց թուղթը:

Ըստ այսմ՝ սահմանադրութեան Գաղղիա «աղատ կամօք կը կոչէր՝ի գահ՝ի Թագաւոր Գաղղիոյ Ղլուգովիկոս-Աբանիսլաւ-Գասվիէ, և զբայր Լուգովիկոսի ԺԶ» և Թագաւորութիւնը ժառանգութեամբ իրեն կուտար, զոր պիտի ընդունէր յետ երդնու սահմանադրութեան վրայ: Թագաւորին անձը անբռնաբարելի (inviolable) էր, պաշտօնեայք՝ պատասխանատու. երկու ատենք պիտի ըլլային ժառանգական և ընտրական: Ժառանգականը ատենակալացն էր, որոնք արդէն ծերակուտին անդամներէն պիտի կազմուէին և թիւերնին պիտի ըլլար 200, յորոց 50՝ Թագաւորը պիտի անուանէր. ընտրական ատենան ալ Օրէնսդիր Ժողովոյն անդամներէն պիտի կազմուէր և ասոնց թուակները պիտի պահուէին: Գործադիր իշխանութիւնը, ինչպէս նաև պատերազմ և խաղաղութիւն հռչակելու իրաւունքը Թագաւորին պահեալ էր: Օրէնսդիր իշխանութիւնը բաժնուած էր Թագաւորին և երկու ատեններուն մէջ: Գատաւորք անխախտու էին. կրօնից, անձանց և տպագրութեան ազատութիւն կը տրուէր. կը պահուէր Լէժիօն ա' Սնէօրը, հին և նոր ազնուականութիւնը, բանակին շահած վարձքերը, հասարակաց պարտքը, ազգային եկամուտը. և մոռացումն կը հրատարակուէր 1789 էն ի վեր անձի մը գործածներուն և կարծեաց:

Սահմանադրութիւնը հրատարակուելուն օրը Բարիզ մեծ շարժման մէջ էր: Մերակոյտը ամբողջէն հաւանութիւն գտնելու տեղ անոր ծաղուն նշաւակ եղաւ. կայսերականք անոր վատութիւնը կը յանդիմանէին և թագաւորականք իրեն թռչակները և շահերն ապահովցնելը կ'ամբաստանէին: Սակայն սահմանադրութեան հիմը դրուեր էր և ա՛լ պէտք չէր յապաղել Պուրպոնեանց մուտքը: Արդէն զանազան գաւառներ կեցցէ թագաւոր գոչելով հաստատեր էին ճերմակ գրօշակները. ամեն տեղ հնչեցնելով Արդուայի կոմսին խոստմունքները. « Ոչ ևս զօրաժողով ոչ ևս միաբանական իրաւունք » (1):

8. ԱՐԴՈՒԱՅԻ ԿՈՄՍԻՆ ՄՈՒՏՔԸ Ի ԲԱՐԻԶ. — Վիդրօլ հասեր էր Արդուայի կոմսին. և նախ 'ի Նանսի երգուեր էր « Զքեզ Աստուածը » Գաղղիոյ ազատութեան համար: Իշխանը մեծ ուրախութիւն ցըցուց լսելով որ վերջապէս պիտի մօնար 'ի Բարիզ զոր 1790 ին թողուցեր էր և 25 տարիի չափ պանդուխտ թափառեր էր: Ունէր իրեն հետ հին բարեկամներէն զոմանս՝ Ժիւլ Փոլիւնեսք, տը Պրիւժ, Ռոժէ տը Տամաս, զոր կուսակալի տիտղոսով թողուց 'ի Լորէն և ինքը ճամբայ ելաւ դէպ 'ի Բարիզ: Դեռ չհասած Թայրանէն թուղթ ընդու նեցաւ յորում կը յայտնէր եթէ հարկ էր երգնուլ սահմանադրութեան վրայ և ընդունիլ եռագոյն դրօշը: Վիդրօլ ստիպուեցաւ նորէն Բարիզ երթալ, բայց յանկարծական դէպք մը ամենայն խնդիր դիւրնցուց: Ժուրտան մարաջախտը լսելով որ Պուրպոնները կը դառնան, առանց հրամանի մը սպասելու, կանգնեց սպիտակ դրօշը, և նոյնը առանց ընդդիմութեան ամեն կողմ տարածուեցաւ: Ասով դժուարութեանց մին կը վերնար: Իսկ սահմանադրութեան խնդրոյն վրայ ալ որոշեցին մուտքէն վերջը խօսելու:

Ապրիլ 12 ին առաւօտը անբաւ բազմութիւն մը փողոցներուն մէջ շարուեր էր: Արդէն ազգային պա-

(1) « Pas de conscription, pas de droits réunis »:

Հապանաց մաս մը 'ի Լիվրի գացած էր իշխանին թիկնապահութիւն ընելու : Բարիզ այլափոխեալ էր . ամեն կողմ « Կեցցէ արքայ » կը լսուէր : Քաղքին մէջի իշխանութիւնք քաղաքասահմանէն դուրս ընդ առաջ կ'երթային իշխանին : Քաղաքներուն մէջ ամենէն շատ ժողովրդեան աչքը գրաւեցին փետրազարդ գլխարկներով կտրիճ հեծելոց խումբ մը , որոնք էին Նէյ, Մարմոն, Մոնսէյ, Քէլէրման և Սէրիւրիէ մարաշխանները . խմբին գլուխն էր Նէյ՝ դուքս Էլիսինկէնի և իշխան Մոսքուայի : Ժողովուրդը խորին յարգանք մը կը դիտէր այս զինուորական հանձարները որոնց համբաւը հնչած էր բոլոր աշխարհ : Արդուայի կոմսը տեսնելով զմարաշխանները , յառաջեց և անոնց ձեռք տուաւ : Բարիզու սահմանաց քով կեցած էր Աւստրիական վարչութիւնը , որուն գլուխն էր Թայրան . և յետ համառօտ խօսակցութեան մը , ամենը մէկէն ուղղուեցան 'ի Նոգր-Տամուր շքեղ փառաւորութեամբ հնչուեցաւ « Զբեզ Աստուած » գոհութիւնը : Յետոյ բազմութիւնը նոյն կեցեաներով ընկերեց իշխանին 'ի Դիւլլերի ուր մանելու ժամանակ Կարոլոս չկրցաւ բռնել իր արցունքը . յետոյ շնորհակալ եղաւ ամեն պաշտօնատեսարց , որոնք կամաց կամաց քաշուելու ատեննին կը տեսնային որ իրենց տեղ ուրիշ անձինք էին որ անկէ վերջը արքունեաց վստահութիւնը պիտի գրաւէին : Սակայն ժողովրդեան վրայ իր քաղցր նայուածքը մեծ տպաւորութիւն ըրած էր և ամենուն բերանները կը պտըտէին իր իմաստալից խօսքերը :

9. ՆԱԲՈԼԷՈՆԻ ՄԵԿՆԻԼԸ Ի ՖՈՆԴԵՆՊԼՈՅԷ ԵՒ ՀԱՄԵԼԸ ՅԷԼՊԱ : — Յաղթական իշխանք միաբան ընդ Քոլէնքուրի և մարաշխաններուն կարգադրեր էին ամենայն ինչ Նաբոլէոնի և իր ընտանեաց համար : Նաբոլէոնի կը տրուէր Էլպա կղզին՝ կայսր պատուանուէնով . և տարին 2 միլիոն ֆրանկ : Մարի-Լուիզի և Հռովմայ թագաւորին ալ Փարմա և Փիաչենցա դքսութիւնները . միւսին ա՛լ Ժողէֆինի . և երկու միլիոն բաժնուծիւք իրենց եղբայրը և քերը մէջ : Յետ ամենայն ինչ սահմանուելու

Քոլէնքուր և Մաքտոնալ դարձան 'ի Ֆոնդէնպոլոյ, Նէյ մնաց 'ի Բարիզ: Նաքոլէոն որչափ որ ալ սիրով ընդունեցաւ իր նուիրակները, սակայն յետին լքման և յուսահատութեան մէջ էր. ափիոնի թունաւոր ըմպելիքով մը ուզեց կեանքը կարճեցնել, սակայն դեղը բաւական ազդեցութիւն չունեցաւ, և յետ երկար տառապանքներու և ցաւերու դարձաւ 'ի կենդանութիւն (1): Հարկ էր սակայն, և հարկ անհրաժեշտ թողուլ զԳաղղիա:

Քոլէնքուր ամենայն սպառնաստութիւն տեսաւ Նաքոլէոնի անձին համար, իր եղբարքը ցրուեցան յիտալիա և 'ի Զուիցցերի: Մարի-Լուիզ յետ կողոպտուելու իր գանձէն (2) և յետ իր հօրը հետ տեսութեան մը, համազուեցաւ երթալ 'ի Վեննա: Նաքոլէոն իր յետին վայրկեաններուն յորդորեց իր զօրավարքը և սպայքը հաւատարմութեամբ ծառայել Պաւլոններուն: Ամենը քովէն կամաց կամաց կը հեռանային, քովը մնացեր էին Պերդրան, Քոլէնքուր, Պասսանի դուքսը և հաւատարիմն Տրուօ: Տէրութիւնները մասնաւոր պաշտօնեայք զրկած էին Նաքոլէոնի ճամբորդութեան ընկերելու, որոնք արդէն հասեր էին և հարկ էր մեկնիլ: Վերջապէս որոշեց Նաքոլէոն Ապրիլ 20 ին ճամբայ ելլել: Կայսերական պահապանաց մէկ մասը պիտի ընկերէր յէլպա, միւսերուն ուզեց իր յետին ողջոյնը տալ. « Զինուորք իմ, ըսաւ, իմ հին զինակիցքս՝ զորս միշտ պատուոյ ուղւոյն մէջ գտայ, հարկ է բաժնուիլ: Արնայի դեռ երկար ժամանակ մնալ 'ի ձեզ, սակայն հարկ կ'ըլլար երկարել արիւնահեղ կռիւ մը և արտաքին պատերազմաց վրայ թերևս քաղաքականն ալ յաւելուլ, և չկրցայ որոշել որ այլ ևս տառապեցնեմ զԳաղղիա: Վայելեցէք այն հանգիստը, զոր իրաւամբ ստացաք, և երջանիկ եղէք: Իմ վրաս բնաւ

(1) Դիէր. Պատմ. կայսրութեան Գիրք ԾԳ:

(2) Առժամանակեայ վարչութիւնը Տէրութեան վերաբերեալ ակունքներուն հետ յափշտակեց նաև Հերոնիմոս թագաւորին կնոջ մինչև յետին կահ կարասիքն ալ: Դաշնակից իշխանք բողոքեցին այս անիրաւութեանց դէմ, սակայն դրամք և զարդք անհետացեր էին:

մի ցաւիք: Պարտք մը միայն տակաւին ինծի պահեալ է և անոր համար կ'ուզեմ ապրիլ, որ պատմեմ ապագային այն մեծամեծ գործերը՝ զորս միաբան կատարեցինք: Կ'ուզէի զամեննիդ ալ ընդգրկել, սակայն բաւական ըլլայ Կրկեւայս դրօշակը որ զձեզ կը ներկայացնէ »: Այս ըսելով կը գրկէ զՓլըդի զորավարը, որուն ձեռքն էր հին պահապանաց դրօշը: Այս տեսարանին վրայ ամենուն աչքէն արցունք թափեցան, նոյն իսկ օտար տէրութեանց նուիրակներուն և Նաբոլէոն հասարակաց հեծեծանաց և արտասուաց մէջ ինքն ալ արտասուեալ թոր հազիւ ինքզինքը կառքին անկիւն մը ձգեց և հրամայեց ճամբայ ելլելու:

Ահաւոր և մեծ դաս մը թագաւորաց և ախուր վերջ իշխանութեան մը, որ ամենայն պակասութեամբք հանդերձ չէր այնքան ատելի՝ որչափ կը կարծուէր՝ իր յետին ժամուն: Յիրաւի ինքն փորեց իր անկման խորխորատը փառաց և պատերազմի անյադ սիրով, սակայն կը մոռնային Գաղղիացիք որ ինքն էր Յեղափոխութեան արհաւրաց օրերէն զիրենք փրկողը. ինքը ընդերկար հովանի կեցեր էր Ճամարիտ հաւատոյ, և իրեն արծիւներուն թռերով մտեր էին 'ի Լիզպոնա, Մաթրիտ, Վենետիկ, Միլան, Հռովմ, Դուբլին, Նափոլի, Վեննա, Մոնաքօ, Պեւլին, 'ի Վարսաւիա և 'ի Մոսկուա:

Ճանապարհորդութիւնը 'ի սկզբան դիւրին, կամաց կամաց դժուարացաւ, հարկ եղաւ մինչև զէնք դործածել թշնամի ժողովրդեան կատաղութիւնը բռնելու համար: Սակայն անվտանգ հասաւ 'ի Սէն-Ռաֆայէլ ծոցը, ուսկից նաւ մտաւ 28 ին երթալու յԵլպա, և Մայիս 3 ին հասաւ 'ի Փորդօ-Ֆէրայոյ նաւահանգիստը: Երկրորդ օրը Մայիս 4, ժողովրդեան ուրախութեան ձայներուն մէջէն ելաւ յԵլպա:

10. ՆԱԲՈԼԷՈՆԻ ԲԱՆԱԿՆԵՐԸ: — Նաբոլէոն Եւրոպիոյ զանազան կէտերու վրայ ունեցած բանակներուն հրաման մը զրկած չէր: Հռչակաւորն Գառնօ կը պաշտպանէր արիութեամբ զԱնվերսա, և Մէզոն զօրավարը բռնած էր Անվերսայէն մինչև Լիլ եղած միջոցը և յաջող դիրքի մը մէջ կը գտնուէին, երբ Առժամանակեայ վար-

չութենէն Բարիզու փոփոխութեանց լուրը պաշտօնական կերպով ընդունեցան, և մէկէն հաւանութիւն տուին:

Տավու մարաշխտը Հիւսիսային Գերմանիա նորէն հնազանդեցնելու ղրկուած էր, և Սեպտեմբեր ամսոյն Համպուրկի մէջ պաշարուած ըլլալով, Նոյեմբերէն 'ի վեր լուր առած չէր Գաղղիայէն: Մարաշխտը հետը 40,000 կտրիճ զինուոր ունէր, որոնցմով զանազան անգամ զարնուէր էր Պէննինկսէն զօրավարին գունդերուն հետ և մեծամեծ փնասներ հասուցեր էր թշնամեաց. թէպէտ զուրկ 'ի լրոյց և յօգնութենէ, միտքը դրեր էր ցյետին կէտ դիմանալ, վճարելով միանգամայն ամենայն գնած փոքրիկ պաշարը: Այս վիճակիս մէջ էր երբ թշնամեաց բանակը իրեն իմացուց Բարիզու փոփոխութիւնքը: Մարաշխտը չհաւատաց թշնամեացմէ տարածուած խօսից, Պէննինկսէն մոլէգին յարձակմունք մ'ալ ըրաւ Պուրպոնեան սպիտակ դրօշը բացած, բայց չկրցաւ տիրել և ստիպուեցաւ բանագնացութիւնքը սկսիլ: Այս վիճակիս մէջ էր Տավու երբ Աւստրիական վարչութենէն նուիրակ մը ընդունեցաւ: Այն ստեն Տավու Ժողովաց իր 30,000 ողջ մնացած կտրիճ զինուորները, բացաւ սպիտակ դրօշը և Պուրպոնեանց վերականգնումը հրատարակեց: Բայց զքաղաքը չուզեց յանձնել մինչև որ Լուգովիկոս ԺԸ էն հրաման մը ընդունի:

Յիտալիա Եւգինէոս իշխանը կրցեր էր Պէլլըկարտ մարաշխտին դէմ դնելու, և իր բանակը աղէկ գրից մէջ կը գտնուէր, երբ 'ի Միլան հասան Բարիզու լուրերը: Եւգինէոս վեհանախութեամբ մը Ապրիլ 16 ին զինագահաւորում մը ստորագրեց, որով Գաղղիացուց իտալական բանակը իր ամենայն զինուորական կարասեօք 'ի Գաղղիա կը քաշուէր: Սիւշէ մարաշխտը յետ հաստատելու զՓերտինանտոս Է կը դառնար 'ի Գաղղիա միանալու Սուլդի հետ: Օժըրոյ որ չէր կրցած Աւստրիացուց դէմ կենալ, քաշուեր էր 'ի Լիոն, մեծապէս զայրացած Նաբոլէոնի վրայ, որ զինքը այնպիսի դրից մէջ թողուցեր էր:

Սուլդ մարաջխտը յետ թողուլ զՊորտո դէպ 'ի Թուլուզ քաշուեր էր 36,000 հոգուով, յուսալով որ իր ետեւէն հոն կը ձգէ զՈւէլինկդոն: Եւ յիրաւի անգղիացի զօրավարը մեծ դժուարութեամբ անցաւ զԿարօն, և Ապրիլ 10 ին զարնուեցաւ Սուլդի հետ: Յետ արիւնահեղ պատերազմի մը յորում Ուէլինկդոն կորսնցուց 5,000 հոգի և Սուլդ 3,500, յաղթութիւնը աւելի Անգլիոյ կողմը կրնար համարուիլ. Սուլդ թողուց զԹուլուզ և քաշուեցաւ դէպ 'ի Փասգէնօտարի, ուր հասան իրեն Բարիզու լուրերը: Ջինադադարումը մէկէն հրատարակուեցաւ և Սուլդ ընդունեցաւ նոր վարչութեան հրամանները:

Այսպէս Եւրոպիոյ ամեն կողմ գտնուած կայսերական բանակները առանց ընդգլխմութեան մը կը մոնային Պուրպոնեանց իշխանութեան տակ:

11. ԱՐԴՈՒԱՅԻ ԿՈՄՍԸ Կ'ԸՆԴՈՒՆԻ ԶԾԵՐԱԿՈՑՏԸ. — ԴԱՇԽՔ 23 ԱՊՐԻԼԻ: — Փանի մը օր վերջը, Արդուայի ²⁵ Եւրոպիոյ կոմսը կը ստորագրէր նաև գաշինք մը օտար թագաւորաց հետ օրով զՓաղղիա 1792 ին սահմաններուն մէջ կը գնէր, մերկանալով Հասարակապետութեան և Կայսրութեան ամեն աշխարհակալութիւններէն. և որ մեծն է, այն քաղաքացի մէջ անբաւ հրանօթքը և պաշարքը կը թողուր թշնամոյն, որով Փաղղիա ոչ միայն զերկիրը կը կորսնցնէր, այլ և միլիոնաւոր իրանգներու կազմուածներ: Իճաշինքը դնողը և Արդուայի կոմսին ստորագրել առողջը Թայրան եղաւ, դարուս անուանի քաղաքագետներէն մին: Արդեօք անձնական չա՜ մ'ունեցա՞ւ օտարէն այս բանիս մէջ: — Որչափ որ ամբաստանութիւնք կան որ մինչև 5 միլիոն ընդունած ըլլայ, բայց որոշ հաւաստիք մը չունինք: Այս միայն յայտ է որ օտար իշխանք, Աւստրիա, Բրուսիա և Անգղիա, առանց վարձքի չէին յանձն առնուր թողուլ զՓաղղիա: Եւ Փաղղիա այնչափ տաղտկացեր էր օտարաց ներկայութենէն, որ օր մը առաջ որ և իցէ պայմանաւ կ'ուզէր զանոնք հեռացնել:

Աղէքսանդր կայսրը, որ Բարիզ եղած միջոց միշտ ազատութեան և ծերակուտին կողմը բռնած էր, քաղցր բայց

հաստատամիտ բացատրութեամբ ծանոյց Արդուայի կոմսին՝ որ հարկ էր ընդունել զսահմանադրութիւնը, եթէ կ'ուզէր օրինաւորապէս մանալ 'ի Գաղղիա: Ֆուլէ որ Գաղղիա դարձեր էր, երգման ձեւը դիւրնցուց և Արդուայի կոմսը բռնադատուեցաւ յանձնառնելու. և նոյն իրիկունը զԾերակոյսը ընդունեցաւ որ իրեն տուաւ « Ընդհանուր տեղապահի » պատուանոցնը, և ինքն ալ կարգաց Պատասխան մը. յորում ըստ Ֆուլէի գրածին « Կ'երգնուր պահելու սահմանադրութեան հիմունքը: »

12. ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԺԸ ԿԸ ԹՈՂՈՒ ԶԱՆԳՂԻԱ. — ՀՐԱՑԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Ի ՍԵՆԴ-ՕՒԱՆ: — Լուդովիկոս մեծ ուրախութեամբ լսեր էր Բարիզու մէջ եղած քաղաքական փոփոխութիւնը, և Անգղիա բնակելովը ամենևին դժուարութիւն մը չէր զգար սահմանադրութիւն մը ընդունելու, որով և ոչ փութալու 'ի Բարիզ: Գաղղիոյ նոր թագաւորը, կամ ըստ օրինաւորականաց 1795 էն 'ի վեր թագաւորը, խոհեմ էր և հանգարտաբարոյ. հանձարեղ և ծաղրածու խօսքերու սիրող. իր ոտնացաւին պատճառաւ հանդարտ կենաց դատապարտեալ, ինքզինքը դրականութեան տուած էր և մեծ դիւրութեամբ օրինակներ կը բերէր լատին մատենագիրներէ մանաւանդ յովրասիոսէ: Վրէժխնդիր էր իր արքայական իշխանութեան և պատւոյն՝ որուն իրաւունքը յնրկնից միայն կը ճանչնար: Կ'ուզէր որ Գաղղիա սահմանադրութիւն մը ունենայ, բայց իրմէ չնորհեալ և ոչ թէ երգուեալ:

Դեռ զԱնգղիա չձգած պարտք մը համարեցաւ իր հիւրընկալուաց չնորհակալութիւն ընել, անոր համար թողլով զՀարդուէլ՝ ուր կը բնակէր, Լոնտրա եկաւ. ուր արքունական շքով ընդունուեցաւ խնամակալ իշխանէն և ժողովրդենէն. որ 'ի նշան ուրախակցութեան գլխարկին վրայ սպիտակ նշան մը կը կրէր: Խնամակալ իշխանը ուրախակից եղաւ Լուդովիկոսի իր նախնեաց դահլը բարձրանալուն վրայ, և Լուդովիկոս պատասխանեց թէ « յետ Նախախնամութեան զԱնգղիա կը ճանչնար պատճառ 'ի դահ

բարձրանալուն» : Այս խօսքը մեծ տհաճութիւն պատճառեց միւս դաշնակցաց, մանաւանդ Աղեքսանդրի, որ ինքզինքը միայն կը համարէր պատճառ ամենայնի . և աւելի զայրացաւ երբ լսեց որ Լուդովիկոս խնամակալ իշխանին վիզը անցուցեր էր Կոյոյք լիւայն 'ի նշան ազգակցութեան : Լուդովիկոս թէ 'ի սկզբան և թէ յետոյ բնաւ երախտագիտական զգացմունք մը չունեցաւ Աղեքսանդրի վրայ, վասն զի Ռոմանօֆ ցեղը նուաստ կը համարէր Պուրպուրեանց դիմաց : Լուդովիկոս 'ի Լոնտրա ընդունեցաւ Բարիզէն ամեն կուսակցութեանց նուիրակները . արդէն ծայրայեղ թաղաւորականք Մոնդէսքիուի բերնով զինքը կը յորդորէին բնաւ յանձն չառնուլ որ և իցէ կապ և երդումն, մինչդեռ Աղեքսանդր և Թայրան անվրէպ զայն կարեւոր կը դատէին, և այն պատճառաւ զրկած էին 'ի Լոնտրա զՓօժձօ տի Պորկօ զօրավարը : Լուդովիկոս իր բնական խոհմութեամբ, ամեն բանի կամաց կամաց տեղեկանալու համար չուզեց երթալ մէկէն 'ի Բարիզ . և նախ կեցաւ 'ի Գոմֆիէյն՝ ուր գիմեց խուռն բազմութիւն մը ամեն կարգ պաշտօնէից և զինուորականաց . ոմանք իրենց յարգանքը մատուցանելու, մաս մը հետաքրքրութեան համար, և ուրիշ խումբ մ' ալ իրենք զիրենք յանձնելու Պլաքասի դքսին, որ թագաւորին մտերիմ անձն էր և սանդուխ մը կը կազմէր առ նա հասնելու : Լուդովիկոս ամենէն աւելի մեծ խնամք ցըցուց մարաջխաներուն վրայ, զորոնք միշտ իրեն սեղանակից ըրաւ : Ի Գոմֆիէյն եկաւ նաև Աղեքսանդր կայսրը . համոզելու զթագաւորը որ ընդունի զսահմանադրութիւնը : Մայիս 2ին Թայրան զծերակոյտն ալ ներկայացուց թագաւորին, և իր խօսակցութիւնը մնացուց ըսելով որ «կը փափաքին ամենը զԳաղղիա ազատ տեսնել, որպէս զի թագաւորն ալ զօրաւոր ըլլայ» : Այս խօսքէս կ'իմացուէր որ ծերակոյտը ալ չէր պահանջէր, այլ կը խնդրէր զսահմանադրութիւնը . որով ամենայն ինչ կը գիւրըննար Լուդովիկոսի համար, և բաւական էր առ ժամս պարզ հրատարակութեամբ մը ընդունել սահմանադրութեան հիմունքը : Եւ այս գործս

յանձնաժողովի մը յանձնուեցաւ, որուն մը կը գըտնուէր նաև Վիգորով:

Քիչ օր վերջը Մայիս 22ին առաւօտը կը տեսնուէր Բարիզու որմնց վրայ Սէնդ-Օւանի հրատարակութիւնը, որ այսպէս կոչուեցաւ Բարիզու մօտ Սէնդ-Օւանի գղեալէն տրուած ըլլալուն համար: Այս հրատարակութեան մէջ Լուգովիկոս կ'ըսէր, որ քննելով զսահմանադրութիւնը, բաւականապէս լաւ գտեր էր. ըստ այն աճապարանօք շինուած ըլլալուն պատճառաւ կարևոր էր յանձնաժողովի մը յանձնել զայն և կազմել նոր սահմանադրութիւնը առաջնոյն հիմանց վրայ: Յետոյ մի առ մի կը յիշէր ծերակուռին սահմանադրութեան յօդուածները:

Սէնդ-Օւանի հրատարակութիւնը աղէկ տպաւորութիւն մը ունեցաւ ժողովրդեան վրայ, որ սահմանադրութեան ձեռքով իր խաղաղութիւնը ապահովցած կը տեսնար. և առաջակցած անընդհատ պատերազմներու ճայներէն և արիւնահեղութիւններէն, խաղաղութեան միայն կը փափաքէր:

Գ Լ Ո Ի Խ Բ

Առաջին վերանորոգումն

1. Լուդովիկոս ԺԸ 'ի Բարիզ. — Առաջին Պաշտօնարան: — 2. Բարիզոյ դաշնադրութիւնը: — 3. Դաշանց բռնորդ: — 4. Գաղղիոյ ընդհանուր վիճակը: — 5. Եկեղեցական խնդիրք: — 6. Օրենք տպագրութեան. — Դրամ քաղաւորին. — Կայուածք պանդըխտելոց: — 7. Ճանապարհորդութիւն քաղաւորական իշխանաց: — 8. Փոփոխութիւնք պաշտօնեկց: — 9. Ընդհանուր Եւրոպիոյ վիճակը: — 10. Չորս Պետութիւնք: — 11. Վեննայի արքայաժողովը: — 12. Բրուսիա, Ռուսաստան, Աւստրիա: — 13. Անգղիա: — 14. Տանիմարքա, Շուէտ, Ստորին-Նազանգք, Զուիցցերի: — 15. Գերմանական դաշնակցութիւն: — 16. Սպանիա. — Փորթուգալ. — Իտալիա: — 17. Սրբազան Դաշնակցութիւն. — Փախուստ Նսրդիւնոնի յիշկայ: :

1. ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԺԸ Ի ԲԱՐԻԶ. — ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՇՏՈՆԱՐԱՆ: — Յետամենայն ինչ կարգի դնելու Լուդովիկոս ԺԸ, զոր Թագաւորականք արդէն սկսեր էին Լուդովիկոս Այնթապէս անուանել, Մայիս 3 ին իրեն շքեղ մուտքը կատարեց 'ի Բարիզ. իր կառաց մէջ ունենալով քովը Անկուլէմի դքսուհին, իր գծաղդ եղբօրը գծաղդ բայց արիասիրտ և վեհանձն գուետորը, որ բովանդակ կենաց մէջ պահեց իր դիմաց վրայ մանկութեան քաշած տխուր յիշատակները: Նոյն կառաց մէջ էին նաև երկու Գոնտէները. իսկ քովէն ձիաւորեալ կ'ըն-

կերէին Արդուայի կոմսը և իր որդին Պէրիի դուքսը : Ետևէն կուգային մարաջախտները և զօրավարները : Թագաւորին անձնապահութիւնը կայսերական պահապանաց յանձնուած էր, որոնց կերպարանքին վրայ հաստատամիտ հաւատարմութեան հետ, պարտեալ տխրութիւն մ' ալ կը նկատուէր : Անոր համար ծայրայեղ թագաւորականք նոյն իրիկունը այն պատուաւոր պաշտօնը ձեռուորնէն առին 'ի մեծ վիշտ լեզէոնին :

Յիրաւի Լուդովիկոսի մուտքին նուազ էր խնդրութիւնը, քան ինչ որ Արդուայի կոմսին, այսու հանդերձ ուրախալից մուտք մը կրնար համարուիլ : Ամենը հետաքրքրութեամբ կը զննէին Լուդովիկոսի արթուն և վսեմ կերպարանքը, յորում քաջած պանդխտութիւնը և ընտանեաց վիշտերը աւելի սիրելութիւն մը կ'աւելցնէին : Այսպէս յետ 22 ամաց տարագրութեան մը Պուրպուրեան ցեղը իր նախկին ժառանգութեան և Դիւլլըրի պալատան մէջ կը մտնար, ուր փառաւոր Կայսրութիւն մը տասը տարի պատգամներ տուեր էր Եւրոպիոյ, ուսկից 16 տարի վերջը պիտի մերժուէր չուզելով իր իրաւունքը զոհել ազգին մեծ մասին կամաց :

Հազիւ իր մահից արարողութիւնքը լմնցան, Լուդովիկոս վարչութեան վրայ սկսաւ մտածել : Նախ տեղապահութեան առեանը թագաւորական խորհրդոյ փոխեց : Յետոյ կազմեց առաջին պաշտօնարանը այսպէս . Կնքապահ և ատենադպիր Պետութեան Տամպրէ, որուն աները նոյն պաշտօնը կասարած էր Լուդովիկոս ԺԱի առեան, Թայրան՝ Պաշտօնեայ Արտաքին գործոց, քահանայն Մոնդէսքիու՝ Ներքին գործոց, Տիւփոն զօրավարը՝ Պատերազմի, Պարոն Լուի՝ Ելեմսից, Մովային զօրութեան և Քաղթականութեանց՝ Մալուէ : Պաշտօնեայք ուղեցին զՊլաքասն ալ իրենց խորհրդոյն մէջ ընդունիլ, սակայն անհնար եղաւ՝ անոր համար զինքը թագաւորական տան պաշտօնեայ անուանել տուին . վասն զի Պլաքաս իրեն նուաստութիւն մը կը համարէր պաշտօնէից կարգը մտնալ : Ոստիկանութեան ընդհանուր վարչութիւնն ալ կը յանձնուէր Պէոնէօ կոմսին : Պաշտօ-

նեայք ամեն ջանք ըրին զՎիդրոլ Խորհրդոյ մէջ չընդունիլ որ կը պահանջէր ատենադպրի տիտղոսով պաշտօնէից և Թագաւորին մէջ անձ մը ըլլալ: Պաշտօնեայք կ'ուզէին ուղղակի Թագաւորին հետ վերաբերութիւն ունենալ. և Վիդրոլի յանձնուեցաւ միայն Թագաւորական խորհրդոյն որոշողութիւնքը գրի վրայ առնուլ, առանց իւրաքանչիւրին խօսակցութիւնքը գրելու (1):

Յետ պաշտօնարանը կազմելու, Թագաւորը խորհրդոյ մէջ յայտնեց ինչ որ կը մտածէր Ելլամոից և Բանակին վրայ: Կարևոր համարեցաւ տուրքերը չնուազեցնել և պահել միաբանակիսն իրաւունքը, ընդդէմ խոստմանց իր եղբորը, և հոգալ անմիջապէս զինուորաց թռչակները: Թագաւորին ամենայն առաջարկութիւնք մեծ ընդունելութիւն գտան. որով և աչք գոցեցին իր զինուորական տանը վերանորոգման, որուն շատերը հաւան չէին. նախ մեծ ծախուցը պատճառաւ, երկրորդ՝ ասով կը նորոգուէին հին գունդերու և առանձնաշորհութեանց անուանք որոնք ներկայապէս ատելի էին ժողովրդեան մեծ մասին:

2. ԲԱՐԻՋՈՒ ԴԱՇՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ: — Ինքնակալք սահմանած էին Գաղղիոյ վերաբերեալ խնդիրները որոշել 'ի Բարիզ. յետոյ ժողովուիլ 'ի Վեննա և հոն խօսիլ ընդհանուր Եւրոպիոյ հաւասարակշռութեան վրայ: Բարիզու դաշինքը գրեթէ 23 ին դաշանց վրայ շինուեցան: Լուդովիկոս Պետութեանց հետ խօսելու պաշտօնը Թայրանի յանձնեց, որ 'ի զուր ջանաց Գաղղիոյ պահել զՊելճիա, և որուն մեծապէս ընդդիմացաւ Փասլըի՝ Անգղիոյ դեսպանը: Ինքնակալք զԳաղղիա 1792 ի սահմանին մէջ թողուցին, աւելցնելով վրան, Ժէքսի երկիրը, Ավինեոնի և Մոնլիարի վիճակները: Մալգա կղզին Անգղիոյ կը մնար որ կ'առնուր նաև Գաղղիոյ գաղթականութեանց ամենէն հարուստ երկիրը՝ Իլ տը Ֆրանս, Սենդ-Լիւսի և Թապակօ. 'ի զուր բողոքեց Լուդովիկոս Իլ տը Ֆրանսի համար, դաշնակիցք՝ մա-

(1) Թեպէտ զանոնք ինքը յետոյ գրած է Յիւլ-Կալ-Կլոտի Էկով:

Նաւանդ Անդղիա բնաւ չուղեց մտիկ ընել: Լուսավիճութիւնը բարկութիւնը աւելի գրգռուեցաւ, երբ Բրուսիոյ խոհեմ բայց վրէժխնդիր Թագաւորը Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս՝ պատերազմի փնասուց համար 132 միլիոն Ֆր. պահանջեց. « Աւելի յանձն կ'առնուամ, ըսաւ Լուսավիճութիւն, երեք հարիւր միլիոն Բրուսիոյ դէմ նորէն պատերազմի համար գործածել, քան զայն տալ իրեն » և բացէ 'ի բաց մերժեց առաջարկութիւնը: Արդէն Պէրիի գուքսը՝ իր եռանդուն բարուքը ծանր խօսքեր ըսեր էր ընդդէմ դաշնակցաց և սկսել էր պատերազմ քարոզել, երբ միւս դաշնակիցք յորդորեցին զԲրուսիոյ Թագաւորը ետ կենալու իր պահանջմունքէն: Նաւատորմին համար ալ, որ կը կազմուէր 46 մեծ նաւերէ և ուրիշ երկրորդական նաւերէ, որոշուեցաւ որ երեքին երկուքը իրենց կազմած ներով Թուրուին Գաղղիոյ, միւսերը բաժնուին դաշնակցաց, յորս անբաւ կազմածք կային: Դաշնակիցք յիշատակեցին նաւ Նաբուլէոնի օտար երկիրներէ բերած գեղարուեստից գործերը, սակայն առ ժամս անոնց վրայ որոշողութիւն մը չեղաւ: Այս դաշինքները ստորագրուեցան Մայիսի 30 ին, իսկ հրատարակումին եղաւ Յունիս 4 ին: Ժողովուրդը մեծ տխրութեամբ կարդաց զայն, մանաւանդ իչ ալ Ֆրանսի կորուստը, որ Գաղղիոյ վաճառականութեան մեծ կէտերէն մէկն էր: Բայց այս ալ ըսենք որ Գաղղիոյ 1790 ին սահմանաց նայելով, բաց յիչ ալ Ֆրանսի կորուստէն, կը շահէր զՖիլիպիքովի, Մարիէնպուրկ Հոլանտայի կողմը և զԼանտոգէպ 'ի Հռենոս և Սաւոյիոյ մաս մը և զորս պիտի կորսնցնէր Երկրորդ վերանորոգման սկիզբը:

3. ԴԱՇԱՆՑ ԹՈՒՂԹԸ. — Որչափ որ ծայրայեղ Թագաւորականք չէին ուղեր սահմանադրութիւն բառը լսել, այսու հանդերձ Լուսավիճութիւն յոյժ նուազ Թագաւորական քան զինքը չընապատողքը, նոյն հաստատ դիտաւորութեան վրայ էր. և արդէն աշխատութիւնք կը յաւաքէին յանձնաժողովի մը ձեռքով զոր Թագաւորը անուանէր էր այսպէս. Երեք Թագաւորական նուիրակք՝ Մոնդէսքիու, Ֆէրրան, և Պէօնէօ, ինը ծերակուտի և

ինը խորհրդարանի անդամք՝ որոնց յանձնուած էր ամենայն ծածկութեամբ գործել՝ և Պէօնէօյի պատուիրած էր մանաւանդ իր մը չհաղորդել թայրանի: Յետ միանգամ կազմուելու սահմանադրութիւնը, յանձնաժողովը զայն թագաւորին ներկայացուց, որ նորէն ուրիշ երկու յանձնաժողովոց յանձնեց անոնց քննութիւնը. և վերջապէս Մայիս 27 ին յանձնաժողովը լմնցուց իր աշխատութիւնը: Միայն երկու խնդիրք կը մնային ևս որոշուելու. արդեօք ինչ անուն պէտք էր տալ այս սահմանադրութեան և ինչ թուական վրան դնել:

Լուդովիկոս յայտնապէս հրամայեց վրան իր թագաւորութեան ժիւ տարին դնել, իբրև սկսած թագաւորելու յետ մահուն Լուդովիկոսի ժիւ. և Նաբոլէօնի կայսրութիւնը, յաղթութիւնքը և փառքը, բաղդախնդրի մը արկածք համարել: Դարձեալ Լուդովիկոս չէր ուզեր այս օրինաց Սահմանադրութիւն անունը տալ. որովհետև սահմանադրութեան բառին իմաստին մէջ ժողովրդեան ալ մասնակցութիւն մը կրնայ կարծուիլ, մինչդեռ այս օրէնքները ըստ Լուդովիկոսի իր կամաց շնորհք մ'էին (1): Անոր համար սահմանուեցաւ լատինական Դաշն կամ Գիր բառը գործածել (2), ինչպէս ըրած էին Մեծին Կարօլոսի յաջորդներէն ոմանք: Լուդովիկոս բնաւ դժուարութիւն մը չէր ցուցըցած սահմանադրութեան վրայ, բայց այս յետին կէտերուն համար մեծապէս վրէժխնդիր էր: Յետ ամենայն ինչ կարգի դրուելու, ամենքը անհամբերութեամբ կը սպասէին Յունիսի 4 ին, յորում առաջին անգամ թագաւորը պիտի բանար Օրէնսդիր խորհրդարանը և Դաշանց թուղթը պիտի հրատարակէր:

Արդէն օտար իշխանք ալ թողուցեր էին զԲարիզ. Աղէքսանդր կայսրը Յունիս 2 ին ձգեր էր զայն շատ գոչ ժողովրդենէն և մեծապէս տժգոհ թագաւորականներէն և մանաւանդ թագաւորէն, որ զանազան անձանց

(1) Octroi.

(2) Charte.

համար ըրած յանձնարարութեանց մեծ կարեւորութիւն մը չէր տուած, յորս կը գտնուէին Քոլէնքուր, Եւգինէոս իշխանը և Օրդէնսիա Թագուհին։ Յունիսի 3 ին ալ մեկնեցաւ Բրուսիոյ Թագաւորը. իսկ միւս իշխանք կանխեր էին արդէն և Բարիզ ազատ էր յօտարաց։

Յունիս 4 ին Լուդովիկոս շրջապատեալ բոլոր Թագաւորական իշխաններէ, բաց յԱրդուայի կոմսէն որ հիւանդ էր, մեծ չքով Պուրպոնի պալատը գնաց ուր կը սպասէին իրեն ծերակոյտը և երեսփոխանք։ Թէ պալատը մտնելու և Թէ 'ի սրահը ելեցած Ժամանակ անբաւ կեցցէներ հնչեցին և Լուդովիկոս ուժով և յստակ ձայնով, միանգամայն արժանավայել կերպով մը, խօսեցաւ ընտիր և պարագային յարմար ճառ մը, զոր ինքը անձամբ գրեր էր, և յորում յետ ծանուցանելու խաղաղութեան ստորագրուելը, Գաղղիոյ վիճակը, կը լմնցնէր խօսքը Դաշանց Թղթոյն ծանուցմամբ՝ և կը հրամայէր որ ընթեռնու իր ատենագրպիրը։

Լուդովիկոսի պարզ, արժանավայել և ճարտար ճառը իրեն գրաւեց բոլոր ունկնդիրքը, որոնք չէին դադարեր ծափահարելէն։ Յետոյ Ֆէրրան կարգաց Դաշանց Թուղթը, որ հիմնեալ էր ծերակուտին սահմանագրութեան վրայ։

Ամենայն գաղղիացի կրնար հասնիլ որ և իցէ պաշտաման. ազատութիւն կը տրուէր կրօնից. սեպհական ստացուածք անբռնաբարելիք էին. բնաւ մէկը պիտի չհալածուէր իր անցեալ կենաց և դործոց համար։ Թագաւորին անձը սրբազան էր և անբռնաբարելի։ Թագաւորն է Պետութեան գլուխը. ինքը կը հրամայէ 'ի ծովու և 'ի ցամաքի. կը հրատարակէ խաղաղութիւն և պատերազմ։ Թագաւորը օրէնսդիր իշխանութիւնը կը վարէ 'ի ձեռն երկուց խորհրդարանաց։ Պաշտօնեսոյք պատասխանատուութիւն ունին։ Խորհրդարանը նախ պիտի վիճէր, յետոյ ատենակալաց ժողովը, վերջը Թագաւորը պիտի վճռէր։ Ատենակալաց ժողովը այն ատեն գումարուի, երբ երեսփոխանաց խորհրդարանը բաց է։ Թագաւորական իշխանք հրամանաւ Թագաւոր-

րին կրնան մասնակցիլ ատենակալաց գումարմանց : Երեսփոխանք ընտրաժողովներով պիտի անուանուին , ամեն տարի խորհրդարանին հինգերորդ մասը նորէն պիտի ընտրուի : Երեսփոխան ընտրուելու համար քառասներորդ տարին պէտք է անցած ըլլալ և տարին 1,000 ֆր. կալուածական տուրք վճարել : Ընտրող ըլլալու համար 300 ֆր. տուրք վճարել և 30 տարին անցած ըլլալ : Խորհրդարանը պիտի քննէ որ և իցէ արոց առաջարկութիւնը և առանց երկու խորհրդարաններուն և Թագաւորին հաւանութեան տուրք պիտի չհրատարակուին : Դատաւորք անփոփոխելիք են , և անուանեալք 'ի Թագաւորէն : Հասարակաց պարտքը պիտի պահուի ինչպէս նաև Լէժիօն տ' Օնէօրը (1) և նոր ազնուականութիւնը : Թագաւորը և իր յաջորդքը իրենց հանդիսաւոր օծման օրը պիտի երգնուն հաւատարմութեամբ պահել Դաշանց Թուղթը :

Այս ընթերցմանէն վերջը Թագաւորը հռչակեց նոր ատենակալաց անուաները որոնք մեծաւ մասամբ ծերակուտի անդամներն էին , ըսց ՏՅ հոգիէ , որոնք դուրս մնացին : Ասոնցմէ 33 ը Լուգովիկոս ԺԶ ի մահուան քուէ տուած էին յորս Սիւյէս և Ֆուշէ . ոմանց վրայ ալ զսնազան կասկածներ կային : Դուրս մնացին նաև վեց մարալախաք Սուլդ , Վիկտոր , Պրիւն և Տաժու՝ որուն վրայ մասնաւորապէս զայրացեր էին Թագաւորականք զՀամպուրկ դաշնակցաց դէմ պաշտպանելուն համար , որոնք սպիտակ դրօշով յարձկեր էին : Ժուրտան , Մասսէնա ևս դուրս մնացին՝ որովհետև հայրենիքնին Գաղղիոյ նոր սահմաններէն դուրս կը մնային : Բայց Թէ անուանելոց և Թէ դուրս մնացողներուն տարին 30,000 ֆր. Թոշակ մը կը հաստատուէր :

4. ԳԵՂՂԻՈՅ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՎԻՃԱԿԸ : — Դաշանց Թուղթը ունկնդրաց վրայ բարի ազդեցութիւն մ'ըրած էր , որով և Թագաւորը անբաւ կեցցէներով մտաւ 'ի Դիւլ-

(1) Լէժիօն տ' Օնէօրի վրայէն վերցուեցաւ Նաբուլէոնի պատկերը և անոր տեղ դրուեցաւ Հենրիկոս Գ. ինը : Աւելցուեցաւ նաև լուշանը , նշան Պուրպուրնանց :

լըրի: Ժողովուրդը ձանձրացած Նաբոլէոնի ինքնակամ վարչութենէն, 'Իաշանց [Թղթով անկէ ինքզինքը ազատած կը տեսնար և միանգամայն մասնակից իր տրոց քուէարկութեան:

Կար սակայն մաս մ'ալ մեծապէս տոժոհ, և ասոնք էին ծայրայեղ Թագաւորականք, որոնք արդէն սկսեր էին յաճախել 'ի Սէն Քլոու՝ Արդուայի կոմսին քով և կ'ամբաստանէին զԼուդովիկոս իբրև պաշտպան Յեղափոխութեան և Արթայ Ժափոյէն (1): Լուդովիկոս որչափ որ ալ կ'արհամարհէր ասոնց տրտուռները, բայց շատ անգամ ալ կը ստիպուէր զիջանիլ: Մեծաւ մասամբ հին ազնուականք էին որոնք գաւառներէն կը դիմէին և իրենց այնչափ տարի Թագաւորութեան համար քաշածներուն փոխարէն պաշտօններ կամ նախկին ստացուածքնին կը պահանջէին: Կայսերականաց մէջէն ալ կային տոժոհներ՝ որոնք արքունիքէն հեռու բռնուած էին, յորս նաև մարաջատներէն ոմանք: Այս տոժոհներուն վրայ աւելցընելու է նաև օտարէն եկած 100,000 գաղղիացի զինուորք, որոնք կայսրութեան գաղափարներով լցուած ամեն կողմ աղմուկ յարուցին, և զորոնք հանդարտեցընելու համար հարկ էր վճարել շատերուն մէկ տարուընէ 'ի վեր չառած թոշակը. և այս վճարմանց համար միայն 400 միլիոն ֆր. կարևոր էր: Ելևմտից պաշտօնեայն պարոն Լուի, որ Քաղղիոյ գրամական մասը փութով ծաղկեալ վիճակի մը մէջ գրաւ, առ ժամս 200 միլիոնէն աւելի չէր կրնար տալ, որով կարևոր էր զինուորաց կէսը ցրուել: Օտարէն եկած գունդերէն աւելի էր կայսերական պահապանաց տոժոհութիւնը. որոնց ձեռքէն Թագաւորին անձնապահութիւնը առնուեր էր և զրկուեր էին 'ի Ֆոնդէնպլոյ: Հոն փողոցներուն մէջ մեծ խռովութիւն հանեցին « Կեցցէ կայսր » աղաղակելով: Ի զուր դիմեց հոն Պէրիի դուքսը. իր ամենայն սիրելութեամբ հանդերձ չկրցաւ շահիլ զանոնք. հարկ եղաւ

(1) Այս խումբը կոչուեցաւ նաև Pavillon de Marsan, Արդուայի կոմսին բնակած սրահէն 'ի Գիւյլլըրի:

գունդերը բաժնեւ և զանազան հեռաւոր գաւառներ շրկել:

Այս ցրուած գունդերուն տեղ հին անուանակոչու-
թեամբ գունդեր հաստատուեցան և թագաւորին անձ-
նապահ կանչուեցան նորէն Զուիցցերացիք, 'ի մեծ տըժ-
գոհութիւն բոլոր գաղղիական գունդերուն: Մածուկ
կը ձեանար ուրիշ կուսակցութիւն մ' ալ Սահմանադրա-
կան, որոնք կը ժողովուէին Լաֆայէթի և Սքալ տիկ-
նոյ պալատը . և արդէն երեսփոխանաց Պսակի ճառին
Պատասխանին մէջ կը տեսնուէր փութով այն կու-
սակցութիւնը, որ զսահմանադրութիւնը իրաւունք մը
և ոչ իբրեւ շնորհք մը կը համարէր:

5. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՔ: — Պուրպոնեան ցեղին
հաստատուիլը բաւական չէր թագաւորականաց համար .
կ' ուզէին ամենայն ինչ հաստատել այնպէս, ինչպէս որ էր
նախ քան զՅեղափոխութիւն . անոր համար կը պա-
հանջէին որ ամենայն ազգային ստացուածք իրենց նախ-
նի տերանց դարձուին . այն եպիսկոպոսունք որոնք եր-
գումն չտալնուն համար աքսորուած էին և անոնց տեղ
ուրիշներ գրուած էին 'ի Նաբուլէոնէ 'ի ձեռն 'Իաշնա-
ւորութեան (1), յետինքս թողուն իրենց աթոռները: Ի
Պզանսոն և 'ի Լա Ռոշէլ այս պատճառաւ մեծ շփոթու-
թիւնք ծագեցան . ուղղափառք երկու մաս բաժնուեր
էին, մաս մը կը հնազանդէր 'Իաշնաւորութեան եպիս-
կոպոսաց, ուրիշ խումբ մ' ալ աւանձին կապրէր . և
ծայրայեղ թագաւորականք մեծապէս կը գոչէին 'Իաշնա-
ւորութեան դէմ իբրեւ ծնունդ մը Յեղափոխութեան:
Սոյն զգացմունքը ցուցուցին նաև թագաւորական իշ-
խանք, որոնք իրենց գաւառաց այցելութեան միջոց չու-
ղեցին ընդունիլ 'Իաշնաւորութեան եպիսկոպոսունքը:
Ասով խռովութիւնը աւելի շառցաւ, և յայտնի կը
վախցուէր եկեղեցական հերձուած մը: Մոնդէսքիու
որչափ որ շրջաբերականով մը պատուիրած էր հնազան-
դիլ տեղական եպիսկոպոսին, բայց 'ի նպաստ 'Իաշնաւո-

(1) Concordat.

րութեան բան մը ըսած չէր. որով կուսակցութիւնք շարունակեցին իրենց երկպառակութիւնը, մինչև որ Քահանայապետէն հրաման մը գայ, որուն աղերս մը յուղարկած էր արքունական ընտանիքը Դաշնաւորութիւնը ջնջելու:

Ուրիշ իրաւացի կանոն մ'ալ կիւրակէի պահպանութեան համար դրուած, ազատականաց տհաճութեան պատճառ եղաւ: Այս կանոնը կ'արգելուր կիւրակէ օրը կրպակ բանալու, բաց 'ի դեղագործաց և բանջարավաճառներէ. կ'արգելուր գարձեալ բանալ խաղերու տեղերը և սրճանոցները նախ քան զմիջօրէ՛ և բացողին տուգանք կը դրուէր 100 էն 500 ֆր.: Պէտքէ քաղքին ոստիկանութեան ընդհանուր վարիչն, այս կանոնը ոչ աւելի ծայրայեղ թագաւորականացմէ դըրդեալ՝ դրած էր, իորչափ պատշաճ տեսնելով երկրի մը, ուր կրօնքը քրիստոնէութիւն է. անոր համար ալ չփոխուեցաւ և մնաց այնպէս:

6. ՕՐԵՆՔ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ. — ԴՐԱՍ ԹԱԳԱՌՈՐԽՆ. — ԿԱԼՈՒԱԹ ՊԱՆԴԵՍԵԼՈՅ: — Յուլիս 5ին ալ Մոնդէսքիւօ օրէնք մը առաջարկեց, որով որ և իցէ դրուածք նուազ քան զ30 թերթ ութածալ (որ է 480 էջ) նախ քննուէր պիտի: Բայց այս կանոնէս ազատ էին հին լեզուով գրութիւնք, շրջաբերականք, աղօթագիրք, դատաստանական գրուածք, և այլն: Լրագիրք և պարբերական թերթք թագաւորին հաւանութեամբ միայն կրնային հրատարակուիլ. նոյն հաստատութիւնը պիտի ունենային տպագրողք և գրավաճառք. այս օրէնքը երեք տարիէն նորէն քննութեան պիտի առնուէր: Խորհրդարանը յանձնաժողովի մը յանձնեց այս օրինաց քննութիւնը, որուն ծանուցանողը (1) Ռընուար՝ Օգոստոսի 1ին գումարման, օրէնքին մերժուելուն կողմը խօսեցաւ: Հակաճառութիւնք պիտի սկսէին Օգոստոսի 5ին և Խորհրդարանը, որ Կայսրութեան ժամանակի Օրէնսդիր ժողովն էր, միշտ ահարկու տիրոջ մը ձայնին հնազանդե-

(1) Rapporteur.

լու վարժած, անվարժ էր բեմական խօսից. անոր համար
 (թէպէտ անթիւ բազմութիւն մը նստարանները բռնած
 էր, բայց ատեանը ցուրտ տեսարան մը կը ներկայացնէր.
 ամենքը կարծիքնին ընթերցմամբ կուտային առանց իրմէ
 առաջնոյն առարկութեանց պատասխանելու: Այսու
 ամենայնիւ ընդդիմակացք բազմութիւ էին և հարկ էր
 որ վարչութիւնը յաղթուէր. և Մոնդէսքիու Օգոստոսի
 11ին իմացուց որ (թագաւորը սիրով յանձն կառնուր
 պզտիկ փոփոխութիւն մ'ընել օրէնքին, այսինքն (թեր-
 թերուն թիւը 20ի վերածել, ազատ ժողովը երեսփո-
 խանաց կարծեաց հրատարակումը, և յաւելուլ օրէն-
 քին վրայ որ « ներկայ օրէնքը 1816ի Խորհրդարանին
 բացմամբ կը դադրէր »): Այս փոփոխութեամբ հանգերձ
 քուէարկութեան օրը 217 քուէներէն 80 ընդդիմա-
 կաց ելան: Ատենակալաց ժողովոյն մէջ ալ ընդունելի
 եղաւ 80 քուէով ընդդէմ 42 քուէից:

Անկէ վերջը Խորհրդարանը զբաղեցաւ քննելու
 1815ին Ելեմտից հաշիւը (1), և ընդունելի եղաւ Պարոն
 Լուիի առաջարկեալ ծրագիրը դանձուն համար: Թա-
 գաւորին որոշուեցաւ տալու 33 միլիոն ֆրանգ. բաց
 յիւր առանձին եկամուտէն, որ 30 միլիոնի չափ կել-
 լէր: Մեծ դումար մ'ալ կը շնորհուէր իրեն, որպէս զի
 կարենայ հատուցանել սլանդիստութեան ժամանակ ը-
 րած պարտքերը և սուած խոստումները:

Միանգամայն վաճառեալ ստացուածոց վրայ որոշ-
 ւութիւն մը ընելու համար, օրէնք մը առաջարկուեցաւ,
 որով կը վաւերանային որ և իցէ վաճառեալ կալուածք.
 և (թէ կար մաս մը տակաւին ոչ վաճառեալ՝ իրենց նախ-
 նի տեարց կը դառնային: Ֆէրրան Պետութեան ատե-
 նադպիրը, դէմ ելաւ այս օրինաց, կ'ուզէր որ ամբող-
 ջովին յետս դարձուին կալուածք իրենց այնքան ժամա-
 նակի տոկոսեօքը: Սակայն Խորհրդարանը մերժեց անոր
 ընդդիմութիւնը, և օրէնքը ընդունելի եղաւ 169 քուէով
 ընդդէմ 23 քուէից:

(1) Budget.

7. ՃԱՆԱԳԱՐ ՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԹԱԳԱՒՈՐԱԶՈՒՆ ԻՇԽԱՆԱՑ :—

Որչափ որ երկու խորհրդարանք ալ կը ջանային միաբանել Գաղղիոյ կուսակցութիւնքը, սակայն դաւառաց մէջ վարչութիւնը անորոշ ընթացք մ'ունէր: Մոնդէսքիու, անուանի իմաստասէր, բայց ոչ և վարժ ներքին դործոց պաշտօնատարութեան, շատ մը քաղաքաց մէջ կայսրութեան քաղաքապետները թողուցեր էր, առանց նոր հրաման մը ղրկելու անոնց, որոնք պետութեան փոխուելովը ժողովրդեան առջև անորոշ և երկչոտ ընթացք մը կը բռնէին: Թագաւորական ընտանիքը կարևոր դատեցաւ որ Արդուայի կոմսը, Անկուէմի և Պէրիի դուքսերը, ճամբորդութեամբ մը չահին գաւառները, և միանգամայն հանդարտեցնեն: Նախ Անկուէմի դուքսը, կարողոսի մեծ որդին, ճամբայ ելաւ, պտըտեցաւ 'ի Վանտէա, անցաւ 'ի Պորտոյ, յԱնժէ, ամեն կողմ խոհեմ և բարեմիտ իշխանի անուն թողլով: Իրմէ վերջը ճամբայ ելաւ հայրը՝ Արդուայի կոմսը, որուն՝ ինչպէս միւսոց ալ՝ թագաւորը հրաման տուած էր շքանշաններ բաշխելու: Կարողոս այց ելաւ Սէնի և Օպի ափանց, զորս յետին պատերազմունք մեծ աւերմանց մէջ ձգեր էին. տեսաւ անոնց խեղճութիւնը, արտասուեց միաբան և խոստացաւ միջնորդութիւն ընել իրենց համար՝ իր եղբօրը: Ելեմտից պաշտօնեայն արդէն գիտակ Արդուայի կոմսին բարեսրտութեանը և խոստմանց դիւրամէտութեանը, կանխաւ ժխտած էր որ և իցէ գրամական օգնութիւն: Արդուայի կոմսը շատ բաներ խոստացաւ և առ ժամս հրամայեց 120,000 ծառ կտրել Պետութեան անտառներէն և բաշխել թշուառաց, և հոն միայն քանի մը հարիւր Լէժիօն տ'օնէսրի, Սուրբ Լուդովիկոսի և Շուշանի կարգաց խաչեր բաժնեց: Անցաւ անկէ 'ի Տիժօն և 'ի Լիոն, ուր նաև շատ մը խոստմունքներ ըրաւ և նշաններ բաժնեց: Յետոյ անցաւ 'ի Մարսիլիա ուր մեծ շքով ընդունուեցաւ. ժողովուրդը խնդրեց իրմէ նաւահանգստին ազատութիւնը. Արդուայի կոմսը միշտ պատրաստ օգնելու, խոստացաւ իրենց և գրեց թագաւորին: Լուդովիկոս իր պատասխանին մէջ յոյս

մը կուտար, առանց խոստանալու, ընդունիլ զայն Խորհրդարանէն : Կարողոս հասարակաց (Թատրոնին մէջ) իբրեւ խնդիրը խոստացեալ հրատարակեց՝ այն ատեն թողոր հանդիսականք ոտք ելան, ուրախութեան և կեցցէներու չափ չկար. քաղաքապետը ծնրադիր շնորհակալ եղաւ և ամբողջ գիշերը լուսաւորութիւնք և հրախաղութիւնք կատարուեցան : Քիչ վերջը Արդուայի կոմսը կը դառնար 'ի Բարիզ ամեն կողմ աշնիւ սրտի մը յիշատակ (թողլով, բայց առանց գաւառաց մէջի շփութութիւնքը հանդարտեցնելու :

Պէրիի դուքսն ալ սահմանադրութիւնները բանակաց այցելութեան ելեր էր, որոնց վրայ մեծ խնամք ունէր. սակայն բանակը որ 'ի սկզբան մեծ սէր ցուցուցած էր այս եռանդուն իշխանիս, քիչ քիչ չափազանց կրակոտ բնաւորութեան համար իրմէ կ'ուծանար, և իշխանը մեծ ընդունելութիւն չգտնելով, տեղի դարձաւ իր շանտպարհորդութենէն :

8. ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆՔ ԱՄՏՅՕՆԷԻՑ : — Թագաւորական ընտանիքը տեղի էր Ոստիկանութեան վարչին և Պատերազմի պաշտօնէին վրայ : Արդուայի կոմսը և իր խումբը ամեն կողմ գաւազնութիւն կը տեսնէր ընդդէմ կենաց Թագաւորին, զորս, ըստ իրենց, անհոգութեամբ կը (թողուր) ոստիկանութիւնը. բայց արթուն Պէօնէօ ամենայն ինչ կ'իմացնէր Լուդովիկոսի, որ նախ յետմտիկ ընելու իր եղբորը պատմած դաւերուն, յետոյ ոստիկանութեան վարչին հետ կը ծիծաղէր անոնց վրայ : Արդուայի կոմսը՝ այս երեւակայեալ դաւերով պաշարուած, մեծապէս զայրացեր էր ընդդէմ Պէօնէօի, որուն դէմ զինքը կը գրգռէր մանաւանդ Օդրանդի իշխանը՝ հռչակաւորն Ֆուլէ Թագաւորասպան. որ իր կեղծաւոր շողոմիւրով կրցեր էր շահիլ մինչև Արդուայի կոմսին պէս իշխան մը : Կարողոս այնքան տկարացաւ և խաբուեցաւ որ եղբայրասպան անձի մը խոստացաւ ոստիկանութեան վարչութիւնը : Լուդովիկոս իր ընտանեաց ստէպ խօսքերէն ձանձրացած, Պէօնէօյի ձեռքէն առաւ ոստիկանութիւնը, և ծովային զորութեան

պաշտօնեայ անուանեց. իսկ իր տեղը դրուեցաւ տ' Անտրէ : Փոխուեցաւ նաև Պատերազմի պաշտօնեայն՝ Տիւփոն զօրավարը, որովհետև Արդուայի կոմսը և Թագաւորական ընտանիքը կը համարէին որ Նոյեմբեր 30 ին Ստէոն երթալու ժամանակ իրենց կենաց դէմ դաւաճանութիւն կար և պաշտօնեայն անհոգ կեցեր էր : Ասորոյս և միւս իշխանք այնչափ հաւատացեր էին, որ ամենը զինեալ գացած էին 'ի Թատրոն և Մարմոն աշխուժութեամբ մը, բոլոր քաղաքին մէջ զինուորներ ցրուեր էր : Եւ Թէպէտ բնաւ նշան մը չտեսնուեցաւ, բայց Թագաւորական ընտանիքը ամբաստանեց զպաշտօնեայն. և Լուգովիկոս ստիպուեցաւ փոխելու, առանց միւս պաշտօնէից հարցնելու. և անոր տեղ անուանեց զՍուլք մարախտը 'ի մեծ վիշա Մարմոնի որ մեծապէս կը սպասէր այն բարձին : Սուլք արժանացեր էր այս պատուոյն, Թագաւորականաց հաճելի գործեր ընելով և շիրիմ մը Զանալով կանգնել Քիպրոնի անկեւոյց համար :

Այս փոփոխութիւնքը եղած ժամանակ Թայրան կը գտնուէր 'ի Վեննա ուր արգէն գումարուեր էր Արքայաժողովը :

9. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՒՐՈՊԵՈՅ ՎԻՃԱԿԸ : — Նաբոլէոնի անկմամբ հարկ էր որ բոլոր Եւրոպա կերպարանափոխ ըլլար : Այն ամեն աշխարհագրական բաժանմունք, որոնց ինքը պատճառ եղած էր, չէին կրնար ընդունելի ըլլալ յազմական Թագաւորաց. անոր համար Բարիզու Դաւանց միջոց սահմաներ էին գումարուիլ յետոյ 'ի Վեննա և հոն արքայաժողովով մը որոշել այսպիսի մեծ խընդիր մը որ բոլոր Եւրոպիոյ կը վերաբերէր :

Ամեն կողմէն տարագրեալ իշխանք իրենց երկիրները կը գառնային. ամենքը իրենց նախկին սահմանները կը պահանջէին և իրենց նախկին օրէնքները կը հաստատէին : Նաբոլէոնի երևումը, իր աշխարհակալութիւնքը, օրէնքները, իրենց համար իբրև ասուպ մը փայլեր և խաւարեր էին : Ամենէն աւելի փոքրիկ տէրութիւնք կը շարժէին, որոնք մեծաւ մասամբ զոհ եղած էին Նաբոլէոնի փառասիրութեան : Սակայն այս ընդհանուր շարժ-

ման մէջ ևս այլ և այլ էին զգացմունք: Մաս մը ժողովրդոց՝ որոնց համար թէպէտ և ցանկալի էր Նաբոլէոնի լուծը թօթափել, սակայն հիմայ չէին ուզեր Գաղղիայէն բաժնուիլ: Պելճիա և Հռենոսեան գաւառք, երբ կուրախանային որ Նաբոլէոնի անկմամբ, ծովու և գետոց նաւարկութիւնք պիտի սկսէին, հարկ կըլլար արդ. դառն զգացմամբ մը լսել որ հիմայ պիտի զատուէին 'ի Գալղիոյ, աղբիւր իրենց ամենայն վաճառականութեան: Հռենոսէն անդիի գաւառք՝ որոնց երկիրները պատերազմէն ոտնակոխ եղեր էին, անհամբեր կը սպասէին իրենց սահմանուելիք բաղդին: Սաքսոնիա անիշխան էր և Բրուսիա կը սպառնար զայն գրաւելու, 'ի պատիժ թագաւորին որ Գաղղիոյ կողմը բռներ էր: Ի Զուլցցերի բաց 'ի 13 քանդոններէ ուրիշ վեց ալ ձեւացեր էին, որոնք հիմայ չէին ուզեր վերցուիլ: Պեռնա քանդոնը երկիրներ կը պահանջէր: Այնչափ զայրացաւ վէճը որ հազիւ Աղեքսանդր կայսրը կրցաւ համոզել զապստամբ քանդոնները Յուրիք գումարուած աւագա-ժողովոյն հնազանդիլ, որով 19 քանդոնները կը մնային և երկիրներուն խնդիրը Արքայաժողովոյն կը ձգուէր:

Յիտալիա, Միլանու ժողովուրդը ձանձրացած Գաղղիացիներէն և իրենց անդուլ կռիւներէն, չէր ուզեր հնազանդիլ Եւգինէոս իշխանին՝ և ապստամբելով սպաններ էր զՓռինա Ելլամտից պաշտօնեայն: Աւստրիա փութով զօրք հասուց և Պելլըկարտ մարաջախտը 50,000 հոգւով բռնեց զԼոմպարտիա մինչև ցՓօ: Սարտենիոյ թագաւորը դառնալով իր աքսորանքէն 'ի Դուրին, հաստատեր էր բացարձակ իշխանութիւնը, հալածելով զանոնք որ Գաղղիոյ տէրութեան ծառայութիւն մը ըրած էին: Ճենովա՝ որ ինքզինքը ուրախութեամբ մը յանձներ էր Անգղիոյ, հիմայ դառնութեամբ կը լսէր որ Փիէմանթի հետ պիտի միանար և իր անկախութիւնը պիտի կորսնցնէր: Դոսքանա ուրախ էր իր Փերտինանտոս արշիդքսին դարձին վրայ, որ ոչ միայն չհալածեց զանոնք որ երբեմն Նաբոլէոնի կողմն անցեր էին, այլ յարգեց և պահեց ինչ որ բարի կարգաւորու-

Թիւն գտաւ: Պիոս Է Սր. Քահանայապետը մտեր էր 'ի Հռովմ' 'ի մեծ խնդուածիւն ժողովոգեան և կը խընդրէր և կը պահանջէր 'ի Հիւսիս նուիրակութիւնքը, զԱհինեոն և զՊեննէնդ: Ի Նափոլի գեռ կը Թագաւորէր Միւրա 'ի մեծ տագնապ Պուրպոնեան ցււերուն, որոնք 'ի Միւրա զՆաբոլէոն կը տեսնային. և քիչ առաջ բռնուած էր 'ի Գաղղիա Էքսէլման զօրավարին Թուլթ մը առ Միւրա, որ օգնութիւն կը խոստանար իրեն եթէ հարկ ըլլար կռուիլ օտար Պետութեանց հետ (1): Ի Սպանիա Փերտինանտոս Էի և Գորգէաներուն մէջ մեծ տարաձայնութիւն կար սահմանադրութեան համար. Փերտինանտոս ստիպուէր էր զինուք կռուելու:

1814 Այս ամեն խնդիրները որոշելու համար, հարկ էր փութով գումարել արքայաժողովը որ նախ 10 Օգոստոսի ապա Սեպտեմբերի ձգուէր էր:

10. Չորս ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՔ: — Շումոնի գաշնակիցք փոքր տերութեանց վէճերէն աւելի, ուշագիր էին իրենց շահելիք աւարին: Աւստրիա ապահով էր ընդունիլ զԴիերոլ, զԼոմպարտիա և զՎենետիկ: Ռուսաստան կը պահանջէր զբոլոր Լեհաստան, ինչպէս Բրուսիա՝ զՍաքսոնիա որուն Թագաւորն արդէն գերի էր 'ի Պիւլլին: Անգղիա ապահով էր հաստատուելու իր ծովային նոր աշխարհակալութեանց մէջ: Իւրաքանչիւրը իր պահանջածին՝ օրինաւոր կերպարանք մը կուտար. Աղեքսանդր՝ իբրութէ զԼեհաստան ամբողջացնելով ազատ վարչութիւն մը պիտի տար անոր. Բրուսիա՝ Սաքսոնիոյ երկիրը իր այսչափ զոհերուն փոխարէն կը համարէր, և Թերուս ստանար իսկ, եթէ դարուն ամենէն նրբամիտ հանճարը Թայրան՝ որ զԼուդովիկոս ԺԼ կը ներկայացնէր 'ի Վեննա, զԱնգլիա և զԱւստրիա իր կողմը չշահէր:

(1) Էքսէլման զօրավարը Միւրայի հեծելոց զօրավարներէն, այս նամակիս վրայ բանտուեցաւ 'ի Լիլ և Յունուար 23 ին զինուորական ատենի ներկայացաւ: Յուլիոց որ Գաղղիա Միւրայի հետ պատերազմ չունէր, որով և ոչ թշնամի: Դատաստանը միաձայնութեամբ ազատ թողոց զզօրավարը, 'ի մեծ տեղոհութիւն ծայրայեղ Թագաւորականաց:

ՎԼՈՐԱՅԻ ԱՐՔԱՅԱԺՈՂՈՎՐ

11. ԻԻՐԱՔԱՆՁԻԻՐ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆՑ ԴԵՍՊԱՆՆԵՐԸ: — Կայսերք և իշխանք դիմած էին 'ի Վեննա, ոմանք որոշելու համար, ուրիշները մասնակցելու, խումբ մ'ալ դարձեալ թէ ոչ ժողովոյն, դոնեա ղուարճութեանց հանդիսակից ըլլալու (1): Հոն էին Աստորիոյ և Ռուսիոյ կայսերք. Բրուսիոյ, Պաւլիերայի, Տանիմարքայի և Վիւրդէմպերկի թագաւորները. շատ մը դուքսեր, իշխաններ, դքսուհիք և իշխանուհիք: Զորս Պետութեանց թագաւորք իրենց պետութեան ատենադպրին ձեռքով պիտի գործէին, Մէդէլնիք իշխանը կը ներկայացներ զՓրանկիսկոս Բ. Նէսէլսոտ՝ զԱղեքսանդր, Հարաւնպերկ և Հումպոլդ. կոմսերը՝ զԲրուսիոյ թագաւորը, Լորտ Գասլըրի՝ զԱնգղիա: Զորս Պետութիւնք որոշած էին ամենայն մեծ խնդիր իրենց մէջ որոշելու, առանց միւս Տերութեանց միջամտութեանը, և արդէն յարմարցնելու վրայ էին Լեհաստանի և Սաքսոնիոյ երկիրներուն տիրապետութիւնը, երբ հասաւ Թայրան: Գաղղիոյ դեսպանը, որ մեծ մաս մը ունեցաւ այս արքայից ժողովոյն մէջ, շահեցաւ փութով երկրորդական պետութիւնքը և անոնց գլուխ կեցաւ. բողոքեց միանգամայն որ չորս կամ վեց դեսպանք, իրաւունք չունէին ուրիշներուն խնդիրները սահմանել, մինչ արքայաժողովոյն հիմն պիտի ըլլար « Հասարակաց իրաւունքը և օրինաւորութիւնը »: Այսպիսի սկզբունք մը որչափ

(1) Նշանաւոր գրիչ մը Արքայաժողովոյն այսչափ յապաղելու պատճառներուն մէջ կաւելցնէ որ « ուրիշ բան չկար, բայց եթէ երաժշտական զբօսանք, երեկոբին ուրախութիւնք, պարք և ընդունելութիւնք. և շատ իրաւամբ կըսէր Լինեի իշխանը յապաղման վրայ տոգոհներուն. ինչո՞ւ կը տոգոհէիք. եթէ արքայաժողովը չբայլէր, բայց կը պարէ: » Կոմսն տ' Օսոնվիլ. Արքայաժողով Վեննայի: Նոյնն կը հաստատեն Դիէր, Վիէլ ֆասդէլ, Վօլպէլ և ուրիշ պատմիչք:

որ անյարմար էր այնպիսի անձի մը բերան, սակայն մեծ տագնապ պատճառեց Շումոնի դաշնակցաց, և փութով ճանչցան որ այնպիսի անձ մը հարկ էր որոշողութեանց մասնակից ընել:

Թայրան Հասարակաց իրաւանց վրայ հիմնեալ, մերժեց Բրուսիոյ պահանջն Սաքսոնիոյ համար, ինչպէս Գասլըրի մերժեր էր Ռուսիոյ զԼեհաստան: Գուլիէլմոս և Աղէքսանդր երգուեր էին՝ մէկզմէկ պաշտպանելու և հաստատապէս մտքերնին գրած էին պահանջնին ձեռք բերելու: Թայրան խորամանկութեամբ մը Լուդովիկոսի իմացուց պատերազմի պատրաստութիւն տեսնել մեծ շառաչմամբ մը, դաշնակիցքը վախցնելու համար: Նրկայն տեեցին դարձեալ վէճերը և գումարումները, արգէն արքայաժողովոյն գումարումը Հոկտեմբերէն Նոյեմբերի 1 ին թուուեր էր, հարկ էր վերջապէս միաբանել. ամենէն ծանր խնդիրներն էին Լեհաստանի և Սաքսոնիոյ խնդիրները. 'ի զուր Աղէքսանդր նախ սպառնալեօք ապա ողորանօք ջանացաւ շահիլ զԹայրան. արգէն Գաղղիոյ զինուց պատրաստութեան շառաչով լեցուեր էր Վեննա. և Մէդէլնիք ծանր և սպառնական կերպ մը առեր էր ընդդէմ երկուց վեհազանց. և Փրանկիսկոս գերմանական երկրորդական տէրութիւններէն գըրգռուած յայտնապէս տժգոհ էր իր դաշնակցաց պահանջածին վրայ. զոր և իմացուց Մէդէլնիք իշխանը ծանուցմաբ մը. Շվարցէնպէրկ իշխանն ալ յանգիմանեց զԱղէքսանդր իբրև փառասէր, և ինքզինքը պատրաստ ցուցուց պատերազմի՝ եթէ կարեւոր ըլլար (1): Նոյն միջոցին Գասլըրի 'ի Լոնտրա կը կանչուեր. այն ատեն անգղիացի պաշտօնեայն ուղեւով ինքը լմնցնել

(1) Ամենակարեւոր և հետաքնին տեղեկութիւնք և նկարագիրք կը գտնուին այս հաշակաւոր արքայաժողովոյն վրայօք Մէդէլնիք իշխանին Յիշատակարանաց մէջ որոնք դեռ նոր հրատարակուեցան: Մէդէլնիք միշտ խիստ է Աղէքսանդրի հետ, որուն հետ աւրուելով ընդ երկար մէկմէկու հետ չէին խօսեր: Այնչափ միջոցին հակակրութիւնը յառաջեց, որ միոյն գտնուած հանդիսից մէջ միւսը չէր գտնուեր: Մէդէլն, Յիշ. Հտ. Բ 1815.

այն խնդիրը որուն համար այնքան աշխատեր էր, ջանաց միացնելու ամենուն կարծիքը մանաւանդ որ երկու վեհազունք լսելով որ Թայրան Անգղիոյ և Աւստրիոյ հետ դաշանց ծրագիր մը հաստատեր էր պատերազմի համար, նուազեցուցին իրենց պահանջքը: Այն ատեն որքայաժողովը սկսաւ Թուարանական հաշուվէ արժէքով բաժնել երկիրները և ժողովուրդքը, ուսկից մնացած է իր վրայ այն ամբաստանութիւնը թէ, ժողովրդոց վիճակը ըստ կամս տրամագրեց, իբրու թէ ոչխարաց հօտեր ըլլային: Ահաւասիկ են իր որոշողութիւնքը:

12. ԲՐՈՒՍԻԱ, ՌՈՒՍՍԻԱ, ԱՒՍՏՐԻԱ:— Բրուսիա, որ երկիրներու խնդրոց մէջ ամենէն անյագը երեցեր էր, ձեռք բերաւ այն ամեն նահանգները, զորս իրմէ յափըտակեր էր Նաբոլէոն: Ասոնցմէ զատ ունեցաւ նաև Սաքսոնիոյ ժողովրդեան երեքին մէկը. բայց դաշնակիցք չտուին զԼիպսիա զոր կը պահանջէր և անոր տեղ տրուեցաւ իրեն Թոռն. առաւ նաև Շուեֆալտ ֆոլդերնիս, Վիսթֆալիա, Վիդերֆելդ, և Թուրին, որով Վիսդուլայի և Էլպայի ամուր գիւղերը կը բռնէր:

Ռուսաստան կուռնենար Լեհաստանի լաւագոյն մասը, մինչև 'ի Փոզնէ և 'ի Գրագովիա: Աղեքսանդր խոստացեր էր Լեհաց ազատ և սահմանադրական վարչութիւն մը, բայց միշտ ընդ իշխանութեամբ Ռուսաստանի:

Ռուսաստանի երկիրները արդէն օրէ օր աճելու վրայ էին: Արդէն 1793 ին Լիթուանիոյ մնացեալ մասին տիրեր էր, 1807 ին Նաբոլէոն իրեն տուաւ Պիսիպոֆ պալատինեան երկիրը: Հիւսիսային կողմանէ ալ Ֆինլանդիոյ, Պոլնիոյ, և Գուրլանդիոյ տիրելովը, Պալթիքի տէր կրնար ըսուիլ: Տաճկաստան չկրցաւ ետ առնուլ Պերսիան որով Ռուսը մինչև Դանուբ կը հասնէր. ունէր նաև Մոլտաւիոյ մաս մը, որուն նոր տիրեր էր Աղեքսանդր: Ասիոյ մէջ դարձեալ կիշխէր Սիպերիոյ, որ աքսորեւոց միջոցով կը բազմամարդանար. իր ձեռքն էր Վլադիմիր, Կուրի, Իմերէթ, Միլեֆիա. և իշխանութիւն ունեցաւ նաև ասորիոյ պահելու 'ի Կասպից ծովը, որով կը տկարանար Պարսից զօրութիւնը այն լճին վրայ:

Աւստրիա արդէն առաջուռնէ բռներ էր զԼոմպարտիա, ասոր վրայ աւելցուեցաւ նաև Վէնէփիլէ: Դարձեալ իրաւունք մը ստացաւ պահանորդք ունենալու Ֆէրրարայի մէջ: Իրեն տրուեցան Դիբու, Սալզպուրկի արքեպիսկոպոսիտն, Վէնէփիլէան Տալմայիա և Կալտայի մաս մը որուն տիրած էին Ռուսք: Աւստրիա այն մեծ շահը ունեցաւ որ Ադրիականին վրայ երկիր ստանալով, անկէ վերջը ծովային Պետութեանց կարգը կանցնէր, և մեծապէս կ'օգտուէր վաճառականութեան մասին: Հրաժարեցաւ միայն յօժարութեամբ Ստորին Նահանգաց վրայ ունեցած իրաւունքէն, զոր պաշտպանելը միշտ գոյնար եղած էր հեռաւորութեան պատճառաւ:

13. Անգլիա: — Անգլիա կը հաստատուէր իր ծովային աշխարհակալութեանց մէջ: Գաղղիոյ կողմը ունեցած կղզիներուն վրայ աւելցաւ նաև հելսլանթ' Էլպայի և Վէզէրի բերաններուն դիմաց: Արդէն Ճիպրալթարի անառիկ բերգով տիրած էր Միջերկրականի, հիմայ կը հաստատուէր նաև 'ի Մալթա, կը ստանար ազատ անցք Տարտանէլիէն և պաշտպանութիւն մը Յոնիական կղզեաց վրայ. որով Ադրիականի մօտ կայարան մը ունենալէն զատ Արևելքի ալ շատ կը մօտենար:

Եւրոպայէն դուրս ալ ընդարձակուեր էր իր զօրութիւնը: 1789 էն 'ի վեր զանազան վաճառատուններ ունէր 'ի Կամպիա, 'ի Գոգ փ' օր, Ս. հելլէնէ և Համբարձաւ: 1815ին հաստատուեցաւ Գլախ Բարէյոսոյ տիրապետութեան մէջ, զոր Հոլանտացւոց ձեռքէն յափըշտակեր էր և Հնդկաստանի ճամբուն լսմենէն աղէկ նաւահանգիստն էր: Հնդկային Ովկիանոսին մէջ ունեցաւ նաև Սելէլէանդ և Իւ քը Ֆրանս իղլին: 1773ին տիրեցին Պէնիւլայի, Հոլանտացւոց ձեռքէն ալ առաւ Սելլան կղզին: Ամերիկայի չորս կողմն ալ շատ տեղեր ունէր, Նոր-էրէիլ, Պերճուգէան և Պահամա կղզիները, Եամայիթա, Դապիօ, Ս. Վէնէյիթա, Ս. Լուլիա, Դոմինիկան իղլին, Կրանաթա, և Կրնաթիւ: Իսկ բուն Ամերիկայի մէջ Միացեալ Նահանգը կորսնցնելէն վերջը դեռ իր ձեռքն էր Գուաթա, Նոր-Սիլվիա, Նոր-Պրանսլիթ. Ովկիանիոյ մէջ օրէ օր

աճելու վրայ էին իրենց գաղթականութիւնը 'ի Նոբ-Հ-լանքս և 'ի Վալ-Տիէյէն: Միով բանիւ Անգղիա իր գաղթականութեամբքը այնչափ կայարաններ ունէր որ ամեն կողմի վաճառականութիւնը առ ինքն կը քաշէր:

14. ՏԱՆԻՄԱՐՔԱՍ. — ՇՈՒԷՑ. — ՍՅՈՐԻՆ ՆԱՀԱՆԳ. — ԶՈՒԻՑՑԵՐԻ: — Արքայաժողովոյն ինքնակալքը մասնաւոր խտուրթեամբ մը վարուեցան Գաղղիոյ բարեկամ երկիրներուն հետ: Տանիմարքայէն առին զՆորվեկիա, և տուին զայն Շուէտի: Տանիմարքայի թագաւորը որ Վեննա կը գտնուէր, արժանավայել կերպով մը բողոքեց այս անիրաւութեան դէմ. սակայն մտիկ ընող չեղաւ. միայն խոստացան Նորվեկիայի տեղ Շուէտական Փոմերանիան տալ, զոր Բրուսիա յետոյ իրեն առաւ և անոր տեղ Լաւէնսլուրկի պզտիկ դքսութիւնը տրուեցաւ: Զօրաւոր պետութիւնք Եւրոպական իրաւունք և հաւասարակշռութիւն ըսելով, իրենց շահը կ'իմանային: Իսկ Շուէտ որչափ որ Նորվեկիան առնելով ամբողջ թերակղզւոյն կը տիրէր. սակայն մեծապէս կը տկարանար կորսնցնելով Վիքլանդիա, Փոմերանիա, և Մէլլէմարի:

Արքայաժողովը Գաղղիոյ Հիւսիս-Արեւելեան կողմանէ վախ չունենալու համար, Հոլանտան և Պելձիան միացնելով Սպրիտ-Կահանգոյ թագաւորութիւնը ձեացուց, և անոր հարաւակողմի բերդերը մասնաւոր խնամքով մը ամրացուց: Իսկ թագաւորութիւնը Օրանժի ցեղին տրուեցաւ: Անգղիա՝ որ տիրած էր Հոլանտացւոց շատ մը գաղթականութեանց, մեծաւ մասամբ դարձուց զանոնք նոր թագաւորութեան, իրեն պահելով սակայն ամենէն կարեւորները: Հոլանտացւոց մնացած գաղթականութեանց մէջ ամենէն նշանաւոր Ովկիանիայիներն էին, ինչպէս Չելլէպէսի, Պոնէ, Մալապիա կղզիները, Ճավա, Թիմոր, Սոմարայի մաս մը: Ամերիկայի մէջ ստացան Կիպան, Անգիլեանց մէջ Գուրո, Պոնէ և Ս. Եսոպիէն:

Ի Զուիցցերի որոշուեցաւ պահել 19 քանդոնները, այն պայմանաւ որ նոր ձեացեալ քանդոնները հիններուն գումար մը դրամ տան. գարձեալ Պեռնայի տրուի Փոքնդորոի և Պալէի, հին եպիսկոպոսութիւնը:

Որոշուեցաւ որ ամեն քանդոններուն մէջ քաղաքական իրաւանց հաւասարութիւն ըլլայ : Բաց ասոնցմէ Նաբոլէոնի աշխարհակալութեանց աւարներէն երեք նոր քանդոններ հաստատուեցան, 'նէօլաթէլ որ Պերթիէյինն էր, Ճիւնիւր և Վալէ. և այն ժամանակէն Հելուետական դաշնակցութիւնը 22 քանդոն բաժնուեցաւ : Միաբանական խնդիրները մասնաւոր ժողովով մը պիտի սահմանուէին, որ պիտի գումարուէր փոփոխակի 'ի Յուրիք, Պէռնա և Լուչէռնա :

15. ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ : — Հռենոսեան դաշնակցութեան տեղ Գերմանական դաշնակցութիւն մը ձևացաւ : Դաշնակից և ընտրողական ատեան մը չկար, այլ երկու Աւագաժողովք՝ կազմեալ լիակատար իշխանութիւն ունեցող պաշտօնեայններէ : Առաջինը՝ որ կը կոչուէր Լէոպոլտ, 69 ատենականներէ կազմուած, հաստատուեցաւ կարգէ դուրս մեծամեծ խնդրոց համար : Միւսը 17 ատենականներէ բաղկացեալ, պատրաստելու այն առաջարկութիւնք՝ որոնք մեծ ժողովոյն պիտի ենթարկուէին. իւրաքանչիւր գերմանական վիճակ մեծամեծ տէրութեանց քով առանձին դեսպան պիտի ունենար : Մէդէլնիք կը ջանար այս իշխանութիւնները բաժնելով, տկարացնել և անջատել 'ի Բրոսիոյ, Աւստրիոյ ազդեցութեան դիմաց ախոյեան մը չունենալու համար :

Գերմանիոյ մէջ 38 տէրութիւնք ձևացան, 4 թագաւորութիւնք՝ Պալէերա, Սաքսոնիա, Վիւրթեմպերկ, Հաննովեր. 7 մեծ-Դքսութիւնք՝ Պալէ, Երկուք Հէսսէի, Սաքսոնիայ, Երկու Մէյն-Հոֆերի և Օլպէնպոֆի. 9 դքսութիւնք՝ Նասա, Պրոսսիա, 4 Սաքսոնիոյ (Կոնա, Գոպոֆի, Մայնիլէն, Հիլպոպոֆի-հապէն), 3 դքսութիւնք Անհալթ (Տելսա, Պէրնպոֆի, Բոննէն). 11 իշխանութիւնք՝ Երկու Շլէսուիգ-Հոլշտէյնի, Երկու Հաննովերի, Երկուք Ռէոս, Երկուք Լիքթէի, մէկ Հէսսէ-Հոֆոֆերի, Լիխտէնշայն, Վալպէ. 4 ազատ քաղաքներ՝ Լիպպի, Ֆրանկֆուրտ, Պրէմ և Համպուրգ : Հոլշտէյնի և Լաւենպոֆի Գոսսալիւնի Տանիմարքայի թագաւորին տրուեցան և Լիպպի-Հոֆերի մեծ-Դքսութիւնն ալ Ստորին-Նասաւգաց թագաւորին, որով այս

Թագաւորք ալ Դաշնակցութեան մէջ կը մտնէին: Այս անկախ պետութեանց ներքեւ, կային դարձեալ ուրիշ իննսուն մ'ալ որոնք կախումն ունէին:

Տանիմարքայի և Ստորին Նահանգաց Թագաւորներէն զատ, Աւստրիա և Բրուսիա ալ Գերմանական դաշնակցութեան մաս համարուեցան: Աւստրիան՝ Պոլէմիոյ, Լիւրիլիէի, Մոհաւիոյ, Լոսարիոյ արշիդքսութեան, Իսթրիոյ, և Դիերնի համար. Բրուսիան՝ Հռէնսէան գաւառաց, Սաքսոնիոյ, Պրանքէպոսիի, Շլէսիոյ և Փոմերանիոյ համար: Գերմանական փոքրիկ պետութեանց մէջ, արքայաժողովոյն մէջ ազդեցութիւն ունեցաւ Պալիէրա, որուն տրուեցաւ Լանօ, Սիլի, Տեօֆան, և Քայլեր-Լադերն. իր զեսպանը դարձեալ գերմանական խնդրոց համար հաստատեալ Յանձնաժողովոյն նախագահն էր: Այս պատուոյն արժանի եղած էր գլխաւորապէս իր մարաջախա Վրէտ իշխանին պատճառաւ, որ դաշնակցաց բանակին մէջ ամենէն անուանի և փորձ զօրավարներէն մէկն էր: ԶԱնգզիտ ալ գոհացնելու համար զՀաննովր Թագաւորութիւն ձեւացուցեր էին աւելցնելով վրան Հիլսհայմ և Օտֆրիդ:

16. ՍՊԱՆԻԱ. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼ. ԻՏԱԼԻԱ: — Պուրպանները նորէն 'ի Սպանիա հաստատուեցան. բայց քիչ վերջը պիտի կորսնցնէին իրենց գաղթականութեանց մեծ մաս մը և ձեռուընին պիտի մնային Ովկիանիոյ մէջ Փիլիպպինոյ, Մաքիտան կղզիները, և Միկաո: Մէքսիքոյի նեղուցին մէջ ալ Փոլո-Ռիֆա և Գոպա:

Պրականցայի ցեղն ալ որ Պրազիլ քաշուեր էր, նորէն իր հեղինակութիւնը ստացաւ 'ի Փորթուգալ: Ինքն ալ քիչ վերջը պիտի կորսնցնէր իր գաղթականութեանց մեծագոյնը զՊրազիլ, և պիտի մնային իրեն Աոնիան, Մաքիթա, Արշիպէլագոս Դաւրի գիւոյ, Ս. Թովաս Կըլիլիէր, Իշիանի իլլիւ, Սան Ապաո: Կուինիոյ նեղուցին մէջ Աիլա և Գոնի, Մալմայի վարութիւնը. Հնդկաստանի մէջ Կոա, Տիւ, Զինաստանի մէջ ալ Մաո:

Ինչպէս ըսինք Իտալիոյ Հիւսիս-Արեւելեան մասը ստացաւ Աւստրիա, Փիէմոնթի Թագաւորութիւնը նորէն հաստատուեցաւ, աւելցնելով վրան Սալոյի, և Ճե.

նախ: Եւ որովհետեւ թագաւորը Վիկտոր Էմանուէլ Ա և իր եղբայրը որդի չունէին, որոշուեցաւ որ անոնց մահունէն վերջը թագաւորութիւնը Սափոյիա-Քարի նեանոյի ցեղին անցնի: Միջին Իտալիա ալ այնպէս կազմուեցաւ ինչպէս որ էր 1789 ին. այսինքն՝ Մէծ-Դասու-Լիան Դասական, յոր հաստատուեցաւ նորէն Փերտինա նտոս արշիդուքսը՝ Դքսութիւնք Փարմայի, Փիաէնցայի, և Կասառպալայ, որոնք տրուեցան Մարի-Լուիզի՝ Նաբոլէոնի կնոջ, և որովհետեւ այս երկիրը Ետրուրիոյ թագուհւոյն էր, որոշուեցաւ որ Ետրուրիոյ թագուհին ունենայ Լուքեայի եկամուտը, քանի որ Մարի-Լուիզ ողջ էր: Ասոնցմէ զատ կային միջին Իտալիոյ մէջ դքսութիւն Մոպէնայի և Վիճալ Ելէպէնցոյ, ուսկից յափշտակուած երկիրքը անորոշ վիճակի մէջ թողուեցան ընդ հսկողութեամբ Աւստրիոյ: Կը մնար Նափոլի, որուն տակաւին կը տիրէր Միւրա. և Լուգովիկոս ԺԼ իր դեսպանին ձեռք կը պահանջէր անոր գահընկէցութիւնը և Պուրպոնեանց հաստատուիլը: Սակայն Մէդէոնիք առ ժամա կուզէր ընել այս խնդրոյն վրայ, նախ որովհետեւ խոստացեր էր իրեն չդաչելու (1), երկրորդ Միւրայի 80,000 հոգւով բանակին դէմ հարկ էր որ Աւստրիա գոնեայ 100,000 զինուոր իջեցնէ յԻտալիա. և Մէդէոնիք կը յորդորէր զԹայրան՝ հանդարտ սպասելու մինչև որ Միւրա իր սովորական անխոհմոլութեամբ թերուութեան մը մէջ ինկնայ, և այն առթով զինքը պատժելու (2): Եւ յիրաւի դեռ արքայաժողովը չցրուած, Միւրա գործեց ակնկալեալ յանցանքը: Այլ և այլ ձայներէ գրգռուած սպառ-

(1) Աոր պատճառները կուտայ ինքնին Մէդէոնիք իր Յիշատակարանաց մէջ հտ. Բ. 1815:

(2) Սափարի իր Յիշատակարանաց մէջ կըսէ որ Միւրա Թայրանի յանձնած էր ծածուկ իր դատը պաշտպանելու Արքայաժողովոյն մէջ և իրեն վարձը շրկած էր 1,250,000 ֆր. զոր սիրով ընդունէր էր: Նոյնչափ մ'ալ շրկեր էր իրեն Փերտինանտոս՝ Նափոլի թագաւորը, Միւրայի ախոյեանը, զոր նոյնպէս ընդունեցաւ Թայրան և նախամեծար ընտրեց պաշտպանել զՓերտինանտոս, որ ի վարձ շնորհեց նորէն իրեն Պենեէնգի իշխանութիւնը և իր թոռան տուաւ Տինոյի դքսութիւնը: Յիշատակարանք դքսոյն Ռովիկոյ. Հտ. Բ: Սակայն Սափարի ըսածին ուրիշ հաստատութիւն մը չունինք:

նայաւ ոտնակոխ ընել իտալիոյ գաւառները եթէ զինքը նեղեն։ Այն ատեն Աւստրիա մէկէն զօրք հասուց տաճմանները պաշտպանելու համար և պատերազմը սկըսաւ ինչպէս պիտի տեսնանք։

17. ՍՐԲՍՋԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ. — ՓԱԽՈՒՍՏ ՆԱԲՈԼԵՈՆԻ ՅԵԼՊԱՅ. — Յետ այս որոշողութեանց Աղեքսանդր կայսրը սիրող խորհրդական և միին գաղափարաց, Քրիստնէր տիկնոջ խորհրդով միւս Վէհազանց դաշինք մը առաջարկեց ստորագրելու, զոր աւելի հաստատեցին Նաբոլէոնի երկրորդ անգամ հրաժարմանէն վերջը։ Այս դաշնակցութիւնս որ Սրբալան Գալաթիան կոչուեցաւ, խարխիս մը պիտի ըլլար իրենց վարչութեան և « կարգի պիտի դնէր, ըստ քրիստոնէական սկզբանց, ժողովըրդեան ընդ իշխանս ունեցած յարաբերութիւնքը։ » Անդղիա չընդունեցաւ այս դաշնակցութիւնը, և իր դեսպանը ծանոյց որ թէպէտ մէջի եղած զանազան սկզբունքները չէր մերժեր, սակայն իր երկրին սահմանագրութիւնը չէր ներեր այնպիսի դաշինք մը ստորագրել։ Գաղղիա ալ Էսլաշաբէլի արքայաժողովոյն միջոց ընդունեցաւ զայն և համաձայնեցաւ Սրբազան Դաշնակցութեան մէջ գտնուած Պետութեանց։

1819

Այսպէս արքայաժողովը գրեթէ լմնցած էր, երբ յանկարծակի հարուածի մը պէս լսուեցաւ 'ի Վեննա, երբ իշխանք երեկոյեան զուարճութեանց և պարուց ժողվուած էին, որ Էլպայի բանտեալը՝ Նաբոլէոն փախեր էր։ Բայց ո՛ւր. ոչ ոք գիտէր։

Փութով ամենայն ինչ կնքեցին իշխանք, խօսք տուին հաստատուն պահելու որոշողութիւնները, որոնց բնաւ այլայլութիւն մը չբերաւ Նաբոլէոնի երեւումը, և շարունակեցին իր երկրորդ անկմանէն վերջը։

Այսպէս Վեննայի արքայաժողովը գրեթէ կէս դարու չափ Եւրոպիոյ աշխարհագրական բաժանմանոյ պատգամ եղաւ։

Հ ա Ր Ի Լ Ր — Ա Լ Ո Լ Ր Ք

1. Նաբոլեոն յԷլյա : — 2. Նաբոլեոն 'ի Գաղ-
ղիա . — Խօսք առ ազգն . — Նաբոլեոն 'ի Կորնեպոլիս :
— 3. Նաբոլեոնի փախստեան լուրը 'ի Բարիզ . —
Արքունեաց վիճակը . — Զինուորական հրամանա-
տարութիւնք . — Նաբոլեոն 'ի Լիոն : — 4. Նէյ մա-
րադախտին բանակը . — Կայսեր կողմը կանցնի . —
Նաբոլեոն 'ի Ֆոնդէնպոյ : — 5. Բարիզու վիճակը . —
Արքունական ընտանեաց փախուստը : — 6. Պատձառք
Մարտ 20ին Յեղափոխութեան . — Մուտք Նաբոլեոնի
'ի Բարիզ : — 7. Լուդովիկոս ԺԸ 'ի Կոսեր . — Անկոշ-
յեմի դուքսը և դքսուհին 'ի Հարաւ : — 8. Դաշնակից
Պետութիւնք 'ի Վեննա . — Վճիռ ընդդէմ Նաբոլեոնի :
— 9. Գաղղիոյ հարաւային գաւառաց նոսաձուներ : —
10. Յաւելոս Կայսրութեան օրինաց : — 11. Յաւել-
ոսաձայն ազդեցութիւնք . — Ֆրանսի :

1. ՆԱԲՈԼԵՈՆ ՅԷԼՅԱ : — Եւրոպիոյ յաղթականը
մեծ ընդունելութիւն գտեր էր Էլյայի աղքատ ժողո-
վրդէնէն, որ հանդիսով զանիկայ եկեղեցի տարեր էր
և հոն « Զքեղ Աստուած » դոհաբանութիւնը երգեր
էր : Նաբոլեոն որչափ որ ալ կայսրութեան մեծամեծ
հանդիսից և ընդունելութեանց սովորեալ, այսու հան-
դերձ մեծ սիրով ընդուներ էր տեղւոյն իշխանութիւն-
քը : Երկրորդ օրը Պէրդրանի և Տրուշի հետ ամբողջ
կղզւոյն շրջանը ըրաւ, և ծրագիր մը կազմեց ամրացը-
նելու զկղզին և մանաւանդ զՓորդօ-Ֆէրայօ քաղաքը :

որ հարկ եղած միջոց կարենայ իր ամբողջեամբը երկար պաշարման մը դիմանալ։ Արդէն իր հետը բերած էր կայսերական գունդերէն զոմանս, ընդ ամենը 800 հոգի։ Նախ զանոնք կարգաւորեց, յետոյ անոնց հետ միացուց տեղացի զինուորները, որոնց հրահանգները իր ամենօրեայ զբաղմունքը եղան, և թէպէտ գրամական կողմանէ անօգնական, սակայն միշտ յանդուպն իր խորհրդոց մէջ, հետը բերած 3,400,000 ֆրանգը նաւատորմիդ մը կազմելու գործածեց, յորում յաջողեցաւ և փոխթով սկսան նաւերը Լիւպայի մեղուազարդ գրօշով կըլզւոյն շրջակայքը պտըտիլ։ Յետոյ զարդարեց Փորդօ-Ֆէրայցի փողոցները, ճամբաները։ շինեց նաև պալատ մը ուր եկան իր մայրը և Պաւլինէ քոյրը, որուն միջոցաւ հաշտուեցաւ Միւրայի հետ։ Թէպէտ ժողովուրդը մեծապէս գոհ էր երկրին յառաջելուն վրայ, սակայն Նաբոլէոն ստիպուած էր յետին աստիճանի խնայողութիւն ընել, վասն զի կղզւոյն եկամուտը ոչինչ կըտեսնար իր միտքը գրած խորհրդոց և իր ծախուց համար և անկարելի կ'երևար իրեն այսպէս ապրիլ ընդ երկար։ Ի զուր Աղեքսանդր կայսրը կը բռնագատէր զԼուգովիկոս ԺԼ, խոստացեալ չ միլիոնը վճարել։ Թագաւորականք ոչ միայն կը զանային զայն, այլ և կը պահանջէին որ Նաբոլէոն Ասորեան կղզիները ղրկուի։

Նաբոլէոն անյապուծեամբ ամբողջ օրը լրագիրներ կը կարդար և հաճութեամբ կը դիտէր Պուրպունեանց սխալները և ընդհանուր տեղագրութիւնքը։ Ամենէն աւելի տեղագր զինուորականքն էին, մանաւանդ սպայից մօտ մը, որոնց շատերուն թողակը կէսի վերածուած ըլլալով, կայծի մը կը սպասէին բարկութիւննին յայտնելու համար։ Քանուեցան նաև ծածուկ գաւազնուութիւնք, յանգէտս Նաբոլէոնի, որոնց գրգիռ եղան Պուլէ, Լալլըման Լգբարք և կոման Տրուէ ա'Էրլոն, սակայն ելք մը չունեցան։ Նաբոլէոն որչափ որ ասոնց անգէտ էր, սակայն դիտէր զինուորականաց, մանաւանդ կայսերական գլխաւորաց զայրոյթը, որոնք խիստ հրակողութեան մը տակն էին։ կը լսէր նաև որ յԱսորեան

կղզիները պիտի փոխադրուի և տարակուսեալ վիճակի մէջ էր երբ հասաւ Բարիզէն տը Շապիւլոն երիտասարդը Պասանոյի դքսին կողմանէ որ պատմեց իրեն՝ զինուորականաց Նաբոլէոնի վրայ ունեցած զգացմունքը։ Որչափ որ Պասանոյի դքսին կողմանէ հրաւէր մը չկար Քաղղիա արշաւելու, սակայն այս անգործ կեանքէն Նաբոլէոն տժգոհ, ինչպէս տժգոհ էին նաև իր հետը եկած գունդերը, որոշեց ելլել Էլպայէն և նորօրինակ յանդըգնութեամբ մը մտնալ ի Քաղղիա և յառաջել գէպ ի Բարիզ. կամ չարագործի մահ կը պահուէր իրեն կամ կայսերական գահը։ Իր այս խորհուրդը յայտնեց Պէրգրանի, Տրուցի և իր մօրը, և ամենէն ալ ընդունելութիւն գտաւ։ Փութով ամենայն պատրաստութիւնք տեսնուեցան. զօրքերը նաւերուն մէջ տեղաւորուեցան և Փետրուար 26, ժամը երեկոյեան 7 ին, կայսրը յետ իր հրաժարականը տալու մօրը և քրոջ, ի մեծ տխրութիւն կղզեցւոց՝ նաւ մտաւ։

2. ՆԱԲՈԼԷՈՆ Ի ԳԱՂԱԻԱ. — ԽՕՍԲ ՍԻ ԱԶԻՆ. — ՆԱԲՈԼԷՈՆ Ի ԳՐԵՆՕՊԼԸ. — Նաւարկութիւնը որ ի սկըզբան երկիւղալից եղեր էր անգղիացի նաւերու հանդիպելու վախէն, քիչ վերջը յաջողութեամբ ի գլուխ ելաւ և նաւերը հասան Ժուան Ժոյը, հոն զօրքը «Կեցցէ կայսր» աղաղակաւ ցամաքը ելաւ ի Քան, ուր ժողովուրդը խռնած հետաքրքիր աչօք կը դիտէր այս նորօրինակ տեսարանը։

Նաբոլէոն լեռնային ճամբան ընտրեց գէպ ի Բարիզ չուելու համար, և բոլորովին բաղդին ապաւինած, հետը բերած հրանօթքն ալ ճամբուն վրայ թողուց։ Միանգամայն վստահ իր հրատարակութեանց ազդեցութեան վրայ, փութով երկու խօս հռչակեց, մին՝ առ Ազգն՝ յիշեցնելով իր փառքը. և առ Զինուորս յիշեցնելով միաբան ըրած յաղթութիւնքը և կը լմնցներ այս նշանաւոր խօսքերով «Կայսերական արծիւը ազգային գունոց հետ զանգակաց աշտարակէ աշտարակ թռչելով, մինչև Նոգր-Տամի աշտարակները պիտի հասնէր»։ Որքան կը յառաջէր ի Քաղղիա, այնքան իրեն կողմնա-

կիցներ կը գտնար և քիչ ժամանակուան մէջ ընթացքը յազթանակի մը ձև առաւ : Ամեն կողմանէ ժողովուրդը կը գիմէր զինուորաց օգնելու համար . մեծ պատուով ժտաւ 'ի Կափ և 'ի Գոր և մօտեցաւ Կրընօպլի : Կրընօպլը իր զինուորանին , զինուորական դպրոցաց և բերդերուն համար Պետութեան ամուր և կարևոր քաղաքներէն մէկը կրնար համարուիլ : Կրընօպլի տիրելով , Բարիզ հասնելու ամենամեծ դժուարութիւններէն մին կը վերցուէր : Քաղաքին գունդերուն հրամանատարն էր Մարշան զօրավարը , կայսրութեան անուանի զօրավարներէն մէկը , որ գիտնալով զօրաց զգացմունքը , մեծապէս վարանեալ էր ընելիքին վրայ . եթէ զօրքը թշնամուոյն ընդ առաջ հանէր , կը վախէր որ գունդերը փութով Նաբոլէոնի կողմը կ'ացնին , դէմ չերթալով ալ հակառակորդին երկիր կը թողուր : Աւելի խոհեմութիւն համարեցաւ քաղաքին գունդերը գոցելով ներսը ամրանալ . և Մուդոն-Sիւվէրնէ զօրավարը զրկուեցաւ Սէն-Պոննէ կոչուած կարևոր կիրճը բռնելու :

Սակայն Նաբոլէոն արգէն այս կիրճը անցեր էր և գէպ 'ի Լամբեր իր վրայ զրկուած գնդին ընդ առաջ վազելով կուրծքը բաց՝ ազազակեր էր « Ո՛վ որ փուզէ իր կայսեր վրայ կրակ պարպել , ահաւասիկ եմ » : Այս յանգուգն խօսքին պատասխանը « Կեցցէ կայսր » եղաւ , և երկու հակառակ գունդերը խառնուեցան ոտնակոխ ընելով սպիտակ դրօշը : Նաբոլէոն շարունակեց իր ճամբան գէպ 'ի Կրընօպլը , և ահա հեռուանց տեսնուեցաւ գունդ մը , այն ինչ Կրընօպլէն ելած , որուն գնդապետը Լապէտուայիէն՝ Թէպէտ խնամութեամբ մերձաւոր Պուրպոններուն , սակայն պատերազմական փառաց եռանդով վառեալ , Նաբոլէոնի դարձին կը փափագէր , և ուրախութեամբ Նաբոլէոնի ընթացքը խափանելու պաշտօնը ընդունէր էր Մարշան զօրավարէն : Լապէտուայիէն իր գնդովը դիմեց առ Նաբոլէոն որ զինքը իր բազկաց մէջ ընգունեցաւ : Նաբոլէոն անխափան Կրընօպլի դիմաց կը դանուէր որուն քաղաքապետը և Մարշան զօրավարը փախեր էին : Եւ Թէպէտ ներքին հրամանատարութիւնը

դռները գոցեր էր, սակայն ժողովուրդը ներսէն, գեղացիք դրսէն վար առին դռները և Նաթուէոն յաղթանակաւ մտաւ 'ի Կրընօպլը: Մէկէն ընդունեցաւ տեղւոյն մեծամեծքը, խօսեցաւ Գաղղիոյ փառաց վրայ, խօսեցաւ ազատութեան վրայ, ծանոյց որ այս սասնամանայ աքսորը զինքը խրատեր էր թողուլ 'ի բաց ինքնակամ և բացարձակ վարչութիւնը, և սահմանադրական իշխանութիւն մը հաստատելով յետոյ թողուլ զայն իր որդւոյն: Գոհ էր որ Պուրպոնեանք անդամ մը գահուն վրայ դարձեր էին, որպէս զի ժողովուրդը ճանչնայ անոնց անկարողութիւնը: Յետոյ զօրահանդէս մը կատարելով, հրամայեց չուել Լիոնի վրայ: Եւ այս յաջողութիւնքը գրեց առ Մարի-Լուիզ 'ի Վերնա, որպէս զի իմացնէ իր հօրը իրեն խաղաղ դիտաւորութիւնքը և Բարիզու դաշանց ընդունիլը:

3. ՆԱԲՈԼԷՈՆԻ ՓԱՍՏՏԵԱՆ ԼՈՒՐԸ Ի ԲԱՐԻՋ. — ԱՐՔՈՒՆԵԱՑ ՎԻՃԱԿԸ. — ԶԽՈՒՈՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆԱՑ ԱՐՈՒԹԻՒՆՔ. — ՆԱԲՈԼԷՈՆ Ի ԼԻՈՆ: — Հեռագիրը փութով ամեն քաղաքապետաց ծանուցեր էր մէկ օրուան մէջ Նաթուէոնի երևնալը: Լուդովիկոս ԺԼ հանդարտ և պաղ արեամբ լսեր էր զայն: Պատուիրուեցաւ չտարածել լուրը, և բաց յիշխանաց և պաշտօնէից ոչ ոք դիտէր: Որոշուեցաւ մէկէն որ թագաւորազուն իշխանք բանակաց գլուխ կենան: Արդուայի կոմսը ընդհանուր հրամանատար առնուանեցաւ, և պիտի երթար 'ի Լիոն Օւլէանի դքսին հետ. Անկուլէմի դուքսը 'ի հարաւ Մաքտոնալի հետ. Պէրիի դուքսը և Նէյ Մարաշախոր 'ի Ֆրանշ-Քոնթէ. այն պատճառաւ հեռագրով մը Նէյ ետ կանչուեցաւ իր կալուածներէն: Քիչ վերջը որոշուեցաւ որ թագաւորազուններէն մին մնայ 'ի Բարիզ. և Պէրիի դուքսը այս բանիս համար սահմանուելով, Նէյ միայնակ մնաց Ֆրանշ-Քոնթէի բանակին գլուխ:

Ամենայն զգուշութեամբ հանդերձ, լուրը մէկէն տարածուեցաւ մայրաքաղաքին մէջ: Ընդհանուր զգամունքը աժգոհութիւն էր: Յիրաւի շատերը վշտացեր էին Պուրպոնեանց կամ լաւ ևս ըսել զանոնք շրջապա-

տողաց ըռնած ճամբուն վրայ, այսու հանդերձ չէին օւզեր կրկին անգամ գահուն վրայ տեսնել ինքնակամ բռնաւոր մը, որ զիրենք Գաղղեայէն դուռս, իր փառասիրութեան համար, գաշտերուն մէջ գիականացեալ պիտի լքանէր: Պաշտօնեայք յետին շփոթութեան մէջ էին: Թագաւորական խորհրդոյ մէջ Մոնգէսքիոս խորհուրդ կուտար պաշտօնտարանի անձանց փոփոխութիւն մը ընելով, վարչութեան աւելի ազատական ձև մը տալ և ասով շահել տոգոհներէն մաս մը: Մոնգէսքիոս՝ երբեմն ծայրայեղ թագաւորական, հիմայ սահմանադրականաց կ'ուզէր մօտենալ, սակայն իր խորհուրդները արհամարհուեցան: Ծայրայեղ թագաւորականք, ամենայն չարեաց պատճառ պաշտօնէից թուլութիւնը կը համարէին, և կ'ամբաստանէին մանաւանդ պատերազմի պաշտօնեայն, որ այս կայսերական դաւոյն գիմացը չէր կըրցած առնուլ, անոր համար Սուլթ անպատիւ կերպով հանուեցաւ իր պաշտօնէն և տեղը անուանեցաւ զօրավարն Գլարք՝ գուքս Ֆելդրէի, որ Նաբոլէոնի ժամանակ ընդ երկար սոյն պաշտօնը վարեր էր:

Այս միջոցիս Նէյ հասեր էր 'ի Բարիզ և մեծապէս ուրախացուցեր էր զթագաւորականս, խոստանալով իրենց պարտեալ և գերի բերելու զՆաբոլէոն (1): Արքունիքը ուրիշ անդամներէն չատաւելի խընամք ցուցուց մօրաջախտին վրայ որ փութով մեկնեցաւ գէպ 'ի բանակը: Արդէն Արգուայի կոմսը մեկներ էր 'ի Լիոն Օւլէանի գքսին հետ, ուսկից եկաւ անցնելու նաև Մաքտոնալ Նիմ երթալու համար. սակայն ճամբան գոց գտաւ և Արգուայի կոմսը խոհեմութիւն համարեցաւ քովը պահելու զՄաքտոնալ, իր զինուորական հեղինակութեամբ զօրքը բռնելու համար, որ զօրահանգիսի մը

(1) Կ'աւելցնեն պատմագրացմէ ոմանք իբրև թէ խոստացած ըլլայ երկաթէ վանդակի մէջ դրած բերել զՆաբոլէոն: Նէյ իր գառաւտանին միջոց բացէ 'ի բաց ժխտեց այս խօսքը: Այսու հանդերձ եթէ ըսած ալ ըլլար, բնաւ նշանակութիւն մը չունի, այնպիսի զինուորականի մը բերան, « որ շատ սովորեալ չէր իր բառերը ընտրելու » կ'ըսէ Դիէր. Պատմութիւն Հիւպատոսութեան և Կայսրութեան: Գիրք Ել:

Ժամանակ յայտնի ցուցուց առ կայսրը ունեցած զգացմունքը։ Մաքսոնալամեն ջանք ըրաւ անխոնջ աշխատութեամբ գոցելու Հռոմէական անցքը, սակայն զօրքը զմարաջատը յարգելով հանդերձ, դանդաղ և տհաճութեամբ կ'աշխատէր. և ահա յանկարծ երեւցաւ կայսերական գունդը, և լսուեցան « Կեցցէ՛ կայսր » աղաղակները։ Այս ձայնը կը բորբոքէ զինուորաց սիրտը, կ'աղաչեն զմարաջատը միաբան երթալու առ իրենց նախնի տէրը, սակայն Մաքսոնալ հաւատարիմ միշտ իր երգման, ձի հեծած կը փախչի։ Փութով գունդերը կը խառնուին և Նաբոլէոն Լիոն կը մտնայ յաղթանակաւ, հոն ալնոյն լեզուն բռնելով ինչ որ 'ի Կրընօպլը. և արտաքսապէս կեղծելով իբրու թէ միաբան է Պետութեանց հետ։ Լիոնէն հրովարտակով մը լուծեց Բարիզու Խորհրդարանը։

4. ՆԵՅ ՄԱՐԱՋԱՅԻՆ ԲԱՆԱԿԸ. — ԿԱՅՍԵՐ ԿՈՂՄԸ Կ'ԱՆՑԵՒ. — ՆԱԲՈԼԷՈՆ Ի ՖՈՆԴԵՆՊԼՈՑ. — Նաբոլէոնի բանակը երթալով կ'աճէր. 800 հոգիէն 12,000 ի հասեր էր. և եթէ կար բանակ մը որ կարենար այնպիսի երազ և յաջող ընթացից արգելք մը դնել, Նէյինը պիտի ըլլար, որ 6,000 հոգով Պրզանսոնէն և Լոն-ը Սոլնիէն Նաբոլէոնի կողին վրայ պիտի ինկնար։ Նաբոլէոն միտքը դրած էր առանց արիւնհեղութեան մտնել 'ի Բարիզ, և անոր համար Պէրդրան մարաջատին ձեռք Նէյի գրած էր, գործոյ մը ձեռք չզարնել առանց հետեանքը մտածելու. և ինքը յառաջելով հասեր էր 'ի Մագոն և յետոյ 'ի Շալոն, ուր վախ կար Նէյի հանդիպելու։

Յիրաւի կայսեր զօրութիւնը անհամեմատ աւելի էր քան Նէյինը, սակայն Նաբոլէոն կը ճանչնար դիմացի դիւցազին աննման և մինչև մոլեգին արութիւնը կռուոյ մէջ։ Մարաջատը կը տեսնէր որ իր գունդերուն մէջ արի մասը կայսերականք են, իսկ թագաւորականք սակաւ, այսու հանդերձ կազմ էր զարնուելու, և բանակին երկու թևերը յանձներ էր Պուրմոն և Լըքուրպ զօրավարաց։ Մարտի 12ին մարաջատը 'ի Լոն-ը Սոլնիէ հասաւ կռուելու դիտաւորութեամբ, նա մանաւանդ զօ.

րահանդէս մը կատարելով եռանդուն խօսակցութեամբ ջանաց բորբոքել զօրքը, ինչպէս սովոր էր: Սակայն բանակը ցուրտ լռութեամբ մը ընդունեցաւ իր ձայնը: Այս պաղութեան յաջորդեցին նաև վհառեցուցիչ խօսակցութիւնք 'ի նպաստ կայսեր: Նոյն գիշերը և երկրորդօրը զանազան վաճառականք և զինուորք ծածուկ մըտան բանակին մէջ և ձայն տարածեցին որ Նաբոլէոն ընդհանուր Եւրոպիոյ ծածուկ հաւանութեամբ կը գործէ այս ամենը, որ ձանձրացեր էր Պուրպուրներէն: Նէյ զարմանօք կը լսէ այս խօսքերս, կը համարի որ խաբուեր է, կը կոչէ զՊուրմուն և զԼըքուրպ, և կը յայտնէ որ կուզէ անցնել ո՛չ Նաբոլէոնի՝ այլ Գաղղիոյ կողմը, որ առժամ կայսեր հետ է: Իր համհարզքը դէմ չեն կենար, և ահա յանկարծ երկրորդ օրը Նէյ առ բանակը հրատարակութիւն մը կը կարդայ, որ քիչ ատեն վերջը իր մահուն դատականիքն պիտի ըլլար. և յորում զՊուրպուրները հօգնեալօրակէս անկէալ կը հռչակէր: Միանգամայն իր սովորական եռանդուն բացատրութեամբ ամենուն կը քարոզէր, որ բնաւ չէր կրնար ընդունիլ զՆաբոլէոն իր նախկին բռնաւորութեամբը և միտք չունէր կրկին անդամ անոր հետ քայլելու դէպ 'ի Մոսկուա: Նէյ յետ այսպէս լքանելու իր զինուորական պարտքը և երգմունքը, կը փութայ Նաբոլէոնի կամբը կատարելու, որ արդէն կանխեր հրաման զրկած էր յՈքսէր գտնուելու, և ուր արդէն հասեր էր կայսրը: Նաբոլէոն իր բազկաց մէջ ընդունեցաւ զմարաջախտը և յետ խօսակցութեան մը հրամայեց գալ զինքը գտնել 'ի Բարիզ: Նաբոլէոն չէր ուզէր ինքզինքը կարօտ ցուցունել Նէյի ջօրաց: Կայսրը յՈքսէրէն չուէց 'ի Ֆոնդէնպլոյ և Մարտ 20 ին առաւօտը հասաւ այն տեղ ուր 11 ամիս առաջ իր արտասուալից հրաժարականը տուած էր:

5. ԲԱՐԻՋՈՒ ՎԻՃԱԿԸ. — ԱՐՔՈՒՆԱԿԱՆ ԸՆՏԱՆԵԱՑ ՓԱԽՈՒՍՏԸ: — Արքունիքը որչափ որ ալ սարսափած էր Նաբոլէոնի Կրննօպը և Լիոն մտնելուն վրայ, բայց տակաւին անգէտ Նէյի լքանելուն, մեծապէս կը յուսար անոր արութեան վրայ: Բարիզու ջօրաց ընդհանուր

Հրամանատար անուանուեալ էր Պէրիի գոգքսը, և Մաքսոնալ իրեն սպարապետ: Խեղճը Թագաւորականք և ազատականք իսկ, ինքնակամ ղինուոր գրուեալ էին: Բարիզ հակառակ էր Նաբոլէոնի, նախամեծար կը համարէր Պուրպուրեանց սահմանադրական և հանդարտ վարչութիւնը, քան կայսեր աշխոյժ բռնութիւնը, և եթէ արքունիքը ըստ յորդորանաց Մոնդէպիոսի և Լէնէի, Լաֆայէթի յանձնէր ազգային պահապանաց հրամանատարութիւնը և քաղքին պաշտպանութիւնը, Նաբոլէոն յետին վտանգի մէջ պիտի գտնուէր: Սակայն ծայրայեղ Թագաւորականք չէին ուզէր խոնարհիլ 1789 ին սահմանադրականին դիմաց և իրենց ծայրայեղ խորհուրդներով և զԹագաւորն անգամ մեծապէս տհաճեցուցեր էին: Լուգովիկոս ԺԸ արքունական իշխաններով խորհրդարանը գնաց ուր յետ ընտիր խօսից առ երեսփոխանս և առ ազգն. երգուընցաւ Ռաշանց Թղթոյն վրայ և յորդորեց ամենը պաշապան կենտրոն անոր: Մեծ եռանդեամբ և ծափահարութեամբ ընդունելի եղաւ իր խօսքը, յետոյ Արգուայի կոմսը, Պէրիի և Օւլէանի դքսերն ալ կրկնեցին երգումը ժողովրդեան ծափահարութեանց մէջ և ամբոխը մեծ յուսով և ուրախութեամբ ցրուեցաւ: Սակայն սև քօղ մը ձգուեցաւ այն յուսոյն վրայ երբ լսուեցաւ յանկարծ Նէյի առ Թըշնամիս անցնիլը և Նաբոլէոնի Ֆոնդէսլլոյ մերձենալը:

Պաշտօնեայք և արքունիք յետին շուարման մէջ ինկան: Մայրայեղ Թագաւորականք կը պահանջէին որ Թագաւորը քաշուի 'ի Վանտէա: Այս յետին տագնապողական վարկենին մէջ ամեն գլխաւոր անձն տարբեր խորհուրդ կուտար. կը մտածեն նաև դիմել առ Ֆուլէ և իրեն պաշտօնէութիւն մը կ'առաջարկեն. բայց անիկայ կը ծիծաղի վրանին. կ'ուզեն բռնել իբրև մատնիչ, սակայն կը փախչի և ծածուկ կը պահուըտի: Փութով կը հասի նաև կայսեր Ֆոնդէսլլոյ հասնելու լուրը և Լուգովիկոս որ մինչև այն ատեն չէր ուզած Թողուլ զԲարիզ, կը պատուիրէ Մաքսոնալի, մեկնելու հանդերձանքը տեսնել: Արքունեաց ամեն անձանց ըստ բաւականի

դրամ կը բաժնուի: Վիդրօլի կը յանձնուի 'ի Հարաւ երթալու և հոն Անկուլէմի դքսին և դքսուհւոյն հետ թագաւորական վարչութիւն մը հասատեւել:

Լուդովիկոս որպէս զի չիմացնէ ժողովրդեան իր փախուստը, շքեղ զօրահանդէս մը կը կատարէ և կեց-¹⁰ ցէնէրով կը դառնայ 'ի Դիւլլըրի: Գիշերը ժամը 11ին սլալատան երկաթէ վանդակապատ դրունքը կը գոցուին, և արքունական ընտանիքը ծածուկ ուրիշ դռնէ լուծեամբ կը մեկնի դարձեալ 'ի պանդխտութիւն և կէս գիշերուան կ'անցնի Սէն Տընիէն առանց ճանչցուելու: 20ին առաւօտը դեռ ժողովուրդը բնաւ անզեկութիւն մը չունէր փախստեան վրայ, և ամենը զարմացմամբ կը դիտէին որ արքունեաց դրունք չէին բացուիր և զինուորական անձինք չէին երևնար: Դեռ հոս հոն կը լսուէին « Կեցցէ (թագաւոր) » և սպիտակ դրօշը տակաւին կը ծածանէր Պալատան վրայ: Սակայն փութով բերնէ բերան տարածուեցաւ թագաւորական ընտանեաց մեկնիլը 'ի մեծ ահաճութիւն առ հասարակ ժողովրդեան, բայց 'ի զինուորականաց: Փութով կէս-թուշակաւոր սպայք և զինուորք երևեցան մէջ տեղ, ամենը կը վազեն 'ի Դիւլլըրի, վար կառնուն սպիտակ դրօշը և կը կանգնեն եռագոյնը: Լավալէդ փութով կը ծանուցանէ այս լուրը Նաբուլէոնի, և կտյարութեան գլխաւոր անձինք, որոնք կը գտնուէին մայրաքաղաքին մէջ, ինչպէս նաև Օրդենսիա թագուհին, որ վերանորոգման միջոց Զարին միջնորդութեամբ Բարիզ մնացեր էր, կ'աճապարեն գումարուելու 'ի Դիւլլըրի:

6. ՊԱՏՃԱՌՔ ԵՄԵՑ 20ի ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ. — ԾՈՒՑՔ ՆԱՌՈՒԷՌԵԻ Ի ԲԱՐԻԶ: — Մայրաքաղաքին մէջ ընդունելութեան պատրաստուողք մեծաւ մասամբ զինուորականք էին, և արդէն Մարտ 20ին յեղափոխութիւնը բոլորովին զինուորական կրնար համարուիլ: Պուրպոնները զայրացուցեր էին զզինուորականս շատերուն թուշակ կէսի վերածելով և զոմանս ցրուելով: Ամեն քաղաքի մէջ կէս-թուշակաւոր սպայք իրենց վրէժինդրութեան վարկենին կը սպասէին: Սակայն արդարութեան համար

հարկ է ըսել, որ Պուրպուրեանք այնպիսի դրամական խեղճ վիճակի մէջ, ուրիշ կերպով չէին կրնար շարժիլ : Նաբոլէոնէն անանկուծիւն ժառանգեր էին , գոնեայ երկրորդ անգամ պանդխտելու միջոցնին, կրնային պարծիլ որ զԳաղղիա ելեմտից նկատմամբ շատ աւելի աղէկ վիճակի մէջ կը թողուին :

Յեղափոխութիւնը պարզ զինուորական ըլլալով , զարմանք չէր որ ժողովուրդը պաղուծեամբ ընդունի զկայսրը . այսու հանգերձ այնքան բազմաթիւ էին զինուորականք, որ չքեղ յաղթանակաւ մը Նաբոլէոն Ֆոնդէնպլլէն Բարիզ բերուեցաւ , և երեկոյեան ժամը 9 ին անբաւկեցէնեքով հասաւ 'ի 'Իիւլլըրի : Յետոյ ընդունեցաւ կայսերական գլխաւոր անձինքը՝ զՔամպասէրէս , Վիլհէնցայի , Պասանոյի , Ռովիկոյի և Կաէդայի դքսերը . Տըգրէ , Մուլէն , և Ռէնեօ տը Սէնդ Անտէլի կոմսերը , Լավալէդ , այլն : Մեծապէս գովեց զՏալու մարաջախաւը , առ երեսս սիրով ընդունեցաւ զՖուլէ , և ամենուն հետ ալ նոյն լէզուն բռնեց ինչ որ 'ի Կրենօպլը և 'ի Լիոն , որ պիտի պահէր Բարիզու դաշնադրութիւնը , բայց վայ թշնամեաց եթէ ուզեն Գաղղիոյ դործոց մէջ մանել : Յետոյ փուլթով պաշտօնարան մը կազմեց , Քոլէնքուր՝ Արտսքին գործոց , Տալու՝ Պատերազմի , Տըգրէ՝ Մովային զօրութեան , Կաէդայի դուքսը՝ Ելեմտից , Մուլէն՝ Գանձուն , Գարնօ՝ Ներքին գործոց , Ֆուլէ՝ Թէպէտ յոչ կամա՝ Ոստիկանութեան : Լոպօ կոմսը Բարիզու զօրաց հրամանատար անուանեցաւ և պատուիրուեցաւ որ ամեն գունդերը Բարիզէն մէկ մը անցնին : Մարտ 21 ին չքեղ զօրահանդէս մը կատարեց և իր սովորական եռանդուն խօսիւք ոգևորեց Դոլոր բանակը , որուն ուրախութիւնը մեծ եղաւ տեսնելով իր հին տէրը , որ զինքը յափշտակեր տարեր էր Մատրիտէն 'ի Մուքուա :

7. ԼՈՒԻՎՈՎԻԿՈՍ ԺՐ Ի ԿՍՆԹ . — ԱՆԿՈՒԼԵՄԻ ԴՈՒՔՍԸ ԵՒ ԴՔՍՈՒՀԻՆ Ի ՀԱՐԱԻ : — Նաբոլէոնի առաջին մտածութիւններէն մին եղած էր՝ փախստական արքունիքը Գաղղիայէն դուրս հանել , անոր համար յանձնեց Էքսէլման զօրավարին 3,000 հեծելովք ետեւէն դիմել և զա-

նոնք վանել առանց փնասելու, միայն ջանալ ետ առնելու Գահուն ակունքները:

Լուդովիկոս ԺԸ Մաքսոնալի հետ Լիլ հասեր էր, որուն հրամանատարն էր Օւլէանի դուքսը Մորգիէի հետ: Քաղքին պահակապանք մեծաւ մասամբ կայսերականք էին և հարկ էր փուլթով թողուլ քաղաքը: Ամենը խորհուրդ կուտային Լուդովիկոսի քաշուիլ'ի Տունքէրք' որ թէ գաղղիացի հող ըլլալով և թէ ծովու վրայ գտնուելով, դիւրին էր վտանգի մը միջոց անցնիլ յԱնգղիոս: Սակայն Լուդովիկոս նախամեծար ընտրեց գաղթիլ 'ի Պելճիա, և բնաւ ետ չկեցաւ այս միտքէն: Այն ատեն Մաքսոնալ որ ամենայն հաւատարմութեամբ ծառայէր էր Թագաւորին, ծանոյց Լուդովիկոսի որ ինքը բնաւ չէր յանձն առնուր պանդխտել Գաղղիայէն դուրս, և խնդրեց որ Թագաւորը զինքը ազատ ընէ իր երգմունքէն. նոյն խնդրքը ըրին նաև Մորգիէ և Պէրթիէ մարաջախտներն ալ, ինչպէս նաև Օւլէանի դուքսը: Մարաջախտները ընկերեցին Լուդովիկոսի Գաղղիոյ հողոյն մինչև յետին կէտը, ուր թողուցին զինքը յետ արձակուելու իրենց առնա երգմունքէն: Մաքսոնալ քաշուեցաւ իր երկիրները, Օւլէանի դուքսը անցաւ յԱնգղիա և Մորգիէ թողուց զԼիլ Տրուէ տ'Էրլոնի ձեռքը և գնաց կայսեր հնազանդելու: Իսկ Լուդովիկոս յետ արձկելու իր զինուորական տունը, 300 հոգւով որոնք իրեն անձնապահի տեղ պիտի ծառայէին, քաշուեցաւ 'ի Կանթ Պլաքասի հետ, ուր քիչ վերջը ժողուեցան նաև շատ մը Թագաւորական անձինք, և արքունիք մը կազմուեցաւ:

Թագաւորութիւնը միայն Գաղղիոյ հարաւային կողմը դեռ կենդանի էր, ուր ժողովուրդը միշտ թշնամի կայսրութեան, վաճառականութեան և նաւահանգիստներուն փնասուն պատճառաւ, պատրաստ էին պաշտպանելու Անկուէմի դուքսը և զգեստւոյն: Պորտոյէն մինչև Մարսիլիա Թագաւորական էր և զինուորական հրամանատարը մարաջախտն Մասսէնա, դեռ Նաբուլէոնի կողմը բռնած չըլլալով, խնդիրը անորոշ էր:

Նաբոլէոն աւելի մեծամեծ մոածուութեանց զբաղած , առ ժամս թողուցեր էր Հարաւային գաւառաց նուա-
ճուիլը :

8. ԴԱՇՆԱԿԻՅ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՔ Ի ՎԵՆԱ . — ՎՃԻՌ ԸՆԴ-
ԴԵՄ ՆԱԲՈԼԵՈՆԻ : — Զուարճութեանց մէջ կը գտնուէին
վեհազուէք երբ Նաբոլէոնի Էլպայէն փախստեան լուրը
հասեր էր 'ի Վեննա : Ի սկզբան ահաւոր սարսափ մը
տիրեց ամենուն վրայ , բայց այս սարսափը փութով
զայրացման փոխուեցաւ : Ամենը կը մեղադրէին և կը
բարկանային ընդդէմ Զարին որ Նաբոլէոնի պէս վտան-
գաւոր անձ մը Եւրոպիոյ մէջ արձակ թողուցեր էր :
Աղեքսանդր կ'ընդունէր իր վրիպակը և միանգամայն կը
խոստանար իր յետին զինուորը և արծաթը սպառելու
մինչև որ հասարակաց թշնամին Եւրոպայէն վաճառուի :
Պետութիւնք առանցնախ քննելու իմանալու Նաբոլէոնի
դիտաւորութիւնքը , միաբան պատերազմ որոշեցին . և
որպէս զի այս պատերազմը արքայաժողովոյն վճիռնե-
րուն և իրենց անձնական շահուն վնաս մը չբերէ , ամենը
իր ժառանգած երկրին պատուանունը և իրաւունքները
կը սկսի գործածել : Յետոյ Մարտ 13ին ընդհանուր
յայտարարութեամբ մը Պետութիւնք , Նաբոլէոնի անձը
արտաքս կը դնէին յամենայն օրինաց ազգաց իբրև
վրդովիչ եւրոպական խաղաղութեան , և հասարակաց
վրէժխնդրութեան կը մատնէին զինքը : Փրանկիսկոս Ի
թէպէտ ամենայնիւ համամիտ չէր այս չափազանց զայ-
րացման , սակայն հարկ էր ընդունիլ իր փեսային հա-
մախոհ չ'երևնալու համար : Արգիլուեցաւ ընդունելու
որ և իցէ նուիրակութիւն յափշտակչին կողմանէ : Մոն-
ռոն կոմսը , որ Նաբոլէոնէն ղսկուեր էր , հազիւ ծածուկ
կը մտնայ 'ի Վեննա , և սակայն հոն ամեն կողմանէ զայ-
րացման և սպառնալեաց ձայներ կը լսէ և կը դառնայ
պատմելու իր տիրոջ : Նաբոլէոնի ամենէն մեծ ցաւն այն
կըլլայ , որ իր կինն ալ զինքը թողուցեր էր : Մարի-Լուիզ
յանձն առեր էր մատնել Դաշնակցաց իր երկանէն ըն-
դունած և ընդունելիք որ և իցէ թուղթ . և իր որդին
իբրև պատանդ՝ Աւստրիոյ կայսեր ձեռքը տուեր էր , որ

սակայն պատճառով, շատ կը սիրէր զտղայն: Յետոյ ճամբայ ելաւ Խաւիւս երթալու և հոն գտնելու իր միակ մտերիմ Նայփէրկ կոմսը: Իւրաքանչիւր թագաւոր 150,000 զօրք պիտի հանդերձէր և զանոնք ոտքի վրայ պիտի բռնէր մինչև պատերազմին վախճանը: Բաց'ի Շուէտէ և 'ի Փորթուգալէ ամենը ստորագրեցին այս Իսլանդ կցութեան: Յետոյ Շվարցէնպէրկի քով ժողովուեցան զհազարէք և զօրավարք, պատերազմին ծրագիրը կազմելու: Երեք մեծ բանակ պիտի պատրաստուէին, առաջինը 344,000 հոգով որուն հրամանատարը պիտի ըլլար Շվարցէնպէրկ իշխանը, երկրորդը 250,000 հոգով, որուն հրամանատարը պիտի ըլլար Ուէլինկդոն դուքսը միաբան ընդ Պլիւխըր իշխանին, երրորդը 200,000 հոգով, ընդ հրամանատարութեամբ Աղեքսանդրի, որով ընդ ամենը 794,000, և մինչև 800,000 կրնար բարձրանալ թիւը: Շվարցէնպէրկ Խաւիւս կողմանէ պիտի սկսէր արշաւանքը, Աղեքսանդր՝ Արևելքէն, Ուէլինկդոն և Պլիւխըր Պելճիայէն: Հետոյս որոշողութեանց, Ուէլինկդոն գիմեց իր տէրութեան հաւանութիւնը առնուլ պատերազմին համար, և միանգամայն իր սրամիտ և փորձ պատերազմական հանձարով կարգի գնել հիւսիսային բանակը:

Գ. ԳԱՂՂԻՈՅ ՀԱՐԱԽԱՅԻՆ ԳԱԽԱՅԻՆ ՆՈՒԱՅՈՒՄԸ:— Նաբոլէոն նոյն ժամանակները զբաղէր էր Հարաւային գաւառները նուաճելու: Գլոդէլ զօրավարը Պորտոյի վրայ զրկուեր էր, որուն ժողովուրդը մեծաւ մասամբ թագաւորական էր. հոն էր նաև Անկուէմի դքսուհին որ իր ներկայութեամբ կը ջանայր վառել ոգիները, սակայն քաղքին զօրքը առանց իրեն թշնամութիւն մը ցուցունելու յայտնապէս ինքզինքը յօժար կը յայտնէ Նաբոլէոնի կողմը անցնելու: Հարկ էր անձնատուր ըլլալ: Մարդինեաք անուամբ երիտասարդ փաստաբան մը, յետոյ այնքան շշանաւոր, կուգայ Գլոդէլէն ժամանակ խնդրելու, մինչև որ Անկուէմի դքսուհին կարենայ մեկնել քաղաքէն: Զօրավարը սիրով կը զիջանի այս շնորհքը ընելու Լուդովիկոս ԺԶի տրի գստեր, և քիչ օր վերջը Գլոդէլ Պորտո կը մտնայ:

Վիդրուկը ջանայ Թուլուզի մէջ վարչութիւն մը հաստատել, բայց Տըլասուրտ զօրավարը դնդով մը քաղաք կը մտնայ, և Վիդրուկ դերի կը բռնուի ու Վէնսէն գլխակը կը զրկուի:

Կը փնար Անկուլէմի դուքսը որ տակաւին արութեամբ կը դիմանար կայսերական գունդերուն հակառակ, նա մանաւանդ կամաւոր զինուորներով ստուարանալով իր բանակը Կըլնօպլի վրայ քալեց: Մարտի 29ին մտաւ 'ի Մոնգէլմար և յետ տիրելու Լորիոլի կամրջին, յաղթանակաւ ընդունուեցաւ 'ի Վալանս: Սակայն անկէ վերջը ամենայն ինչ ձախող գնաց, Կարտան զօրավարին իր գունդերով կայսերականաց կողմը անցնելով: Ժիլլի զօրավարն ալ Նիմի մէջ ապստամբեր էր, և Մոսսէնա Նաբոլէոնի կողմն անցեր էր:

Նաբոլէոն պատերազմին վերջ մը տալու համար Կըուլի զօրավարը ղրկեց: Անկուլէմի դուքսը ստիպուէր էր յետս ընկրկիլ և Լորիոլի կամրջին քով տեսնելով որ ալ անհնարին էր այսքան սակաւաձեռն գնդով դէմ կենալ կայսերականաց, անձնատուր եղէր էր Ժիլլի զօրավարին, այն պայմանաւ որ ազատ ձգուի: Կըուլի խնդիրը այս վիճակին մէջ գտաւ և իմացուց կայսեր Անկուլէմի դքսին բռնուիլը: Նաբոլէոն Եւրոպիոյ դիմաց վեհանաժողութիւն ցուցունելու համար, 'ի մեծ տոգոհութիւն իր կուսակցաց, հաստատեց Անկուլէմի դքսին ազատութիւնը, որուն արժանի էր իշխանը, դոնեայ իր քաջութեան պատճառաւ. սակայն պայման դրաւ Քահուն ակուլքները ետ դարձնելու: Նաբոլէոն զօրաց սիրտը չահելու և վառելու համար, Կըուլիի մարաջախտութեան գաւազան տուաւ: Անկուլէմի դուքսը քաջուեցաւ յԱնգղիս, և իր երթալովը բոլոր Քաղղիա Նաբոլէոնի ձեռաց տակ ընկճուեցաւ:

10. ՅԱԽԵԼՈՒՄԾ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՕՐԻՆԱՅ: — Որչափ որ Նաբոլէոն Քաղղիա մտած օրէն սահմանադրական վարչութիւն մը հաստատել խոստացած էր, սակայն ամեն ժամանակ անկեղծ չէր երևեր իր խոսամանը վրայ, և ստէպ կ'աւաղէր որ «Պուրպոնները զՔաղղիա խանգա-

րեր էին 11 ամսուան մէջ, և բնաւ չէր գտնար առջի հնազանդութիւնը և խորին յարգանքը¹⁾ : Սակայն խոստմունքը տուած էր և հարկ էր կատարել, որովհետև ազգն ալ զինքը այն յուսով ընդունէր էր : Տպագրութեան վրայէն արգելքը վերցուցած ըլլալով, զանազան պրակներ և լրագիրներ զայն կը պահանջէին : Նաբոլէոն կը տեսնէր այս յուզումը և կ'իմանար որ ալ անհնարին էր նախկին վարչութեամբ և շքեղութեամբ ապրիլ, և կամայ ակամայ հարկ էր յարմարիլ այս յուզման . թողուց անոր համար նաև զ'իւրիւրի և քաշուեցաւ յԵլիսեան քաշտը Սրգենսիա թագուհւոյն քով, ուր կարող էր ամենայն խնայողութեամբ և անշուք ապրիլ և ընդունիլ միայն իր մէկ քանի մտերիմները, որոնց սովոր էր յայտնել իր վշտերը : Սահմանադրութեան մը կազմութիւնն ալ յանձնեց Պէնժամէն Գոնսդանի (1) : Պէնժամէն Գոնսդան սիրով յանձն առաւ այս պաշտօնը, և եռանդեամբ սկսաւ աշխատիլ գործոյն վրայ : Նաբոլէոն ընդունեցաւ խորհրդարանական վարչութիւնը . խորհրդարանք իշխանութիւն և ազատութիւն ունէին վիճելու, պաշտօնեայք պատասխանատու էին, կը հաստատուէին անձնական և տպագրութեան ազատութիւնք . Երգուեալք (2) կը սահմանուէին . ատենակալութիւնը ժառանգական պիտի ըլլար : Նաբոլէոն 'ի սկզբան չէր ուզեր այս մասը ընդունիլ, սակայն զիջաւ : Ամենէն ծանր խնդիրն էր կալուածոց գրաւումը (3) : Հին թագաւորութիւնք այս միջոցը իրենց յօգուտ 'ի կիր առեր էին յանցաւորքը պատժելու . Յեղափոխութիւնը պանդիտեալքը պատժելու համար նոյն միջոցը գործածեր էր, և Նաբոլէոն նոյնը պահեր էր . սակայն քիչ առաջ

(1) Պէնժամէն Գոնսդան մինչև այն ատեն Նաբոլէոնի հակառակորդ երեքեր էր . Նաբոլէոն ուզելով երեւելի մատենագրի մը յանձնել այս աշխատութիւնը, բնաւ եւտուեր էր զՊէնժամէն Գոնսդան :

(2) Jury . Սահմանադրական վարչութեան մէջ Իրդո-տալ՝ օրինական դատաւորներէն դուրս կ'ընտրուին 'ի քաղաքացւոց, և դատաւարանաց վճիռք տուողքն են :

(5) Confiscation.

վերուցեր էին զայն Պուրպուր, և ամենայն սեպհական կալուած անբռնաբարեւի հռչակուեր էր : Նաբոլէոն կ'ուզէր նորէն պահել ընչից գրաւումը : Եւ այնքան հաստատուն էր իր մտաց վրայ, մինչև անգամ սպառնացաւ հակառակողաց : Այն ատեն սահմանադրութեան կազմողք բոլորովին լռեցին :

Դարձեալ տարածայնութիւն ծագեցաւ, որ արդեօք այս սահմանադրութիւնը բոլորովին նոր օրէնք մ'էր, եթէ յաւելուած մը կայսրութեան կանոնաց, և թէ պիտի քննուէին ժողովքէ մը այս յօդուածները : Պէն-ժամէն Գոնսգան բնաւ շարունակութիւն մը չէր ուզեր տեսնել յայնս նախկին կայսրութեան : Նաբոլէոն իրեն նախատինք մը կը համարէր այսպիսի կարծիք մը, և հարկ եղաւ իր կամաց զիջանիլ : Նոյնպէս կարևորութիւն մը չէր տեսնար զայն ժողովոյ մը որոշմանց ենթարկել. միայն ազգը ընդհանուր քուէարկութեամբ պիտի ծանուցանէր իր հաւանութիւնը : Եւ այս քուէից արդիւնքը պիտի հրատարակուէր Արիսեան դաշտին մէջ չքեղ հանգիսիւ մը Մայիս 20 ին, այն պաաճառաւ Բանտի Մոյիտի պիտի կոչուէր այն հանդէսը : Ապրիլ 22 ի Մոնիդէօն պաշտօնական լրագիրը կը հրատարակէր պատրաստեալ սահմանադրութիւնը, Յաւելած խորհրդէան խորհրդ Գոնսգանի ի խորհրդէն անուամբ : Այսպէս Նաբոլէոն երբ կը ծիծաղէր Դաշանց թղթոյն ի խորհրդէն Գոնսգանի հետ ըլլալուն վրայ, նոյնը ինքն ալ կը կատարէր : Նա մանաւանդ յետին յօդուածին մէջ ազգին ձեռքէն կը վերցնէր ամենայն իշխանութիւն փոխելու իր թագաւորեալ ցեղը : Նաբոլէոնի Յաւելուածը դաշանց թղթէն այս առաւելութիւնը ունէր, որ աստեանկալութիւնը յաջորդական էր, խորհրդարանը աւելի բազմաթիւ, տպագրութիւնը ազատ և պաշտօնեայք պատասխանատու էին. բայց ընչից գրաւման օրինօք ստորնադոյն յոյժ կը մնար քան զԴաշանց թուղթը :

11. ՅԱՅԵԼՈՒԱԾՈՅ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ. — Ֆրիտէ : — Յաւելուածը որչափ որ ալ ժողովրդեան գոհացուցիչ ազատութիւններ կը խոստանար, այսու հանդերձ ընդ-

հանրապէս տժգոհութիւն գտաւ, նախ իր անուան պատ-
ճառաւ, երկրորդ ընչից գրաւման օրինօք: Սահմադրա-
կանք միայն հաճութիւն մը ունեցան, և Սիզմօնտի՝ Մոնի-
դէօուի մէջ պաշտպանութիւն մը հրատարակեց: Այս
հասարակաց տժգոհութիւնը իրեն առիթ առնելով Ոստի-
կանութեան երկմիտ պաշտօնեայն՝ Ֆուշէ, չէր գաղբիր
քարոզելու ընդդէմ Նաբոլէոնի իբր պատճառ ամենայն
չարեաց: Նաբոլէոն գիտէր իր պաշտօնէին ըրածները,
սակայն այսպիսի վիճակի մէջ այնպիսի հնարագէտ հան-
ճարի մը հետ մրցելու կարողութիւն չունէր: Բռնուեցան
նաև Ֆուշէի բանագնացութիւնքը Մէդէուիքի հետ, Նա-
բոլէոն զայրացմամբ զինքը յայտնապէս մատնիչ կոչեց,
սակայն Ֆուշէ և ոչ իսկ այլայլեցաւ, և Նաբոլէոնի սե-
նեկէն ելած ժամանակ կ'ըսէր ուրիշներուն, որ արդէն ին-
քը ըսած էր թէ լչկա կղզին բնաւ փոփոխութիւն մը չէր
բերած իր տիրոջը բռնաւոր բարուց: Նաբոլէոն այսպիսի
ծանր պարագաներու միջոց հարկ եղաւ որ լռէ, և յաղ-
թուի իր պաշտօնէն և զինքը թողու իր պաշտաման
մէջ: Ֆուշէ մինչև յանդգնեցաւ առաջարկել կայսեր որ
հրաժարի իշխանութենէ և իր որդւոյն զայն անցնէ,
բայց Նաբոլէոն պատասխան չտուաւ: Եւ Ֆուշէ տակէ
առիթ առնելով, ամենուին կը հռչակէր Նաբոլէոնի յա-
մառութիւնը: Նաբոլէոն որ կը պատրաստուէր մրցելու
արեամբ չափ բոլոր Եւրոպիոյ հետ, կ'արհամարհէր ամեն
անձնական նախատինքները և յառաջ կը մղէր զինուո-
րական պատրաստութիւնքը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Դ

Ո Լ Ա Թ Է Բ Լ Ո Լ

1. Պատերազմին հրատարակումը 'ի Բրուսիա : —
2. Անգղիոյ խորհրդարանին մեջ պատերազմին խընդիրը : — 3. Յիտալիա Միւրայի պատերազմը : —
4. Ապստամբութիւն 'ի Վանտեա : — 5. Պատրաստութիւն պատերազմի 'ի Գաղղիա : — 6. Մայիսի բանակը. — Խորհրդարանին բացումը. — Նաթոյէոն կը մեկնի 'ի բանակն : — 7. Դաշնակից բանակները 'ի Հիւսիս : — 8. Գաղղիացի բանակին շարժումը : — 9. Պատերազմ 'ի Լիսնի : — 10. Ուարքերդո : — 11. Երկրորդ հրաժարումն : — 12. Դաշնակիցք Բարիզոյ դիմաց. — Սեն-Գլուի դաշինքը : — 13. Նաթոյէոնի Ս. Հեղինէ արտոյո՞ւնը :

1. ՊԱՅՏԵՐԱԶՄԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ Ի ԲՐՈՒՍԻԱ : —
Եթէ Աւստրիա յոչ կամս յանձն առեր էր պատերազմը, և Ռուսաստան իր պատիւը պահելու համար խօսք տուած էր մինչև իր յետին զինուորը դործածելու, սակայն ասոնց հակառակ զգացման մեջ էր Բրուսիա : Պատերազմը յանձն առած ժամանակ Բրուսիա, Ենայի վրէժինդրութիւնը միայն իր դիմաց կը տեսներ, զոր բաւական յագեցուցած չէր իրեն առաջին անգամ մուտքը 'ի Բարիզ :

Այսու հանգերձ Նաթոյէոնի Էլպայէն փախստեան լուրը տարածուելուն պէս Բրուսիացի քաղաքագիտացմէ ոմանք, բոլորովին հակառակ մտածութեամբ, կ'ուզէին որ միւս դաշնակիցներուն սպառնալիք մ'ըլլը-

ւի Գաղղիոյ հետ միանալու, եթէ իր ամեն պահանջմունքները չշնորհուին. և Կնայզէնաւ բրուսիացի սպարապետը որ 'ի Վեննա կը գտնուէր, յիշատակագիր մը շինեց և զայն տուաւ Հարտընպէրկի՝ Թագաւորին ներկայացընելու. սակայն Հարտընպէրկ մերժեց զայն և չհամարձակեցաւ Թագաւորին այսպիսի նիւթի մը վրայ խօսիլ, մինչդեռ արդէն ամբողջ բրուսիացի ազգը, հակառակ էր զգացմամբ միանալու Գաղղիոյ հետ և կը միար իր այնչափ աղիտից վրէժն առնելու : Որով Բրուսիա ինքնայոժար միտեր էր պատերազմին և արդէն բանակը կազմ էր 'ի Պելճիա, յանդուգն և հայրենասէր եօթանասուներեքամեայ Պլիւխըր զօրավարին հրամանատարութեան ներքե, և որուն սպայակոյտին գլուխ էր Կնայզէնաւ զօրավարը :

2. ԱՆԳՂԻՈՅ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻՆ ՄԵՋ ՊԱՏԵՐԱՋՄԻՆ ԽՆԴԻՐԸ : — Որչափ որ Անգղիոյ պաշտօնարանը ստորագրեր էր Մարտ 25 ին դաշնագրութեանը, սակայն զայն խորհրդարանին չէր իմացուցած. և ապրիլ 7 ին Պսակին ճառը այսչափ եղած հանդերձանաց մեկնութիւն մը տալու համար կ'ըսէր, որ պարզ զգուշութեան համար էին անոնք : Քիչ վերջը լրագիրք հրատարակեցին 25 ին դաշինքը և ստորագրողաց մէջ կը գտնուէր նաև Անգղիա : Խորհրդարանը մեծապէս յուզեցաւ և ինքզինքը պաշտօնարանէն խաբուած համարեցաւ : Վիդպրէտ երեսփոխանը որ ընդդիմակացից գլխաւորներէն էր, խորհրդարանին մէջ հարցուց լորտ Գասլըրիի, որ արդեօք 25 Մարտ կոչուած դաշինքը իրօք կ'աւ : Լորտ Գասլըրի անորոշ պատասխան մը տուաւ, սակայն իմացուց որ շատ մասամբ ստոյգ էր. ընդդիմակացք մեծապէս զայրացան և Վիդպրէտ առաջարկեց խորհրդարանին դումարումները ընդհատելու մինչև որ իրին էութիւնը իմանան. այն ատեն լորտ Գասլըրի ժամանակ ուզեց և բռնադատուեցաւ ամենայն ինչ պատմելու Ապրիլ 28 ին երկայն բեմասացութեամբ մը. յորում յայտնեց որ բոլոր Եւրոպա պատերազմ ընդունած ըլլալով, Անգղիա չէր կրնար զատուիլ անոնցմէ, և հարկ էր պատերազմիլ

ընդդէմ այն մարդուն որ կը վրդովէր Եւրոպիոյ իսաղա-
ղովթիւնը :

Գասլըրիի պատասխանեց Փընսընսլի, նախ բողոքե-
լով որ այսպէս զխորհրդարանը խաբեր էին, երկրորդ
ցուցընելով որ պատերազմին վտանգները բնաւ չէին հա-
ւասարեւր առաջ եկած չահուն: Հարկ էր նախ սպասել
և գիտել Նաբոլէոնի բռնած ընթացքը և ըրած խոստմանց
կատարումը: Եւ սակայն այս կէտն էր որ ամենուն մտաց
մէջ անստուգովթիւն մը ձգեւր էր, և շատերը չէին
համոզուիր որ Նաբոլէոն կարենայ հրաժարիլ իր աշ-
խարհակալովթեանց փափաքներէն: Անոր համար որ-
չափ ալ ընդգիմակացք խօսեցան ընդդէմ պատերազմի,
այսու հանգերձ պատերազմը ընդունելի եղաւ 273 քուէ-
ով ընդդէմ 72ի:

3. ՅԻՏԱԼԻԱ ՄԻԻՐԱՅԻ ՊԱՏԵՐԱՋՄԸ: — Անգղիա պատե-
րազմի քուէ տուած ժամանակը, արդէն Միւրա զայն
սկսեւր էր յիտալիա: Նաբոլէոն զիշպա ձգելու ժա-
մանակ խորհուրդ տուած էր Միւրայի, թշնամւոյն
Նափոլիի քով սպասել. սակայն Միւրա իր սովորական
կտրիճ, բայց անխորհուրդ մտածովթեամբ որոշեց որ
Նաբոլէոնի Գաղլիոյ տիրած ժամանակ ինքն ալ տիրէ
իտալիոյ. և 50,000 հոգւով անցաւ Քահանայապետին
վիճակէն և քալեց դէպ 'ի Դոմբանա: Պիոս Է և Հռովմ
եղած զանազան իշխանք, ճենովա քաշուեցան և Միւրայի
բանակին մէկ մասը առանց Հռովմ մանելու, Արէցցոյի
ճամբով Ֆիրէնցէի վրայ քալեց: Միւս մասը իրեն հետ
Անգոնայի և Ռիմինիի վրայ չուեց, հրատարակելով միան
գամայն Պետովթեանց որ կ'ուզէ միայն 1814ին զի-
նադադարումն եղած ժամանակին սահմանները բռնել:
Սակայն երբ լսեց որ Նաբոլէոն յաջողեւր է մտնել 'ի
Լիոն և 'ի Բարիզ, կարծելով որ ինքն ալ նոյն յաջողու-
թիւնը պիտի գանայ յիտալիա, և զայն առանձին թա-
գաւորովթիւն մը պիտի կազմէ, առանց Եւգինէոսի
փոխարքայովթեան 'ի Միլան, կ'անցնի սահմանները և
ինքզինքը իտալիոյ թագաւոր կը հրատարակէ: Աւս-
տրիացիք՝ որոնց կը հրամայէր Նուկէնտ զօրավարը,

իրենց գունդերը Փանարոյի քով ամփոփելով, զարնուեցան Միւրայի հետ, ուր երկու կողմանէ 800 հոգի մեռան, և Ֆիլանձիէրի Նէպպօլեոնի զօրավարը վիրաւորուեցաւ: Միւրա միտքը կը գնէ նախ չիտակ Միլանու վրայ քալել, սակայն Անգղիայէն նկատմունք ունենալով ետ կը կենայ իր խորհրդէն և դէպ 'ի Փօ կ'ուղղէ ընթացքը: Բայց զայն չկրնար անցնիլ և կը ստիպուի ետ քաշուիլ գէպ յԱպրուցյօները, իր ետեէն ունենալով զՊիանքի և զՆայփէրկ զօրավարները 60,000 զօրք: Միւրա հասնելով 'ի Դոլէնգինօ և տեսնելով որ որօրուան վրայ կը քիչնայ բանակը դասալիքներուն պատճառաւ, կը ստիպուի պատերազմ տալու: Բայց իր զօրացմէ հազարաւորք կը թողուն կը փախչին, և Միւրա յուսահատած 'ի Նափուլի կ'ապաւինի և անկէ Փրովանս կը փախչի, ուր կը մնայ քիչ մ'ատեն: Թագուհին իրեն և որդւոց համար ազատութիւն խնդրեր էր, և թէպէտ խոստացուեր էր, սակայն դաշնակիցք յետոյ չպահեցին զայն՝ և Նաբոլէոնի քոյրը Դրիէստ տարուեցաւ: Նաբոլէոն, որ կրկին և կրկին նուիրակ զրկած էր Միւրայի հանգարտ սպասելու, հիմայ անկումը լսելով 'ի խոր խոցեցաւ, իբրև գուշակութիւն մը աւելի մեծագոյն և մերձաւոր դժբաղդութեան:

1818

20 Մայիս

4. ԱՊՐԱՅԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՎԱՆՏԷԱ՝ — Դաշնակիցք Նաբոլէոնի զօրութիւնը բաժնելու համար կը ջանային քաղաքական պատերազմ յարուցանել 'ի Գաղղիա: Ուելլինգտոն յորդորեց զԼուգովիկոս ԺԼ, 'ի Վանտէա ղրկելու զԼուի-Լառոշժաքլէն մարգիզը որ ոտք հանեց գիւղացիները և որոնց գլուխ կեցան հին ապստամբութեան գլխաւորք. Օդիշան, Սիւզանէ, և Օգոստոս Լառոշժաքլէն: Մայիս 15ին Վանտէա ոտք ելաւ, սակայն զէնք չկար և Անգղիայէն խոստացեալ գրամը և զօրքը ամբողջ չհասաւ:

Նաբոլէոն այս ապստամբութեան լուրը առնելով, ուզեց արագութեամբ նուաճել զայն. երեսուն հազար հոգի ղրկուեցան Լամարք և Դրավօ զօրավարաց հրամանաւարութեան տակ. որոնք գրեթէ ամիս մը կռուե-

լով նուաճեցին երկիրը, Լուի-Լառոշժաբլեն ալ գուլպարածի մը մէջ մեռաւ. միանգամայն Նաբոլէոն համոզեց Վանտէացի երեսփոխանները մէկդի թողուլ զէնքը, մինչ իրենց թէ կրօնական և թէ զինուորագրութեան ազատութիւն կը տրուէր: Վանտէացիք առ ժամս հանդարտեցան: Իրենց ապստամբութիւնը այն փնասը ունեցաւ Նաբոլէոնի համար, որ ստիպուեցաւ 30,000 հոգի նուազ ունենալ՝ ի Ուաթէրլու թագաւորականաց խլըրոմունքը ճնշելու համար՝ ի Գաղղիա:

Տ. ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆՔ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ Ի ԳՆԱՂԻԱ: — Նաբոլէոն մեծաւ եռանդեամբ յառաջ կը մղէր պատերազմին պատրաստութիւնները: Գաղղիա մտած ժամանակը 200,000 զինուոր քաեր էր և անոնցմէ միայն 175,000ը կարողք կռուելու: Նաբոլէոն փութով 200,000ի հասուց թիւը: Միւս կողմանէ յառաջ կը տանէր բերդուրէից ամրութիւնը, մասնաւորապէս ի Բարիզ և ի Լիոն:

Մայիսի վերջը 100 շարք հրանօթից՝ լծեալք էին, 250,000 հրազէնք պատրաստ, 150,000 ազգային պահապանք զինեալ, և Նաբոլէոն կը համարէր Յունիսի մէջ 300,000 զօրաց բանակ մը հանել թշնամեաց դիմաց: Նաբոլէոն պատերազմին պահպանողական երեւոյթ մը տուած էր, և ընդդիմութիւն դաշնակցաց պահանջմանց, որոնք « ըստ կամս՝ Գաղղիոյ վարչութեան մէջ կը մտնէին, և կը պահանջէին զԱլլսաս և զԼորէն »: Որչափ որ ալ դաշնակիցք պաշտօնական կերպով այսպիսի նպատակ մը չէին հրատարակած, այսու հանդերձ թշնամի լրտգիրք կարևոր կը համարէին յետ պատերազմին վերցնել իր գերմանական գաւառքը:

Նաբոլէոն պատրաստութեամբք միայն կը պատասխանէր այս պահանջմանց, և ամեն հնարք կը մտածէր աւելցնելու զօրաց թիւը: Պրէթանի մէջ քաղաքացիք Միւլսէի գոհագոհ անուամբ բանակ մը ուղեցին կազմել քաղաքաց պաշտպանութեան համար: Շուտով ամեն քաղաք ուղեց անոնց օրինակին նմանիլ և Բարիզու մէջ 25,000 է կազմեալ միաբանական գունդերու զօրահանդէս կա-

տարեց Նաբոլէոն: Ժամանակը կը յառաջէր կը սահէր, և Նաբոլէոն հաստատեց, յետ կատարելու Մայիսի բանակը և խորհրդարանը ժողովուրդէն, երթալ'ի բանակը, որուն հրամանատարութիւնը արդէն բաժնուած էր. Տալու մարաջախտը Բարիզու գունդերուն պիտի հրամայէր և որուն 50,000 զօրք կը թողուր. Սիւշէ՝ Արևելեան սահմանադուրը պիտի երթար 32,000 հոգով. Պրիւն մարաջախտը՝ ծովու մօտ Ալպեանքը պիտի պաշտպանէր. Լըքուրպ զօրավարը՝ Ժիւրայի անցքերը. Հիւսիսային բանակին ինքն էր ղօրավար. Կայսերական պահապանաց հրամանատարն էր Մորդիէ մարաջախտը: Իսկ Պէրթիէի տեղ, որ այնքան արթնութեամբ միշտ կատարած էր սպայակոյտին հրամանատարութեան պաշտօնը, Սուլք մարաջախտը կը հաստատուէր: Կ'ուզէր Նաբոլէոն նորէն Պէրթիէի յանձնել զայն, և Պէրթիէ թէպէտ ճամբայ ելաւ հասնելու 'ի Գաղղիա, բայց սահմանադուրը վախճալովոր բռնուի 'ի դաշնակցաց, ծածուկ քաշուեցաւ 'ի Գերմանիա, ուր գաղտնի և ահաւոր մահ մը ունեցաւ:

6. ՄՍԵՍԻ ԲԱՆԱԿԸ. — ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ ԲԱՑՈՒՄԸ. — ՆԱԲՈԼԷՈՆ ԿԸ ՄԵԳՆԻ Ի ԲԱՆԱԿԸ: — Ուրիշ կողմանէ Յանձնաժողովմը կը ստուգէր և կ'ընթերցէր Յաւելուածոյն 'ի նպաստ և հակառակ տրուած քուէները. դաւառաց մէջ 1,304,206 քուէարկաց մէջէն, 1,300,000 այս տուած էր և 4,206 ու: Յետ ամենայն ինչ ստուգուելու, այս քուէից ելքը պիտի հրատարակուէր բոլոր Գաղղիոյ՝ Արիսեան դաշտին մէջ: Մայիս 26 ին անհնարին ըլլալով, Յունիսի 1 ին անհամար բազմութիւն մը պատեր էր Արիսեան դաշտը, որուն մէջտեղը կը բարձրանար չքեղ հովանաւոր պատշգամբ մը: Կայսրը ութ ձիով ըծեալ կառքով և ամենայն չքեղ հանդերձանօք եկաւ բազմելու իրեն պատրաստուած գահոյից վրայ, իր չորս կողմը՝ առած էին իր եղբարքը Յովսէփ, Ժէրոմ և Լիւսիէն՝ որ նոր եկեր էր Հռովմէն: Բարիզ գեռ այսպիսի մեծ տեսլարան մը տեսած չէր. 50,000 զինուորք և ազգային պահապանք ներկայ էին հանդիսին: Հանդէսը պատա-

րագով մը սկսաւ, զոր կատարեց Դուրի արքեպիսկոպոսը. յետոյ երեսփոխանաց մին խօսեցաւ առ Նաթուէնն, խոստանալով Գաղղիոյ կողմանէ ամենայն օգնութիւն և պաշտպանութիւն ընդդէմ օտարին որ հայրենեաց վրայ կը պահանջէր օրէնք դնելու: Կայսրը համառօտ և զօրաւոր ոճով մը պատասխանեց, իր ամենայն վստահութիւնը ցուցնելով ազգին վրայ: Ազգեցութիւնը մեծ եղաւ երբ Պուրժի արքեպիսկոպոսը ներկայացուց Ս. Աւետարանը. և Նաթուէնն ձեռքը երկնցնելով անոր վրայ, երգուընցաւ պահել և պահել տալ կայսրութեան սահմանադրութիւնքը: Յետոյ անհամար կեցցէներ լսուեցան թէ կայսեր, և թէ կայսրուհւոյն և Հռովմայ Թագաւորին: Նաթուէնն իջաւ աթոռէն և սկսաւ պատերազմի գունդերուն արծիւները բաժնել, իր սովորական արի և յափշտակիչ խօսքերով: Յետոքօռուց բաշխուելուն, բոլոր գունդերը Նաթուէննի դիմացէն անցան զինքը կեցցէներով և երգամամբք բառեւելով:

Ըստ Յաւելուածոյն ընտրութիւնք եղած էին. բայց ընդդէմ կարծեաց վարչութեան, պոնաբարդեան մասը շատ նուազ էր թուով: Երեսփոխաններէն մեծ մասը կ'ընդունէր զՆաթուէնն գլուխ վարչութեան, բայց նաեւ վրէժխնդիր էր սահմանադրութեան: Նաթուէնն վախնալով որ հեռաւորութեան միջոց այս ոգիները աւելի չգեղծանին, կ'ուզէր անոնց նախագահ ընտրել տալ իր եղբայրը Լիւսիէն, որուն 18 Պրիւմէրի յանդգնութիւնը մեծ վստահութիւն կը շնչէր իրեն: Խորհրդարանը այս լրոյն վրայ վրդովեցաւ և իրեն նախագահ ընտրեց Վլանտիլինէ, որ հակառակ ըլլալով բռնաւորութեան, ախորժելի չէր Նաթուէննի. և փոխանակ նախագահի Ֆլոփէրկ, Տիւփոն (տը լ' Էօռ), Լաֆայէթ և Կրընիէ զօրավարները: Նաթուէնն զայրացաւ եղբօրը չընտրուելուն համար, սակայն այսպիսի վտանգաւոր ժամանակ խոհեմութիւն համարեցաւ լռել: Յունիս օին ալ հռչակուեցան նոր Ատենակալք, և 7 ին խորհրդարանին հանդիսաւոր բացումը եղաւ: Կայսրը նոյն շքեղ

զգեստիւք երեցաւ իր եղբարցը հետ ինչ որ Մայիսի բա-
նակին մէջ և յետ ընդունելու ատենակալաց և երեսփո-
խանաց երգմունքը, խօսեցաւ ներկայ վիճակին վրայ,
Եւրոպիոյ անիրաւութեան գէմ, սահմանադրութեան
պահպանութեան վրայ. յետոյ յանձնեց երկու խորհրդ-
դարանաց՝ օրինակ տալու հաւատարմութեան և հայրե-
նասիրութեան : Մեծամեծ ծափահարութեամբ ընդու-
նելի եղաւ խօսակցութիւնը :

Սակայն այս ամենայն երգմունք և ծափահարու-
թութիւնք կարող չէին փարատելու Նաբոլէոնի տխուր
զգացմունքը, որ դեռ պատերազմի ալ չգնացած, Մալ-
մէզոն գնաց այց ելլելու այն գղեկին ուր քիչ առաջ մե-
ռեր էր Ժողէֆին : Յետոյ գառնալով Բարիզ, վարչու-
թեան ժողով մը կազմեց. որուն գլուխ դրաւ իր Յովսէփ
եղբայրը, և յետ ողջոյնը տալու թէ ընտանեաց, թէ
պաշտօնէից և ամենուն, Յունիսի 12ին առաւօտը մեկ-
նեցաւ դէպ 'ի Հիւսիսային բանակը, որ էր Պելճիոյ
սահմանագլուխը : Դժբանգ օր, որ 60,000 կտրիճ դի-
ցազանց կենաց 'ի զուր կորստեան պատճառ պիտի ըլլար :

7. ԴԱՆԱԿԻՑ ԲԱՆԱԿՆԵՐԸ Ի ՀԻՒՍԻՍ : — Արդէն գալ-
նակից բանակներն ալ կազմեր էին իրեց ճակատները .
Բրուսիոյ բանակը 116,000 զօրքէ կը բազկանար, որոնք
բանակած էին Շարլըրուայի, Նամուրի, Լիէժի քով, և
312 թնդանօթ : Մերն Պլիւխըր բանակը չորս մեծ գուն-
դեր բաժնած էր, որոնց հրամանատարք էին Զիթըն,
Փիրիս, Թիլման, և Պուլով զօրավարները : Այնքան էր
բրուսիացի սպարապետին եռանդը որ և ոչ պահեստ
գունդ մը որոշեր էր և բոլոր իր գունդերը մոլեգին
զայրացմամբ մը կը սպասէին գաղղիացի զօրաց :

Ուէլլինկդոնի զօրաց թիւն էր 105,950 զինուոր և
196 թնդանօթք : Սակայն այս զօրաց 52,000ը միայն Անգ-
ղիացի էին, միւսները Հոլանտացի, Պելճիացի և Գերմա-
նացի, ամենն ալ վստահ իրենց հանդարտ, հաստատա-
միտ և արթուն սպարապետին վրայ : Բաց յընդհանուր
սպարապետէն, ուրիշ նշանաւոր հրամանատարք էին
Սրանժի իշխանը, լորտ Հիլ, լորտ Օքսպրիճ, և նշանա-

ւոր զօրավարք՝ Պրոնսվիքի դուքսը, Փէփընչէր, Փընսըն-սլի, Փիքդոն, ընդհանուր տեղապահ՝ Ալլդըն: Անգղիական բանակը երկայն գիծ մը բռնած էր Նիվէլէն մինչև 'ի Պրիւքսէլ, ուր էր ընդհանուր հրամանատարութիւնը և գնդերուն միաբանութեան կէտն էր Գադրը-Պրասուանը:

8. ԳԱՂՂԻԱՅԻ ԲԱՆԱԿԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ: — Գաղղիացի բանակը 128,000 զօրք ունէր և 350 թնդանօթ, դարձեալ 12,000 ձիաւոր պահեստ որոց հրամանատարն էր Կրուշի մարաջախտը: Գունդերուն զօրավարքն էին տ'էրլոն, Ռէյլ, Վանտամ, Լօպօ և Ժէրար կոմսերը: Զիւլուրաց զօրավարքն էին Փաթոլ, Էքսէլման, Քէլլէրման և Միլէօ կոմսերը: Դարձեալ արութեամբ նշանաւոր պիտի գտնուէին այլ և այլ գնդապետներ Ժիրար, Ֆուա, Ժէրոմ՝ կայսեր եղբայրը, Պէրթզէն, և Տիւհէմ և Ֆրիան: Գնդապետաց թիւէն էր նաև Պուրմոն զօրավարը, որ 1814ին Պուրպոնեանց կողմը անցեր էր և յետոյ նորէն կայսրութեան: Պուրմոն, բանակին Շարլըրուա մտած օրը ձգեց Նաբոլէոնի բանակը և թշնամեաց կողմը անցաւ: Ասկէ զօրքը մեծ անվստահութիւն ստացաւ զօրավարաց վրայ: Նաբոլէոն այսչափ նուազ զօրքով թշնամեաց յաղթելու համար խորհեցաւ ածապարել և դեռ դաշնակից բանակները չհասած, կռուիլ նախ Բրուսիացւոց հետ և յետոյ գիմել Անգղիական բանակին վրայ: Այս բանիս համար հարկ էր ածապարել առանց կասկած մը տալու թշնամւոյն: Գիշեր ատեն բանակը կ'անցնէ ՂՍամպրը, և Յունիս 15ին կը մանայ յաղթանակաւ 'ի Շարլըրուա:

Նաբոլէոնի Շարլըրուա եղած ժամանակը հասաւ Նէյ, որուն պատուիրած էր կայսրը գալու զինքը գտնելու 'ի բանակը, և Նէյ աշապարանօք կը հասնէր առանց պատրաստութեան մը և առանց իր սպայակոյտին: Նաբոլէոն իրեն յանձնեց երկու գունդերու հրամանատարութիւնը (43,000) և հրամայեց երթալ տիրելու Գադրը-Պրա կոչուած դիրքին, որով կ'արգիլէր Անգղիացւոց՝ Բրուսիացւոց օգնութեան հասնելու: Նէյ հասաւ

Փաղրը-Պրա, բայց կէս մը իրեն յանձնուած զօրաց և զօրապետաց դեռ անվարժ, և կէս մ' ալ վեհերոտու-
թեամբ, դանդաղեցաւ յարձակմունքը ընելու և համա-
րեցաւ որ բովանդակ Անգղիական բանակը կը գտնուէր
'ի Փաղրը-Պրա, և զայն իմացուց Նաբոլէոնի, որ թէպէտ
մեծապէս զոյրացաւ այս դանդաղութեան վրայ, սա-
կայն լռեց, և երկրորդ առաւօտը կրկնեց նոյն հրամանը
տիրելու Փաղրը-Պրայի, և թնդանօթի ձայներուն կը
սպասէր, Բրուսիացւոց վրայ յարձակմունքը սկսելու
համար:

9. ՊԱՏԵՐԱԶՄ Ի ԼԻՆԵԻ: — Նաբոլէոն 'ի զուր ընդեր-
կար սպասեց Նէյի թնդանօթներու ձայնից. հարկ եղաւ
կրկին և կրկին հրամաններ ղրկելու, և վերջապէս յետ
միջօրէին ժամը երկուքը անցած, չուզելով օր մ' ալ
կորսնցնել նշան տուաւ պատերազմի: Ըսած է Պլիւխըր
որ այսպիսի մոլեգին պատերազմ բնաւ տեսած չէր և
զայն հիշոյից պաբերապէ կոչած է: Երկու կողմանէ անման
մոլեգնութեամբ սկսան կրակները: Վանտամ զօրավարը
փութով կը տիրէ Սէնդ-Աման գիւղին, սակայն անկարե-
լի կ'ըլլայ աւելի յառաջելու ահաւոր կրակին պատճա-
ռաւ. Ժիրար Լինեի աւանին վրայ կը դիմէ և զայն յետ
անբաւ կորստեան կը յափշտակէ Բրուսիացւոց ձեռքէն
առանց ուշ դնելու թշնամեաց հրացանի հարուածնե-
րուն, որոնք 'ի զուր կը փորձեն նորէն տիրելու: Պլիւ-
խըր անձամբ կը դիմէ հոն շատ մը պահեստ գունդերով,
և թէպէտ առ ժամս անման արութեամբ յետս կը
վանէ զՓաղրիացիս սակայն կը ստիպուի նորէն տեղիք
սալ: Զորս անգամ փոփոխակի երկու կողմն ալ կը
սիրապետեն աւանին, փողոցներուն մէջ սրով և սուր-
նով կը կռուէին: Վերջապէս կը զօրանան Փաղրիա-
յիք, Ժիրար զօրավարին ջոկատը յառաջ կը դիմէ, և
թէպէտ Ժիրար հարուածներուն տակ կ'իյնայ, սակայն
զորքը զօրավարին մահուան վրէժն առնելու համար բնաւ
արգելք մը չտեսներ: Պլիւխըր նոր քնդով մը կ'ուզէ
այս մոլեգին և յուսահատ զօրաց դէմն առնուլ. Ծերն
Պլիւխըր դարուս գիւցաղն զօրավարաց մէջ առաջիններէն

մեկը, չուզէր տեղիք տալ. ձիէն կ'իյնայ և իրեն զօրաց փախստեան միջոց դաշտին վրայ կը մնայ մերձ 'ի Պրի, առանց ճանչցուելու երեկոյեան մթութեան պատճառաւ. մինչև տեսնելով Գաղղիացւոց հեռանալը փախըստեամբ կը հասնի իրեններուն: Նոյն իրկունը Բրուսիացիք կը քաշուին դէպ 'ի Վալը' միանալու Անգղիացւոց հետ: Այսպէս շքեղ բայց արիւնատաթաւ յաղթանակ մը կ'ունենար Նաբոլէոն (1): Գաղղիացիք 6,800 հոգի կորսնցուցեր էին և Բրուսիացիք 10,000 հոգի. բաց ասկէ 8,000 հոգի ալ հոս հոն ցրուեր փախեր էին. երկու կողմանէ բնաւ գերի ըրած չէին, այնքան էր զօրաց մոլեգնութիւնը: Նաբոլէոն զԲրուսիացիս ջախջախուած համարելով և միանգամայն իր բանակն ալ յոգնած անմիջապէս չհալածեց թշնամի բանակը և միտքը դրաւ մէկէն ինկնալ Անգղիացւոց վրայ: Այս յապաղմամբ Բրուսիացի բանակը կրցաւ հանգստեամբ քաշուիլ յետս:

Գաղղիացւոց բանակին երևնալը 'ի Գադրը-Պրա, մեծ երկիւղ պատճառած էր մէջը գտնուած անգղիացի սակաւաթիւ զօրաց, որոնք մէկէն Պրիւքսէլ լուր ղըրկեր էին: Զուարճութեան մը միջոց հասաւ այս լուրը և ամեն զօրավար թողլով զհանդէսը, վազեց իր բանակին գլուխը և Ուէլլինկդոն հրամայեց մէկէն աճապարելու 'ի Գադրը-Պրա: Եթէ Նէյ 15ին յարձկած ըլլար, ապահով էր տիրելու Գադրը-Պրայի. 16ին այլ և այլ գունդեր հասեր էին և 40,000 հոգուով բանակ մը կազմուեր էր: Նէյ գունդերուն անպատրաստ ըլլալուն պատճառաւ ուշ սկսաւ յարձակումը: Սակայն հաջիւ պատերազմը սկսած էր, Նէյ զքեցաւ իր աննման արութիւնը. փութով ոտնակոխ ըրաւ Օրանժի և Պրունս. վիքի գունդերը, և գրեթէ տիրելու վրայ էր աւանին՝ երբ անգղիացի ուրիշ նոր գունդեր ալ հասան: Փութով

(1) Գերմանացի Ռոբաւ պատմագիրը, Պատմութեան ամենէն արիւնահեղ յաղթութիւններէն մին կը համարի Լինեիի պատերազմը. և Բրուսիացւոց պարտութեան պատճառ կը սեպէ Ուէլլինկդոնի չհասնելը յօգնութիւն Պլիւրրի ըստ իւր խոստման և որում կը սպասէր յետինս:

Քեզլէրմանի հեծեալքը յառաջ մղեց, որոնք հասան Գադրը-Պրայի ամբարտակաց վրայ. հետեակ զօրք կարեւոր էր զանոնք պաշտպանելու համար, հրաման կը զրկէ տ'էրլոնի իր 20,000 ուժ պաշտպանել հեծեալքը, երբ ան միջապէս կը լսէ որ տ'էրլոն Նաբոլէոնի հրամանով դէպ 'ի Լինեի կը քալէ: Նէյ կը զայրանայ, փութով ետեւէն մարդ կը դրկէ յետս դառնալու. սակայն տ'էրլոն չկրնար հասնիլ, հարկ կ'ըլլայ որ հեծեալք թողուն ամբարտակները. և Նէյ տեսնելով որ իր սակաւաթիւ զօրքով չկրնար տիրել նորանոր գունդերով ամրացած աւանի մը, քաշուեցաւ կտրիճ նահանջով մը 'ի Ֆրասնը յաղթող քան յաղթեալ:

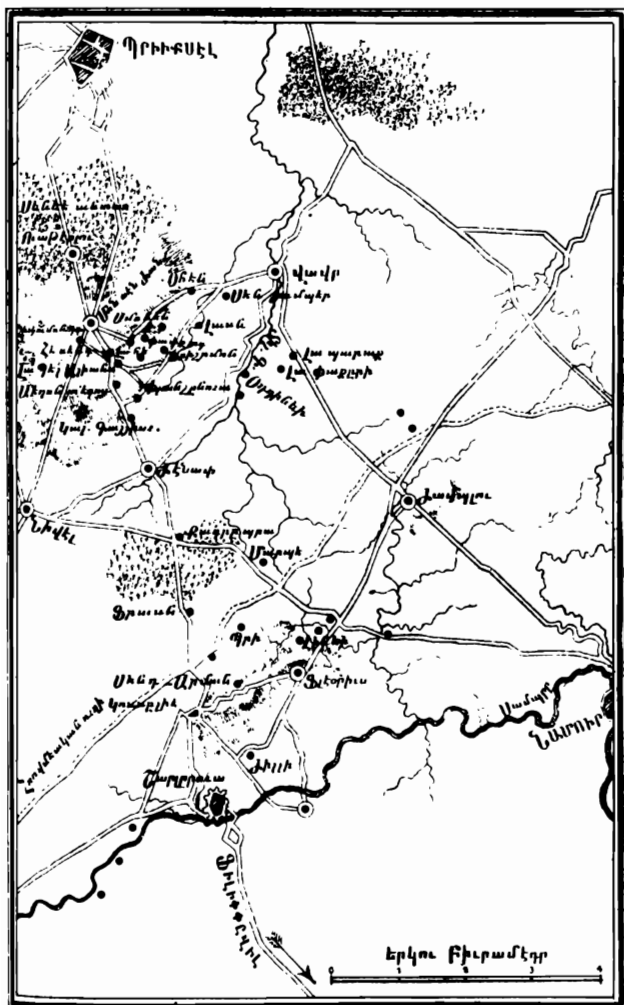
Յունիս 17 ին օրը իմացաւ Նաբոլէոն Գադրը-Պրայի կռիւը և նորէն հրաման զրկեց Նէյի զԱնգղիացիս չթողուլ յառաջելու մինչև որ ինքը հասնի: Յետոյ զօրահանգէս մը կատարեց, այց ելաւ վերաւորաց, ժողովուել տուաւ նաև անգղիացի վերաւորներէն սպայները, և բանակը երկու մաս բաժնեց. մէկ մասը (33,000 հոգի և 96 (թնդանօթ) կրուշի մարաշխտին յանձնեց, պատուիրելով հալածել զԲրուսսիացիս և զանոնք բաժնուած բռնել յԱնգղիացւոց, և միշտ հաղորդակցութիւնը պահել իրեն բանակին հետ: Յետոյ 70,000 հոգւով և 240 (թնդանօթ) ուղևորեցաւ միանալու Նէյի, Անգղիացի բանակին հետ կռուելու համար Սուանեի անտառին դիմաց:

Կրուշի վրիպակաւ համարելով որ Բրուսսիացիք դէպ 'ի Նամուր փախած են ընդերկար թափառեցաւ Նամուրի ճամբուն վրայ. իմանալով վերջապէս որ Բրուսսիացի բանակը դէպ 'ի Վալը ամփոփուեր է միանալու Անգղիացւոց հետ, այն ատեն փոխեց ընթացքը և երեկոյեան հասաւ 'ի Ժամպլու: Հոն Նաբոլէոն ուրիշ նախարակով մը նորոգեց իրեն առջի հրամանները:

Սակայն անխոնջ Պլիւխըր մեծապէս օգտուեր էր Կրուշի կորսնցուցած ժամերէն, իմացուցեր էր Ուէլլինգտոնի Լինեի պարտութիւնը և միանգամայն պատրաստութիւնը նորէն կռուելու: Ուէլլինգտոն պատախանեց որ կը քաշուէր դէպ 'ի Պրիւքսէլ և թէ եր-

կրորդ օրը կը պատերազմէր 'ի Մոն-Սէն-Ժան եթէ Բրուսիացւոցմէ երկու զնդերու օգնութիւն ունենար, զոր մէկէն խոստացաւ Պլիւխըր՝ այնքան մեծ էր կռուելու եռանդը : Այն ատեն Ուէլլինկոն ճարտար նահանջով մը քաշուեցաւ 'ի Մոն-Սէն-Ժան : Նոյն իրիկունն ալ հասաւ Նաբուէոն 'ի Պէլ-Ալիանս, որ երեք հազարամէդր հեռու էր 'ի Մոն-Սէն-Ժանէ, ուր գումարուած էր Անգղիա-Հոլանտական բանակը :

10. ՈւԹԹԵՐԼՈՒՅԻ : — Մոն-Սէն-Ժան առփարակէն չորս հազարամէգր դէպ 'ի Պրիւքսէլ կը գտնուէր Ուաթէրլու գիւղը, ուր Ուէլլինկոն հաստատած էր ընդհանուր հրամանատարութիւնը Պրիւքսէլէն 15 հազարամէգր հեռու, և որուն հետ հաղորդակցութիւն ունէր Սուանեի անտառին մէջ եղած վտանգաւոր և անհարթ ճամբով : Իսկ Նաբուէոնի ընդհանուր հրամանատարութիւնն էր 'ի Գայլու կալուածը : Գաղղիացիք կիսաբուրակ բլրոց գաւաթները բռնած էին ուսկից դիւրակ 'իջեցուէր մեծ հովիտ մը և անկէ անդին երկիրը կը բարձրանար ուրիշ բլուրներ ձևացնելու որոնց վրայ կը գտնուէր Անգղիական բանակը, և մասմ' ալանոնց ետեւ, հարուածներէն պաշտպանուելու համար : Բաց ասկէ Անգղիացիք իրենց մեծ պաշտպանութեան կէտ դարձուցեր էին աջ կողմէն Հիւկումոն գղեակը, և 'ի կեդրոն՝ Հէյ-Սէնդ կալուածը. ձախէն Ֆրիշմոն գղեակը և Սմոհէն գիւղը : Անգղիա-Հոլանտական բանակն էր 75,000 հոգի. Գաղղիացւոցը 72,000 : Նաբուէոն յետ քննելու դիրքը, սահմանեց մէկէն պատերազմին ծրագիրը. ուղեց նախ տիրել երեք յառաջացեալ պաշտպանութեանց, յետոյ իր աջ թևով ինկնալ Անգղիացւոց ձախին վրայ որ աւելի տկար կ'երևար, զանիկայ դէպ 'ի կեդրոն մղել և տիրել Պրիւքսէլի ճամբուն և գունդերը վանել դէպ 'ի Սուանեի անտառը, այսպէս անհնարին ընել ամենայն հաղորդակցութիւն Բրուսիացւոց բանակին հետ, միւս կողմանէ ալ կը յուսար որ Կրուշի յետ Բրուսիացւոց դիմացն առնելու իր ձախով կրնար օգնել իրեն : Անձրեւը որ Նաբուէոնի շատ ժամերու կորըս-

տեան և զօրաց խառնակութեան պատճառ եղեր էր Վերնապէս գաղթեցաւ և Երկու բանակները գիմացէ

դիմաց երևցան ահաւոր կերպարանօք մը : Անդդիացւոց վրայ արի հանդարտութիւն մը կը տեսնուէր, մեծ եռանդ մը Գաղղիացւոց վրայ . սակայն երկուքն ալ պատերազմի կը սպասէին : Վերջապէս 11 ու կիսուն լսուեցաւ առաջին թնդանօթին որոտումը Գաղղիացւոց կողմէն : Փութով կարկտի պէս գնդակներ սկսան թափիլ երկու կողմերէն : Ժերոմի գունդը նախ Հիւկումոն գլեկին վրայ դիմեց զոր կը պաշտպանէր Գուքանգղիացի զօրավարը, և յետ ահաւոր կրակի մը և կորստեան երկու կողմէն, Նասաւի գունդերը տեղիք տուին և Գաղղիացիք տիրեցին գլեկին, բայց պարտէզը Անգղիացւոց ձեռքը մնաց : Ժամը 3 էր և երկու կողմէն ալ անորոշ էր յաղթութիւնը, երբ յանկարծ հեռու բլուրներու վրայ գունդեր տեսնուեցան . Նաբոլէոն կը համարէր որ Արուշի ըլլայ և շարունակելով կռիւը կը սահմանէ Անգղիացւոց բանակին կեդրոնին վրայ ինկնալ, և այս յանդուգն բաղխումը Նէյի կը յանձնէ, որուն եռանդը կռուոյն յառաջելով՝ իր գերագոյն կէտին հասեր էր : Այլ տեսնուէր իր ձիովը ամէն կողմ, զոմի կը խրախուսէր, զոմի յառաջ կը մղէր, և թէպէտ հաշարաւոր գնդակներ կը թափէին չորս կողմը, սակայն ինքը անխոցելի էր : Այսու հանդերձ Գաղղիացի գունդերը յանկարծ կը պաշարուին Փիքգոն զօրավարէն որ Անգղիացւոց ձախին կը հրամայէր և որ իր հրացանաւորներով անհամար կորուստ կ'ընէ Գաղղիացւոց գունդէն, և թէպէտ ինքն ալ կ'ինկնայ հոն, սակայն Գաղղիացի զօրքը շփոթութեան մէջ կը ձգէ, որոնք երկու դրօշ և շատ մը գերի թշնամեաց ձեռքը կը թողուն (1) :

Նաբոլէոն իր բարձր դիտարանէն տեսեր էր շփոթու-

(1) Կորստեան պատճառներէն մէկն ալ այն եղաւ որ գաղղիացի հեծեալք վազելով Անգղիացւոց վրայ, չէին գիտեր որ ճամբուն վրայ մեծ փոս մը կը գտնուէր ուր ձիաւորք չկարենալով օանձնել իրենց երիվարները, թաւալելու մէջ կը գահավիժէին և Վիկտոր Հիւկօ իր « Թշուառք » գրոց (Ութերկու Գլ. Ժ) մէջ կ'ըսէ որ տեղական աւանդութիւն մը հոն մեռնողաց թիւը կը դնէ 1,500 մարդ և 2,000 երիվար :

Թիւնը, երազ ձիով կը կտրէ պատերազմին դաշտը և Միւհնյի զրահաւորօք կը վազէ Թշնամեաց վրայ, և 'ի սպառ. կը խորտակեն գորշագոյն սկովտիացի գունդը: Նոյն միջոցին Նաբոլէոն կ'իմանայ որ այն երնցած գունդերը Վալրի ճամբուն վրայ՝ Բրուսիացիք էին, որով կը մտածէ փութով ջախջախել զԱնգղիացիս դեռ Բրուսիացիք չհասած և յետոյ Բրուսիացւոց վրայ ինկնալ: և կը պատուիրէ Նէյի որ և իցէ կերպով տիրել Հէյ-Սէնդի: Նէյ ահաւոր յարձակմունք մը կը սկսի, աննկարագրելի էր երկու կողմի մոլեգնութիւնը և արիւնհեղութիւնը: Նէյ կը անդէս դնէ Վերջապէս Հէյ-Սէնդի և յառաջ մղուելով իր անսանձ եռանդէն, նուիրակ կը զրկէ Նաբոլէոնի այլ և այլ անգամ օգնութիւն խնդրելով, խոստանալով իրեն անվրէպ յաղթութիւն մը: Նաբոլէոն հրաման կուտայ գործածելու Միւհնյի զրահաւորքը: Նէյ այսպիսի չքեղ գնդի մը գլուխ անցնելով կը յարձկի Մոն-Սէն-Ժանի տափարակին վրայ, և յետ անհամար կորստեան, յետ երկար ժամանակ մոլեռանդն կուռոյ կը տիրէ անգղիացի հրանօթից, կը դիմէ հետեակին վրայ և քառակուսիներէն զոմանա կ'երկփեղկէ (1)։ սակայն հոն ահաւոր մենամարտութիւնք կը ծագին ուր Գաղղիացիք շատ հոգի կը կորսնցնեն։ Նէյ այս ահաւոր երկնատեղաց հրոյն մէջ միայն անխոցելի կը վազէր ամեն կողմ, կը խնդրէ Նաբոլէոնէն Քէլէրմանի զրահաւորքը: Նաբոլէոն Նէյի եռանդը ժամանակէն առաջ համարելով հանդերձ, յուզկամ կը շնորհէ իրեն: Զրահաւորք և ձիաւորք Նէյի պէս զօրավարի մը առաջնորդութեամբ վառուած կրկին յարձակմամբ ահաւոր Զարդ կը գործեն անգղիական հետեակազօրուն մէջ, որ իր ամեն կորստեամբ հանդերձ անվրդով արութեամբ տեղէն չէր հեռանար, մարաջախտը զուրկ 'ի հետեակաց յարձակումը ամրացնելու համար, չորրորդ անգամ ձին

(1) Գաղղիացի պատմագիրք կուզեն հաստատել որ Անգղիացւոց քառակուսիները ցրուած ըլլան և դրօշակ ալ յափշտակած ըլլան, զոր բացէ 'ի բաց կը ձերժէ Վալդեր Սգոգ իր Պատմութեան Քիվկայութեամբ բոլոր ժամանակակից զօրավարաց և սպայից:

փոխեր էր, առանց գլխարկի, զգեստը բոլոր գնդակակոծ, միայն թեթև վերքերով լի, իր համհարզը չէյմէս՝ կը զրկէ առ Նաբոլէոն, հետևակաց գունդ մը զրկելու, յաղթուածինը պսակելու համար. և ինքը ահաւոր կրակի մը տակ կը սլաշտպանէ իր գունդերը:

Ուէլլինկգոնի զօրավարներէն շատը վիրաւորք էին կամ մեռեալք: Դքսին հաստատամասութիւնը կը հաւասարէր Նէյի քաջութեան, հանդարտութեամբ ժամացոյցը կը նայէր սպասելով գիշերոյն կամ Բրուսիացւոց: Եւ երբոր չիլ զօրավարը, որ երկրորդ հրամանատարն էր, իրեն կը հարցնէր որ ինչ հրաման կը թողուր թէ յանկարծ ինքն ալ ինկնար, «մեռանիլ, կ'ըսէր, մինչև յետին զինուոր ինչուան որ հասնին Բրուսիացիք»: Նաբոլէոն Բրուսիացւոց գունդերուն դէմն առնելու համար զլոպօ 10,000 հոգւով զրկեր էր, որով չէր կրնար Նէյի օգնութիւն զրկել և կը պատուիրէ պաշտպանուիլ ժամ մը, մինչև որ ինքը զԲրուսիացիս վանելով իրեն օգնութեան հասնի: Ժամը 5 էր երբ Պլիւխըրի գունդերը մօտեցան և արդէն Պուլով սկսեր էր կռուիլ Լոպոյի հետ: Պլիւխըր պատուիրէր էր Պուլովի խորտակել Գաղզիացւոց աջ թևը, և այս յարձակման համար իրեն օգնական զրկեր էր զՓիրի և զԶիլթըն զօրավարները գրեթէ 30,000 հոգւով: Մեծ էր Բրուսիացւոց կռուելու եռանդը, կէս մը 'ի հայրենասիրութենէ շարժեալ և կէս մ'ալ յատելութենէ: Ժամը վեց ու կէսին միջոցները Պլիւխըր հրաման կուտայ Փլանշընուա գիւղին տիրելու: Նաբոլէոն հոն գիմեր էր օգնելու Լոպոյի, և թէպէտ անման արութեամբ կը կռուէին երիտասարդ անձնապահք կայսեր, սակայն Բրուսիացւոց մոլեգնութեան դիմաց չէին կրնար առնուլ, որոնք իրենց զինուորաց դիականց վրայէն քալելով կը տիրեն Փլանշընուայի: Նաբոլէոն չուսահատիր, հոն կը վազցընէ հին անձնապահքը, և յետ համառօտ խրախուսանաց «կեցցէ կայսր» աղաղակներուն մէջէն կը դիմէ նորէն գիւղին վրայ. երկու բանակք կը մրցին ընդ երկար, և Նաբոլէոն նորէն կը տիրէ Փլանշընուայի և Բրուսիացիք ես

կը քաշուին: Յաղթութիւնը դեռ անորոշ էր. Նաբոլէոն միշտ կը յուսար. և կ'ուզէ յետին ուժով փորձ մ' աւ ընել Անգղիոյ բանակին դէմ. կը ժողովուէ կայսերական անձնապահացարի գունդերը և զանոնք ուրիշ զինուորաց հետ միացնելով տասն գունդ կը ձևացնէ, որոնց չորսը նորէն Նէյի կը յանձնէ որ ամենայն բռնութեամբ Մոն-Սէն-Ժանի վրայ գիմէ և անհրաժեշտ տիրէ. ինքն ալ կը խոստանար ուրիշ վեց գունդերով նեցուկ ըլլալ յար- ձակման:

Ուէլլինկդոն անձնապահաց մուշտակապատ գլխար- կներուն տեսքէն անգամ չայլայլի, հանդարտ կը սպա- սէ մահուան, և երբ Քէմփդ զօրավարը իրմէ նոր օգնու- թիւն կը խնդրէ « Մեռնին ամենը, կը պատասխանէ, բնաւ օգնութիւն չունիմ »:

Արդէն Նէյ սկսեւ էր բաղխումը, կը խորտակէ առաջին գիծերը և հրանօթքը, և երբ յաղթութիւնը լինցնել կը կարծէ, յանկարծ Ուէլլինկդոնի հրամանո- վը Անգղիացի անձնապահ ասաւոր հրացանի հարուածի մը մէջ կը սլարփակեն զՔաղղիացիս, սակայն Նէյ կը հասնի տափարակին վրայ, և երբ Նաբոլէոն մարաջախ- տին թիկունքը կ'ուզէր ամրացնել, յանկարծ Սուանեի անտառին ետեւէն երեցան Բրուսիացի հեծեալ գուն- դերը, որոնք կը դիմէին Քաղղիացուց վրայ: Առաջին հանդիպած գունդերը խառնխուռն բանակին մէջ կ'ըն- կրկին: Նաբոլէոն կ'ուզէ զանոնք կարգի դնել և ընդդի- մանալ, բայց 'ի զուր, որովհետեւ հեծեալազօր չունէր: Հոն կը հասնի նաև Զիլթըն իր հետեակով և այն ատեն Քաղղիացի բանակը բոլորովին կը չփոթի (1): Մոն-Սէն- Ժանի տափարակին վրայ ելլող գունդը վախնալով որ Բրուսիացիք զիրենք բանակէն չբաժնեն, կը թողուն գիւղերնին և ետ կը քաշուին: Անգղիացի և Բրու- սիացի բանակք այսպէս կտրելով Քաղղիացի բանակին դաշտը կը միանան 'ի Պէլ-Ալիանս ուր երկու կտրիճ

(1) Քաղղիացի պատմագիրներէն ոմանք կ'ախորժին աւելցնել որ այս չփոթութեան պատճառը « Ազատի ու որ կրնայ » ձայնը եղաւ, զոր մատնիչներէն ոմանք հնչեցուցին բանակին մէջ:

զօրավարք Ուէլլինկդոն և Պլիւխըր մէկզմէկ գրկելով յաղթութիւնը կը հռչակեն, և թողով պաշտպանողական մասը, իրենք կը սկսին յարձակողականը: Այն ատեն ահաւոր շփոթութիւն մը կը տիրէ գաղղիական բանակին մէջ. Նաբոլէոն որ մինչև այն կէտը գեռ լի էր յուսով, գոյնը կը նետէ. միայն անձնապահաց գունդերը չեն ուզեր բնաւ դիմադրել թողուլ և գրեթէ ամենն ալ աննման արութեամբ զոհ կըլլան: Նաբոլէոն 'ի զուրմահ կը փնտռէ թշնամեաց մէջ նետուելով, իր ժերոմ եղբայրն ալ կ'աղաղակէր որ « Պէտք է մեռնի ամենայն անձն՝ որ Պոնաբարգ անունը կը կրէ »: Նէյ Մոն-Սէն-Ժանէ իջնելով և տեսնելով շփոթութիւնը և զօրաց փախուստը կը ժողովուէ քանի մը հարիւր հոգի, առանց գլխարկի, սուրը ձեռաց մէջ բեկեալ, բոլոր զգեստը պատռտած, այն քիչ հոգւով նորէն կը վազէ թշնամւոյն վրայ « Եկէք, բարեկամք, կ'ըսէր, եկէք տեսնելու ինչպէս Քաղղիոյ մարաշխտ մը կը մեռնի »: Ժամը 9 էր անօգուտ տեղ մարաշխտը հետի կը կտրէ թշնամւոյն բանակը անբաւ զինուոր կոտորելով, և վերջապէս կը հասնի բանակին որ գիշերուան մուլթը օգնութիւն առած կը փախչէր: Ժէննափի մօտ ալ ուզեցին կրկին անգամ դէմ դնել Բրուսիացւոյ, բայց գաղղիացի զօրքը փախաւ և Լոպօ ալ գերի բռնուեցաւ: Պատերազմին զինուորաց փախստեան միջոց Անգղիացիք կը հանդիպին Քամպրոն զօրավարին որու հետ գեռ մնացեր էին քանի մը կարիճ կայսերական անձնապահք, կը ստիպեն անձնատուր ըլլալ, Քամպրոն կ'արհամարհէ. քիչ վայրկեանէն ահաւոր կրակ մը զանոնք ամենն ալ կը դիակնացնէ: Նաբոլէոն ալ նախ քառակուսուոյ մը մէջ ապաւինելու էր, յետոյ բանակին ախորդաց հետ դէպ 'ի Ժէննափ քաշուեցաւ լուռ և տխուր՝ ապա 'ի Շարլըրուա, ուր բանակին հրամանատարութիւնը իր ժերոմ եղբօրը յանձնելով քիչ հեծելովք դէպ 'ի Ֆիլիփփըվիլ քաշուեցաւ:

Երկրորդ օրը Պլիւխըր բռնեց զԺէննափ և Ուէլլինկդոն պահեց դարձեալ Ուաթերլու, ուսկից յաղթութեան լուրը տրուած ըլլալուն պատճառաւ, պատերազ-

մը այն անուամբ կոչուեցաւ (1) : Անգղիացիք 15,000 , կորոնցուցեր էին և Բրուսիացիք 7,000 . Գաղղիացիք 32,000 : Գաղղիացի զօրքը արդէն անվստահ նախ քան զպատերազմ իր զօրավարաց վրայ , հիմայ յայտնապէս մատնութիւն մը կը համարէր որուն գլուխ էր Կրուշի : Սակայն Կրուշի իր ամենայն գանդաղութեամբ և վրիպակներով հանդերձ կտրիճ զօրավար էր և բնաւ կարող չէր մատնութեան մը (2) : Վրիպակներէն մէկ մաս մ' ալ Սուլդի էր որ վարժութիւն չունէր հրամանները երագ ղրկելու : Երբ Ուաթերլուի թնդանօթներուն ձայները լսուեցան 'ի Ժամպլու , Ժէրար զօրավարը խորհուրդ կուտար Կրուշիի գիմել այն ուղղութեան վրայ , որով թէ Բրուսիացւոց գէմը կ'առնուին և թէ օգնութիւն կ'ըլլային Նաբուէոնի . սակայն Կրուշի ընդգէմ իրեն ղրկուած հրամաններուն կը համարէր զայն և յետ ընդերկար գանդաղելու հասաւ Վալմի քով , ուր երեկոյեան մօտ սկսաւ կռուիլ Բրուսիացւոց հետ , և գիշերը վրայ դալով դադրեցաւ . յետոյ գիշերուան մէջ ալ թնդանօթ չլսելով և բնաւ Նաբուէոնէ նուիրակ մը չտեսնելով գուշակեց ահաւոր պարտութիւնը , և մեծապէս վշտացեալ և յուսահատ , ճարտարութեամբ առանց թշնամւոյն հանդիպելու քաշուեցաւ դէպ 'ի Նամուր (3) :

(1) Իսկ Բրուսիացիք Պէլ-Ալիանս կոչած են , վասն զի հոն հանդիպեցան իրարու երկու յաղթական բանակները :

(2) Մարգիզն Կրուշի որ Նորմանտիոյ ազնուական ցեղէ մը սերեալ էր , մեծ արութիւն ցուցուցած էր Յեղափոխութեան , Հիւպատոսութեան և Կայսրութեան պատերազմաց մէջ : Ինքը զԱւստրիացիս վանեց Կրիզնաց երկիրներէն , մեծապէս քաջացաւ 'ի Հոհենլինկէն , յՈւլմ , յԵյլաւ , 'ի Ֆրիտլանտ , և կոմս անուանեցաւ Կայսրութեան և կառավարիչ Մատրիտի : Մոսքուայի արշաւանոց ֆիլոց ալ ձիաւորաց գունդի մը հրամանատար էր և կռուեցաւ 'ի Քրազնոէ , Սմոլէնսք և 'ի Մոսքուա :

(3) Նաբուէոն Ուաթերլուի պարտութեան կեղտը իր զօրավարաց վրայ գրեթէ ամբողջովին ձգեց . կամ լաւ ևս ասել , մտաց կուրութեան մը որով նոյն օրը պաշարեալ էին իրեն զօրավարներէն շատը , և ոմանք ալ պատճառ եղեր էին անժամ եռանդեամբ , ինչպէս Նէյ : Իր աքսորանաց միջոց 'ի Ս . Հեղինէ միշտ այս օրուն վրայ կը խօսէր և չէր ըմբռներ որ ինչպէս կրցեր էր յաղթուիլ :

11. ԵՐԿՐՈՐԴ ՀՐԱԾԱՐՈՒՄՆ : — Նաբոլէոն բանակը թողլով Յունիս 20 ին Բարիզ հասեր էր, կը յուսար որ Խորհրդարանները, իր դժբաղդութեան միջոց, զինքը չեն թողուր. և եթէ անոնց ապաւենել ունենար քիչ ժամանակուան մէջ կը յուսար հաւաքել 120,000 զօրքով բանակ մը : Մայրաքաղաքը Ուաթէրլուի ահաւոր աղիտից լրոյն վրայ մեծապէս յուզեր էր. արդէն Ֆուշէ եղածը կը բազմապատկէր և ամենուն կը քարոզէր որ ալանկարելի էր ապրիլ Նաբոլէոնի հետ և կարեւոր էր որ հրաժարի և հանդիսաւ թողու զԳաղլիա : Կայսրը յԵլիսեան պալատը քաշուած, իր հաւատարիմ կայսերականից կը ջանար քաղցրութեամբ շահել Խորհրդարանները, մինչդեռ մերձաւորներէն ոմանք, մանաւանդ իր Լիւսիէն եղբայրը, կը յորդորէին դիկտատորութիւն ձեռք առնուլ և ցրուել Խորհրդարանները : Երեսփոխանաց խորհրդարանը լսելով այսպիսի դիտաւորութիւն մը, Լաֆայէթի առաջարկելով՝ դումարումները մշտափնաց հրատարակեց և մատնիչ կարգաց ով որ փորձէ զայն լուծելու, միանգամայն հաշիւ տալու կանչեց պատերազմի և ոստիկանութեան պաշտօնեայքը :

Ամենուն բերանը կը լսուէր որ Բարիզ պաշտպանուելու վիճակին մէջ չէ և թէ հաշտութեան համար հարկ էր որ Նաբոլէոն հրաժարի : Յիրաւի Արևելեան և Հարաւային բանակները կրցեր էին Գաղլիոյ մուտքը յաջողութեամբ պաշտպանել, և Ֆրիմոն աւստրիացի զօրավարը Սիւշէի հետ բռնադատուեր էր զինադադարութեան ընկելու 1814 ի սահմանաց վրայ, այսու հանգերձ ոչինչ էր այս Ուաթէրլուի քով :

Կայսրը իր եղբայրը նուիրակ զրկեց առ ատենապալս, յորդորելով զանոնք որ իրեն հետ միանան զԹշնամին վանելու. սակայն Լիւսիէնի նուիրակութիւնը արդիւնք չունեցաւ : Խորհրդարանք 'ի սկզբան խնդրեցին, յետոյ սկսան պահանջել որ կայսրը հրաժարի : Նաբոլէոն այս պահանջողաց մէջ իր հաւատարիմքն անգամ տեսնելով և իմանալով որ ալ անկարելի էր ընդերկար մնալ գահուն վրայ, ախրութեամբ ինքնին գրեց իր

հրաժարականը, յորում ծանուցանելով իր յոյսը պատերազմին սկիզբը, կը հրաժարէր կայսրութենէն՝ ի նպաստ իւր որդւոյն, և զանիկայ կը հռչակէր կայսր՝ Նաբոլէոն Բ անուամբ, յորդորելով զամենքը միանալ և հայրենեաց միութեան համար վաստակիլ: Դարձեալ պաշտօնէից կը յանձնէր փութով Խնամակալ ժողովքը անուանելու:

Խորհրդարաններուն մէջ բազմաթիւ էին կայսերականք որոնք կը խորշէին Պուրպոններէն և նախամեծար կը համարէին զՆաբոլէոն Բ. բայց կրնային յուսալ որ Աւստրիա թողուր փախչել իր ձեռքէն իւր միակ գրաւը: Անոր համար թէ չուզելով զՊուրպոնները, և Նաբոլէոն Բի իշխանութիւնն ալ ցնորական համարելով կը փափաքէին ուրիշ ազատական իշխան մը իրենց գլուխ ունենալ. որ էր Օւլէանի Դուքսը՝ Լուի-Ֆիլիպ: Եթէ վարչութեան ընտրութիւնը բոլորովին խորհրդարաններուն մնացած ըլլար դեռ կ'երկարէր Պուրպոնեանց դարձը. սակայն Ֆուլէ Օդրանդի դուքսը, որ կը փափաքէր ստանալ այն համբաւը ինչ որ Թայրան յամին 1814 ի, և որ իր նախատեսութեամբ կ'իմանար որ կանոն կամ ուշ հարկ էր որ Պուրպոնեանք գառնան, և անոնց դարձին միջոց իրենց դիմաց արգիւնք մը կ'ուզէր ստանալ, զՎիդրուվէնսէնի բանտէն գաղտ հանեց և միաբան սկսան աշխատել Պուրպոնեանց դարձին:

Նաբոլէոնի հրաժարելէն վերջը գործադիր Յանձնաժողով մը կազմուեցաւ դաշնակցաց հետ բանադնացութիւն ընելու համար. այս ժողովը հինգ հոգիէ կը կազմուէր որուն նախագահ գրուեցաւ Ֆուլէ. մէջը կային դարձեալ Քոլէնքուր և Տավու: Փութով նուիրակներ զրկուեցան դաշնակցաց բանակը հաշտութիւն խօսելու համար և Գործադիր յանձնաժողովը աւելի Պուրպոնեանց համար կ'աշխատէր քան Նաբոլէոն Բի համար: Եւ որովհետեւ հասարակ ժողովրդէն ոմանք Ելիսսէան պալատին դիմաց չէին դադրեր « Կեցցէ կայսր » պողալէն, չփութութիւն մը չեւելու պատրուակաւ խնդրեց Նաբոլէոնէ՝ որ հեռանայ Բարիզէն. և Նաբոլէոն ստիպուեցաւ քաշուելու իր ընտանեզբ ի Մալմէզոն:

12. ԴԱՇՆԱԿԻՑՔ ԲԱՐԻՋՈՒ ԴԻՄԱՑ • ՍԷՆ-ԳԼՈՒԽ ԴԱՇՆՔԸ: — Այս միջոցիս Պլիւխըր և Ուէլլինկոն կը յառաջէին դէպ 'ի Բարիզ: Եւ իրենց ընդհանուր հրամանատարութիւնն էր 'ի Հակընօ ուր ուղղուեցան գաղղիացի նուիրակք որոնց գլուխ էր Լաֆայէթ, սակայն դաշնակցաց պայմաններուն չուզելով զիջանիլ, բրուսիացի բանակը որ կանխէր էր քան զԱնգղիացիս, շօին Բարիզու դիմաց երեցաւ: Նաբուէոն տեսնելով թշնամւոյն բռնած վրիպակ դիրքը, զՊըքէ զօրավարը ղրկեց առ Գործադիր յանձնաժողովը հրաման խնդրելով իբրեւ պարզ զօրավար մը երթալ կռուիլ թշնամւոյն հետ և յետ անվընչ յաղթութեան թողուլ հրամանատարութիւնը, սակայն Գործադիր յանձնաժողովը մերժեց այս խնդիրքը: Նաբուէոն վշտացած այս մերժման վրայ, որոշեց փութով ճամբայ ելլալ յԱմբրիկա երթալու. և արդէն Ֆուլէ երկու նաւ պատրաստել տուեր էր 'ի Ռոշֆոր՝ զինքը տանելու համար: Ֆուլէ յորդորեց միանգամայն զՆաբուէոն առանց սպասելու յԱնգղիոյ անցագրի մը և առանց հանդիպելու անգղիական նաւերու ճամբայ ելլել թշնամեաց ձեռքը չմատնուելու համար: Նաբուէոնի համար ամենայն յոյս ոչնչացեր էր և ստիպուեցաւ մեկնիլ դէպ 'ի Ռոշֆոր: Պլիւխըր որ Բարիզու մօտեցեր էր կը սպառնար կռուելու, բայց Գործադիր ժողովոյն մէջ ամենքն ալ փութով խոնարհելու կարծեաց վրայ չէին. արդէն Պատերազմի պաշտօնեայն Տավու մարաջախաը որուն ընդհանուր հրամանատարութիւնը յանձնուեր էր, առաջուցուընէ ամրացուցեր էր Սէնի ափունքը և 90,000 կտրիճ զինուորք, որոնք կ'ուզէին Ուաթերլուի վրէժն առնուլ, կը սպասէին թշնամւոյն: Տավու որ 'ի սկզբան անհնարին կը համարէր մայրաքաղաքը պաշտպանել, և միշտ անձնատուր ըլլալու կողմը բռնած էր, երբ տեսաւ որ իբր վատ և մատնիչ մը կը նախատուի, միանգամայն կտրիճ գունդերուն տեսքէն խրախուսեալ յաղթութիւն անգամ սկսաւ խոստանալ, եթէ կռուոյն առջի երկու ժամերուն մէջ չմեռնէր: Հրաման տուաւ Էքսէլմանի վանե-

լու զթշնամին և Էքսէլման տեսնելով Բրուսիացւոց հեծեալազօրը որ զՎերսայլ անցեր է, որոնք 1,200 էն աւելի էին, վրանին արշաւեց, հալածեց զանոնք Վերսայլէն և ամբողջ ջոկատը խորտակեց: Բանակը անհանգարտ կռուելու նշանին կը սպասէր. կը մնար միայն մտածել թէ այս երկու բանակաց յաղթելով պիտոր կրնային Աւստրիոյ և Ռուսիոյ դուռներուն ալ ընդդիմանալ: Ֆուլէ որ ամենայն եռանդեամբ և ծածուկ կ'աշխատէր Պուրպոնեանց դարձին, բնաւ պատերազմ չէր ուզեր և տհաճեցաւ կռիւը սկսելուն վրայ: Գառնօ՝ որ Սէնի պաշտապանութիւնքը դիտելու գացեր էր, անբաւական համարեցաւ զանոնք ժողովոյն մէջ և Գործադիր ժողովը պատուիրեց Տաւու մարաջախտին գազարեցնելու կռիւը և փութով Պլիւխըրէն զինագազարուամն խնդրել: Բրուսիացի զօրավարը պայման դրաւ Բարիզու և բոլոր բանակին անպայման անձնատուր ըլլալը: Փութով հասնելով Ուելլինկոն աւելի խոհեմ և հանդարտ քան զբրուսիացի զօրավարը, մեղմացուց Պլիւխըրի պահանջքը և Յուլիս 3ին զինուորական գաշնագրութիւն մը եղաւ 'ի Սէն Գլու, որով զինագազարուամն կը հաստատուէր, և գաղղիացի բանակը երեք օրուան մէջ պիտի պարպուէր Բարիզէն և 8 օրուան մէջ Լուառէն անդին պիտի անդնէր: Ստարք բնաւ պիտի չգալէին ներկայ իշխանութեանց, ինչպէս նաև հասարակաց ընչից, բաց յանոնց որոնք պաբերաւին հէք յաբաբերութիւն ունէին. ամեն մարդ ազատ էր և բնաւ պիտի չհալածուէր անցելոյն մէջ ունեցած որ և իցէ կարծեսց համար:

13. ՆԱԲՈՒԼԵՈՆԻ Ս. ՀԵՂՆԵ ԱՔՍՈՐՈՒԻԼԸ: — Դաշինքը հաստատուելու միջոց Նաբոլէոն հասեր էր 'ի Ռոշֆոր ուր պատրաստ գտաւ վարչութեան իրեն համար պատրաստած նաւերը (1): Սակայն կէս մը ներքին յոյսը, երկրորդ ճամբան ժողովրդեանն տեսած սէրը

(1) Պատմագիրներէն ոմանք կը համարին որ Ֆուլէ մատնած ըլլայ այսպէս ընաբոլէոն. բայց 'իհեր յայսմ արդար կը գտնէ Ֆուլէ:

դեռ չէին թողուր Գաղղիոյ հողը ձգել, մինչդեռ հարկ էր ածապարել: Մօտերը անգղիացի նաւաց կայարան մը կար. օրերը անցնելով կ'առաւելուր բռնուելու վտանգը. և իրօք սաստկացաւ երբ անգղիացի Պէլլէրոֆոն նաւը կասկած առնելով, Ռօշֆորի դիմաց երեցաւ: Տանիմարքացի վաճառական նաւ մը յանձն կ'առնուր առանց վտանգի զինքը հասցնել յԱմերիկա, սակայն Նաբոլէոն նախատինք կը համարէր այսպիսի փախուստ մը, մանաւանդ որ բռնուելու ալ երկիւղ կար: Երկու դաղղիացի նաւապետքը Փոնէ և Պոտէն, յանձն կ'առնուին զինքը փախցնելու համար, թէպէտ և հարկ ալ ըլլար կ'ռուիլ: Նաբոլէոն յետ երկար Խորհելու որոշեց փոխանակ հեռաւոր և անապատ երկիրներ գաղթելու, միշտ բռնուելու վտանգով, երթալ հանգարտ ու ուսու մնական կենօք ապրիլ յԱնգղիա, և այս Անգղիա անցնելու փափաքը յայտնեց Մէյգլէնտի՝ որ Պէլլէրոֆոնի նաւապետն էր: Մէյգլէնտ մեծ ուրախութեամբ յանձն առաւ զինքը տանիլ յԱնգղիա և յորդորեց իսկ: Այն ատեն Նաբոլէոն թուղթ մը գրեց առ խնամակալ իշխանն Անգղիոյ որ « իբրև Թէմիստոկլէս կուգար Բրիտանական Ժողովրդեան խարուկին քով նստիլ և անոր օրինաց հնազանդիլ »:

Երկրորդ օրը Յուլիս 15, Նաբոլէոն Պէլլէրոֆոն նաւը մտաւ, 16 ին ճամբայ ելաւ և 24 ին հասաւ 'ի Փլիմութ, սպասելով առ Խնամակալ իշխանն գրած թղթոյն պաասխանը, զոր բնաւ չընդունեցաւ: Անբաւ Ժողովուրդ Լոնարայէն և ռւրիշ ամեն կողմանէ կը վազէին անսնելու այն մեծ անձը որ 20 տարիէ 'ի վեր կը վրդովէր զԵւրոպա, և ամբողջ օրը նաւուն չորս կողմը հազարաւոր նաւակներ կը սպասէին այն ժամուն, յորում Նաբոլէոն սովոր էր չըջելու կամրջին վրայ:

Անգղիոյ վարչութիւնը մեծ տարակուսանաց մէջ էր ինչպէս վարուելու այն անձին հետ, որ թէպէտ ստիպեալ 'ի հարկէն, սակայն ինքնայոժար առ ինքն դիմեր էր: Վերջապէս յաղթեց այն կարծիքը որ խոհեմութիւն չէր Նւրոպիոյ վրդովիչը այնպիսի վիճակի մը մէջ թո-

ղուլ, որ նորէն կարենայ զայն խռովել: Որոշուեցաւ հեռացնել զինքը յԵւրոպիոյ և տանիլ 'ի Ս. Հեղինէ, վերցնել իրմէ կայսր տիտղոսը, առնուլ քովէն ամենայն հարստութիւն, և լորտ Քէյթ ծովակալին յանձնուեցաւ իմացնելու այս ամենը Նաբոլէոնի: Նաբոլէոն զայրացմամբ բողոքեց, որ ինքը ինքնայոժար հիւր գիմեր էր յԱնգղիա և բնաւ գերի չէր: Սակայն այն Պետութեան Հարկը որուն պատրուակաւ երբեմն ինքը չէզոք երկրի մը վրայէն յափշտակելով, հրացանի բռներ էր Անկիէնի Դքսին պէս անմեղ թագաւորազուն մը, նոյն Պետութեան Հարկը, նա մանաւանդ բոլոր Եւրոպիոյ Պետութեանց Հարկը հիմայ իր վրայ ալ կը ծանրանար. մեծ՝ բայց ալ անօգուտ խրատ մը անյագ փառասիրութեան: Լորտ Քէյթ իր սուրն ալ խնդրեր էր, բայց Նաբոլէոն խոժոռ հայեցուածով մը և ոչ իսկ պատասխան տուեր էր: Թոյլ տրուեցաւ իրեն երեք ընկեր ընտրելու իր պետորանաց, որոնք եղան Պերգրան, Մոնգոլոն, և Կուրթօ զօրավարները, առջի երկուքը իրենց ընաանեօք և Լազքազ իբրև թարգման: Ուրիշներ ալ խնդրեցին այս շնորքը բայց չարուեցաւ: Նաբոլէոն Պէլլէրոֆոնէն 'ի Նորթուենպրըլանտ նաւը փոխուեցաւ, որուն հրամանատարն էր Գոքպըրն ծովակալը որ մեծ յարգանք և խնամք ցուցուց դժբաղդ կալանաւորին: Սոստոս 8 ին ճամբայ ելաւ Նորթուենպրըլանտ ուրիշ նաւերով շրջապատեալ, գերի տանելով զայն որ ամիս մ'առաջ կը յուսար օրէնք տալ բոլոր Եւրոպիոյ. և յետ անգամ մ'ալ ցուցնելու իրեն Քաղզիոյ ափունքը, յետ 70 ծանր և տաժանելի աւուրց՝ իրեն համար, հասոյց զինքը 'ի Ս. Հեղինէ որ իրեն գերեզման պիտի ըլլար: Այս էր ահա չքեղ և ահաւոր կայսրութեան մը վախճանը:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՎԵՐԱՆՈՐՈՎՈՒՄՆԻ

1. Լուսավիկոս ԺԸ 'ի Կանք : — 2. Լուսավիկոս Գաղղիա կը մտնայ . Հրատարակութիւն Գամպրէի : — 3. Ուկրինկոն և Պիւշկըր 'ի Բարիգ : — 4. Լուսավիկոս 'ի Բարիգ : — 5. Դաշնակիցք 'ի Բարիգ : — 6. Լուսավիկոս . — Դատապարտութիւնք : — 7. Ընտրութիւնք . — Զուէ և Թայրան պաշտօնընկեցք : — 8. Պաշտօնարան Ուիլլիէօ . — Բարիգոս Բ դաշնադրութիւնք և բացումն խորհրդարանի գումարմանց : — 9. Սպանութիւնք 'ի Մարսիլիա և սպանումն Պրիւն մարտահատին . — Խորհրդարանին ոգին . — Դատապարտութիւն Լապետուայէի : — 10. — Նէյ մարտահատին դատաւարանը և դատապարտութիւնք : — 11. Ուրիշ դատապարտութիւնք . — Ատենք դատաւորի . — Օրենք Ներեյոյ :

1. ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԺԸ Ի ԿԱՆԹ : — Նաբոլէոնի սակաւօրեայ Թագաւորութեան ժամանակ , Լուսավիկոս ԺԸ 'ի Կանթ քաշուած փոքրիկ Թագաւորութիւն մը ձևացուցեր էր . ունէր իր պաշտօնեայքը , արքունիքը , զինուորական տունը , և կը հրատարակուէր նաև Մոնիդէօր մը : Լուսավիկոս և իր արքունիքը գրեթէ ապահով իրենց կրկին դարձին յիշխանութիւն , մեծաւ ուշադրութեամբ կը գիտէին հակառակորդին դէմ ծագած ընդհանուր եւրոպական զայրոյթը , և որչափ որ տխրութեամբ լսեր էին Լինեիի յաղ-

Թուլութիւնը, քիչ վերջ Ուաթերլու զիրենք նորէն քաջալերած էր : Կը մնար հիմայ սրբագրել մէկ քանի վրիպակք զորս Թագաւորական վարչութիւնը գործեր էր իր առաջին վերանորոգութեան միջոց : Վեննա ժողվուած Պետութեանց պաշտօնէայք կը յորդորէին զԼուգովիկոս որ այնպիսի պաշտօնարան մը հաստատէ յորում միակ ուղղութիւն մը ըլլայ և ամեն մէկ պաշտօնեայ առանձին ինքնօրէն վարչութիւն մը չկազմէ, և հեռացուին այն անձինք որք անսիրելի էին ժողովրդեան մեծ մասին : Ուէլլինկոն այս պաշտօնարանին գլուխ զթայրան կ'առաջարկէր . Լուգովիկոս ընդունեցաւ դքսին յորդորը, սակայն Թայրան չէր ուզէր յանձն առնուլ քանի որ Թագաւորին քովը իբր խորհրդական կը տեսնէր միշտ զՊլաքաս իր նախանձորդը : Արդէն նոյն իսկ Ծայրայեղ Թագաւորականք Լուգովիկոսի մտերմին գէմ զայրացած էին, իբրու թէ իր կակուղ խորհուրդներով այս վիճակին մէջ զիրենք ձգեր էր : Լուգովիկոս բնաւ չէր ուզէր ուշադրութիւն դնել և ամենևին միտք չունէր բաժնուելու 'ի Պլաքասայ, եթէ Ուէլլինկոն անոր պաշտօննկէցութիւնը անհրաժեշտ կարևոր չցուցունէր : Թագաւորը և Պլաքաս բաժնուելու ժամանակնին 'ի Մոնս' լացին. և Լուգովիկոս քանի մը միլիոն դրամագլուխ թողուց իւր մտերմին : Պլաքասի մեկնելէն վերջը ամենայն հեղինակութիւն Թայրանի ձեռքը մնաց, որ արդէն միայնակ ամենայն հաղորդակցութիւն ունէր 'ի աշնակցաց բանակներուն հետ :

2. ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԳԱՂՂԻԱ ԿԸ ՄՅՆԱՅ. — ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԳԱՄՊՐԷԻ. — ՆՈՐ ՊԱՇՏՈՆԱՐԱՆ : — Լուգովիկոս Ուէլլինկոնի յորդորանօք աճապարեր էր ընդգէմ կարծեաց Թայրանի մտնել 'ի Գաղղիա հիւսիսային կողմէն, նախ 'ի Մոնս հասաւ, անկէ Քաթո-Քամպրէզիս, ուսկից առ ժողովուրդը հրատարակութիւն մը գրեց, յորում յետ կոչելու զՆաբոլէոն բռնաւոր յափշտակիչ, կը խոստանար Գաղղիա մտնելով հաստատել իր տուած սահմանադրութիւնը, վարձատրել արգարները և օրէնքները 'ի գործ դնել ընդգէմ յանցաւորաց :

Բայց այս հրատարակութիւնը սաստիկ դատուեցաւ իր պաշտօնէիցմէ, մանաւանդ որ Ուէլլինկդոն խորհուրդ կուտար ներելու և մոռնալու ամենայն ինչ. հարկ եղաւ որ քիչ վերջը փոխէ զայն Քամպրէ մտած ժամանակը : Այս երկրորդ խօսից մէջ որչափ որ աւելի քաղցր կը տեսնուէր, սակայն կը սպառնար միանգամայն անոնց « որոնք ահաւոր որոգայթ մը լարեր էին. և զորս խորհրդարանի ձեռք օրինաց վրէժխնդրութեան պիտի մատնէր » : Յունիս 30 ին հասաւ 'ի Ռուայ ուր ընդ առաջ եկան իրեն Կովիոն Սէն-Սիր և Մաքսոնալմարալախաները, և հոն լսեց Նաբոլէոնի 'ի Ռոշֆոր մեկնելը :

Լուդովիկոս կը յառաջէր ըստ յառաջելոյ անգղիական բանակին, և անոր ետեւէն հասաւ նախ 'ի Կոնէս և յետոյ 'ի Սէն-Տընի, ուր ընդունեցաւ զՖուլէ, և Ուէլլինկդոնի և ուրիշներու յորդորանօք զանիկայ Ոստիկանութեան պաշտօնեայ անուանեց յոչ կամս, և ուր կազմեց իր նոր պաշտօնարանը. Թայրան նախագահ և միանգամայն պաշտօնեայ Արտաքին գործոց. Պարոն-Լուի' Ելէմտից. Կովիոն Սէն-Սիր մարաջախտը՝ Պատերազմի, Ժօքուր կոմսը՝ Մովային զօրութեան. Փաքիէ՝ Արդարութեան և առ ժամս նաև Ներքին գործոց, Ֆուլէ՝ Ոստիկանութեան, Պէօնէօ Թղթատանց, Տըսոլ զօրավարը բարձրագոյն հրամանատար անուանեցաւ ազգային պահապանաց և հրամայուեցաւ բանալ սպիտակ գրօշը : Ուրիշ հրամանով մ' ալ Թագաւորը նորոգեց և հաստատեց այն ամեն պաշտօնատարք, որոնք 'ի պաշտաման կը գտնուէին Մարտ 1 ին :

3. Ուէլլինկդոն ԵՒ ՊԼԻԻԵՐԻ Ի ԲԱՐԻՁ : — Պլիւսըր Բարիզու վրայ ընթացից մեջաճապարեր էր քան զանգղիացի զօրավարը որ կը յորդորէր զեռանգուն և զյանդուգն ծերունին սպասել իրեն և Պաւիերացի Վրէտ զօրավարին. որովհետեւ եթէ հարկ ըլլար յանկարծ կռուիլ, միայնակ անբաւական էր : Եւ յիրաւի պատերազմի մը վախը բոլորովին ցնորական չէր : Ըստ Սէն-Գլուի դաշնաց Յունիս 4 ին զինուորք պիտի քաշուէին իրենց բռնած ճամբարներէն : Արդ բանակը մինչև այն

ատեն անգէտ բանագնացութեան, մատնութեան մը կաս-
կածով նորէն ոտք ելաւ. ձգեց 'ի սպարապետութենէ
զՏափու, և հրամանատար մը կը փնտռէր պատերազմելու
համար: Հարկ եղաւ որ ամենէն աւելի ազդեցութիւն
ունեցող զօրավարք միջամտութիւն ընեն, և կէս մը թռ-
չակաց վճարումը և կէս մը Տրուոյի աղերսքը և օրի-
նակը հանդարտեցուցին զանոնք քաշուիլ դէպ 'ի Լուառ:
Արդէն անգղիացի բանակն ալ հասեր էր 'ի Պուա տը
Պուլօնէր և Յուլիս 7 ին առաւօտը Պլիւխըր 50,000 իրու-
սիացւովք, փողերով և մեծ յաղթանակի նշաններով
մայրաքաղաքը մտաւ և գլխաւոր կէսերը բռնեց, մինչ
Առժամանակեայ վարչութեան Յանձնաժողովը անօգուտ
վէճերու զբաղած էր: Պլիւխըր Շրայմից զօրավարը
զրկեց Օդէլ տը Վիլի վրայ գունդերով որ ցրուեց ժողով-
քը. և Յուլէ թէպէտ արդէն գիտակ ամենայնի և արդէն
դաղտ առջի օրուընէ սկսեր էր ոստիկանութեան սաշ-
տօնէութիւնը, բողոք մը դրեց ընդդէմ այս բռնութեան.
յետոյ ամենը ցրուեցան և քիչ ժամ վերջը Յուլէ Թայ-
րանի պալատը կ'երթար ուր նոր պաշտօնեայք կերակու-
րի հրաւիրուած էին պաշտօնէից նախագահէն. և ամե-
նայն ինչ հանգերձեցին երկրորդ օրը լծագաւորը ըն-
դունելու համար:

4. ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ Ի ԲԱՐԻՋ: — Նրկրորդ օրը Բարիզ
աւելի պատերազմական կերպարանք մ'ունէր քան
հանգիսի, 'ի 'Իիւլլըրի, 'ի Լիւքսամպուր և ամեն հասա-
րակաց պարտէզներուն մէջ բրուսիացի զրահաւորներ
կը տեսնուէին. զանազան կամուրջներու վրայ, զանազան
տեղեր թնդանօթները պատրաստուած էին, և ամբոխը
մեծ հետաքրքրութեամբ մը հոս հոն կը տարուբերէր.
Հատերը չէին գիտեր որ Լուդովիկոս նոյն օրը Բարիզ
պիտի մտնար: Բաց 'ի ծայրայեղ թագաւորականներէն
ամենը խոժոռ աչքով կը նայէին բրուսիացի և անգղիա-
ցի գունդերուն վրայ: Ժամը երեք ու կէսին լսուեցան
թնդանօթի հարուածները և այն ատեն ամենքը իմացան
թագաւորին մուտքը: Լուդովիկոսի կառքը Սէն-Տընիի
քաղաքասահմանէն կը մտնար. կառքին երկու կողմէն

ձեռով կ'երթային Արդուայի կոմսը և Պէրրիի դուքսը : Իսկ ետեւէն հեծեալ կուգային Մարմոն, Վիկտոր, Ուտինո, Մաքտոնալ, Կուվիոն Սէն-Սիր մարաջախաներըն. Գլարք, Մէզոն, Տըսոլ և Վիլադ զօրավարները, յետոյ Թագաւորին զինուորական սպայք և այլն : Շամպրոլ քաղաքապետը ընդունեցաւ զԼուդովիկոս և իր մադլթանը (« Հարիւր աւուրք սահեցան ») խօսքով սկսելուն համար, ամբողջ այս պանդխտութեան միջոցը « Հարիւր աւուրք » կոչուած է : Լուդովիկոսի ընդունելութիւնը շատ աւելի չքեղ պիտի ըլլար եթէ իր մօտից կարապետ եղած չքլային ֆուլէ և օտար բանակք, որոնց պահանջքը իր մոլտքէն վերջը աւելի տասուկացան :

Ծ. ԴԱՇՆԱԿԻՑՔ Ի ԲԱՐԻՋ : — Որչափ որ Ուէլլինկոն կ'աճապարեցնէր զԼուդովիկոս ԺԸ հասնելու 'ի Բարիզ, քաղաքը անխառնութեան մէջ չթողուլ համար, սակայն Պիլիսըր այնչափ տարիներու վրէժխնդրութեամբ լեցուած, առանց իսկ սպասելու, ինքնին Բարիզու վարիչ անուաներ էր բրուսիացի զօրավար մը՝ զկոմսն Միւֆլինկ, և քաղքին վրայ 100 միլիոն ֆրանգ պարտք դրեր էր : Պիլիսըր, ըստ ասից գերմանացի պատմագրի մը (« Կ'ուզէր Գաղղիացւոց զգացնել լայն պարպելոյ առածը, ինչպէս որ անոնք շատ անգամ զայն գործածեր էին իրենց մերձաւորաց վրայ, և չէր թողուր որ մարդ մը իրեն հետ գերմաներէնէն զատուրիչ լեզուով խօսի (1) ») : Սակայն ասով քոհ չէր ըլլար, ծեր հայրենասէր զօրավարը, միտքը դրաւ ջնջել 'ի Գաղղիոյ իւր հայրենեաց պարտութեան ամեն նշանակք : Լուդովիկոս ԺԸի Բարիզ մտած դիշերը կը տեսնուէր հեռուանց յԱրիսեան դաշտը ջահերու բազմութիւն մը, փութով ստուգուեցաւ որ Պիլիսըր բրուսիացի գունդով մը ական կը փորէր Ենայի կամրջին տակ օդ հանելու համար, նոյնը պիտի ընէր նաև Աւսդերլիցի կամրջին և Վանտովի հրապարակին սեան : Լուդովիկոս դիշեր ատեն Ուէլլինկոնի իմացուց այս գործս, և անգղիացի զօրավարը խնդրեց փու-

(1) Փիրոն . Պատմութիւն Բրուսիոյ . Գլ. Պէլլէպիանո :

Թով 'ի Պլիւխըրէ որ քանի մը ժամ ուշացնէ մինչև որ իրեն հետ տեսնուի, բայց 'ի զուր: Պաշտօնարանը հասաւ տեղւոյն վրայ, փոխեց կամուրջներուն անունը, Եէնայինը՝ կամուրջ Անկեւանացի անուանեց, և Աւսդէրլիցինը՝ կամուրջ Արքունի պարտիզին: Ուէլլինկֆոն կրկնեց միջնորդութիւնը, սպասելու մինչև որ հասնին վեհազունք, այսու հանդերձ աշխատութիւնը կը շարունակուէր, բարեբաղդաբար 10 ին հասան վեհազունք. և Ալեքսանդր Լուդովիկոսի աղաչելովը միջնորդեղաւ Բրուսիոյ Թագաւորին, և այսպէս ազատեցան կամուրջները և Վանտովի հրապարակին սիւնը:

Սակայն նոյնը չեղաւ նաև Թանգարաններու մէջ գտնուած պատկերներու համար. որոնցմէ բոլոր օտար երկիրներէ եկածները յափշտակուեցան, յորոց արդարև մաս մը նոյն ինքն Նաբոլէոն յափշտակեր էր, և յաղթականք իրաւունք ունէին զանոնք յետս պահանջելու. բայց մաս մ' ալ Կայսրութիւնը դրամով գներ էր. այս աւարառութեան մէջ ամենէն նշանաւորք գլխունեցան նախ Բրուսիացիք, յետոյ Պելժ-Հոլանտացիք և Անգղիացիք: Աւարառութիւնը տարածուեցաւ մինչև 'ի Դիւլլըրի և առանձնական տուններ յորս Բրուսիացիք կը բնակէին: Բրուսիացի զօրավար մը որ Նէյ մարաշխտին պալատը բռներ էր, յափշտակեց մարաշխտին մինչև կառքերը, ձիերը և ամենայն հանդերձանքը: Պլիւխըրի 100 միլիոն դրած պարտքը զանազան միջամտութեամբք 10 միլիոնի վերածուեր էր, սակայն ապահովնալու համար, Օգէլ տը Վիլի մէջ զինուոր հաստատեց, որոնք ամեն օր սպառնալեզօք քաղաքապետէն պիտի պահանջէին որոշեալ գումարը: Բարիզ յետին խառնակութեան մէջ էր, Լուդովիկոս և պաշտօնեայք բնաւ ազգեցութիւն չունէին, ամենայն ինչ Բրուսիացի զօրավարքը և զօրքը կը գործէին:

Ինչ որ էր 'ի Բարիզ, նոյնը կրնար ըսուիլ նաև զանազան գաւառաց համար. ընդ ամենը 1,200,000 օտար զինուորք կը գտնուէին Գաղղիոյ հողին վրայ: Եւրոպիոյ շատ մը փոքրիկ իշխանք այս առթով դունդ մը զրկած

էին, որոնք մեծամեծ պահանջմունքներով եկած էին: Հարկ էր վերջապէս կարգ մը դնել և որոշուեցաւ որ Արդիացիք, Հոլանտ-Պելճիացիք և Հանովրացիք Պելճիոյ սահմանագլխին և Սէնի մէջ եղած երկիրը գրաւեն, ինչպէս նաև 'ի Բարիզ Սէնի աջ կողմը. մինչքեւ Սէնի ձախ կողմը՝ Նորմանտիա, Մէն, Անժու և Պրըգաներ, Բրուսիացիք պիտի գրաւէին. Աւստրիոյ, Պաւիերայի, Վիւրդէմպերկի և Հեսսէի զօրքը պիտի գրաւէին զՊուրկոններ, Նիվերնէ, Պուրպոնէի մաս մը, Լիոնէ և Տօֆինէ: Աւստրիացիք արդէն տարածուած էին մինչև 'ի Փաովանս և 'ի Լանկրտոք: Թուսք 'ի Շամբաներ և 'ի Լորէն. Պատէնի և Սաքսոնիոյ զօրքը յԱլզաս. Գաղղիա ստիպուած էր այսչափ զօրաց ապրուստը, հագուստը, և բնակութիւնը հոգալ: Բայց արդէն օտար զինուորք իրեն չէին թողուր այս հոգը, վասն զի յաղթականք լամեն տեղ կը մանէին իշխանաբար, և բնաւ տեղացի իշխանութիւն մը չէր կրնար բողոքել: Երեք նշանաւոր քաղաքապետք՝ Թայրանի եղբօրորդին, Փաքիէի եղբայրը և Տամպրէ ատենադպրին փեսայն, սուրառութեանց դէմ բողոքելնուն համար բռնուեցան և Բրուսիա զըրկուեցան, ուր երկու ամիս բանտարդելութիւն կրեցին: Օտարք իրենց այսքան տարի կրածներնուն քով ոչինչ կը համարէին այս ամենը:

Բարիզու անձնատուր ըլլալով Գաղղիոյ ամեն կողմ ընդգրկմութիւնը չէր դադրած. Լոնկվիլ առնչու համար հարկ եղաւ սլաշարումն ընել, նոյնը պատահեցաւ նաև Հիւնէնկի համար, ուր Պարպանէկը զօրավարը 135 հոգով դէմ գրաւ թշնամեաց մինչև Օգոստոսի 27, և յետոյ 50 հոգի մնացած ըլլալով, դաշինքով մը զինուորական պատուով ձգեց զՀիւնէնկ:

Ե. ԼՈՒԱՌԻ ԲԱՆԱԿ. — ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆՔ. — ԱԲՍՈՐՔ: — Ըստ Սէն-Գլուի դաշնագրութեան Բարիզու բանակը Լուառէն անդին պիտի քաշուէր, և որչափ որ ալ Թագաւորական լրագիրք կը նախատէին զանոնք Լուառի հէնք կոչելով, այսու հանդերձ բանակը մեծ բարեկարգութեան մէջ էր Տալու մարաջախտին հրամանա-

տարուածեան տակ, որուն թողուցեր էին Պուրպոնք այս հրամանատարութիւնը, և Տավու զօրաց ինքնայօժար կամօք հաստատեր էր սպիտակ դրօշը: Սակայն գաշնակիցք ինչպէս նաև ծայրայեղ թագաւորականք, չէին կրնար գոհ աչքով մը տեսնել այսպիսի բանակ մը յորում կայսրութեան ոգին աւելի կը տիրէր, և համոզեցին զԼուդովիկոս ցրուել զայն: Լուդովիկոս հրամանը 16 Յուլիս ստորագրեց, բայց դեռ զօրաց վերաբերեալ այս որոշողութիւնը չհրատարակուած, ուրիշ աւելի նշանաւոր հրաման մը ամենուն ուշագորութիւնը գրաւեր էր, և որուն յորդորողքը օտարք եղեր էին և պահանջողքը ծայրայեղ թագաւորականք. իսկ գրողն էր Ֆուլէ:

Յուլիս 24ին Հրամանը գաւառնան կը հրատարակէր շատ մը անձինք, որոնք հարիւր օրուան մէջ կայսրութեան կողմը եղեր էին: Ֆուլէ երկու խմբի զանոնք բաժնած էր իբրու եղեանաւորք և յանցաւորք. իսկ Հրամանը այսպէս կ'ըսէր. Որ ուզելով անլուր գաւառնաութեան մը յանցաւորքը պատժել՝ նուազեցնելով միանգամայն անոնց թիւը, Գաղղիոյ օգտին, գահուն պատուոյն և Նւրպիոյ հանգստութեան և բոլոր քաղաքացւոց ապահովութեան համար կը հրամայէր և կը հրատարակէր որ այն զօրավարք որոնք մատնեւ էին զթագաւորը Մարտ 23ին, կամ կռուեր էին Գաղղիոյ և կամ վարչութեան հետ զինուէր, որոնք էին. Ա. Խումբ. Նէյ, Լապէտուայէռ, Լալլըման երեք և կրսեր, Տրուէ Տ'էրլոն, Լըֆէվը-Տէնուէզ, Ամէյլ, Պրէյէ, Ժիլլէ, Մուդոն-Տիւվէրնէ, Կրուշի, Գլոզէլ, Լապորտ, Տըպէլ, Պերդրան, Տրուօ, Գամպոն, Լավալէթ, գուքսն Ռօվիկոյ, ասոնք պիտի բռնուէին և զինուորական գատաստանի պիտի մատնուէին: Բ. Խումբ. Սուլք, Ալիքս, Էքսէլման, գուքսն Պասանոյ, Ֆէլիքս Լըֆէլէգիէ, Ֆրէսինէ, Դիպօտօ, Գառնօ, Վանտամ, Լամարք, Լոպօ, Ռէնէօ (տ'Անժէլէ), Տըժան (որդի), Կառնիէ, Հիւլէն և այլն. ասոնք երեք օրէն պիտի թողուն զԲարիզ և Գաղղիոյ ներսերը պիտի քաշուին, Ոստիկանութեան պաշտօնէն սահմանուած անդեր, և հոն հսկողութեան տակ պիտի

ըլլային մինչև որ խորհրդարանը որոշէր թէ արդեօք պիտի աքսորուին թէ դատաստանի պիտի մատնուին: Գ. աքսորեալք իրենց կալուածոց արդիւնքը կրնային վայել:

Լուդովիկոս միշտ միտքը դրած ըլլալով այն անշուք դատաւանդին յանցաւորքը պատժել, պաշտօնէից յանձնած էր անոնց անուանները նշանակել: Պաշտօնարանը մեծապէս տագնապէր էր, ոչ միայն Այասուլութեան կողմը բռնողներուն թուոյն շատութեան վրայ, այլ նաև հարկ էր մատնել այնպիսի նշանաւոր անձինք, որոնք թէ երկրին փառք եղած էին և թէ մտերիմ յարաբերութիւններ ունեցեր էին իրենց հետ. սակայն չհամարձակելով ժխտել թագաւորին, Ֆուլէի յանձնեցին այս ծանր պաշտօնը: Ֆուլէ, անզգայ ամենայն զգացմանց, մեծ արութեամբ և հաստատամտութեամբ կատարեց իրեն յանձնեալը և 110 անուանց ցուցակ մը կազմեց, որոնց մէջ մեծաւ մասամբ իր բարեկամներն էին, ըստ ասից Թայրանի: Պաշտօնէից խորհրդով ցանկը 80 ի վերածուեցաւ. թագաւորը ջնջեց Պէնժամէն Գոնսդանի անունը, Ալեքսանդր՝ Փոլէնքուրինը, և այսպէս աւրուեցան դեռ զանազան անուաններ այլ և այլ միջնորդութեամբ, և մնացին միայն 57 անձինք: Ֆուլէ յետ պատրաստելու այս անուանքը, իր երկմիտ բարուքը, ծածուկ շատերուն իմացուց դատապարտութիւնն և իրենց անցագիր տուաւ և քիչ մ'ալ դրամ Ոստիկանութեան գանձէն՝ որ փախչին (1):

Դատապարտութեանց Հրամանը ահաճութեան և բարկութեան զգացմունք մը պատճառեց 'ի Բարիզ, մանաւանդ Լուառի բանակին մէջ, յորս կը գտնուէին իրենց ներկայ գլխաւորներէն շատին անունը: Տավու բողոքեց արութեամբ որ այն յանցաւորացմէ շատերը իր հրամանով գործեր էին, և իրեն վրայ էր պատասխա-

(1) Ա'լսեն ոմանք 'ի պատմագրաց որ Ֆուլէ այս պաշտօնը յանձն առեր էր թագաւորական մասին հաճելի ըլլալու համար. և արդէն քիչ օր վերջը վաթսնամեայ հասակին մէջ կը կարգուէր Գառէլլան թագաւորական ռզնուական ցեղին օրիորդի մը հետ:

նատուութիւնը և միանգամայն խնդրեց հրաժարիլ իր հրամանատարութենէն: Լուդովիկոս սիրով ընդունեցաւ այս հրաժարականը և Մաքսոնալ Լուառի բանակին հրամանատարութիւնն ընդունեցաւ, բայց զայն ցրուելու համար: Կովիոն Աէն Սիր պաշտօնեայն փութով գաւառական Լէֆէռի անուամբ նոր երիտասարդներէ բանակ մը կազմեց ընդ ամենը 180,000, յորում բնաւ չընդունուեցան կայսրութեան և հասարակապետութեան հին զինուորք:

7. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՔ. — ՖՈՒԵԷ ԵՒ ԹԱՅՐԱՆ ՊԱՇՏՅՈՒՆՆԵՐԻՑՔ: — Լուդովիկոս հրամանով մը լուծէր էր Հարիւր Առուրց խորհրդարանը և Օգոստոս 29 ին ընտրութիւնքը եղան ըստ կայսրութեան կարգաց: Պաշտօնարանը յոյս ունէր որ նորընտիր խորհրդարանը անշուշտ մեծաւ մասամբ թագաւորական ըլլալով, նոյն հլութիւնը և լուութիւնը պիտի ունենայ ինչ որ կայսրութեան ժամանակի խորհրդարանքը, բայց խաբուեցան: Երեսփոխաններէն շատերը եռանդուն և երիտասարդ թագաւորականք էին կամ հին պանդխտեալք, որոնք Բարիզ կուգային վրէժխնդրութեան ոգւով, և իրենց առաջին պահանջն էր Ֆուլէի պաշտօնընկէցութիւնը: Ֆուլէ կը համարէր յաղթել այս ընդդիմութեան, երբ ուրիշ պատահար մ' ալ վրայ գալով խնդիրը բոլորովին ծանրացուց: Անկուլէմի դուքսը և դքսուհին յետ փոքրիկ ուղեորութեան մը 'ի Պորաօ, Բարիզ դարձեր էին և թագաւորը ուղեց ներկայացնել իրենց՝ նոր պաշտօնարանը. սակայն դքսուհին բացէ 'ի բաց մերժեց ընդունելու այն անձը, որ իր հօրը մահուան քուէ տուեր էր: Լուդովիկոս արդէն յոչ կամս ընտրեր էր զՖուլէ, այս պարագայովս աւելի սաստկացաւ իր ընդդիմութիւնը և Թայրան իմացաւ որ Պաշտօնարանը բնաւ ազդեցութիւն մը չկրնար ունենալ քանի որ Ֆուլէ իր թաւոյն մէջ էր, և առաջարկեց Ֆուլէի Միացեալ-Նահանգաց դեսպանութիւնը: Ֆուլէ զՏրէզաւ ընտրեց, բայց քիչ վերջը հոն գանուած ժամանակ, երբ աքսոր դատապարտուեցան այն ամեն անձինք որոնք Լուդովիկոս ԺԶի մահուան պատ-

ճառ եղեր էին, Ծուշէ ալ պաշտօնէն ընկաւ և քաշուեցաւ 'ի Դրիէստ, ուր անծանօթ կենօք ապրեցաւ մինչև ցմահ, թողլով առհասարակ ամենայն կուսակցութեանց առջև ալ ատելի անուն մը:

Մայրաքաղաք թագաւորականաց համար բաւական չէր Ծուշէի անկումը, ամենը կը հարցնէին որ ե՞րբ Թայրան ալ պիտի ձգուի: Թայրան իմացաւ որ անկէ վերջը ինքն ալ անհաճոյ էր թէ դաշնակից Պետութեանց որոնք դաշինքները առանց իրեն կը կազմէին և թէ խորհրդարանին, և կարևոր համարեցաւ որ թագաւորը պաշտպանէ իր փնացքը Խորհրդարանին առջև: Այս բանս թագաւորէն ընդունելու համայն Թայրան Լուգովիկոսի ներկայացաւ իր ընկերներով և յետ խօսակցութեան մը Փաղղիոյ ներկայ դժուարին վիճակին և ընդհանուր օժգոհութեանցը վրայ, կ'աւելցնէր որ հարկ էր թագաւորը պաշտպանէ և նեցուկ ըլլայ պաշտօնարանին, « ապա թէ ոչ, պաշտօնարանը կը բռնադատուի հրաժարելու »: Լուգովիկոս այս կէս մը սպառնալից կերպին վրայ զայրացած « Այն ատեն, պատասխանեց, ուրիշի մը կը յանձնեմ նոր պաշտօնարան կազմելու »: Թայրան ինքն իր խօսքով բռնուած, բռնադատուեցաւ փութով հրաժարականը տալու: Սակայն թագաւորը ուզեց արտաքսապէս պատուել զԹայրան, և զինքը իւր տան մեծ սենեկապան անուանեց տարին 100,000 ֆր. թողակով:

8. ՊԱՇՏՈՆԱՐԱՆ ՌԵԼԻԵՑ. — ԲԱՐԻՋՈՒ Բ ԴԱՇԵԱԿՐՈՒԹԻՒՆ. — ԲԱՑՈՒԾՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ ԳՈՒԾԱՐԾԱՆՑ: — Լուգովիկոս նոր պաշտօնարանին կազմութիւնը Ռիշլիէօ դքսին յանձնեց (1), որ իր արդարութեան, անկեղծութեան և բարեսիրութեան համար առհասարակ ուրիշի էր: Ռիշլիէօ չուզեց այնպիսի պաշտօնարանի մը

(1) Ռիշլիէօ առաջին պանդխտեաններէն էր և բնաւ չէր պատերազմած Փաղղիոյ դէմ, այլ Ռուսաստան քաշուեր էր, ուր Աղեքսանդր կայսրը վրան մեծ համարժեք ստանալով, Հարաւային գաւառի մը վարչութիւնը յանձնեց իրեն. Ռիշլիէօ մեծ հանճար և խնամք ցուցուց այս պաշտաման մէջ և ինքն եղաւ Օտէսայի վաճառականական և լուսուձնական յառաջագիմութեան պատճառ:

դէուիս կենալ որ Գաղղիոյ վրայ դրուած պայմանները պիտի ստորագրէր, սակայն հարկ եղաւ Լուդովիկոսի բռնադատիչ թախանձանաց զիջանիլ և ընդունեցաւ Պաշտօնարանին նախագահութիւնը և Արտաքին գործոց պաշտօնէութիւնը: Միւս պաշտօնեայք էին Դլարք՝ պատերազմի, մարգիզն Գորվէրգո՝ Ելւմտից, Վօպլան՝ Ներքին գործոց, Տիւպուշաժ՝ Ծովային զօրութեան, Պարպէ-Մարպուա՝ Արդարութեան . իսկ Ոստիկանութեան Տգազ՝ որ իր ճարտարութեամբը արդէն արքունեաց մէջ Պլաքասի դիրքը և Լուդովիկոսի մտերմութիւնը ստացեր էր: Ռիշլիէօ դուքսը սկսաւ փութալ դաշնակցաց հետ լմնցնել դաշնագրութիւնը, որ ձանր պիտի ըլլար Գաղղիոյ համար. որովհետեւ եթէ դաշնակից Պէտութիւնք 1814ի դաշանց մէջ Գաղղիոյ հետ պատուաւոր կերպով վարուեր էին, 1815ին մտքերնին պատժել էր զայն և խոնարհեցնել, և որովհետեւ յետին պատերազմներով նոր երկիր մը չէր շահած, առաջին աշխարհակալութեանց դիմեցին: Բրուսիա որ առջի դաշանց մէջ մեծ ազդեցութիւն մը չունէր, հիմա պատերազմին բազդով բարձրացած, ամենէն աւելի սաստկապահանջն էր. կ'ուզէր որ Գաղղիոյ ձեռքէն առնուին Ֆլանտրա, Ալզաս, Լորէն և Շամբիանիի մաս մը, և արդէն աշխարհագրութեան քանի մը նորասիւ պատիտակներու մէջ այս գաւառները Գերմանիոյ մաս համարուած էին: Աւստրիոյ նուիրակն ալ պաշտօնապէս կը պահանջէր որ ետ դարձուին հիւսիսային կողմանէ այն երկիրները որոնք առեւնօք Ստորին Նահանգաց մաս էին. Սարսենիոյ տրուի Սաւոյիան. Բրուսիոյ և Գերմանիոյ՝ Արևելեան գաւառաց մաս մը, բաց ասկէ, հիմնայատակ կործանուին Հիւնէնկի ամրութիւնքը, 600 միլիոն պատերազմի ծախք և 200 միլիոն Գաղղիոյ սահմանադրութիւնները բերգեր շինելու և զայն սանձելու համար. և վերջապէս եօթը տարի 150,000 օտար զօրաց բանակ մը Գաղղիոյ ծախիւք պիտի բռնէր Գաղղիոյ սահմանները: Լուդովիկոս յետին վտի մէջ էր, տեսութիւն մը խնդրեց Ալէքսանդրի և Ռուէլլինկոնի հետ, և յետոյս այս վսեմ խօսքերը

ըսաւ . « Միւրորտ, կը կարծէի Քաղղիա դառնալովս իշխելու իմ Նախնեացս Թագաւորութեան վրայ . բայց կ'երևայ թէ խաբուեր եմ, և սակայն միայն այն պայմանաւ կրնամ մնալ հոս : Արդեօք, Միւրորտ, կը հաճի՞քու Պետութիւնդ որ իրմէ նորէն ապաստանարան մը խընդրեմ») : Աղեքսանդր յուզեցաւ այս վեհ և վշտալից խօսքին վրայ և խոստացաւ որ բնաւ չթողու իւր գաւառաց յափշտակութիւնը : Երկրորդ օրը Նէսէլըրտ կոմսը կը ծանուցանէր իր ընկերաց, որ իրենք ոչ թէ աշխարհակալութեան այլ Բարիզու գաշինքը պահել տալու համար զէնք առեր էին . և կ'առաջակէր բնաւ գաւառ մը չհասանել և միայն զինուորական զգուշուլութեամբ և բերդորէից շինութեամբ գոհ ըլլալ : Թայրան որ գեռ այս միջոցիս պաշտօնեայ էր, վրիպակ արթնութեամբ մը ուզէց վախցընել զգաշնակիցս, իբրու թէ այս ծանր պայմաններուն վրայ բոլոր Քաղղիա ապրստամբութեան մը կը պատրաստուէր . և թէպէտ եւք մը չունեցաւ այս հնարքը, բայց զգաշնակիցս աւելի խստացուց և զՌուսաստան իսկ որ զիջաւ Քաղղիայէն մաս մը վերցուելուն :

Խնդիրը այս վիճակիս մէջ էր երբ Թայրան պաշտօնարանը ընկաւ և Ռիչիէօ յաջորդելով, Աղեքսանդր իր բարեկամին սիրոյն համար ամենայն ջանք ըրաւ զՔաղղիա գոհացնելու և վերջապէս Հոկտեմբեր 2ին ստորագրուեցաւ 'ի Ռիչիէյէ և յօտար պետութեանց նուիրակներէն Բաբիլոն Բ Դաւիթ, որով Քաղղիա կը վերածուէր 1790ին սահմանաց, կորսնցնելով անկէ զՖիլիպիվիլ, Մարիէնպուրկ, Պուլիսին դքսութիւնը, Սարրըլուի և Սարրի ընթացքը, Լանտօ, Լօդէրի ձախափունքը ('ի բաց առեալ զՎիսսէնպուրկ), զհին Սաւոյիս և Ժէքսի երկրին մաս մը . չէր կրնար պահապան պահել 'ի Մոնաքօ և պիտի կործանէր և պիտի չկարենար կանգնել Հիւնէնկի բերդերը : Որչափ որ ալ առնուածները մեծ երկիրներ չէին, սակայն անով Քաղղիա Հիւսիս-Արեւելեան կողմէն անպատասպար կը մնար : Բաց ասկէ Քաղղիա պատերազմի ծախք պիտի

վճարէր 700 միլիոն ֆր. 150,000 հոգւով բանակ մը պիտի կերակրէր 7 տարի, որոնք Հիւսիսային և Արևելեան բերդերը պիտի բռնէին : Ասոնց հրամանատարը դաշնակիցք անուանեցին զՈւուէլլինկդոն : Այս երկրի գրաւումը երեք տարիէն վերջը ըստ կամաց դաշնակցաց կրնար վերցուիլ կամ տարիները նուազիլ : Մնացեալ գունդերը անմիջապէս պիտի թողուին զԳաղղիա (1) :

Այս դաշանց վրայ ուրիշ յաւելուածներ ալ եղան . այսինքն Պետուծիւնք միաբան պիտի աշխատէին վերցնելու սևերուն առուտութիւնը . դարձեալ Անգղիա կը պահանջէր որ իրեն վճարուին 1793 էն 'ի վեր կրած վաճառականական փնաքները : Ընդ ամենը գումարելով Գաղղիայէն պահանջուած գումարը կ'ըլլար 1,500 միլիոն : Մարտի 20 ի Յեղափոխութիւնը և Նաբոլէոնի անյադ փառասիրութիւնը ահաւասիկ պտղաբերեր էր Գաղղիոյ այսչափ դրամի և երկրի կորուստ, և որ մեծն է այնչափ անձանց մահը ընդ բոլոր Եւրոպէ :

Խորհրդարանի բացումը որ Սեպտեմբեր 25 ին որոշուած էր, Պետութեանց հետ դաշանց պատճառաւ յապաղեր էր մինչև Հոկտեմբերի 7ը, յորում վերջապէս կատարուեցաւ մեծ շքեղութեամբ և կեցցէներով : Ստար վեհազանցմէ միայն Բրուսիոյ թագաւորը ներկայ էր . Աւստրիոյ և Ռուսիոյ կայսերք երբեք ամիս 'ի Բարիզ բնակութենէն ձանձրացած արդէն մեկներ էին : Լուդովիկոս տխուր բայց արժանավայել խօսակցութեամբ իմացուց ներկայ վիճակը և ինչպէս բռնադա-

(1) Դաշանց ստորագրութեան օրը, երբ տուն դարձաւ Ռիշ-լիէօ գտաւ հոն իր բարեկամներէն զմանս, որոնք իրեն կը սպասէին : Կերպարանքը խռովեալ և այլագունեալ էր, աշուճները լի տրտասուօք, ընկաւ գահաւորակի մը վրայ, և հոն պանդխտեալ գութնը իր երկու ձեռքով գլուխը բռնելով « Դաշինք մը ստորագրեցի, հաւաչեց, որուն համար պէտք էի գլխապարտ ըլլալ : Տիւվերթիէ տը Հօրան . Խորհրդարանական վարչութիւն 'ի Գաղղիա . Գլ. ԺԱ . Սակայն ամենքը չունէին այս զգացմունքը ինչ որ ծեր դուքսը . և Ուէլլինկդոն որ Գաղղիա երկար բնակութեամբ ժամանակակից նշանաւոր անձանց հետ կենակցութիւն ունեցեր էր, կը գրէր առ Տիւմուրիէ, որ չսաքիչ հայրենասէր տեսեր էր 'ի Գաղղիա :

տուներ էր դաշնակցիլ օտար Պետութեանց հետ: « Պիտի տեսնաք դուք, պիտի տեսնայ նաև բոլոր Գաղղիա զգացած մեծ վիշտս, բայց թագաւորին վարչութեան համար կարևոր էր այս որոշողութիւնը. պատուիրեցի որ այս տարի իմ եկամտէս մեծ մաս մը տէրութեան գանձին տրուի, և ընտանիքս ալ երբ այս որոշողութիւնս իմացաւ, ինքն ալ զանազան նուէրներ ըրաւ: Կը պատուիրեմ նոյնպէս նուազեցնել առանց խտրութեան իմ պաշտօնէիցս և սպասաւորացս ծախքերը. և միշտ պատրաստ եմ մասնակցիլ այն զոհերուն զոր հարկը կը ծանրաբեռնէ ժողովրդեանս վրայ »: Այս արժանավայել, խիստ և վեհանձն խօսքերն անբաւ կեցցէներով ընդհատեցան. ապա Լուդովիկոս երդուընցաւ պաշել Դաշանց թուղթը: Որչափ որ խիստ էր դաշնակցաց պահանջներուն համար, բայց այս ընդունելութեան վրայ գոհ սրտով քաջուեցաւ 'ի Դիւլլերի ժողովրդեան կեցցէներուն մըջէն:

9. ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆՔ Ի ՄԱՐՍԵՅԸ ԵՒ ՍՊԱՆՈՒՄՆ ՊՐԻՒՄ ՄԱՐԱՋԱՅԻՆ: — Գաղղիոյ այսպէս խոնարհելուն միջոց, Հարաւային կողմի ժողովուրդքը մոռնալով ընդհանուր թշուառութիւնքը, կայսերականներէն իրենց վրէժը կ'առնուին սպանմամբ: Սպանութեանց առաջին նշանը Մարսիլիա տուաւ: Երբ Յունիս 25 ին Ուաթէրլուի պարտութեան լուրը հասաւ, փողոցներուն մէջ զանազան խումբեր ձևացան որոնք « Կեցցէ թագաւոր » սկսան գոչել, և երիտասարդ մը երբ կ'ուզէր զինուորի մը ձեռքէն զէնքը յափշտակել, սպաննուեցաւ. մէկէն ապրստամբութեան զանգակը հնչեց, և զօրաց քաղքէն դուրս քաջուելով, ամբոխը տէր մնաց քաղքին, մտաւ կայսերականաց տուները, սպաննեց մէջի գտնուողքը և առները կողոպտեց: Ուրիշ գունդ մը դիմեց Նաբոլէոնի Եգիպտոսէն բերել տուած Մէմլուքներուն վրայ և զանոնք ջարդեց: Աւարառութիւնը և կոտորածը ամբողջօրը տեւեց, մինչև որ ազգային պահապանք զէնք առին և ցրուեցին աւազակքը:

Պրիւն մարաջախտը յոչ կամս Նաբոլէոնէն ընդունել

էր Վարի կողմէն սահմանագլխին պաշտպանութիւնը . յետ Լուդովիկոսի մահից 'ի Գաղղիա փութով հնազանդութիւնը ըրեր էր և ընդուներ էր սպիտակ դրօշը . յետոյ իր հրամանատարութիւնը իր երկրորդին (Թոլլով, Բարիզ կուգար : Աւինեոն հասած օրը , ոտք ելաւ ամբոխը և անոր դատաստանը պահանջեց : Քաղաքապետը զմարաջախօրը իր պալատը ընդունելով , ներսէն ամենայն պատրաստութիւն տեսաւ դէմ դնելու , սակայն երկու հոգի գիշերը տանիքէն մարաջախտին սենեակը մտան և գնդակի հարուածով մը սպաննեցին և դիակը գուրս քաջքշելով , Հռոգանոս նետեցին :

Ռամէլ զօրավարը երբ Թուլուզի մէջ կը ջանար (Թագաւորականաց շփոթութիւնը հանդարտեցնել , անոնց կասաղութեան զոհ եղաւ : Ժողովրդեան մաս մը 'նորազանդներուն վրայ դիմեց , Լակարտ զօրավարը ղիրենք պաշտպանել ուղեւորով սպաննուեցաւ :

10. ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻՆ ՈԳԻՆ . — ԴԱՏԱԳԱՐՏՈՒԹԻՒՆ ԼԱՊԵՏՈՒԱՅԵՒՈՒ : — Եթէ այս սպանութիւնքը առանց օրինաց և 'ի ձեռն ամբոխին կը գործուէին , խորհրդարանին մեծ մասը օրինաց ձեռքով զայն կը պահանջէր (Թագաւորէն և իր Պատասխանին մէջ կ'ըսէր որ ալ շատ էր գթութիւնը և « Հարկ էր արդարութիւնը քաշել ցնել ուր գթութիւնը կանկ կ'առնուր , և դատաստանի արդար խստութեան մասնունին անոնք , որոնք այսօր ևս իրենց անպատուհաս մնալովը խրախուսեալ , կը պարծին իրենց ապստամբութեան վրայ » . կը խոստանար ևս եռանդեամբ միաբանելու այս արդարութեան կատարման : Յիրաւի արդէն սկսեր էին խուզարկութիւնքը և քիչ վերջը դատաստանաց կը յանձնուէին կայսրութեան ամենայն նշանաւոր անուանք , որոնց մէջ առաջիններէն մէկն եղաւ Լապէտուայէն : Տեսանք Լապէտուայէնի Նաբոլէոնի հետ ինչպէս միաբանելը , որուն փոխարէն զօրավարութիւն ընդուներ էր 'ի կայսերէն : Յուլիս 24 ի Հրամանով դատապարտուած ըլլալով , ամենայն միջոց ունէր Քաղղիայէն փախչելու , սակայն դեռ զհայրենիս չձգած , ուղեց մտնել 'ի Բարիզ ,

իր կիներ և նորածին մանուկը տեսնելու համար: Ոստիկանութեան անձ մը որ հետը ծպտեալ մինչև 'ի Բարիզ ճանապարհորդներ էր, փութով իմացուց իր գալուստը, և բրուսիացի գունդ մը տունը պաշարեց: Լապէտուայէն անձնատուր եղաւ և փութով զինուորական ատեան մը կազմուեցաւ իրեն համար: Իր ազնուականութեան անունը և իր արի երիտասարդութիւնը անհամար բազմութիւն մը ձգեւ էր 'ի դատաստանարանը, յորս կը գտնուէին նաև իշխանք և օտար քաղաքագէտք: Իրեն եղած հարցմանց պատասխանեց որ ստոյգ ինքը առ ոտն հարկանելով իր ազնուական արիւնը և ամենայն պատիւ, գերագոյն համարներ էր հայրենեաց ծառայութիւնը: « Եւ կը յուսամ, կ'ըսէր, որ իմ յիշատակս բնաւ պիտի չզարթուցանէ ատելութիւն և ամօթ իմ որդւոյս, երբ հայրենեաց ծառայելու հասակին հասնի: Ատեանը մահուան դատապարտեց զԼապէտուայէն իբրև մատնիչ և ապստամբ: Սակայն շնորհուեցաւ իրեն դատաստանի կրկին քննութիւնը և այս միջոցիս իր մայրը և երիտասարդ ամուսինը դիմեցին 'ի Դիւլլըրի և Լուդովիկոսի շրջափայելու ելած ժամանակ ամուսինը արտասուօք դիմացը ինկաւ: Թագաւորը ճանչցաւ զտիկինն Լապէտուայէն. « Տիկին, ըսաւ խիստ ձայնով մը, գիտեմ քու և ընտանեացդ զգացմունքը ինծի համար և կը ցաւիմ այս շնորհքը քեզ մերժելուս: Միայն բան մը կրնամ ընել ամուսնոյդ. ննջեցելոց պատարագ մը ըսել տալ իր հոգւոյն:» Երկու ժամ վերջը Լապէտուայէն Ապէի բանտը ձգեց, և մահուան տարուեցաւ կրնէլի տափարակը: Յետ գրկախառն ողջոյնը տալու իր բարեկամներէն մէկուն, զինքը սպաննող գնդին դիմաց կեցաւ և ոտքի վրայ, աչուրները ազատ « Նետեցէք, ըսաւ, բարեկամք և նայեցէք չվրիպելու. » և անմիջապէս ինկաւ: Իր մարմինը Փէր-լա-շէզ գերեզմանոցը (Թաղուեցաւ, և հրաման չտրուեցաւ գամբանին վրայ անունը գրել, բայց թէ պատին կողմը:

11. ՆԻՅ ՄԱՐԱՋԱՌՑԻՆ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ԴԱՏԱՊԱՐՑՈՒԹԻՒՆԸ: — Լապէտուայէնի մեռած օրը Բարիզ կը բե-

րուէր բանտարգուելու նաև դարուս (« քաջաց քաջը ») Նէյ մարաջախտը :

Ուաթէրլուի պատերազմէն ետքը Նէյ Բարիզ եկած էր և Յուլիս Թին ուզելով Զուիցցերի անցնիլ Լսեր էր որ Աստրիացիք սահմանագլուխը բռնած էին և այն ատեն քաշուեր էր 'ի Սէնդ-Ալպան . հոն իր ամուսնոյն միջոցով իմացաւ 24ին Հրամանը և դատապարտուիլը , որով իր կնոջ խորհրդով Պէսոնի գղեակը քաշուեցաւ , բայց հոն յայտնուելով (1) , Քանդալի քաղաքապետին հրամանով բռնուեցաւ և Բարիզ բերուելով , նախ ոստիկանութեան պալատը փակուեցաւ և ապա փոխադրուեցաւ 'ի բանտ :

Ըստ Հրամանի Յուլիսի 24ին , Նէյ պէտք էր զինւորական Ա . գնդին խորհրդէն գատուիլ , բայց իր մարաջախտութեան պատուոյն համար , մասնաւոր ատեան մը կազմեցաւ , որուն նախագահ անուանեց (Թափառորը զՄոնսէյ մարաջախտը : Սակայն Մոնսէյ գեղեցիկ և արի (ԹղԹով մը առ Թափառորն , մերժեց գատուոր նստիլ իր հին զինակցին (2) . և պատերազմի պաշտօնեայն Կուվիոն տը Սէն Սիր այս մերժման պատճառաւ գատապարտեց զՄոնսէյ երեք ամիս բանտարգելուելու 'ի Համ դղեակը : Ուրիշ զինուորական ատեան մը

(1) Պատմագրացմէ ոմանք իր յայտնուելուն պատճառ եգիպտական դաշոյնը կը համարին , զոր իր ամուսնութեան օրը ընծայ ընդուներ էր 'ի Նաբուլէոնէ և զոր անհոգութեամբ սրահի մը վրէջ (Թողուցեր էր : Իխողներէն մին ըսեր էր որ այս դաշոյնը կամ Նէյի էր և կամ Միւրայի :

(2) Կ'արժէ որ այս անմուսաց յիշատակի արժանի (ԹղԹէն միայն կտոր մը յիշենք : « Զինչ , ես մարաջախտ Նէյի վրայ վճիւռ մը տամ . բայց , Տէր Արքայ , ներեցէք որ հարցնեմ ձեր վեհափառութեան , որ արգեօք ո՛ր էին իր ամբաստանողք մինչ Նէյ կ'ընթանար պատերազմի դաշտերը : Ա՛հ , եթէ Ռուսաստան , եթէ Դաշնակիցք կը մախան Մոսքուայի իշխանին գէմ , պէտք է որ Գաղղիա մուսայ Պէրէզինայի դիւցազնը : Ի Պէրէզինա , Տէր Արքայ , փրկեց Նէյ բանակին քնացորդը : Հոն ես ալ ազգականներ ունէի , բարեկամներ և զինուորներ , որոնք արգէն բարեկամք են իրենց զխաւորին , և ես մահուան զրկեմ զայն , որուն այնքան Գաղղիացիք պարտական են իրենց կեանքը , այնքան ընտանիք իրենց որդիքը , ամուսինքը և հարբը :

կազմուեցաւ որուն՝ նախագահն էր Ժուրտան մարա-
ջախտը, և անդամք Մասէնա, Օժըրոյ, և Մորդիէ մարա-
ջախտները և ուրիշ երեք զօրավարք: Նէյ Նոյեմբեր 9 ին
երեւեցաւ այս ատենին դիմաց: Բնաւ դատաստանարան մը
այնքան հանդիսատես ունեցած չէ ինչպէս Նէյինը: Եւ-
րոպիոյ ամեն կողմէն դիմեր էին իշխանք, քաղաքագէտք և
հեաաքրքիրք, հոն էր նաև Մէդէռնիք իշխանը, Բրուսիոյ
Օգոստոս իշխանը, Լորա Գասլըրի, և այլն: Մարաջախտը
ազնուական կերպովը ամեն տեսանողաց վրայ կարեկցու-
թիւն կը շարժէր. իր փաստաբանքն էին երկու Պերիէնե-
րը հայր և որդի և Տիւփէն: Իրենց խորհրդովը մարա-
ջախտը յետ կանոնաւոր հարցմանց, բողոքեց որ ինքը
Պաղղիոյ ատենակալ ըլլալով, ատենակալաց ատենը
միայն կրնար զինքը դատել: Արդարև անխոհմ խորհուրդ
և բողոք. որովհետև ինչ որ ալ ըլլար, անհնար էր որ
իւր զինուց ընկերքը նաև բարեկամքը զինքը մահուան
դատապարտէին, ինչպէս վերջը ցաւեւով ալ կ'ըսէր Օ-
ժըրոյ մարաջախտը: Ատենը անկարող ճանչցուեցաւ,
և մարաջախտը պիտի դատուէր Ատենակալաց ատենէն:

Ատենակալաց դատաստանը բացաւ Ռիչլիէօ գուքսը
ծանր խօսակցութեամբ մը. և հակառակութիւնքը սկը-
սան Նոյեմբեր 21 ին: Մարաջախտը ամբողջ հարցաբըն-
նութեանց և դատաստանին միջոց վսեմ և հանդարտ կերպ
մը ունեցաւ. վայսից մէջ զինքը ամենէն աւելի ամբաս-
տանողը Պուրմոն զօրավարն եղաւ: Ամբաստանելոյն բա-
րեկամք խորհուրդ տուին դիմել Բարիզու անձնատրու-
թեան ԺԲ յօդուածին, որով ամենայն ոք գտնուած 'ի
մայրաքաղաքին, ազատ էր 'ի հալածանաց, մարաջախ-
տին ամուսինը այս բանիս համար առ Ուէլլինկդոն դի-
մեց, սակայն անդիւացի զօրավարը հմուտ օրէնսգիտա-
կան թղթով մը ցըցուց որ այն յօդուածը բնաւ Նէյի
պաշտպանութիւն չէր (1): Պետութեան ընդհանուր

(1) Ուէլլինկդոնի պառաջ էր որ փրկէր այն զօրավարը որուն
հետ ճակատ առ ճակատ կռուէր էր 'ի Ուաթերլու, և իրեն մէկ
խօսքը առ Լուգովիկոս մեծ ազդեցութիւն կրնար ունենալ, օտ-
կայն անգղիացի զօրավարը իր ամենայն կատարելութեամբ հան-
դերձ չկրցաւ ունենալ այս վեհանձնութիւնը:

գործակատարն էր Պէլլար, իր սովորական եռանդուն ճարտասանութեամբ նորոգեց ամբաստանութիւնը, և խօսքը լմնցուց մահուան դատապարտութեամբ: Կարգը ատենակալաց քուէարկութեան եկաւ, որոնք 161 էին, և ահա 139 քուէ զինքը մահուան կը դատապարտէին, 17 անուանարկ բանտարգելութեան և 5 հոգի քուէ չէին տուած: Որով ատենագալիւրը մահուան վճիռը հրատարակեց և Պէլլարի առաջարկութեամբ Լէժիօն տ'օնէօռն ալ վրայէն առնուեցաւ:

Սակայն մահուան քուէ տուողներէն շատերը բռնադատեցին զՌիչլիէօ, և նա ինքնայոժար դիմեց 'ի Դիւլլըրի Լուգովիկոսէ ներումն խնդրելու Նէյի համար: Լուգովիկոս հակամէտ երևեցաւ. բայց, կ'ըսէր, ընտանիքս պիտի զայրանան ինձ այսպիսի շնորհաց մը համար: Եւ պատմութեան արդարութեան համար պէտք է աւելցնենք որ արքունեաց մեջ ամենէն անողոքելին Անկուէմի դքսուհին էր, Լուգովիկոս ԺԶի դուստրը: Եւ այսպէս ահա Ռիչլիէօ չկրցաւ խնդրած շնորհքը ընդունիլ:

Նոյն միջոցին ատենակալաց ատենագալիւրն բանտ գացեր էր իմացնելու Նէյի իր վճիռը որ շատ սիրով լսեց, և երբ ատենագալիւրը վճռոյն սկիզբը կ'ընթեռնուր «Միքայէլ Նէյ, դուքս Էլիսինկէնի, իշխան Մոսքուայի, ասպետ Ս. Լուգովիկոսի, մեծ-շղթայ Լէժիօն տ'օնէօռի, ասպետ Երկաթեայ Թագին, մեծ-խաչ Քրիստոսի կարգին, մարաշախտ Փաղղիոյ, եւայլն» «Շուտ անցիր տէր, ըսաւ, և աւելցուր՝ քիչ վերջը կտոր մը փոշի:» Երկրորդ օրը անհամար բազմութիւն մը ժողովուրդ տեսնուեց և կրննէի տափարակը, անոր համար Պետութիւնը չուզէց հոն տանիլ և ծածուկ Օպսերվադուառի գաւիթը տարաւ: Երբ զինուորները պատրաստ էին, ինքը հրաման տուաւ «Ձինուորք, ուղիղ 'ի սիրտ» ըսելով, և ինկաւ վեց գնդակ ընդունելով 'ի կուրծս և երեք 'ի գլուխ (1):

(1) Նոյն տարուան Դիտակ Բիւզանդեանը բաց 'ի զանազան պարագաներէ մահուան մասը այսպէս կը նկարագրէ. «Ժամը իննին Մառէշալը երթալու ըլլալով մահապարտութեան տեղը,

իր մարմինը (Թաղուեցաւ 'ի Փէր-լա-շէզ և իր գերեզմանին վրայ հրաման չտրուեցաւ անունը գրել (1) :

Լապէտուայէն ինչպէս Նէյ ալարգարեւ յանցաւորք էին օրինաց դիմաց և վճիռը չենք կրնար կոչել անիրաւ. սակայն Պուրպոնեանց շահը և նոյն իսկ մարդկային զգացմունքը կը պահանջէր որ յետ դատապարտութեան ներուին այնպիսի անձանց, որոնք բիւր անգամ հայրենեաց նուիրեր էին արիւններն պատերազմական դաշտին վրայ, և իրենց մոլորիլը դժբաղդ պարագայից քան ինքնայոժար կամաց արգիւնքն էր: Եւ այս զանազան մահերը մանաւանդ մարաջախտինը՝ Պատմութիւնը Վերանորոգման ճակտին վրայ մեծ արատներ պիտի նկարէ:

12. ՈՒՐԻՇ ԴԱՏԱԳԱՐՏՈՒԹԻՒՆՔ. — ԱՏԵԱՆՔ ԴԱՏԱԻՈՐԻ. — ՕՐԵՆՔ ՆԵՐԵԼՈՅ: — Միայն Նէյի մահուամբ չմնացան դատապարտութիւնք: Թագաւորականք այսչափ տարուան վրէժնին առնելու համար կը շարունակէին իրենց խուզարկութիւնքը և դատաստանները ընդդէմ զօրավարաց: 'Իրավօ՝ քաղցրութեամբը Վանտէացիքը հանդարտեցնելուն համար մահուան դատապարտուեցաւ: Կոմսն Լավալէդ Կայսրութեան թղթատանց տեսուչը մահուան դատապարտուեցաւ. բայց վճռոյն կատարումը ուշացաւ, դատաստանը վճռաջինջ (2) ատենին զրկուելուն պատճառաւ: Այս յապաղումը Լավալէդ տիկինը միջոց առաւ և բանտը մտնէ.

ձեռք տուաւ քահանային որ իրմէ առաջ ելլէ առապան նստի: Հասնելուն պէս մահապարտութեան տեղը գրկեց իր խոստովանահայրը... Հոն կը սպասէին իրեն քանի մը խումբ զինուորներու... որ զինքը թիւֆէնկով զարնէին պիտի: Ելաւ Մառէշալը կեցաւ դիմացին, կանչեց ամուր ձայնով « Զինուորներ, շիտակ սիրտս, աղէկ նշան առէք »: Այս ըսելու ատենն ձախ ձեռքը հանեց շափոյն, և ալ ձեռքը դրաւ կուրծքին վրայ... Օֆիշիալը հրաման տուաւ կրակ տալ. վար ընկաւ Մառէշալը մեռաւ... Մեռելը մնաց հոն գետինը քառորդ մը որ սէյիր ընէ ժողովուրդը, ինչպէս որ զինուորական կանոնն է:

(1) Յետոյ 1854 ի Բ. Կայսերութեան ժամանակ իր մեռած տեղը պղնձէ արձան մը կանգնուեցաւ:

(2) Cour de Cassation.

լով ինքը իր ամուսնոյն տեղը մնաց. և Լաժալէդ փախաւ 'ի Պալիերա. մեծ եղաւ Թագաւորականաց շփոթութիւնը. տիկինը յետ վեց ամիս բանտուէլու ազատ ձգուեցաւ: Ապրիլ 6 ին Տրուօ ներկայացաւ Բարիզու զինուորական ատենին դիմաց և ինքզինքը պաշտպանեց, ըսելով որ Նաթուլէոնի ծառայութեան մէջ միացած ըլլալով, որ օրինաւոր կայսր էր Էլպայի, պէտք էր անոր հրամանացը հնազանդիլ. և հազիւ մահուընէ ազատեցաւ, ինչպէս նաև Գամպոն: Շուրդրան զօրավարը Լիլի ատենէն մահուան դատապարտուեցաւ, Պոննէր ծեր զօրավարը պատուէն ինկնալու և 10 տարուան բանտի. Միէլդոն իր հազարապետը հրացանի բռնուեցաւ, նոյնպէս նաև Մուդոն Տիւվէրնէ 'ի Լիոն: Դատապարտուեցան նաև մահուան շատ մը զօրավարք, որոնք արգէն Գաղղիայէն ելեր էին: Թագաւորականք իրենց վրէժխընդրութեան միջոց հանեցին նաև Սէն Տընիէն Լուի Պոնաբարդի անդրանիկ որդւոյն մարմինը, զոր ժողովըրդապետ մը ամփոփեց և Թաղեց իր եկեղեցւոյն մէջ:

Որպէս զի այսչափ դատերու հանին, խորհրդարանը օրէնքով ամեն վիճակի մէջ դատաւորի ափեան մը հաստատեց վեց անձանցմէ կազմաւ, որոնցմէ մին զինուորական աստիճան մը պիտի ունենար և ոչ նուազ քան զհազարապետ, և ասոնց ամենայն իշխանութիւն կը տրուէր քննել ո՞ր և իցէ քաղաքական նպատակաւ եղած յանցանքներ: Այնքան մեծ էր իշխանութիւնը որ Դատաւորին վճռոյն համար չէր կրնար դիմել մէկը առ վճռաջինջ ատեանը, և Թագաւորը անոնց միայն կրնար ներել, զորս ինքնին դատաւորը կ'առաջարկէր:

Աֆֆանէլի խորհրդարանին (1) մէջ ալ երեսփոխաններէն շատերը վրէժխնդրութեան հոգին աւելի կ'ուզէին մլել և Տըլա Պուրտոնէ կոմսը կ'ուզէր Յուլիս 24ին Հրամանին ցանկը ընդարձակել և մշտնջենաւորապէս աքսորել Պոնաբարդ ընտանիքը: Սակայն Թագաւորը հա-

(1) Լուգովիկոս այնքան հաւնած էր 'ի սկզբան այս խորհրդարանին որ զայն Անգլոմանելի անուանած էր:

ւան չէր և Ռիչլիէօ արդէն մեծապէս զայրացած Լապէտաւայէռի և Նէյի դատապարտութեամբք, 'Նեյեյ' օրէնք մը առաջարկեց խորհրդարանին: Մայրայեզ Թագաւորականք իրենց փաստաբանին՝ Գորպիէրի ձեռքով բողոքեցին. կ'ուզէին որ տարագրելոց ինչքերը յափշտակուին և դատափետուին այն ամենքը որոնք Նաբոլէոնի հնազանդեր էին նախ քան զՄարտ 22, և մշտնջենաւորապէս բանտուին ամենայն արքայասպանք, որոնք Հարիւր Աւուրց մէջ պաշտօն մը ունեցեր էին: Լուգովիկոս միայն ընդունեցաւ որ Նաբոլէոնի ընտանիքը բնաւ չմոնայ 'ի Գաղղիա, ըսյց չուզեց զիջանիլ միւս յօդուածներուն: « Ինչպէս դատապարտեմ այն անձինքը, կ'ըսէր, որոնց արդէն ներեր է Լուգովիկոս ԺՁ »: Երեսփոխանաց մեծագոյն մասը հնազանդեցաւ իր կամաց ինչ որ նոր խուզարկութեաց վերաբերեալ էր, բայց արքայասպանները մըշտնջենաւոր աքսորի դատապարտեցին:

Քիչ օր վերջը որոշուեցաւ որ Յունուար 21-ը որ էր Լուգովիկոս ԺՁի մահուան օրը, ազգային սգոյ օր ըլլայ, և դամբանարանք շինուին Լուգովիկոսի ԺՁի, Եղիսաբեթի, Մարի-Անդուանէթի, Լուգովիկոս ԺԷի և Անկիէնի դէսին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ

Մ ի ա պ ե տ ու ւ Թ ի ւ ն ք յ Ե ւ ը ո պ ա

1. Բրուսիա. — Ազատութեան ոգիները. — Շղայն : — 2. Բրուսիա Գաղղիոյ դէմ կը զինի : — 3. Լանտվեր և Լանտայտըմ զինուորութիւնք : — 4. Ազատական մասը կը յաղթանակէ 'ի Բրուսիա. — Դաշնակցութիւն ընդ Ռուսիոյ : — 5. Սահմանադրութիւնք 'ի Գերմանիա : — 6. Տօն 'ի վարդպօրկ . — Սպանութիւն Գողցեպոռէի : — 7. Դաշնաժողով Գարլսպատի և վեննայի . — Ազազաժողով 'ի Ֆրանքֆորդ . — Լրումն կարգաց Գերմանական դաշնակցութեան : — 8. Աւստրիա. — Բետին տարիները : — 9. Փրանկիսկոս և Մեդենիք . — Իրենց վարչութիւնը յԱւստրիա և յօտար նահանգները : — 10. Անգղիա : — 11. Աղքատութիւն . — Ժողովրդական յոգումներ : — 12. Մահ Գևորգ Գի : — 13. Ռուսաստան, Աղեքսանդր : — 14. Արքայաժողով Լալաշարէլի : — 15. Ազատականք. Տըգազ : — 16. Սպանութիւն Պերիի դքսին, վիլլէլ պաշտօնարան : — 17. Մահ Մեծին Նաբոլեոնի 'ի Ս. Հեղինէ .

1. ԲՐՈՒՍԻԱ. — ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՈԳԻՆԵՐԸ. — ՇԳԱՅՆ : — Որչափ որ Բրուսիա երկրորդական պետութիւն մը երկացեր էր Նաբոլէոնի դէմ նախկին դաշնակցութեանց միջոց, սակայն յետին կռիւներուն և կայսրութեան անկման ժամանակ գլխաւոր պատճառներէն մէկն եղած էր, և Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս բռնադատեալ թերևս այնպիսի ընթացք մը բռներ էր, որով յետոյ այնքան

մեծութեան հասաւ : Ի սկզբան միշտ անորոշ իր խորհրդոց մէջ, մերթ Նաբոլէոնի և մերթ Աղէքսանդրի կողմը հակեր էր, մինչդեռ ժողովրդեան մեծ մասը ազգային անկախութեան և գերմանական միութեան կը հառաչէր : Փրեգերիկոս Գուլիէլմոս կ'ուզէր ընդարձակել իր պետութեան սահմանները, բայց առանց որոշ յայտնելու իր մտածութիւնը, և հպատակելով միշտ զօրագունին : 1807ին հասարակաց ոգին գոհացնելու համար ուզէր էր զՀարտընպէրկ պաշտօնարանին գլուխ գնելու, սակայն Նաբոլէոն դէմ կեցեր էր, զՀարտընպէրկ միշտ իր խորհրդոց թշնամի գտած ըլլալով : Թագաւորը այն ատեն կոչեց շէգայն, որուն ազատական ոգին թէպէտ և ծանօթ էր, սակայն Նաբոլէոն լռեց առ ժամա : Շգայն պաշտօնարանին գլուխ անցնելով վարչութեան մէջ փութով սահմանադրական ձև մտուցեր էր, վերցուեր էին կալուածատիրական առանձնաշնորհութիւնք. գանձը լաւագոյն վիճակի մէջ կը դրուէր և զինուորութիւնը նոր եռանդ մը առեր էր : Այս միջոցիս կազմուեր էր Միւսթիւն Առախիւսիւն (1) յանդուգն ընկերութիւնը, որուն նպատակն էր գերմանական հայրենեաց ազատութիւնը : Որչափ որ ընկերութիւնը ծածուկ էր, սակայն փութով հռչակուեր և տարածուեր էր, և թէպէտ Նաբոլէոն զայն կը լուծէր 1810ին, բայց ընկերութիւնը շարունակեց կէս մը ազգային և կէս մը յեղափոխական ոգւով :

Շգայնի ազատական գաղափարքը Գերմանիոյ ամեն կողմ՝ ոգիները վառեր էին, անտանելի կերևար անկէ վերջ Գաղղիոյ լուծը կրել, որ իբրև գերւոյ մը հետ կը վարուէր ընդ Բրուսիոյ : Շգայն գիտնալով որ Գուլիէլմոս Փրեգերիկոս իր տուած յուզման պատճառաւ չուարեր էր Գաղղիոյ դիմաց, խնդրեց հրաժարականը և քաշուեցաւ : Նաբոլէոն ասով գոհ չէր եղած, զինքը թշնա-

(1) Tugendbund. Այս ընկերութեան հիմնողն եղաւ երիտասարդ իշխանաւոր մը Պարտլէպէն և գլխաւոր անձանց մէջ կը գտնուէին նաեւ Կնայզէնաւ և Կրօլման զօրավարները : Կը կոչուէր նաեւ Լիւթերուսիւն ռաւաթալան և Բարյալան :

մի հրատարակեր էր Գաղղիոյ, երկիրները գրաւեր էր, 1808
աքսորեր էր՝ ի Բրուսիոյ և պատուիրեր էր զինքը բռնելու: 16 Դեկ.

Սակայն այս հալածմամբ Շգայնի անունը աւելի սիրելի ելեր էր և եթէ իր չափազանց մղելով մեծ օգուտ մը չէր քաղած, հիմայ իր անունը իբր զոհ մը հայրենասիրութեան, աւելի տարածել տուաւ իր գաղափարները:

Գուլիէլմոս Փրեգերիկոս նորէն հրաման խնդրեց շարտընպէրկ կոչելու վարչութեան գլուխ և Նաբուլէոն զիջաւ, շարտընպէրկ ջանաց տուրքերու նոր կարգեր հաստատել. գանձը յետին աղքատութեան մէջ էր. Բրուսիա բաց յիւր բանակէն պիտի պահէր նաև այն գաղղիացի զինուորները, որոնք Օտէրի վրայ բերդերը կը պահպանէին: շարտընպէրկ կը ջանար վաճառականութիւնն ալ կենդանացնել, երբ յանկարծ Նաբուլէոնի հրաման մը արգիլեց իրեն Անգղիոյ և Միացեալ Նահանգաց հետ վաճառականութիւն ընել: Ուրիշ հրամանով մ' ալ ստիպէր էր այրել շտեմարաններու մէջ գտնուած որ և իցէ անգղիական ապրանք: Ամբողջ Գերմանիա և Բրուսիա իր յետին աղքատութեան և խեղճութեան մէջ իրաւունք ունէր բռնակալութիւն աւելաննելու Նաբուլէոնի հրամանները: Սակայն ճար չկար, անկարելի էր յաղթել կայսեր յամառութեան, և կամքը կատարուեցաւ:

Փրեգերիկոս Գուլիէլմոս իր ամեն քաղաքական թերութեամբք հանգերձ, ունէր սրտի բարութիւն մը որով մեծապէս կը զգար ժողովրդեան վիշտը. իր այս ամեն դառնութեանց վրայ աւելցաւ նաև Լուիզա Թաբուլէոյն յանկարծական մահը 35 տարուան, զոր մեծապէս կը սիրէր: Բոլոր Բրուսիա և բոլոր Գերմանիա լացաւ Թագուհի մը զոր կը սիրէր և կը յարգէր իր ազատասիրութեան, բարեսրտութեան և ազնուական զգացմանց համար:

2. ԲՐՈՒՍԻԱ ԳԱՂԱՌՈՅ ԴԵՄ ԿԸ ԶԻՆԻ: — Երբ Նաբուլէոն 1809 ին Սպանիոյ դէմ աննպատակ պատերազմի զբաղէր էր, և երբ Աւստրիա և Անգղիա զկայսրը աւելի շուարեցնելու համար իրենք ալ թշնամութիւնը սկսեց

էին, 'ի Բրուսիա ալ զինուորական գլխաւորը՝ Պլիւխըր, Կնայզէնաւ և Ռուդիկէր ընդդէմ իսկ կամաց Թագաւորին ջանացեր էին ապստամբութիւն մը հանել: Շիւ գնդապետը Օգոստոս 29 ին հիւսարներու գնդի մը գլուխ կեցած, յանկարծ մեկներ էր 'ի Պէռլինէ, Աւստրիացոց հետ միանալու համար, և Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս Պրունսվիք-Էօլսի դուքսը՝ կամաւոր զօրք կը ժողվէր 'ի Պոհէմիա, որոնք իրենց զիրենք՝ Լէֆէռն Վէթլիպօրֆէն անուանէր էին: Բոլոր Բրուսիոյ մտադրութիւնը այս երկու զօրավարաց վրայ դարձաւ. ամենքը կը մղէին զԹագաւորը ժողովրդեան եռանդեան հետեւիլ, պատերազմի պաշտօնեայն Շարնհորսդ զօրավարը՝ նոյն խորհուրդը կուտար իրեն, բայց գանձը հասեր էր, 50,000 էն աւելի զօրք չկար և երկար ժամանակ կարևոր էր պատերազմի հանգերձանքը անսնելու համար: Պլիւխըր իր բովանդակ էութեամբ կ'աշխատէր Գազդիոյ նոր նոր թշնամիներ յարուցանելու, Պլիւխըր ուր ժամանակիս ժողովրդական եռանդան և կրից յայտարար մը կրնար համարուիլ, և զոր արքունիքը վախնալով հանդերձ կը շոյէր, Պլիւխըր ուղղակի կը գրէր առ Թագաւորը աննման համարձակութեամբ մը, տրտնջալով որ այսպէս ազատութեան առիթը կը կորսնցնեն, և հրաման խնդրելով երթալ օտար գրօշի մը տակ մեռնիլ, փոխանակ վկայ ըլլալու Բրուսիոյ գահուն անկման: Սակայն Ապէնսպէրկի, Էքմիւհլի. Էպրսպըրկի, Էսլինկի և Վակրամի յաղթութիւնները և Վեննայի դաշնքը լռեցուցին այս ձայները և նորէն տխուր լռութիւն մը պատեց բովանդակ Բրուսիոյ վրայ: Թագաւորը զարհուրած Նաբոլէոնի յաղթութիւններէն և որ իցէ կասկած մը չտալու համար մահուան դատապարտեց Շիւ գնդապետը և Պրունսվիք-Էօլսի դքսին կալուածները գրաւեց:

Այս պատերազմաց յաջորդեր էր Մոսքուայի արշաւանքը, յորում Բրուսիա ստիպուէր էր 20,000 զօրք օգնել, բանալ իր բերդերը և զօրաց կերակուր հայթայթել: Յայտնի է այսպիսի ոտնակոխութիւն մը որքան աւելի գրգռեց զհայրենասէրս, մանաւանդ որ Շդայն

Աղէքսանդրի քով քաշուած իր գրութիւններով աւելի կը գրգռէր զանոնք և կրկին տպագրելով Առնդի Ոգի Ժամանակի գրուածքը բոլոր Բրուսիա ոտք հաներ էր։ Մանօթ է ընթերցողաց Գաղղիացւոց 'ի Մոսքուս կրած փնասին, և այս փնասը ահագին պարտութեան մը ձև կ'առնուր եթէ բոլոր Գերմանիա ոտք ելլելով խափանէր կամ վտանգէր Գաղղիացւոց նահանջը. սակայն Փրեգերիկոս Գուլիէլմոս չէր կրնար իր դաշնակից բայց բռնաւոր իշխանը թողուլ. և Շդայն տեսնելով որ անկարելի էր համոզել զթագաւորը, երկրորդական միջոցներու դիմեց և Ջարին նամակ մը գրել տուաւ առ Նորք զօրավարը. որ Բրուսիոյ զօրաց չրամանատարն էր Նիէմէնի վրայ. և յորդորեց թողուլ Գաղղիոյ կողմակցութիւնը. նոյն յորդորները կրկնեց իրեն նաեւ Տիէպիչ զօրավարը՝ Բրուսիացի տեղապահ-հազարապետի մը ձեռքով։ Նորք ընդերկար տարակուսեցաւ. հայրենեաց ազատութիւնը և զինուորական պարտքը կը կռուէին սրտին մէջ. յետինս յաղթուեցաւ և Նորք քիչ վերջը զօրաց կը հռչակէր որ «Գաղղիացւոց բանակը Աստուծոյ վրէժխնդիր ձեռքէն ջախջախուեր էր. ժամանակ է մեր անկախութիւնը ձեռք ձգելու Ռուսաց հետ միանալով, ով որ հայրենեաց ազատութեան համար կ'ուզէ կեանքը տալ ինծի հետ միանայ, և ով որ չուզէր, թող մնայ. . . . Թէ որ յաջող ելք մը ունենամ, թերևս ներէ ինծի թագաւորը. իսկ եթէ վրիպիմ, գլխապարտ եմ. որ թէ կատարուի, կը յանձնեմ բարեկամացս իմ կինս և տղաքս. » Այս խօսից ուրախութեան ծափահարութիւնք յաջորդեցին զօրաց կողմանէ, և բոլոր Գերմանիա իբրև ազատարար մը ողջունեց այն զօրավարը որ կը լքանէր իր զինուորական պարտքը։

Գերմանական ժողովրդոց ատելութիւնը ընդգէմ Գաղղիացւոց այն ատեն աւելի դուրս ցատքեց. և որչափ որ Մաքստոնալ և Միւրա կը քաշուէին, այնքան կ'առաւելուին թշնամութիւնք։ Այս ոգին աւելի սաստիկ էր Արևելեան Բրուսիոյ մէջ որ քանի մ'անգամ ոսնակոխ եղեր էր. և ըստ ասից ականաւոր գաղղիացի գրչի

մը (1), իր ժողովուրդը որ 1807 ին հինգերորդ մասին վերածուեր էր իր քաղաքաց և արտօրէից աւերմամբ՝ հազիւ սկսեր էր շունչ առնուլ. երբ Նաբոլէոնի բանակը ծանրաքայլ զայն կտրեց Ռուսաստան երթալու համար, ուտելով, յափշտակելով առանց վճարքի մը, և զայն նորէն հասոյց ահաւոր աւերածի մը:

3. ԼԱՆՏՎԷՐ ԵՒ ԼԱՆՏՎՈՒՐՄ ԶԻՆՈՒՈՐՈՒԹԻՒՆՔ : — Գուլիէլմոս Փրեդերիկոս Եորքի ինքնօրէն գործը լսելով, մեծապէս տագնապեր և զայրացեր էր: Գաղղիոյ դեսպանը 'ի Պէռլին' Սէն Մարսան, կը պահանջէր որ անմիջապէս Եորք դատապարտուի: Թագաւորը և Հարաւնայէրկ զարհուրած հնազանգեցան, Եորքի տեղ Քլայսգ զօրավարը անուանուեցաւ, և Հայֆէլտ իշխանը Բարիզ ղրկուեցաւ Նաբոլէոնի դիմաց իրենք զիրենք արգարացնելու համար: Փրեդերիկոս և Հարաւնայէրկ միշտ այն յուսով որ այս ամենայն հպատակութեանց փոխարէն հարկ էր որ Բրուսիոյ սահմանքը ընդարձակուին, չէին ուզեր զայրացնել զՆաբոլէոն. իրենց հոգը աւելի Բրուսիոյ համար էր քան բոլոր Գերմանիոյ, որուն համար կը ճգնէր մասնաւորապէս Շդայն:

Եորքի գործը իր հետևանքներն ունեցեր էր. Պուլով զօրավարը իր գլխաւորին օրինակին նմաներ էր, և երբ Եորք, որ միանգամայն Բրուսիոյ գաւառին կուսակալ էր, ժողովուրդ էր երեսփոխանները, իր պաշտօնը կէցուծեան լուրը հասաւ. ժողովքը զայն արհամարհեց, և Եորք խորհրդարան մտած ժամանակ, ամենը ծափահարութեամբ ոտք ելան: Աղեքսանդր Տոհնա նախագահին հրամանով, Եորք խոստացաւ երթալու և կռուելու Գաղղիացւոց հետ, և ժողովքը փութով սահմանեց Լանփլէր և Լանփսդուր՝ զինուորութիւնքը կարգադրելու:

Լանփլէրի մէջ կը մտնային ամենայն քաղաքացիք որոնք կարող էին զէնք կրելու 18 էն մինչև 45 տարուան. բաց 'ի յանցաւորաց դատաստանի և կրօնից պաշտօնեանե.

(1) Գնդապետն Շարրա:

րէ : Եթէ նախ կամաւոր ներկայացողք չբաւէին այն ատեն քուէ կը քաշուէր : Լանտվէրը պարզ նշանազգեստ մը ունէր , պետութենէն կ'ընդունէր իր ղէնքը՝ պաշարը , հասարակութենէն իր հանդերձանքը և վերարկուն : Իսկ իր զգեստը իր ծախքովը պիտի ունենար թէ որ շատ աղքատ չըլլար : Լանտվէրը հետեւակ էր և ջոկատներ և գունդեր կը բաժնուէր , իրենց սպայք և զօրավարք իրենց մէջէն էին և թագաւորը բաց 'ի ջոկատի գլխաւորներէն , միւս աստիճանի զօրավարաց ընտրութեան մէջ ամենեւին ազդեցութիւն չունէր : Լանտվէրը միայն պատերազմի ժամանակ թռչակ կ'ընդունէր և գաւառէն դուրս պիտի չէլէր :

Իսկ Լանտագուրմ կը կոչուէին վաթսուներէն վար բանուող անձինք , որոնք ոչ բանակին և ոչ Լանտվէրի մաս կը կազմէին : Լանտագուրմ այն ատեն միայն կը ժողվուէր երբ թշնամին գաւառին մօտեցած ըլլար . փութով ձեռուներին հրացան , սուր , կացին , մանգաղ և որ և իցէ գործիք մը , կը Զանային թշնամւոյն բանակին պաշարները արգելուլ , կամ բանակներուն ետեւէն եկող յափշտակչաց գունդերը ցրուել : Քիչ ատենուան մէջ ապահով էին 60,000 հոգւով բանակ մը ունենալու :

Ժողովքը որոշեց նաև ձիաւոր գունդեր կազմելու , որոնք ձեռնան կամ սեպհական և կամ գաւառաց ծախքով : Յետոյ աղերս մ'ալ ուղղեց առ թագաւորը , ապահովցնելով զինքը իր հաւատարմութեան զգացման վրայ և թէ վտանգին մերձաւոր վախէն ստիպուէր էին այսպէս ինքնօրէն դործելու :

Մի և նոյն միջոցին Փրեգերիկոս Գուլիէլմոս ալ վախնալով որ առանց բանակի չմնայ , Շլէզիա անցեր էր ուր դեռ 12,000 հոգւով բանակ մը ունէր և յանձներ էր Շարնհորսդ զօրավարին , որ իր հանձնարովը և զինուորական կարգապահութեամբ մեծ անուն ունէր , կարգաւորելու բանակը : Փութով կամաւոր զինուորաց գունդեր ձեացան , ամենայն պատանի 18 էն 20 , որ զինուորագրութեան ժամանակ ազատած էր , հիմա 'ի բանակը կը կոչուէր :

4. ԱԶԱՏԱԿԱՆ ՄԱՍԸ ԿԸ ՅԱՂԹԱՆԱԿԷ Ի ԲՐՈՒՍԻԱ. — ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴ ԽՈՒՍԻՈՅ: — Նաբոլէոնի սիրտը անհանդարտ էր այս զինուորական հանդերձանաց վրայ և Եւգինէոս իշխանին պատուիրեց զայն արգիլել տալու, միանգամայն իր Պսակի ճառին մէջ բնաւ խոստմունք մը չէր տեսնուէր Բրոսիոյ համար՝ նոր աշխարհակալութեանց: Այս միջոցիս Փրեզերիկոս Գուլիէլմոսի հասաւ Բրոսիական գաւառին երեսփոխանաց աղերսը. որչափ որ թագաւորը մեծ ցրտութեամբ ընդունեցաւ զնուիրակը, այսու հանդերձ միւս կողմանէ ալ մեծապէս տժգոհ՝ որ յետ այսչափ կրելու Նաբոլէոնի համար բնաւ վարձատրութիւն մը չէր ունեցած, որոշեց Ռուսիոյ հետ դաշնակցիլ. կայսրը 'ի սկզբանէ իրեն հաւատարիմ բարեկամ տեսնուեր էր, և դաշինքը ստորագրուեցաւ երկու պետութեանց մէջ 'ի Քալիշ:

1813
23 փետ.

Թագաւորը Մարտ 17ին հրատարակեց այս դաշինքը պատերազմական ոգով մը, զոր բոլոր Գերմանիա ծափահարութեամբ ընդունեցաւ: Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս անմիջապէս պատուիրեց նաև որ ամեն կողմ Լանտվէրք և Լանտսդուրմբ ժողովուին. և թշնամւոյն մօտեցած ժամանակ գիւղորեից և դաշտաց բնակիչք ամենայն ինչ թէ չէնք թէ պարէն աւերեն և քաղաքները քաշուին. Պետութիւնը վրան կ'առնէր իրենց փաստները հաւանքանելու:

Որչափ որ Փրեզերիկոս Գուլիէլմոսի հրամանքը իր երկրին համար էին, սակայն բոլոր Գերմանիա միացաւ Բրոսիոյ հետ. Ամեննիս նոյն ցեղէ ենք, կ'աղաղակէին, միաբան կռուինք: Ամենուն բերանն էին Քէօռնէրի հայրենասիրական երգերը՝ և Ֆիխթ իր դասախօսութեանց մէջ սրբազան պատերազմը կը քարոզէր:

Նաբոլէոնի դիմաց բանակ մը չէր ինչպէս յԵէնա, այլ ամբողջ ժողովուրդ մը պատրաստ կռուելու մինչև ցլետին կաթիլ արեան, մինչև ցլետին թիզ մը երկիր: Բանակը 35,000 զինուորէ փութով 128,000 ի հասաւ. հակառակ ամենևին կարծեաց Նաբոլէոնի որ լսելով Բրոսիոյ ոտք ելելը կը համարէր որ 60,000 էն աւելի

չէր կրնար զօրք ունենալ: Արդեօք այս ամենայն պատ-
րաստութիւնք ինչ արդիւնք ունեցան, յայտնի է Լայպ-
ցիկի պատերազմով զոր պատմագրացմէ ոմանք « պատե-
րազմ ժողովրդոց » կոչած են, որ տեղեք երեք օր (16,
17, 18 Հոկտ. 1813) և 'ի գլուխ հանեց Նաբոլէոնի Ռու-
սիա սկսած պարտութիւնը: Նաբոլէոն բռնադատուե-
ցաւ ետ դառնալու, անցնիլ նորէն Հռենոս և զգուշա-
նալ իր սեպհական գաւառաց, հետը կրելով ամեն ոտ-
նակոխ եղաց գաւառաց անէծքը, յորս բնակիչք և բնա-
կութիւնք առ հասարակ կ'ողբային իրենց աւերը և
փնասը:

Այսպէս Բրուսիա՝ Գերմանական ժողովրդոց գլուխ
կ'անցնէր, և անկէ ետքը ամեն փոքրիկ պետութիւնք
ապաւէն մը կը փնտռէին իր քով: Լայպցիկի պատե-
րազմէն անդին իր պատմութիւնը դաշնակցաց պատմու-
թեան հետ կը միանայ, որոնց հետ միաբան տիրելով
այն ամեն բերդերուն որոնք Գաղղիոյ ձեռքն էին, անոնց
հետ անցաւ Հռենոսը և Աղեքսանդրի հետ մտաւ 'ի Բա-
րիզ: Յետոյ Վեննայու արքայաժողովոյն մէջ Բրուսիա
դեռ ազատական գաղափարներով զուարթացած, որոնք
իրեն փրկութեան առիթ եղեր էին, ամենայն կերպով
պաշտպան եղեր էր ազատական սահմանադրութեանց և
ինքն ալ նոյնը կ'ուզէր փորձով ցուցնել: Իսկ թէ
Բրուսիա ինչ շահեցաւ 'ի Վեննա և թէ ինչ ազդեցու-
թիւն ունեցաւ երկրորդ անգամ Բարիզու արշաւանաց
մէջ, արդէն տեսանք:

5. ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ Ի ԳԵՐՄԱՆԻԱ: — Հազիւ
Վեննայի արքայաժողովը լմնցեր էր, ամենը կը սպասէին
խոստացեալ սահմանադրութեանց: Պետութեանցմէ
չատերը, իրենց վտանգին միջոց գրգռեր և գգուեր
էին ազգային հոգին, բայց վտանգն անցնելով, ինչպէս
նաև Բրուսիա, առջի ըրած խոստումներէն անխորհուրդ
կը տեսնէին: Շատերուն յոյսը գերմանական աւագա-
ժողովոյն վրայ էր. առաջին անգամ գումարումը եղեր
էր ընդ նախագահութեամբ Աւստրիացի Պուօլ-Շա-
ւէնսդայն նուիրակին, որուն յաջորդեց յետոյ 1823 ին

պարոն Մընխ-Պէլլինկհաւզէն : Մէդէռնիք ամենայն հընարք գործածեց որ Աւագաժողովը մանր և առանձնանական գործոց զբաղելով ժամանակ չունենայ հիմնական որոշողութեանց վրայ մտածելու : Դարձեալ ըստ օրինաց, առանց միաձայն հաւանութեան անկարելի էր ասանկ մեծ որոշողութիւններ ընել : Միայն քանի մը իշխանք խոստմունքներն պահեցին : Կարողոս Աւգոստոս՝ Սաքս Վայմարի գիտնական դուքսը, առաջինն եղաւ որ իր երկրին սահմանադրութիւն մը տուաւ. միայն մէկ խորհրդարան կազմեալ կալուածատէրներէն, քաղաքացւոցմէ և շինականներէ : Նասաւի դուքսը արդի սահմանադրութեանց նման Դաշանց թուղթ մը հրատարակեց, բայց ոչ այնչափ ազատական ինչպէս Սաքս Վայմարինը : Հաննովէր և Հէսսէ Գասսէլ ալ սահմանադրութիւնք ունեցան, բայց կը պահուէին դարձեալ շատ մը կալուածատիրական օրէնքներ : Ի Սաքսոնիա արդէն Փրեզերիկոս Աւգոստոս իր քաղցր և սահմանադրական վարչութեամբ սիրելի եղած էր ժողովրդեան : Պաւերայի թագաւորը Մաքսիմիլիանոս Յովսէփ, նախանձորդ Բրոսիոյ թագաւորին, և ցանկացող Գերմանիոյ երկրորդական տէրութեանց գլուխ կենալու, ուզեց ազատութիւնը իրեն նպաստ առնելու. և մինչ Նաբոլէոնի ժամանակ չէր ուզած Գաղղիոյ սահմանադրութեան ձևն ընդունիլ, 1818 ին ինքը սահմանադրութիւն մը տուաւ : Բայց այս սահմանադրութիւններէն ոմանք պարզանուամբ էին. և շատ անգամ խորհրդարանին առաջարկածները կը ջնջուէին աւագաց ատենէն : Համալսարանի ուսանողաց ազատական ընկերութեան հակառակ, ազնուականք ալ ուրիշ ընկերութիւն մը կազմեցին Շլէս, Աւագոյ (1) անուամբ, որուն նպատակն էր հին կարգերը պահպանել :

6. ՏՕՆ Ի ՎԱՐԴՊՈՒՐԿ. — ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ ԳՈՂՏԵՊՈՒԷԻ : — Ազատականք յուսացեալ ազատութիւնը չստանալով, բռնութեան և ծածուկ միջոցներու դիմեցին, և

(1) Adelskette.

երկու նոր ծածուկ ընկերութիւնք կազմուեցան, որոնց նպատակը զթշնամին վանել չէր ինչպէս Դուկէնտպուռն տինը, այլ ատելութիւն ընդդէմ թագաւորաց և իշխանութեանց: Այս ընկերութեաց անուանքն էին Ակադեմական Ժողով (1) և Արմինիա, որոնց հնոցքը՝ համալսարաններն էին:

Յամին 1817 Նոյեմբեր 18ին հինգ հարիւր աշակերտք Եէնայի, Հալի և Լայպցիկի համալսարանից, և քանի մը ուսուցիչք ուղեցին՝ ի Վարդպուրկ նորադանդութեան երրորդ հարիւրեակը և Լայպցիկի պատերազմին տարեգարձը հանդիսով կատարել: Հոն յետ կէս մը կրօնական կէս մը քաղաքական հանդէսներու, ներքուներ խօսուեցան Լուտերի, Լայպցիկի պատերազմին և Գերմանիոյ ապագայ յուսոյն վրայ: Խարոյկ մը բարձրացուցին որուն մէջ այրուեցան շատ մը գրքեր և իշխանութեանց նշանակներ, ինչպէս գաւազան և այլն: Պէտքն ու մէջ ալ նոյն օրերը Մարմնակրթանաց ընկերութիւնը արտաքին նշաններով ցուցուց ունեցած ազատական ոգին: Մերձակայ իշխանները ձայներին բարձրացուցին և բռնադատեցին Վայմարի դուքսը որ այնպիսի տօներ թոյլ չտայ: Բրուսիոյ մէջ ալ Միւնսդերի, Էրֆուրդի, Փառէրպորնի և Տուխպուրկի համալսարանները գոցուեցան: Աղատականք չյուսահատելով ատելութիւն երգուընցան իրենց թշնամեաց դէմ և մանաւանդ անոնց որոնք ստէպ զիրենք ծաղու նիւթ դարձուցեր էին. որոնց մէջ նշանաւոր էր Գոգցէպուէ: Գոգ- 1819 Մարտ
ցէպուէ գերմանացի էր, բայց շատ մտերիմ Ռուսի Տէրութեան, որ ոչ միայն Գերմանիոյ ազատականաց ծածուկ հնարքները Աղեքսանդր կայսեր կ'իմացընէր, այլ և շաբաթական լրագրով մը կը ծաղրածէր զհամալսարանները: Մածուկ ընկերութեանցմէ անձ մը Մորիկ Սանտ՝ Սանհայմ գնաց, միջոց մը գտաւ Գոգցէպուէի հետ տեսնուելու և զինքը խողխողեց: Յետոյ ուղեց ինքզինքն ալ սպաննել, բայց չյաջողեցաւ և վերքը բժշկուե-

(1) Burschenschaft.

լով, Մանհայմի մէջ սպանուեցաւ : Իրէն կողմնակիցքը զինքը իբրեւ դիւցազն և մարտիրոս մը հռչակեցին :

7. ԴԱՇԵԱԺՈՂՈՎ ԳԱՆԼՍՊԱՏԻ ԵՒ ՎԵՆԱՅԻ. — ԱԻԱ. ԳԱԺՈՂՈՎ, Ի ՖՐԱՆՔՖՈՐԴ. — ԼՐՈՒՄՆ ԿԱՐԳԱՑ ԳԵՐԾԱՆԱԿԱՆ ԴԱՇԵԱԿՑՈՒԹԵԱՆ : — Գողցէպուէի մահը և միանգամայն Նասաւի Ֆոն-Իպէլ նախագահին կենաց դէմ դաւաճանութիւնը մեծ չփոթութեանց պատճառ եղան : Մէլ դէռնիք Թէփլից գնաց տեսնուելու Գուլիէլմոսի և Հարտընպէրկի հետ և սահմանուեցաւ որ Գերմանիոյ իշխանք միաբան ժողովուն 'ի Գաուսպատ և այս ազատական խռովութեանց առջևն առնուն : Աւստրիոյ կայսրը և Բրուսիոյ Թագաւորը երկար խօսակցութիւններ ունեցան յեղափոխութեան դիմաց առնելու համար, և իրենց որոշողութիւնները կրկին հաստատեցին 'ի Վեննա գումարելով : Եւ այս որոշողութիւնքը հրատարակուեցան Ֆրանքֆորդի Աւագաժողովէն իբրեւ Լոսն Խաբաց Գերմանիան դաշնայնական : Ըստ այս օրինաց՝ մասնաւոր հսկողութեան տակ պիտի ըլլային համալսարանի ուսուցիչք և ուսանողք և հինգ տարի 20 Թերթէն նուազ գրուած՝ մասնաւոր զգուշութեան ներքեւ պիտի ենթարկուէր : Ասկէ զատ Մայնցի մէջ Աւստրիոյ, Բրուսիոյ, Պաւիերայի, Հաննովրի, Պատենի, Հէսսէ Տարմէգատի և Նասաւի նուիրակներէն Վեդրնախան յանձնաժողով մը կը հաստատուէր որ պիտի հսկէր այս ամեն բաներուն վրայ : Գերմանական դաշնակցութեան վերաբերեալ յօդուածները աւելի պայծառ բացատրուեցան : ԼԵ և ԼԸ յօդուածները միապէտական իշխանութիւնը կ'ամրապնդէին և օրուն բնաւ չէին կրնար ստաննել որ և իցէ սահմանադրութիւնք, և արգելք չէին համարուիր իշխանաց 'ի լրումն իրենց կալուածատիրական պարտուց : Խորհրդարանաց հակաճառութիւնք այնչափ պիտի հրատարակուէին որչափ որ Գերմանիոյ հանդարտութեան վտանգաւոր չըլլան : ԺԵ, ԺԶ յօդուածներուն մէջ ալ Ռեմպոսիէան իրաւունք կը տրուէր, Թէ յանկարծ ներքին ապստամբութիւն մը միւս վիճակաց ապահովութեան սպառնայր : Այսու հանդերձ քիչ վերջը Վիւրդէմպէրկ (22 Սեպտ.

1819) ըստ օրինակին Պաւերայի (26 Մայիս 1818), Պատէնի մեծ դքսութիւնը (22 Օգոստ. 1818) և դեռ վերջը (1820) Հէսսէ Տարմշտատ, տուին իրենց սահմանագրութիւնները : Խստութեանց առաջին օրինակը Բրուսիա տուաւ . գոցեց մարմնակրթանոց վարժարանները . Առնգ և Եահն իրենց պաշտօնէն ընկան , դատաստանի կանչուեցան և հսկողութեան տակ դրուեցան : Կէօրէս բռնագատուեցաւ Զուիցցերի փախչելու : Եէնայի մէջ Ֆրիժ իմաստասէրը և Ոքէն բնագէտը պաշտօններէն ինկան : Գուլիէլմոս Հումպոլդտ՝ դէմ բողոքելուն համար , ստիպուեցաւ ձգելու քաղաքական կեանքը . և ուրիշ այլ անձինք և ուսուցիչք պաշտօններէն ետ քաշուեցան :

8 . ԱՒՍՏՐԻԱ . — ՅԵՏԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐՍ : — Աւստրիա Գաղղիոյ Հասարակապետութեան և Կայսրութեան պատերազմաց մէջ մինչև ցլայացիկի պատերազմը , միշտ ձախող գտնուեր էր և Գամֆո-Ֆորմիոյի (1797) , Լիւնէվիի (1801) և Փրէշպուրկի (1805) հաշտութեամբք , կորուսեր էր իր զանազան գաւառները և Փրանկիսկոս Բ ստիպուեր էր հրաժարելու Գերմանիոյ կայսրութենէն , և կոչուելու Փրանկիսկոս Ա՝ Կայսր Աւստրիոյ : 1809 ին ուղեր էր նորէն փորձ մը փորձել ընդդէմ Նաբոլէոնի , սակայն մեծապէս հարուածեալ յէքմուհւ և 'ի վարամ , Շէօնպրիւնի դաշինքը ստորագրեր էր , և 1810 ին իր դուստրը Մարի-Լուիզ հարանութեան ընծայեր էր Եւրոպիոյ աշխարհակալին : Մուքրուայի արշաւանաց միջոց նախ իր փեսային կողմը եղեր էր , բայց յետ նախնիին մինչև 1813 չէզոք ընթացք մը բռնած էր , և գաշնակցութեան մէջ մտեր էր 1814 ի Օգոստոս 2 ին :

Լայպցիկի յալթութեամբ Փրանկիսկոսի համար նոր ժամանակ մը կը սկսէր , և Շվարցէնպէրկի անունը գաշնակցաց զօրավարաց մէջ անկէ վերջը առաջին տեղին ունէր : Իրմէ ոչ սակաւ նուազ արութիւն և արթնութիւն ցըցուցեր էին Թատէցքի , Հոսդից և Պիանքի զօրավարները , ինչպէս նաև Ստեփաննոս Զէննի , որ յետոյ Ռեֆաէա անուամբ ծանօթ է : Աւստրիացի գունդերը Հաւաւի պատերազմին ալ մասնակից էին և Պաւերացւոց

հետ միաբան ջանացեր էին կտրել Նաբոլէոնի ճամբան՝ և արդէն Գաղղիոյ սահմանները հասած էին, երբ Մէդէննիք խոհեմութիւն համարեցաւ դաշնախօսութիւն մը ընել: Ասկայն Շաթիյոնի դեսպանաժողովը արդիւնք մը չունեցաւ և տեսանք Շվարցէնպէրկի ընթացքը Բարիզու վրայ. յաղթութիւնը և Նաբոլէոնի հրաժարելը: Աւստրիա յետին խոնարհութենէն մեծ փառաց հասաւ և Վէննայի արքայաժողովոյն մէջ և ոչ իսկ ընդդիմութիւն մը ծագեցաւ իր պահանջներուն վրայ: Երկրորդ պատերազմին միջոց, Աւստրիոյ զօրքը նշանաւոր գործ մը չտեսաւ: Ի Ուաթէրլու և ոչ մի աւստրիացի զինուոր կը գտնուէր, միայն պաշարմամբ և յարձակմամբ տիրեցին Հիւնէնկ բերդին, և Շվարցէնպէրկ առանց դժուարութեան մը մտաւ ՚ի Բարիզ:

Այսպէս Աւստրիա Վէննայի արքայաժողովէն վերջը կը զգենուր այն ազդեցութիւնը ՚ի Գերմանիա և յիտալիա, զոր շատ ատենէ ՚ի վեր կորուսեր էր, և փոխանակ 24 միլիոն ժողովրդեան զոր կը կառավարէր 1792ին, հիմա ունէր 28 միլիոն: Փրանկիսկոս Բ հրաժարուր էր Գերմանիոյ կայսերական թագը առնելու, սակայն ասով չէր ուզեր իր ազդեցութիւնը կորսնցնել. և Մէդէննիք պահանջեց և ստացաւ իր տիրոջ համար Ֆրանքֆորդի աւագաժողովոյն նախագահութիւնը:

9. ՓՐԱՆԿԻՍԿՈՍ ԵՒ ՄԵԴԵՆՆԻՔ. — ԻՐԵՆՑ ՎԱՐՁՈՒԹԻԻՆԸ ՅԱՒՏՏՐԻԱ ԵՒ ՅՕՏԱՐ ՆԱՀԱՆԳՍ. — Փրանկիսկոս որ յանկարծ այս բարձրութեան կը հասնէր, չունէր մեծ հանճար մը, գիտէր սակայն ընտրել իր պաշտօնեայքը և անոնց վստահել, որոնք զինքը բարձրացուցին: Սիրող էր զթօսանաց մանուաւնդ երաժշտութեան, կ'ախորժէր սիրելի ըլլալ ժողովրդեան, և մեծապէս կը նախանձէր Կարոլոս և Յովհաննէս արչիդքսերուն և Ռատեցքիի վրայ որոնք ժողովրդեան սիրելի էին: Աւստրիոյ ժողովուրդը ՚ի բնէ վարժած միապետական կառավարութեան, յօժար կը հնազանդէր Փրանկիսկոսի վարչութեանը, մանաւանդ որ արուեստք և գիտութիւնք առաջ կ'երթային, և Դրիէսդով Արևելքի հետ վաճա-

ռականութեամբ, նոր հարստութեան աղբիւր բացուեր էր: Սակայն նոյն հանգստութիւնը չէին վայելեր իր լծոյն տակ եղող օտար տէրութիւնք: Իր չափազանց ինքնակամ վարչութիւնը զինքը մինչև անգթութեան կը տանէր: Ի հեռաւորս հակառակ ըլլալով ազատական սկզբանց և սահմանադրութեանց՝ մեծ խստութեամբ կը վարուէր հպատակ ժողովրդոց հետ, որոնք հայրենասիրական փափաք կը ցուցնէին: Ի Մաճառաստան խափանուեցան աւագաց ժողովքները և Ոփսան որ միապետական վարչութեան կը նպաստէր, մեծ կոմս անուանուեցաւ: Ի Լոմպարտիա, Վենետիկի փոխարքայն կոմսն Ֆրիան պաշտօնընկէց եղաւ, որովհետև վրան կասկած կար որ ազատութիւն սիրող է, և իր աեղը ղրկուեցաւ կոմսն Սգրասսօլտօ: Կ'ըսէր անգամ մը Փրանկիսկոս Գաղղիայ դեսպանին որ « Իմ ժողովուրդս մէկզմէկ չեն ճանչնար, և մի և նոյն ժամանակի մէջ չեն հիւանդանար: Երբ 'ի Գաղղիա ջերմը տիրէ, տմենքնիդ ալ մէկ օրուան մէջ կը բռնուիք: Ես Հունգարացիները յիտալիա կը դնեմ, զիտալացիս 'ի Մաճառաստան. մէկ մէկու շեղուն չեն հասկնար և մէկմէկէ կը դարչին. իրենց հակակրօութենէն կարգաւորութիւն յառաջ կուգայ, և իրենց փոփոխակի ատելութենէն ընդհանուր խաղաղութիւն »:

Իր թագաւորութեան վրայ ամենէն աւելի ազդեցութիւն ունեցողն Մէդէոնիք էր, զոր Լայպցիկի պատերազմէն վերջը իշխան անուաներ էր. և որչափ որ ալ Մէդէոնիք բնաւ չէր խառնուէր ներքին վարչութեան, այսու հանդերձ այնքան մեծ էր Արտաքին գործոց ազդեցութիւնը, որ ամենայն ինչ իրեն ակնարկութեամբ կ'ըլլար: « Եւ Մէդէոնիք, կ'ըսէ Սփրինկէր, կը պահանջէր որ Եւրոպիոյ հետ խաղաղութեամբ երթալու համար կարևոր էր որ հպատակք կոյր հնազանդութիւն ունենան »: Փրանկիսկոս Բ և Մէդէոնիք ամենայն սըրտանց միաբան էին, և միաբան ընդհանուր Եւրոպիոյ ոստիկանութիւնը կը կատարէին: Բայց որչափ որ ազատական գաղափարաց նկատմամբ խիստ էին, ոչ նոյնպէս

նաև բարուց կողմանէ, և բոլոր քաղքին մեծ դայթակ. ղուլթեան նիւթ եղած էր Մէդէռնիք իշխանին անկարգ գնացքը: Այնչափ զանազան ժողովուրդներէ կազմեալ ըլլալով երկիրը, հարկ էր որ մեծ հսկողութիւն ունենար, գաղափարաց չտարածուելուն համար, և անոր համար կը տեսնենք քիչ վերջը որ Բրուսիոյ հետ կը միանայ Զնշէլու որ և իցէ ազատական շարժմունք. և Լայպպի կը կոչէ իբրև գաղափարների Նափոլիի Թագաւորը, որ բռնադատեալ սահմանադրութիւն մը տուեր էր. և աւստրիացի բանակ մը Ֆրիմոնտի ձեռաց տակ՝ կը մտնայ 'ի Նափոլի և ուրիշ մը 'ի Փիէմոնթ: Նոյն միջոցները գարձեալ Սիլվիօ Փէլլիքօ քաղցրախօս մատենագիրը, որ հայրենասիրութեան համար Սփիւլէրկի դառն բանտերը ձգուեր էր, կը գրէր « Իմ բանտերս » որ մշտնջենաւոր ամրաստանութիւն մը պիտի ըլլար Աւստրիոյ չափազանց խստութեանը յիտալիա և ուրիշ երկիրներ:

10. ԱՆԳՂԻԱ: — Անգղիա քսանամեայ պատերազմէն յաղթական գուրս ելեր էր: Թէպէտ ժողովուրդը բոլորովին հակառակ էր պատերազմի, այսու հանդերձ Փիգ պաշտօնեայն իր հաստատամտութեամբ յաղթեր էր ընդդիմակացից, Գաղզիոյ դէմ պատերազմը ամենայն յամառութեամբ յառաջ մղուեր էր, և Նէլսոն անժամհական անուն մը կը ստանար իր նաւական արու. թեամբ: Փիգ փափաքեր էր նաև զիռլանտա միացնելու Անգլիոյ հետ ազատութեամբ ուղղափառաց, սակայն Գէորգ Գի յանձն չառնլով Փիգ սափալուեր էր հրաժարականը տալու: Քիչ վերջը նորէն Թագաւորը զինքը գործոց գլուխ կենալու կոչեր էր, սակայն Աւագեր. լիցի պարտութեան լուրը իրեն հարուած մը եղեր էր և կը մեռնէր 1806 Յունուար 23ի:

Իրեն յաջորդած պաշտօնարանը, որուն գլուխ էր Արէնվիլ, սափալուեր էր փութով հրաժարելու, որովհետև Գէորգ Գ բնաւ առաջարկութիւն մը չէր ուղեր ընդունիլ 'ի նպաստ ուղղափառաց, որով նորէն յաղթանակեցին ազնուականք, և Փորդլանտ դքսին կը յանձ.

նուէր նոր պաշտօնարան մը կազմելու յորում կը մըտնէին Փարսըվալ, Քէննինկ, Գասլըրի: Յիրաւի բաց 'ի վերջին երկու անձանցմէ միւսերը բարձր միտք մը չուէին, սակայն այն բանը զոր Փիդ չկրցաւ իր հանձարով և քաղաքականութեամբ ընդդէմ Նաբոլէոնի, այս պաշտօնարանը իր համբերութեամբ և խոհականութեամբ 'ի գլուխ հանեց:

Երբ Նաբոլէոն Փորթուգալի պատերազմ հրատարակեւ էր, Բրիտանական վարչութիւնը զայն պաշտպանելու համար զրկեւ էր Մորնինկթոն կոմսին չորրորդ որդին՝ Արդուր Ուէլլէզլի, որ յետոյ դուքս Ուէլլինկթոն անուամբ այնքան հռչակաւոր պիտի ըլլար, և որ յետ Ամիէնի դաշանց կռուեր էր 'ի Հնդկաստան ընդդէմ Մահարաթներուն և իր քաջութեանց համար մարգիզ տիտղոսը ընդունեւ էր: Ուէլլէզլի՝ Ռոլլսայի և Վիմէրդի յաղթութեամբ Լիզպոնայի ճամբան բացեւ էր և քիչ վերջը ստիպեւ էր զՍուլթ թողուլ զՕփորդօ և Դալաւէրայի մէծ կռուով արի և հմուտ զօրավարի անուն ստացեւ էր, ինչպէս նաև Դոստ Ուէլլիդոնի պատուանունը:

Քիչ վերջը Անգղիացիք տիրեւ էին Յոնիական կըղզեաց և Սիր Ճոն Սգիւար նորէն մտեւ էր 'ի Կալապրիտ. բայց Անվէրսայի վրայ արշաւանքը ձախող դնաց, և Անգղիացիք աճապարելով ետ քաշուեցան, անբաւ աւար և մարդ կորսնցնելով:

Երբ Նաբոլէոն յետ Էքմիւհլի և Վալերամի յաղթութեանց և յետ Շէօնպրիւնի դաշնադրութեան բովանդակ ոյժը Սպանիոյ վրայ դարձուց, Ուէլլինկթոն Դորէս-Վէտրաս հռչակաւոր դրից մէջ բանակած էր, և Մասսէնա չկրցաւ հետը կռուիլ: Ուէլլինկթոն համբերութեամբ կը սպասէր հոն Մոսքուայի արշաւանաց ձախողելուն, և մինչև 1812 կրցաւ արութեամբ դէմ կենալ Մասսէնայի, Մարմոնի և Սուլթի: Վերջապէս թողուց պաշտպանողական մասը և սկսաւ ինքը յարձր. կիլ, կռուեցաւ Մարմոնի հետ յԱրափիէ և մտաւ 'ի Մատրիտ: Յետոյ գարձեալ քաշուեցաւ ձմերոցները,

և 1813 ին նորէն դաշտ ելաւ և Կրահամ և Հիլ զօրավարներուն հետ հասաւ Յովսէփ Թագաւորին՝ ի Վալլիա-տօլիտ, և Վիկտորիայի յաղթութեամբ գաղղիացի բանակը Պիրենեանցմէ անդին վանեց: Ինքն ալ անցաւ այն լեռները 1814 ին և հալածեց Սուլդ մարաջախտը մինչև ի Թուլուզ, ուր երկու բանակները արիւնհահեղ կռիւ մը ունեցան ինչպէս տեսանք:

Ուէլլինկդոն այս քաջութեամբ մեծ զօրավարի անուն ստացաւ. իսկ երբ ի Ուաթէրլու կրցաւ իր հաստա-տամտութեամբ յաղթել պատերազմական ամենէն մեծ հանճարոյն, Ուէլլինկդոնի փառքը իր գերագոյն կէտին հասաւ: Բոլոր Եւրոպա երախտագէտ գտնուեցաւ Անգլիոյ, և Լուդովիկոս ԺԸ զԱնգլիա թողլու ժամանակ կ'ըսէր Խնամակալ իշխանին որ յետ Նախախնամութեան Անգլիա պատճառ եղեր էր իր գահ դառնալուն: Քիչ վերջը Վեննայի արքայաժողովոյն մէջ Անգլիոյ ունեցած ազդեցութիւնը և շահը տեսանք, որոնք մեծապէս տարածեցին իր վաճառականութիւնքը և յարաբերու-թիւնքը:

11. ԱՂՔԱՏՈՒԹԻՒՆ. — ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՅՈՒՋՄՈՒՆՔ: — Երկարամեայ պատերազմները հասարակաց պարտքը մինչև 900 միլիոն սգերլին հասուցեր էին: Տէրութիւնը ասոր ճար մը տեսնելու մտքով ծանր տուրքեր դրաւ վաճառուց, կերակրեղինաց, բնակութեանց և կալուածոց վրայ: Տէրութիւնը ղերկրագործութիւնը ծաղկեցնելու համար արգիլեց որ օտար ցորեն ներս չթողուի. ժողովուրդը ասով ոտք ելաւ, և աւելի մեծ եղաւ սարսափը երբ իմացաւ որ վարչութիւնը 112,000 հոգւով բանակ մը սլիտի պահէր. և առաջին անգամ յետ երկար ամաց խորհրդարանը պաշտօնէին առաջարկութիւնը մերժեց և ժողովուրդը մեծ ուրախութեամբ լսեց այս լուրը (1):

Տժգոհութիւնը ընդհանուր տարածուեցաւ և աղմկալից ժողովականեր եղան ի Պըրմինկէմ, Մէնջըսդր,

(1) Cornwall Lewis, Պատմութիւն վարչութեան յԱնգլիա:

Նոդգինկէմ և 'ի Տէրպի: Այս ժողովքներուն գլուխ կեցան և ժողովրդական ճարտարախօսք, որոնք աւելի կը գրգռէին զւամիկը, որոնց մէջ անուանի եղան Սփէնս, Հէնրէյ Հէօնդ և մանաւանդ Ուիլիամ Գոպպըդ իր փառափառ լրագրով, յորում կը պահանջէր որ խորհրդարանը տարեկան ըլլայ և ընդհանուր քուէարկութիւն չնորհուի: Որչափ որ ինքը օրինաւոր միջոցներով կ'ուզէր զստոնք ստանալ, բայց իր խօսքերը մեծ ազդեցութիւն ունեցան. և 1816 Դեկտ. 2ի Լոնտրայի մէջ ամբօխը Ուոդսըն վերաքուժին առաջնորդութեամբ տարածուեցաւ փողոցներուն մէջ և կողոպտեց շատ մը կրպակներ: Յունուարի երբ Խնամակալը կ'երթար խորհրդարանը բանալու, կառքը հազիւ քարերու հարուածներէն ազատեցաւ: Նոյն միջոցին Մէնջըսդրի մէջ ալ շփոթութիւն մը եղաւ:

Պաշտօնեայք լորտ Սիտմուդ, Լորտ Գասլըի, և նոյն իսկ Քէննինկ որ Լիզպոնայի գեսպանութենէն դարձեր, ուր իբրեւ աքսոր զրկուէր էր, չէին գիտեր ինչպէս գէմն առնուլ և սլատժել: Լորտ Սիտմուդ պատուիրեց խաղաղութեան գատաւորաց բանտարգելու որ և իղէ անձն որ խռովարար գրուածք մը հրատարակէ: Սակայն 1818 տարին հունիսէնքը առատ ըլլալով ժողովուրդը քիչ մը հանդարտեցաւ և տէրութիւնը կրցաւ այլ և այլ բարեկարգութիւններ ընել 'Իրամասեղանոյն վերաբերեալ: Սակայն ժողովուրդը քաղաքական բարեկարգութիւններ կը պահանջէր: Պըրմինկէմ որ խորհրդարանին մէջ երեսփոխան չուներ, 15,000 հոգևով ժողովք մը, իրեն երեսփոխան անուանեց Չմիք Չարլ Ուոլսըլէ և իրեն յանձնեց երթալ խորհրդարանէն հաստատութիւն առնուլ: Մէնջըսդր ուղեց իրեն նմանիլ, և անբաւ բազմութիւն մը ժողովուեցան փողոցներուն մէջ. սակայն վարչութիւնը ձիաւորաց դուռնդ մը զրկեց. հոն մեծ կռիւ մը ծագեցաւ և չորս հարիւր հոգի ձիաւորներէն ոտնակոխ եղան. այս է Խորթ Մէնջըսդրի կոչուած աղետալի դէպքը. հոն էր նաև Հէօնդ որ փախաւ ձեռքերնէն: Լոնտրայի, Պրիս-

ԳՐԸԻ, ԵՌՐՔԻ և ԱԼԷՍԿՈՅԻ մէջ ժողովականներ Էղան ՄԷՆ-
ՋՐՍԳՐԻ կոտորածին վրէժը առնելու համար: Վարչու-
թիւնը զխստութիւնը սաստկացուց և հրատարակեց Վեյ-
պաֆուէրնէր, որովք կ'արգելուր ազատական գրուած-
ներ, զէնք կրել և ժողովականներ: Այսու հանդերձ այս
ժողովականները շարունակեցին. և 'ի Նորֆոլք գումարման
մը մէջ ներկայ էր նաև Թագաւորին եղբայրը Սըսսէքսի
դուքսը: Սակայն յուզմունքները քիչ քիչ դադրեցան
և երկիրը խաղաղեցաւ: Վեց պատուէրները Գէորգ Գի
վերջին հրամաններն էին:

1820

12. ՄԱՀ ԳԵՈՐԳ ԳԻ: — Դժբաղք Թագաւորը մե-
ռաւ 1820 Յունիստարին: Արդէն 10 տարուէնէ 'ի վեր
չէր Թագաւորէր. կոյր, յիմարեալ, Թափառական կը
պտտէր իր պալատան աւմն կողմ. և վարչութեան գոր-
ծերը կը տեսնային իր պաշտօնեայքը և Խնամակալ իշ-
խանը: Այսու հանդերձ ազգը մեծապէս ցաւեցաւ և
լացաւ իր մահուան վրայ, վասն զի կը սիրէր զինքը
առաքինութեանցը և քաջած վշտացը համար: Ամենը
գիտէին որ ինչ սէր ունէր իր ամուսնոյն և աղայոց
վրայ և Թերևս իր հիւանդութեան պատճառներէն մէկն
ալ անոնցմէ կրած ցաւն էր: Խելագարութեան մէջն ան-
գամ բնածին ազնուութիւն մը ունէր. և միշտ մտա-
գիւր եղած էր Թագաւորական պարտուց: Իր ատենը
մեծամեծ գէպքեր հանգիպեր էին, որոնց մէջ բնաւ մտա-
մը չէր ունեցած. և շատ անգամ և ոչ իսկ ըստ արժա-
նւոյն ճանչցած էր իր արժանաւոր պաշտօնեայքը: Սա-
կայն մեծ միտաս պատճառեց պետութեան իր յամառու-
թեամբը՝ բնաւ չուղեւծով որ և իցէ բարեկարգութիւն մը
մտցնել և դէմ կենալով ուղղափառաց ազատութեան:
Իր ամենէն ցանկալի պաշտօնեայն եղեր էր Առտինկլթոն
որ ազնուական մասէն էր, և որու համախոհ էին դարուս
երկու նշանաւոր անձինք Փասլըրի և Ուէլլինկոն:

1820

21 Յուն.

Գէորգ Գի յաջորդեց իր որդին Գէորգ Դ որ հօ-
րը ժամանակ ալ Կալէսի իշխան անուամբ խնամա-
կալ էր Թագաւորութեան, և որուն իր կնոջը գէմ բա-
ցած դատաւարանը բոլոր Եւրոպայի մեծ գայթակղու-

Թեան պատճառ եղաւ: Վերջապէս ամուսնութիւնը լուծուեցաւ. այն ատեն Թագուհին Քէննինկի դիմեց որ իր փաստաբանութեամբը պաշտպանեց զԹագուհին. և Թէպէտ Քարոլինա ոչ այնչափ բարեհամբաւ կին մ'էր, այսու հանգերձ անպարտ արձկուեցաւ: Այն ատեն իշխանուհին ուզեց Թագուհի պսակուիլ, սակայն Թագաւորը յանձն չառաւ և զինքը Ուեստմինսթէրէն մերժեց. ասկէ Թագուհին վշտացած յաջորդ տարին մեռաւ և բոլոր ազգը վրան շատ ցաւեցաւ. իբրև զս'մը զայն համարելով բռնակալութեան, և իր մահն ալ Թունաւոր մանէ առաջ եկած համարեցաւ:

1021

13. ՌՈՒՍՍԱՏԱՆ. — ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ. — ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԼԵՀԱՅ: — Գաղղիական պատերազմներով Ռուսաստանի աղքեցութիւնը աւելի ընդարձակուեր էր Եւրոպիոյ վրայ և առաջին անգամ Չար մը իբրև պարագլուխ յաղթողաց՝ Եւրոպիոյ ամենէն մեծ մայրաքաղաքներուն մէջ կը մտնար: Ռուսաստան արժանի կ'ըլլար այս պատուոյն իր կայսեր պատճառաւ որ զինուորական քաջութեան հետ աննման վեհանձնութիւն և աշխուհութիւն մ'ալ կը ժառանգէր: Աղէքսանդր և Նաբոլէոն յետ Էրլաւի և Ֆրիտլանտի պատերազմաց, Նիէմէնի վրայ մէկգմէկ դրկելով մշտնջենաւոր բարեկամութիւն մը խոստացել էին: Էրֆուրդի տեսութեամբ երկու կայսերաց բարեկամութիւնը աւելի ամրացել էր և մինչ Գաղղիացիք կը պարտէին զԱստրիացիս յԱսփէոն և 'ի Վակրամ, Ռուսերն ալ կ'արշաւէին 'ի Կալիցիա: Աղէքսանդր յաջող գտնուեցաւ նաև Տաճկաց գէմ պատերազմաց մէջ. Սիլիսդէ, Ռուսճուք, Ճիւրճէվօ իր ձեռքն անցեր էին, և Սուլթանը բռնադատուեր էր Պուքրէշի խաղաղութեան դաշինքները ընդունել:

Աղէքսանդր բաց 'ի պատերազմաց կ'աշխատէր նաև երկրին բարեկարգութեան և յառաջագիմութեան. եականչեր էր աքսորեալները, վերուցեր էր յանցաւորաց դէլարանները և ժառանգական ընչից յափշտակութիւնը. վաճառականութեան նոր ճամբաներ բացել էր և ամեն արհեստից ալ շատ մը ազատութիւններ տուեր էր: Հաս-

տատեր էր Կայսրուհեան աքէանը, և երկու մայր եկեղեցիներ կանգնեցին էր 'ի Խազան և 'ի Բեգրպուրկ: Ոչ միայն ամենայն եւրոպական վաճառք կը յաճախէին 'ի Ռուսաստան, այլ նաև Եւրոպիոյ ամեն կողմ տարածուեցան իր բերքերը: Գիտութեանց ալ մեծ խնամք տարաւ. կարգի գրաւ համալսարանները և երկու հատ ալ նոր շինեց 'ի Քերսոն և 'ի Վիլնա, ինչպէս նաև 204 վարժարան և 2,000 նախնական դպրոցներ: Այս ամեն բարեկարգութեանց, իր անկեղծ և ազնիւ վարման և մաշակամեղ բարեպաշտութեանը համար առ ինքն գրաւեր էր բոլոր հպատակաց սիրտը:

Լեհաստանի վիճակը և Օլաւնպուրկի գրաւումը 'ի Փաղղիացւոց պատճառ եղան իրեն և Նաբոլէոնի մէջ եղած բարեկամութեան աւրուելուն: Նաբոլէոն այն ատեն ձեռք զարկաւ այն աղետալի և յանդուգն պատերազմին որ անբաւ Փաղղիացւոց կորստեան պատճառ եղաւ: Փաղղիացի բանակին քաշուելու միջոց Աղեքսանդր ընդհանուր հրատարակութիւն մը ըրեր էր Վարսաւիայէն, որուն յաջորդէյին 'Բալիշի և Շոմոնի դաշնակցութիւնք:

1814
24 Փետր.

Պաշնակից իշխանաց մէջ Աղեքսանդր ամենէն սիրելին էր և ամենէն ազատականը, որով և յաղթական Բարիզ մտած միջոց Փաղղիացւոց սիրտը գրաւեր էր. և յաղթականաց ներս մտած միջոց ամենը հետաքրքրութեամբ կը հարցնէին. «Ո՞րն է Աղեքսանդր կայսրը»: Իր միջնորդութեամբ թեթևացան Փաղղիացւոց վրայ գրուելիք բեռները և Նաբոլէոնի Էլպա կղզին տրուեցաւ (1): Յետ առաջին մասից 'ի Բարիզ Լինտրա գնաց ուր կեցաւ ամիս մը, և անկէ անցաւ 'ի Վեննա գրեթէ իբրև իշխանասպետ մը հրամայելու հոն ժողովուելիք արքայաժողովոյն և «միանգամայն ամենուն աչքը իր վրան դարձնելու համար» կ'ըսէ Մէգէռնիք: Արքայաժողովոյն մէջ

(1) Շուվալով կոմսին յանձնեցին էր ընկերելու Նաբոլէոնի մինչև աքսորանաց վայրը և այս խօսքերս ըսեր էր «Այս մեծ պաշտօնը քեզ կը յանձնեմ, դու քու գլխովդ ինչ պատասխանատու պիտի ըլլաս, թէ յանկարծ մազ մը ինկնայ Նաբոլէոնին գլխէն»:

իր նուիրակքը եղեր էին Նէսէլըոտ, Ռացոմմովսքի, Գափօ տ' Իսդրիա և Ստաքքէլպերկ . իսկ Լէհաստանի վերաբերեալ խնդիրները յանձներ էր Զարդորիսքիի և Անդէգի :

Յետ փախստեան Նաբոլէոնի յիշպայէ, տեսանք Աղէքսանդրի բռնած ճամբան . որ խոստացաւ գործածելու մինչև իր « յետին զինուորը և յետին ուռալին » : 167,000 բանակի մը ընդհանուր հրամանատարը եղաւ Պարբէլ Թուլի որուն մէջ կը զօրավարէին գարձեալ Տոքդուրոֆ, Ռայէվսքի, Սախէն, Լանկրոն, Էրմոլոֆ, Վինձինկրոտ, Փահլէն :

Ուաթէրլուէն վերջը Աղէքսանդր կրկին մտաւ 'ի Բարիզ և հոն գարձեալ բացարձակ արդարութան, հոգւոյ մեծութեան, ընդհանուր եղբայրութեան վրայ . Գրիւսանէր տիկնոջ հետ ստէպ խօսակցութեամբ Սբաւան Դաւիթյան-Լիւնը կազմեց, որուն նպատակն էր ժողովրդոց վարչութիւնը հաստատել ըստ քրիստոնէական վարդապետութեան և բարոյականի :

Աղէքսանդր Գալլիայէն քաշուելու միջոց հոն թողուց զՎորոնցոֆ զօրավարը 27,000 հոգւով և 84 թընդանօթով բռնելու զՇամփաններ և Լորէն . քաղաքագիտական խնդրոց համար ալ թողուց զԱլոֆէոս որ կը նստէր 'ի Նանսի :

Երբ գարձաւ նորէն 'ի Ռուսաստան, ծաւալեց Ս. Գրոյ ընկեր-Լիւնը զոր նոր հաստատեր էր Կալեցին իշխանը, Աւետարանը տարածելու համար . վանեց Յիսուսեան ընկերութիւնը . Գուրլանտիոյ, Լիվոնիոյ և Էսթոնիոյ մէջէն գերութիւնը ջնջեց, և ջանաց նուազեցնել հասարակաց պարտքը :

Ինչպէս տեսանք Վեննայի արքայաժողովով Լէհաստանի մեծ մասը Ռուսաց ձեռքը մնացեր էր և Աղէքսանդր խոստացեր էր ազատ սահմանադրութիւն մը և ներկայացուցիչ վարչութիւն մը տալ անոր . Կայսր Ռուս 30 Ապր. 'իոյ տիտղոսին վրան աւելցաւ նաև Թաֆտուր Լէհաստանի . և Յունիս 16 ին թնդանօթի ձայնը 'ի Վարսաւիա, Լէհաստանի վերականգնումը կ'աւետէր և բանակը

Վոլայի գաշտերուն մէջ հաւատարմութեան երդմունք կուտար: Նոր սահմանադրութիւնը Դեկտեմբերի սկսաւ 'ի դործ դրուիլ: Երկու ժողովք կային, ծերակոյտ և երեսփոխանաց խորհրդարան: Ընտրողութեան իրաւունքը կալուածական սրոյց վրայ հիմնեալ էր. պաշտօնեայք պատասխանատու էին. դատաւորք անկախ. տպագրութիւնը ազատ էր: Աղեքսանդր անձամբ եկաւ նաև 'ի Վարսաւիա գործադրութիւնը տեսնելու. լեհացի պաշտօնեաներ դրուեցան Վարչութեան գլուխ. Մայոն չէք հին զինուորականը փոխարքայ դրուեցաւ. կայսեր եղբայրը Կոստանդին՝ հրամանատար լեհ բանակին. Նովոսիլցով՝ կայսերական նուիրակ: Պաշտօնեայք վարչութեան ատեանը կը կազմէին. և Թագաւորութեան ատեանը ձեւացնելու համար հարկ էր որ ուրիշ գլխաւոր պաշտօնակալք ալ մասնակցէին:

Աղեքսանդր կրնար համարիլ որ հասեր էր իր նպատակին. իսկ Թէ ընդհանուր Եւրոպիոյ մէջ որչափ էր իր ազդեցութիւնը, յայտ է ապագայ արքայաժողովներէն յորս առաջինը եղաւ Էսլաշափէլինը:

1818
9 Հոկտ.

14. ԱՐՔԱՅԱԺՈՂՈՎ, ԷՍԼԱՇԱՓԵԼԻ: — Տեսանք որ Գաղղիոյ դրամական սնտեսութիւնը շատ ծանրացած էր օտար զինուորաց պահպանութեամբը, որոնց համար տարին 130,000,000 ֆր. կը տրուէր. Թող պատերազմին ծախքն որ էր 700,000,000 վճարելիք հինգ տարուան մէջ: Ասկէ զատ առանձնական անձինք ալ ելան դրամական պահանջներ ընելու այն ամեն փեսսուց համար զորոնք կրած էին նախ քան զ1814. մինչև Հենրիկոս Դի ժամանակէն պարտքեր կը պահանջուէին: Այս ամեն սլարտքերը երկուք ու կէս միլիարէն աւելի էին, որոնց դէմ բողոքեր էր Ռիչլիէօ առ կայսերս, և Աղեքսանդր կայսրը մեծապէս նուազեցուցեր էր անոնց թիւը: Իսկ պատերազմի և զինուորաց ծախքը՝ ազգը մեծաւ անձնանուիրութեամբ վճարեց, որպէս զի օտարք օր մը առաջ հեռանան 'ի Գաղղիոյ, որուն համար մեծապէս կ'աշխատէր Ռիչլիէօ:

Վերջապէս Ռուսիոյ, Աւստրիոյ և Բրուսիոյ ինքնա-

կալք միաբանեցան յԷսլաշաբէլ և Ռիշլիէյի հետ, իբրև ներկայացուցիչ Փաղղիոյ, դաշնագրութիւն մը գրին, որով Նոյեմբերի 30 ին օտար զօրքը Փաղղիայէն դուրս պիտի ելլէր: Թէ Ռուսիոյ կայսրը և թէ Բրուսիոյ թագաւորը Էսլաշաբէլ չգացած Բարիզ Լուգովիկոս ԺԼԻ այցելութեան եկան: Այս դաշնագրութեամբ որչափ որ ալ Փաղղիա Սրբազան Դաշնակցութեան մէջ կը մտնար, սակայն իբրև երկրորդական Պետութիւն մը, և չորս մեծ դաշնակիցք մէջերնին տռանձին դաշինքով մը կը սահմանէին թէ ի՞նչ կերպով պիտի շարժին, եթէ յանկարծ խռովութիւն մը ծագէր յԵւրոպայ:

15. ԱԶՏԱԿԱՐԻՔ. — ՏԸԳԱՋ. — Օտարաց քաշուելովը, Փաղղիոյ մէջ սկսան երևնալ կամաց կամաց նոր կուսակցութիւններ, ապառաժնի կամ անխիղճ կոչուած. և 1817 ի խորհրդարանին հինգերորդ մասին նորոգուելուն ժամանակ, այս կուսակցութենէն իր մէջը կը մտնային Լաֆիդ, Տիւփէն ա' Էօռ, Փաղիմիր Փէրիէ: Օտար իշխանք, մասնաւորապէս Աղեքսանդր կայսրը, խորհուրդ կուտային Ռիշլիէյի բարեկարգել և չափաւորել ընտրութեան օրէնքը և ջանալ զօրացնել ծայրայեղ թագաւորականաց կողմը: Ռիշլիէո հակամէտ էր հետեւիլ այս քաղաքականութեան, բայց Տըգազ՝ Ոստիկանութեան պաշտօնեայն համոզեց զԼուգովիկոս ԺԼ իր գաշանց թղթէն չխտորիլ, որով ստիպուեցաւ Ռիշլիէո դուքսը իր պաշտօնէն հրաժարելու: Սակայն խորհրդարանը՝ Ազգին առ նա երախտագիտութիւնը յայտնելու համար, զօտարը Փաղղիայէն դուրս չանելու ջանից պատճառաւ, իրեն ազդային վարձք մը վճռեց. ինքն ալ Պօրտոյի ապաստանարաններուն շնորհեց այն գումարը: Քիչ ատենէն Տըգազ Պաշտօնարանին գլուխ անցնելով, ոչ ազատականաց կողմը բռնեց և ոչ թագաւորականաց. և որովհետեւ Ատենականաց Ժողովը շատ աժդոհ էր Ռիշլիէօի քաշուելուն վրայ, անոր համար, Տըգազ 61 նոր ատենականներ յանկարծ ընտրել տուաւ, որոնք չափաւոր կարծեաց կողմնակիցք էին: Ասով երկու կուսակցութիւնքն ալ կը ջանար հաւասար-

1810
29 Դեկտ.

րակշիռ բռնել: Ազատականք, տպագրութեան վերաբերեալ մէկ քանի տրուած ազատութիւններէն խրախուսուած. կ'ուզէին առաջարկել խորհրդարանին մէջ բոլոր տարագրելոց մինչև արքայասպանից դարձն ալ, բայց Տըգազ թագաւորականքը հանդարտեցնելու համար մերժեց այս խնդիրը: Այսու հանդերձ կամաց կամաց շատերը դարձան 'ի Փաղղիա:

1819
Սեպտ.

Նոյեմ.

Լուդովիկոս ԺԸ կը յուսար որ վերջի ցուցըցած ազատասիրութեամբ չահած ըլլայ զժողովուրդը, որով և անշուշտ խորհրդարանին հինգերորդ մասին նորոգուելուն, Տէրութեան առաջարկեալքը ընտրուէին. Բայց խաբուեցաւ: Ընտրելոց երկու երրորդը ազատականացմէ էր, որոնց թիւէն էր նաև ծեր հռչակաւորն Կրէկուար, երբեմն եպիսկոպոս Պլուայի, որ թէպէտ Լուդովիկոս ԺԶի մահուան քուէարկութեան ներկայ չըլլալով, քուէ սուած չէր, բայց ապա թղթով հաւանութիւն տուած էր: Ազատականք անգամ տժգոհ էին այս ընտրութեանց վրայ, և Կրէկուարի ընտրութեան ձեւին մէջ թերութիւն մը գտնելով, ընտրութիւնը ոչնչացուցին: Լուդովիկոս վշտացած նոր խորհրդարանին վրայ, ուզէց ընտրութեան օրէնքը բարեկարգել, և որուն Տըգազ ալ հաւանութիւն տուաւ. այս պատճառաւ պաշտօնէիցմէ ոմանք հրաժարեցան, ամբաստանելով զՏըգազ որ բնաւ սեպհական կողմ և կարծիք մը չունի, և միշտ անորոշ է իր խորհրդոց մէջ:

1820
Փետր.

16. ՍՊԵՆՈՒԹԻՒՆ ՊԵՐԻԻ ԴՔՍԻՆ. — ՕՐԷՆՔ ԿՐԵՒՆ ԲՈՒԵԻ. — ՎԻԼԼԷԼ ՊԱՇՏՈՆԱՐԱՆԸ: — Երբ Տըգազ կը ջանար Աջակողմանց հեա բարեկամանալ և ընտրութեան օրինաց փոփոխութիւն մը ընել, աղետալի դէպք մը իր անկման պատճառ եղաւ: Պէրիի դուքսը թէատրոն մտնալու ասէն մահացու վէրք մը ընդունեցաւ. բոլոր արքունական ընտանիքը և Լուդովիկոս ԺԸ վաղեց հանդիսից տեսչին խուցը ուր տարուեր էր իշխանը: Հարուածը խոր էր և անկարելի աղատել զիշխանը որ քիչ վերջը մեռաւ հոն: Լուվէլ՝ զինքը վերաւորողը 26 տարուան երիտասարդ մ' էր, և խոստովանեցաւ որ

Պուրպոնի ցեղին յաջորդութիւնը վերցնելու համար միայն այս դործոյն յանգցներ էր, և թէ ամենեւին համախոհ մը չունէր: Նոյն բաները հաստատեց թէ դասապարտութեան և թէ մահուան ժամանակ ալ:

Այս մահուան պատճառ ազատականք համարուեցան, և թագաւորականք մանաւանդ արքունի ընտանիքը, ստիպեցին զԼուդովիկոս ԺԼ Տըգազ կոմսը ձգելու: Թագաւորը բռնադատուեցաւ, ուղեւոր միանգամայն պատուել զանիկայ, իրեն դուքս պատուանունը տուաւ. և նորէն պաշտօնարան մը կազմելու համար զՌիչիէօ կանչեց, որուն մեծապէս օգնել կը խոստանար Արդուայի կոմսն ալ: Մէկէն անձնական և տպագրութեան ազատութիւնք վերցուեցան: Կրիիս քահանայ մը օրէնք մը առաջարկուեցաւ, որով երկու ընտրողական ժողովք կը կազմուէին: Թագաւորական և ազատական երեսփոխանաց կոիւր սաստկացաւ: Ազատական երեսփոխանք Լաֆիդ, Լաֆայէթ, Ֆուա զօրավարը, Գազիմիր Փէրիէ, Պէնթամեն Գոնսդան, Մանիւէլ, մայրաքաղաքին շփոթութիւնը իրենց նպաստ առնելով, բողոքեցին այս օրինաց դէմ: Խորհրդարանին մէջ սաստկապէս խօսեցան Ռուայէ Գուլար և Ֆուա զօրավարը, սակայն այսուհանգերձ իրիկս քահանայ մը օրէնքը ընդունելի եղաւ:

1820
Փետր.1820
12 Սեպտ.

Խորհրդարանին նոր ընտրութեանց մէջ չափաւոր մասը զօրացաւ և պաշտօնարանին մէջ մտան Վիլլէլ և Գոպլէր երկուքն ալ ծայրայեղ թագաւորականք: Սակայն Խորհրդարանը գոհ չէր Ռիչիէօ պաշտօնարանին բռնած ճամբուն վրայ. երկրորդ անգամ Ռիչիէօ ստիպուեցաւ հրաժարելու և իրեն յաջորդեց Վիլլէլ՝ որ նշանաւոր եղած էր գրամական տնտեսութեան մէջ: Քիչ վերջը վրայ եկաւ Սպանիական պատերազմը. որուն մասնակից գտնուեցան Գազիմիր Սրբազան Դաշնակցութեան կամքը կատարելու համար, ինչպէս որ յետոյ պիտի տեսնանք: Այս միջոցիս թագաւորականք մեծ ուրախութեան նիւթ մը ունեցեր էին. Պէրիի դքսուհին որ ամուսնոյն մեռած միջոց յղի էր, արու զաւակ մը ունեցաւ, զոր Հենրիկոս Դուքս Պորտոյի անուանեցին:

1821
Դեկտ.

17. ՄԱՃ ՆԱԲՈԼԷՌՆԻ Ի Ս. ՀԵՂԽԵ. — Ասոնք Եւրոպայի հանդիպած ժամանակ, կը մեռնէր հեռաւոր աշխարհի մը մէջ, 'ի Ս. Հեղինէ, Եւրոպայի տասը տարի ընդհանուր հրամանատարը, որուն անունը և գործերը այնքան մեծ էին որ գեռ 'ի կենդանութեան իբրև վիպասանութիւն մը բերնէ բերան անցեր էին : Եւ սակայն այսպիսի մեծ անձ մը զոհ կ'ըլլար անգղիական և եւրոպական ատելութեան. կամ լաւ ևս ըսել զոհ կ'ըլլար այն հրկիւղին զոր շնչեր էր ամենայն իշխանաց :

Ս. Հեղինէ կղզին հրաբուխի մը ծնունդ կը համարուի. կղզւոյն մեծ մասը բարձունք են, և իր շրջապատն է 10 մղոն. յամենուստ անմատչելի բաց 'ի փոքրիկ նաւահանգիստէ մը որ Ճէմս-Դոուլ կը կոչուէր : Որչափ որ տխուր և ահաւոր կերպարանք մը ունի, սակայն երկար ճանապարհորդութեանց մէջ յովկիանոսի միակ կայարան ըլլալով, ճանապարհորդք սիրով կեչլան 'ի ցամաք և իրենց համար անձկալի վայր մ' է : Նաբուլէոնի հոն հասած ժամանակ, մէջի լաւագոյն բնակութիւնն էր Փլանգէշըն-Հաւսուզ, ուր կը նստէր Նեպկային ընկերութեան կողմանէ վարիչն. և Նաբուլէոնի համար Լոնկուուտ կոչուած տափարակին վրայ ածապարանօք բնակութիւն մը շինուեցաւ, ուսկից չէր կրնար հեռանալ առանց անգղիացի սպայի մը ընկերութեան. անոր համար և ոչ իսկ կ'ուզէր հեծելութիւն ընել որ իր առաջնութեան ամենափարեւոր էր : Գողթըն ծովակալը խիստ հրամաններ ընդունած էր Լորտ Պաթըրադ Գողթականութեանց պաշտօնէէն և չէր կրնար զանց ընել զանոնք կատարելէն. այսու հանգերձ կը ջանար ըստ կարելւոյն մեղմացնել այս բանտարգելութեան դառնութիւնը, եթէ կարելի էին մեղմանալ անձի մը համար, որուն գիմաց Գողթիա և ամբողջ Եւրոպա պզտիկ երեւցեր էր : Կղզւոյն ընդհանուր վարիչ զրկուեցաւ քիչ վերջը Սիր Հըտսըն Լօ որ վախնալով յԵւրոպա չամբաստանուի իբրև Գողթականութեանց պաշտօնէին հրամանները չկատարող, խոտագոյն գտնուեցաւ քան զԳողթըն ծովակալը. և Նաբուլէոն որ ծովակալին հետ ընտանութիւն մ' ունէր, նոր վարիչն հետ անհաշտ ատելութիւն մը զգաց :

Նաբոլէոն իր ամեն միութարուծիւնքը ընթերցմունքէ և իր պատերազմաց գրուածնէն և իր աքսորանաց ընկերներէն դտաւ : Պերգրան մեծ մարաջախտը իր հետը ունէր իր ամուսինը և Մոնդոլոն իրեն տիկինը և որդիքը , որոնք մեծ միութարուծիւն մ'էին Նաբոլէոնի , թէպէտ ստէպ պակաս չէին գժտուծիւնք այս ընտանեաց մէջ , մին միւսին վրայ նախանձելով . և շատ անգամ կարեւոր եղաւ որ Նաբոլէոն միջամտուծեամբ զիրենք խաղաղութեան յորգորէ : Նաբոլէոնի համար դարձեալ զբաղմունք մ'էր ընդունիլ երբեմն նշանաւոր ճանապարհորդներ որոնք Հնդկաստանէն յԵւրոպա կ'անցնէին . և որոնց կը բողոքէր վսեմութեամբ մը կրած հալածանաց համար : Ոմանք կ'ընծայեն Նաբոլէոնի նաև փախըստեան խորհուրդ մը 'ի կղզւոյն , սակայն Նաբոլէոն եթէ կարենար իսկ փախչիլ , գիտէր որ ալ Եւրոպա իրեն համար չէր և աւելի կ'ընտրէր այս վիճակը քան աննշան թափառել յԱմերիկա :

Սիր Հըրոսըն Լօ , քիչ քիչ հեռացուցեր էր Նաբոլէոնի քովէն այն անձինքը որոնք իրեն սիրելի էին . Լաս Քազ իր սիրելի թարգմանը Եւրոպա ստիպուեր էր երթալու , յետ ամիս մը բանտարգելութեան իբրեւ ծածուկ նամակ գրող յԵւրոպա : Վարիչը Նաբոլէոնի քովէն հեռացուց և զրկեց յԵւրոպա իր բժիշկը Օ' Մերա , որովհետև ասիկայ չէր ուզած պատմել ինչ որ կը խօսէր Նաբոլէոնի հետ : Գոգալըն ծովակալին ազնուական և ազնուասիրտ անձ մը յաջորդելու էր Մալգոլմ ծովակալը , որ իր ամուսնոյն հետ ամեն պատիւ և սէր կը ցուցունէր հուշականուն կալանաւորին . Մալգոլմ մէկէն անվստահութեան մէջ ինկաւ և կանչուեցաւ յԵւրոպա : Կուրժօ զօրավարն ալ մեկներ էր յԵւրոպա , ինչպէս նաև Մոնդոլոն տիկինը իր որդւոցը հետ . նոյնը կը փափաքէր նաև Պերգրան մարաջախտին տիկինը :

Այս ամեն վտերը , ինչպէս նաև անշարժութիւնը և բնակութեան վատաւորողութիւնը քիչ քիչ ստամոքսի ծանր հիւանդութիւն մը պատճառեցին իրեն : Սիր Հըրոսըն Լօ կը վախնար միանգամայն որ չամբաստանուի

իբրև կաշանաւորին մահը երազ հասցնող մը, և շատ աշաւեց զՆաբոլէոն որ բժիշկ մը ընդունի և հրաման տուաւ ձիով պտըտիլ ազատ մինչև երեք մղոն ընդարձակութեան տեղ մը: Նաբոլէոն անհոգ իր կենաց երկարելուն վրայ, իր միսիթարուծիւնը ընթերցմանց մէջ կը գտնէր և կը շարունակէր իր երկասիրութիւնքը Կեսարու, Դիւրէնի, Կուստաւ Ատուլֆի, Գոնտէի և Փրեդերիկոս Իի վրայ: 1819 ին իր հօրեղբայրը Ֆէս ծիրանաւորը՝ իրեն բժիշկ մը և երկու քահանայք ղրկեց. և Նաբոլէոն ամենայն եռանդեամբ սկսաւ մտադրութիւն ընել իր կրօնական պարտուց, և նոյն յորդորը կուտար իրեն հետ եղողներուն ալ: 1820 ին սկիզբը իր բժշկէն բռնաբատուելով շարժման նպատակաւ, սկսաւ երկիր աշխատիլ, բանջարեղէններ դարմանել և կաղնիներ տնկել, որոնցմէ ոմանք դեռ հովանի կ'ընեն կղզւոյն: Այս շարժմանց վրայ առողջութիւնը քիչ մը առեն կազդուրեցաւ, սակայն շատ քիչ. փութով ստամոքսի ցաւերը նորոգուեցան, ոյժը կորսնցուց և ատենելով որ ալ մահը մօտեցեր է, յետ իր հոգևոր պատրաստութեան գրեց իր Կտակը որով կը վարձատրէր առատապէս իր աքսորանաց ընկերքը. 2 միլիոն ֆր. Մոնդոլոն կոմսին կը թողուր. 800,000 ֆր. Պերդրանի և 500,000 ֆր. իր սիրելի և հաւատարիմ Մարշան սենեկապանին որուն տուաւ նաև Սրգենսիա թագուհւոյն անդամանդեայ ժլնոցը: Վարձատրեց նաև զբժիշկը, քահանայքը և միւս ամեն անձինքը: Աքսորանաց յիշատակներ որոշեց իր ընտանեաց ղրկուելու համար և պատուիրեց մանաւանդ իր սիրտը օւղոյ մէջ գրած Մարի-Լուիզի տանելու. կը փափաքէր նաև որ օր մը մարմինը տարուի ի Գազլիա: Յետոյ ինքը կարգադրեց իր յուղարկաւորութիւնը ըստ արարողութեան ուղղափառ եկեղեցւոյ և դառնալով իր մերձակորաց կ'ըսէր որ « Դուք քիչ առենէն Եւրոպա պիտի դառնաք, պիտի ատենէք հոն իմ փառացս փայլը՝ չբեղացած նաև ձեր անձնանուիրմամբ. ամենը զձեզ երջանիկ պիտի համարին, ես կ'երթամ, գտնելու Քլէպէր, Տըզէքս, Լան, Մասսէնա,

Պէսսիէր, Տիւրոք, Նէյ . . . »: Ամեն անգամ որ այս յետնոյս անունը կը յիշէր կը հառաչէր և կ'աւաղէր որ այնպիսի անկեղծ անձ մը իբրեւ մատնիչ սպանուեր էր: Օր օրուան վրայ կը ստատկանային ցաւերը, և յետ մեծապէս կրեւու Մայիս 2, 3, 4 ին, վերջապէս Մայիս 5 ին կը թողուր երկրաւոր և թշուառ կեանքը: Ո՞վ տասը տարի առաջ այսպիսի վերջ մը կը գուշակէր Եւրոպիոյ առաջին զինուորական հանձարոյն: Իր յուշարկաւորութեան կը գտնուէին իր բարեկամքը, վարիչը, բոլոր թէ ցամաքային և թէ ծովային սպայակոյտը, և իր բարեկամքը յետ վերջին անգամ մ'ալ աղօթելու իր գերեզմանին վրայ դարձան յԵւրոպա, ուր ամեն տեղ մեծ ընդունելութիւն գտան և մեծ սէր:

Այս վերջը պիտի ունենար դարուս ամենէն մեծ զինուորական և օրինադիր հանձարը, որ իր մահուընէն վերջն ալ տակաւին 50 տարիէն աւելի Եւրոպիոյ ուղղիչը պիտի ըլլար իր ազգեցութեամբ և օրէնսդրութեամբ: Եւ եթէ իր մեծ յատկութեանց հետ գիտցած ըլլար գոհանալ չափաւորով և չարհամարհել սլաւտեալքը և իր կենակիցքը, տակաւին ցայսօր թերևս հաստատ պիտի տեսնայինք Դադղիոյ գահուն վրայ իր թողունքը և ցեղը: Սակայն և ոչ իսկ բողոքովին իր վրայ կրնանք ձգել իր անկման բովանդակ սլատառքը, այնքա մաս մը ժամանակին, և միւս մաս մ'ալ գաղղիական ազգին բնաւորութեան. և ամեն պարագայքը մէկ տեղ կշռելով ուրիշ բան չմնար մեզ, բայց զարմանալ և հիանալ այն մեծամեծ գործոց վրայ որոնք դարուս սկիզբը պատահեցան:

Յեղափոխութիւնք . վերոնայի արքայաժողով

1. Սպանիա . — Փերտինանտու Է և Խորհրդա-
րանը : — 2. Գաղթականութեանց բաժնուիրը : —
3. Յեղափոխութիւն 'ի Սպանիա . — Ապստամբու-
թիւն զօրաց . — Ռիեկօ : — 4. Յեղափոխութիւն և
հակառակ-Յեղափոխութիւն ընդ թուր Սպանիա . —
Սան-Միկէլ Խորհրդարանը : — 5. Ազգարարութիւն
Պետութեանց : — 6. Փորթուգալ . — Յեղափոխու-
թիւն 'ի Փորթուգալ . — Յովհաննէս Զ : — 7. Հակառա-
կորդք. Տօն-Միկէլ . — Տօն-Փետրօ . — Տօնա-Մա-
րիտ տա Կորիա : — 8. Իտալիա . — Քարպունարի-
ները : — 9. Նափոյի . — Փերտինանտու Ա : — 10.
Յեղափոխութիւն 'ի Նափոյի և սամանադրութիւն : —
11. Արքայաժողովք 'ի Դրոփիա և 'ի Լայպախ .
Միջամտութիւն աշտրիական : — 12. Փիեմոնթի
վիճակը : — 13. Յեղափոխութիւն 'ի Փիեմոնթ . —
14. Վիկտոր Էմմանուէլ Ա կը հրաժարի . — Գառլօ
Զէլիլէ . — Նուաձումն Յեղափոխութեան : — 15. Ար-
քայաժողով 'ի Վերոնա . — Միջամտութիւն 'ի Սպա-
նիա : — 16. Միջամտութեան խնդիրը 'ի Գաղղիա : —
17. Գաղղիոյ բանակը 'ի Սպանիա . — Գատիլէի
առումը . Խորհրդարանի լուծուիրը : — 18. Ռիեկոյի
լուծուիրը . — Դրոքստերոյի առումը . — Սպանիոյ
նուաձուիրը : — 19. Մահ Աղեքսանդրի . — Իր կար-
գաւորութիւնքը .

1. ՍՊԱՆԻԱ . — ՓԵՐՏԻՆԱՆՏՈՍ Է ԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԸ (1) . —
ՅԵՆ ՈՐՈՅ ՆԱԲՈՂԵՈՆ ԻՐ ՅՈՎՆԷՓ ԵՂՔԱՅԻՐԸ ՍՊԱՆԻՅՈՅ

վրայ թագաւոր դրեր էր, Սպանիացիք ստոյգ հայրե-
նասիրութեամբ մը չուզեցին բնաւ հաւանութիւն մը
տալ այս օտար իշխանութեան. և ամեն կողմ բազմա-
թիւ անկախ ոստիկանութիւններ կազմուեցան: Չէին
գիտեր Սպանիացիք որ մինչդեռ իրենք կեանքերնին
պատրաստ էին զոհելու իրենց թագաւորին համար,
Փերտինանտոս Է ինքզինքը զուարճութեանց տուած
էր 'ի Վալէնցա, զոր կը պատրաստէր իրեն թայրան Նա-
բոլէոնի հրամանով. ուրախակցութեանց նամակներ կը
գրէր Յովսէփ թագաւորին, կ'աղերսէր Նաբոլէոնի որ-
գեգրութիւնը ընդունելու, և այնքան չքեղ և մեծ լու-
սաւորութեամբ կը հռչակէր Գաղղիացւոց բանակին
յաղթութիւնքը, մինչև անգամ կը վախէր թայրան որ
իր գլեակը չհրդեհի: Գորդէսը չուզելով հնազանդիւ
օտար թագաւորի, և միանգամայն ինքնագլուխ մնալով
Փերտինանտոս Էի աթոռէն հրաժարելովը, յարմար
առիթ մը սեպեց շատ մը ազատութիւններ ձեռք բե-
րելու, և սահմանադրութիւն մը շինեց գաղղիական
1792ի սահմանադրութեան վրայ. մէկ միայն խորհրդա-
րանով զոր հրատարակեց Մարտի 19ին: Նաբոլէոն տես-
նելով որ անհնար էր նուաճել այսպիսի ազատասէր ժո-
ղովուրդ մը, և թէ երկիրը երթալով կ'աւերի և անթիւ
էին սպանութիւնք ինքն ալ պաշարուած էր 'ի դաշ-
նակցաց, Փերտինանտոսի հետ դաշնագրութիւն մը
ըրաւ. որով Փերտինանտոս նորէն Սպանիոյ թագաւոր
կ'անուանուէր, այն պայմանաւ որ արձկէ անգղիացի
գունդերը և Յովսէփի կողմնակիցքը չհալածէ, ինչպէս
նաև 30 միլիոն թոշակ մը տայ Կարոլոս Դի որ 'ի Հռովմ
կ'ապրէր: Սպանիացիք մոռնալով Փերտինանտոսի բնու-
թիւնը և բարքը, հայրենասիրական ոգւով միայն մոտ-
ծելով, ուրախութեամբ լսեցին այս լուրը և Փերտի-
նանտոս Է Մարտի 22ին մտաւ 'ի Սպանիա:

Սակայն Գորդէսը Փետրուար 2ին սահմաններ էր
որ Փերտինանտոս Է իր իշխանութիւնը չսկսի 'ի գործ
դնել. մինչև որ Գորդէսին մէջ չերդնու սահմանադրու-
թեան պաշտպանութեանը: Ժողովուրդը ամեն կողմ

1812

1813

11 Դեկտ.

1814

1814

մեծ տօնախմբութեամբ և հանդէսներով ընդունեցաւ զինքը և Սպանիոյ ընդհանուր փափաքն այն էր որ Թագաւորը իր լիովին իշխանութիւնը ունենայ . սակայն Փերտինանտոս խոհեմութիւն համարեցաւ առ ժամ շահիլ սահմանադրականքը . հաւանեցաւ սահմանադրութեան, և մինչև այս իր հաւանութիւնը Գորդէսին ալ թողթով իմացուց, ինչպէս նաև Գորդէսէն ընտրուած Լաֆաորո-Լէտն խնամախնայեալն ։

Բայց իր պաշտականքը, ազնուականաց մեծ մաս մը . ինչպէս նաև Գորդէսէն ոմանք, կը յորդորէին զինքը ետ կենալու իր հաւանութենէն ։ Փերտինանտոս ժողովրդեան գտած ընդունելութենէն խրախուսուած Վալէնցա եղած միջոցը նուիրակներ զրկեց 'ի Մատրիտ ժողովուրդը 'ի նպաստ իրեն շահելու, և գունդ մ' ալ ձիաւոր' Գորդէսը սանձելու համար ։ Մի և նոյն միջոցին Վալէնցայէն հրովարտակ մը հրատարակեց որով կը բողոքէր ընդդէմ Գորդէսին որ իր արքայական իրաւունքները յափշտակեր էր, և մահ կը սպառնար անոնց՝ որոնք ուզէին նորոգել այն կարգադրութիւնքը ։ Բայց միանգամայն կը խոստանար քիչ ատենէն սկսել Գորդէսի ընտրութիւնը ինչպէս նաև անձնական և տպագրութեան ազատութիւնը ։ Մանքա եղած ժամանակ իրեն ընդառաջ եկեր էին Գորդէսին նուիրակները զորոնք չընդունեցաւ . և Էկիա զօրավարը իր հրամանով բռնել տուաւ բոլոր այն ատենականները և երեսփոխանները որոնք սահմանադրութեան կողմն էին, յորս էին նաև Մարգինէզ տէլա-Ռօզա, Արկուէլէզ, Մուլոս-Դորրէրօ ։ Ժողովուրդը զԹագաւորը բացարձակ իշխան հրատարակեց, Թագաւորն ալ քիչ օր վերջը Մատրիտ մտաւ և փութով պաշտօնարան մը կազմեց ։ Սակայն պաշտօնէիցմէ աւելի մեծ ազդեցութիւն ունէին Թագաւորին մտերիմներն Ալակոնի դուքսը, Մոնդէնէկրօ սենեկապանը, Դագիլէֆ ռուս գեսպանը, և ուրիշ իրեն սիրելի անձինք ։ Ամեն կողմ բանտարգելութիւնք կը շարունակէին և ո՛ր և իցէ վիճակ մը և աստիճան մը չէր փրկեր սահմանադրական մը ։ Վճիռները արագ արագ կը տրուէին,

կամ մահ կամ բռնի աշխատութիւն (1)։ Շատ մը զօրափարներ որոնք Փերտինանտոսի պաշտպանութեան պատճառաւ կայարուութեան դէմ կռուած էին, հիմայ յուսահատած Նաբոլէոնի կը դիմէին. ուրիշներն ալ ապստամբութիւն փորձեցին. և ապստամբութեան առաջին նշանը տուողը եղեր էր Էսփոզի Մինա, որ հետեոյ չգանելով, Գաղղիա ապաւինեցաւ. բայց իր ապստամբութիւնը շատ մը մահերու պատճառ եղաւ. բոլոր Եւրոպա տհաճեցաւ այս կերպ վարչութեան վրայ, և զայն իմացուցին իրենց պաշտօնէից ձեռքով։ Իւր դաստիարակն Էսփոյիքուիզ որ համարձակեր էր քանի մը գիտողութիւններ ընելու, փութով աքսոր զրկուեցաւ։ Սպանիա Կարոլոս Դի ժամանակէն աւելի խեղճ վիճակի մէջ ինկաւ։ Արգէն գանձը երկար պատերազմներով պարպուեր էր, և մի միակ արժանաւոր պաշտօնեայն Մարգին տէ Կարա ջանացեր էր զայն կարգի դնել, բայց 'ի զուր. շատ մը աւելորդ ծախքեր վերուցեր էր։ Ս. Փահլուն հրամանաւ եկեղեցականաց ստացուածոց վրայ ալ տուրք դրեր էր. սակայն իր թշնամիք որոնք զօրաւոր էին արքունեաց մէջ, զինքը պաշտօնէն հանելով. բանտ ձգեցին։ Ամբաստանութեանց մէկն այն էր որ Ամերիկայի պատերազմին համար չէր կրցած գրամ հասցնել։

2. ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆՅ ՌԱԺՆՈՒԻԼԸ։ — Ամերիկայի գաղթականութիւնք ալ Սպանիոյ ժողովրդոց պէս չէին ուզած հնազանդիլ Յովսէփայ. բայց որովհետեւ Գորդէսը բաւական նաւ չունէր որոնցմով կարենար իր իշխանութիւնը պահելու, ասկէ ուղեցին օգուտ քաղել Լոնտրայի, Լիվրբուլի, և Կլէսկոյի վաճառականք, և սկսան յաճախել Ամերիկայի նաւահանգիստները, մինչդեռ ա-

(1) « Եթէ երբեմն այս անգութ և վրէժնգրութեան ծարաւի գատաւորք, չէին համարձակեր մահուան վճիռը տալու, կ'ըսէ սպանիացի պատմագիր մը, Փերտինանտոս ինքնին վճիռը կուտար առանց իշխանութեան մը ներկայութեան։ Տակիտոսի գրիչը պէտք էր ժամանակին քանի մը դէպքերը նկարագրելու համար, որոնք Տիբերի և Կալիգուլի ժամանակը յիշեցնել կուտային։ » Կոման 'Իէրէնօ. Պատմութիւն Սպանիական Յեղափոխութեան։

ռաջ Սպանիացիք ամենայն խստութեամբ չէին թողուր որ օտար նաւ մը մօտենայ նաւահանգստի մը: Ամերիկայի շատ մը նահանգներ Յովսէփայ վարչութենէն բաժանումը՝ ուղեցին բոլորովին անկախութեան վերածել, ըստ օրինակի Միացեալ-Նահանգաց. բայց ամենը համախառն չէին և խնդիրը դեռ անորոշ էր երբ Փերսինսն տոս նորէն տժոռը դարձաւ:

Գաղթականութեանց վաճառականութիւնը և անոնց թանկագին հանքերը, Սպանիոյ ամենամեծ հարստութիւնն էր. այն պատճառաւ Փերսինսնտոսի առաջին մտածութիւնը եզաւ զանոնք նորէն ձեռք բերելու. 10,000 զօրաց բանակ մը ղրկուեցաւ յԱմերիկա՝ Մօրիլլօ զօրավարին հրամանատարութեան տակ: Շատ մը երիտասարդ սպայք, ցանկացողք պատերազմական փառաց կը հրամայէին գունդերուն, յորս նշանաւոր պիտի ըլլային Էսփարդէրօ, Ռոտիլ, Լինաճ և Մարոգօ: Պատերազմին սկիզբները յաջող դացին. բայց դրամ և նաւատորմիդ կարևոր էր և Սպանիա յետին աղքատութեան մէջ էր. վաճառականութեան ճամբաները աւրուած, վաճառականութիւնը գաղութ, խել մը աւազակներ երկիրը կ'աւրչտիկէին որոնց դէմ առնելու համար զինուոր կարևոր էր. զօրքը վերջին կարօտութեան մէջ էր, շատ անգամ հարկ կ'ըլլար որ կրօնաւորք ողորմին սպայից և զինուորաց, և զանոնք կերակրեն: Մովային զօրութիւնն ալ գրեթէ լմնցեր էր, մինչև Ամերիկա զօրք փոխադրելու համար հարկ եզաւ Ռուսաստանէն և ուրիշ տեղերէ նաւեր գնել: Այս հին նաւերը Քրոնշտատէ՝ Գաթիչէ գալու համար վեց ամիս անցուցին. թէպէտ ասով վախճաննուն ալ չհասան, որովհետև հարկ եզաւ որ Փլիմթ (ղրկուին նորոգուելու: Աղեքսանդր այս խելաճութեան վրայ գթալով, Սպանիոյ երեք նաւ ընծայեց. Այս դժբաղդութեանց վրայ աւելցաւ նաև ապստամբութիւնը, որուն գլխաւորք զայն փորձեցին յեղափոխութեան մը մտքով: Սակայն զինուորական անկանոնութեամբ առաջ եկած յեղափոխութիւն մը բնաւ կարող չէր հիմնական բարեկարգութիւններ ընել Սպանիոյ մէջ:

3. ՅԵՂԱՓՈՒՈՒԹԻՒՆ Ի ՍՊԱՆԻԱ. — ԱՊՍՏԱՄԱՐՈՒԹԻՒՆ
 ԶՕՐԱՅ, ՌԻԷԿՕ : — Փերտինանտոս Է մտածեր էր վերջ մը
 տալ այս բանին, և Գատիչէի քով 17,000 հոգուով բա-
 նակ մը կազմեր էր գաղթականութեանց վրայ ղրկելու :
 Զօրքը շատ տժգոհ էր հայրենիքէն բաժնուելուն հա-
 մար. այս տժգոհութեանց վրայ աւելցան նաեւ ծածուկ
 ընկերութեանց յորդորանքներ : Ապստամբութեան գը-
 լուիս պիտի կենար բանակին գլխաւորը Օ' Տոնէնէ՛ Ա-
 պիսպալի կոմսը : Բայց լսելով որ 'ի Մատրիտ սկսեր է
 ձայն մը տարածուիլ այս դաւակցութեան վրայ, Քա-
 տիլէէն գունդ մը կ'առնու և կը խոստանայ անոնց որ
 եթէ հնազանդին իր հրամանաց, զիրենք Ամերիկա չղը-
 կեր. և անոնցմով յանկարծ իր համախոհ դաւակիցնե-
 րուն վրայ կը դիմէ և զանոնք զինաթափ կ'ընէ. յետոյ
 կերթայ իմացնելու Փերտինանտոսի որ իրեն Կարոլոս
 Քի կարգի մեծ շլթայն կը շնորհէ. բայց միանգամայն
 անվստահ անոր երկմիտ բարուց վրայ, իշխանութիւնը
 ձեռքէն կ'առնու և զինքը Անտալուսիա կը ղրկէ : Յեղա-
 փոխութեան կողմնակիցք 'ի սկզբան յուսահատեր էին,
 բայց փութով խրախուսուեցան. որովհետեւ գաղուկն
 հիւանդութիւնը գալով, զօրաց նաւարկութիւնը քանի
 մը ամիս ետև ձգուեր էր, նոյն միջոցին ամեն պարտա-
 տութիւն տեսան, և որոշեցին ապստամբութիւնը սկսե-
 լու Յունուար 1 ին : Սահմանաւորը Ռիէկօ երիտասարդ
 գնդապետը՝ Սատուրիոյ գունդը ժողովուեց և յետ եր-
 դուըննալու միաբան 1812ի սահմանադրութեան վրայ,
 դիմեց Արդոս աւանին վրայ և հոն գերեց զԳալէյա
 ծեր զօրավարը բոլոր իր սպայակոյտով : Ռիէկոյի հետ
 միացաւ Քուիրոկա և փութով բանակը 50,000ի հա-
 սաւ : Բայց Գատիչէի տիրելու ջանքերնին պարտապի
 ելաւ և ստիպուեցան Լէոնի կղզւոյն մէջ ամփոփուե-
 լու : Ռիէկօ 'ի զուր կը սպասէր օգնութեան մը, ստի-
 պուեցաւ թողուլ զԼէոն և քալեց դէպ 'ի Մալակա :
 Ամեն կողմ ընդունելութիւն և պաշար գտաւ ժողո-
 վըդէն, բայց բնաւ մէկը չներկայացաւ ինքնակամ զի-
 նուոր գրուելու : Հազիւ Մալակայի մօտ էր, թագա-

ւորական բանակը որուն կը հրամայէր Օ' Տոննէլ՝ զինքը
 պաշարեց. շատ մը արիւնհեղուծիւններէն վերջը Օ' Տոն-
 նէլ քաշուեցաւ: Նոյն միջոցին Ռիէկօ ալ Մալակայէն
 դուրս ելաւ և գիւցազնական յանդգնութեամբ մը
 թագաւորական բանակին դիմացէն անցնելով, դէպ 'ի
 Սիէրրա Մորենա չուեց: Վէց շաբաթուան մէջ 150 մղոն
 քալելէն և շատ մը անձինք կորսնցնելէն վերջը, Պուէն-
 վէնիտա հասնելով, հոն ժողովք մը ըրաւ մնացած ըս-
 պայից հետ, և սահմանուեցաւ որ ալ անկարելի ըլլա-
 լով դէմ դնել, հարկ էր որ ամեն մարդ իր գլխուն ճարը
 մտածէ: Նոյն գիշերը ամենն ալ ցրուեցան, Լէոնի մէջ
 մնացող ապստամբքն ալ անձնատուր ըլլալու վրայ էին
 երբ լսեցին որ իրենց ապստամբութիւնը ուրիշ հետևող-
 ներ ունեցեր էր: Փետրուար 20ին Գորոնիա և Ֆէրրօլի
 խմբերն ալ ապստամբեցան. Վիկօ և Փոնդէվէտրօ անոնց
 հետևեցան և Մինա զօրավարը աքսորէն դառնալով ոտք
 հաներ էր զՆավարա: Քիչ ատենէն ապստամբութիւ-
 նը տարածուեցաւ նաև յԱրակոնա և 'ի Գագալոնիա:
 Փերտինանտոս որ 'ի սկզբան անհոգ կեցեր էր, տեսնե-
 լով ապստամբաց բազմանալը, հրամայեց որ Մատրիտի
 դիմաց բանակ մը կազմուի. որուն հրամանատարութիւ-
 նը Ապիսպալի կոմսին յանձնեց: Այս անգամ Օ' Տոննէլ
 թողուց զթագաւորը և ապստամբելոց կողմը անցաւ.
 յետոյ Աբանայի գնդերուն հետ միացած Փերտինանտո-
 սի վրայ եկաւ: Մայրաքաղաքին վրայ սարսափը տիրեր
 էր, շատերը խորհուրդ կուտային զսահմանադրութիւնը
 հրատարակելու: Թագաւորը չէր ուզէր, սակայն ստի-
 պուեցաւ կատարելու թագը պահելու համար. և Մար-
 տի 7ին հրատարակեց որ « տեղիք տալով ժողովրդեան
 կամաց, կը հաւանի երդնուլ սահմանադրութեան վրայ »:
 Մէկէն Սրբաբնիկութեան ատեննը վերցուեցաւ և բան-
 տերը բացուեցան, վերջապէս 9ին Փերտինանտոս հան-
 դիսապէս երդուընցաւ սահմանադրութեան վրայ. և
 աղաչեց զԱրկուէլէզ նոր պաշտօնարան մը կազմելու,
 որուն մէջ մտան հին Գորդէսին անդամները: Սակայն
 նոր պաշտօնարանը մեծապէս վրիպեցաւ խստանալով

Յիսուսեանց դէմ (1)։ խիստ գտնուեցաւ նաև այն պալատականաց դէմ որոնք նախ թագաւորին մաերմուլթիւնը գրաւեր էին և զանոնք բանտարկեց : Ամենէն մեծ վրիպակներէն մէկն ալ եղաւ զապատամքները վարձատրելը, որով Գուլիոյս, Ռիէկո զօրավար անուանուեցան :

Բացարձակ միապետութեան կողմը եղողները տեսնելով որ թագաւորը սահմանադրականաց կողմը անցաւ, իրենք ալ սկսան ցրուիլ և մեծ մաս մը Արևելեան-Պիրենեանց կողմերը գնաց : Որովհետև Պարցելոնա քաղաքին մէջ սաստիկ դաշուկն ընկեր էր, Գաղղիոյ տէրութիւնը, իբրև առողջութեան շղթայ՝ գունդ մը ղրկած էր սահմանազուխը . արդ միապետականներէն շատերը Գաղղիացւոց բանակը ապաւինեցան և սկսան հոն շատնալ և նորէն պատրաստուիլ ընդդէմ նորեկուկ կարգադրութեանց :

4. ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԸՆԴԴԵՄ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴ ԲՈՂՈՐ ՍՊԱՆԻԱ . — ՍԱՆ-ՄԻԿԵԼ ԽՈՐՀՐԳԱՐԱՆԸ : — Սակայն Սպանիոյ ելեմուտքը մեծ խեղճութեան մէջ էր և հարկ էր փութով դարման մը տանիլ : Հասարակաց կրթութեան համար նոր նոր բարեկարգութիւնք որոշուեր էին զորս կատարելու համար դրամի պէտք ունէին : Գաղղիոյ սեղանաւորաց հետ 40 միլիոն ուէալի մուտք մը դաշնագրեցին, յորում բնաւ օգուտ մը չունեցան : Գանձը լեցնելու համար ուրիշ միջոցներ փնտռուեցան . վերցուեցան ազնուականաց և եկեղեցականաց տասանորդքը, առանց զանոնք եղանակաւ մը փոխարինելու : Փերտինանտոս չուզէց ստորագրել տասանորդաց բարձման հրովարտակին, և սակայն վերջապէս պաշտօնէից սպառնալեօք տեղիք տուաւ . բայց և իր աժգոհութիւնը ցուցնելու համար յէպոստոլալ մեկնեցաւ և հոն կը խորհէր պաշտօնեայքը փոխելու : Ժողո-

(1) « Ժամանակիս ընդհանուր վրիպակ մ' էր ազատականաց, որոնք կը կարծէին ազատութեան նպատակը կրօնական միաբանութիւնքը վերցնելով : Ռիէնալ. Պատմութիւն Սպանիոյ . Գիրք Գ. ԳԼ Բ. »

վուրդը պահանջեց որ Թագաւորը Մատրիտ դառնայ, և Փերտինանտոս Է դարձաւ ոչ ծափահարուԹեամբք, այլ արհամարհանքներ ընդունելով, և Ռիէկօ որ քիչ առաջ իր զօրավարուԹենէն ընկեր էր զԹագաւորը և զվարչուԹիւնը ծաղրելուն համար, նորէն Արակոնի ընդհանուր սպարապետ անուանեցաւ:

Թագաւորը Գորդէսին նիստերը բանալու ատեն իրաւամբ բողոքեց որ իր պատիւը առ ոտն հարեալ էր: Պաշտօնեայք իրին ստուգուԹիւնը կը տեսնէին որով և պատրաստուեցան իրենց հրաժարականը տալ, երբ յանկարծ ընդունեցան Թագաւորական հրովարտակը որ զիրենք պաշտօնընկէց կ'ընէր: Սպանիոյ սահմանադրուԹեան պակասուԹիւններէն մէկն ալ այն էր որ անիրաւեալ պաշտօնեայք միջոց մը չունէին պաշտպանուելու, որովհետեւ եթէ բողոքէին Գորդէսին, Թագաւորը Գորդէսն ալ կրնար լուծել և չկար ատենակալաց հաստատուն ատեան մը որ ասանկ ծանր կետերու մէջ միջնորդ ըլլար ընդ Գորդէսն և ընդ Թագաւոր:

Նոր պաշտօնարանը սահմանադրական էր, սակայն այնչափ տկար, որ ամեն կողմ Թագաւորական ջոկատներ ձևացան, ինչպէս 'ի Պուրկոս, 'ի Սէվիլիա, յԱնտալուսիա և 'ի Հին-Գասդիլիա ուր ջոկատին գլուխ էր Մէրինօ Ժողովրդապետը: Ասոնց հակառակ մոլեռանդն սղատականք ալ խումբեր ձևացուցին և գաղղիական ՅեղափոխուԹեան Սանֆելդոյիւնն նման, ասոնք ալ իրենք զիրենք Տեպաիլաֆոս կոչեցին. այն բանտը դիմեցին ուր կը գտնուէր Մաթիաս Վինուէզա քահանայն, որ ուզելով Փերտինանտոսի բացարձակ իշխանուԹիւնը հաստատել, 6 տարուան բանտի դատապարտուած էր. և կացնի հարուստով սպաննեցին զանիկայ իշխանուԹեանց առջև. և այնչափ յանդգնեցան մինչև կացնոյ կարգ մը հաստատել այս սպանուԹեան յիշատակաւ: Երկրորդօրը Գորդէսը փուԹով զՄօրիլլօ Մատրիտի հրամանատար անուանեց և Ժողովրդեան բազմուԹիւնը այն ատեն միայն ցրուեցաւ, երբ տեսաւ որ զինուորաց հրացանքը իրենց վրայ ուղղեալ էին: Ռիէկօ որ նորէն ուզէր էր

ապստամբութիւն մը հանել, իր պաշտօնէն ինկաւ: Մատրիտի մոլեռանդն կուսակցութիւնը ժողովուրդը ոտք հանելու համար Ռիէկօի պատկերը քաղքին մէջ պըտըացուց յաղթանակաւ, սակայն Սան-Մարգին զօրավարը ցրուեց բազմութիւնը և առ ժամ մայրաքաղաքը քիչ մը հանդարտեցաւ:

Այսու հանդերձ գաւառաց մէջ երկու կուսակցութիւնք մէկմէկու դէմ կը կռուէին. Մուրսիա, Վալէնցա, Գորոնիա և Գատիչէ ապստամբեր էին: Գատիչէ քաղքին հրովարտակ մը կ'ըսէր որ բնաւ վարչութեան պիտի չհնազանդէր, քանի որ ներկայ պաշտօնեայք գլուխ կենային անոր: Պաշտօնարանը հրաժարեցաւ: Թագաւորը աղաչեց կրկին անգամ զՄարգինէզ տէլա-Ռոզա նոր պաշտօնարանը կազմելու, և որչափ որ նորընտիր երեսփոխանք մեծաւ մասամբ մոլեռանդն կուսակցութիւններէն էին, սակայն նախագահը իր հանձարոյն և խօսից ուժով մեծագոյն մասը իրեն ստացաւ: Փաւառաց մէջ կը շարունակուէին շփոթութիւնք, Թագաւորականք երթալով կը զօրանային, զանազան անձինք գլուխ կը կենային ջոկատներու, յորս գլխաւորքն էին Քուէզատա զօրավարը, Սանդօս-Լաթրոն, Պետտիէր' երբեքն հասարակապետական, Դրոկիլո. ըսյց ամենէն նշանաւոր էր դրաբեան կրօնաւոր մը որ դաշտի մը մէջ խաչ մը կանգնելով, անբաւ գեղացիներ ժողովուրեց, որոնք « Կեցցէ բացարձակ Թագաւոր, կեցցէ կրօնք » աղաղակներով տիրեցին Զերվէրայի, ուր հասաւ յետոյ Պէլլիտօ զօրավարը և յետ արիւնահեղ կռուոյ մը նորէն տիրեց քաղաքին: Սակայն Թագաւորականք ուրիշ կողմեր աւելի յաջող դտնուեցան: Սէվ-Ուրձէլ բերդին տիրեցին ուր 6 թնդանօթ գտան և 1,600 հրացան. Ուրձէլի մէջ խնամակալութեան ժողովք մը կազմեցին որ երեք ամիս տևեց և բանակ մը յօրինեցին որուն Բոնի հասարոյ անունը տուին. և որուն նպատակն էր զՓերտինանտոս Է սահմանադրականաց ձեռքէն ազատել: Առջի բերանները Թագաւորականք շատ յաջողութիւն գտան. մինչև որ սահմանադրականաց զօրավարը Մինա' մեծ

գնդով մը անոնց վրայ դիմեց, առաւ Գասգէլֆօլիդ քաղաքը ուր ապաւինած էին Թագաւորականք, կործանեց զայն և շատ մը անգթութիւններ ըրաւ: Անկէ վերջը Թագաւորականաց գործերը ձախորդ գացին: Հաւատոյ բանակը հալածուելով 'ի սահմանագրականաց Գաղղիա եկաւ և հոն ցրուեցաւ և Գաղղիոյ Թագաւորականներէն մեծ ընդունելութիւն գտաւ:

Նոյն միջոցին Մատրիտի մէջ խռովութիւնը կը շարունակէր: Գորսովա երիտասարդ սպայն միտքը դրաւ բռնութեամբ զԹագաւորը իր իշխանութեան մէջ հաստատելու: Թագաւորը Գորդէսին նիստերը գոցելու գացած օրը երկու կողմէն ոմանք « Կեցցէ սահմանագրական Թագաւոր » կ'աղաղակէին, ուրիշները « Կեցցէ բացարձակ Թագաւոր: » Աղաղակները կռուի փոխուեցան և Թագաւորական անձնապահներէն սպայ մը որ մոլեւանդներուն մասէն էր, սպանուեցաւ: Փութով քաղքին ամեն կողմ գունդեր տարածուեցան և բռնեցին Քոնսդիդուցիոն և Վիլլա հրապարակները. Գորդէսը մշտամիաց սահմանուեցաւ և Մօրիլլօ անձնապահաց հազարապետ անուանուեցաւ:

Ամենայն ինչ լնցած կը կարծուէր, երբ զինուորաց չորս գունդ նորէն իրենց բնակութենէն ելլելով, Փարսօ կը դիմեն և անոր կը տիրանան, և կ'ուզեն Թագաւորին հետ երթալ գաւառները ոտք հանել: Մայրայեղ ազատականք ալ սրբալոյս գունդ մը կը կազմեն և Յուլիս 6ին գիշերը մոլեգին կռիւ մը կը հանդիպի Մատրիտի փողոցներուն մէջ յորում յաղթող կը գտնուին ազատականք. և կը պատմեն որ Փերտինանտոս Է մեծ ուրախութիւն ցըցուցած ըլլայ իր կողմնակցաց մահուան վրայ. և Յուլիս 7ը ազգային տօներու մէջ կարգեց:

Ազատականաց յաղթելովը՝ Թագաւորը անոնց իշխանութեան սակ կը մնար, և որովհետեւ Մարգինէզ աէ լա-Ռօզա հրաժարեր էր, Թագաւորը պաշտօնարանին գլուխ դրաւ մոլեւանդն կուսակցութենէն Սան-Միկէլ հազարապետը, որ Ֆռանիստն ընկերութեան գլխաւոր կը համարուէր: Արգիլուեցաւ Փերտինանտոսի Մատրի-

տէն գուրս պալատները բնակիլ, որով թագաւորը Եւրոպիոյ դիմաց կալանաւորի վիճակ մը առաւ :

5. ԱԶԳԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆՑ : — Եւրոպա անհանգրաւ աչքով կը դիտէր այս յուզմունքները և Դեկտեմբեր ամսոյն Ռուսիոյ, Գաղլիոյ, Բրուսիոյ և Անգլիոյ դեսպանք Սպանիոյ ներքին վիճակին վրայ ծանուցմունքներ ուղղեցին Սան-Միկէլի: Սան-Միկէլ փոխանակ շահելու զՊետուլթիւնները, ժողովուրդը բոլոր ծածուկ ֆուսմասոն ընկերութեանց անդամները և անիմաստ պատասխան մը տուաւ Պետուլթեանց ծանուցման: Բրուսիոյ, Աւստրիոյ, Ռուսիոյ և Գաղլիոյ դեսպանք անցագիրնին ինդրեցին և նախատական կերպով մը տրուեցաւ իրենց: Յայտնի էր որ զինուրդ միջամտութիւն մը պիտի յաջորդէր, և արգէն պետութիւնք կը դիմէին 'ի Վերոնա զայն որոշելու:

6. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼ. — ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Զ. — ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ Ի ՓՈՐԹՈՒԳԱԼ: — Երբ Նաբուլէոն ժիւնո զօրավարը զօրօք զլկեց արշաւել 'ի Փորթուգալ, Յովհաննէս Զ որ իր մօրը կենդանութեան ժամանակ խնամակալի անուն կը կրէր, Պրազիլ ապաւինեցաւ և չգարձաւ 'ի Լիզպօնա երկար ատեն: Այս հեռաւորութիւնը իրենց նպաստ առնելով Անգղիացիք զօրացան Փորթուգալի մէջ և գրեթէ բոլոր ափունքը բռնելով, երկրին վաճառականութիւնը իրենք կ'ընէին. Լորա Պէրսփրըտ գալով Անգլիայէն կը կառավարէր նաև զՓորթուգալ: Այս բանիս վրայ սաստիկ բարկացած էին թէ Պրազիլի և թէ Փորթուգալի բնիկ ժողովուրդները: Յովհաննէս Զ կ'ուզէր դարման մը տանիլ, սակայն չէր ալ ուզէր թողուլ զՌիօ Եանէյրօ, նախ մօտէն չկրելու համար Անգղիացւոց լուծը, երկրորդ կը վախնար որ չըլլայ թէ Պրազիլի մէջ ալ իր բաժնուէլէն ետքը յեղափոխութիւն մը ծագի, ինչպէս սպանիական գաղթականութեանց մէջ: Միանգամայն չէր ուզէր փոխանակել այսպիսի մեծ երկիր մը Փորթուգալի պէս պզտիկ երկրի մը հետ:

Փորթուգալցիք զայրացած որ թագաւորնին զիրենք երեսի վրայ կը ձգէ և Անգղիացիք իրենց երկրին վաճա-

1807

1821

1820
24 Օգոստ. ռազանուծիւնը կը յափշտակեն, Սարանիոյ ազատակա-
նաց հետեւեցան և առաջին անգամ սահմանադրութեան
անունը հնչեց յՕփորդօ և 'ի Լիզպօնա: Լորտ Պերս-
ֆըրտ աճապարեց Անգղիա փախաւ և Փորթուգալ անիշ-
խան մնաց: Յովհաննէս Զ Փորթուգալի մէջ ծագած խռ-
վուծիւնը լսելով, թողուց զՊրազիլ. 'ի սկզբտն պարզ
չփոթուծիւն մը կարծելով կը համարէր որ դիւրաւ կը
հանդարտեցնէ, բայց տեսնելով որ ճար չկայ ստիպուե-
ցաւ Սպանիոյ սահմանադրութեան նման սահմանա-
1821
Թուեալ. դրութիւն մը տալ և սրբաքննութիւնը վերցնել:

7. ՀԱԿԱՌԱԿՈՐԴՔ. — ՏՕՆ ՄԻԿԷԼ. — ՏՕՆ ՓԵՏՐՕ. —
ՏՕՆԱ-ՄԱՐԻԱ ՏԱ ԿԼՈՐԻԱ: — Թագուհին որ Փերտինան-
տոս Էի քոյրն էր, տժգոհելով սահմանադրութեան
վրայ, որով թագաւորական իշխանութիւնը շատ կը
1825
Մայիս կեցաւ սահմանադրութեան հակառակորդաց և բռնի
ստիպեց զԹաւաւորը հալածել զսահմանադրականս:
1824
24 Մար. Սակայն Յովհաննէս Զ միշտ ազատութեան հակամէտ
երենալով, Տօն Միկէլ ապստամբեցաւ. և գործ չկրնա-
1826
10 Մար. լով տեսնել Փորթուգալէն աքսորուեցաւ:

Քիչ վերջը մեռաւ Յովհաննէս Զ, և սահմանուեցաւ
որ խնամակալ վարչութիւն մը կառավարէ զՓորթու-
գալ յանուն Տօն Փետրօի, և այն վարչութեան գլուխ
կենայ Տօնա Իզապելլա Մարիա իր քոյրը: Բայց որով
հետեւ Պրազիլիք չէին ուզեր որ նոյն անձը իշխէ թէ
իրենց և Փորթուգալի վրայ, Տօն Փետրօ հրաժարեցաւ
Փորթուգալի գահէն 'ինպաստ իւր աղջկան՝ Տօնա Մարիա
առ Կլորիա, որ նոյն միջոցին եօթը տարուան էր. այս
պայմաններով որ ազայութեան ժամանակ յանձնաժո-
ղով մը կառավարէ զերկիրը, Պրազիլի սահմանադրու-
թիւնը ընդունուի 'ի Փորթուգալ և իր եղբայրը Տօն
Միկէլ երթայ 'ի Պրազիլ կարգուելու իր եղբօրը աղջ-
կան հետ, և երբ չափահաս ըլլայ դառնայ 'ի Փորթու-
գալ Տօն Միկէլի հետ:

Տօն Միկէլ որ նոյն միջոցին վեննա կը գտնուէր ըն-
դունեցաւ այս պայմանները և հեռուանց նշանտուքը

կատարուեցաւ: Այն ատեն Տօն Փետրոս զՏօն Միկէլ ինամակալ անուանեց մինչև որ իր աղջիկը չափահաս ըլլայ և զՏօնա Մարիա Եւրոպա ղրկեց: Տօն Միկէլ վարչութեան գլուխ անցնելուն պէս իւր հին կուսակիցները քովը ժողովուեց, ինքզինքը թագաւոր անուանեց և բացարձակ սկսաւ կառավարել. սահմանագրականք ջախջախուեցան և շատերը Անգլիա փախան: Քիչ վերջը երբ Տօն Փետրոս ստիպուեցաւ հրաժարելու Պրազիլի կայսրութենէն (1) 'ի նպաստ իւր որդւոյն, Եւրոպա եկաւ և Անգլիոյ և Գաղղիոյ օգնութեամբ արշաւեց 'ի Փորթուգալ, և երկիրը երկու տարի ոտնակոխ եղաւ բանակներէն: Զանազան կռիւներու մէջ նշանաւոր գտնուեցան անգլիացի Նէփրո ծովակալը, Վիլլամֆոր կոմսն որ յետոյ դուքս Դերչէյրայ կոչուեցաւ, Սալտանհա մարտախաղ և Փալմէլա մարգիդը:

Վերջապէս Դերչէյրայ կոմսը յանկարծակի տիրեց Լիզպանայի և Օփորդոյի քով յաղթեց Տօն Միկէլի. այն ատեն Տօնա Մարիա՝ թագուհի հրատարակուեցաւ Փորթուգալի, և Տօն Միկէլ ստիպուեցաւ հրաժարիլ և աքսոր երթալ: Նախ պաշտեցաւ յԻտալիա, յետոյ 'ի Գերմանիա և մեռաւ 'ի Հեօպախ 1866ի Նոյեմբեր 15ին:

8. ԻՏԱԼԻԱ. — ՔԱՐՊՈՆԱՐԻՆԵՐԸ: — Սպանիոյ յափոխութեանց աղաղակը իրարձագանքը ունեցաւ նաև յԻտալիա: Իտալիա որ Նաբոլէոնի ժամանակ գրեթէ առանձին տէրութեան մը կերպարանք կ'առնուր, քիչ վերջը նորէն իր առջի աշխարհագրական վիճակը գտեր էր: Օտարաց ձեռքը եղածներուն մէջ նշանաւոր էր Լոմպարտո — Վէնէզոյի թագաւորութիւնը՝ Աւստրիոյ ձեռքին տակ: Աւստրիա ուղեց իր մասը բոլորովին գերմանացնել: Միլան, զոր Նաբոլէոն Իտալիոյ մայրաքաղաք ըրած էր, կորսնցուց իր ծերակոյտը և օրէնսդիր տեանը, իր պաշտօնեայքը, մեծ վարժարանները և բանակը: Ամեն բանի հարկ էր Վէննա գիմել և ամեն բան հոնկէ ընդունիլ: Իտալացւոցմէ զինուոր առնուեցան

1859
22 Սեպ.

(1) Զոր պիտի տեսնանք յաջորդ գլխոյն մէջ:

որոնք ցիրուցուն սփռուեցան Աւստրիոյ բանակին մէջ։ Լրագրաց ազատութիւնը վերցուեցաւ և եթէ յանցաւոր բռնուէին, պատիժը ծեծով կը լմննար։ Մատենագրական Հանդիսարան մը խաղաղաբար անուամբ հաստատեալ 'ի Միլան Սիլվիօ Բելլիքոյի ձեռքով, կը ջանար նոր ոճ մը տալ գրականութեան և դուրս ցատքեցընել իտալական մատենագրութիւնը։ Իրեն գրիչքնէին Ռոմանեօզի, Կոնֆալոնիէրի, Լէոփարտի և ուրիշ անուանի մատենագիրք։ դեռ տարին չանցած աւստրիական ոստիկանութիւնը արգիլեց զայն։

Յայտնի է որ հայրենասէրք կ'ուզէին որ այս խստութիւնները վերցուին։ սակայն դժբաղդաբար ուրիշ ճամբայ չէին տեսներ, բայց եթէ ապստամբութեամբք և դաւակցութեամբք։ որով աչքերնին գոց իրենք զիրենք գաղտնի կուսակցութեանց կուտային, նպատակը դիտելով և առանց քննելու անոնց սկզբունքները, այս ընկերութեանց ամենէն գլխաւորն էր Քարպոնարի կոչուածը։

Քարպոնարիներուն ընկերութիւնը ոմանք մինչև Միջին Դար կը հանեն։ Վախճաննին էր հակառակ կենալ ամենայն իշխանութեանց և մանաւանդ զիտալիա ամենայն իշխանութենէ ազատելով, հասարակապետութիւն մը ձևացնել։ Մէջերնին կարգեր ունէին, ժողովքներ և մասնաւոր արարողութիւններ նման ամեն ժամանակի գաղտնի ընկերութեանց։ Ընկերութիւնը տարածուեցաւ նաև Եւրոպիոյ զանազան կողմեր։ Լաֆայէթ, Ֆուա զօրավարը, Տիւփոն (տը Լ'Էօռ) 'ի Քաղզիա նոյն ընկերութեանէն էին։ Իտալիոյ մէջ կայսրութեան միջոց ամեն ջանքերնին եղաւ նախ զՅովսէփ Պոնաբարդ, ապա զՄիւրա վաճառելու։ Իսկ անոնց լմննալէն վերջը ամեն ծածուկ ուժերնին Աւստրիոյ դէմ դարձուցին։ Ընկերութիւնը շուտով բոլոր Իտալիա տարածուեցաւ. և կ'ըսեն որ 1819ին մինչև 642,000 հոգի էին որուն մէջ ամեն աստիճանի մարդիկ կային։ ամենէն բազմաթիւ Նափոլիի մէջ կը գտնուէին, ուր միշտ առթի մը կը սպասէին տապալելու Փերսինանտոսի իշխանութիւնը և ազատ սահմանադրութիւն մը հրատարակելու։

9. ՆԱՓՈՂԻ. — ՓԵՐՏԻՆԱՆՏՈՍ Ա: — Յետ Միւրայի պարտութեան 'ի Դոլէնդինօ Փերտինանտոս Ա Նափոլի մտեր էր շատ մը խոստմունքներով: Արդէն Նաբոլէոնի անկմամբ թէ՛ Գաղղիա և թէ՛ Իտալիա թշնամի կ'ըլլային Միւրայի, որ Գորսիքա գնաց և 250 հոգի ժողվուելով ուզէց յուսահատական փորձով մը Նափոլիի թափաւորութիւնը նորէն ձեռք բերել: Միայնակ ելաւ 'ի Գալապրիա և հոն բռնուելով, զինուորական յանձնաժողովի մը մասնուեցաւ 'ի Փէցցօ և մահուան դատապարտուելով հրացանի բռնուեցաւ: Միւրա որչափ որ վաւընթեան յատկութիւն չունէր, սակայն արի էր և ժամանակին դիւցազանց առջիններէն մէկը: Ըստ Նաբոլէոնի, «բնաւ հեծելազօր մը այնպիսի զօրավար ունեցած է՝»: Սակայն պատերազմի դաշտէն դուրս չափաւոր էին իր յատկութիւնքը:

Փերտինանտոս Միւրայի հաստատած կարգերը գրելով թէ ամենն ալ փոխեց. նոր օրինաց գիրք մը հրատարակեց մէջէն վերցնելով գաղղիացի թագաւորաց առնունքը. ասոնցմէ զատ շատ մ' ալ ինքնահնար կարգադրութիւններ հաստատեց: Երկիրը փոխանակ առաջ երթալու շատ տկարացաւ. ամեն կողմ աւազակութիւնը բազմացաւ. մինչև անոնց մէկ խմբին հետ Փերտինանտոս ստիպուեցաւ դաշինք գնելու: Ամեն կողմ տոգոհութիւնը շատ էր և կայծ մը բաւական էր մեծ հրդեհ մը հանելու:

10. ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ Ի ՆԱՓՈՂԻ ԵՒ ՍԱՀԽԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ: — Այս կայծը եղաւ Սպանիոյ յեղափոխութիւնը, որով լուրը Իտալիա հասնելուն պէս ազատականք ոտք ելան և իրենք ալ սահմանադրութիւն մը պահանջեցին: Ամենէն առաջ խռովութիւնը Նոլայի մէջ ծագեցաւ բանակին ոտք ելլելովը, և սկզբունք տուողներն եղան Մէնիկինի քահանայն, Մորէլլի և Սիլվադի սպանները: Յուլիսի 2ին քարադոնարիները հասարակաց հրապարակը ժողվուեցան պառաւով «Կեցցէ Աստուած, Թագաւոր և Սահմանադրութիւն:» Երթալով բազմութիւնը շատցաւ, և բանակին մեծ մասը խռովարարաց

կողմը անցաւ, մինչև Գուլիէլմոս Փեփէ զօրավարն ան-
դամ, որուն յանձնուած էր նուաճել զանոնք: Այն
ատեն Փերտինանտոս Ա վախէն խոստացաւ հրատարա-
կելու սահմանադրութիւն մը. բայց որպէս զի ինքը
չերգուընայ, հիւանդութիւն կեղծեց և հրատարակեց
որ վարչութիւնը առ ժամս իր որդւոյն Փրանկիսկոսի՝
Գալապրիոյ դքսին կը յանձնէր, անուանելով զնա Ժ-
խանորդ Լաֆաւորաբէան: Բայց ժողովուրդը ստիպեց թէ
զթագաւորը և թէ զորդին որ երգուընան: Շուտ մը
Գուլիէլմոս Փեփէ՝ Նափոլի կանչուեցաւ, որ մեծ յաղ-
թանակով ներս մտաւ. և Փերտինանտոս որդւոյն հետ
երգուընցաւ պահել Սպանիոյ սահմանադրութիւնը:

Սիկիլիա ալ ոտք ելաւ, բայց որովհետև բոլորովին
առանձին ոստիկանութիւն և վարչութիւն մը կ'ուզէր,
անոր համար թագաւորականք զինուք նուաճեցին զայն:

11. ԱՐՔԱՅԱԺՈՂՈՎՔ Ի ԴՐՈՓՓԱԻ ԵՒ Ի ԼԱՅՊԱՆ: —

Միջմարտի թիւն ԱՅՏՐԻԱԿԱՆ: — Մեծ տէրութիւնները
շատ տհաճեցան այս փոփոխութեանց վրայ. Փրանկիս-
կոս Բ կայսրը՝ Նափոլի թագաւորին նոր դեսպանը 'ի
Վեննա չուզէց ճանչնալ: Մէդէոնիք համոզեց զՓրեդե-
րիկոս Գուլիէլմոս և զԱլէքսանդր որ հարկ էր ճար մը
մտածել այս շարժմանց. որով և պէտք էին ժողովուրդ
երեք վեհապետք 'ի Դրոփափաւ: Հոն սահմանուեցաւ որ
ինքնակալք նոյն միութիւնը պահեն մէջերնին ինչ որ
1815ին որոշած էին. և ասոր դէմ թէ որ արգելք
մը ելլէր, զինուք միջամուխ ըլլան: Եւ այս միջամտու-
թիւնը պիտի յանձնուէր Աստրիոյ, Հրաւիրեցին դար-
ձեալ զՓերտինանտոս Ա գալ իրենց հետ գտնուիլ 'ի
Լայպախ, որպէս զի միաբան մտածեն այն միջոցները
որոնք կարևոր էին ժողովրդեան անդորրութեան համար:

Փերտինանտոս որ այն ատեն եօթանասնամեայ էր,
Լայպախ գնաց իրեն հպատակները ապահովցնելով որ
սահմանադրութիւնը սլաշտպանելու կ'երթայ: Բաց յե-
րից վեհապետն կը գտնուէին հոն անգլիացի նուիրակ մը
և երեք գաղղիացի լիակատար իշխանութեամբ պաշ-
տօնեայք: Անգլիոյ նուիրակը իմացուց գումարեւոյ որ

Մեծին Բրիտանիոյ հիմնական օրէնքները չէին թողուր ընդունիլ որ և իցէ Դժաբութիւն մը օտար երկրի մէջ, ինչպէս սահմանուէր էր 'ի Դրոփիաւ. այսու հանդերձ Անգղիա կը ճանչնար որ աւստրիացի պաշտօնարանը և իտալացի ուրիշ արքունիքներ կրնային աարբեր կերպով մտածել և նորութեանց դէմն առնելու միջոց գտնաւ. միայն թէ այն միջոցները « երկիր ընդարձակելու » նպատակ չունենան: Գաղղիա անորոշ և երկմիտ ճամբայ մը բռնեց, և երկու տէրութեանց չէզոք կենալովը երեք ինքնակալք սահմանեցին որ Աւստրիա բանակ մը ղրկէ 'ի Նափոլի զոր Փերտինանտոս պիտի պահէր իր ծախիւք երեք տարի: Աւստրիոյ այն գունդերը որ 'ի Լոմպարտիա էին, Փո գետը անցան և կտրելով Եկեղեցւոյ վիճակը, Երկուց Սիկիլեայց սահմանագլուխը հասան ուր արքայորդին զօրօք կը սպասէր իրենց: Խորհրդարանը սահմանեց զինուք դէմ կենալ. ամեն կողմ հայրենասիրական գլուխաձգներ սփռուեցան, բայց հազիւ Աւստրիացւոց բանակը երկեքէր էր ամենքը ցրուեցան. և Մարտի 22 ին Աւստրիացւոց բանակը Նափոլի մտաւ և նոյն դիւրութեամբ վերցուց սահմանագլուխը, որով մտուցեր էին ազատականք: Աւստրիացւոց հետ մտաւ նաև Փերտինանտոս և նորոգեց հին վարչութիւնը և մեծապէս խստացաւ սահմանադրականաց դէմ: Մէնիկինի, Մորէլլի և Սիլվադի հրացանի բռնուեցան. շատ մը անձինք բանտարկուեցան կամ աքսորուեցան:

1821

Մէսսինա միայն ուղեց զինուք պաշտպանել սահմանագլուխը. բայց քիչ վերջը հարկ եղաւ որ իր հին տիրոջը հնազանդի:

12. ՓիէՄոնթի վիճակը: — Փիէմոնթի մէջ գտնուած քարպոնարիներն ալ յարմար առթի մը կը սպասեէին ոտք ելլելու. անոր համար հազիւ Աւստրիոյ բանակը թողուց զՓո, քարպոնարիները ալ վախ չունենալով, ուղեցին նաև 'ի Սաւոյիա սահմանագլուխը մտցնել:

Վիկտոր Էմմանուէլ Ա Մայիսի 20 ին մեծ յաղթանակաւ դարձեր էր իր մայրաքաղաքը. բայց չէր ուզած վարչութեան եղանակը փոփոխել: 1815 ին Անգղիոյ

1816 գրգռուածեամբ դաշնակցաց օգնութեան 15,000 զինուոր
 զրկեր էր ընդդէմ Նաբոլէոնի, որոնք տիրեր էին Կրը-
 նոպլի: Երկրորդ տարին զինուորական բարեկարգու-
 թիւններ ալ ըրաւ, այնպէս որ թէպէտ ամբողջ տէ-
 րութեան բնակիչն էր 3,500,000 հոգի, սակայն կարող
 էր խաղաղութեան ժամանակ 30,000 և պատերազմի
 ժամանակ 60,000 զինուոր հանել: Ստար տէրութեանց
 հետ զանազան դաշնագրութիւններ ըրաւ և զժողո-
 վուրդը շատ մասամբ գոհ պահեց, բաց յազատական-
 ներէն, որոնցմէ շատերը տաք գլուխ երիտասարդներ
 էին, որոնց մէջ խառն կը տեսնուէին Փալմա, Լէզիօ և
 Սանգա Ռօզա կոմսերը:

1821 13. ՅԵՂԱՓՈՒՈՒԹԻՒՆ Ի ՓԻԵՄՈՆԹ: — Փետրուարի
 մէջ քանի մը ուսանողք հասարակապետական գլխարկով
 թատրոն մօնէլնուն համար բռնուեցան: Համալսարանի
 միւս աշակերտք այս բանիս համար շփոթութիւն հանե-
 ցին, որոնց հետ միացան նաև քարպոնարիները: Տէրու-
 թիւնը ամեն բան իմանալով շուտ մը այս շփոթու-
 թեան գլխաւորներէն երեքը բռնել տուաւ, որով ազա-
 տականք, որոնք իրենց համամիտ կը համարէին Քարի-
 նեանոյի իշխանը զՔարլօ Ալպէրգօ որ թագաւորական
 ցեղէն էր, ածասլարեցին փութով յեղափոխութիւնը
 տարածելու, և սպանիական սահմանադրութիւնը հրա-
 10 տարակուեցաւ յԱղէքսանդրիա և յԱսդի: Վիկտոր
 Էմմանուէլ Ա այս լուրը առնելուն պէս Դուրինի մէջ
 գտնուած իշխանքը, նոյն գիշերը ժողովքի կանչեց,
 որոնց մէջ էր նաև Քարինեանոյի իշխանը: Թագաւորը
 հարցուց իրեն կարծիքը, որ պատառիան տուաւ թէ
 կարևոր կը համարէր զիջումներ ընել: Թագաւորը յանձն
 չառաւ: Ազատականք եռագոյն դրօշը կանգնեցին Դու-
 րինի բերդին վրայ, ճամբաներուն մէջ դռնէլով « Թագա-
 ւոր և սահմանադրութիւն »:

14. ՎԻԿՏՈՐ ԵՄՄԱՆՈՒԵԼ Ա ԿԸ ՀՐԱԹԱՐԻ. — ԳԱՐԼՕ
 ՅԵԼԻՁԵ. — ՆՈՒԱՃՈՒԾՆ ՅԵՂԱՓՈՒՈՒԹԵԱՆ: — Վիկտոր
 Էմմանուէլ որ բնութեամբ հեզ և ժողովրդասէր էր,
 տեսնելով որ զօրաց մեծ մասը սահմանադրութիւն կը

խնդրէ, չուզելով նաև որ արիւնհեղուծիւն ըլլայ, Մարտի 13 ին գիշերը հրաժարեցաւ Թագաւորութենէն 'ի նպաստ իր եղբօրը Գարլօ Ֆէլիչէի, որ այն ատեն Մօտենայի արքունիքն էր, և Թագաւորութեան տեղապահ գնելով զԳարլօ Ալպէրդօ՝ ինքը Նիցցա քաշուեցաւ : Տեղապահը շուտ մը մարդ զրկեց Մօտենա՝ իմացնելու Գարլօ Ֆէլիչէի ամենայն ինչ և իր հրամանները առնելու, միանգամայն նոյն միջոցին առանց սպասելու, ժողովուեց Դուրինի գլխաւորները և զԺողովուրդը և մեծ հանդիսով հրատարակեց սպանիական 1812 ին սահմանադրութիւնը, համարելով որ այն պիտի ըլլար Գարլօ Ֆէլիչէի կամքը : Սակայն Գարլօ Ֆէլիչէ ոչ միայն հաւանութիւն չտուաւ, այլ և ապստամբ հրատարակեց զայն ընդունողները, և տեղապահին հրամայեց պաշտօնը թողնել Նովարա քաշուիլ ուր Սալիէ տէլլա Դորրէ զօրավարին հրամանատարութեան տակ պիտի ժողովուէր հաւատարիմ մնացած զօրքը : Տեղապահը իմացնելով Թագաւորին հրամանը քանի մը գլխաւորաց, քաշուեցաւ 'ի Նովարա, ուր տեղապահութիւնը թողնով անցաւ Դոսքանայի դքսին արքունիքը, որուն գուստորը առած էր :

Թէպէտ մեծ վհատութիւն պատճառեց ասիկայ ազատականաց, սակայն բոլորովին չյուսահատեցան, 6,000 զօրքով բանակ մը կազմեցին . դիմացնին ելաւ Տէլլա Դորրէ որուն 27,000 աւստրիացի աւօդնութեան հասեր էին : Ազատականաց հրամանատարը Ռէճիս՝ տեսնելով հակառակորդաց բազմութիւնը, նահանջ զարկաւ, և զօրքը մաս մը ցրուեցաւ և մաս մ'ալ հնազանդեցաւ : Երկրորդ օրը Սալիէ տէլլա Դորրէ Դուրին մտաւ և Թագաւորական իշխանութիւնը հաստատեց : Խել մը ազատականք աքսոր գացին 'ի Գալլիա, 'ի Զուիցցերի և յԱմերիկա . Կոնֆալոնիէրի, Մարոնչէլլի և Սիլվիօ Փէլլիքօ Աւստրիացուց ձեռքը իյնալով Աւստրիոյ բանտերը տարուեցան : Սանդա Ռօզա քիչ վերջը Յունաստան գնաց հոն ապստամբութեան համար կռուելու : Գարլօ Ալպէրդօ ալ իր ազատականի անունը սրբելու համար երկու տարի վերջը գնաց կռուելու 'ի Սպանիա

ընդդէմ յեղափոխութեան: Բաց ասկէ 12,000 աւստրիացի զինուոր մինչև 1822 միշտ փնտնութի մէջ պատրաստ պիտի կենային: 73 հոգի մահուան դատապարտուեցան, յորոյ բաց երկուքէն ամենքը փախած էին:

Գարլօ Ֆէլիչէ տուրքերը նուազեցուց, բանակը կարգաւորեց, օրէնքներ տուաւ Սարաենիոյ կղզւոյն և շատ մը համազգային դաշնագրութիւններ ըրաւ 'ի նպաստ իւր տէրութեան:

1822
Հ-Կ-

15. ԱՐՔԱՅԱԺՈՂՈՎ Ի ՎԵՐՈՆԱ. — ՄԻՋԱՄՏՈՒԹԻՒՆ Ի ՍՊԱՆԻԱ. — Որովհետև ամեն կողմ Յեղափոխութեան ձայներ կը լսուէին, Թագաւորք դեռ Լայպախէն չբաժնուած որոշած էին մէջերին երկրորդ տարին Վերոնա ժողովուելու: Գումարումը քիչ մը ուշացաւ Լորա Գասլըրի յանկարծական անձնապանութեան պատճառաւ մեկնելէն առջի իրիկունը, որուն տեղ Սեպաեմբեր 30ին հասաւ Ուէլլինկոն գուբսը: Ասանկով Վերոնայի մէջ կը գտնուէին Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս, Փրանկիսկոս Բ, Աղեքսանդր Ա. և Լուդովիկոս ԺԼի կողմանէ Մորմորանսի, որուն օգնական տրուեցաւ նաև Շաթոպրիան: Կային նաև 'ի Վերոնա Սարաենիոյ և Նափոլիի Թագաւորները: Առջի դաշնաժողովոյն մէջ իշխանուհիք չէին մտած. այս դաշնաժողովոյն ներկայ էին Աւստրիոյ կայսրուհին, Սարաենիոյ Թագուհին, Դոսքանայի մեծ-դքսուհին, Մօտենայի և Լուքսայի մեծ դքսուհիները և ուրիշ զանազան իշխանուհիք: Խաղերը և զուարճութիւնք ալ պակաս չէին, մանաւանդ հռովմէական կրկիսին մէջ:

Արքայաժողովոյն ամենէն մեծ մտածութեան նիւթ եղաւ Սպանիոյ խնդիրը, որուն առաջարկութիւնը ըրաւ Մորմորանսի, մինչդեռ Վիլլէլ պատուիրած էր որ Գաղղիոյ նուիրակք ուրիշին Թողուն սկզբնաւորութիւնը: Աւստրիա և Բրուսիա և մոնաւանդ Ռուսաստան, գաղղիական միջամտութեան հակամէտ էին, որով և չորս պետութիւնք միաբանեցան զօրօք միջամտութիւն մը ընելու, որն որ Գաղղիոյ յանձնուեցաւ: Անգղիոյ արտաքին գործոց նոր պաշտօնեայն լորա Քէննինկ, Ուէլլինկոնի ձեռքով այս բանիս դէմ բողոքեց, վախճալով

որ Գաղղիոյ ազդեցցութիւնը չզօրանայ Պիրենեանցմէ անդին, և ժողովոյն գումարմանց ստորագործութիւն չըտուաւ, պատճառ բերելով որ միջագոյնը ընդդէմ է անգղիական սկզբանց: Այսու հանդերձ Մորմորանսի Վեհազոնց հաւանութեամբ գոհ եղած, առանց դաշնա-
 ժողովոյն վճարման սպասելու, Բարիզ դարձաւ: Շա-
 թուարիան՝ որ Մորմորանսիի դառնալէն վերջը մինակ
 մնացեր էր Վերոնայի մէջ, մեծապէս կը վաստակէր պա-
 տերազմին կողմը: Քիչ վերջը արքայաժողովը ցրուեցաւ
 առանց բան մը որոշելու թէ Յունաստանի և թէ Ամերի-
 կայի գաղութականութեանց վերաբերեալ:

16. ՄԻՋԱՄՏՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ Ի ԳԱՂՂԻԱ: — Սակայն
 պատերազմին խնդիրը մեծապէս կը յուզուէր 'ի Բա-
 րիզ, ուր թագաւորը և Վիլլէլ անմիջական պատերազմի
 հակառակ էին. Մորմորանսի ստիպուեցաւ իր հրաժարա-
 կանը խնդրելու և իրեն տեղ յաջորդեց Շաթուարիան որ
 արդէն չատոնց կը սպասէր: Պետութեանց Սպանիոյ
 վարչութեան եղած ծանուցմունքը, արհամարհական
 պատասխան մը ընդունէր էր, և Յունուար 28ին Լու-
 դովիկոս ԺԼ խորհրդարանին բացման ճառին մէջ յայտ-
 նապէս պատերազմ կը հրատարակէր: Պսակի ճառին
 Պատասխանին առթիւ, պատերազմին խնդիրը յուզե-
 ցաւ նախ ասե՛նակալաց ատենին մէջ ուր նշանաւոր
 անձինք ընդդէմ երևցան պատերազմին: Թայրան իր
 խօսելիքը ապագրեց, յորում կը ցուցնէր եթէ որքան
 վտանգաւոր էր գաղղիական պատերազմը 'ի Սպանիա:
 Այս խօսքերը աւելի հաստատութիւն առին Լոր Լանգ-
 ղիոյ խորհրդարանին բացման ճառը տարածուեցաւ յո-
 րում լորտ Լիվրբուլ, առաջին պաշտօնեայն, կը հրա-
 տարակէր որ Գաղղիա բնաւ օրինաւոր պատճառ մը չու-
 նի միջամտութեան, և եթէ Անգլիա առ ժամս չէզոք
 կը կենար՝ այսու ամենայնիւ պատրաստ էր պատերազմի:
 Լորտ Լիվրբուլի խօսից յաջորդէր էին գեւ ուրիշ ճա-
 ռեր ստորին խորհրդարանին մէջ ընդդէմ Գաղղիոյ մի-
 ջամտութեան: Պրոտմ և Փիլյայանապէս բողոքէր էին
 ընդդէմ միջամտութեան. սակայն իրենց արհամարհական

ոճը տւելի զայրացուցեր էր Գաղղիոյ Թադաւորական-
քը, և Խորհրդարանին մէջ պատերազմը ընդունուեր էր
202 քուէով ընդդէմ 93 ի:

Արդէն Պետութեան գանձը լաւ վիճակի մէջ էր և
վարչութիւնը մէկէն օրէնքով 100 միլիոն դրամագլուխ
ուզեց:

Այս օրէնքին առթիւ անուանի հակաճառութիւնք
Ժադեցան որուն սկիզբը տուաւ Ռուայէ Գուլար, Թա-
դաւորական հռչականուն ճարտարախօսը, որ զպատե-
րազմը հակառակ կոչեց Թադաւորին կամաց, Դաշանց
Թղթոյն և Գաղղիոյ շահուն. նոյն իմաստին վրայ խօսե-
ցաւ նաև Ֆուա զօրավարը: Հակառակ խօսողներուն մէջ
նշանաւոր գտնուեցաւ Շաթոպրիան, որ պատերազմին
կարեւորութիւնը ցուցուց, Սպանիոյ այս չփոթութիւն-
ները Գաղղիոյ յեղափոխութեան նմանցնելով, անոր
համար փութով պէտք էր երթալ զայն խղդէլ: Իրեն
այս ճառին պատասխան տուաւ Թադաւորականաց ամե-
նէն ատելի անձը, Մանիւէլ՝ որ յետ անգոսթի յորջորջե-
լու Փերտինանտոս Էի վարչութիւնը, յիշեց որ նոյն իսկ
Փերտինանտոսի շահ մը չէր Գաղղիոյ միջամտութիւնը:
Սդուարդէանք այն պատճառաւ մերժուեր էին յԱնգ-
ղիոյ որովհետև օտարաց վրայ յեցեալ էին: Նոյն իսկ
Գաղղիոյ Յեղափոխութեան ժամանակ ամենայն դժբաղ-
դութիւնք օտարաց միջամտութենէն առաջ եկած էին
« որով և Յեղափոխութիւնը ստիպուեր էր բոլորովին
նորօրինակ ոյժ և միջոց մը գործածելու »: Արդէն Թա-
դաւորականք հազիւ կը համբերէին. և այս խօսքիս վրայ
բարկութիւննին յետին աստիճանի եղաւ: Ամենքը կը գո-
չէին Մանիւէլի դէմ որ արքայասպանից ջատագովու-
թիւն կ'ընէ, և կը պահանջէին Նախագահէն որ խորհրդ-
արանէն դուրս վճռուի: Անկարագրելի չփոթութիւն
ելաւ խորհրդարանին մէջ, ամենը ոտք ելած կ'ուզէին
խօսիլ, 'ի զուր Նախագահը զանգակը հնչեցնելով լռու-
թիւն կը քարոզէր. հարկ եղաւ որ նիստը վերցնէ:

Երկրորդ օրը Մանիւէլ Մօնիդէօուի մէջ նամակ մը
հրատարակեց առ Նախագահը, յորում կը լինցներ իր

Ճառին շարունակութիւնը, բողոքելով որ բնաւ ինքը միտք չունէր նախատեղու « այն վեհափառ զոհերը, որոնց սպանունը վշտացուցեր էր ամեն ազնուական սիրտ : » Երբ նոյն օրը խորհրդարանը բացուեցաւ, Թագաւորականք նորէն կը պահանջէին որ Մանիւէլ վնասուի : Մանիւէլ բեմը ելաւ և բողոքեց այս բռնութեան դէմ. ֆուա, Ժիրարտէն և նոյն իսկ Ռուայիէ Գոլար ընդդէմ Դաշանց Թղթոյն համարեցան այսպիսի գործ մը : Աջակողմեանց կողմէն ամենէն զայրացեալն էր Տըլա Պուրտունէ : Քանի մը օր տեւեց կռիւը, յորում ժողովրդեան անհամար բազմութիւն մը խորհրդարանին նստարանները բռնած էր : Մանիւէլ հրատարակեց որ միայն բռնութեան տեղիք կուտայ : Թագաւորականք բազմաթիւ ըլլալով որոշեցին որ Մանիւէլ խորհրդարանին նիստերուն ներկայ չըլլայ : Այսու հանգերձ Մանիւէլ բոլոր ձախակողմեան երեսփոխաններով խորհրդարան եկաւ : Այն ատեն աջակողմեանք և Նախագահը դուրս ելան և ազգային պահապանաց գունդ մը ղրկեցին ըզ Մանիւէլ դուրս հանելու. ազգային պահապանք յանձն չառին զինքը դուրս քաշելու. պէտք եղաւ որ ուրիշ զինուորներ կանչուին, որոնք զՄանիւէլ բռնի դուրս հանեցին : Մանիւէլին հետ դուրս ելան բոլոր ձախակողմեան երեսփոխաններն ալ որոնց մէջ նշանաւորներն էին Լաֆայէթ, ֆուա զօրավարը, Պէնժամէն Գոնսդան, Գազիմիր Փէրիէ, Տիւփոն (տը Լ'Էօն). և ամբողջ այն եղանակին նիստերուն ներկայ չգտնուեցան : Ժողովուրդը որ անհամբեր կը սպասէր խնդրոյն վճարման, Մանիւէլ լի դուրս հանուիլը լսելով « Կեցցէ Մանիւէլ » գոչելով փողոցները շփոթութիւն հանեց, բայց պահապանք շուտով ցրուեցին զանոնք : Մանիւէլ Գազիմիր ամեն կողմանէ Թուղթեր և ցոյցեր ընդունեցաւ, այսու հանգերձ անկէ վերջը բնաւ ընտրաժողով մը զինքը երեսփոխան չանուանեց :

1823

4 Մարտ

17. ԳԱՂԱՌՈՅ ԲԱՆԱԿԸ Ի ՍՊԱՆԻԱ. — ԳԱՏԻՉԷԻ ԱՌՆՈՒԻԼԸ. — ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻՆ ԼՈՒԾՈՒԻԼԸ : — Այս միջոցիս արդէն 100,000 հոգւով բանակ մը Սպանիա կը մանար .

ընդհանուր հրամանատարն էր Անկուլէմի գուբսը՝ Ար. գուայի կոմսին որդին, և սպայակոյտին գլուխ Կիյըմինօ զօրավարը. բանակը երեք մաս կը բաժնուէր որոնց կը զօրավարէին Ուտինօ և Մոնսէյ մարաջախաները և Մուլիգոր կոմսը. գունդերու հրամանատար էին նաև Հոհնէլոհէ իշխանը և Պորտըզուիլ զօրավարը (1) :

Անկուլէմի գուբսը որ ամբողջ պատերազմին մէջ, պատերազմական հանճարէն աւելի մեծ խոհեմութիւն և աշնուութիւն ցուցուց, ձգեց զԲարիզ Մարտ 15ին :

Սպանիացւոց բանակն ալ չորս մաս կը բաժնուէր, որոնց կը հրամայէին Մինա, Օ' Տոնէլ, Մօրիլլօ և Պալլէսգերօս. բայց այս գունդերը աւելի ասպատակներու երևոյթ ունէին քան բանակի : Անկուլէմի գուբսը Ապրիլ 6ին անցաւ զՊիտասօս և հրատարակութիւն մը ըրաւ որով կ'իմացնէր Սպանիացւոց որ եկեր է ազատելու Թէ գոլովուրդը և Թէ զԹագաւորը : Դքսին բանակին մէջ կային շատ մը կայսերական հին զինուորներ, անոր համար խումբ մը փոխստական Գաղղիացիք, որոնց գլուխ էր Ֆապլիէ հազարապետը, Սպանիոյ սահմանագլուխները եռագոյն դրօշը բացած և Մարսէյեզ երգելով ուղեցին դքսին բանակը գրգռել որ իրենց միանան, սակայն բանակը հաստատուն մնաց իր սլարտուց, և փախստական ջոկատները ցրուեցան : Քանի մը աննշան կռիւներէ ետքը Մատրիտ մօտեցան, Գորդէսը Թագաւորին ա. նուամբ հրովարտակ մը հրատարակեց, որով խրախոյս կը կարգար Սպանիացւոց յանուն Թագաւորին՝ և կարելի կը համարէր Թողուլ զմայրաքաղաքը եթէ հարկ ըլլար : Փերտինանոս այս բանին վրայ շատ բարկացաւ և պաշտօնեայքը իրենց իշխանութենէն ձգեց : Քաղքին մէջ շատ շփոթութիւն ելաւ, փողոցներուն մէջ « Կեցցէ սահմանադրութիւն և պաշտօնեայք » կը գոչէին :

(1) « Այս հրամանատարութիւնները բաժնուելու ժամանակ, տերութիւնը շուարեր էր, որովհետեւ անբաւ էին աղաչաւորք : Եւ իրաւցնէ գծուարին է երեւակայել շատոնց անգործ մնացած զօրավարաց կռուելու փափաքը » : Վօլապէլ. Պատմութիւն Կրկին Պուրպանեան Վերանորոգութեանց :

Փերտինանտոս ստիպուեցաւ պաշտօնեայքը նորէն հաստատելու : Թագաւորը Մատրիտէն չելեւելու համար 'ի սկզբան հիւանդ ձեւացաւ, սակայն հարկ եղաւ որ բռնի թողու զմայրաքաղաքը բոլոր ընտանեօք . երկրորդ օրը Գորդէսն ալ ճամբայ ելաւ որուն վահանափակ պաշտպանութիւն կ'ընէր ազատասէր երիտասարդներու գունդմը : Մատրիտ Ապիսպալի յանձնուեցաւ, որ ստակի խոստմամբ քաղաքը մասնեց Գաղղիացւոց . և Գաղղիացիք մեծ յաղթանակաւ մտան 'ի Մատրիտ : Անկուլէմի ²⁴ Կոլումբոսը սահմանադրականները թագաւորականաց կատաղութենէն ազատելու համար, ստիպուեցաւ գաղղիացի զօրքեր գործածել և անոնց կեանքը պաշտպանել :

Յունիս 9 ին Գաղղիացի Պուրք զօրավարը Օրվիէտօ հասաւ և Մոլիդոր 'ի Վալէնցիա . Պալէսդէրօս փախաւ դէպ 'ի Մուրսիա և Յունիս 10 ին Պորտըզուիլ պաշարեց զԳորտովա . ուսկից դիւրին էր անցնել 'ի Սիվիլիա : Գորդէսը զարհուրած բռնի զթագաւորը Գատիչէ տարաւ, և Սէվիլիա թագաւորականաց ձեռքը անցնելով ամեն անգլութիւն ըրին . հարկ էր որ Անկուլէմի գոլքսը պաշտպանէր զսահմանադրականն ընդգէմ իւր դաշնակցաց :

Սակայն քանի որ Գատիչէի չէին տիրած, պատեւրազմը չէր վերջանար, անոր համար Անկուլէմի գոլքսը դէպ ուղիղ Գատիչէի վրայ չուեց, որուն ճամբան արդէն բաց էր . վասն զի Մօրիլլօ՝ ում յանձնուած էր Կալիցիայի պաշտպանութիւնը, բնաւ չէր խափանած Պուրքի ընթացքը, նա մանաւանդ հրատարակէր էր որ ինքը կը բաժնուէր Գորդէսէն : Միւս զօրավարներն ալ ինքնագլուխ և անկանոն կերպով կը կռուէին : Անկուլէմի գոլքսը Օգոստոս 9 ին յԱնդույար հասաւ և հոն հրաման մը հուշակեց յորում կը տեսնուէր թէ իշխանին խոհականութիւնը և թէ թագաւորականաց զայրոյթը : Ի Պիլպասօ, Սարակոսա և Սիվիլիա աղէտալի անգլութիւններ գործուէր էին զորոնք գաղղիացի գունդերն անգամ չէին կրցած արգելուլ : Սահմանադրականք իրենց հայ-

րենակցաց ձեռքէն առ Գաղղիացիս կը դիմէին և մեծ շնորհք մ'էր անոնց դերի կոչուիլը։ Անկուլէմի դուքսը, որուն քաղցրութիւնը և ազատասիրութիւնը ծանօթ էր, այսպիսի բարբարոսութիւն մը խափանելու համար, հրատարակեց Անտայարի հրամանը, որով սպանիացի իշխանութիւնք առանց դաղղիացի գունդերուն հրամանատարի մը, մարդ չէին կրնար բռնել։ Սպանիացի Թագաւորականք բողոքեցին որ և ոչ Նաբոլէոն այսպիսի բռնութիւն մը ըրած էր իշխանութեան դէմ, և Անկուլէմի դուքսը, որ իր ազնուականութեան հետ չունէր նաև պէտք եղած հաստատութիւնը, բռնադատուեցաւ մեղմելու հրամանը։

18. ՌԻԻԿՈՅԻ ԲՈՒՆՈՒԻԼԸ. — ԴՐՕՔԱՏԵՐՈՅԻ ԱՌՈՒՄԸ. — ՍՊԱՆԻՅԱՆ ՌԻԱՅՈՒԻԼԸ։ — Օգոստոս 16 ին Անկուլէմի դուքսը Գասիչէի դիմաց հասաւ որ արդէն վեց շաբաթունէ 'ի վեր պաշարուած էր։ Դուքսը, Փերտինանտոսի նամակ մը գրեց իմացնելու որ եկեր էր զինքը ազատելու և միանգամայն կը խնդրէր որ ընդհանուր ներուժն շնորհուի, որ անհրաժեշտ կարևոր էր քաղաքական պատերազմի մը միջոց, և առջի Գորդէսը գումարէ։ Փերտինանտոս կը պատասխանէր Գորդէսէն գրուած թղթով մը, որուն ներքև ստորագրեր էր, թէ ինքը ազատ էր, և թէ մեծապէս տոգոհ էր օտարին այս միջամտութեան վրայ, և այս ամենայն արիւնհեղուութեանց պատասխանատուութիւնը կը չգէր գաղղիացի զօրավարին վրայ։ Այս նամակէն կը տեսնուէր որ սահմանադրականք դեռ չէին յուսահատած, և յերաւի Գալառնիոյ մէջ Սինա կտրիճ՝ զօրավարը մեծապէս կը սադնապէր գաղղիացի բանակը յարձակմամբ։ Մայայո զօրավարը՝ Թէպէտ Էրկմիտ, սակայն դեռ զՍալակա կը պաշտպանէր. և Պալէսդէրօս Թէպէտ ծածուկ յանձնէր էր քաղաքը, սակայն դեռ ստորագրութիւնը չէր սուած։ Ռիէկօ այս գնդերուն վրայ վստահացած և զանոնք ուղղելով միացնել, յանդուգն խորհրդով մը կը տիրէ Մայայօի գնդերուն և ընդ առաջ կը դիմէ Պալէսդէրօսի խմբերուն։ Երկու բանակները « կեցցէ ազատութիւն,

կեցցէ Սպանիա» գոչելով կը խառնուին իրարու և մէկ միայն կը ձևանան՝ որուն հրամանատարութիւնը Ռիէկօ Պալէսդերօսի կ'ընծայէ, բայց իմանալով որ անիկայ թշնամեաց կողմը անցեր է, կը բռնէ զանիկայ: Մասնու-
թեան համախոհ գնդապետ մը ուզելով իր զօրավարը ազատել, Ռիէկոյի վրայ կը դիմէ, կը հասնին Փաղղիա-
ցիք ևս և Ռիէկօ թողլով զՊալէսդերօս դէպ 'ի Փա-
թալոնիա կը չուէ: Բայց Փաղղիացիք զինքը կը պաշա-
րեն Մանքա-Ռէալի քով, 14 ժամ կը կռուի, ուր կը
կորսընցնէ 500 հոգի, այսու հանդերձ նսրէն կը կազմէ
իր գունդերը և ճամբան կը շարունակէ, երկրորդ օրը նո-
րէն կը պաշարուի գաղղիացի երկու գունդերէ, ուր
կը ստիպուի կրկին պատերազմելու և շատ հոգի կոր-
սընցնելէն վերջը ինքն ալ կը վիրաւորուի և Փաղղիա-
ցի զօրաց ձեռքը կ'իյնայ: Սպանիացի իշխանութիւնք
կը պահանջեն զինքը և Փաղղիացիք տկար կը գըտ-
նուին մասնելու զանիկայ հայրենակցաց ձեռքը, որոնք
Մատրիտ կը տանին և նախատական տանջանքներով
կ'ըսպանեն:

Այս միջոցիս Փատիչէի պաշարումը կը շարունա-
կուէր. սահմանուեցաւ որ յարձակմամբ առնուն ըզ-
'իւրօքատերօ թերակղզին որ Փատիչէի դիմացը կ'իյնար և
զոր Սպանիացիք մեծասէս ամրացուցեր էին. և ցամաքէն
բաժնելու համար լայն ջրանցք մը բացեր էին: 50 թնդա-
նօթ և 1,700 հոգի պատուարները պիտի պաշտպանէին,
որոնց ընդհանուր հրամանատարն էր Կառչէս գնդա-
պետը:

Օգոստոս 31 ին գաղղիացի գունդերը արութեամբ
դիմեցին ջրանցքներու մէջ, ընդ հրամանատարութեամբ
Օպէր և Կուժոն զօրավարաց. մտան 'ի թերակղզին և
տիրեցին պատնիշաց: Սպանիացւոց կողմէն 150 հոգի
մեռան, 300 վիրաւորուեցան և 1,000 հոգի գերի բռ-
նուեցան, իսկ Փաղղիացւոց կողմէն 34 միայն մեռեր
էին, 110 ալ վիրաւոր:

Սեպտեմբերի 20 ին Սուրբ Բիէդրի բերդին առումը
յուսահատացուց զԳորդէսը, որ շուտ մը սկսաւ հաշտու-

Թիւն խնդրել և ամենայն իշխանութիւն թագաւորին յանձնեց: Անկուլէմի դուքսը մեծապէս ձանձրացեր էր աննպատակ կռուէ մը, մինչդեռ ծանօթ էր իրեն Փերտինանտոսի երկմիտ բարքը. և գիտէր որ թագաւորին ազատելովը Սպանիա նոյն շփոթութեան մէջ պիտի մնար: Անոր համար անապարեց հաշտութիւն ընելու: Փերտինանտոսի 4 միլիոն տրուեցաւ և Գատիչէ անձնատուր եղաւ: Գորդէսը ինքնիրեն լուծուեցաւ: Փերտինանտոս առ ժամս խոստացաւ ներուժն տալ և ազատութիւն. Անկուլէմի դքսին պալատը գնաց՝ ուր մեծ ընդունելութիւն գտաւ: Երկրորդ օրը Գատիչէի փողոցներուն պատերուն վրայ տեսնուեցաւ թագաւորին հրովարտակը, որ վերջի երեք տարուան բոլոր իր օրէնքները և կարգադրութիւնները ոչինչ կը համարէր, իբրև գերութեան մէջ տրուած:

27. Անգլո.

Քիչ վերջը նուաճուեցաւ Փամփելուն. ինչպէս նաև Գաթալոնիա՝ Մոնսէյ մարաջախտէն, ուր միայն Սպանիացիք իրենց պատերազմական քաջութիւնը և պատիւը պահէցին:

Պատերազմը լմննալով Անկուլէմի դուքսը Բարիդ դարձաւ, և մեծ յաղթանակաւ մտաւ Դեկտեմբեր 2ին: Փերտինանտոս ալ Մատրիտ դարձաւ մեծ շքով և վրէժ. խնդրութեան ոգւով:

19. ՄԱՀ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ. — ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ Ա. — Միապետութիւնք մեծ ուրախութիւն ունեցան Սպանիոյ նուաճուելով, մանաւանդ Աղեքսանդր որ գլխաւոր պաշտպան էր պատերազմին. բայց քիչ վայրէց այս ուրախութիւնը, անակնկալ մահ մը վրայ հասնելով: Աղեքսանդր Ռուսաստանի հարաւային կողմերը ճամբորդութեան ելեր էր Ազախու ծովուն եզերքները դիտելու համար. և օդերուն քաղցրութեան պատճառաւ յօժարեցաւ երկար ատեն հոն մնալ, ինչպէս խորհուրդ կուտային բժիշկները՝ կսցսրուհւոյն տկարութեան պատճառաւ: Սակայն օդուն յանկարծ ցրտանալովը Նոյեմբերի 18ին սաստիկ ջերմով բռնուած թայլան դարձաւ: Հոն հիւանդութիւնը սաստառակա-

նալով մեռաւ 'Իեկտեմբերի 1 ին: Վեհանձն էր Աղեքսանդր և քաղցրաբարոյ, ժամանակին թագաւորաց մէջ նշանաւոր իր արդարութեամբ և չգեղծանող բնաւ յաջողութեամբ: Եւրոպա զինքը երկու անգամ Փրկիչ անուաներ էր և սիրելի եղեր էր թէ ազատականաց և թէ բացարձակ իշխանութիւն ուղղոյներուն: Կենաց վերջերը միայն վրան ծանր մաղձոտութիւն մը տիրած էր և առանձին կ'ախորժէր ապրիլ: Մեռած ժամանակը 48 տարուան էր:

Աղեքսանդրի վարչութիւնը բաղդատելով Պօղոս Ա. վարչութեան հետ, ազատութեան ժամանակ մը կրնանք կոչել. և յորում սկիզբները մեծ ազդեցութիւն ունեցան եռանդուն և ազատամիտ պաշտօնեայք ինչպէս Ջարդարիւքի, Նովոսիլցոք, Սդրոկոնոֆ և Քոչուպէյ. յորոց մանաւանդ առաջին երեքներուն Էռպէրի անունը տրուեցաւ: Ադամ Ջարդարիւքի որ Լեհաստանի ազնուական ցեղէ մը սերեալ էր, և ունեցեր իր իր նախնեաց մէջ նաև թագաւորներ, կը ջանար միանգամայն կենդանացընել իր հայրենիքը Ռուսիոյ կայսեր գաւազանին ներքև. և միշտ յուսով էր Լեհաստանի վարչութեան գլուխ կենալու փոխարքայի պաշտօնով:

Աղեքսանդրի թագաւորութեան ժամանակ հրաման տրուեցաւ Ռուսաց ազատութեամբ ճանապարհորդելու յօտարս, և ներս մացնելու եւրոպական գրքեր և լրագիրներ, տպագրութեան խտուրթիւնք կակղցան, և որ և իցէ տարակուսական իմաստ՝ ի նպաստ հեղինակին պիտի դատուէր: Տէրութեան գաղափի խաղախութիւնը վերցուեցաւ, և քահանայք, արկաւադուներ, ազնուականք և քաղաքացիք մարմնաւոր պատիժներէ ազատեցան: Մեծապէս խնամք տարաւ նաև ստրկաց ազատութեան և 1803 ին Փետրուարի հրովարտակով կը վաւերացընէր որ և իցէ տիրոջ մը իր ստրկաց սուած ազատութիւնը: Այս ազատեալք առանձին խումբ մը ձևացան Ռուսիոյ մէջ Ազադ Դեպի կոչուած և « տասնուչորս տարուան մէջ, կ'ըսէ Պոկտանովիչ, ազատ անձանց կարգը անցան»: Եթէ կը մնար իրենց պակսութիւն մը,

այն էր որ տակաւին երկիր ստացած չէին և իրենց տեսարց հողերը կը մշակէին:

Պետութեանը վարչութեան մէջ կայսրը պաշտօնեայք մասուց եւրոպական ուրիշ պետութեանց պէս. որոնք սակայն պատասխանատուութիւն մը չունէին և կայսրը բնաւ իր մէկ իրաւունքէն չէր հրաժարեր պաշտօնեայ ունենալով հանգերձ: Ազգաց նաեւ խորհուրդ չէ լարելէան որուն ընդերկար վարիչ եկաւ Սփերանս. քի քաղաքագէտը որ աննշան ծնողացմէ բարձրացած էր այն ամենամեծ պատուին. և որ յետոյ 1812ին պաշտօնընկէց եղաւ, և 1819ին կուսակալ Սիպերիոյ, ուր մեծ բարեկարգութիւններ ըրաւ: Մեծ փոյթերէն մէկն ալ եղաւ ուսումնական յառաջադիմութիւնը, և կայսրութիւնը վէց ուսումնական նահանգ բաժնուեցաւ՝ և որոնց իւրաքանչիւրը ուղղիչ մը ունեցաւ, ինչպէս Նովոսիլցոյք, Փոդոպի, Ադամ Զարդորիսքի: Վարժարաններ հաստատեց եկեղեցականաց համար. պատանեաց և տղայոց համար դպրոցներ ամեն տեղուանք, նաեւ ուսուցիչներ պատրաստելու համար երկու մեծ վարժարանք՝ ի Մոսքուա և ի Ս. Բեդրպուրկ: Բարեկարգեցան Մոսքուայի, Վիլնայի, Տորբաթի համալսարանք և հիմնեցան Խաղանինը, Խարքովինը, և յետոյ Ս. Բեդրպուրկինը: Տասնուհինգ զինուորական մեծ վարժարաններ հիմնուեցան. և Արաքէֆ պաշտօնեայն որ յառաջադիմութիւններ առաջարկեց: Բացուեցան դարձեալ անուանի Լիկէոնք յորս վաճառականութեան համար անուանի եղաւ Ռիչլիէյինը յՕտեսսսա՝ և արեւելեան լեզուաց համար Հայոց Լազարեանը ի Մոսքուա: Ահա այսպիսի շքեղ Թագաւորութիւն մը ունեցեր էր Ալեքսանդր Ա. Ռուսաց սիրեցեալ կայսրը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը

Ամերիկայի գաղթականութեանց ինքնիշխանութիւնը

1. Միջին Ամերիկա ընդ իշխանութեամբ Սպանիա-
ցոնց. — Անկախ ոստիկանութիւնք. — 2. Եղապի-
ստութիւնք. — 3. Սիմեոն Պոլիվար. — Պատերազմունք
Աղատութեան. — 4. Հասարակապետութիւն Գոյում-
պիոյ. — Լա Փրայա. — Վիլի. — Պոռեմոս Այրես. —
Բերո. — Բայակոյս փառիկեան. — Սրակոս. —
Փարակոս. — 5. Պոլիվարի դաշնակցութեան խըն-
դիրը. — Իր վրայ ամբաստանութիւնք. — Հրա-
ժարիլը և մահը. — 6. Մեքսիքո. — Օգոստինոս
Ա. — Հրաժարիլը. — Սանդ-Աննա. — Անիշա-
նութիւն. — 7. Պրագիլ. — 8. Ինքնիշխանութիւն
Պրագիլի. — Տօն փետրոս Ա. ինքնակալ. — 9. Բով-
նանէս Զի մահը և Տօն փետրոյի փորրուգալի դա-
նէն իրաժարիլը. — Եղապիստութիւնք 'ի Պրագիլ. —
Տօն փետրոս Բ.

1. Միջին Ամերիկա ընդ իշխանութեամբ Սպանիա-
ցոնց. — Անկախ ոստիկանութիւնք. — Սպանիոյ մէջ
եղած յեղափոխութիւնը հարկ էր որ իր ազգեցու-
թիւնը ունենար իր հպատակ ժողովրդոց մէջ ալ.
որոնք արդէն շատոնց ծանր լուծի մը տակ կը հե-
ծէին: Դաղթականութեանց մէջ միայն Եւրոպա ծնած
Սպանիացիք կրնային տէրութեան պաշտօններու հա-
նդ. յորս ամեն ջանք կը բանեցնէին ընդհանրապէս

իրենց առանձնական հարստութիւնը շատցնելու համար, առանց երկրին յառաջագիմուծեան ուշադրութիւն գնելու: Եւ դժուար իսկ էր որովհետեւ նախ ստեպկը փոխուէին, և երկրորդ իրենց իշխանութեան երկիրները շատ ընդարձակ էին: Միայն Սպանիոյ վաճառքները ներս կը մտնային. Ծխախոտի մշակութիւնը տէրութեան պահուած էր և գլխաւորապէս Սպանիացւոց ձեռքն էր: Գաղթականութեանց մէջ արգիլուած էր Սպանիոյ բերքերը մշակել, ինչպէս գինի, ձէթ, նոյնպէս շաքարի եղէգ, շերամ, երկաթի հանքերուն գործածութիւնը. մինչև երկաթն անգամ ոսկւոյ գնով Սպանիայէն պէտք էր գնել: Սպանիական նաւերով եկած բերքերն ալ սաստիկ սուղ էին և տուրքերով ծանրաբեռնեալ: Ամեն դաւառի կուսակալն այն վաճառքները պիտի բաժնէր, և ըստ կամս վրանին գին կամ տուրք պիտի գնէր, զոր բռնի վճարել կուտար տեղւոյն բնակչաց: Ընդարձակ գաւառաց համեմատութեամբ ժողովուրդը սակաւաթիւ էր, տեղացիք անկիրթ, որովհետեւ արգիլուած էր դպրոցներու մէջ սորվիլ, որ և իցէ տեսակ դիրք սպել հրաման չկար:

Սպանիական գաղթականութեանց փոխարքայութիւնքն էին Կոլ Կրանտա, Կոլ Սպանիա կամ Մէսիտո, Ռիօ Գելա Փլաթա կամ Պալենս Լայէս և Բերո. դարձեալ հինգ ընդհանրական առանձին վարչութիւնք, Քիլի, Վենէցիոնէլ, Կապաթիալ, Ասնո և Փորտուգիտ. կուսակալք միայն պատերազմի ժամանակ կը հնազանդէին: Բոլոր այս բարերեր և հարուստ երկիրները երեսի վրայ ձգուած էին. Սպանիացիք իրենց անյագութեամբ երկրին ոսկին ժողովուրդով, բնաւ բերքերուն հոգ չէին տանիր, որով ժողովուրդը յետին խեղճութեան մէջ էր: Ընակիչք շատ դժուարութեամբ կը տանէին այս տուրքերուն, և աղքատութիւնը և տագնաութիւնը ամեն կողմ տիրած էր: Միլիտա Գե Բարաթա (1) ճար.

(1) Միրանտա տէ Փարաքաս (ծն. 1750) Ուոշինկթոնի զինակից եղած էր և Տիւմուրիէյի հետ զինուորած էր Գաղղիոյ Յեշափոխութեան պատերազմաց մէջ:

տարամիտ գաղթածինը, առաջին եղաւ որ փորձեց Անգլիացւոց օգնութեամբ ապստամբեցնել Հարաւային Ամերիկոյ ժողովորդքը, բայց Անգլիացիք զինքը չուտով թողուցին և հարկ եղաւ որ ետ քաշուի: 1780ին երեք անգամ նոր տուրք դրուէր էին. Դավկասուքայի ցեղապետը Քոնտորքուանք՝ ապստամբութիւն մը փորձեց, բայց բռնուեցաւ և բոլոր ընտանեօք սպաննուեցաւ, իր տունը, տեղն ալ հիմնայատակ կործանուեցան: Այս լրոյն վրայ շատ մը հնդիկ ցեղեր ոտք ելան, որոնց գլուխ կեցաւ Անարէս. Սորադա քաղաքը պաշարեցին որուն ընակիչն էր 20,000 հոգի. և բաց 'ի մէկ քահանայէ մը զամենն ալ սպաննեցին կամ գերեցին: Իրենց ցեղապետին և անոր հետ սպանեցող մէկին տեղ հինգ հարիւր սպանիացի խողխողեցին: Բայց յետոյ մատնութեամբ և արծաթով բռնուեցան ապստամբներուն գլխաւորներէն շատերը և սպաննուեցան:

1789

Երբ Պուրպոնները Սպանիայէն վճռուեցան և Յովսէփ Պոնաբարգ մտաւ 'ի Սպանիա, գաղթականք տարակուսեալ վիճակի մէջ էին. իրենց հրովարտակներ կուգային մերթ յանուն Կարոլոսի Դի, մերթ յանուն Փերտինանտոսի Էի, և երբեմն ինքնակոչ թագաւորէ մը ինչպէս էր Յովսէփ. բաց ասոնց՝ անթիւ հրատարակութիւններ յանուն ոստիկանութեանց Սէվիլիոյ, Գատիչէի և այլն. յանուն ինքնագլուխ Գորգէսի մը որուն իշխանութիւնը չէին կրնար ընդունիլ: Այս անիշխանութեան միջոց իրենք ալ առանձին նոր ոստիկանութիւններ կազմեցին ոմանք անկախ, ոմանք յանուն Փերտինանտոսի Էի, որով Ամերիկայի գաղթականաց համար Փերտինանտոսի անունը, ազատութեան նշանակ մ'էր. միանգամայն սկսան ծածուկ վաճառականութիւն ընել օտար ազգաց, մանաւանդ Անգլիացոց հետ:

1809

2. ՅԵՂԱՓՈՒՈՒԹԻՒՆՔ: — Անկախ ոստիկանութեանց առաջին հաստատողը եղաւ Քիթոյ, բայց ապստամբութիւնը իմացուեցաւ և երկու գլխաւորք սպաննուեցան: Սպանիոյ կեդրոնական բարձրագոյն ոստիկանութիւնը ուղէլով այս տեսակ վտանգաւոր անկախութեանց դէմն

առնուլ և զԱմերիկացիս շահելու մտքով հրատարակեց որ ամերիկայի գաղթականք ալ Սպանիոյ խորհրդարանին մէջանկէ վերջը անմիջական երեսփոխաններ պիտի ունենային, ինչպէս նաև վաճառականական դիւրուծիւններ: Եւ թէպէտ երեսփոխանք գացին 'ի Սպանիա, սակայն մեծապէս տգիտ էին որ ամեն մէկ քաղաք հազիւ մէկ երեսփոխան մ'ունէր. և միանգամայն խնամակալ ժողովը որ կեդրոնական ոստիկանութեան յաջորդեր էր, կը վերցնէր նորէն վաճառականաց համար եղած խոստմունքը: Այս լըոյն վրայ յեղափոխութիւնը կը ծագի Քարաքաս քաղաքին մէջ, ոստիկանութիւնը ձեռք կ'առնու վարչութիւնը իբրև յանուն Փերտինանտոսի, ընդդէմ խնամակալ ժողովին որով և ընդհանուր կուսակալը կը ստիպուի հրաժարելու: Հոն կը վազէ նաև Միրանտա ծեր զօրավարը և ընդհանուր զօրավար կ'անուանուի. դաշնաժողով մը կը կազմուի 'ի Քարաքաս, և վարենաս, Պարցէլոնա, Քումանա, Մարգարիտա, 'Իրոյիլլո և Մէրիտա գաւառները երեսփոխան կը զըրկեն և Յուլիսի օրին կը հռչակեն վենեցհուէլայի անկախութիւնը և Հասարակապետութիւնը:

Մոնդէվէրտէ՝ նաև ու հրամանատար մը թագաւորականաց գլուխ կենալով ապստամբելոց վրայ կ'երթայ. սակայն իր զօրացմէ աւելի ուրիշ պատճառ մը կը ցրուէ ապստամբութիւնը: Մեծ երկրաշարժ մը կ'ըլլայ 'ի Քարաքաս և 12,000 հոգի կը մեռնին: Ժողովուրդը այս հարուածը իր ապստամբութեան պատիժ համարելով Աստուծոյ, կ'ուզէ նորէն Սպանիացւոց հնազանդիլ և շատերը կը թողուն Միրանտայի բանակը. ինքնիսկ որ դիկտատոր անուանուեր էր կը ստիպուի անձնատուր ըլլալու. այն պայմանաւ որ ինչ սահմանադրութիւն որ գրուի Սպանիոյ, նոյնը ունենայ նաև վենեցհուէլա: Առհասարակ ներուժն հրատարակուեցաւ, բայց Մոնդէվէրտէ շատերը բռնեց ինչպէս նաև զՄիրանտա և շղթայակապ Քատիլէ զրկեց, ուր քիչ տարիէն մեռաւ: Այսպէս վենեցհուէլա հպատակեցաւ և ապստամբներէն ոմանք գացին Նոր Կրանատայի յեղափոխութեան օգնելու:

Ի Քիլի և 'ի Քիթոյ ալ թագաւորականք զօրացած էին. և եթէ Փէրտինանտոս Է. որ նորէն Սպանիոյ գահը դարձեր էր, մահիկ ընէր Ամերիկացւոց խնդիրքին և իրենց ալ սահմանադրութիւն մը շնորհէր, Ամերիկացիք թերևս կը մոնային իր իշխանութեան տակ. բայց Փէրտինանտոս Է. մերժեց իրենց խնդիրքը, ըսելով որ առանց պայմանադրութեան մը հնազանդին իրեն: Այն ատեն գաղթականութիւնք փոխանակ հնազանդելու նորէն բոլորովին գլուխ վերուցին և այս անգամ իրենց գլուխ գտան այնպիսի անձ մը՝ որ յետոյ իրենց Ազատարարը պիտի ըլլար և իր ազատած երկիրներէն մաս մը իր անունը պիտի առնուր մինչև ցայսօր:

3. ՍԻՄԵՈՆ ԳՕԼԻՎԱՐ. — ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՆՔ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ: — Սիմէոն Պօլիվար որ գլուխ կեցաւ ապստամբութեան, ծնեալ էր 'ի Քարաքաս, և որչափ որ ալ դաստիարակեալ էր յԵւրոպա, իրեն առաւել սիրելի եղած էին Միացեալ-Նահանգք և կը զմայլէր անոր Ազատարարին վրայ: Յետ երկար ճանապարհորդութեանց երբ իր հայրենիքը դարձաւ, լի էր ազատութեան գաղափարներով: Ինչպէս տեսանք որ արդէն վնեցհուելա 1811 ին նախ Սպանիացւոց լուծը թոթուեր էր և յետոյ նորէն ընդունէր էր, բայց ատելութիւնք փոխանակ նուազելու, կ'աճէին: Պօլիվար չէր ուզած Միրանտայի հետ միաբանիլ, բայց անոր պարտութենէն վերջը Պօլիվար 600 հոգւով Անտեայքը անցաւ, հազարաւոր տըժգոհներ իր դրօշին տակ վազեցին: Արդէն Մարինօ յանգուդն երիտասարդ զօրավարը կը նեղէր զՄոնդէվերտէ: Պօլիվար իր գունդերը երկուքի բաժնեց. մէկը յանձնեց իր Ռիպաս եղբորորդոյն, միւսով դիմեց Մոնդէվերտէյի վրայ, յաղթեց իրեն և յաղթանակաւ մտաւ 'ի Քարաքաս: Այնքան մեծ էր քաղքին ուրախութիւնը որ զինքը Ալաբուրտ անուամբ ողջունեց և իր յաղթական կռքը տասուերկու կուսանք կը քաշէին. և դաշնակից ժողովոյն մէջ իշխանապետ անուանուեցաւ: սակայն իր այս փառքը աղարտեց չափազանց խստութեամբք. և հրատարակուեցաւ Դրոյիլլոյի հրովարտակը, որով

1783

1814
Օգոստ.

ամեն սպանիացի թագաւորական՝ մահուան կը դատապարտուէր: Յիրաւի նմանօրինակ խստութիւն կ'ընէին նաեւ թագաւորական զօրավարք, որոնցմէ մէկը, Պովէս՝ վայրենի Լանէրոս կոչուած ցեղին գլուխ կեցած, անթամբ ձիերով յանկարծ յարձկեւով, մեծ փնասներ հասուց ազատականաց. երթալով Պովէսի գունդերը շատցան, մինչև 8,000 հոգի: Պօլիվար ընդարձակ դաշտի մէջ ուզէց այս դժոխայն լեգէնին հետ կռուիլ և յանկարծ ձիաւորներէն պաշարուեցաւ: Պօլիվար յաղթուեցաւ և Քարաքաս մտաւ, ուսկից հազիւ նաւակի մը մէջ մտած ազատեցաւ: Բայց Ռիպաս նորէն ցրուած գունդերը ժողովուեց և կռուեցաւ յՈւրիքուա, ուր Պովէս նետի հարուած մը ընդունելով մեռաւ: Իր զինուորները իրեն արժանի յուղարկաւորութիւն մը ըրին, սպաննելով ծերերը, կանայքը և տղայք: Ռիպաս ալ որ դերի բռնուէր էր սպաննուեցաւ և իր գլուխը զրկուեցաւ 'ի Քարաքաս ամենուն ցուցունելու:

Յեւրոպա թագաւորականք զօրացած ըլլալով, Փերտինանտոս Է Ամերիկա զրկելու կտրիճ բանակ մը պատրաստեց 10,000 հոգիէ կազմեալ, որոնց զօրավարն էր Մօրիլլօ: Պօլիվար որ նորէն Նոր-Կրանատայի և Վենեցուէլայի ընդհանուր զօրավար անուանէր էր՝ երեք հազար հոգւով 'ի Մակտալէնա կ'իջնայ, կ'առնու զՄոնփոքս, ուր չորս հազար դերի հրացանի կը բռնէ: Յետոյ կ'երթայ ազատելու զԿարթագինէ զոր պաշարեր էր Մօրիլլօ: Սակայն զօրքերը քիչ էին և Նամայիքա կը դիմէ նոր գունդեր հասցնելու Փէդիոնի քովէն, բայց 'ի դարձին արդէն Կարթագինէ անձնատուր եղեր էր յետ չորս ամիս պաշարման, և Մօրիլլօ յաղթանակաւ ներս մտիւ էր: Մօրիլլօ խիստ հրամաններ տուաւ ընդգէմ ապստամբելոց. ամենայն անձն որուն վրան պզտիկ կասկած մը ըլլար, կամ կը կախուէր կամ մշանջենաւոր բանտի կը դատապարտուէր (1): Մօրիլլօ որչափ որ

1813
6 'իւնիս.

(1) « Մեծօճարտարութեան հետ այնպիսի վայրենութիւն մը դործածեց որուն նման արդի պատմութեանց մէջ չունիմք. և կը գրէր առ Փերտինանտոս Է որ « Այս գաւառները նուաճելու հա-

կարիճ՝ զօրավար էր, այսուհի հանգերձ երկիր մը հանգարտեցնելու յատկութիւն չունէր. անթիւ սպանութիւնքը աւելի յուսահասցուցին զժողովուրդը և անհնարին ըրին նուաճումը: Յիրաւի ոչինչ նուազ իրմէ գըռնուեցաւ յանգութեան մասին նաև Պօլիվար, որ Մօրիլլոյ ըրածին փոխարէն, հարիւրաւոր սպանիացի գերիներ մորթել տուաւ:

4. ՀԱՍԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԳՈՂՈՒԾՊՈՑ. — ԼԱ ՓԼԱԴԱ. — ԳԻԼԻ. — ՊՈՒԷՆՈՍ ԱՅՐԵՍ. — ԲԵՐՈՒ. — ՅԱՅՍԿՈՅ ՓԼԱԴԻՆԵԱՆ. — ՈՒՐԱԿՈՒԱ. ՓԱՐԱԿՈՒԱ. — Այսու հանգերձ առ ժամս Սպանիացիք աւելի զօրաւոր էին և բոլոր Նոր-Կրանատայի մէջ սպանիական դրօշ կը ծածանէր, և Մօրիլլօ միտքը դրած էր իր անուան սարսափը տանելու հասցընելու մինչև 'ի Բէրու, երբ Պօլիվար Պրիոն նաւապետին 15 նաւերովը Մարգարիտա կըղզին հասաւ, որուն իշխանութիւնը Արիսմէնգի անուամբ խռնածնի մը ձեռքն էր, և ուր ապստամբք ժողով մը կազմելով հռչակեցին Վինեցհուէլայի հասարակապետութիւնը « Մի և անբաժանելի », և Պօլիվար իրենց գլուխ: Միանգամայն յանձնուեցան Մագ-Կրէկոր սկովտիացւոյն երթալ օգնել Մարինօ և Փրիար զօրավարաց. և Փազի զՄօրիլլօ վսնելու: Փազ հնգիկ մ' էր որ իր նախնական պատերազմի փորձերը լանբրոններուն հետ ըրած էր 'ի նպաստ Սպանիացւոց, յետոյ զանոնք Սպանիացւոցմէ բաժնելով՝ ազատութեան համար սկսեր էր կռուիլ: Առժամանակեայ վարչութիւն մը հաստատուեցաւ որուն կէդրոնն եղաւ Պարիզլոնա և զոր եկաւ պաշարեց Մօրիլլօ, բայց մեծապէս պարտուալ, սախաւեցաւ յետս նահանջելու: Դեռ մինչև 1818 փոփոխ բազմով կռուեցան երկու կողմէն, մինչև որ Պօլիվար ուղեց վերջին ուժով փորձ մը ընել և տիրել Քարաքասի, որ

մար, տիրելու ատենուան միջոցները պէտք էր գործածել: Եւ մէկ թշուով մը զոր գրած է Պոկոթայէն 1816ի Յունիսին, կ'ըսէ « որ ապստամբ հրատարակեր է ո՛վ որ կարգաւ և գրել գիտէր, որով և այն քաղքէն 600 ազնուականք մերկ կախուեր էին: » Զեզարէ Քանթու. Պատմ. Հարիւր Ամաց. Ամերիկա:

երկու տարիէն 'ի վեր Սպանիացւոց ձեռքն էր: Մարինոյի յանձնուեցաւ Կումանա և Պարցելոնա գաւառներուն տիրել, և հոն զբաղեցնել զթշնամին մինչդեռ Պօլիվար պիտի դիմէր 'ի Վենեցիոսէլա: Անցաւ Անտեսյքը անձրևոտ եղանակին և յետ անհամար կորստեան ջօրաց՝ եղանակին և վայրաց պատճառաւ, հասաւ Սամակոսոյի հովիտները, ուր մեծ պատերազմով յաղթեց Սպանիացւոց: Քիչ վերջը Նոր-Կրանատայի և Վենեցիոսէլայի հասարակապետութիւնք կը միանային և կը կազմէին մէկ միայն հասարակապետութիւն Գոլոմպիոյ:

Նոյն միջոցներուն Լա Փլագա ինքզինքը անկախ հրատարակեր էր. Քիլիի և Պուէնոս Այրէսի ժողովուրդք միացան միաբան կռուելու ընդդէմ Սպանիացւոց և պզտիկ նաւատորմով մը որուն հրամանատարն էր լորտ Գոչրան անգղիացի սպայն, յաղթեցին Սպանիայէն եկած նոր նաւատորմի մը: Լա Փլագայի և Պրազիլի մէջ եղած Յայսիոյ-Փլագիէտի գաւառն ալ անկախ հասարակապետութիւն մը ձևացաւ. ինչպէս նաև Մոնդէվիտէօ, որուն համար մեծ վէճ կար Պրազիլի և Պուէնոս Այրէսի մէջ. և կոչուեցաւ Ռախոս Արեխէս:

Փարակուայի մէջ ալ յեղափոխութեան գլուխ կեցեր էր Փիւրէգոն. բայց վարչութեան մէջ փութով յաջորդեց իրեն ոստիկանութեան ատենադպիրը՝ Ֆրանչիա, որ արգիլեց Պուէնոս Այրէսի հետ միութիւնը և զիկտատոր անուանուեցաւ ցկեանս: Առատաձեռն, խնայող հասարակաց ընչից, խոհեմ և պարզ, զմայլող Նաբոլէոնի վրայ, կը յարգէր ինքնիշխանութիւնը բայց ազատութիւնը միայն իմաստնոց համար աղէկ կը համարէր: Արգիլեց որ օտարականք իր երկիրները չմանան, ինչպէս նոյն կանոնը դրած էին Յիսուսեանք իրենց կալուածոց համար. և փոսերով արգելք մը դրած էին երկրին սահմանագլուխները. և այս խստութիւնք տեւեցին մինչև Ֆրանչիայի մահը: Այս կերպով պահեց շատ տարիներ Պոնփլան բնագէտը, ինչպէս նաև Լոնչան և Ռոճիէ, որոնք մահու ընէն վերջը շատ մը տեղեկութիւններ տուին մեզ այս երկրիս վրայօք:

Ժողովուրդը ստիպուած երկրին բերքով հոգալ իր պէտքը, թէ երկրագործութիւնը և թէ ճարտարութիւնք յառաջեցին, միանգամայն ապահով ճամբաներ բացուեցան։ Այս իր յատկութեանց հետ ունէր նաև անգթութիւն մը, և շատ անգամ կախաղանն էր փոքր յանցանաց պատիժը։

Բէրու կը յիշէր Քոնտորքուանք ցեղապետին մահը։ Մէնտոզայի կուսակալն Սան-Մարթին, ոտք հանեց զԲէրու և լորտ Քոչըրանի հետ միաբան տիրեց Լիմայի, և Բէրուի անկախութեանը նոյն օրը հրատարակուեցաւ և Սէն-Մարթին Բէրուի ընդհանուր իշխանապետ դրուեցաւ։ Վերցուց գերութիւնը, բայց և չթողուց որ Սպանիացիք Եւրոպա քաշուին։

1821

Փերտինանտոս Է. ուզէր էր նոր գունդեր հասցնել, բայց Քատիչէի Ամերիկա գալիք բանակը ճամբայ չեւած ապստամբեցաւ և Դրինիդատ նաւուն զինուորք իրենց հրամանատարը ծով նետեցին։ Փորդէսը նորէն զօրացեր էր՝ այսու հանդերձ գաղթականութեանց ազատութիւն մը չտրուեցաւ և կռիւները շարունակեցին։ Պօլիվար Մօրիլլայի առաջարկեց կռիւները դադրեցնելու և երկու կողմանէ հաւանեցան զինադադարումն ընելու։ Պօլիվար և Մօրիլլօ հանդիսաւոր տեսութիւն մը և հաց կերոյթ մը ունեցան միաբան, և բարեկամաբար բաժնուեցան մէկմէկէ։ Փորդէսը մեծապէս տոգոհ ասոր վրայ, յետոս կանչեց զՄօրիլլօ և տեղը զրկեց զԼադօր զօրավարը։ Այն ատեն նորէն սկսան կռիւները և Պօլիվար հետզհետէ առաւ զՎալէնցիա, Քարաբաս, Կուայրա, Կարթագինէ և Քուլմանա. և յետ Դինաքուիլլոյի մեծ յաղթութեան, նախագահ ընտրուեցաւ։ Դաշնաժողով մը գումարուեցաւ՝ ի Գուգուլթա որ կարգադրեց նոր վարչութեան հիմունքը և սահմանադրութիւն մը հռչակեց Միացեալ Նահանգաց սահմանադրութեան նման։ Վաճառականական դաշինք մը հաստատեց Միացեալ Նահանգաց հետ, Բէրուի, Պուէնոս Այրէսի, Քիլիի և Մէքսիքոյի հետ։ Պօլիվար Գոլուամիայէն անցաւ Բէրու, ուր Սպանիացիք նորէն մտեր էին. վասն զի Բէ-

1820
18 Նոյ.

րուի ազատարարքը Սան Մարթին զօրավարը և Լորտ Քոչըրան ծովակալը իրենց ազատութեան գործը լմնցնելէն ետքը, օւանձին կենաց քաշուեր էին: Հասաւ Պօլիվար և յետ Հունին և Այաքուքոյ յաղթութեանց, Սպանիացիք ստիպուեցան թողլու Ամերիկոյ ծովը: Պօլիվար Լիմոյի ժողովքին մէջ խնամակալ անուանուեցաւ ցկեանս: Իր անուամբը Բարձր Բէրու՝ Պօլիվիա կոչուեցաւ, ուր Պօլիվար դիկտատոր անուանուեցաւ, և սահմանադրութիւն հաստատեց երկու խորհրդարանով, միանգամայն գանձին տեսուչ էր, կ'անուանէր պաշտօնեայքը և պատուոյ աստիճանքը:

1822

5. ՊՕԼԻՎԱՐԻ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ. — Իր ՎՐԱՅ ԱՄԲԱՍՏԱՆՈՒԹԻՒՆՔ. — ՀՐԱԺԱՐԻԼԸ ԵՒ ՄԱՀԸ: — Պօլիվար Բէրու գտնուած ժամանակէն 'ի վեր մեծ խորհուրդ մը ունէր միացնելու բոլոր Ամերիկայի Պետութեանց լիակատար իշխանութեամբ նուիրակներ, և միաբան դաշնակցութիւն մը կազմել ընդդէմ եւրոպական Սրբաշան Դաշնակցութեան: Միանգամայն նոյն ժողովը դասաւոր մը պիտի ըլլար յԱմերիկա որ և իցէ տարածայնութեանց և շփոթից: Ամբողջ 1825ը այս խորհուրդը էացնելու համար աշխատեցան, և անբաւ թուղթեր գրուեցան 'ի Գոլուժպիա, Բէրու, առ Միացեալ-Նահանգս և առ Պրագիլ: Վերջապէս դաշնաժողովը 1826 Յունիս 22ին գումարուեցաւ 'ի Փանամա: Բայց հազիւ նիստերը բացուեր էին, եղանակին սաստիկ ջերմութեան պատճառաւ հիւանդութիւն մը տարածուեցաւ, որով մեռաւ նախ Միացեալ-Նահանգաց նուիրակը և ժողովը ցրուեցաւ առանց նպատակին հասնելու, միայն Գոլուժպիա, Բէրու, Կուադէմալա և Մէքսիքո աճապարանօք միութեան մշանջնաւոր դաշինք մը ստորագրեցին:

Պօլիվար մեծապէս վշտացաւ իր խորհրդեան չյաջողելուն վրայ: Իր ծածուկ նպատակներէն մէկն ալ էր Գոլուժպիա, Բէրու, Պօլիվիա, Փլադա և Քիլի միացնել և մեծ հասարակապետութիւն մը կազմել, որուն գլուխը ինքը պիտի ըլլար: Ասով Ամերիկա չորս մեծ Պետու-

Թիւն պիտի բաժնուէր. Մէքսիքո՝ որուն հետ պիտի միացնէր զՎուադէմալա, Հիւսիսային Ամերիկա, Պրազիլ և վերջապէս Հարաւային Ամերիկա, որ Միսիսիպի նահանգ Հարաւայ պիտի կոչուէր : Որչափ որ այս խորհուրդը ծածուկ պահէր էր, այսու հանդերձ Փանամայի գաշնաժողովոյն մէջ իմացուեցաւ և ժողովոյն նախագահը Վիտոր՝ որ Բէրուի արտաքին գործոց պաշտօնեայն էր, մեծապէս զայրացաւ . և Պօլիվարի փառասիրութեան խորհուրդը հրատարակեց Պետութեանց : Արդէն ամենքը կը խօսէին որ Պօլիվար Կեսարու և Նաբոլէոնի պէս կայսերական թագին կը ցանկայ . հիմայ այս իր խորհրդոյն գուրս ելլելովը յայսմի թշնամութիւնք սկսան իրեն դէմ անոնց կողմանէ, որոնք միութիւն չէին ուզէր և որոնց գլուխն էին Փազ և Սանդանտէր Վենեցուէլայի փոխան-նախագահը : Փազ լաներոսներուն հին զօրավարը Մարինոյի հետ ջանաց ապստամբութիւն մը հանել . Քիթոյ, Կուայաքուիլ, Մարաքայիպօ, Փուէրթօ-Քասկէլլօ ապստամբութեան դրօշը կանգնեցին և Պօլիվար ստիպուեցաւ այն ատեն ելլելու Բէրուէն : Փութով ապստամբներուն վրայ դիմեց, դիւրաւ նուաճեց քաղաքները, և անոնցմէ նորէն իշխանապետ անուանուեցաւ, ինքն ալ ընդհանուր ներուժն հրատարակեց : Յետոյ Սքանա քաղաքին մէջ ժողովք մը գումարել տուաւ, սահմանադրութեան այլ և այլ մասերը բարեկարգելու համար . սակայն երեսփոխանաց ընտրութեան մէջ ջանաց որ իր կողմնակիցքը յաղթեն : Հակառակորդք կասկածելով թողուցին ժողովքը . Պօլիվար ինքզինքը ժողովրդեան դիմաց արդարացուց, և նորէն բարձրագոյն իշխանութիւնը իրեն յանձնուեցաւ :

Նոյն միջոցին Բէրու ալ ապստամբեցաւ և վերցուց Լչափարիին սուլած սահմանադրութիւնը : Լիմայի գաշնաժողովը հրատարակեց որ Պօլիվարի ցկեանս նախագահութիւնը հակառակ էր ազատութեան . և Լամար զօրավարը նախագահ ընտրուելով, Գոլումպիոյ եզերքները հասաւ նաւատորմով մը : Բէրուի ժողովրդեան օգնութեամբ Պօլիվիացիք ալ ապստամբեցան, ասանկով

Պօլիվար կը կորսնցնէր զԲէրու և զՊօլիվիա, և որ մէծն է՝
 իր միութեան ահագին շէնքը կը կործանուէր. ասոր
 մէկ պատճառն ալ ինքը կրնար համարուիլ որ հակառակորդները սաստիկ հալածելով ամենուն կասկածը աւելի
 1898 գրգռեցէր: Հասարակապետականք, կամ լաւ ևս ըսել
 ազատականք՝ Սեպտեմբեր 26 ին գիշերը պալատը յարձը
 կեցան, սպաննեցին պահապանները և Պօլիվար հազիւ
 ազատեցաւ: Դաւակիցք կը համարէին որ ժողովուրդը
 իրենց կողմը ելլէ, բայց ընդհակառակն պաշտպանեց
 զՊօլիվար յորում կը տեսնէր վիպասանական դիւցազն
 մը՝ իր Ազատարարը: Սակայն հակառակորդք չյուսա-
 հատեցան. Անտիոքիա դաւառը ապստամբեցաւ Գոր-
 1829 տովա զօրավարին ձեռքովը, ինչպէս նաև Փօփոյան և
 23 Նոյ. Ռիօ-Նէկրօ դաւառները: Աւելի մեծ ապստամբութիւն
 մը ծագեցաւ ի Քարաքաս և ականաւոր անձանց ժո-
 ղովք մը սահմանեց որ Վենեցիոյէլա բաժնուի Գոլում
 պիտայէն, և Փազի յանձնուեցաւ անոր իշխանապետու-
 1830 թիւնը: Պօլիվար նուիրակի մը ձեռքով խնդրեց դաշ-
 20 Յուն. նաժողովէն հրաժարելու իր նախագահութենէն: Բայց
 դաշնաժողովը նորէն զինքը հաստատեց: Այն ատեն
 որոշեց մեծ հարուածով մը ջնջել ապստամբութիւնը:
 8,000 հոգով Մարաքայիպօ դաւառին վրայ քալեց ուր
 Փազ կը սպասէր իրեն մեծագոյն բանակով, և հարկ եղաւ
 որ Պօլիվար կանկ առնու: Կրկին խնդրեց հրաժարելու.
 և այս անգամ դաշնաժողովը որ լմնցուցեր էր նոր սահ-
 մանագրութիւնը, անուանեց զՅովակիմ Մոսքուէրա
 Նախագահ Գոլումպիոյ. միանգամայն յանուն գոլում-
 պիական ազգին ի նշան երախտագիտութեան տարեկան
 155,000 թոշակ մը կապեց Ազատարարին:

Պօլիվարին հրաժարելուն լուրը տխուր տպաւորու-
 թիւն մը ըրաւ իր զինակիցներուն վրայ, և այնքան էր
 յուզմունքը որ Ուրտանէգա զօրավարը և իր սպայք
 բարձրաձայն կ'արտասուէին վերջին ողջունին միջոց:
 Պօլիվարի մեկնելուն ատեն վերջին բառերն եղան «Միու-
 թիւն, Միութիւն»: Սակայն իր մեկնելով միութեան
 կողմնակիցք կը յաղթուէին և Սանդանտէր միութեան

հակառակորդներէն մին, իշխանութեան գլուխ կ'անցնէր 'ի Վենեցիոնէլա, զոր Պօլիվար աքսորներ էր և Յուլիսի 10 ին հրովարտակ մը զինքը իր ամեն առջի աստիճանաց մէջ կը հաստատէր: Պօլիվար Կարթագինէ հասնելով լսեց Վենեցիոնէլայի բաժանումը: Արդէն Էգուադոր, Ֆլորէս զօրավարին առաջնորդութեամբ ինքզինքը ինքնիշխան հրատարակեր էր: Գոլումպիա կը կորսնցնէր իր երկու կողման սիւները: Պօլիվար այս տխուր լուրերով մեծապէս վշտացած, միանգամայն իր յուսոյն պարապ ելլալովը խոցեալ չկրցաւ դիմանալ, և մեռաւ 1830 Փետրեմբեր 17 ին 'ի Սան Փէտրո: Պօլիվար իր պատերազմական մեծ հանձարովն հանդերձ, չունէր օրէնսդրի մը, որով և ոչ Հասարակապետութեան մը գլուխ կենալու յատկութիւնքը. և ինչպէս լաւ կ'ըսէ Չէզարէ Քանթոն «մեծ դժբաղդութիւն եղաւ Հարաւային հասարակապետութեանց՝ զօրավարներ ունենալ առանց կարգադիր մը ունենալու. Նաթուլէոններ և ոչ մէկ Ուոշինկթոն մը »:

Պօլիվար հազիւ մեռեր էր՝ գոլումպիական Հասարակապետութիւնը երեք մեծ մաս բաժնուեցաւ. Նոր-Կրանատա, Էգուադոր և Վենեցիոնէլա: Վենեցիոնէլա կը պարունակէր Յուլիա Մագիւրին և Օրէնօք նահանգները. Էգուադոր՝ Կուայաքուիլ, Ասսուայ և բուն Էգուադոր նահանգը. և Նոր-Կրանատա, որ յետոյ կոչուեցաւ նաև Միացեալ-Նահանգք Գոլումպիոյ, կը պարունակէր Գունտինամարքա, Իսդա, Պոյաքա, Քալէքա և Մակտալէնա նահանգները, որոնց վրայ աւելցան յետոյ Անտիոքիա, Կուանէնդա, Կուապիրայի և Մոաքոյի վիճակները:

6. ՄԷՔՍԻՔՕ. — ՕԳՈՍՏԻՆՈՍ Ա. — ՍԱՆԴ-ԱՆՆԱ. — ԱՆԻՇԻԱՆՈՒԹԻՒՆ: — Սպանիացւոց լծոյն ներքև շատոնց կը հեծէր նաև Մէքսիքո, երբ Եւրոպայի պատերազմաց լուրերը և Յովսէփ Պոնաբարդի թագաւորութիւնը 'ի Սպանիա, լսուեցաւ 'ի Մէքսիքո: Բնիկները յարմար ժամանակ սեպեցին զայն, և Հիսալկօ ժողովրդապետին առաջնորդութեամբ տիրեցին Կուանաքսադօ քաղքին,

բայց յաղթուեցան փոռթով և ընկճուեցան: 1812ին կրկին անգամ ապստամբութեան փորձ մը ըրին և այս անգամ գլուխնին էր Մորէլոս աւագերէցը . բայց այս երկրորդ ապստամբութիւնը առջինին պէս նուա-
 1818 ճուեցաւ . Մորէլոս ալ ձեռք իյնալով հրացանի բռնուե-
 ցաւ: Քիչ վերջը ազատականաց գլուխ կեցաւ Մինա զօ-
 րավարը, որ նոյնպէս չյաջողեցաւ և առաջնոց վախ-
 ճանը ունեցաւ: Երբ 1820ին ազատականք նորէն խլըր-
 տեցան այն աստի իրենց գլուխ ընտրեցին նշանաւոր
 անձ մը Իգուրպիտօ՝ որ նախ կռուեր էր ընդդէմ՝ ազա-
 տականաց հրամանատարութեան պաշտօնով, յետոյ ամ-
 բաստանուած ըլլալով իբրեւ հարստահարիչ, և թէպէտ
 արդարացած՝ սակայն թողուցեր էր իր պաշտօնը և ա-
 ռանձին կ'ապրէր իր կալուածոց մէջ, մեծապէս տոգոհ
 թագաւորականներէն: Այս վիճակիս մէջ էր երբ իրեն
 ընծայեցին ազատականք իրենց հրամանատարութիւնը:
 Փոռթով բազմաթիւ գունդ մը ձեռացաւ իր ձեռաց
 տակ, Մէքսիքոյի վրայ դիմեց և ստիպեց նոր եկած փոխ-
 արքայն Օտաննայու՝ Մէքսիքոյի ինքնիշխանութիւնը
 ճանչնալու, այն պայմանաւ որ իրենց գլուխ Սպա-
 նիոյ թագաւորը կամ թագաւորազուն մը ըլլայ. և
 Մէքսիքացիք ունենան Սպանիացւոց ամեն առանձնա-
 շնորհութիւնները և իրաւունքները: Բայց որովհետեւ
 Սպանիոյ վարչութիւնը չընդունեցաւ սյս դաշնադրու-
 թիւնը, ապստամբ ոստիկանութիւնը հրատարակեց
 զՄէքսիքօ բաժանեալ ի Սպանիոյ: Իգուրպիտօ տեսնե-
 1822 լով որ մեծ նարաձայնութիւնք կան վարչութեան մէջ,
 18 Մայիս ծածուկ պետական հարուածով մը ինքզինքը կայսր
 հրատարակեց Օգոստինոս Ա. անուամբ: Այս բանիս
 վրայ ահաճեցան թէ՛ թագաւորականք և թէ՛ հասարա-
 կապետականք. նոր կայսեր դէմ զօրաւոր կուսակցու-
 թիւն մը կազմուեցաւ: Օգոստինոս Ա. իր բանակին վրայ
 վստահացած դաշնակից ժողովքը ցրուեց և նոր վարիչ
 ոստիկանութիւն մը կազմեց: Ասով աւելի չատցան իր
 հակառակորդքը և բանակը զինքը թողուց: Օգոստինոս Ա.
 յետ մէկ տարուան կայսրութեան ստիպուեցաւ հրա-

Ժարիչ իր աթոռէն և իտալիա քաշուիլ: Մէքսիքո ազատ տէրութիւն մը եղաւ կառավարուած ժողովքէ մը, որուն նախագահ եղաւ Վեգդորա. Միացեալ-Նահանգաց նման սահմանադրութիւն մը ունեցաւ այն տարբերութեամբ որ կրօնքը ուղղափառ պիտի ըլլար, նոյնպէս տպագրութեան, կարծեաց, ամեն ազատութիւն կար և վաճառականական դաշինքներ դրուեցան Միացեալ-Նահանգաց, Անգղիոյ և Գոլլամպիոյ հետ: Բայց հազիւ այս նոր կերպը սկսեւ էին, ներքին շփոթութիւնք սկսան. կուէրէրօ նախագահը ուզեց խռովութիւնը դադրեցնել, բայց բռնուեցաւ և սպաննուեցաւ և տեղն անցաւ Պուսգամէնգէ: Վէրաքրուզի մէջ ալ ապստամբեցաւ Լոփէզ Սանդ-Աննա զօրավարը և ինքնիշխան սկսաւ կառավարել:

Իդուրպիտօ այս եղած անմիաբանութիւններէն խրախուսեալ, թողուց զիտալիա և նորէն արշաւեց իր հայրենիքը, բայց ձեռք ինկնալով հրացանի բռնուեցաւ, և իշխանութիւնը նորէն դաշնակից ժողովքին ձեռքը մնաց. կամ մանաւանդ ըսել, անիշխանութիւնը տիրեց և 22,000 Սպանիացիք աքսորուեցան: Երկու հակառակ կուսակցութիւնք ձևացան որոնք փոփոխակի կը զօրանային, մէկը ժողովրդեան որուն գլուխն էր Սանդ-Աննա, միւսը ազնուականաց որոնց կը հրամայէր Պուսգամէնգէ: Յաղթեց Սանդ-Աննա, բայց երկիրը աւելի անիշխանութեան մէջ մնաց, ինքն ալ քանի մը անգամ իր իշխանութենէն հրաժարեցաւ, սակայն իրեն յաջորդքը տկարագոյն ըլլալով, ինքը նորէն կ'ընտրուէր: Իրմէ վերջն ալ երկայն ատեն շարունակեցին զանազան կուսակցութեանց կռիւները 'ի Մէքսիքո, որոնք մեծապէս շնասեցին երկրին յառաջագիմութեան:

Կուադէմալա ալ առանձին անկախ հասարակապետութիւն ձևացաւ, բայց նոյն անկարգութիւնքը հոն ալ տիրած էին:

7. ՊՐԱԶԻԼ: — Հարաւային Ամերիկոյ ամենէն մեծ Պետութիւնը Պրազիլ, Փորթուգալի պէս փոքրիկ աշխարհի գաղթականութեանց մասն կը կազմէր: Պրազիլ

1824

1829

1850

1848
Փետր.

իր Ամազոն գետովը և բարեբեր գաշտերով անբաւ բերք և հարստութիւն կրնար հասցնել, եթէ զանոնք մշակողք գտնուէին: Իր մետաղքն ալ ոչինչ նուազ առատ կամ հաւասար էին Մէքսիքայի, Բէրուի և Պօլիվիոյ, սակայն իր ժողովուրդը յոյժ սակաւաթիւ էր իր ընդարձակութեան համեմատ, այսօր ևս ամեն տարի 20,000 էն աւելի անձինք կը գիմեն Եւրոպայէն հոն երկիրը մշակելու համար: Դեռ անցեալ դարուն մէջ գերութիւնը ընդհանուր տեղացւոց վիճակն էր և խեղճ հնդիկները ամենայն տառապանք կը քաշէին սպիտակներէն: Փորթուգալիք նոյն վաճառականական բռնութիւնները կ'ընէին 'ի Պրազիլ, ինչ որ Սպանիացիք իրենց գաղթականութեանց մէջ (1):

Արդէն տեսանք որ դարուս սկիզբը Նաբուլէոնի պատերազմաց ժամանակ Փորթուգալի արքունիքը իր նոր երկրի հարուստ գաղթականութեանց մէջ ապաւիններ էր: Եւ Յովհաննէս Զի ներկայութիւնը այն երկրին մեծ շարժում մը տուեր էր. տպարաններ և ճամբաներ բացուեր էին, երկրագործութիւնը և ճարտարութիւնը յառաջեր էր, ուսմանց ժողովարաններ բացուեր էին. ինչպէս նաև հիւանդանոց, բժշկութեան և անդամազննութեան դպրոցներ: Թատրոն մը շինուեր էր և իտալացի երաժիշտք բերուեր էին: Գերութեան և բարբարոսութեան պատուարները ինկեր էին և վաճառականութիւնը բացուեր էր ամեն ազգաց: Անկէ վերը Պրազիլ գաղթականութեանց մաս մը չէր և 1815ի հրով Դեկտ. վարտակ մը զանիկայ թագաւորութիւն կ'անուանէր:

Սակայն ազատական գաղափարները ինչպէս Եւրոպա, հոն ալ սկսան սպրդիլ ամեն կողմ, և Փէրնամպուլքայի մէջ առաջին անգամ Յովհաննէս Ռիպէյրօ քահանայն ազատութիւն քարոզեց և առժամանակեայ վարչութիւն մը հաստատեց: Ռիպէյրոյի գործը երկուք-

(1) Անշափ արգիլուած էին ձեռագործք, որ շատ անգամ խնջութի մը վրայ ամեն մարդու մէկ դանակ չէր գտնուեր, և դաւաթ մը ամբողջ հացակցաց չըլանը կ'ընէր: Քարիքայի ջրանցքը շինելու համար քարերը Եւրոպայէն բերուեցան:

ուկէս ամիս տեւեց . ինքզինքը սպաննեց և թագաւորականք իր գլուխը շրջեցուցին բոլոր Փէրնամպուքոյի մէջ : Տօն Արգոս կոմսը նոյն պատիժը տուաւ նաև ուրիշ գլխաւորաց :

Յովհաննէս Զ. Փորթուգալէն հետը շատ մը պալատականներ բերած էր , որոնց իրենց հայրենեաց յիշատակը մոռցնել տալու համար , մեծամեծ հանդէսներ միշտ կը կատարէր և առատապէս կը վարձատրէր . այս անօգուտ ծախուց համար ստիպուած էր տուրքերը շտցնել : Փորթուգալ մեծապէս տժգոհ էր որ ոչ միայն ալ Ամերիկայէն հարստութիւն չէր ընդուներ , բայց նաև դրամ պիտի ղրկէր արքունեաց համար , և իրենց վաճառականութիւնը Անգղիացուոց ձեռքը պիտի մնար : Ասկէ ծագեցաւ Օփորդոյի ապստամբութիւնը որ իր արձագանքը ունեցաւ 'ի Պրազիլ : Փէրնամպուքօ նորէն ռաք ելաւ և Պահիա և Փանա գաւառները Գորդէսի սահմանադրութիւնը հրատարակեցին : Յովհաննէս վարանեալ մնացեր էր . իր կինը Քարլոդա՝ Փերտինանսուս Էիքսոր՝ խորհուրդ կուտար զօրութեամբ ճնշելու , իսկ որդին Փէտրօ քսնի մը զիջողութիւններ ընելու : Վերջապէս այս մասը ընդունեցաւ , և Տօն Փէտրօ Ս . Յովհաննէս թատրոնին մէջ անձամբ կարգաց ժողովրդեան թագաւորին հրովարտակը , որով սահմանադրութեան մը հիմունքը կ'ընդունէր : Յովհաննէս Զ . ասով վստահացած որ Պրազիլ հանդարտ կը կենայ , թողուց զայն և Ապրիլ 26 ին նաւ մտաւ Փորթուգալ երթալու . իր անդրանիկ որդին Փէտրօ խնամակալ թողլով : Հինգ օր առաջ Ռիօյի ընտրողք որոնք ժողվուեր էին Փորթուգալի Գորդէսին ղրկուելիք երեսփոխանները ընտրելու՝ ուղեցին գէմ կենալ թագաւորին մեկնելուն , մինչև որ խոստումն առնուն թէ Պրազիլ միշտ հաւասար պիտի ճանչցուէր Փորթուգալի , բայց յանկարծ զինուորք ներս յարձկեցան հրացաններով և երեսուն հոգի սպաննեցին :

1021

8 . ԻՆՔՆԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՊՐԱԶԻԼԻ : — Տօն ֆէՏՐՕ Ա . ԻՆՔՆԱԿԱԼ : — Յովհաննէս Զ . քաղցրաբարոյ և երկչոտ , Լիզպոնա հասնելուն պէս հաւանեցաւ Գորդէսի ազա-

տամբտ սահմանադրութեան, մինչդեռ Թագուհին հակառակ էր: Սակայն Փորթուգալի Գորդէսն ալ նոյն ճամբան բռնեց ինչ որ Սպանիայիներ. փոխանակ զիջանելու դադլթականաց մանաւանդ Պրազիլի, և կէս անկախութիւն մը տալու այնպիսի մեծ երկիր մը չկորսնցնելու համար, ուզեց խստութեամբ զանոնք զսպել. նոր ոստիկանութիւններ դրուեցան և նորէն ամեն դատաստանական խնդրոց համար պէտք էր Լիզպոնա դիմել: Տօն Փէտրօ ալ Եւրոպա կանչուեցաւ:

Բայ 'ի քանի մը իրենց յատուկ շահը մտածող վաճառականներէն, Պրազիլցիք մեծաւ տհաճութեամբ ընդունեցան այս կարգադրութիւնքը, և ապստամբութեան առաջին ձայնը Ս. Պօղոս գաւառին մէջ լսուեցաւ: Ժողովուրդը ստիպեց զՏօն Փէտրօ որ Պրազիլ մնայ և չերթայ 'ի Սպանիա. այն ատեն ինքն ալ նոր պաշտօնարան մը կազմեց ազատութեան կողմնակից անձինքներէն: Այս լուրը երբ Փորթուգալի Գորդէսը լսեց Ռիօ Եանէյրոյի վարչութեան անդամքը ապստամբ հրատարակեց և զՏօն Փէտրօ գահուն յաջորդութեան իրաւունքէն ինկած՝ եթէ չորս ամսուան մէջ Գորդէսին հրամանաց չհպատակի: Տօն Փէտրօ յետ լսելու մեծաւ մեծաց կարծիքը, սահմանադիր և օրէնսդիր ժողովք մը գումարեց և արհամարհեց Գորդէսին սպառնալիքը: Արդէն դէպ 'ի Ս. Պօղոս ըրած ճամբորդութեան միջոց Պրազիլի ինքնիշխանութիւնը հրատարակեւ էր. քիչ վերջը Ռիօ Եանէյրոյի ոստիկանութիւնը զինքը Կայսր անուանեց, և ինքն ալ որ շատոնց կը փափաքէր Թագաւորելու, խոստացաւ ժողովոյն որոշելիք սահմանադրութիւնը 'ի գործ դնել: Ռիօ Եանէյրոյի Փորթուգալցի զինուորները դէպ յԵւրոպա ճամբայ դրուեցան և Փորթուգալցիք ամեն պաշտօններէ վռնտուեցան: Միայն Պահիա դեռ Փորթուգալցւոց ձեռքն էր և հոնկէ զանոնք հանելու համար նաւատորմիդ մը կարեւոր էր, վասն զի Փորթուգալցիք հոն 13 պատերազմական նաւ ունէին: Տօն Փէտրօ զԼորա Գոչրանը կանչեց օգնութեան, որ Գիլի ինքնիշխանութենէն 'ի վեր առանձին

կ'ապրէր, որ քիչ նաւով վաճառէր զՓորթուգալիս և անբաւ աւար ձեռք ձգէր:

Նոյն միջոցին Փորթուգալի խորհրդարանը ցրուէր, վասն զի ինչպէս տեսանք, Տօն Միկէլ հօրը հեռաւորութեան միջոց բացարձակ իշխանութիւնը ձեռք առերէր: Տօն Փէտրօ որչափ որ ալ ազատասիրութիւն ցուցուցեր էր, սակայն նոյն հին գաղափարները ունէր ինչ որ իր եղբայրը. և իր ցասկոտ բնութեամբը չէր կրնար բարձրագոյն հրամանի մը խոնարհիլ, անոր համար ինքն ալ սահմանադիր ժողովոյն լծէն խալսելու համար ցրուէր զայն, խոստանալով որ աւելի ազատամիտ սահմանադրութիւն մը հրատարակէ: Մասնաւոր յանձնաժողով մը կազմուեցաւ սահմանադրութիւնը կարգի դնելու, որ վերջապէս հրատարակուեցաւ 1824ին սկիզբը. և թէ՛ կայսրը և թէ՛ կայսրութեան պաշտօնեայք երգուընցան հաւատարիմ մնալու այս սահմանադրութեան: Ասանկով Պրազիլ բոլորովին կը բաժնուէր Փորթուգալէն և Տօն Փէտրօյի արդիւնքը այն եղաւ որ այնպիսի մեծ երկիր մը կրցաւ գոնեայ Փորթուգալի թագաւորին կամ թէ ըսել Պրականցայի ցեղին ժառանգութիւն պահել: Սակայն Փէրնամպուքօ և Փարա՝ ժողովրդական իշխանութեան դէմ համարեցան զայն, և Փէրնամպուքօ ինքզինքը հասարակապետութիւն հրատարակեց, և յորդորեց միւս Հիւսիսային գաւառները իրեն հետ միանալ և Հասարակածի դաշնակցութիւն մը կազմել: Փարահիպա, Զէարա և Հիւսիսային մեծ Ռիօն միացան: Բայց յետոյ նուաճուեցան և մեծ պատիժներ կրեցին: Ասով տժգոհութիւնը աւելի շատցաւ, և ապստամբեցաւ նաև յայսկոյս Փլադինեան գաւառը: Անկէ վերջը Տօն Փէտրօ երկար և անօգուտ կռիւններ ունեցաւ Արձէնթինայի հասարակապետութեան հետ, յորս բնաւ իր մը չհաճեցաւ:

9. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԶԻ ՄԱՀՐ ԵՒ ՏՕՆ ՓԵՏՐՕՅԻ ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԻ ԳԱԼԻ ԳԱՂԵՆ ՀՐԱԺԱՐԻԼԸ. — ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆՔ Ի ՊՐԱԶԻԼ. — ՏՕՆ ՓԵՏՐՕ Բ: — Նոյն միջոցին Փորթուգալի վարչութիւնը ամեն ջանք ըրաւ որ Պրազիլի հետ հաշ-

տութիւն ըլլայ, բայց 'ի զուր. հարկ եղաւ որ Յովհաննէս Զ. Ճանչնայ Պրազիլի ինքնիշխանութիւնը և հրաժարի այն գահէն 'ի նպաստ իւր անդրանիկ որդւոյն:

1826

Տասը ամիս չանցած կը մեռնէր Յովհաննէս Զ, որով թէ՛ Փորթուգալի և թէ՛ Պրազիլի թագերը Տօն Փէտրոյի կը մնային: Բայց որովհետև Պրազիլցիք չէին ուզեր որ նոյն անձն իշխէ թէ՛ իրենց և թէ՛ Փորթուգալի վրայ, Տօն Փէտրո թողուց զՓորթուգալ իր Տօնա Մարիա տա Կլօրիա աղջկան որ եօթնամեայ էր և Անգղիացւոց պաշտօնարանին միջամտութեամբ սահմանուեցաւ որ Յանձնաժողով մը կառավարէ զՓորթուգալ մինչև որ Տօնա Մարիա տա Կլօրիա չափահաս ըլլալով կարգուի իր Տօն Միկէլ հօրեղբօրը հետ և դառնայ 'ի Փորթուգալ:

Տօն Փէտրո Ա. Եւրոպայի խնդրոց զբաղած ժամանակը ստիպուած էր յԱմերիկա Մոնդէվէրտէի համար կռիւը շարունակել, և բռնադատուեցաւ թողուլ զայն, որով Պրազիլ կը կորսնցնէր Փլադայի լաւագոյն նաւահանգիստներէն մէկը: Ժողովուրդը մեծապէս տագնացաւ այս կորստեան վրայ: Տօն Փէտրո որուն առջի ամուսինը Լէօփոլտինա աւստրիացի մեռեր էր 1826 ին, ամուսնացաւ կրկին անգամ, Եւգինէոս Պոհանէի դստեր հետ որ կը կոչուէր Մարիա-Ամէլիա 'ի Լէօփաւէնպերկէ: Նոր ամուսնութեամբ արքունեաց մէջ նոր անձինք բազմացան որոնք մեծ տագնաութիւն պատճառեցին թէ՛ ժողովրդեան և թէ՛ Դաշնաժողովոյն: Կայսրը լուծեց Դաշնաժողովը. տագնաութիւնք աւելի զայրացան և կայսրը բռնադատուեցաւ հասարակապետական պաշտօնարան մը կազմելու տեղացիներէ: Սակայն յանկարծ միտքը փոխեց, և 1830 ին օրէնսգիր նիստերը բանալու միջոց տպագրութեան ազատութեան օրէնքը չափաւորեց: Այն ատեն Ապրիլի 6 ին մայրաքաղաքը ոտք ելաւ, ամբոխը զինուք փողոցները կ'ընթանար և Տօն Փէտրո տեսնելով որ ալ հնարք չկար իրեն համար թաղաւորելու, հրաժարեցաւ իր կայսրութենէն 'ի

1831

նպաստ իւր որդւոյն Տօն Փէտրօ Բի որ այն ատեն վեց տարուան էր. Թողուց զՊրազիլ և գնաց 'ի Փորթուգալ իր դստեր իրաւանց համար կռուելու ընդդէմ Տօն Միկէլի:

Տօն Փէտրօ Բ. մինչև 1840 խնամակալներու ձեռքով կառավարեց երկիրը որոնցմէ վերջինը Փէտրօ Արալյօ լիմացին ուղեւոր լուծել զխորհրդարանը և անոր իշխանութիւնը չափաւորել, զՏօն Փէտրօ Բ. յարգունս հասեալ հռչակեց 15 տարուան, և պատանի կայսրը Յուլիս 18 ին վարչութիւնը իր ձեռքն առաւ:

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ . ԲԱՐԾՈՒՄՆ ԵՆԻՇԷՐԻԿԱԳ

1. Տաճկաստան . — Սոչրան Մահմուտ Բ. — Ապստամբութիւն ենիչերեաց : — 2. Հալք . — 3. Յունաստան . — Մոսսակք . — Ընկերութիւն ինքնիշխանութեան : — 4. Այի Փաշա Տէփեռէկէնյի . — 5. Իր ապստամբութիւնը . — Յունաց հետ միանալու չանքը : — 6. Յոյնը կ'ապստամբին . — Իփսիլանդի . — 7. Ապստամբութիւն 'ի Տաճկաստան . — Առաջին նաւական կռիւներ : — 8. Երանիայի առումը . — Յունաց քաղութիւնները : — 9. Մեհեմեդ Այի . — Վահապետաց դէմ կռիւ : — 10. Իպրահիմ Փաշա Յունաց վրայ կը դրկուի . — Եւրոպայի առանձնականք 'ի Յունաստան : — 11. Միսսոլունկիի անկումը : — 12. Զինուորական քարեկարգութիւնք 'ի Է. Պօլիս : — 13. Ենիչերիներուն ապստամբութիւնը և չնջոխը :

1. ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ . — ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԱՀՄՈՒՏ Բ. — ԱՊՏՏԱՄ. ԲՈՒԹԻՒՆ ԵՆԻՇԷՐԵԱՑ : — ԲՈՂՈՐ ԵՒՐՈՊԱ ՆԱԲՈՂԷՈՆԻ ԴԷՄ զինած միջոցը արդէն չատոնց կը թագաւորէր տիեզերաց շնաշխարհիկ քաղաքին մէջ Սուլթան Մահմուտ Բ. որ նոր քաղաքական ձև մը պիտի տար օսմանեան Պետութեան և եւրոպական յառաջագիմութիւնքը պիտի մտցնէր 'ի Տաճկաստան : Ըստ վկայելոյ գրեթէ ամենայն պատմագրաց՝ Վոսփորի վրայ այսպիսի եռանդուն , յառաջագիմութեանց սիրող և հաս-

տատամիտ թագաւոր մը չէր նստած . և որ մեծն է զինեալ յարատեւութեամբ մը որով կրցաւ իր միտքը գրած բարեկարգութիւններէն թէ ոչ ամենը գէթ մէկ մաս մը գլուխ հանել: Եթէ կենաց մէջ ունեցաւ մասունք որոնց վրայ ինքն ալ զղջաց, երբեմն պաշտօնէից վրայ մեծ վստահութիւնն եղաւ և մեծ արծաթսիրութիւնը:

Սուլթան Մահմուտի բարեկարգութեանց համար առաջին նպաստիչն եղաւ Պայրաքտար Մուսդաֆա փաշայն. այն որ Սուլթան Սելիմին մեծ բարեկամ զՄուսդաֆա՝ աթոռէն ձգելով իր եղբայրը Մահմուտ Բ. թագաւորեցուցեր էր: Սակայն ենիչէրեաց համար առաջարկեալ զինուորական բարեկարգութիւնքը ըստ եւրոպական կարգաց, մեծ շփոթութեան պատճառ եղան մայրաքաղաքին մէջ. մանաւանդ որ Պայրաքտար մեծաւ գոռոզութեամբ կը վարուէր իշխանաւորաց հետ. ասով ենիչէրիներուն զօրապետը զուամիկը գրգռեց և քաղքին պատերուն վրայ շատ տեղ վէզիւրին դէմ գրուածքներ տեսնուեցան: Պայրաքտարի բարեկամքը խորհուրդ կուտային թագաւորը առած Էտիրնէ փախչիլ: Բայց ինքը համարեցաւ որ փոթորիկը շուտով կը դադրի. և զժողովուրդը վախցնելու համար, երբ անիկայ խռնեալ էր ռամազանի օրը դիտելու վէզիւրի զօրաց անցքը, Պայրաքտար հրամայեց զժողովուրդը շրջափակել: Ասկէ գրգռուած ռամիկը ենիչէրիներուն հետ մէկտեղ դիմեց Վէզիւրին պալատին վրայ և կրակ տուաւ: Մուսդաֆա գետնայարկ ճամբով մը իր մօտ աշտարակը ամրացեր էր, զոր երկրորդ օրը պատեցին ենիչէրիք: Այն ատեն վէզիւրը կրակ տուաւ ականի մը զոր պատրաստել տուած էր և ինքը և իր թշնամիքն ալ թաղուեցան փլատակաց տակ:

Սուլթան Մահմուտ որչափ որ գժուարութեամբ կը համբերէր Պայրաքտարին գոռոզութեանց, սակայն արտաքսապէս անոր կողմը թռնեց: Հրամայեց պալատականաց զէնք առնուլ և յանձնեց Բամիզ և Գոստը փաշաներուն նորընտիր Սէյմէն գնդերով խռովութեան դէմն առնուլ: Ենիչէրիներուն մաս մը տեսնելով իրենց ըն-

կերաց ջարդուիլը, խոնարհեցան. Գառը փաշա իր գունդը իրեք մաս բաժնած էր. այս գնդերէն մէկը փոխանակ ենիչէրիները վանելու սկսաւ տները մոնել և կողոպտել, որով բնակիչք ալ անոնց դէմն ելան և միացան ենիչէրիներուն հետ, որոնք կրկին անգամ խրախուսուեցան կռուելու և կրակ ձգեցին Այա Սոֆիայի ձմբողաց մէջ: Հոն հասաւ Գառը փաշա և կռիւը սաստկացաւ, մինչև Սուլթան Մահմուտ որ արքունիքէն կը դիտէր, տեսնելով արիւնահեղութիւնը, հրաման ղրկեց Գառը փաշայի որ կռիւը դադրեցնէ: Եւ ենիչէրեաց զօրավարին ալ որ ապստամբութեան մէջ չէր մտած, մահ սպառնացաւ թէ որ մէկէն իրենց տուած հրդեհը չմարեն: Երկու հրամանքն ալ փութով կատարուեցան: Սակայն ապստամբներէն մաս մը՝ հին մոլեգին ենիչէրիներ, ժողովուեցան Թաթաւորին պալատին դիմաց և սկսան աղաղակել իրեն դէմ և կ'ուզէին Թաթաւորեցնել նորէն ըզՄուսդաֆա, որ ծածուկ կը գրգռէր զապստամբութիւնը: Արդէն Մուսդաֆայէն երեք գրգռիչ նամակք բռնուած էին: Երբ այս թղթերը կարդացուեցան, Սուլթան Մահմուտ հրաման տուաւ սպաննել զՄուսդաֆա իր վանդակին մէջ:

17 նոյ.

Ենիչէրիք մեծ հանդիսով Թաղեցին Մուսդաֆայի մարմինը և յուղարկաւորութենէն վերջը ժողովուելով պալատան առջև զանազան իշխանաւորաց գլուխքը կ'ուզէին, զոր բարկութեամբ մերժեց Սուլթան Մահմուտ. իսկէ վախցած ենիչէրիներուն գլխաւորները ներումն խնդրեցին. մանաւանդ որ իրենց թշնամիքը Գառը և Րամիզ Թողուցեր փախեր էին: Թաթաւորը ընդունեցաւ ենիչէրիներուն հաւատարմութեան երդմունքը, և բոլոր քաղաքը մեծ ուրախութիւն կատարեց ազատելով մեծ խռովութենէ մը որուն նմանը քիչ տեսնուած էր Կ. Պօլսոյ մէջ:

2. ՀԱԼԷԹ: — Սուլթան Մահմուտ կը ջանար միանգամայն ներքին բարեկարգութիւնքը 'ի գլուխ հանել, ամեն բան անձամբ կ'ուզէր քննել իմանալ և որպէս զի չըլլայ թէ իր դատողութեան մէջ վրիպի, մասնաւոր

անձինք ալ ընտրեց որ իրեն իմաց տան կարևոր եղածները : Ասոնց մէջ շատ կը յարգէր ինքը Հալէթ Էֆէնտի անուամբ մէկը որ աղքատ վիճակէ բարձրանալով, մինչև դեսպան դացած էր 'ի Բարիչ Նաբոլէոնի ժամանակ . գիտէր գաղղիարէն և հմուտ էր քաղաքական գործոց : Սակայն ասոնցմէ վեր խարդախութիւն մը ունէր և չար նախանձ մը, որով միտքը դրած էր զամենը ջախջախելու որ ինքը մնայ միայն մեծ : Իր արդիւնքներէն մէկն այն եղած էր որ երբ անկարելի էր՝ որ և իցէ կերպով նուաճել Պալատասու Սիւլէյման կուսակալը, ինքը գնաց և խարդախութեամբ մը գլուխը կտրել տուաւ և յաղթանակաւ դարձաւ 'ի Կ. Պօլիս : Ասով Սուլթան Մահմուտի վատահումութիւնը աւելի շատցաւ, զինքը առանձին խորհրդական և Նիշանճի անուանեց : Հալէթ այն ատեն իր վերջին փառաց ծայրը հասած, սկսաւ իր նախանձու նիւթ եղողները սուտ ամբաստանութեամբք վերցնել տալ, այս թուոյն մէջ գտնուեցան նաև հայազգի Տիւզեան Չէլէպիք որոնց շատ դրամ պարտք ունէր և որոնց գաղափարները պիտի տեսնանք ժամանակին :

1809

3. ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ. — ՄՈՒՍՏՈՒՐՔ. — ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ԻՆՔՆԻՇԻՒՆՈՒԹԵԱՆ : — Սուլթան Մահմուտ բարեկարգութեանց և լաւութեանց զբաղած միջոցը, հարկ եղաւ որ զանոնք թողու և նոր ու թշուառ պատերազմի մը զբաղի ընդդէմ Յունաց, որոնք իրենց ազատութիւնը ձեռք բերելու համար կը կռուէին : Յունաստան չորս մեծ փաշայութիւն կը բաժնուէր . Սէլանիկի, Եանիայի, Լիվատոյիոյ որ է հին Ելլագան և Դրիփոլիցա, որոնց մէջ կը պարունակուէր նաև Մորէա : Բաց ասոնց կային Գանաիա, Նէկրէփոնդ, Կիկլադայք և Սփորաոտեան կղզիք, որոնք ընդհանուր ծովակալին հրամանատարութեան տակ էին : Իրենց եկեղեցական իշխանութեան գլուխն էր Կ. Պօլսոյ պատրիարքը իր սրբազան սիւնհոգոսով որ կ'անուանէր Եպիսկոպոսունքը և ընդդէմ Եպիսկոպոսաց բողոքները կը դատէր : Պատրիարքը բաց յեկեղեցական իշխանութենէն էր նաև Բարձրագոյն Դրան առջև աշխարհական գլուխ մը, ինքը տուրքերը

կը բաժնէր, և իր ազգին յանցաւորը ինքը կրնար դատապարտել և թիոյ ծառայութեան ղրկել:

Որչափ որ Յունաստան փաշաներու հրամանատարութեան տակ էր, սակայն և հայրենասէրներէն և նոյն իսկ ազնուականներէն շատերը լեռները ապաւինած ըլլալով, երբեմն երբեմն դաշտային բնակչաց վրայ, թէ տաճիկ ըլլային և թէ յոյն, յարձակումներ կ'ընէին: Եւ օսմանեան Պետութիւնը չկրնալով ասոնց դէմ դնել, դաշինք մը դրած էր անոնց հետ, որով տուրք մը վճարելով փաշային, կարենան զէնք պահել և իրենց օրինօք կառավարուիլ: Գաշտային ժողովուրդք ալ իրենք զիրենք պաշտպանելու համար ազգային զինուորութիւն մը կազմեր էին, որոնք շատ անգամ տաճիկ փաշաներուն հետ տարաձայնութիւն կ'ունենային: Մինչև իրենք ալ ստացան այն ազատութիւնները զոր ունէին լեռնաբնակք: Այսպէս Յոյնք փաշաներուն իշխանութեան տակ ըլլալով հանդերձ, իրենք կ'ընտրէին իրենց դատաւորները, հարկապահանջները և եթէ ունէին տառապանք մը երբեմն փաշաներուն ընչաքաղց և սնանակ բարքն էր որ զիրենք յինքնիշխանութիւն կը յորդորէր: Արդէն թէ Կատարինէ Բ. Ռուսիոյ և թէ Անգղիոյ Աննա Թագուհին ինչպէս նաև Նաբոլէոնի պատերազմաց ժամանակ Ալեքսանդր Ա. Յունաց ազատութեան յոյս մը տուած էին: Բայց Յունաց կողմանէ որ և իցէ խլրտմունք արդիւնք մը չէր ունեցած, ինչպէս նաև Ռիկասի ապստամբութիւնը: Ռիկաս բռնուեցաւ Աստորիացւոցմէ, յանձնուեցաւ Տաճկաց, որոնք Գանուբի մէջ խղճեցին զինքը: Քիչ վերջը Սերպիան ապստամբեցաւ Գէորգ Չեռնիբի առաջնորդութեամբ:

Սակայն հայրենասիրաց մաս մը յուսալով առաւել 'ի ձեռն գիտութեան քան զինուց զարթուցանել հայրենիքին՝ Մուսասիրաց ընկերութիւն մը կազմեցին, որուն նպատակն էր հելլենական գիտութիւնքը զարգացնել, և որոնց թուոյն մէջ էր նաև Գափոտիսդրիա կոմսը, Ռուսիոյ նուիրակներէն մէկը յարքայաժողովն Վեննայու: Հայրենասէրք իրենց եռանդեան մէջ աւելի

մղուեցով և Տէփէտէլէնլի Ալի փաշային յանդուգն օրինակէն խրախուսեալ, որ ինքզինքը Բարձրագոյն Դռնէն յայտնի ապստամբ հրատարակեր էր, ընկերութիւնը (1) հաստատեցին, որուն պարսքն էր ընտանեաց մէջ եղած թշնամութիւնքը մարել, և ջանալով բոլոր Յոյները միացընել՝ անոնց ազատութեան համար աշխատիլ: Ամենայն նորընտիր անձն հարկ էր որ երդնուր խաչի վրայ քահանայի մը դիմաց, զոհելու իւր ինչքը և կեանքը Յունաստանի ազատութեան համար, հնազանդիլ, և լուռ կենալ: Այս ընկերութեան հիմունքը դրուեցան 1815ին: Ընկերութեան հիմնարկուք թէ՛ 'ի Կ. Պօլիս և թէ ուրիշ քաղաքներ, ուր Յոյնք կը գտնուէին, նուիրակներ զրկեցին աշակերտներ շահելու. և այնչափ ընդարձակեցաւ ընկերութիւնը որ 1818ին բազմաթիւ ընկերք կը գտնուէին՝ 'ի Զմիւռնիա, Փիոս, Միսսոլունկի, Եանիա, Պուքրէշ, Մուքուա, Բէշթ, Դրիէսդ և ուրիշ քաղաքներ: Ընկերութեան գլխաւոր շարժիչք էին Մարկոս Պոցցարիս, Գէորգ ուղիմպացի, Գիրիագուլիս, Պետրոս Մաւրոմիխալիս: Ընկերութեան գլխաւոր աթոռը հաստատուեցաւ 'ի Կ. Պօլիս, և այնչափ բազմացան յանձնաժողովք, որ արդէն 1819ին Յունաստանի մեծ մաս մը ընկերութեան մէջ էր. մինչև օսմանեան Պետութիւնը յայտնապէս տեսնելով եղած շարժմունքը, Յունաց դպրոցները գոցել տուաւ և ամեն կուսակալաց արթնութիւն պատուիրեց: Ընկերութիւնը տեսնելով որ հարկ էր յայտնապէս կռուիլ, այն ատեն 1820ին սկիզբները յանձնեց Քսանթոսի երթալ՝ 'ի Ռուսիա ուր շատ շէշլիք կը գտնուէին կայսեր ծառայութեան մէջ, և ապստամբութեան գլխաւոր առաջնորդութիւնը առաջարկել Քափոսիսդրիա կոմսին, որ սակայն անժամ համարելով Գործը չուզէց գլուխ կենալ: Այն ատեն գործոյն գլուխ անցաւ Օսիոսարի մը որդի, Աղէքսանդր Իփսիլանդի՝ որ Բէգրպուրկի արքունեաց մէջ մեծցած Աղէքսանդրի համհարզն եղեր էր, և ըստ կարծեաց Յունաց՝ իր բերանը: Իփսիլանդի հաւանեցաւ և նաև ստացաւ

(1) Εταιρεία.

Աղեքսանդրի հաճութիւնը (1): Իփսիլանդի իր անբաւ հարստութիւնքը ընկերութեան գանձուն բաշխեց, բայց շատ դժուարութիւն գտաւ 'ի սկզբան այնչափ զանազան տարերացմէ կազմեալ ժողովուրդ մը միացնելու համար: Ինքն ալ չունէր ոչ զինուորական և ոչ կառավարութեան այն յատկութիւնքը որոնք այնպիսի ժամանակի կարևոր էին: Ամեն կողմ՝ ծածուկ ապստամբական հրատարակութիւններ ըրաւ պատրաստ սպասելու այն սպտերազմին զոր պիտի սկսէին և որուն սկիզբը իրմէ առաջ տուաւ Բարձրագոյն Դրան կուսակալներէն մէկը՝ Տէփէտէլէնլի Ալի փաշա:

4. ԱԼԻ-ՓԱՇԱ ՏԵՓԵՏԵԼԵՆԼԻ: — Սուլթան Մահմուտի թագաւորած ժամանակը արդէն շատոնց Եանիայի կուսակալ էր Ալի փաշա անուամբ Առնաւուտ մը, որ թէպէտ ունէր զինուորական արութիւն մը, սակայն աւերեր էր զայն իր զեղխ, անգութ և աւազակ բարոյք. որ յետին թագաւորաց տկարութիւնը յօգուտ իւր գործածելով՝ Եանիայի տիրացեր էր, և հոն ամենայն անգութութիւն կը գործէր:

Ալի նախ մատներ էր Բարձրագոյն Դրան իւր աները Տէլվէնի փաշայն որ ապստամբեր էր Պետութենէն: Յետոյ սպաննեց Ալքիրօգասդրի փաշայն իւր խնամին, ասով Պետութեան գիմաց աւելի համբաւ մը ստացաւ. և երբ Եպիրոսի Սէլիմ փաշային վրայ կասկած ելաւ որ Ռուսաց և Վենետիկեցւոց կ'օգնէ, Ալիի յանձնուեցաւ զանիկայ սպաննելու, որ հիւրընկալութեան միջոց կատարեց այս հրամանը: Քիչ վերջը ղրկուեցաւ այն Յունաց վրայ որ Ռուսաց գրգռութեամբ ապստամբութիւն մը ուզէր էին փորձել. յաղթեց անոնց և ամեն

(1) Կը պատմեն թէ 'ի սկզբան Աղեքսանդր կայսրը չուզեց մտիկ ընել բայց երբ Իփսիլանդի շատ կը պնդէր՝ զմայլած անոր անձնանուէր խօսից վրայ աղաղակած ըլլայ. « Լաւ. եթէ բոլոր Յունաստան ոտք ելլէ, իմ խաղախներս կ'երթան օգնելու »: Ուրիշներն ալ կ'ըսեն որ Աղեքսանդր շատ անգամ հառաչանօք ըսած ըլլայ. « Խեղճ Յոյներ, միշտ կը ճենճերին հայրենիք մը ունենալու համար, և ապահովապէս պիտի ունենան. գոհ չեմ մեռնիր, մինչև որ իմ խեղճ Յոյներուս համար բան մը չընեմ, Երկնից նշանի մը կը սպասեմ »:

անգթութիւն գործածեց այն եղկէեաց վրայ. և ստացաւ ամբողջ Եանիայի փաշայութիւնը 'ի փոխարէն : Սուլթան Սէլիմ զինքը հաստատեց իր իշխանութեան մէջ, և Ալի ամեն խնամք ցուցուց դրամական տնտեսութիւնը Յունաց ձեռքով կարգի դնելու, և իր ձեռաց տակ խոնարհեցնելու ամեն քաղաքները :

Սակայն մեծ դժուարութիւն գտաւ հնազանդեցնելու Սուլի վիճակին ազատ բնակիչքը, որոնք վտանգին մօտեցած ժամանակ՝ իրենց տավարներով և հօտերով լերանց մէջ կ'ապաւինէին, յետոյ կը դիմէին նաև աւրելու այն ամեն ամրութիւնքը զորս Ալի շինել կուտար :

Երբ Վենետիկոյ Հասարակապետութիւնը ինկաւ, և գազդիական եռագոյն դրօշը Գորֆուի վրայ ծածանեցաւ, Ալի՝ Եւրոպայի ինքզինքը ճանչցնել տալու համար, ինքն ալ ընդունեցաւ եռագոյն ազատութեան դրօշը, միանգամայն դիմելով ապստամբ Յունաց վրայ, որոնք անհոգ կեցեր էին, վեց հազար հոգի անոնցմէ սպաննեց Զատկի տօներուն : Յետոյ Գաղղիոյ և Բարձրագոյն Դրան պատերազմաց միջոց, նախ մատնութեամբ օգնեց Գաղղիացուոց, ապա տիրեց Փռէվէզայի և շատ գաղղիացի կամ խողխողեց կամ գերի տարաւ : Եւ այս բանիս համար նոր պատիւներ ստացաւ Դռնէն և շատ մ'ալ ուրախակցութիւն 'ի Նելսոնէ :

Այս յաջողութիւններէն վերջը ամենայն բռնութեամբ Սուլի բնակչաց վրայ ինկաւ, որոնց գլուխ կեցաւ Սամուէլ. և թէպէտ Մավէլա և ուրիշները ևս մեծ արութիւն ցուցուցին, բայց յաղթուեցան և ստիպուեցան թողլու հայրենիքնին : Սամուէլ ամենուն մեկնելէն վերջը, վառօդին կրակ տալով օդ հանել սուաւ աւանդ որուն տակը թաղուած մնացին 600 տաճիկք. իսկ ելլող ժողովուրդը մօտակայ Պարկաս աւանը քաշուեցաւ. մաս մ'ալ իրեն ձեռքը ինկան որոնք ահաւոր տանջանքներով սպաննուեցան. շատ մը տեղեր հարիւրաւոր մայրեր կաթնկեր տղաքը գրկերնին իրենք զիրենք գետը նետեցին Ալիին ձեռքը չինկնալու համար : 1806 ին գրեթէ տիրած էր բոլոր Ելլագայի բաց 'ի Բէովաիոյ և

1817 յԱտտիկէէ, և 1811ին օգնեց Անգղիացւոց տիրելու Յոնիական կղզեաց, որոնք Գաղղիոյ ձեռքն անցեր էին, ուր Հասարակապետութիւն մը կազմուեցաւ որուն վարիչը անգղիացի լւրտ մը պիտի ըլլար. Անգղիա մեծ պաշտօնեաները պիտի անուանէր, և պահապանք անգղիացի պիտի ըլլային, կղզեաց ծախքով: Անգղիացիք Պարկասի ալ պաշտպանութիւն խոստացեր էին. բայց Ալի որ և իցէ առաջարկութեան մը կը պատասխանէր որ « Կ'ուզեմ զՊարկաս »: Անգղիացիք տեղիք տուին այն պայմանաւ որ բնակիչքը թողուն զՊարկաս, և իրենց կալուածոց համար ստակ մը վճարուի: Պարկասցիք թողուցին զքաղաքը, հետ երնին տանելով իրենց հարց ոսկորները:

5. ԻՐ ԱՊՍՏՈՄՐՈՒԹԻՒՆԸ. — ՅՈՒՆԱՅ ՀԵՏ ՄԻԱՆԱԼՈՒ ՋԱՆՔԸ: — Ալի որ այս դաշանց միջոց չառ մը ստակ և հրազէնք շահեր էր Անգղիացւոցմէ, ալ աներկիւղ 'ի Դրանէ, ապստամբեցաւ բողոքովին և Եանիա քաղուելով ինքզինքը անգթութեանց և ամպարչտութեանց տուաւ: Ո՛ր և իցէ հրաման հարկ էր որ անմիջապէս կատարուէր. մերթ արհամարհող ամեն կրօնքի, իրեն ծաղրածութեան նիւթ մը դարձուցեր էր զանոնք, և իր սրահներուն ճոխութեանց իբրև զարդ մը շարած էր սկիհներ և սրբազան անօթներ. և մերթ տէրվիշներուն սպառնալիքներէն սարսափած յառութներ կը կախէր վիզը, սակայն անմիջապէս ամենապիղծ անառակութեանց մէջ կ'ընկղմէր: Սուլթան Մահմուտ նախ կակղութեամբ ուզեց շահիլ, բայց ապա յայտնապէս ապստամբ հրատարակեց զանիկայ. և Ալի ալ յայտարարութեամբ մը Եպիրոսի և Լիվաթիոյ քրիստոնեայքը ջանաց ոտք հանել և ինքզինքը Յունաստանի ազատարար հռչակեց (1): Մաս մը 'ի Յունաց, թէպէտ քսան տարի միշտ այս բռնաւորը անիծած էին, սակայն ազատութեան յու-

1820
20 Մարտ

(1) Ալի փաշա խոստացաւ Յունաց նաև սահմանադրութիւն մը տալ: Արդէն իդրիողք 1808 ին ուզեր էին իրենց գլուխ ճանչնալ Ալին որդին վէլի: Փիէրի Գորֆուցի. Պտմ. Ազատութեան Յունաստանի. ԳԼ. Բ.

սով միացան հետը: Միւս կողմանէ Բարձրագոյն Դուռն ալ Եպիրոսի և Լիվատիոյ հաւատարիմ հպատակքը ոտք հանեց և հրաման տուաւ սպաննելու զբռնաւորը: Այսպէս բոլոր Եպիրոս, Պինդոսէն մինչև ցթերմոպիլէ ոտք ելաւ: Անբաւ բազմութիւն մը առնաւուռններու, վազեց Ալիին աւարը ձեռք ձգելու համար և Սուլիցիներու պատերազմասէր ցեղը եկաւ միանալու Սուլթան Մահմուտի բանակին հետ որ կը յառաջէր բռնաւորէն վեճժը հանելու համար: Ալիի որդիքը՝ Մէհմետ վէլի և Մուֆտար չկրցան դիմանալ Յունաց, և Թողուցին անոնց, ձեռքը զՊարկաս, Փրէվէզա և Պէրագ: Օսմանեան բանակը չուեց Եանիայի վրայ և մեծ փնասներ հասուց: Ի զուր կը ճգնէր Ալի այսպիսի ուժով բանակի մը դէմ կռուելու: հարկ եղաւ որ Եանիայի միջնաբերդին մէջ քաշուի, և հոն, Թէպէտ ութսնամեայ, ջանայ խրախուսել իր կողմնակիցքը: Զմեռը վրայ հասաւ և Խուրշիտ փաշա Տաճկաց սպարապետը, յետ պաշարումը ապահովեցնելու, Արթա քաշուեցաւ ձմեռելու:

Նոյն միջոցին Ալի յոյն երիտասարդէ մը լսեց ընկերութեան վրայօք և ուղեց ինքն ալ ընկեր գրուելու: և այս բանս Թշնամեաց բանակին մէջ իմաց տուաւ Սուլիցիներուն գիւցազին Պոցցարիսի, որ ալ չկարենալով կռուիլ ընկերոջ մը դէմ, հարկ եղաւ որ իր զինակիցներով մէկտեղ Տաճկաց բանակը Թողու:

Ե. ՅՈՑՆՔ Կ'ԱՊՍՏԱՄԻՆ. — ԻՓՍԻԼԱՆԴԻ: — Նոյն միջոցին էր որ Պոցցարիսի ձեռքը նամակ մը ինկաւ: յորում Ղալէպ էֆէնտի՝ մտերիմ թագաւորին, կը գրէր առ Իսմայիլ փաշա, ընդհանուր հրամանատար պաշարման, ընկերութեան յայտնուիլը: և կը պատուիրէր որ Եանիայի նուաճուեէն վերջը ահաւոր պատիժներով պատուհասէ դաւակիցները: Պոցցարիս այս նամակը Իփսիլանդիի ղրկեց, որ արդէն ուրիշ նամակներ ալ ընդունած էր, և որոնք կը նախատէին իր դանդաղութիւնը և Թէ տաճիկ փաշայի մը կը Թողուր յունական ազատութեան հիմնարկութեան փառքը: Այն ատեն Իփսիլանդի առանց նայելու ինչ վիճակի մէջ ըլլալը 3,600 ընկերներ

րով անցաւ Փրուժը և Մոլտաւիոյ Եաշ քաղաքին մէջ ապստամբութիւնը հրատարակեց: Աղեքսանդր որ այն միջոցին Լայպպիտ արքայաժողովոյն գացեր էր, կամ դաշնակից Պետութիւններէն ստիպեալ և կամ ամեն կողմ ազատական շարժմունքներէ վախցած զիփսիլանդի իր պաշտօնէն ձգեց: Այս բանս հարուած մը եղաւ ապստամբաց. սկսան շուարիլ և անմիաբանութիւնը մէջերնին տիրեց: Սրբազան գունդը, որուն հրամանատարն էր իր եղբայրը Նիկողայոս Իփսիլանդի, քաջութեամբ կռուեցաւ Դրակաչիանի քով և բոլորովին ջարդուեցաւ: Այն ատեն Աղեքսանդր Իփսիլանդի իր զինակիցները թողուց և Աւստրիա փախաւ (1):

7. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ Ի ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ. — ԱՌԱՋԻՆ ՆԱԽԱԿԱՆ ԿՈՒՆԻՒՆԵՐ: — Աղեքսանդր Իփսիլանդի դեռ Փրուժը չանցած, ամեն յանձնաժողովներու հրաման մը հաղորդեց էր ոտք ելլելու: Կ. Պօլսոյ գլխաւորք ջանացին ոտք հանելու նաւաստիները, սակայն չատ անձինք բռնուեցան և սպաննուեցան: Գրիգոր Յունաց Պատրիարքըն ալ նզովեց ընկերութեան անձինքը:

Ոչ նոյնպէս 'ի Յունաստան' ուր Մայնոտք, անողոքելի թշնամիք Տաճկաց, Դայկէսի փապարներէն դուրս կ'ելլան Մաւրոմիխալիսի և Քոլոքոդրոնիներուն առաջնորդութեամբ և կը միանան Աքայեցւոց հետ: Մօրէայի մէջ 'Կերմանոս' Պատրասի արքեպիսկոպոսը զժողովուրդը իր վառվռուն ճարտասանութեամբ 'ի զէն կը կանչէ, և առաջին ինքը կ'ըլլայ որ ազատութեան դրօշը կը սնկէ Քալավուիդայի պարսպաց վրայ: Այս ձայնին բոլոր Մօրէա ոտք կ'ելլայ. 'ի Լիվատիա Տաճկաց վրայ յարձակմունքներ կ'ըլլան, և զանոնք կամ կը սպաննեն և կամ բերդերուն մէջ կը գոցեն: Մերակոյտ մը կը կազմուի որուն նախագահ կը նստի Մաւրոմիխալիս որ

1821
31 Մարտ.

(1) Աւստրիոյ Տերութիւնն ալ զանիկայ եօթը տարի խիստ բանախ մէջ պահեց 'ի Մունքազ և 'ի Թերեզիէնչատ: Յետոյ երբ յունական ազատութեան խնդիրը ուրիշ կերպարանք առաւ, Նիկողայոս կայսեր խնդիրքով ազատ թողուեցաւ, բայց հազիւ քանի մը ամիս ապրելով մեռաւ:

բոլոր Եւրոպայի կը ծանուցանէ յունական ապստամբութիւնը: Փութով ամեն կողմէն յոյն, գերմանացի, լեհ, գաղղիացի, անգղիացի, ռուս և իտալացի երիտասարդք կը դիմեն հոն, սպիտակ՝ կարմիր խաչանիշ դրօշին տակ: Այս՝ ապստամբութեանց լուրը Կ. Պօլիս հասածին պէս, բոլոր քաղաքը ոտք կ'ելլայ. Ապրիլի 22ին բազմաթիւ իմամներ, մոլլաներ, վաճառականք և զինուորք փողոցները կը թափին և առանց խտրութեան կը հալածեն և կը վիրաւորեն որուն բերնէն որ յունարէն բռն մը կը լսեն: Մ'օրու իս Կոստանդին իշխանը արքունիքէն ելլելու միջոց կը սպաննուի: Գրիգոր Պատրիարքին կը յանձնուի պահպանել անոր եղբայրը և ընտանիքը զոր քահանայիցմէ մէկը կը փախցնէ: Տէրութիւնը՝ Զատկի օրը ձայնաւորը հազիւ լմնցած, զութանամայ պատրիարքը եկեղեցւոյն դրան դիմաց կախել կուտայ: Նոյն պատիժը կը կրեն ուրիշ երկու արքեպիսկոպոսոնք, երկու եպիսկոպոսոնք և երեսունի մը չափ ազնուական յոյնք: Նոյն տեսարանները կը հանդիպէին նաև գաւառաց մէջ, անոր համար հարուստ ընտանիքներէն շատերը սկսան կողեաց մէջ ապաւինիլ: Այն ատեն ահաւոր նաւատորմիդ մը կ'ելլայ զանոնք պաշարելու. 15 սլատերազմական նաւ 17 երեքկարգեան նաւք և 160 երկկարգեանք ծովը կը բռնեն:

Խորացիք շուտ մը 150 ի չափ վաճառականաց պըղտիկ նաւեր առած տաճկական նաւատորմիւն դէմ կը քալեն, որուն միայն երեւոյթը բազմակարգ թնդանօթներով, սարսափ կը ձդէր ամենուն վրայ: Իրենց ծովակալ կ'անուանեն Յակոբ Դոմպազիս որ նաւապետութենէն յանկարծ ծովակալութեան աստիճանին կը բարձրանայ: Եւ հրովարտակ մը կը հանեն, որով հայրենեաց մեռելներուն այրիները և որդիքը Վարչութիւնը պիտի հոգար. և ամեն քառասնորդաց երրորդ կիւրակէին, անոնց համար եկեղեցւոյ մէջ հանգստեան պաշտօն պիտի կատարուէր: Քոնտուրիոգիս և Սուլանսոս յանձն կ'առնուն իրենց ծախիւք քսան նաւ պատրաստելու, որոնք փութով ծովեզերքները կ'ապստամբեցնեն: Մինչ-

1821

1. ԴՊԿ.

դեռ Ողիսևս, երբեմն տեղապահ Ալի փաշային, ոսք էր հանէր բոլոր Թեսաղիա: Մ'ի և նոյն միջոցին կարգաւ սպաստամբելոց ձեռքը կ'անցնէին Պատրաս, Նէպօզիս, Նավարին, Դրիփոլիցա: Արգէն Ազգային Ժողովքը յԱպիտաւրոս հրասարակեր էր յունական ինքնիշխանութիւնը. և թէ « այս պատերազմը չէր շնչեալ 'ի ռամկէն և յապրտամբութենէ, այլ ազգային էր և սուրբ, և Յունաց տալու ընչից, պատուոյ և կենաց իրաւունքը »: Հաստատուեցաւ նաև սահմանադրական վարչութիւն մը, որուն նախագահն էր Մաւրոքորտադօ և օրէնսդիր ծերակոյտ մը 59 երեսփոխաններով կազմեալ և որուն նախագահն էր Դեմետր Իփսիլանդի:

1822

1. Յուն.

Խորհուրդ կ'ընեն Յոյնք, որովհետև անկարելի էր ճակատ առ ճակատ կռուիլ, պզտիկ մակոյկներով Տաճկաց նաւատորմին մէջ կրակ ձգել: Շուտով ծեր նաւաստոյ մը առաջնորդութեամբ մակոյկներ շինուեցան լի դիւրավառ նիւթերով. և տաճիկան նաւատորմին դիմաց ելան. և այն պզտիկ մակոյկներէն մէկը Տաճկաց նաւի մը կապելով, թողուցին փախան. և ահա յանկարծ ճայթմունք մը կը լսուի, և այն ահաւոր նաւը մէջը հարկւրաւոր Տաճիկներով ծովը կ'ընկղմի: Այս ահաւոր գիւտով մեծ փնաս կը հասցնեն օսմանեան նաւատորմին:

Սակայն 'ի զուր էր Յունաց ամենայն քաջութիւնքը, եթէ եւրոպական Պետութիւնք անոր անկախութիւնը չուզէին:

Երբ Ռուսաստան իբրև պաշտպան քրիստոնէից պահանջեր էր Սուլթան Մահմուտէն որ աւերեալ Լիկեդեցիները շինուին և փոխարինում մը ըլլուի սպանեալ Պատրիարքին համար, և Մոլտավիոյ և Վալաքիոյ իշխանաց ընտրութեան մէջ մասնակցի, Սուլթանը պառասխան տուած էր որ « Իր Պետութեան իրաց համար մէկու մը հաշիւ տալու պարագ չունէր »: Եւ աւելի խստիւ այցելութիւն կ'ընէր Վոսփօրէն և Զանաքգալէսիէն անցած նաւերուն:

Քիչ վերջը գումարուեցաւ Վերոնայի արքայաժո-

ղովը ուր Յոյնք աղաչաւոր զրկեր էին զՄէդաքսաս. ժողովը չընդունեցաւ որ ներկայանայ : Ընդհակառակն Տաճկաստանի հետ մեծ բարեկամութեամբ վարուեցաւ : Աղէքսանդր ընդ երկար վարանեցաւ , Գափոտիսգրիա զինքը 'ի պատերազմ կը մղէր և Նէսէլրոտ 'ի խաղաղութիւն : Հուսկ յաղթեց իր վրայ Մեգէռնիքի ազդեցութիւնը և չուզեց օգնել Յունաց :

8. ԵԱՆԻԱՅԻ ԱՌՈՒՄԸ . — ՅՈՒՆԱՑ ՔԱՋՈՒԹԻԻՆՆԵՐԸ : — Նոյն տարին Եանիայի մէջ Տէփէտէլէնլի Ալի փաշան յետ երկար պաշարման դիմանալու Խուրշիտ փաշային խոստմանց վստահելով որ Սուլթան Մահմուտէն ներուամի կը գտնայ , բացաւ Եանեայի դռները ուր յետին թշուառութիւն մը կը տիրէր փաշային ագահութեան պատճառաւ և Ալի փոքրիկ կղզի մը քաշուեցաւ շնորհաց թղթոյն սպասելու : Սակայն ներման տեղ՝ երեք օր վերջը կենաց դատակնիքը հասաւ . և իր տանը մէջ յետ շատ մը կռուելու ընդգէմ իր վրայ զրկուողներուն , թշնամեաց գնդակներէն հարուածեալ ինկաւ :

Խուրշիտ ազատելով Եանիայի պաշարումէն՝ բոլոր իր ոյժը Յունաց վրայ դարձուց և զանոնք ԶախԶախեց Արթայի մէջ . նաւատորմիդն ալ անբաւ մարդ Զարգեց անգութ տանջանքներով 'ի Քիոս և 40,000 ալ ծախեց . սակայն Քանարիս նաւապետը յանդգնութեամբ մը շատ նաւաստիներով այրեցող նաւակներէն կապեց ծովակալին նաւուն որ մեծ բազմութեամբ միաբան ընկըղմեցաւ :

Դեռ 1822ի վերջերը և 1823ի սկիզբներն ալ շարունակեցին ասդիս անդին մասնական կռիւներ , որոնց մէջ շատ քաջութիւն և հայրենասիրութիւն ցուցուցին՝ Յոյնք , մանաւանդ Քանարիս և Միաուլիս նաւապետները , Մարկոս Պոցցարիս , Եոհաննիս , Կուրթոս , Քուլքոգրոնիս , Ուրիսևս , Նիքեդաս : Ժողովուրդն ալ մեծ անձնանուիրմամբ կ'օգնէր անոնց իրեն ինչքով : Սուլթան Մահմուտ հաստատամիտ արութեամբ չյուսահատեցաւ . 100,000 զինուոր և 98 նաւ նոր պատերազմ կը սկսին սակայն Միաուլիս իր քիչ նաւերով կ'արգելու տաճկական նա-

ւատորմողը . և Մարկոս Պոցցարիս ցամաքային բանակին դիմաց կ'ելլայ . հոն Սուլիցիներուն մէջ 240 հոգի ամենէն յանդուգն կտրիճներէն ընտրելով՝ Մուսդաֆա վէզիրին վրանին վրայ կը դիմէ . « Եթէ զիս կորսնցնէք, ըսաւ, դէպ 'ի Մուսդաֆայի վրանը գացէք, հոն զիս կը գտնաք . Աստուած տեսնայ և առաջնորդէ մեզ : » Եւ յիրաւի կը հասնին Տաճկաց մէջ և այն բազմաթիւ դիականց վրայ կ'իյնայ նաև Պոցցարիս : Սուլթան Մահմուտ կը պատւաստուէր նոր գունդեր կազմելու, սակայն ոչ փաշաները և ոչ ենիչէրիք կ'ուզէին Յունաստան երթալ, այնքան մեծ էր սարսափը : Եւրոպիոյ Պետութիւնք ապշած կը դիտէին, և այն ատեն միայն ոմանք Բարձրագոյն Դրան սորվեցուցին օգնութեան նոր ճամբայ մը զԵգիպտոս :

9. ՄԵՀԷՄԵՏ ԱԼԻ . — ՎԱՀԱՊԵԱՆՑ ԴԵՄ ԿՈՒՒԼ : — Պոնաբարդի Եգիպտոսի տիրած միջոց իրեն դէմ կըռուողներուն մէջ նշանաւոր եղած էր առնաւուտ գնդապետ մը Մէհէմէտ Ալի անուամբ (Ծն. 'ի Թեսաղ . 1709) : Երբ Գաղղիացիք Մընու ջորավարին անփորձութեամբ զԵգիպտոս կորսնցուցին, Տաճկի Տէրութիւնը հոն վարիչ դրաւ զՄէհէմէտ Ալի որ իր առնաւուտ զինուորներովը երկիրը ալէկ կառավարեց, և իր խարդախութեամբը ինքզինքը Գահիրէի կուսակալանուանել տուաւ, զոր Բարձրագոյն Դուռը ստիպուեցաւ հաստատելու, այն պայմանաւ որ տարեկան տուրք մը վճարէ և հնազանդի Սուլթանին հրամանաց : Մէհէմէտ գրեթէ ինքնագլուխ մնալով նախ սկսաւ կանոնաւոր զինուորութիւն մը հաստատել յԵգիպտոս, յորում մեծապէս օգնեց իրեն գաղղիացի Սէլվսպայն (Սիւլէյման փաշա) . անհամար դերիներ ժողուեց քովի երկիրներէն, որոնց եւրոպական զինուորութիւն սովորեցնել կուտար : Խնամք կը տանէր միանգամայն Լրկրագործութեան . Եգիպտոս նոր կեանք մը ստացաւ . բամպակը և արմտիքը իրեն հարստութեան նիւթերը դարձան և նախանձելի վիճակի մէջ մտան Նեղոսի ափունքները : Ունեցաւ նաև պատերազմներ ալ, որոնց մէջ նշանաւոր էր այն որ ըրաւ

ըստ հրամանի Բարձրագոյն Դրան ընդդէմ Վահապեանց, որոնք Մահապեան աղանդաւորք էին և Ասորոց և Արաբիոյ մէջ տարածուելով, Մէքքէ և Մէտինէ գացող ուխտաւորաց վրայ բռնութիւններ կ'ընէին: Իր թոսուն որդին առաջին կոիւններուն մէջ սպաննուեցաւ, ինքն ալ երկրորդ անդամուն յաղթուեցաւ, այն ատեն հրամանատարութիւնը իր Խալաֆիմ որդւոյն յանձնեց, որ երգուընցաւ չգառնալու մինչև որ ջինջէ զՎահապեանը • արագ արագ քալեց առաւ Մէքքէ և Մէտինէ քաղաքները և 'ի Կ. Պօլիս ղրկուեցան բանալիները, ուր շքեղ տօներ կատարուեցան: Պատերազմը դեռ տարիներով տևեց մինչև բռնուեցան նաև Վահապեանց գլխաւորները և Կ. Պօլիս ղրկուելով գլխատուեցան: Մէհմէտ Ալիի ուրիշ որդի մ'ալ՝ Խամայիլ փաշա, Նուպիոյ գաւառաց մէջ տարածեց հօրը իշխանութիւնը, ուր սակայն սպաննուեցաւ իր յաղթանակաց մէջ:

1815
30 Յուն.

1818

Այս աշխարհակալութեանց մէջ էր երբ Սուլթան Մահմուտի հրովարտակը ընդունեցաւ որ կը խոստանար իրեն Մօրէայի փաշայութիւնը եթէ զայն ընկձէր. և Մէհմէտ Ալի շատ հաճութեամբ ընդունեցաւ այս առաջարկութիւնը:

10. ԻՊՐԱՀԻՄ ՓԱՇԱ ՅՈՒՆԱՍՏ ՎՐԱՑ ԿԸ ՂՐԿՈՒԻ. — ԵՒՐՈՊԱՑԻ ԱՌԱՋԱՆԱԿԱՆՔ Ի ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ: — Յուլիսի վերջերը 16,000 հետևակ և 800 ձիաւոր, 63 պատերազմական նաւ, որոնց հրամանատարքը մեծաւ մասամբ անգղիացիք էին կամ գաղղիացիք, մեկնեցան Աղբթսանգրիայէն: Իսկ արշաւանքին գլխաւոր զօրավարն էր Մէհմէտ Ալիի կտրիճ որդին՝ Խալաֆիմ փաշա:

Յունական վարչութեան գլխաւորք այս նոր թըշնամւոյն դէմն առնելու համար, ամեն ջանքերնին կ'ընէին Եւրոպիոյ Տէրութիւնքը շարժելու: Առաջարկեցին որ իրենց վրայ եւրոպացի արքայազուն իշխան մը դրուի, և մինչև կը խնդրէին Նըմուրի դուքսը՝ Օւլէանի դքսոյն որդին. սակայն ամեն միջոց պարապ ելաւ: Իրենց արութեանց վրայ զմայլած էին ամենքը. ժողովրդական

երգերու նիւթ դարձեր էին, բայց Թագաւորացմէ միայն սպառնալիք կը լսէին : Եթէ օգնութիւն մը ունէին առանձնական հելլենասէրներէն և գիտնականներէն էր : Շատ մը անձինք միաբանեցան Վիւրգէմպերկցի Նորման զօրավարին հետ և Յունաստանի գիմեցին : Հռչակաւոր Լորտ Պայրըն բանաստեղծը իր հանճարը և ինչքը և կէանքը զոհեց Յունաստանի ազատութեան, ուր մեռաւ կլիմային և աշխատութեանց պատճառաւ : Հոն եկած էր նաև կտորիճ Սանդա Ռօզա կոմսը երբեմն պաշտօնեայ Փիէմմէթի : Մինչև նշանաւոր զօրավարներ անգամ ծածուկ ծրագիրներ կը զրկէին Յունաց՝ Իպրահիմ փաշային դէմն առնելու համար, որ նախ օսմանեան նաւատորմին հետ Իփսարայի գիմաց երեցաւ : Մէջի ծերք, կանայք և տղայք մերձաւոր ժայռերուն վրայ ապաւինել էին, իսկ մնացողները տեսնելով որ բերդը Տաճկաց ձեռք պիտի տրուի, կրակ տուին ականին և միաբան հողին տակ ծածկուեցան : Իսկ կանայք և տղայք թշնամեաց երևութէն զարհուրեալ ծով նետուեցան : Տաճկաց ձեռքը աւերակ մը կը մնայ . և Միառւիս նորէն կուգայ կը տիրէ Իփսարայի : Բայց Յոյք անպատասպար թողուցեր էին զՄօրէա և Իպրահիմ կրցաւ գիւրաւցամաք ելլել 'ի Մեթոն և պաշտօնեց զՆավարին քաղաքը : Յետ երկու ամիս կտորիճ պաշտպանութեան, հարկադրեցաւ որ անձնատուր ըլլայ : Իպրահիմ նոյն յաջողութիւնը չունեցաւ 'ի Նէապօլիս ուր Յոյք որոնց կը հրամայէին Դեմետր Իփսիլանդի և Ֆապիէ գաղղիացի հազարապետը, իրենց անդադար կրակովը և քաջութեամբ քաղաքը պաշտպանեցին . և թէպէտ Իպրահիմ գլուխ կեցած՝ զօրքը կը մղէր, սակայն վերջուպէս ստիպուեցաւ շրջակայքը այրելով, քաշուիլ 'ի Իրիփոլիցա :

Յոյք մէջերնին անմիաբան էին, մաս մը որոնց գլուխաւորն էր Մաւրոգորաագօ, առ Անգղիացիս գիմեցին խնդրելով անոնց պաշտպանութիւնը . ուրիշները զայրացան այս գործոյս վրայ . և Քարախքաքիս բաժնուելով 'ի բազմութենէն, առանձին սկսաւ կռուիլ մեծ յաջողու-

թեւամբ Ռուսէիոյ մէջ: Իպրահիմ իմացաւ որ ազատասէր և յուսահատ ժողովրդեան մը հետ էր իր կռիւը, իր հօրմէն նորէն օգնութիւն խնդրեց և ընդունեցաւ 8,000 հոգի:

Այս միջոցիս ընդունեցաւ Ռաշիտ փաշայէն հրաւեր մը որ զինքը օգնութեան կը կանչէր Միսսողունկի քաղաքին դիմաց:

11. ՄԻՍՍՈՂՈՒՆԿԻԻ ԱՆԿՈՒՄԸ: — Նաւարին առնուած ժամանակը 30,000 առնաւուտք Ռաշիտ փաշայի առաջնորդութեամբ Միսսողունկիի դիմաց երևցեր էին որ Լեփանդոյի ծոցին հարաւային կողմը կ'իյնայ, և Ետողիոյ մայրաքաղաքն էր (1): Զանազան բերդեր ունէր որոնք ամենն ալ ազատական անուններ կը կրէին, ինչպէս, Ռիկաս, Թէլ, Ֆրանքլինոն. և ուր կային Մարկոս Պոցցարիսսի, Պայրընի և Քիրիաքուլիսի գերեզմանները: Քաղաքացիք առաջուրնէ նախագէտ, չտագնապեցան տաճկական գունդերուն երևնալուն վրայ. մանաւանդ որ Ռաշիտ փաշայի հասած ժամանակը, Նոսիս Պոցցարիս ալ 4,000 ընտիր գնդով մը ինքզինքը քաղաքը ձգեց: Ռաշիտ գոհ եղաւ աւստրիացի ճարտարապետներու օգնութեամբ քաղաքը շրջապատելու. պաշարումը այն ատեն սաստկացաւ երբ Թուփալ փաշայն 60 նաւով իրեն օգնութեան եկաւ: Ռաշիտ պատերազմը չսկսած մարդ զրկեց որ անձնատուր ըլլան: Քաղութացիք պատուախանեցին որ « Միսսողունկիի բանալիները մեր հրանօթից վրայ կախուած են. եկ և առ: » Յարձակման նշանը տրուածին պէս Տաճիկք ականով մը պարսպին մէկ կողմը ձեղք մը բացին. և առնաւուտ գունդը ներս վազեց և պարսպաց վրայ Տաճիկի դրօշը կանգնեց. սակայն երկու անգամն ալ լահաւոր թշնամիներէ մղեալ և վերաւորեալ, հարկ եղաւ գուրս փախչիլ զիականերով գոցելով պատուարին ձեղքը: Այն ատեն աաճիկ զօրավարները մտածեցին քաղաքը սովի բռնել և այնպէս նուա-

(1) Կ'ըսեն որ Սուլթան Մահմուտ ըսած ըլլայ Ռաշիտ փաշային. « Կամ զլուխդ կամ Միսսողունկի »:

1816

ձեւ. բայց յանկարծ Միառւելիսի նաւատորմըն էրեւնալուն հարկ եղաւ նորէն պատերազմ սկսելու :

Ռաշիտ Դեկտեմբեր 21 ին ժողվուեց բոլոր զօրքը, կարգաւորեց և ինքն ալ սուրը ձեռքը յարձկեցաւ Ռիկաս և Մաքրիս աշտարակներուն վրայ : Առնաւուսները, մեծ յաջողութեամբ փոսը անցնելու վրայ էին, երբ յանկարծ գետինը կը դողայ կը բացուի և ահաւոր պայթմամբ մը ծխով խառն անբաւ մեռելներ և քարեր կը ձգէ Տաճկաց բանակը : Անհնար է երեւակայել Տաճկաց բանակին չփոթութիւնը և սարսափը, Ռաշիտ անգամ երկրին ցնցմանէն և ծխէն չփոթած յետ ասդիս անդին թմբրածի պէս թափառելու, հազիւ իր վրանը կ'ապաւինի գրեթէ նուաղեալ : Երկրորդ օրը զօրքը կ'աղաղակէր որ պաշարումը վերցուի : Սակայն Ռաշիտ գիտէր որ իր կեանքը Միսսողունկիի առմամբ է, չուսահատեցաւ և այն առեն իրեն օգնութեան կանչեց իպրահիմ փաշայն . որ շուտով աճապարեց հասնելու և զօրքը Միսսողունկիի քով ցամաք ելաւ 1816 ին վերջին օրերը, երբ պաշարումը գրեթէ տարի մ'էր որ կը տուէր :

Իպրահիմ անմիջապէս երկու օր վերջը յարձակմունք մը ըրաւ, բայց ետ վանուեցաւ և քննելով իմացաւ որ անկարելի է քաղաքը առնուլ մինչև որ ծովէն հաղորդակցութիւնն ալ չկտրէ : Մարտի 9 ին Վասիլիտի կղզւոյն տիրեց և քիչ օրուան մէջ ծովը բոլորովին գոցեց : Այն առեն սկսաւ պաշարելոց մէջ զարհուրելի սովը . մինչև ստիպուեցան ուտել ձի, շուն և այլ պիղծ կենդանիներ, մինչև պատերուն վրայ ելած խոտն ալ : 15 ամիս էր որ պաշարումը կը տուէր, սակայն պաշարեալք մտքերնին դրած էին կամ ազատիլ կամ մեռնիլ : Իպրահիմ գաղղիացի նաւ մը ղրկեց, որպէս զի քաղաքին մէջի գտնուած եւրոպացի զինուորականք եթէ ուզեն, ելլան : Բայց նաւը պարտապ դարձաւ : Քաղաքին մէջ 9,000 հոգի մնացեր էին, որոնցմէ հազիւ 3,000 հոգի զէնք կրնային գործածել . միւսերն ալ ծերք, կանայք, և աղայք որոնք հաւասար իրենց մարտիկներուն չէին ուզէր թշնամեաց ձեռքն իյնալ :

Վերջապէս որոշուեցաւ Ապրիլի 12ին գիշերը Թուղու զբաղաբը, և Ծածուկ Քարախաբաբիս զօրավարին նամակ մը ղրկեցին որ իրենց ընդառաջ գայ Արակինթի լերանց կողմէն: Բայց այս Թուղթը տանողը, նամակը մասնեց Իպրահիմի: 12ին իրիկունը փոսերուն վրայ կամուրջներ ձգուեցան և նախ Սուլիցիներուն գունդը ճամբայ ելաւ, միւս ամեն գունդերն ալ բոլորակ պիտի կազմէին մէջ տեղ առնելով մաս մը 'ի Ծերոց և 'ի կանանց, և տաճիկ բանակը կտրելով պիտի հասնէին Քարախաբաբիս բանակը: Առջի գունդը Ռաշիտի բանակը լուծեան և քնոյ մէջ կը գտնայ և առանց վտանգի կ'անցնի, սակայն կը զարհուրի երբ չտեսներ Քարախաբաբիս գունդը: Երկրորդ խումբը երբ Իպրահիմի բանակին մէջ կը հասնի, մեծ զարմացմամբ կը տեսնայ որ եգիպտացի գունդերը պատերազմի պատրաստուեր են, որոնք մէկէն կը սկսին կրակ Թափել Յունաց վրայ: Գիշերը, թնդանօթի հարուածներն և ահաւոր ճիչերը կը շփոթեն զՅոյնս, որոնց գունդերը խառնափնդոր դէպ 'ի քաղաք կ'ընկրկին. ուր կը հասնին եգիպտացիք և հոն սոսկալի կռիւ մը կը բացուի ամեն տան դիմաց, եգիպտացիք յետ կրակ տալու ամեն տուններուն կը հասնին հոն՝ ուր Ժովուած էին գրեթէ 2,000 հոգի Ծեր, կանայք և տղայք և դուները գոց գտնելով կ'ուզեն կործանել: Բայց ներսի Ժուղդեան գլուխը Խրիսթոս Քափսալիս եպիսկոպոսը, ինքը կը բանայ դռները, ջահ մը կ'առնու ձեռքը և աչքը և ձեռքը բոլոր հոն եղող հիւանդաց, կանանց և տղոց վրայ դարձնելով « Յիշեա զմեզ Տէր » գոչելով կրակ կուտայ վառօդին: Ահաւոր պայթեւմը զէնքը 'ի հիմանց տակնուվրայ կ'ընէ, Թաղելով աւերակաց տակ 5,000 հոգի յոյն և եգիպտացի (1): Այսպէս կը լմննայ դիւցազնական քաղաքի մը կեանքը, որ իր մահուամբ յունական ազատութիւնը դնեց:

Ազատած և փախչող գունդերը, յետ հարուածներ կրելու հաջիւ կը հասնին 'ի Սալոն, և Իպրահիմ յետ

(1) Վալապէլ Պատմ. Վերանորոգման. Հտ. Դ.

զՄիսսղլունկի կործանելու դարձաւ նորէն 'ի Մօրէա. իսկ Ռաշիտ Աթէնքի գիմաց՝ որ միայն մնացեր էր ապրստամբաց ձեռքը: Աթէնք յետ տասնութէկ ամիս քաջութեամբ պաշտպանուելու գաղղիացի անուանի Ֆապվիէ հազարապետին ճարտարութեամբ, վերջապէս գլխաւորաց անմիաբանութեան պատճառաւ անձնատուր եղաւ: Յունաստան օր օրուան վրայ աւերակաց կոյտ մը կը դառնար, երբ հասաւ դաշնագրութեան այն լուրը զոր Յունիսի 6 ին ըրած էին մէջերնին Գաղղիա, Սնգղիա և Ռուսաստան և զոր առաջարկեցին Սուլթան Մահմուտի:

12. ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ. — ԶԽՈՒՈՐԱԿԱՆ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆՔ: — Միսսղլունկիի անկումը մեծ ուրախութիւն պատճառեր էր Կ. Պօլսոյ ժողովրդեան. սակայն ոչ այնչափ Սուլթան Մահմուտի, որ ասով իր նպատակին հասած չէր համարէր, և պատերազմին այսչափ երկարելուն պատճառ զինուորաց անկրթութիւնը կը համարէր, և հարկ կը տեսնար եւրոպական հրահանգները մտցնել ամեն գունդերուն մէջ: Մեծ վէզիրը Մէհմէտ Ալիմ փաշա՝ ժողով մը գումարեց գլխաւոր անձանց, որոնց մէջ էր նաև Ճէլալէստին Մէհմէտ աղա ենիչէրիներուն զօրապետը և ուրիշ հազարապետներ և հարիւրապետներ: Վէզիրը յետ իմաստնալից խօսից զինուորական սպրդած անկարգութեանց վրայ, որուն պատճառ կը համարէր նաև յունական ապստամբութեան այսքան գիմանալը, կարգալ տուաւ ժողովոյն մէջ Թափաւորին ինքնագիր հրովարտակը և կանոնքը: Դենպետը օրինական վճռով հաստատեց այս կանոնագրութիւնքը, յանցաւոր գրելով «որոնք որ չընդունին. յետոյ ամենն ալ կարգաւ իրենց հաստատութիւնը առնին: Վէզիրը կանոնագրութիւնքը տուաւ նաև ենիչէրեաց զօրապետներուն, որ զօրուն ալ կարգան, որոնցմէ մեծ մասը բազում եռանդեամբ ընդունեցաւ: Շուտով մը պատրաստուեցան Էյպինձի կոչուած ենիչէրիներուն համար բաշխուելիք զգեստները և զէնքերը, և Յունիսի 12 ին մեծ հանդիսով առաջին անգամ ենիչէրեաց զօրապետները նոր զինուորական հրահանգը ըն-

դունեցան : Որչափ որ 'ի սկզբան ենիչէրի սպաները ընդունեցան այս կարգադրութիւնքը , սակայն իրենք ազատ և անկարգ կենաց վարժած (1) , հազիւ առաջին հրահանգը լմնցեր էր , սկսան տրտնջալ և յայտնի քարոզել որ իրենք այլադէնից հրահանգներով չեն ուզեր կրթուիլ :

13. ԵՆԻՁԻՐԻՆԵՐՈՒՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԶՆՋՈՒԻԼԸ : — Յունիսի 15 ին ենիչէրիներու բազմութիւն մը Աթմէյտանին ժողովուեցաւ , անոնցմէ ոմանք Ճէլալէտտինի առունը վազեցին զինքը սպաննելու , բայց զինքը տուանը

1826

(1) Իսսատ Էֆէնտի որ Սուլթան Մահմուտի հրամանով գրեց ենիչէրիներուն բարձման պատմութիւնը , ենիչէրիներուն ինչ փառքի մէջ գտնուիլը այն ատեն՝ այսպէս կը նկարագրէ . « Ամենայն ոք գիտէ որ ենիչէրիները սրբազան պատերազմի համար հաստատուեցան . . . յետ իրենց քաջութեամբ բազմութիւ յաղթութիւններ ստանալու , դարէ մը 'ի վեր հանգստեան և դատարկութեան վարժած էին . եռանդին մարեր էր և թեւերին թոյլցեր էր : Մինչդեռ անհաւատք (այսինքն քրիստոնէայք) կը մշակէին հաստատամտութեամբ զինուորական գիտութիւնքը , նոր արուեստներ կը հնարէին . ենիչէրիք փոխանակ անոնց նախնանքու և անոնց զենքովը իրենց հետ կռուելու , անկարգութեանց մէջ ընկղմած էին , միշտ դաւաճանութեանց մէջ որոնք պատճառ էին հասարակաց աղետից , այսպէս կը փնաճնէին այն ծառայութիւնները զոր ըրեր էին իրենց նախնիքը : Դեռ պատերազմներու մէջ յանգձնութեամբ կ'արհամարհէին վտանգը , բայց անգէտ քրիստոնէայ եւրոպացի փորձին , կուրօքէն կը դահավիժէին թշնամի գունդերուն վրայ , որոնք վրանին կրակ կը հոսէին և կ'անքերնին կը զոհէին , առանց անկէ պտուղ մը և փառք մը շահելու Պետութեան : Այս վերջին պատերազմներուն մէջ որոնցմէ՝ կազմուած էին ենիչէրիներուն խումբերը . . . եղբրնագործք՝ որոնց սովորական զբաղմունքն էր ի . Պօլսոյ մէջ հարկատու հպատակները տանջնել . կռուարարք , բռնակիրք , կտրկանդակ շինողներ , նաւավարք , անկարողք զէնք գործածելու կամ փողոցներուն մէջ սուրերով խաղցողք , որոնց արուեստն էր ցատկի տօնին վերարկունին դետնին վրայ փռել և օտարել քրիստոնէայ հպատակքը անոր վրայ մէկ երկու պղտիկ դրամ նետել . . . մեծ հպարտութեամբ թեւերուն վրայ գծուած կը ցուցնէին իրենց խմբին նշանը . բաց օրունքներով կը պատէին , գլուխին խոշոր փաթթոցով մը . . . Պատմ. Բարձման Ենիչէրեաց : ԳԼԺԳ : Այս ամբաստանութիւններէն աւելի մեծագոյններ կը պատմեն մեր ծերունիք :

չգտնելով, տանը կրակ տուին: Նոյն բանը կատարեցին երկրորդ օրը նաև Պէյլէրպէյ, ուր այրեցին վէզիրին տունը, գտածոնին կողոպտեցին և ասդիս անդին ցրուելով, մահ կը սպառնային դենպետին և մեծամեծաց: Շփոթութիւնը մեծ էր, կրպակները սկսան գոցուիլ, ամեն մարդ տունը կը քաշուէր: Վէզիրը մարդ հասցուց Պէշիքթաշ՝ Սուլթան Մահմուտի իմացնելու մեծ խռովութիւնը և միանգամայն խնդրել որ մարգարէին դրօշը հանուի: Ռաշիտ էֆէնտին ապստամբաց վրայ ղրկուեցաւ իմանալու պահանջածնին, որոնք յայտնի պողաքին թէ նոր հրահանգներ չեն ուզեր և զանոնք հնարողներուն գլուխները կը պահանջեն: Վէզիրը յԱլանխանէ դիմեց, ուր գումարուեցան ուրիշ գլխաւոր անձինք, ինչպէս նաև թնդանօթաձիգներուն հրամանատարը քաջ իպրահիմ Աղա՝ Գարաձէհէնէմ կոչուած, իր զօրքովը և հրանօթներով: Սուլթան Մահմուտ ալ մակուկաւ թօփ գափու հասաւ, ուր օրէնսդիտաց խորհրդակցութեամբ հաստատուեցաւ ապստամբեաց դէմ ղէնք դործածել: Ամենքը երգուընցան կեանքերնին տալ արինաց և իրենց սիրելի թագաւորին համար որ բոլոր մեծամեծներով նուիրական դրօշուն պահուած տեղն երթալով, առաւ զայն և յանձնեց վէզիրին: Մարգարէին դրօշուն բացուելուն լուրը փութով տարածուեցաւ մայրաքաղաքին մէջ և ամեն կողմանէ գիտնականք և արուեստաւորք վազեցին դրօշուն տակ, և միաբան Սուլթան Ահմետի մզկիթը դիմեցին, ուր վէզիրը մնաց դրօշուն քով և Հիւսէյին և Մէհմետ փաշաները ղրկուեցան ապրստամբաց վրայ:

Ասոնք Աթ մէյտանին ժողովուած էին իրենց կաթսաներովը, և դռներն ալ քարերով պարսպի նման ամրացուցեր էին: Ժողովուորդը և զօրականք հասան հոն և տեսնելով որ ապստամբք չեն ուզեր անձնատուր ըլլալ, Հիւսէյին փաշան հրամայեց իպրահիմի կրակ թափել: Ենիչէրներուն գլխաւորացմէ ոմանք խաբելով իրենց ընկերները որ իրենք ետեւէն կ'երթան թնդանօթները յափշտակելու, ելան փախան. իսկ միւսները մեծ գրան

դիմաց խռներ էին երբ յանկարծ թնդանօթի հարուած մը դրան մէկ փեղկը ձգեց և շատերը գետին փռեց։ Դրան միւս փեղկն ալ քաջութեամբ բացաւ Մուսղաֆա անուամբ զինուոր մը, որուն համար յետոյ 2,500 դահեկան ընդունեցաւ։ Այս խռնակութան վայրկէնին միջոց Գարաճէհէնէմ Իպրահիմաղան հրապարակը նետուեցաւ և իր ետեէն կանչեց իր զօրքն ալ, գնդակի հարուած մը վիրաւորեց զինքը, այսու հանդերձ քանի մը քայլ հեռացած՝ ձայնով և շարժմունքով կը խրախուսէր զօրքը։ Ռումբերը մէկ կողմանէ ահաւոր ջարդ մը կը գործէին, միւս կողմանէ կրակը զարհուրելի բոցով մոխիր կը դարձնէր ենիչէրիներուն ձմերոցը։ Քիչ ատենէն հրապարակին մէջ միայն մոխիր մնացեր էր։ Ընդ ամենը թէ նոյն օրը և թէ ուրիշ օր մեռածները 30,000 ի չափ կը համարուին (1)։

Յաղթութեան լուրը տարածուեցաւ քաղքին մէջ, սակայն ուրախութիւնը և սարսափը միաբան կ'ընթանար։ Սուլթան Մահմուտ դեռ նոյն գիշերը մեծ զգուշութիւն պատուիրեց և զօրապետք իրենց տունները չքաշուեցան. երկրորդ օրը դեռ շատ մը կասկածաւոր ենիչէրիներ սպաննուեցան։ Մեծամեծ վարձքեր տրուեցան նաև քաջերուն։ Քիչ օր վերջը արքունի հրովարտակ մը ելաւ յորում յետ կարգաւ պատմելու 'ի սկզբանէ ենիչէրիներուն ըրածները, կը վերցնէր ենիչէրի զինուորութիւնը. և 20,000 հասարակ ժողովուրդք որոնք այս խռովութեան միջոց մայրաքաղաքը ժողվուած էին, իրենց գաւառները ճամբեց։ Վերցուեցան նաև Պէկթաշի տէրվիշները որոնք կուսակից եղեր էին ենիչէրեաց։ Երկու ամիս վերջը Լիւլէճի Ահմետ անուամբ տէրվիշ մը ուզեց նորէն ապստամբութիւն մը փորձել, սակայն բռնուեցաւ և տանջանքներով սպաննուեցաւ։

(1) Եւրոպական պետութեանց վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ Սուլթան Մահմուտի արութիւնը և կարգաց տէրը, որ այնպիսի պատերազմաց ժամանակ անկարգութեան դէմ առնելու համար յանձն կ'առնուր իր բազմաթիւ զունդերէն զրկուիլ։

1826

Օգոստոսի մէջ ալ մեծ կրակ մը եղաւ 'ի Պաճճէ Գա-
 փուսու և Պէզէսթանն ալ այրեցաւ: Սուլթան Մ'ա-
 մուս ամեն ջանք ըրաւ օգնելու վտանգելոց. բացաւ իւ-
 պալատները որպէս զի չոն գիմեն չրկիլէլոց ընտանիք-
 ները, որոնց ամեն առատաձեռնութիւն ըրաւ, մինչև
 տեղերնին տեղաւորեց: Հազիւ այս շփոթութիւններէն
 չանդարտեր էր, երբ եւրոպական Պետութիւնք որոնք
 յունական խնդրոյն մէջ մտեր էին, պատերազմին տար-
 բեր կերպարանք մը տուին:

Խորհրդարանք ի Գաղղիա եւ յԱնգղիա

1. Լուդովիկոս ԺԸ.ի վերջի տարիները. — Շաքո-
պրիանի անկումը. — Խորհրդարան գտնալ. — Պաշ-
տօնեայ եկեղեցական իրաց: — 2. Լուդովիկոս ԺԸ.ի
մահը և իր յատկութիւնքը: — 3. Կարոլոս Ժ. —
4. Օրենք վասն սպայից. — Օրենք Սրբապօծու-
քեան. — Լուի-Ֆիլիպի. — Դրամ վասն գաղթելոց: —
5. Կարոլոսի օծումը. — Կոչասկցութիւնք. — Մա-
Ֆրուա զօրավարին: — 6. Ս. Դոմինիկոսի կղզին: —
7. Իրաւունք անդրանկութեան. — Յորելեան. — Յի-
սուեանք: — 8. Օրենք Տպագրութեան. — Յրոտումն
Ազգային պահապանաց: — 9. Արգելք լրագրաց. —
Վիկլիկ պաշտօնարանին վերջին ամիսները. — Կոր-
ընտրութիւնք. — Վիկլիկի անկումը: — 10. Մարդիկեալ
պաշտօնարանը: — 11. Անգղիա. — Գեորգ Դ. —
Դատաստան ընդդէմ քաղուհոյն: — 12. Լորտ Գէն-
նինկ. — Աղատական ոգի: — 13. Ուղղափառութիւն
յԱնգղիա:

1. Լուդովիկոս ԺԸ.ի վերջի տարիները. — Շաքո-
պրիանի անկումը. — Խորհրդարան գտնալ. — Պաշտ-
տօնեայ եկեղեցական իրաց: — Սպանիոյ պատերազմը Գաղղիոյ
ուրիշ արդիւնք մը չէր ունեցած, բայց գրամական ծախ-
քը և Շաթոպրիանի անկումը: Շաթոպրիան որչափ որ
իբրեւ պաշտօնեայ բնաւ ազդեցութիւն մը չունէր Պաշ-
տօնարանին վրայ, սակայն անունը բոլոր Եւրոպա հըռ-
չակուած ըլլալով իբրեւ կտրիճ մատենագիր և ճարտա-

սան, Սրբազան դաշնակցութեան իշխանք այս միջամտութիւնը իր խօսից արդիւնք համարեցան (1)։ Ասով երկու պաշտօնէից մէջ նախանձ ինկաւ և Վիլլէլ շահելով զԼուդովիկոս ԺԸ. Արտաքին գործոց պաշտօնատարութիւնն ալ ինքն առաւ առ ժամանակ, ձգել տալով զՇաթոպրիան յանակնկալ։ Շաթոպրիան այսպէս արհամարհական կերպով մերժուելով, ծածուկ իր գրչով սկսաւ կռուիլ Պաշտօնարանին դէմ։

Իր անկմանէն մէկ օր վերջը Գաբուխոհրդարանին (2) մէջ ընդունելի եղաւ Էօնն աճաջ օրէնքը, որով երեսփոխանք փոխանակ տարուէ տարի նորոգուելու հինգերորդ մը, եօթը տարի պիտի պահէին իրենց իշխանութիւնը, եթէ թագաւորը չըլծէր խորհրդարանը։ Այս օրէնքին մեծապէս ընդգիմացան ազատականք, մանաւանդ Ֆրանսա զօրավարը, սակայն թագաւորական մասը բազմաթիւ ըլլալով յալածեց։ Ընդունուեցան դարձեալ ատենակալաց ժողովքին մէջ չորս եպիսկոպոսունք և չորս արքեպիսկոպոսք. և անոնցմէ ծիրանաւորքը դքսերուն աստիճանը պիտի ունենային։ Քիչ վերջը Պաշտօնարանին մէջ նոր պաշտօնէութիւն մ'ալ աւելցաւ Պաշտօնաբան Էլեգեյաիս Էբայ անուամբ, որ եկեղեցական ինդիւիդուներու հոգ պիտի տանէր, և առաջին պաշտօնէայն եղաւ Ֆրէյսինու քահանայն, թագաւորին ողորմաբաշխը։

(1) « Աղեքսանդր կայսրը Սպանիոյ պատերազմէն վերջը Շաթոպրիանի, իբրեւ շարժիչ և պատճառ այս միջամտութեան, Ս. Անդրէասի կարգին նշանը զրկեց։ Վիլլէլ տեսնելով Շաթոպրիանի աւելի վեր դասուիլը, մեծապէս վշտացաւ և իր կողմն ալ շահեցաւ նաև զԼուդովիկոս ԺԸ։ Շաթոպրիան զթագաւորը հանդարտեցնելու և զՎիլլէլ գոհացնելու համար խնդրեց և ընդունեցաւ նոյն կարգը նաև նախագահին համար։ Սակայն վերջը բացուեր էր և Վիլլէլ տեսաւ որ որչափ ալ իշխանութիւնը իրապէս իր ձեռքն էր, սակայն անոր փառքը և պատիւը վայլողը՝ Արտաքին գործոց պաշտօնէայն էր։ Վճռապէս Պատմութիւն Երկ. Վերանորոգ. Հատոր Է. Գլ. Ա։

(2) Սպանիոյ միջամտութենէն վերջը գումարուած խորհրդարանին Գաղղիացիք Խոհրդարան Գաբուխոհրդարանին, իբրեւ թէ վերջապէս թագաւորականաց փափաքը լեցունեցաւ և գտան զթեթէ ամբողջ թագաւորական տարերքներէ կազմեալ խորհրդարան մը։

2. ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԺԸ.Ի ՄԱՀԸ ԵՒ ԻՐ ՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՔԸ: — ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԻՐ ՎԵՐՋԻ ՄԱՐԻՆԵՐԸ ԱԼԵԼԻ ԹԱԳԱԼՈՐԻ ԱՆՈՆԸ և պատիւը ունէր քան իշխանութիւնը. ամեն գործոց գլուխ և շարժիչ Արքուայի կոմսն էր: Ասոր պատճառներէն մէկն ալ իր հիւանդութիւնքն էին, որովք ընկճեալ Սեպտեմբերի 15 ին վախճանեցաւ:

1824

Յետ 25 տարի աքսոր բնակելու. 65 տարուան էր երբ Թագաւորութիւնը ձեռք առաւ: Հիւանդութեան պատճառաւ միշտ անշարժութեան դատապարտուած ըլլալով, հանդարտ և խաղաղ կեանքը շատ կը սիրէր. զուրկ էր մեծ կատարելութիւններէ, սակայն քաղցր էր բնութեամբ և զուարճախօս: Մեծապէս կ'ախորժէր հանճարեղ և երբեմն կծու խօսքեր ըսել և լսել իսկ: Իր Թագաւորութեան առջի էջերը երևելի արանց մահուամբ նսեմացած են, և որչափ որ ալ ինքը չէր զոնոնք ուզողը, բայց դէմն կրնար առնուլ և շատ հոգ չըրաւ: Իր անունը բացարձակ Թագաւորականաց ձեռքը գործիք մը եղած էր, և մանաւանդ իր սիրելի պաշտօնէից, սակայն ասոնք այնչափ պարսաւելի չէին որչափ Տիւքէլա կոմսուհւոյն վրայ ունեցած մեծ հաւատքը: Այսու հանգերձ վրէժխնդիր էր իր արքայական պատւոյն և գաղղիական Թագաւորութեան. այնչափ որ անգամ մը դաշնակից ինքնակալքը սեղանի հրաւիրուած ժամանակ, առանց տարակուսելու անոնց դիմացէն ինքը առաջին կ'անցնէր: Իրեն ժամանակին մեծ արգիւնք պիտի համարուի Գաղղիոյ մատենագրութեան, երկրագործութեան յառաջելը և ճարտարութեանց շատնալը. ասի մը հոգ անմշակ չմնաց և անթիւ ձեռագործական աշխատութիւններ աշխարհիս ամեն կողմ սփռուեցան:

ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԺԸ.Ի յՈՒՂԱՐԿԱԼՈՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ 'Ի գործ դրուեցան այն ամենայն արարողութիւնք որոնք վերջին անգամ ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԺԵ.Ի մահուան ժամանակ կատարուած էին, և յետ գերեզմանը կնքելու, անմիջապէս Թագաւոր հրասարակուեցաւ Արքուայի կոմսը՝ ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍԻ եղբայրը, Կարոլոս Ժ. անուամբ:

3. ԿՐՈՂՈՍ Ժ: — Կարոլոս 67 տարուան էր իր եղ-

1824
Սեպտ.

բօրը յաջորդած ժամանակը. որսասէր, ասպետական և ազատ երիտասարդութիւն մը ունեցեր էր, զոր յետոյ իսպառ թողլով ինքզինքը խիստ կենաց տուած էր, այսու հանդերձ միշտ ստոյգ ազնուապետականի մը օրինակ կը համարուէր: Հաստատուն Բայաթի իւրա-նախէան սկզբանց վրայ (1), 1789 ին Պաղլիայէ դուրս գաղթողներուն առաջիններէն մէկն եղած էր. 'ի Ռէմս օծուելու փափաքը նշանակ մը էր իր սկզբանց և բռնելու ընթացքին: Շատ կը փափաքէր կենդանացնել նախնի ազնուական և եկեղեցական կարգերը: Բայց միանգամայն չէր ուզեր խրաեցնել ազատականքը. անոր համար թագաւորութեան առջի օրերը խոտացաւ անփոփոխ պահելու իր եղբօրը տուած Պաշանց թուղթը, շատ մը քաղաքական յանցաւորաց ներեց, և ապագրու-թեան ազատութիւն տուաւ: Ասկէ զատ ժողովրդեան վրայ մեծ սէր կը ցուցնէր, և կ'ախորժէր առանց ան-ձնապահաց անոնց մէջ մտնել: Այս ամեն բաներուս պատճառաւ իր անունը սիրելի եղաւ ժողովրդեան, որուն նշանակ էին ծափահարութիւնք և կեցցէներ իր երեւած ժամանակ, զորոնք շատ ախորժելով կ'ընդու-նէր: Կարողութի թագաւոր հռչակուելէն մինչև օծուի-լը 'ի Ռէմս ութը ամիս անցաւ, որոնց մէջ զանազան նշանաւոր օրէնքներ հրատարակուեցան:

4. ՕՐԷՆՔ ՎԱՍՆ ՍՊԱՅԻՑ. — ՕՐԷՆՔ ՍՐԲԱՊԵՆՈՒ-ԹԵԱՆ. — ԼՈՒԻ-ՖԻԼԻՔ. — ԴՐԱՄ ՎԱՍՆ ԳԱՂԹԵԼՈՑ: — Բանակին ընդհանուր հրամանատարութիւնը հրաման մը հանեց Դեկտեմբերի 2 ին, Աւսդերլիցի պատերազմին օրը, որով ամենայն սպայ և զնդապետ, որուն պաշտօ-նէն քաշուելու տարին հասեր էր, հարկ էր ետ քա-շուիլ, ընդունելով իր թուակը, որով Յեղափոխութեան և Կայսրութեան բոլոր զօրավարք 177 հոգի, կը բռ-նադատուէին յոչ կամս բանակը և զինուորութիւնը թողուլ. որոնցմէ շատերը կարիճ և փորձ զօրավար-

(1) Շատ ճշմարիտ էր այն խօսքը զոր անգամ մը ըստու-
« 1789 էն 'ի վեր, ես և Լաֆայէթ միայն բնաւ չենք փոխուած »:

ներ էին և դեռ ծառայելու հասակին մէջ: Այս բանս մեծ հարուած մը եղաւ ազատականաց, մանաւանդ ետ քաշուող զօրավարաց, որոնց թռչակը անբաւական ըլլալով հարկ էր որ խեղճութեամբ ապրէին և մինչև պատիւին պահելու համար թողուն քաղաքաց բնականութիւնը, և իրենց որդիքը մեծ դպրոցներէ հանեն:

Ուրիշ հրամանով մը Կարոլոս Ժ. Լուի-Ֆիլիպի Էկալիթէի որդւոյն աղաչանաց զիջանելով զանիկայ Թադաւորազուն իշխան անուանեց և ուզեց դարձնել իրեն իր հայրենական կալուածները, որուն մեծապէս դէմ կեցան Թադաւորական երեսփոխանք խորհրդարանին մէջ, սակայն յաղթեց պաշտօնարանին առաջարկը և Լուի-Ֆիլիպի հաստատուեցաւ իր իրաւանց մէջ: Շատ աւելի կարևոր և նշանաւոր եղաւ Սբապլծութեան օրէնքը, որով կը սահմանուէր՝ թէ Ամենայն սրբապղծութիւն սրբազան անօթոց և սրբագործեալնշխարի մահուան դատապարտուին նախ կտրուելով պատապարտելոյն աջ թևը. ինչպէս նաև ամենայն գողութիւն յեկեղեցեաց՝ սուտ բանալոյ կամ պատը ծակելու միջոցով, պատժուի պարզ մահուամբ, իսկ թէ մէջը պարագաներ ըլլան, այն առանց եղեւնագործը մշտնջենաւոր աշխատութեան դատապարտուի: Օրէնքը նախ Ատենականաց Ժողովքին մէջ ընդունելի եղաւ 127 քուէով՝ ընդդէմ 92 ի. յետոյ խորհրդարանին մէջ 210 քուէով ընդդէմ 95 ի: Ազատականք միաբան էին թէ մեծ եղեւն է սրբապղծութիւնը. մանաւանդ թէ ոմանք մինչև քաղաքական ալ մեծ յանցանք սեպեցին, Տէրութեան կրօնքը ուղղափառութիւն ըլլալով, սակայն չէին ուզեր մահուամբ պատժել:

Մեծ խնդիրներու և վէճերու նիւթ եղաւ նաև Գաղթեց Դաւիթ, որով խորհրդարանը որոշեց 3 միլիար ֆր. այն գաղթելոց համար, որոնց ստացուածքները յափըշտակուեր կամ ոչինչ գնով ծախուեր էին (1):

(1) Այս օրինաց՝ խորհրդարանին մէջ հակառակ ելան ծայրայեղ Թադաւորականք և ծայրայեղ ձախակողմեանք. առջինները պայտիսի փոխարէն մը անբաւական կը համարէին, երկրորդները քննակար և ընդդէմ սահմանադրութեան. և խորհրդարանին

1895
29 Մայիս.

Տ. ԿԱՐՈՂՈՍԻ ՕԾՈՒՄԸ. — ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՔ. — ՄԱՀ ՖՈՒԱ ՋՕՐԱՎԱՐԻՆ : — ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԸ աճապարեր էր իր նիստերը գոցելու, որպէս զի կարենայ ներկայ գտնուիլ Թագաւորին օծման, որ չքեղ և փառաւոր արարողութեամբք կատարուեցաւ Ռէմսի մայր եկեղեցւոյն մէջ : Իայ յուզլափառ Տէրութեանց դեսպաններէն՝ ներկայ էին նաև Ռուսիոյ և Բրիտանիոյ դեսպանք, փոքր Տէրութեանց շատ մը նուիրակներ, մինչև Մահ մետական մը ևս Թունուզի իշխանութեան կողմանէ : Օծումը Ռէմսի տաքեպիսկոպոսը կատարեց առաջիկայ յովութեամբ երկուց ծիրանաւորաց : Հանդիսին միջոց Թագաւորին մեծ արարողապետն էր Թայրան և գունդըստապլի պաշտօնը կը վարէր Մոնսէյ մարաջախտը : Երկրորդ օրը Թագաւորը Սէնդ Էսփուի կարգին ասպետներ անուանեց. և Թէպէտ ըստ սովորութեան, այս կարգը Գաղղիոյ ամենէն մեծն ըլլալով, առաջին կարգի տընուական ընտանիքներէն կ'անուանուէին, սակայն Կարոլոս վերցուց այս խտիրը և արդեանց նայեցաւ քան ծննդեան : Անուանուեցան Մարմոն, Մոնսէյ, Մաքտոնալ, Սիւշէ, Ուտինօ և Վիկտոր մարաջախտները : Տըսուզօրավարը, Տըգազ, Փաքիէ, Վիլլէլ և Շաթոպրիան : Թագաւորը Յունիսի Եին Բարիզ դարձաւ ուր շարունակուեցան նաև հանդէսք և լուսաւորութիւնք :

Կարոլոսի աթոռ ելած ժամանակ երկու հակառակ ընդդէմ ոգիներ կը կռուէին Գաղղիոյ մէջ՝ Բաշաթօփ և Ալափալան : Դժբաղդաբար երկու մասն ալ փոխանակ միջին ճամբով մը մէկմէկու հետ միանալու երկու մասն ալ աւելի կը հեռանային մէկմէկէ : Որչափ որ Թագաւորը Թողուցեր էր 'ի բաց Արդուայի կոմս եղած ժամանակի գաղափարքն և ազատութիւն կը շնորհէր, ազատականք աւելի կը պահանջէին. ամենայն ինչ իրենց աչաց ազատութեան բարձումն կը տեսնուէր : Ազատութեան պատրուակաւ ամեն բան կ'ուզէին արդար տեսնել : Ասոնց

մէջ մեծ չփութութիւն ծագեցաւ Ֆուա զօրավարին կրակոտ խօսից պատճառաւ : Աջակողման կարիճ ճարտասանքն էին հաշականուն Տըլա Պուրտանէ և Պոմօն :

հակառակ կենալու համար թագաւորականաց մէկ մասը թագաւորէն ալաւելի վրէժխնդիրք, բռնի զթագաւորը ատելի կ'ընէին. ուղեւորվ ամեն բան ձեռք բերել, ամբողջովին կորսնցուցին:

Թագաւորին օժմանէն քանի մը ամիս վերջը ազատականք կորսնցուցին իրենց մեծ պաշտպանը՝ Ֆուա զօրավարը, որ կը մեռնէր յիսուն տարեկան: Կոմսն Ֆուա իր զինուորական կեանքը ժէմմափի պատերազմով սկսէր էր և Ուաթէրլոյով կնքեր էր, յետ ընդունելու հոն 15 երորդ վէրքը: Զգեց այն ատեն զինուորական կեանքը և մտաւ քաղաքական կենաց մէջ, յորում մեծ անուն ձգեց իր պերճախօսութեամբ: Թէպէտ իր հայրենասէր և անկեղծ բարուց համար սիրելի էր ամեն գաղափարի և ամեն կարգի քաղաքացուց, այսու հանգերձ շատ մը վտանգաւոր ս'ըզունքներ պաշտպանեց, որոնք թերեւս աւելի իր բարեկամաց քան իր յառուկ կարծիքներն էին: 100,000 հոգի ներկայ էին իր թաղման, որոնք Պաղղիոյ ամեն կողմէն եկած էին, և յետ կրօնական արարողութեան իր ժողովրդապետական եկեղեցւոյն մէջ, երիտասարդք չթողուցին որ գագաղը կառքի վրայ դրուի, այլ ուսերնին առած բոլոր Բարիզ կտրելով անհամար բազմութեամբ, հեզեղի նման անձրևով մը տարին մինչև 'ի Փէր-Լաշէզ, ուր գերեզմանին վրայ գամբանական ճառեր խօսեցան: Պաղաքը մեծաւ մասամբ սուգի մէջ էր և շատ կրպակներ դոց էին: Պաղիմիր Փէրիէ դամբանականին մէջ ըսած ըլլալով որ Ֆուա իր այրին և հինգ որդիքը աղքատ կը թողուր, ձայն մը աղաղակեց որ « Պաղղիա զանոնք կ'որդեգրէ »: Անբաւ ծափահարութեամբ ընդունելի եղաւ այս խօսքը, մէկէն ստորագրութիւն մը բացուեցաւ և քիչ օր վերջը իր այրւոյն մէկ միլիոն ֆր. յանձնուեցաւ:

6. Ս. ԴՈՄԻՆԻԿՈՍԻ ԿՂՋԻՆ. — Սուրբ Դոմինիկոսի կղզին, որուն բնակիչքը մեծաւ մասամբ գաղղիացի գաղթականութիւնք էին, Սեղափոխութեան ժամանակէն 'ի վեր ապստամբեր էր: Նաբուէոն իր քեռայրը Լըբլէր զօրավարը զրկեր էր, որ բռնեց խարդախութեամբ

ապստամբներուն գլխաւորներէն մին, զԴուսէն, և Բարիզղըկէց: Բայց, ինչպէս ծանօթ է, քիչ վերջը Լըքէր մեռաւ դաշուկէ, ինչպէս նաև շատ զինուորներ:

Ռօշամպօ Լըքէրի յաջորդը ստիպուեցաւ թողուլ զՍ. Դոմինիկոս յետ անբաւ մարդ կորսնցնելու, և ճամբան ալ գերի բռնուեցաւ Անգղիացւոցմէ: Այսպէս տեղացի և գաղթածին բնակիչք ազատած, սկսան մէջերնին ազատութեան վրայ կռուիլ: Բնիկք, ծիծաղական նմանողութեամբ, Նաբոլէոնի վարչութեան ձեռով իշխանութիւն մը ուզեցին հաստատել. բայց գաղթածինք աւելի խոհեմ շարժելով, քիչ վերջը բռնացան կղզւոյն վրայ և վաճառականութեան դաշինք հաստատեցին Անգղիոյ հետ: Ի զուր Գաղղիացիք կը ջնային այսպիսի հարուստ գաղթականութիւն մը ձեռքէ չհանել, զանազան ազատութեանց խոստմամբք. վերջապէս Վարուս Ժ. հրովարտակով մը ազատ ճանչցաւ երկիրը, այն պայմանաւ որ 150 միլիոն ֆր. վճարուի Գաղղիոյ. և գաղղիական նաւերը նաւահանգստի տուրքը կէս վճարեն: Այս հրովարտակը որչափ որ ալ շատ հակառակութիւն գտաւ երկուց Ատենից մէջ ծայրայեղ թագաւորականներէն, սակայն վերջապէս ընդունելի եղաւ, և վերանորոգման օգտակար հրովարտակներէն մէկն համարուած է:

7. ԻՐԱՒՈՒՆՔ ԱՆԴՐԱՆԿՈՒԹԵԱՆ. — ՅՈՐԵԼԵԱՆ. — ՅԻՍՈՒՍԵԱՆՔ: — 1826 ի խորհրդարանին առաջին առաջարկութիւնը Ադրանկաթէան իրաւանք եղաւ, որով 300 ֆր. կալուածական տուրք վճարողը եթէ մեռնելու ժամանակ մասնաւոր որոշմունք մը չէր ըրած իր գումարին այն մասին վրայ որ իր կամաց թողուած է, այն գումարը կալուածատիրոջ անդրանիկ որդւոյն մնայ բաց 'ի ժառանգութենէ. դարձեալ կը չափաւորէր Վէրտուէի օրէնքը (1):

(1) Վէրտուէի (substitution) օրէնքով կ'իմացուէր երբ մէկը ուրիշի մը խօսքով կամ կտակով ստացուածք կամ իր մը կը թողուր որոշեալ ժամանակի մը համար, այն պայմանաւ որ զայն յետոյ ուրիշի մը կամ իր որդւոյն և թոռան անցնէ: Երբեմն այս անցնելէքը պարզ տիպղոս մը կ'ըլլար, այն ատեն առօրինակ

Անդրանկուլթեան իրաւանց օրէնքը մեծ ընդդիմու-
թիւն գտաւ բոլոր Տէրութեան մէջ և ամեն աստիճանի
մարդ անոր դէմ կը բողոքէր: Հակառակողք մեծաւ մա-
սամբ այն կ'ըսէին որ ասով 30 տարուէն 'ի վեր արմա-
տացած հասարակութիւնը կը վերնայ: Անհամար բողոքներ
հասան այս խնդրոյս վրայ Ատենակալաց ժողովոյն. և
օրէնքը մերժուեցաւ 120 քուէով ընդդէմ 94 քուէի:
Բայց վերադարձի օրէնքը հաստատուեցաւ ըսածնուս
պէս: Անդրանկուլթեան օրինաց մերժուելուն վրայ Բա-
րիզու մէջ և Գաղղիոյ զանազան քաղաքներ լուսաւո-
րութիւններ եղան և Վիլլէլ պաշտօնարանը ստիպուե-
ցաւ օրինաց մերժուելուն տանիլ համբերութեամբ:

Սրբազան Քահանայապետը 1825 ին Յոբելեան հրա-
տարակեր էր և գոցած էր Դեկտեմբերի 24 ին: Ուղ-
ղափառ Տէրութիւնք, մանաւանդ Գաղղիոյ, շատ խըն-
դրեցին Քահանայապետէն որ հրաման տայ նոյն հան-
գէսները կատարել նաև իրենց երկիրները, և իրենց
չորհուրեցաւ: Գաղղիոյ Յոբելեանը բացուեցաւ Փե-
տրուարի 15 ին ամենաշքեղ փառաւորութեամբ և Թա-
փօրին գլուխ կեցած էր Թագաւորը բոլոր իր արքունի-
քով, պաշտօնէիւք և մարաջախտներով: Նշանաւոր եղաւ
չորրորդ Թափօրը որուն առթով Լուգովիկոս Ժ.Ձ.ի մա-
հուան քաւութեան համար սրտաշարժ հանդէս մը կա-
տարուեցաւ Լուգովիկոս Ժ.Ե.ի հրապարակին մէջ (1):

1826
3 Մայիս

Անդրանկուլթեան իրաւանց խնդիրը հաղիւ լծեցեր էր

կը կոչուէր որ անդրանկէ անդրանիկ կ'անցնէր: Կարողս Ժ.ի ժա-
մանակ դրուած վերադարձի օրէնքը հրաման կուտար պահել վերա-
դարձը մինչև ցերկորդ աստիճան. այսինքն անցնելիք տիտղոսը
կամ ոտացուածքը կրնար մինչև որդին և Թուր պահել միայն:

(1) Երկրորդ օրը Մոնիթօր- յետ մանրամասն նկարագրու-
թեան, կը խորհրդածէ ժամանակաց փոփոխութեան վրայ, որ այն
հանդիսին միջոց Կարողոսի քով ծունկ չողած կը գտնուէր Յե-
ղափոխութեան գլխաւոր անձանցմէ մէկը և որ քանի մը անգամ
այն դատակնքոյն տարեդարձը իբրև ազգային տօն մը կատարեր
էր: Այս անձն էր Թայրան, որ այնչափ անգամ կարծիք փո-
խէր էր: Ամեն Թափօրներուն ներկայ գտնուեցաւ Օւլէանի գութ-
սը՝ Էկալիթէի որդին, բաց 'ի այս վերջինէս:

երբ Թագաւորական երեսփոխան մը Մոնլոզիէ հրատարակեց Յիւսէփաւնի՝ ի Խորհրդալոյսէ գրուածքը, որ բոլոր Գաղղիա ոտք հանեց։ Գրուածքին նսլասական էր կռուիլ ընդդէմ Յիսուսեան ընկերութեան զոր Միաբանութեան անուամբ կը կոչէր, և որուն նորոգ տարածուիլը ի Գաղղիա ընդդէմ օրինաց կը համարէր և վարչութեան մեծապէս փնասակար։ Խնդիրը խորհրդարանին մէջ դուրս հանողը եղաւ Աթիէ, ուրիշ ծայրայեղ Թագաւորական մը, որ նոյն կարծեօք խօսեցաւ ինչ որ Մոնլոզիէ։ Պաշտօնարանը որ Միաբանութեան իր մեծամեծ արդեանց համար մինչև այն ատեն ծածուկ կ'օգնէր, հիմայ խնդիրը այս վիճակիս մէջ տեսնելով, յանձնեց Կրօնից պաշտօնէին Ֆրէյսինուի իմացնել Միաբանութեան էութիւնը ի Գաղղիա և զայն պաշտպանել։ Այնչափ էր երեսփոխանաց հետաքրքրութիւնը այս ջատագովութեան վրայ, որ մեծաւ մասամբ նստարաննին Թողուցին և ճարտասանին չորս կողմը շարուեցան, որ իրեն արժանաւայել խօսիւքը խոստովանեցաւ նախ Միաբանութեան էութիւնը, որչափ կղերանոց ունենալնին, իրենց արգիւնքը ի դաստիարակութեան և ի քարոզութեան, սուտ հանելով ամենայն ամբաստանութիւն և փափաքելով մանաւանդ որ Միաբանութիւնը վճռով հաստատուի ի Գաղղիա։ Ֆրէյսինուի խօսքերը հաստատեցին ի հեռուստ և շատ մը եպիսկոպոսունք, և իրենց անհրաժեշտ կարևոր կը դատէին զՄիաբանութիւնը։ Քիչ օր վերջը խորհրդարանին նիստերը գոցուեցան։ Սակայն Մոնլոզիէ Թագաւորական դատաստանարանին փուրսիլ մը ներկայացուց և դատաւորք յետ երկար քննութեանց իրենք զիրենք անբաւական հրատարակելին յայտարարութեամբ մը։ Թէպէտ այս յայտարարութեան մէջ աւելի Մոնլոզիէի կողմը կը բռնէին, որով Մոնլոզիէ խորխուսուեցաւ դատը առաջ տանելու։

8. ՕՐԷՆՔ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ. — ՅՐՈՒՈՒՄՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՀԱՊԱՆԱՅ։ — Պաշտօնարանը իրեն դէմ եղած գրգիռներուն պատճառ տպագրութեան ազատութիւնը համարելով, և միանգամայն շատ մը փնասակար

մատենից առջևը առնելու մտքով, Դեկտեմբեր 25 ին օրէնք մը առաջարկեց երեսփոխանաց խորհրդարանին մէջ, որով գրուածք մը չէր կրնար հրատարակուիլ 5 օր չկեցած Քննութեան տեղւոյն մէջ. ամեն գրուածքի մը առաջին թերթին տուրքն էր 1 ֆրանգ, հետեւեալ թերթերուն 10 հարիւրորդ. դէմ գործողը 3,000 ֆր. պիտի տուգանէր և տպագրութիւնը պիտի արգիլուէր: Այս օրէնքէն ազատ էին սակայն ատենական ճառերը, հովուականք, քրիստոնէականք, դպրոցաց տարերւական գրքերը: Հնգի պիտի վերածուէր լրագրապետաց թիւը և ասոնք պատասխանատու պիտի ըլլային լրագրաց համար: Այս օրինաց դէմ տուգանքը 2,000 էն մինչև 20,000 կրնային բարձրանալ. ամենէն մեծ տուգանքներն կրօնից, թագաւորին և իշխանութեանց դէմ խօսողներուն պահուած էր:

Հազիւ խորհրդարանին մէջ կարդացուեցաւ այս օրէնքը, Գազիմիր Փէրիէ աղաղակեց որ «Այս օրէնքը կրնայ մեկ խօսքի վերածուիլ. այսինքն տպագրութիւնը կը վերցուի 'ի Գաղղիոյ և կը փոխագրուի 'ի Պելճիա յօդուտ օտարին և ազատ երկիրներու»:

Սակայն միայն ազատականք չէին որ այս օրինաց հակառակ պիտի խօսէին. այլ ամենէն առաջ թագաւորութեան ջերմեւանդն պաշտպանները ինչպէս Շաթոպրիան, Տըլա Պուրտոնէ կոմսը, Աժիէ, Հիտ տը Նէօվիլ: Խորհրդարանէն դուրս ալ մեծ յուզմունք կար ամբողջ Գաղղիոյ մէջ: 250 տպագրապետք, որոնց մէջ էր նաև Մօնիգէօն լրագիրը, աղերսապիւր մը շինեցին տու խորհրդարանը, որուն մէջ յետ շատ պատճառաց կ'աւելցնէին որ այս օրէնքը 100,000 ընտանեաց հացը կը յափըշտակէր և զանոնք յետին աղքատութեան մէջ կը ձգէր: Նոյն իսկ գիտնական ընկերութիւնք ոռք ելան և Ճեմարանն անդամ աղերս մը գրեց առ թագաւորը, զոր ներկայացուցին Վիլմէն, Լագրըդէլ և Միշօ. երեքն ալ անուանի իբրև մատենագիրք, և իբրև պաշտպանք թագաւորութեան: Սակայն Կարոլոս Ժ. նեղացաւ անոնց և նուիրակութիւնը չընդունեցաւ: Շուտով հա-

կաճառութիւնքն ալ սկսան խորհրդարանին մէջ . ուր
Թագաւորական մասը զօրաւոր ըլլալով, առաջարկու-
թիւնը ընդունելի եղաւ 233 քուէով ընդդէմ 134 ի :

Այն ատենը ամենը յոյսերնին Ատենակալաց Ժողո-
վոյն վրայ դարձուցին ուր առաջարկուեցաւ եօթը օր
վերջը : Բոլոր Գաղղիա անձկութեամբ կը սպասէր որոշ-
ման : Ատենակալք ուղեցին ծանրութեամբ շարժիլ և
նախ խնդիրը յանձնաժողովոյ մը քննութեան յանձ-
նեցին : Մինչդեռ այս քննութիւնք կ'ըլլային յանկար-
ծական նախատինք մը իրենցմէ վախճանելոյ մը, խըն-
դրոյն վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ : Ռօշֆուքօ-
Լիանգուր գուլքսը մեռեր էր Մարտի 28 ին : Շալոնի
արուեստանոցին աշակերտք, որոնց հիմնադիրը եղած
էր, փափաքելով որ իրենք կրեն դադաղը, հազիւ յեկե-
ղեցւոյ դուրս ելած էին՝ ոստիկանութեան պաշտօնեայ
մը արգիլեց այս բանս, որով աշակերտաց և պահապա-
նաց մէջ կռիւ ծագեցաւ և դադաղը մինչև տիղմերուն
մէջ գլորեցաւ : Ասով Ատենանը սաստիկ բարկացաւ
ընդդէմ Պաշտօնարանին, մանաւանդ որ Գորպիէր իր
հրամանով այնպէս գործուիլը չծածկեց : Տարակոյս չէր
մնար որ ինչ քուէ պիտի տային Ատենակալք տպագրու-
թեան խնդրոյն վրայ . անոր համար որպէս զի նախատին-
քը չլատնայ, պաշտօնարանը ետ առաւ առաջարկու-
թիւնը : Փութով ամեն կողմի լրագիրք իբրև յաղթանակ
մը ուրախացան այս բանիս վրայ . փողոցներուն մէջ ուրիշ
բան չէր լսուէր բայց « Կեցցէ արքայ, կեցցեն Ատենա-
կալք, կեցցէ տպագրութեան ազատութիւնը : »

Քիչ օր վերջը, ըստ սովորութեան, Կարոլոս 1814 ին
տարեդարձին, մեծ զօրահանդէս մը կատարեց ազգային
պահապանաց Ուտինօ մարաջախտին հետ : Ժողովուրդը
« Կեցցէ արքայ » աղաղակելէն զատ նաև կ'աւելցնէր
« Կեցցէ Դաշանց Թուղթ, կեցցէ ազատութիւն Խալ-
գրութեան » : Կարոլոս տհաճեցաւ : Երեկոյեան ազգա-
յին պահապանք ժողովուեցան Պաշտօնարանին պատու-
հաններուն դիմաց և սկսան աղաղակել ընդդէմ պաշ-
տօնէից . անոր համար երկրորդ օրը այս նշանաւոր գուն-

դը որ 'ի սկզբան մեծապէս օգնած էր Պսւրպոնեանց հաստատութեան, լուծուեցաւ թագաւորական հրամանով մը:

9. ԱՐԳԵԼՔ ԼՐԱԳՐԱՅ. — ՎԻԼԼԷԼ ՊԱՇՏՕՆԱՐԱՆԻՆ ՎԵՐՋԻՆ ԱՄԻՍԵՐԸ. — ՆՈՐ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՔ. — ՎԻԼԼԷԼԻ ԱՆԿՈՒԾԸ: — Խորհրդարանը գոցուեցաւ Յունիսի 22 ին. անկէ երկու օր վերջը Վիլլէլ հրամանագրով մը կ'արգելուր լրագրաց ամեն ազատութիւն՝ վարչութեան դէմ խօսելու. սակայն քիչ վերջը հարկադրուեցաւ նորէն դարձնելու: Թէպէտ ազատականք իրենց կարծիքը և ազատութիւնը տարածելու անբաւ միջոցներ ունէին, յորս զօրաւորներէն մէկն էր Պէրանժէի հանձարը, որուն քերթութիւնքը մէկու մը չէին խնայեր և ամենուն բերանները կը պտըտէին:

Իմացաւ Վիլլէլ որ այս ընթացքով դժուար էր երկայն ատեն դիմանալ. վասն զի թէպէտ խորհրդարանին մէջ մեծագոյն մասը իր կողմն էր, սակայն Ատենակալաց ժողովը գրեթէ ամբողջովին հակառակ էր: Հարկ էր իր բարեկամներէն անձինք մտցնել այս օրէնսդիր ժողովոյն մէջ: Նոյեմբերի 5 ին յանկարծ խորհրդարանը կը լուծուէր և 76 նոր Ատենակալաց անուններ կը հրատարակուէին Մօնիդէօռի մէջ: Սակայն խորհրդարանի ընտրութիւնք մեծաւ մասամբ հակառակ էին Պաշտօնարանին մէջ և ամբողջ Գաղղիոյ 8,000 քուէէն Պաշտօնարանը 1,100 քուէ ունեցաւ, իսկ հակառակորդք 6,700: Ասկէ աւելի թշնամութեան նշան չէր կրնար ըլլալ: Ընտրութիւնք եղած էին 17 ին և 18 ին, որ կիրակի օր կ'իյնար: Երեկոյեան երբ ընդդիմակացից յաղթութիւնը հռչակուեցաւ՝ Սէն Տընիի և Սէն Մարթէնի թաղերը լուսաւորուեցան: Երկրորդ օրը խռովութիւնները աւելի սաստկացան. ժողովուրդը գինովացած կը գոչեր ընդդէմ պաշտանէից. մինչև « Կեցցէ Նաբոլէոն » ալ լսուեցաւ: Ի սկզբան իշխանութիւնը ձայն չէր հանած. սակայն յետոյ հարկ եղաւ գունդերով քակել ժողովըրդեան շինած պաանէնները և խռովարարները ցրուել: Այսու ամենայնիւ Վիլլէլ դեռ չէր ուզեր քաշուիլ: Ու-

վեց վերջին փորձ մ' ալ ընել և խնդրել Թագաւորականաց և ուրիշ կուսակցութեանց նպաստը. բայց անոնք ալ մերժեցին. այն ատեն հարկ եղաւ որ քաջուի յետ հնգամեայ պաշտօնէութեան. և կազմուեցաւ նոր Պաշտօնարան մը, որ նախագահին անուամբ կոչուեցաւ Պաշտօնարան Մարդինեաք:

10. ՄԱՐԴԻՆԵԱՔ ՊԱՇՏՈՆԱՐԱՆԸ: — Որովհետեւ նոր Պաշտօնարանին մէջ կային առջի պաշտօնէիցմէ ալ անձինք, այն պատճառաւ աղատականք շատ տոգոհացան և սկսան արհամարհանօք խօսիլ անոր վրայ: Սակայն պաշտօնեայք այնպիսի ծանր գիրքի մը մէջ ամէն ջանք ըրին ոգիները հանգարտ բռնելու: Երկու նոր պաշտօնէութիւնք հաստատուեցան. Հասարակաց Կրթութեան, որուն առաջին պաշտօնեայն Վագիմէնիլ եղաւ. և Վաճառականութեան և Զեռսագործաց: Ասիկայ նշան մ' էր Գաղղիոյ յառաջագիմութեան՝ վաճառականութեան և արուեստից մէջ: Պաշտօնարանը՝ ուղեւոր միանգամայն համապատասխանել նոր ընտրութեանց ոգւոյն, Յիսուսեանց խնդիրը ուղեց քննել և զայն Յանձնաժողովի մը յանձնեց, որուն մէջ կային եպիսկոպոսունք ալ: Քիչ վերջը Թագաւորական հրովարտակով մը հրամայուեցաւ որ Յիսուսեանց դպրոցները կախումն ունենան Համալսարանէն: Այս հրամանին դէմ մեծապէս բողոքեցին շատ մը եպիսկոպոսունք, սակայն ելք մը չունեցաւ: Նոր օրէնք մը գրուեցաւ 'ի նպաստ տպագրութեան ազատութեան. և Թոյլ տրուեցաւ որ Կիզօ, Գուզէն և Վիլմէն շարունակեն իրենց գասախօսութիւնքը Սորպոնի մէջ: Խափանեց Սէա Սէնէօլը ուր Տէրութիւնը Լուգո. վիկոս Ժ. Էն 'ի վեր առանձնականաց նամակներ կը բանար: Մարդինեաք Պաշտօնարանը որոշեց դարձեալ օգնել յունական ազատութեան, որոնց խնդիրը Արևելքէն սկսելով ամբողջ Արևմուտք գրաւած էր:

11. ԱՆԳԴԻԱ. — ԳԵՈՐԳ Դ. ԴԱՏԱՍԱՆ ԸՆԴԴԵՄ ԹԱԳՈՒՀԻՈՑ: — Գեորգ Գ. ի եղբայրը Գեորգ Դ. որ Անգլիոյ գահը կ'ամբառնար իր եղբօրը մահուամբ, արդէն 1811 էն 'ի վեր խնամակալ անուամբ վարչութեան

գլուխ էր: Զեղխ երտասարդութիւն մը ունեցիր էր. նախ պատկուած էր Ֆիդ-Նէրպէր անուամբ ուղղափառ օրիորդի մը հետ. ապա իր պարտքերը վճարելու համար հաւանեցաւ ամուսնանալոյ Պրուենսլիքի Գարոլինա իշխանուհւոյն հետ, զոր փութով արհամարհեց և ուսկից այնչափ կռիւններ և գայթակղական դատեր առաջ եկան: Իր եղբօրը մահուանէ քիչ օր վերջը թիսլըուուտ անուամբ մէկը, քանի մը ոճրագործներ ժողովելով, փորձ կ'ուզէր փորձել բոլոր պաշտօնեսայքը կերակրոյ մը ժամանակ սպաննել և ժողովրդական վարչութիւն մը հաստատել. դաւաճանութիւնը իմացուեցաւ և թիսլըուուտ իր մէկ քանի ընկերներով սպաննուեցաւ: Երկրորդ օրը ամեն բան մոռցուած էր:

Այն նոյնպէս թագաւորին և իր կնոջ մէջ եղած վէճը որ բոլոր Եւրոպայի մեծ տհաճութիւն և գայթակղութիւն պատճառեց: Իշխանուհին արգէն շատոնց Անգղիա չէր բնակեր, բայց լսելով որ իր ամուսինը գահը ելեր է և միանգամայն իր անունը աղօթքներուն մէջէն վերուցեր է, Անգղիա դիմեց, ուր հասաւ Յունիս Եին: Թագաւորը շատոնց կը փափաքէր բաժնուիլ կնոջմէն և արգէն միակ դուստրն ալ որ ունեցեր էր, քիչ առաջ մեռեր էր: Թագուհւոյն հասած օրը լորա Լիվերուլ լորտերուն Ասեանը խմբեր էր թագուհւոյն գնացքը քըննելու, որուն վրայ շատ ամբաստանութիւնք կային: Յուլիսի մէջ դատաստանը սկսաւ, և Գարոլինայի փաստաբանը Պրոուս որ այս առթիւս մէջ իր ճարտասանական ամենամեծ հանճարը ցուցուց, տարակուսեալ թողուց լորտերը և Պաշտօնարանին տռաջարկած բաժանումը մերժուեցաւ: Ասով թագուհին կը յաղթանակէր. ժողովուրդը որ զթագուհին հալածեալ անձ մը կը համարէր, մեծ ուրախութեամբ լսեց և ընդունեցաւ այս լուրը և Հասարակութեան խորհրդարանը 50,000 սդէրլին թողակ մը կապեց իրեն: Թագուհին յաղթութեամբ բը միայն գոհ չեղաւ, երբ իր երիկը կը պատկուէր, ինքն ալ Վէստմինսթէր գնաց պատկուելու, բայց դռները իրեն գոցուեցան. ասկէ այնքան զայրացաւ և այլայլեցաւ որ

քիչ օր վերջը մեռաւ և իր մարմինը տարուեցաւ 'ի Պրոունսվիք: Այսմահը թագաւորին անուներատելի ըրաւ:

12. ԼՈՐՏ ՔԵՆՆԻՆԿ. — ԱԶԱՏԱԿԱՆ ՈԳԻ: — ԳԷՈՐԳ Դ. Ժողովրդեան սէրը շահելու մաքով յիռլանտա ճամբորդութիւն մը ըրաւ, ուր որչափ որ ալ ժողովուրդը առատ գտնուեցաւ արտաքին ցոյցերու, այսու հանդերձ ամենուն մտաց մէջ հասարակ անձի մը գաղափար չգէց, զուրկ 'ի յատկութեանց որոնք զիշխան մը իր ընտանութեան մէջն անգամ սիրելի և յարգելի կ'ընեն իր հպատակաց: Նոյն անսիրելութիւնը կը կրէր նաև իր Պաշտօնարանը, ուսկից Քէննինկ քաշուած էր թագուհւոյն գէմ հալածանաց կցորդ չգտնուելու համար, և վարչութիւնը բռնադատուեր էր ժողովրդական մասին դիմել: Ամենայն ինչ մերձաւոր փոփոխութիւն մը կը քարոզէր դէպ յազատութիւն: Ստորին խորհրդաւրանին մէջ ստէպ ճառախօսութիւնք կ'ըլլային ընդդէմ հին զեղծմանց: Քէննինկ ուղղափառաց ազատութեան խնդիրը կը նորոգէր, Պրոուս կ'առաջարկէր որ ամեն ծուխի մէջ Տէրութեան ծախքով դպրոց մը հաստատուի: Պառլինկ Լոնտրայի վաճառականաց աղերսագիր մը կը ներկայացնէր ազատ առուտուրի համար: Լորտ Ճոն Ռուսսէլ կը պահանջէր որ ընտրութեանց բարեկարգութիւն ըլլուի, և Պրոուս, Հիսքրսսոն պաշտպան կ'ըլլային երկրագործութեան, և կը թեթևային ծխախոտի, խահուէի, գինիներու և աղի տուրքերը: Իռլանտա մաքսական կարգաց մէջ Անգլիոյ հաւասար կ'ըլլար, և Հնդկաստանի հետ բաց յընկերութեան նաւերէն, ուրիշ նաւեր ալ կրնային վաճառականութիւն ընել, մետաքս բերուելու արգելքը վերցուեցաւ և սուրբ մը վճարելով կրնար ներս մտցուիլ:

Նոր ազատական ոգին տեսնուեցաւ նաև արտաքին Պետութեանց հետ յարաբերութեան մէջ: Եւր 1820 ին 'ի Սպանիա, Նափոլի և Փիէմոնթ գրեթէ մի և նոյն ժամանակին Յեղափոխութիւնը ծագեցաւ, և Հիւսիսային Պետութիւնք Դրոփիաւ ժողվուեցան և սահմանեցին զինուք միջամտութիւն ընել յիտալիա, Գասլըրի որ

մինչև այն ատեն Սրբազան գաշնակցութեան հպատակ ծառայ մը երևցեր էր, չիմայ կը բռնադատուէր ընդ գէմ իւր սկզբանց, հակառակ կենալ Պետութեանց: Եւ այս պատճառաւ իսկ, կը համարին շատերը այնքան մտաց վրայ այլայլութիւն եկաւ որ Վերոնայի արքայա-
 ժողովոյն մեկնելուն առջի երիկունը ինքզինքը սպան-
 նեց, և Արտաքին գործաց պաշտօնէութեան մէջ յա-
 ջուրդեց իրեն Քէննինկ որ իր դեսպանին Ուէլլինկգո-
 նի ձեռօք բողոքեց ընդգէմ Վերոնայի արքայաժողո-
 վոյն որոշմանց և անոնց արգիւնքը նուազեցնելու հա-
 մար՝ Ամերիկայի գաղութականութեանց ինքնիշխանու-
 թիւնը ընդունեցաւ:

Քէննինկ ժողովրդենէն գտած համակրութենէն խրախուսեալ պաշտպան երևցաւ յունական ազատու-
 թեան և միանգամայն ՚ի Փուրթուգալ պաշտպանեց
 զՏօնա Մարիա և Տօն Փէտրոյի սահմանագրութիւնը, և
 յԱնգղիա ուղղափառաց ազատութիւնը: Այս միջոցիս
 էր որ Պաշտօնարանին նախագահը լորտ Լիվրբուլ մե-
 նելով, Գէորգ Դ. յոչ կամա ստիպուած ՚ի պարագայից
 և միանգամայն լսելով Ուէլլինկգոնի խորհրդոյն, զՔէն-
 նինկ նախագահ անուանեց: Իւր ընտրութեան վրայ զայ-
 րացսն ազնուապետական պաշտօնեայք և հրաժարե-
 ցան, որով իշխանութիւնը ժողովրդական մասին ձեռ-
 քը մնաց:

Սակայն Քէննինկ չկրցաւ իր խորհուրդքը գլուխ
 հանել. հազիւ Գապգիոյ և Ռուսիոյ չեա Յունաց պաշտ-
 պանութեան համար դաշինքը գրելու էր, դեռ անոր
 արգիւնքը և Նաւարինի յաղթութիւնը չաեսած, վախ-
 ճանեցաւ յետ չորս ամիս պաշտօնէութեան: Սուր և
 բարձր միտք մը ունէր Քէննինկ և մեծ ճարտասանու-
 թիւն: Գաղղիոյ մէջ ՚ի պատիւ իրեն մետաղներ տը-
 պուեցան, մեկ կողմը Ազադութիւն իրօնիւն և քաղաքիւն ըդ
 Իւր Գիւլիէն, միւս կողմը Գաղղիոյ և Գիւլիէն Քէննինկ:

Քէննինկի վախճանելով ազնուապետականք նորէն
 զայրացան և Ուէլլինկգոն ու Ռուսերդ Փիլ Պաշտօնա-
 րանին գլուխ եղան: Սակայն Ուէլլինկգոն, թերևս

յոջ կամս իսկ ստիպուեցաւ Քէննինկի ազատական տուած մլման հպատակիլ, և նախ հրաման տրուեցաւ անգղիական եկեղեցիէն դուրս ելող նորաղանդից, ոստիկանութեան վարչութեանց մէջ մտնել, յետոյ նաև ազատութիւն ուղղափառաց:

13. ՈՒՂԱՔԱՌՈՒԹԻՒՆ ՅԱՆԳՂԻԱ: — Յետ 1688ի Յեղափոխութեան Գուլիէլմոս Նեյելս, Լոուի մը հրատարակած էր, բայց այս ներումը միայն անգղիականութեան հերձուածներուն համար էր, որոնք անկէ վերջը կրնային յայտնապէս իրենց պաշտամունքը կատարել իսկ ուղղափառաց վրայ ընդհակառակն խստութիւնը աւելի սաստկացաւ և 1706ին խորհրդարանը 100 սդերլին կը խոստանար անոր որ կարենաւ մատնել հոգովմէադաւան քահանայ մը. նոյն օրէնքը կ'արգելուր ուղղափառաց երկիր գնել կամ ժառանգել, առանց երդմամբ հրաժարելու յուղղափառութենէ, զոր թէ չառնուր յանձն, այն ժառանգութիւնը մերձաւոր բողոքական ազգականին պիտի անցնէր: Արգիլուած էր դարձեալ որդիքնին Անգղիայէն դուրս ղրկել ուղղափառ դաստիարակութիւն մը տալու համար. և առանց յուղափառութենէ հրաժարելու երդման, որ և իցէ քաղաքական աստիճանի մը անկարելի էր հասնիլ:

Այնա թագուհւոյն ժամանակ սկովտիական երիցականաց ազատութիւն տրուեցաւ և երկու Քէորգաց ժամանակ նորաղանդութեան ամեն հերձուածք ազաս կրնային պաշտուիլ: Այսու հանգերձ 1759ին լորտերուն ատեանը չթողուց որ Լոնտրայի մէջ անգղիականութենէ դուրս նորաղանդք քաղաքական պաշտաման մը հասնին առանց Դոկթրին Կոնֆեսիը ընդունելու, և երբ Սիր Ոուլքիամ Մէրլտիթ 1772ին աղերսագրով մը կը խնդրէր որ յանգղիականութենէ հերձուածողք առանց միութեան հրովարտակին ամեն պայմանքը ընդունելու կարենան մտնել 'ի համալսարանս, աղերսագիրը մերժուեցաւ. և միայն Քէյմպրիճի համալսարանը համոզուեցաւ որ վեր 'ի վերանց ընդունելութեամբ մը՝ բարձրագոյն աշակերտք կարենան ընդունուիլ: Ու.

րիչ զանազան աղերսներ և կանոնադրուածիւններ եղան, սակայն ամենն ալ նորազանգից վերաբերեալ, և բնաւ մէկը չէր համարձակեր ուղղափառութեան համար պաշտպան ելլել:

Գէորգ Սաւիլ 1778 ին առաջարկեր էր քննութեան առնուլ միանգամ ուղղափառաց տրտուհները, մասնաւորապէս օրէնքով մը խափանել 1706 ին հրովարտակին պատիժները: Օրէնքը ընդունելի եղաւ յԱնգղիա և թէպէտ նորազանգք 'ի Սկովտիա արիւնահեղ խռովութիւններ հանեցին, մանաւանդ 'ի Լոնտրա լորտ Կորտոնի առաջնորդութեամբ, սակայն օրէնքը պահուեցաւ, և քիչ վերջը այնպիսի երգման ձև մը հաստատուեցաւ, որ կարենան ամեն կրօնից անձինք կատարել, որպէս զի թէ պաշտաման, թէ ուսման և թէ ստացուածոց վերաբերեալ օրէնքներէն ազատ ըլլան և կարենան իրաւագիտութիւն սորվիլ: 1792 ին պատերազմը վրայ գալով Փիդ աւելի ընդարձակեց ուղղափառաց ազատութիւնը. հրաման տուաւ ազատապէս կատարել իրենց պաշտամունքը, դաստիարակել իրենց որդիքը յուղղափառութիւն և իրենց ընչից վրայ տրամադրութիւններ ընել, և եթէ կատարէին հարեանցի երգումը, կրնային ընտրութեանց մէջ քուէարկութիւն ընել և զինուորական և քաղաքական ստորին պաշտամանց հասնիլ: Փիդ 1795 ին դպրոց մը շինել տուաւ Տէրութեան ծախքով 'ի Մայնուդ ուր ուղղափառ դաստիարակութիւն կը տրուէր աշակերտաց: Անիրաւ կը տեսնէր ուղղափառաց և անգղիականութենէ հերձելոց վրայ դրած ծանրութիւնքը և կը պատրաստուէր բոլորովին զանոնք վերցնել, երբ Գէորգ Գ. յամառութեամբ բացէ 'ի բաց ժխտեց զայն և Փիդ բռնադատուեցաւ թողուլ Պաշտօնարանը: Ի զուր անկէ վերջը Կրադգան իր մեծ ճարտասանական հանձարը գործածեց 'ի նպաստ ուղղափառաց. Գէորգ Գ. ոչ միայն ուղղափառաց, այլ և հերձելոց անգամ չէր ուզէր առանձնաշնորհութիւններ տալ:

Սակայն ուղղափառաց ազատութեան պաշտպանք օրէ օր կը շատնային. լորտ Կրէյի և Կրադգանի պերճ

1820

բողոքներուն հաւանողք էին նաև Պրոուժ, Քէննինկ, Պըրտէզ և Փլընքըդ, և Լիվըքուլ։ Պաշտօնարանին միջոց ուղղափառաց ազատութիւնը յայտնի խնդիր մը դարձեր էր, և թէպէտ մեռեր էր Կրադդան, մինչև 'ի վերջ ուղղափառաց ազատութիւնը հադագելով, սակայն Փլընքըդ Իռլանտիոյ ընդհանուր դործակատարը որ իրեն յաջորդեր էր, Քէննինկի հետ միաբան կը շարունակէր պահանջելու ազատութիւնը։ Այսու հանդերձ երբ 1823 ին լորտ Լէնտոտուն առաջարկեց որ ուղղափառք և հերձեալք իրաւունք ունենան իրենց եկեղեցւոյն մէջ հանդիսապէս ամուսնութիւնը հռչակել, ատենադպիր լորտը հակառակեցաւ ընդդէմ իսկ կարծեաց երկու անգղիական եպիսկոպոսաց որոնք էին Քէնդրպըրիի արքեպիսկոպոսը և Լոնտրայի եպիսկոպոսը։ Սակայն երկրորդ տարին խորհրդարանը հրաման տուաւ Նորֆոլք դքսին իր ժառանգութեամբ ունեցած Մաբլաիփ Իմօի պաշտօնը կատարել առանց անգղիական եկեղեցւոյն երդման և առանց ստորագրելու գոյացափոխութեան և սրբոց բարեխօսութեան դէմ հրովարտակաները։

Իայց վարչութիւնը իմանալով որ Անգղիոյ մէջ ուղղափառք մէջերնին ծածուկ ընկերութիւն մը կազմեր են, խստիւ արգիլեց անոնց գումարումները։ Յուզումը աւելի սաստկացաւ. նորադանգք ալ յԻռլանտա ժողովակներ կազմեցին ընդդէմ ուղղափառաց և 1826 ին ընտրութեանց մէջ երկու կողմն ալ եռանդեամբ դիմեց քուէարկութեան։ Պատերազմը ընդհանուր էր և հարկ էր մէկ կողմը յաղթանակել։ Ահա այս վիճակիս մէջ էին ոգիները երբ Ուէլլինկդոն Պաշտօնարանի գլուխ անցաւ։ Ուէլլինկդոն դուքսը և Ռոպըրդ Փիլ հակառակ էին կարծեօք, և Ռոպըրդ Փիլ 1827 ին հակաճառութեանց մէջ այս ազատութիւնը թէ Անգղիոյ և թէ Իռլանտիոյ փաստակար քարոզեր էր. սակայն այս չէր մեծագոյն մասին կարծիքը, մանաւանդ որ ուղղափառք օրօրուան վրայ ազդեցութիւն կ'առնուին՝ և երբ Ֆիցճէռալտ Գլալք երեսփոխանը յԻռլանտա Հիւսքիսսընի տեղ Պաշտօ-

նեայ անուանուեցաւ և կրկին անգամ ներկայացաւ իւր ընտրողաց, նորէն ընտրուելու համար, ընտրողք գիտնալով հանգերձ որ ազատութեան կողմն է, իր տեղք ընտրեցին զուգղափառ մը զՍ՝ Քոնէլ Իսլանտիոյ ճարտարախօս արիւրունը։ Այս ընտրութեան պատճառաւ քաղաքական մեծ շփոթութիւններ ելան զօրս միայն կրցան հանգարտեցնել Շիլ և Ս՝ Քոնէլ ուղղափառ ընկերութեան գլխաւորք։ Ա՛լ հարկ էր ազատութիւնը տալ և Մարտի մէջ Ճոն Ռուսսէլ կ'առաջարկէր որ վերցուի միաբանութեան հրովարտակը. և թէպէտ ստորին խորհրդարանին մէջ մեծապէս ընդդիմացաւ Ռուսսէլի, և լորտ Էլքըն լորտերուն ասեմին մէջ. սակայն առաջարկը ընդունելի եղաւ բազմութեան և հին երգման տեղ դրուեցաւ « Երգնում 'ի հաւատս Ճշմարիտ քրիստոնէի » ձևը որ ընդգէմ էր միայն Հրէից։

1213

Պաշտօնեայք ասկէ իմացան որ ալ անհրաժեշտ կարեւոր էր ազատութիւնը չուշացնել, և խոստացան իսկ տալ զայն եթէ Իսլանտիոյ մէջ ուղղափառք ցրուեն իրենց ընկերութիւնքը. և ընտրողութեան իրաւունքը 40 շէլլինէն 10 լիվրի բարձրանայ. յանձն առին ուղղափառք և Ռուսսէլ 1829 ին հրովարտակ մը առաջարկեց խորհրդարանին որով կը վերցուէր ուղղափառաց վրայէն որ և իցէ զինուորական և քաղաքական ծանրութիւն և անկարողութիւն առ պաշտամունս։ Ըսաւ միանգամայն որ թէպէտ ընդգէմ իւր սկզբանց սակայն բռնադատեալ և եթէ 'ի հարկէն զայն կ'առաջարկէր։ Թէ ստորին, և թէ լորտերուն խորհրդարանին մէջ կրակոտ հակաճառութիւնք եղան, մինչև պատճառ եղաւ մենամարտութեան մը Էնկլիսի գերակոմսին և Ուէլլինկոն գքսին մէջ։ Թաւաորը որ ներկայ էր այս վէճերուն և որ 'ի սկզբան խոստացեր էր պաշտօնէից իր հաւանութիւնը՝ մերժեց զայն ապա, բայց իր ընդդիմութիւնը 24 ժամ տեւեց և հրովարտակը ընդունելի եղաւ բազմութեամբ քուէից։

Յիրաւի այս հրովարտակը չունեցաւ այն արդիւնքը ինչ որ կը յուսացուէր, նորաղանգք միշտ բազմութիւն ըլլալով։ Այսու հանգերձ մեծ անիրաւութիւն մը կը

վերնար և ուղղափառք այն օրուրնէ վերջը նորաղանդից
պէս հաւասար ազատութիւն ունեցան իրաւանց։ Սա-
կայն նորաղանդ ժողովուրդը թշնամացաւ Պաշտօնարա-
նին հետ, մինչև անգամ Ուէլլինկդոն որ ուղեց Ոստի-
կանութիւնը կարգի դնել, ամբաստանուեցաւ որ թա-
գաւորութեան կը ցանկայ. ազնուականք կը թշնամա-
նէին զՌոպլըդ Փիլ որ այնքան շնորհքներ ըրեր էր
ուղղափառաց, և մերձ կը տեսնուէր Պաշտօնարանին ան-
կումը, երբ վրայ հասան Գէորգ Դ.ի մահը և 1830 ին
Յեղափոխութիւնը։

Գ Լ Ո Ւ Խ ԺԱ

ՌՈԼԱՍԱՍՏԱՆ ԵՆ ՏԱՃԼԱՍՏԱՆ

1. Նիկողայոսի կայսրութեան սկիզբը. — Խառնութիւն: — 2. Օրենսդրութիւնք: — 3. Պատերազմունք ընդ Պարսս և ընդ Տաճիկս: — 4. Եւրոպիոյ Տերութիւնք յունական խնդրոյն մեջ. — Լոնտրայի դաշնադրութիւն: — 5. Սուրբան Մահմոտի չղիջանիլը. — Նստարիւնի նաշական պատերազմը. — 6. Գաղղիա բանակ մը կը դրկէ 'ի Յունաստան: — 7. Ռոսք կ'արշաւեն 'ի Տաճկաստան Եւրոպիոյ և Ասիոյ. — Դաշնադրութիւն Ադրիանուպօլսոյ. — 8. Վերջ յունական խնդրոյն. — Որոն Ա:

1. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՍԿԻԶԲԸ. — ԽՌՈՎՐԻԹԻՒՆ: — Նիկողայոսի կայսրութիւնը 'ի Ռոլսաստան մեծ չփոթութեամբ մը սկսեր էր: Աղեքսանդրի Թագաւորութեան վերջերը, Ժածուկ ընկերութիւն մը կազմուեր էր յեղափոխական ոգւով Միոնիէան անուամբ: Այս ընկերութիւնը երկու կեդրոն ունէր 'ի Հիւսիս և 'ի Հարաւ: Հիւսիսային տեսչութեան գլուխ էր Սերգիոս Իրուպէջոյ իշխանը և իրեն ընկեր Ռիլիէֆ անգլապահը: Միութեան մէջ կային ուրիշ շատ մը նշանաւոր անձինք: Դաւակիցք սահմաներ էին բանակ մը կազմելով Յունուարի 1 ին ապստամբութիւն մը հանել: Այս մտածութեանց մէջ էին, երբ յանկարծ Աղեքսանդրի մահը վրայ հասնելով աւելի նպաստեց իրենց դաւոյն:

Աղեքսանդր երեք եղբայր ունէր, Կոստանդին, Նիկողայոս և Միքայէլ: Կոստանդին որուն կ'իյնար յա-

Ջորգուլթիւնը, 'ի սկզբան կարգուած էր Սաքս Գոպուրկի տնէն իշխանուհւոյ մը հետ, ուսկից զաւակ չունենալով, ուղեց բաժնուել և նորէն ամուսնանալ սոսկական աղնուակաւի մը աղջկան հետ: Աղեքսանդր այս բաժանմանս այն պայմանաւ միայն հաւանութիւն տուաւ որ Կոստանդին գահուն յաջորդութեան իրաւունքէն հրաժարի, զոր Կոստանդին սիրով ընդունեցաւ և իր հրաժարման թուղթը Տէրութեան ամեն գլխաւոր գիւաններու մէջ գրուեցաւ:

Աղեքսանդրի մահուան լուրը տարածուելուն պէս երբ ամենքը զՆիկողայոս կայսր կը հրատարակէին, ինքը Նիկողայոս ծերակուտին Ատեանը գնաց և վեհանձնութեամբ մը իր Կոստանդին եղբայրը նախ կայսր հռչակելով, որ Վարսաւիա կը գտնուէր, հեռուէն աւոր հաւատարմութիւն երդուաւ: Կոստանդին առանց գիտնալու Նիկողայոսի ըրածը, ինքն ալ Վարսաւիոյ մէջ կը կատարէր նոյնը իր եղբօրը համար. և երբ իր եղբօրը և մայրաքաղաքին զինքը կայսր տնուանելը իմացաւ, բացէ 'ի բաց հրաժարեցաւ աղաչելով վսեմութեամբ զՆիկողայոս որ զինքը իրիւ առաջին հպատակը ճանչնայ, և որուն հաւատարմութիւն ալ երդուընցաւ: Այն ատեն Նիկողայոս ծերակուտի Ատեանը գնաց և ինքզինքը կայսր հռչակեց:

Իսլաւկիցները նախ մտածեցին խռովութիւն մը հանելով առժամանակեայ վարչութիւն մը հաստատել, յանուն Աղեքսանդրի Բ. ի որ Նիկողայոսի որդին էր: Իսկ երբ լսեցին Նիկողայոսի կայսր հռչակուիլը, ուղեցին չփութութիւն ձգել հրատարակելով զօրաց որ սուտ է Կոստանդինի հրաժարիլը: Նոյն իրիկունը անսնելով Դրուպէչքոյ գործոյն ձախորդ ելքը, ծածուկ գնաց Թագաւորին հաւատարմութիւն երդուընցաւ: Երկրորդօրը գաւա'իցները « Կեցցէ Կոստանդին » գոչելով տարածուեցան քաղքին մէջ սպաննելով իրենց ընդդիմակացները: Նիկողայոս չէր ուղեր արեամբ սկսիլ Թագաւորութիւնը, անձամբ հետի սկսաւ պտղտիլ բոլոր զինուորանոցները զանոնք հանդարտեցնելու համար,

բայց ճար չեղաւ: Բեդրպուրկի քաղաքապետը Միլորատովիչ վաղեց համոզել զգաւաճանները, բայց հազիւ կ'ուզէր խօսիլ, գնդակի հարուած մը զինքը գետին փռեց: Այն ատեն Նիկողայոս որսորդ զինուորաց գնդի մը գլուխ կենալով հրամայեց կրակ թափել ապստամբելոց վրայ, որոնք ալ չկրցան դէմ գնել, 500 հոգի գերի բռնուեցան. ամենայն ինչ յերևան ելաւ. Դրուպէչքոյ իշխանը և Ռիլիէֆ բռնուեցան, ինչպէս նաև ուրիշ գլխավորներ և դաւակիցներ: Յանցաւորները, որոնք 131 հոգի էին, մասնաւոր Ատենի մը յանձնուեցան: Դառաստանը 6 ամիս տևեց. 31 հոգի մահուան դատապարտուեցան, յորս էին նաև Փէսդէլ, Ռիլիէֆ, Սերգիոս Մուրավիէֆ - Ափոսդոլ, Դէսդույէֆ - Ռիումին, Քախովսքի. որոնք արութեամբ յանձն առին մահը: Մնացածներն ալ զրկուեցան մշտնջենաւոր պատրի Սիպերիա և կամ ուրիշ հեռավոր ամայութիւններ: Մահուան դատապարտելոց մէջ էին նաև Դրուպէչքոյ և Վոլքոնսքի իշխանները և ուրիշ մեծամեծներ, որոնց կենացը յետոյ ներեց Նիկողայոս և Սիպերիա զրկուեցան: Աքսորելոց տիկնայքն ալ մասնաւոր ազերսագորով մը հրաման ընդունեցան ընկերելու իրենց ամուսիններուն: Նիկողայոսի թագաւորութիւնը տխուր սկզբունք մը ունեցաւ, սակայն առջի վայրկենէն ցուցուց թէ իր վեհանձնութիւնը և թէ իր զինուորական արութիւնը:

2. Օրէնսդրոութիւնք: — Նիկողայոս, որ Ալեքսանդրի կը յաջորդէր Ռուսիոյ գահուն վրայ, բարձր հասակ մը ունէր, ծանր և ազդու կերպ մը, հաստատուն կամք մը, եռանդուն զինուորական ոգի մը և անոր համար միշտ զինուորական հանգերձիւք կ'երևար ժողովրդեան առջև: Յետ սանձելու արութեամբ իրեն գահուն դաւաճան խռովութիւնը և յետ ցուցունելու որ ձոյն ելքը պիտի ունենար, որ և իցէ դաւակցութեան մը փորձ ընդդէմ բացարձակ իշխանութեան, իր հոգը ներքին օրինաց վրայ դարձուց, որոնք յետոյ մաս մը հրատարակուեցան նախ 1830ին, երկրորդ անգամ 1838ին և վերջապէս հրատարակուեցան դատաստանական օրէնքները

1845 ին: Մեծն Պետրոս առաքաւթիւնէն հաստատեր էր զոր յետոյ վերուցեր էր Աննա Իվանովնա. Նիկողայոս մասամբ մը նորէն զանոնք հաստատեց, և իրաւունք տուաւ հարց կարենալ զայն տրամադրել որդւոց համար: Դարձեալ վաճառականութիւնը խրախուսելու համար, վարձք խոստացաւ արդիւնաւորաց Ասֆ Գալաթի պատուանոցներ տալու, որով ազատ կ'ըլլային 'ի զինուորութենէ, մարմնական պատիժներէն, և քաղաքական պաշտօնէից ընտրութեան մէջ իրաւունք կ'ունենային: Աւագ քաղաքացի կրնար ըլլալ դարձեալ որ և իցէ աշակերտ որ կամ համալսարանէ մը և կամ ճեմարանէ մը ընծայականութիւն մը ունենար: Առանց բռնադատելու՝ գովեց այն իշխանքը որոնք իրենց ստրկաց ազատութիւն կուտային, Օւլոֆ-Չէսմէնսքի իշխանուհին 5, 518 ստրուկ ազատեց: Նիկողայոս սրբազան սիւնհոդին հսկող դրաւ իր Փրոդասով համհարզը, որ 20 տարիի չափ զինուորական կերպով կառավարեց Ռուսաց եկեղեցին:

Նիկողայոս՝ Վոլկայի և Տոնի ջրանցքներուն համար աշխատութիւնքը նորէն սկսաւ և բարւոքեց Տնեբերինը: Բեդրպուրկէն Մոսքուայի ուղղագիծ երկաթուղին ձգուեցաւ 130 մղոն. բայց նորօրինակ մտածութեամբ մը առանց հանդիպելու կամ շեղելու մօտ գտնուած քաղաքաց, և առանց միանալու Եւրոպիոյ հետ, ուսկից ընդհանրապէս մեծապէս կը խորշէր ազատական գաղափարաց համար. անոր համար իսկ որ և իցէ ուսուցիչ մանաւանդ օտարազգիք նախ պիտի քննուէին իրենց կարծեաց համար Ռուսաց վարժարանին մէջ. խափանուեցաւ զրկելու որդիքնին Արեմտեան համալսարանները, 'ի բաց առեալ մէկ քանի պարագայից, յորս մասնաւոր հաւանութիւն կարեւոր էր: Որ և իցէ բնակութիւն յօտար աշխարհս գէշ աչքով տեսնուած էր, և անցագիրք միայն հինգ տարուան համար հրաման կուտային ազնուականաց և երեք տարի ստորնագոյն քաղաքացւոց: Վարժարանաց մէջ ռուսերէն լեզուի և մատենագրութեան միլումն տրուեցան որոնք մեծապէս յառաջեցին: Յետ Լեհաստանի ապստամբութեան Վիլնայի հա-

մալսարանը գոցուեցաւ և անոր տեղ բացուեցաւ Ս. Վլատիմիրի համալսարանը Քիէվի մէջ: Սակայն Նիկողայոսի խնամքը ամենէն աւելի զինուորական դպրոցներու և մարզարաններու վրայ էր, և որոնց արդիւնքը քիչ վերջը պիտի տեսնար 'ի Պարսս, յԱսիա և յԵւրոպա:

3. ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՆՔ ԸՆԴ ՊԱՐՍՍ ԵՒ ԸՆԴ ՏԱՃԻԿՍ (1): — Յետ Կիւլիստանի դաշանց՝ Պարսկաստանի և Ռուսիոյ մէջ ստեպ էին տարաձայնութիւնք: Աբբաս Միրզա արքայորդին անցեր էր Երասխը և Նիկողայոս փութով Էրմոլով զօրավարին որ կովկասային գաւառաց հրամանատարն էր, օգնութեան հասուցեր էր զՓասքէիչ, որ Քէհամի քով 10,000 հոգւով ցրուեց արքայորդւոյն բանակը որ 20,000 հոգի էր, և Երասխէն անդին մղեց: Փասքէիչ 1827 ին ընդհանուր հրամանատար անուանուելով, անցաւ լեւոնց կիրճերը, տիրեց յարձակմամբ Երևանի, մտաւ յաղթանակաւ 'ի Դավրէժ և 'իէհրանի վրայ քալեց: Շահը Ֆէթհ Ալի, աճապարեց ¹⁸²⁸ խօսել հաշտութիւնը 'ի Թիւրքմէնչայ, որով Ռուսաստանի կը մնային Երևան և Նախիջևան գաւառները. 20 միլիոն ռուպլի պատերազմի ծախք, և Ռուս հպատակաց վաճառականութեան ազատութիւններ. Երասխը երկու Պետութեանց սահմանագլուխ եղաւ և Փասքէիչ Եւրասիի կոչուեցաւ:

1828

10-23 Փետր.

Մի և նոյն միջոցին Նիկողայոս նոյն յաղթական ձևով կը վարուէր Բարձրագոյն Դրան հետ, ինքը որ հակառակ էր ամենայն յեղափոխութեանց և ազատական գաղափարաց, կէս մը Պետութեան շահուն և կէս մ'աւ կրօնակցութեան պատճառաւ, որոնց պաշտպան ալ անուանուեր էր Քայնարճիի և Պուլքրէշի գաշամբք, Յունաստանի ինքնիշխանութեան կողմը կը բռնէր և փոխարինութիւն մը կը պահանջէր Յունաց եղած կոտորածին 'ի Կ. Պօլիս, և իր դեսպանին տրհամարհուելուն:

(1) Այս պատերազմաց վրայ աւելի ընդարձակօրէն տես յաւրդ գլխոյն մէջ:

Իր պահանջմանց մէջ մերթ կը միանար Եւրոպիոյ հետ
և մերթ կը բաժնուէր երբ զանոնք աւելի մեղմ կը գտներ:

1826ի Մարտին մէջ վերջնագիր (1) մը ներկայացուցեր
էր Բարձրագոյն Դրան, որով կը պահանջէր, Ա. որ
Տաճիկք (Թողուն քաղուին Դանուբեան Իշխանութիւն-
ներէն ուր մտեր էին 1821 ին ապստամբութեան պատ-
ճառաւ: Բ. Սերպիոյ տրուի իր ինքնօրինութիւնը ինչ-
պէս խոստացուեր էր ըստ դաշանց Պուքրէշի, և այն
սերպիացի երեսփոխանք որոնք արգիլեալ էին 'ի Կ. Պո-
լիս ազատ (Թողուն: Գ. գոհութիւն մը տրուի այս խըն-
դրոց վրայ և լիակատար իշխանութեամբ նուիրակ մը
ղրկուի: Բարձրագոյն Դուռը ուզէց ընդգիմանալ այս
պահանջմանց, բայց յետոյ տեղիք տուաւ յորդորեալ
յեւրոպական պետութեանց, և Հոկտեմբեր 8 ին ստորա-
գրուեցաւ Աքքէրմանի դաշնագրութիւնը, որուն պայ-
մանքն էին, Ա. Պուքրէշի դաշինքը նորէն կը հաստա-
տուի: Բ. Մոլտավիա և Վալաքիա ինքնօրէն վարչու-
թիւն պիտի ունենային Էօթիամեայ իշխանութեամբ
հոսփոտարով մը, զոր Բարձրագոյն Դուռը չէր կրնար
ձգել առանց Ռուսի հաւանութեան: Գ. Ռուսաստանի
կը ձգուէին յԱսիա այն երկիրները որոնց վրայ վէճ
կար: Դ. Բարձրագոյն Դրան եօթը տարի ժամանակ կը
տրուէր կարգաւորելու զՍերպիա ըստ դաշանց Պուք-
րէշի: Ե. Ռուսի նաւերը ազատաբար Սև Ծովէն Մի-
ջերկրական կրնային անցնիլ: Կը մնար միայն Յունաս-
տանի խնդիրը որուն համար արգէն Եւրոպիոյ ազատա-
կան վարչութիւնք ալ սկսեր էին հոգ տանիլ:

4. ԵՒՐՈՊԵՈՅ ՏԵՐՈՒԹԻՒՆՔ ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԽԴՐՈՅՆ ՄԷՋ-
— ԼՐՆՏՐԱՅԻ ԴԱՇՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ: — Որչափ որ 'ի սկզբան
Եւրոպիոյ Տէրութիւնք հակառակորդ երեւցեր էին յու-
նական ազատութեան, բայց մաս մը նախնի յունական
յիշատակք, քերթողք և գեղարուեստք, մաս մ' ալ
Միսսողունիի դիւցազնական անկումը և այնչափ ա-
րիւնհեղութիւնք, զիրենք շարժեցին կարեկիր աչքով

(1) Ultimatum.

մը նայելու Յուճաստանի վրայ: Ռուսաստանի ժողովուրդը կրօնից նոյնութեան պատճառաւ շատ տոգոհ էր Տէրութեան անտարբեր կենալուն համար: Անգղիոյ մէջ ալ լորտ Քէննինկ բարձրագոյն իշխանութեան հասնելով, չէր մոռցած իր երկտասարդութեան սիրելի երազները, և լորտ Ուէլլինկդոնի ձեռքով Բեդրպուրկի մէջ սահմանուեցաւ որ Անգլիա և Ռուսաստան միջնորդ ըլլան Յունաց և Տաճկին մէջ, և Յունաց ինքնիշխան վարչութիւն մը տրուի հարկատու մնալով օսմանեան Պետութեան, և 'ի Յունաստան բնակող Տաճիկք դուրս ելլան հօնկէ և իրենց դրամական փոխարինութիւն մը ըլլուի, ձգած երկիրներուն համար: Երկու Տէրութեանց հետ միացաւ նաև Գաղղիա. Աստրիա ալ կը յորդորէր ըզ- 'իուռը երեք Տէրութեանց միջնորդութիւնը ընդունելու:

Սուլթան Մահմուտ վեր 'ի վերանց պատասխաններ տուաւ և միանգամայն իմացուց որ այս միջնորդութիւնքը Դրոփիաւի, Լայպախի և Վերոնայի որոշողութեանց հակառակ էր. և թէ ինքը իբրև իշխան չէր ուզէր որ օտարները իր երկրին խնդիրներուն մէջ մտնան: Խնդիրը այս կէտին մէջ էր երբ Աթէնքի առման լուրը Եւրոպա հասաւ: Այն ատեն Անգղիա, Գաղղիա և Ռուսաստան դաշինք մը ստորագրեցին 'ի Լոնտրա, որով պիտի ջանային միջնորդութեամբ քաղաքականապէս բացարձակ բաժանումն մը դնել երկու ժողովրդոց մէջ, միշտ զՅունաստան հարկատու թողլով: Բայց որպէս զի այս դաշնակցութիւննին ապարդիւն չմնայ, առանձին ծածուկ կերպով որոշեցին նաև որ եթէ Բարձրագոյն Դուռը մերժէ իրենց առաջարկութիւնը, այն ատեն իրենք ալ օգնեն Յունաց, և իւրաքանչիւր Պետութիւն 12 պատերազմական նաւ ղրկէ հսկելու Յունաստանի ափանց վրայ:

5. ՍՈՒԼՔԱՆ ՄԱՀՄՈՒՏԻ ՁԵՒՋԱՆԻԼԸ. — ՆԱՎԱՐԽԻ ՆԱԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱՋՄԸ: — Սուլթան Մահմուտ մերժեց այս սպառնալիքները ինչպէս նաև Մէհմէտ Ալի՝ ընդդէմ յորդորանաց երեք Տէրութեանց հիւպատներուն, և իր որդւոյն նորէն 4,000 հոգի ղրկեց, շատ մը ձի և պաշար:

1827
10 Յուլի

Այն ատեն երեք դաշնակից Պետութիւնք, իւրաքանչիւրը 12 պատերազմական նաւ ղրկեց Յունաստանի եզերքը: Նախ Անգղիացւոց նաւատորմիդը հասաւ, որուն հրամանատարն էր Սիր Եդուարդ Գոտրինկթըն ծովակալը, որ շատ յորդորեց զիպրահիմ փաշա զինագադարումն ընելու, որ չընդունեցաւ: Քիչ վերջը հասաւ նաև գաղղիացի նաւատորմիդը որուն հրամանատարն էր տը Ռիննէի և սաիպեցին զիպրահիմ զինագադարումն ընելու, մինչև որ Կ. Պօլսէն և Աղեքսանդրիայէն նոր հրամաններ ընդունին: Հոկտեմբեր 18ին հասաւ նաև Ռուսաց նաւատորմիդը որուն կը հրամայէր Հայտըն ծովակալը:

Սակայն Իպրահիմ ծովը թողուցած սկսաւ ցամաքի վրայ նեղել զՅոյնս: Երեք ծովակալք չէին գիտեր ինչպէս շարժիլ, որովհետև իրենց պատերազմելու յայտնի հրաման տրուած չէր, այլ իրենց խոհեմութեան թողուած էր: Վերջապէս սահմանեցին ծովու կողմանէ պաշարել Տաճկաց նաւահանգիստները և այնպէս ստիպել զիպրահիմ ետ կենալ թշնամութենէ: Նաւատորմիդաց ընդհանուր հրամանատարութիւնը հնագոյն 19 չփա. ծովակալին լորտ Գոտրինկթընի տրուեցաւ, որ ամեն պատրաստութիւն տեսաւ և 20ին բոլոր նաւերը, որոնց պարագլուխն էր Ափա, Նավարինի նաւահանգիստը բռնեցին, գէմ յանդիման տաճիկ նաւատորմին, մանաւանդ թէ գաղղիացի Սիբէն, նաւը մեծ յանդգնութեամբ Տաճկաց նաւերուն մէջ պարապ տեղ մը բռնեց:

Դաշնակիցք բնաւ թշնամութեան միտք չունէին, բայց երբ Անգղիացւոց նաւերէն մին հրաման մը կ'ուզէր հաղորդել Թաքիր փաշա ծովակալին, յանկարծ գնդակ մը կը վիրաւորէ մակուկին գլխաւորը. գիմացի նաւէն պատասխան կը տրուի և հարուածներուն արձագանքը շուտով կը տարածուի ծովուն մէջ: Լորտ Գոտրինկթըն կ'ուզէ դադրեցնել կռիւը և նաւակ մը կ'ուղղէ առ տաճիկ հրամանատարը որ կրակը դադրեցնել տայ. բայց հրացանի հարուած մը կը սպաննէ մակուկին գլխաւորը, և ուրիշ թնդանօթի հարուած մ'ալ կը պար-

պուլի Սիրէնի վրայ: Գաղղիացիք այս հարուածին կրակով պատասխան կուտան և քիչ վայրկենի մէջ ահաւոր կռիւ մը ամեն կողմ կը տարածուի: Թանձր ծովս մը նաւերը կը ծածկէ, որուն մէջէն շարունակ փայլակներու աղօտ լոյսը կը տեսնուի և ռումբերուն ձայնը նաւերուն շարժման ձայնը կարգելու: Սակայն եւրոպացի ծովակալաց հարուածք բնաւ չէին վրիպիր: 110 նաւ ծովուն վրայ կը մրցէին. արդէն ալիքները սկսեր էին արեամբ ներկուիլ և նաւերուն այրելու և ճայթմանց ձայները որոշ կը լսուէին: Երեկոյեան ժամը 5ին Տաճկաց նաւատորմին առաջին գիծը ջախջախուեր էր. ժամը 7 ին ծովուն երեսը միայն 20 հաս պզտի նաւեր լքեալ մնացեր էին: Այսպէս հրացանի հարուած մը Տաճկաց կողմանէ կորսնցուց 6,000 հոգի և 62 նաւ ընդ մեծ և ընդ փոքր: Իսկ դաշնակցաց կողմանէ միայն երեք նաւ քիչ մը փնասուեցան, 140 հոգի մեռած էին, 300 ալ վիրաւոր: Նավարին և Մութուն բերդերը գրեթէ հիմնայատակ կործանուեր էին (1):

Նավարինի պատերազմը զՅունաստան վեր բարձրացուց 'ի յուսահատութենէ, և դաշնակից Պետութեանց վրայ զանազան ազդեցութիւն ունեցաւ: Նիկողայոս կայսրը ուրախութեան թղթեր գրեց առ անգղիացի և գաղղիացի ծովակալները, և Ռինէիի Ս. Աղէքսանդր-Նէվսքի նշանը տուաւ, Գոտրինկթընի ալ Ս. Գէորգայ: Իսկ Անգղիա մեծապէս տհաճեցաւ Տաճկաց յաղթանակուն վրայ, վախնալով որ չըլլայ թէ ասով Ռուսաստան զօրանայ Ալ ծովուն վրայ. անոր համար ոչ միայն լորտ Գոտրինկթըն Միջերկրականի ծովուն նաւատորմին

(1) Երբ կարուս Ժ.իր աքնորանաց միջոց ա'իւրվիլ նաւապետին դիմաց կը պարծէր Նավարինի պատերազմին համար, ա'իւրվիլ պատասխանեց. « Ազգի մը համար շատ գոժեխա իր մ' էր այսպիսի սովորական գործ մը այնքան վեր բարձրացնել: Եթէ ալ Ռինէի այսպիսի գործոյ մը համար մեծ մարգ է, ինչ պիտի չլլար իր արժէքը թէ որ հաւասար զօրութեամբ կռուելով Անգղիացուց հետ յաղթեր անոնց: Այսպիսի գովեստներ Ռիւքէնի, Տիւկէ-Դրուէնի և ա'իւրվիլի համար նախատինքներ պիտի ըլլային »: Տէշտալտարն + Տէւոն ա'իւրվիլ նաւապետին:

հրամանատարութիւնը կորսնցուց, այլ նաև 1828 ի խորհրդարանի բացուելուն՝ Պաշտօնարանը այն պատերազմը յաւարդ բեղաւ անուամբ կոչեց, և որուն համար մեծապէս ահաճած էր վարչութիւնը:

Սուլթան Մահմուտ բողոքեց իրեն դրօշին գէմ եղած նախաստանաց համար. յայտնի փոխարինութիւն մը պահանջեց (թէ բարոյական և թէ գրամական, և մզկիթներուն մէջ սրբազան պատերազմ քարոզուեցաւ:

6. ԳԱՂՂԻԱ ԲԱՆԱԿ ՄԸ ԿԸ ՂՐԿԻ Ի ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ. — Անգղիոյ վախը անհիմն չէր, վասն զի Տաճիկք ցամաքին վրայ թշնամութիւնները փութով սկսան, և Նիկողայոս որ միշտ առթի մը կը սպասէր, հրաման ղրկեց Հայտըն ծովակալին Զանաք քալէսիին մոտքը բռնել. և Պեսարապիոյ մէջ վեց տարուէնէ ՚ի վեր բանակող 100,000 զօրաց, որոնց հրամանատարն էր Վիդկէնշչայն ֆէլտմարալատը, հրաման ղրկուեցաւ Փրութէ անցնելու:

Անգղիա կը մտածէր ածապարելու յունական ազատութիւնը կատարելու, որպէս զի Ռուսը պատճառ մը չունենայ Տաճկաստան արշաւելու և կը յօժարէր անգլիացի զօրք ղրկել ՚ի Յունաստան, բայց Ռուսն ալ վախնալով որ Անգղիա արդէն յոնիական ծովուն կղզիներով զօրացած, Միջերկրականի վրայ աւելի չզօրանայ, արգիլեց Անգղիոյ: Այն ատեն Գաղղիոյ յանձնուեցաւ զօրք ղրկել ՚ի Յունաստան՝ Տաճկաց գօտնդերը վանելու համար, և Յուլիսի 19 ին Լոնտրայի դաշինքով վճռուեցաւ այս բանս: Գաղղիոյ պատերազմի Պաշտօնեայն Տը Գօ և Մովսիս զօրութեանց Պաշտօնեայն Հիս տը Նէօվիլ, այնքան մեծ աշխուժութիւն ցուցցին այս պատրաստութեանս մէջ որ ամիս ու կիսէն, Լոնտրայի դաշանց ստորագրութենէն 19 օր վերջը 20,000 հոգով բանակ մը սլատրատ էր Յունաստան ելթալու: Բանակը երկու մաս կը բաժնուէր, որոնց զօրապետքն էին Սէպասդիանի և Շնայտէր: Իսկ ընդհանուր հրամանատարութեան համար շատ վէճեր ծագեցան. որովհետեւ Տը Գօ կ'առաջարկէր զՄէլոն զօրավարը, ոչ սոյնչափ հաճոյ կարողութիւն ուր կ'ուզէր զՄարմին գոհացնել և կամ

Պուրմոնի յանձնել: Կարողոս զիջաւ պաշտօնէին կամաց
և ընդհանուր սպարապետութիւնը յանձնուեցաւ Մէ-
զոն զօրավարին:

Սակայն Անգղիա զղջաց Լոնտրայի 19 ին դաշանց վրայ,
և որպէս զի գաղղիացի գունդերը դէպ 'ի Յունաստան
չմեկնին, չուտով նուիրակ հասուց Մէհէմէտ Ալին որ
իր գունդերը Յունաստանէն հանէ. որ զիջաւ թող-
լու զՅունաստան Օգոստոսի մէջ, սակայն Քաղղիացիք
արդէն նաւերով ճամբայ ելեր էին: Նավարինի դիմաց
անգղիացի ծովակալը Օգոստոս 6 ին դաշինքը մէջ բերելով
ջանաց գաղղիացի զօրավարին մուտքը արգելուլ. բայց
Մէզոն մտիկ չըրաւ և Յուլիսի գաղղիացի գունդերը
ցամաք ելան Կորոնի դիմաց: Բայց հարկ եղաւ որ սպա-
սեն անգործ Օգոստոս 6 ին, որպէս զի Իպրահիմ Թողու-
զՅունաստան: Այս միջոցիս բանակին մէջ հիւանդու-
թիւն ինկաւ, Իպրահիմ կը դանդաղէր. Մէզոն ձանձ-
րացած անգործութենէն պոտերազմ սպառնացաւ ե-
գիպտացի զօրավարին, որ վերջապէս Սեպտեմբեր 9 ին
սկսաւ զօրքը նաւերը մտցնել: Այս վայրկենէն Իպրա-
հիմ մտերիմ բարեկամ երևցաւ Քաղղիացւոց, միշտ
այց կ'ելէր անոնց բանակին և կը գովէր զանոնք, մինչեւ
զօրահանգէս մ'ալ կատարեց գաղղիացի զօրաց, ան-
վախ հետի անցնելով միայն մէկ թարգմանով մը բոլոր
ծովեզերքը ժողովուած Յունաց մէջէն, որոնք անթիւ
բազմութեամբ հետաքրքրութեան համար հոն ժող-
վուած էին: Մինչև այն ատեն անգուլթ զօրավարի համ-
բաւ ունէր, որով և ամենքը ապշած կը դիտէին իր ազ-
նուական և քաղցր բարքը:

Իպրահիմ մեկնեցաւ Հոկտեմբեր 4 ին. բայց ըստ
հրամանաց իր հօրը, բերդերուն մէջ 1,200 հոգի թո-
ղուց, որոնք չուզեցին բերդերը յանձնել Քաղղիացւոց,
միանգամայն հրաման ալ չունէին կռուելու, որով Քաղ-
ղիացիք դիւրաւ տիրեցին Նավարինի, Մեթոնի, Կորոնի
և Փութասի. միայն յետին բերդիս համար քիչ մը ընդ-
դիմութիւն կրեցին և Քաղղիացւոցմէ 25 հոգի ինկան,
ընդ մեռեալ և ընդ վիրաւոր:

Այսպէս քիչ ժամանակուան մէջ Յունաստան ազատեցաւ և Մէզոն զօրավարը իր զօրքով դարձաւ 'ի Գաղղիա: Ինքը մարաշխատ անուանուեցաւ և միւս զօրավարները ամենն ալ վարձատրուեցան. և եթէ Գաղղիա այս արշաւանքով բնաւ զինուորական փառք մը չստացաւ, դոնէ յունական ազատութեան համար կռուելու պատիւը ունեցաւ (1): Սակայն Յունաստան դեռ անորոշ և անիշխան վիճակի մէջ էր:

7. Ռոմսի Կ'ԱՐԵԱԻՆ Ի ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ ԵՒՐՈՊԻՈՅ ԵՒ ԱՍԻՈՅ. — ԴԱՆԵԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԻՐԱՆՈՒՊՈԼՍՈՅ: — Ինչպէս տեսանք Վիգէնէշդայն ուսուս պարապետը Փրուիթ գետը անցեր էր 100,000 հոգով. Միքայէլ մեծ-գուքսն ալ տիրեց Իպրայիլի: Ռուսք երազ սկսան առաջ քալել և Յունիս ամսոյն մէջ մտան 'ի Պաղարձըք: Այս լուրը Կ. Պօլսոյ մեծ սարսափ պատճառեց: Մէհմէտ Սէլիմ վէզիրը Շումլա զբոսեցաւ, Սուլթան Մահմուտ ալ պատրաստուեցաւ բանակը երթալու երբ հասաւ լուրը որ Շումլա առնուեր է և Վորոնցով զօրավարը պաշարեր էր զՎառնա: Փաղաքապետը Եուսուֆ փաշա ուզեց անձնատուր ըլլալ, որուն մեծապէս ընդդիմացաւ Իզզէթ Մէհմէտ ծովակալը. այն ատեն Եուսուֆ միայնակ Ռուսաց բանակը գնաց և մատնեց քաղաքը: Ռուսք խնայեցին գերիներուն և Իզզէթ Մէհմէտն ալ շատ պատիւներով ազատ թողուցին, որ Կ. Պօլիս եկաւ: Վառնայի առումը դողացուց զԿ. Պօլիս: Եուսուֆ փաշային ինչքը արքունիք գրաւուեցան. վէզիրը պաշտօնընկեց եղաւ և տեղը անուանուեցաւ Իզզէթ Մէհմէտ: Զմեռը վրայ հասնելով Ռուսք նորէն Դանուբէն անդին քաշուեցան, անբաւ աւար թողլով Տաճկաց ձեռքը:

Ասիոյ կողմն ալ Փասքեիչ ուզեց մինչև Տրապիզոն հասնիլ. առաւ Ղարս, Փոթի, Ախլցխա, Պայէզիտ, Տիատին և Թօփրագքալէ (2). սակայն եղանակը

(1) Կ'ըսէ Նէթման որ այս միջոցիս Գաղղիա և Ռուսաստան Քիւրնին ծածուկ միութիւն մը ունէին: Գաղղիա տոգոհ էր 1815 թ. գաշաճ, և Ռուսաստան արեւելեան արդի վիճակին վրայ:

(2) Այս պատերազմաց վրայ աւելի ընդարձակօրէն պիտի խօսինք յաջորդ գլուխներուն մէջ:

առաջ գացած ըլլալուն համար ձմերոցները քաշուեցաւ :

Գարնան պատերազմը նորէն սկսաւ : Ռուսք տիրեցին Կէլիպօլուի, և Թէպէտ Օսմանցիք Ռուսաց նաւատորմին վրայ յաղթութիւն մը ըրին, սակայն Տիպիչ զօրավարը խորտակեց Ռէշիտ փաշային բանակը, առաւ Սիլիստրէ, մեծ յանդգնութեամբ մը անցաւ Պալքանները, անոր համար Զապալօսնսի կոչուեցաւ և մինչև Ադրիանուպօլիս հասաւ, որուն կառավարողը՝ Խալիլ և Իպրահիմ փաշա իրեն յանձնեցին քաղաքը և ինքն Օգոստոս 19 ին ներս մտաւ իբրև բարեկամ դաշնակից :

Այն ատեն Սուլթան Մահմուտ զիջաւ հաշտութիւն խնդրելու և պայմանները ստորագրուեցան Ադրիանուպօլսոյ մէջ, որով Ռուսք Տաճկաց կը դարձնէին Եւրոպիոյ մէջ տիրած տեղերը . միայն ինստմակալութիւն մը կ'ունենային Մոլտավիոյ, Վալաքիոյ և Սերպիոյ վրայ, որոնց իշխանքը Դուռը պիտի անուանէր, և հարկատուք էին : Ռուսաց նաւերը կրնային անցնիլ ընդ Վոսփոր և ընդ Զանադգալէսի . և Ասիոյ մէջ Ռուսաց ձեռքը պիտի մնային Անաֆա, Փոթի, Ախլցխա, Աղզոր և Ախալքալաք : Բարձրագոյն Դուռը 137 միլիոն պիտի վճարէր պատերազմի ծախք և պիտի ընդունէր նաև յունական խընդրոյն նկատմամբը ինչ որ երեք դաշնակից Տէրութիւնք որոշէր էին 'ի Լոնտրա :

8. ՎԵՐՋ ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԽՆԴՐՈՅՆ. — Օթոն Ա. — Այս յետին որոշողութիւնը եղաւ 1830 Փետրուար 3 ին որով Յունաստան ինքնիշխան կը մնար ունենալով իրեն սահման Վօլօ ծոցէն մինչև Արթայի ծոցը : Դուռս կը մնային Թեսսաղիա, Եպիրոս, Սամոս, Քիոս և Կրետէ : Յունաստանի իշխան ընտրուեցաւ Սաքս Գոպուրկի Լէոփոլտ իշխանը, որ 'ի սկզբան հաւանեցաւ, բայց յետոյ խօսքը ետ առաւ և իր տեղը ընտրուեցաւ Գափոտիսդրիա : Որչափ որ Գափոտիսդրիա մեծ արդիւնք ունեցաւ աւազակութիւնները դադրեցնելով և ուսմունքը զարգացնելով, սակայն Լէոփոլտի հրաժարելուն պատճառաւ տեղը զԳափոտիսդրիա համարելով, և զինքը Ռու-

1829
Մարտ

1829
14 Սեպ.

սաստանի պաշտօնեայ մը սեպեցող իրմէ զատուեցան. քաղաքական շփոթութիւն ընկաւ մէջերնին, և մինչև պատերազմի եկան: Միառելիս յոյն ծովակալը յունական նաւատորմիդը ընկղմեց, որպէս զի ուռս Ռիգորտ ծովակալին ձեռքը չինկնան, որ մեծ մտերիմ էր Գափոտիս գրիայի: Քիչ վերջը Կոստանդին և Գէորգ Մաւրոմիխալիս, մէկը եղբայր միւսը որդի Պետրոս Մաւրոմիխալիսի, սպաննեցին զԳափոտիսգրիա 'ի Նէապօլիս. Ս. Սպիրիտիոն եկեղեցւոյն շէմին վրայ: Կոստանդին մէկէն հոն սպաննուեցաւ և Գէորգ քիչ վերջը կախուեցաւ: Յունաց մաս մը ուրախացաւ իբր բռնութենէ ազատած, սակայն մեծ մաս մ'ալ Գափոտիսգրիայի Օգոստինոս եղբայրը վարչութեան գլուխ կանչեց, որ յանցաւոր հրատարակեց Ռուսիոյ թշնամիքը: Այն ատեն Եւրոպիոյ Պետութիւններէն Լոնտրա գումարուած ժողովը, որոշեց Յունաստանի յաջորդական թագաւորութիւն մը տալ, առանց հարցնելու Յոյն ժողովրդոց, և թագը ընծայեցին Պափիէրայի թագաւորին երկրորդ որդւոյն Օթոնի, որ հասաւ 'ի Յունաստան նաւատորմիցաւ, գրամով և եւրոպական Պետութեանց խորհուրդներով: Այսպէս Արևելքի մէջ նոր քրիստոնեայ իշխանութիւն մը կը յառնէր, սակայն իշխանութիւն մը՝ որուն թագաւորութեան անուն տալու համար, շատ ջանք կարևոր էր:

Գ Լ Ո Ւ Խ ԺԲ

Հայք ընդ իշխանութեամբ Պարսից եւ Ռուսաց .

1. Հայք: — 2. Գարսպաղու Մէլիքները: — 3. Ուրիշ Հայ իշխաններ: — 4. Հայք ընդ իշխանութեամբ երկց Պետութեանց: — 5. Պարսից և Ռուսաց կռիւները: — 6. Վրաց բագաւորութեան վերջանալը: — 7. Թշնամութեանց նորոգուիլը . — Կիւրիստանի դաշնադրութիւնը: — 8. Հայաստանի վիճակը Պարսից մասին, մինչև 1827: — 9. Պատերազմքնք — Մատաբեան Հայ զօրավարը: — 10. Ռուսք յիշմիածին. — Սարտարապատի, Երեսանայ և Դավրիժու առուներ: — 11. Հայք 'ի Պարսկաստան. — Ղազարու Յ. Լազարեան քաղաքացեալ 'ի Դավրիժ: — 12. Դաշնախօսութիւն 'ի Տէն Կարկան. — Դաշինք Թիւրքմէնչայի: — 13. Հայոց գաղթականութիւնք 'ի Ռուսաստան:

1. ՀԱՅՔ: — Յիրաւի որչափ որ յետ անկման Ռուսիոյն պետութեան, յետ Դաւթի, Տէր Աւետիքի և Մխիթարայ քաջագործութեանց, յատուկ ազգային քաղաքական պատմութիւննիս կը լռէ, սակայն Հայաստան անուան յիշատակութիւնն անգամ անձկալի և ախորժելի ըլլալով ազգասիրի մը լսելեաց, սիրով կը յօժարինք պատմութեան կարգին մէջ յիշատակելու այն ամեն դէպքերը, որ թէպէտ ոչ 'ի մէնջ, բայց մեր հոգին վրայ հանդիպեցան, և կամ ինչ որ Հայ ազգը գոր-

ծեց օտար սլանդիստութեան մէջ, իր բնիկ և սեպհական հանձարովը:

Եւ արդարեւ որչափ որ քաղաքական ինքնօրէն իշխանութիւնն դադրեցաւ, սակայն ազգային յառաջագիմութիւնն բնաւ չդադրեցաւ, և նոյն հայկական յաջողակութիւնն և ճարտարամտութիւնը կը տեսնենք 'ի Բեդրպուրկէ մինչև 'ի Կալկաթա. 'ի Լոնտրայէ, յԱմըսդերտամէ մինչև յԱժտէրխան և 'ի Դամպէթ: Նա մանաւանդ ազգն ինքնին ըմբռնելով որ առ այժմ իր երջանկութիւնը՝ իւր կարողութիւնքը զարգացնելու մէջն է, այնուհետև զինքը նուիրեց այն նպատակին, հաւատարմութեամբ հպատակելով միշտ իրեն տեսարց, յորոց միշտ ընդունեցաւ նաև փոխարէն մեծ վստահութիւն մը: Ամեն արևելեան քաղաքաց մէջ հայութիւնը ամենակարևոր ազգ մը դարձաւ և հաւասարապէս փայլեցաւ թէ՛ քաղաքական և թէ՛ ղինուորական պաշտամանց մէջ. և մինչ ուրախութեամբ կը դիտենք որ Բարձրագոյն Դրան Տնտեսական և Քաղաքական գործոց մէջ հայ անուանք կը յաճախեն, անդին պարծենալով կը նկատենք (հիմայ) որ Ռուսաստանի մեծատարած ինքնակալութեան ապահովութիւնը, բարձրապատիւ Հայ զօրավարի մը կը վստահացուի:

2. ԳԱՐԱՊԱՂՈՒ ՄԵԼԻՔՆԵՐԸ: — Սակայն որչափ որ ալ ընկճեալ, այսու հանդերձ այս դարուս սկիզբը դեռ Հայաստանի մէջ տեղ տեղ ինքնօրէն վարչութիւնը բոլորովին չէր վերցուած: Գարապաղ՝ թէպէտ Պարսից իշխանութեան տակ, ունէր իր առանձին խանութիւնները և հինգ Մէլիքներ կը կառավարէին Չարաբերդ, Կիւլիստան, Վարանդին, Խաչէն և Տուզախ գաւառները, և Նատր Շահ որ երկու պատերազմով, մինն Էջմիածնի, միւսն՝ Ղարսի քով, տիրեր էր Հայաստանի և Վրաստանի մեծ մասին, տեսնելով Մէլիքներուն ջանքը վաճառականութեան համար, թողուցեր էր իրենց հնաւանդ ազատութեան իրաւունքները, նա մանաւանդ մեծապէս իսկ վարձատրեց զԱւան խանը, որ իր սեպհական ծախքով տարի մը Շահին զօրքը կերակրեր էր:

Այս Մէլիքները որոնք մինչև Նատր Շահին մահը, գրեթէ ազատ տէր դարձեր էին Գարապաղի, մէջերնին գժտելով, կորսնցուցին քիչ քիչ իրենց իրաւունքները: Նոյն միջոցին իշխեցող Մէլիքներն էին Շահնազար, Յովսէփ, Միրզա, Ադամ և Աւան: Շահնազար վարանդին Մէլիքը, Չարաբէրդի Մէլիք Ադամին և Կիւլիստանի Մէլիք Յովսէփին մէջ եղած դաշնակցութենէն վախնալով, Փանա խանին հետ, որ ձիւանչիւր ցեղին գլխաւոր տիրապետողն էր, բարեկամութիւն ըրաւ, և անոր տուաւ կնութեան իր դուստրը և Շուշի աւանը: Քիչ վերջը Շահնազարի և Ադամայ ու Յովսէփայ մէջ կռիւներ ծագեցան 'ի մեծ չլիսս թէ երկրին և թէ իրենց իրաւանց: Ադամ և Յովսէփ ընկճուելով Վրաստան քաշուեցան և Փանա խանը տիրեց անոնց երկիրնեւրուն: Սակայն քանի մը տարի վերջը Գանձակայ խանին միջնորդութեամբ նորէն իրենց երկիրները դարձան:

Բայց պարսկային հարստահարութիւնք նորէն կը շարունակէին. Սիմէոն Կաթողիկոսը տեսնելով Մէլիքներուն կրած նեղութիւնքը դիմեց առ Կատարինէ Բ. Ռուսաց կայսրուհին, յիշեցնելով իրեն Մեծն Պետրոսէն սկսեալ Հայոց օգնութեան եղած խոստմունքները, որոնք ապարդիւն մնացեր էին: Կատարինէ յետ տիրելու Ղրիմու, Վաղերիանոս Զուբով զօրավարը շրջեց տիրելու Դարբանդի, Բաքուի և Շամախիի:

Ադամ և Յովսէփ Մէլիքները մեռած ըլլալով, իրենց որդիքը Մէլլում, Աբով և Բախտամ Աւանի որդին՝ Ռուսաց խոստմունքներուն վրայ վստահացած, գնացին Աղուանից Յովհաննէս Կաթողիկոսին գիմաց ամենայն հաւատարմութիւն երդուընցան Ռուսաց, և այս իրենց երդման օրինակ մ'ալ շրջեցին ոռուս Բոտեմբին հրամանատարին: Շուշիի խանը Իպրահիմ իմանալով որ Հայք կը դաշնակցին Ռուսաց հետ, բռնեց բանա դրու Մէլիք Աբովը, և Հերակլ Վրաց Թագաւորէն պահանջեց և ստացաւ Մէլլում և Բախտամ Մէլիքներն ալ, որոնք Թիֆլիզ փախեր էին, և զանոնք ալ բանտ դրաւ: Բոտեմբին զանոնք 'ի զուր' պահանջեց,

բայց երբ Հերակլ Ռուսաց բանակին հետ հասաւ 'ի Գանձակ, Աբով և Մէլլում Մելիքները բանտերէն փախան, և Վրաց Վախտանգ զօրավարէն օգնութիւն խընդրեցին ընդդէմ Պարսից: Վախտանգ պատրաստուեր էր 1,000 զինուոր տալու, երբ յանկարծ իրեն հրաման եկաւ դառնալ 'ի Ռուսաստան, և այսպէս Մելիքները նորէն թիֆլիզ փախան Իպրահիմ խանի ձեռքէն, որ յափշտակեց իրենց՝ կալուածները, թունաւորեց Աղուանից կաթողիկոսը, և հազարաւոր անձինք սպաննեց: Շատ անձինք ալ թողուցին հայրենիքնին և իրենց ապաստանարան փնտռեցին 'ի Գարբանդ, յԱթտէրխան, Գլար, Շամսոր, Սըլնախ, Թիֆլիզ և 'ի Տաճկաստան:

Երբ Մահմուտ խանն Իպրահիմ խանին վրայ գալով տիրեց Գարապաղու և այրեց աւերեց զԹիֆլիս, յետ իր քաշուեցուն, Պողոս Ա. կայսրն հրամայեց Բօտեմքին զօրապետին տիրելու Գարապաղի: Պետութիւնը խոստացաւ Զիմէիա Շահնազարեանին և ուրիշ Մելիքներու և Իւզբաշիներու՝ իրենց արտօնութիւնքը պահելու, եթէ սիրով հպատակին իրեն, միանգամայն հրաւիրելով՝ եթէ կամին՝ գաղթեն 'ի Ռուսաստան: Բազմաթիւ Հայք ձանձրացած Պարսից խաներուն անսուսնելի հարստահարութիւններէն գաղթեցին Ռուսաստանի այլ և այլ քաղաքներ. և Մելիքներն ալ անկէ վերջը բոլորովին հպատակեցան Ռուսաստանի:

Ահա այս կերպով մարեցաւ հայկական ինքնիշխանութեան յետին կայծն ալ:

3. ՈՒՐԻՄ ՀԱՅ ԻՇԽԱՆՆԵՐ: — Բաց 'ի Գարապաղու Մելիքներէն, որոնք առանձին ինքնօրէն վարչութիւնքն կ'ուզէին քաջութեամբ անկախ պահել, գտնուեցան նաև առանձնական անձինք որ նոյն նպատակին կ'ուզէին հասնիլ ուրիշ միջոցներով, և յորս նշանաւոր գտնուեցան մանաւանդ Հնդկաստանի Հայերը: Շահ Ամիրեանց ազնուական հարուստ Հայ վաճառականը՝ Վրաց Հերակլ և Գէորգ Թագաւորներէն ԺԼ. դարուն վերջերը գնեց ամբողջ Լօռի նահանգը, որպէս զի կարենայ ազգային վարչութիւն հաստատել. բայց թէ իր ջանքը

և թէ Էմին Յովսէփեանի մեծ զոհողութիւնքը, արդիւնք մը չունեցան (1) և Հայաստան իմացաւ անկէ վերջը որ իր ազգութիւնը ուրիշ բանի վրայ կը կոչանար, և իր ընդունին զարգացումը և հայրենական գիտութիւնք ընդ երկար կազմողք պիտի ըլլային Հայութեան: Որով անկէ վերջը առ այն դարձան ամեն ազգասիրաց խնամքները և ամեն կողմ գպրոցներ և ճեմարաններ երեւցան:

4. ՀԱՅՔ ԸՆԴ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ԵՐԻՑ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆՑ : — Հայք յետ բաժնուելու երեք Պետութեանց ներքեւ, Տաճկաստանի, Պարսկաստանի և Ռուսաստանի, իւրաքանչիւր մասն ունեցաւ իր փառքը և վերքը: Իր վերքերը եղան գլխաւորապէս կաթողիկոսական և պատրիարգական կռիւները և խնդիրները, որոնք թէ բարոյական և թէ դրամական մեծամեծ փնտներու պատճառ եղան, մանաւանդ 'ի Կ. Պօլիս, իւրաքանչիւր կողմ յաղթանակելու համար՝ կարևոր համարեցաւ անբաւ դրամ ծախք ընել Դուռը, զորս ազգային յառաջագիմուլութեան համար կրնային գործածել: Ի Պարսկաստան ընդհակառակն խաներն էին որ ամեն հարստահարութիւն կը գործէին գաւառաց մէջ, և անոնց դիմաց առնելու և ընտանեաց պատիւը պահելու համար ստիպուած էին Հայ մեծամեծք, ինչպէս նաև Էջմիածնի աթոռն, ստէպ ճոխ և հարուստ ընծաներ ղրկելու քաղաքաց խաներուն: Ամենէն ձախողն այն էր որ այս խաները պատերազմով կամ երբեմն շահին կամօք գրուելով, վերցուելով, անսպառ գանձ կարևոր էր նոր եկողին անյադ ընչաքաղցութեան դրամ հասցնելու համար: Ուր որ երթար խան մը կամ զօրապետ մը՝ այն տեղը պիտի կերակրուէր ինքը և իր ամբողջ գունդերը, և թռչակ ալ պիտի տրուէր զօրաց և հարուստ ընծայ գլխաւորին: Այսպիսի հարստահարութիւնք կարգաւորվ չենք վարմանար ինչպէս հաշարաւոր Հայք երբ հրաման

(1) Պատկանեան ծերունին կը յիշէ ուրիշ հնգկաստանցի հայկազուն մ'ալ Պիրէնց անուամբ. որ յետ շրջելու բոլոր Եւրոպէ և գալով Հայաստան յետ քանալու զարթուցանել ազգային ոգին, ինքն ալ նոյն բաղքը ունեցաւ ինչ որ Մելլեքները:

մը գտան գաղթելու, առանց հոգալու իրենց ընդարձակ կալուածքը, թողնով Պարսից հողը ուսկից զգուեր էին, կը դիմէին դէպ 'ի Ռուսաստանի մասը և կամ դեռ աւելի հեռաւոր երկիրներ, մինչև 'ի Ննդիկս, հոն քրիստոնեայ իշխանութեան ներքև անձնական և ընչից ապահովութիւն վայելելու, և որ մեծն է ընտանեաց պատիւը պահելու:

Օսմանեան մասին մէջ ալ կը կրէին Հայք զանազան հարստահարութիւնք, և անոնց գլխաւոր հեղինակ երբեմն անկարող կուսակալք էին, և կամ մանաւանդ Քիւրտերն, անսանձ ժողովուրդ մը, որ բնաւ չուզէց մտնալ Բարձրագոյն Դրան օրինաւոր լծոյն ներքև, և անհնար եղաւ զանոնք 'ի սպառ սանձակոծել: Սակայն բաց այս տխուր էջերէն ունինք ուրախարար և պարծենալու մասեր ալ, թէ 'ի Տաճկաստան, թէ 'ի Պարսկաստան և թէ 'ի Ռուսաստան:

Բաղմաթիւ Հայք Բարձրագոյն Դրան մեծամեծ պաշտամանց մէջ մուտ գտած էին. շատոնց փողերանոցը Տիւզէան ազգատոհմին ձեռքն էր, որ մեծամեծ պատիւներ գտեր էր, Արքունի խորհրդեան մէջ մեծ անուն ստացեր էր Պէշքեան Յարութիւնը (Գազէզ Արթին), որուն անունը դեռ այսօր պատուով կը լսուի թէ մեր ազգին և թէ Տաճկաց բերան. քիչ վերջը Պարութաճի պաշի Սիմէոն ամիրայն և ուրիշ ազգայինք ալ կը հռչակուէին: Պարսից մասին մէջ ալ Քէրիմ շահի ատեն ազգայինք հանգիստ և ազատ կեանք մը ունեցան, և կրցան իրենց վաճառականութեան զբաղիլ. հոն նաև Դաւիթ խան Սահինեանց հայկազն զօրավարը մեծ անուն կը ստանար ամեն կողմանէ: Ի Ռուսաստան արդեամբ մեծ համբաւ ստացեր էր Լազարեան ընտանիքը թէ զինուորական քաջագործութեամբք և թէ քաղաքական տեսչութեամբ, բայց ամենէն՝ աւելի ազգասիրութեամբ ճեմարաններ և եկեղեցիներ շինելով 'ի Մոսքուա և ուրիշ տեղեր (1):

(1) Լազարեան ազգատոհմին վրայ ծանօթութիւն փափագողք կը գտնեն բաց 'ի զանազան մատենից, Մըսերայ Լազարեանց պատմութեան մէջ տպ. յամին 1856, Ինչպէս և Տ. Յակոբայ Սուրենեանց՝ Հարեւրամեակի մէջ, տպ. յամին 1879:

Վեհազն Յովհաննէս Լազարեանցի գործակցութեամբ, Յովսէփ Արղուժեանց արքեպիսկոպոսը կատարինէ թագուհիէն հող ստացեր էր Քերսոն նահանգին մէջ և հոն քաղաք մը շինելով և նուիրելով Ս. Լուսաւորչի պաշտպանութեան, կոչեր էր զայն Գրիգորուպօլիս : Այս շինութեան համար Պետութիւնը գանձէն անբաւ գրամ տուեր էր և մեծ խնամք ցուցուցեր էր Հայոց վրայ : Քիչ վերջը Պողոս կայսրը Աթաերխանի մէջ եկեղեցական վարչութիւն մը հաստատեց, որուն ներքեւ պիտի ըլլային Բեդրպուրկի, Մոսքուայի, Աթաերխանի, Գլաւրի, Մոզդուքի, Ղրիմու, Գրիգորուպօլսոյ, Նոր Նախիջլանի, Ռուսաց Լեհաստանի, Դարբանդի և Սասկարի եկեղեցիները :

Հայոց բազմաթիւ գաղթականութեանց մէկն ալ էր 'ի Ղրիմ : Յետ 1771 ին պատերազմաց, երբ Ղրիմ մէկ մը առնուելով յետոյ նորէն Տաճկաց գարձուեցաւ, բնակչաց մեծ մասը գաղթելով 'ի Ռուսաստան Տօն գետի վրայ, Ռոստով ամրոցին մօտ շինեցին Նոր Նախիջլանը : Այս գաղթականութեանց պատճառաւ մեծապէս նուազեցաւ Ղրիմու Հայոց թիւը, բայց երբ նորէն թերակղզին Ռուսաց կայսրութեան ներքեւ մտաւ, այն ատեն Փոքր Ասիոյ քաղաքներէն, Տրապիզոնէ, Սամսոնէ, յԱմասիայէ և 'ի Մարսուանէ, ինչպէս նաև յԷրզրումէ և 'ի Կիւմիւշխանէէ շատ մը վաճառական Հայեր նորէն անցան 'ի Ղրիմ, և հոն նորէն բազմաթիւ գաղթականութիւն մը կազմեցին, զոր յետոյ այնքան պայծառացուց Ռուսաց Պետութեան առջև լուսահոգի Հ. Մինաս վ. Իսէկեան իր առաջնորդութեան ժամանակ 'ի Ղարասու Պազար, և զինքը այցելութեամբք և շքանշաններով պատուեցին Ազեքսանդր և Նիկողայոս կայսերք :

5. ՊԱՐՍԻՑ ԵՒ ՌՈՒՍԱՑ ԿՈՒՅՆԵՐԸ : — Թողլով գաղթականութեանց պատմութիւնը, որ բոլորովին առանձին Պատմութեան մաս մը կրնայ կազմել, գառնանք 'մենք ընդհանուր Պատմութեան՝ զոր մեզ նպատակ առած ենք և տեսնանք այն պատերազմները, որոնց տեսլարան եղաւ մեր հայրենիքը :

Երբ Զանգիի ցեղին տկարանալով, խաճար ցեղին իշխաններէն Մահմուտ Աղա Խանն բռնացաւ Պարսկաստանի, Հերակլ Վրաց Թագաւորը չուզէց ընդունիլ անոր շահուածիւնը: Մահմուտ որ արդէն առթի մը կը սպասէր իր իշխանութիւնը ընդարձակելու, Վրաց վրայ խաղաց: Կատարինէ Ռուսաց կայսրուհին Գուգուվիչ կոմսին յանձներ էր արշաւանաց դէմն առնուլ, սակայն Պարսիկք 1795 Սեպտեմբեր 13ին մտան 'ի Թիֆլիզ, աւրեցին, կործանեցին ամեն կողմ, և փճացուցին յետին վրացի Թագաւորաց ջանքերը, քաղաքին շատ մասանց կրակ տուին, որ երեք օր երեք գիշեր այրեցաւ. յետոյ բազմաթիւ գերիներով, որոնց մեծ մասը տղայքէին և աղջկունք գարձան 'ի Պարսկաստան: Այս գերեւորաց մէջ յետոյ անուանի գտնուեցան Պարսից պաշտամանց մէջ Մանուշար խան Էնակոլոփեանց, Միրզա Գորգին և Խոսրով խան Տէր-Սամուէլեան Ղայթմաղեանց (1):

Կատարինէ՝ Պաքսից քաջուելէն վերջը փութով 1796 գունդեր հասուց 'ի Վրաստան և Վաղերիանոս Զուպով ջորավարին յանձնուեցաւ դիմել Պարսից վրայ: Զուպով կոմսը Գլխարէն դէպ 'ի հարաւ չուեց, բռնեց ամենայն երկիրը՝ մինչև 'ի Բագու: Տաղըստանի, Դարբանդի, Քուպսյի, Բագուի, Շէքւոյ: Շիրուանի և Գարապաղի խաները մեծ ուրախութեամբ զինքը ընդունեցան:

Այսպիսի չքեղ արշաւանք մը երկար ժամանակ իր համբաւը ունեցաւ, և Զուպով կոմսը խղճւայտ անուամբ դեռ այն կողմի ժողովրդոց մէջ կը յիշուի հաւասար մեծին Պետրոսի: Սակայն որչափ որ ալ մեծ էր արձագանքը, քիչ արդիւնք ունեցաւ: Կատարինէի մահուընէն ետքը Ռուսք նորէն լերանցմէ անդին կը գտնուէին:

6. Վրաց ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԵՆԱԼԸ (2): — Քիչ վերջը Ռուսք ստացան նաև առանց պատերազմի ամբողջ Վրաստանն ալ. որովհետև յամին 1783 Հերակլ Բ.

(1) Պատմութիւն Պարսից յօրագրէ Մետրովայ Դ. Թաղթեանց. Վ. Ա. Սարկաւադի Էջմիածնի:

(2) Պրոսէ. Պոմ. Վրաց:

Վրաց (Թագաւորը Կատարինէ Բ.էն ընդդէմ Պարսից չահերուն խնդրերէր պաշտպանութիւն, միանգամայն որ իւր որդիքը Կարգաւ յաջորդաբար Թագաւորեն, այսինքն եղբայր յետ եղբօր և ոչ որդի 'ի հօրէ: Հերակլ մեռաւ 1798ին Մահմուտ խանի Թիֆլիզը աւերելուն ցաւէն և իրեն յաջորդեց իր որդին Գորգի ԺԲ. (որ և յոմանց ԺԳ. կը կոչուի, վասն զի իրմէ առջի Գորգի ԺԱ. երկու անգամ Թագաւորած: ըլլալուն համար, ոմանք իր երկրորդ անգամ գահ նստելուն զինքը Գորգի ԺԲ. կը կոչեն): Արդ Գորգի ԺԲ. որդի Հերակլի, իրեն Թագաւորած առաջին տարին, տեսնելով որ Աւարաց խանը Օմար և Գարապաղու խանը կը սպառնան նորէն արշաւելու 'ի Վրաստան, իւր հօրը դաշինքը նորոգեց Խուսապ կայսեր Պօղոսի հետ և մեռաւ 1800ին: Դեռ չմեռած՝ իր եղբարքը կ'ուզէին բռնանալ գահուն վրայ, իրենց հօր Հերակլի կամաց համեմատ, բայց Գորգի ԺԲ. կը խնդրէ կայսրէն Թագաւորեցնել իւր Դաւիթ որդին: Սա կուգայ 'ի Թիֆլիզ, բայց զանազան նկատմանց համար Թագապահի անունը միայն կ'առնու և ոչ Թագաւորի: Երբ հօրեղբարքը նորէն կը սկսին խլրթիլ, մանաւանդ Պարսից գրգռութեամբ, այն ատեն Կուլիաքոֆ և Լազարեան զօրավարները ղրկուեցան զանոնք հանդարտեցնելու. հարկ եղաւ պատերազմելու խաներուն հետ և Թշնամեաց կողմանէ 1,500 հոգի ընկան դաշտին վրայ, որոնց մէջ էր նաև Օմար խանը և ուրիշ գլխաւորներ: Քիչ վերջը Պօղոս կայսրը և յետոյ Աղեքսանդր, հրատարակեցին որ կարևոր կը տեսնային, յօգուտ և 'ի խաղաղութիւն և 'ի պահպանութիւն Վրաց աշխարհին, հսկել անոր վրայ, և զանիկայ իրենց ինքնակալութեան հետ յօդել, որով 'ի Վրաստան ռուս տեղակալ և զօրք ղրկեցին, և առաջինը եղաւ Քնորինկ, որուն յաջորդեց Յիցիանով իշխանը: Հրաւիրեցին միանգամայն Թագաւորազունքը 'ի Խուսապտան, ուր գնացին 1803ին, որոնց հետ էր նաև Մարիամ գլխոյն՝ կին Հերակլի: Սակայն Թագաւորազուններէ ոմանք Պարսկաստան փախան և հոն իրենց ապաւէն գտան: Այսպէս կը վերջանար ահա

1798

1801

Վրաց թագաւորութիւնը որ տւեր էր ընդերկար նաւ
յետ անկման հայկական թագաւորութեան :

7. ԹԵՆԱՄՈՒԹԵԱՆՑ ՆՈՐՈԳՈՒԻԼԸ . — ԿԻԻԼԻՍՏԱՆԻ
ԴԱՇՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ : — Յիցիանով իր աչքը դէպ 'ի Կասպից
ծովը դարձուց , մանաւանդ որ Հայք արդէն զինքը կը կո-
չէին Կաթողիկոսական աթոռոյն խնդրոց պատճառաւ .
վասն զի Էջմիածնի աթոռը երկու բաժնուած ըլլալով ,
Դաւթիմասին որ յափշտակիչ կը համարուէր , նպաստա-
ւոր էր Երեւանու խանն , որ և բանտ դրեր էր զԴա-
նիէլ օրինաւոր ընտրեալ կաթողիկոսը : Հայք զԴանիէլ
ազատելու համար գիմեցին առ կայսրն Ռուսաց որ Յի-
ցիանովի յանձնեց Հայոց պաշտպանութիւնը : Յիցիա-
նով նախ Գանձակայ վրայ գիմեց որուն խանը չէր ու-
զէր տուրք վճարել , ինչպէս կ'ընէր Հերակլի թագաւո-
րութեան ժամանակ , և պաշարելով զԳանձակ քաղաքը
առաւ Ս . Եղիսաբեթի տօնին , որով և 'ի յիշատակ կայս-
րուհւոյն՝ զայն անուանեց Եղիսաբեթուպօլիս : Անկէ
քալեց Երեւանայ վրայ , ուր հասաւ նաև Ֆէթհ Ալի
Պարսից շահը մեծ բանակով , զոր հրաւիրեր էր Երեւա-
նու Մէհմէտ խանը : Յիցիանով յետ 'ի զուր արու-
թեամբ կռուելու , բանակին պաշարը պակսելով , թո-
ղուց զԵրեւան և ետ քաշուեցաւ : Ֆէթհ Ալի Ռուսաց
քաշուելէն վերջը Էջմիածին մտաւ , հաստատեց նորէն
զԴաւիթ , և զԴանիէլ յանձնեց Մարաղայ Մէհմէտ
խանին որ պահէ : Սակայն եթէ այս կողմանէ պատերազմը
դադրեցաւ , Կասպից ծովուն եզերքը և ուրիշ կողմեր
դեռ կը շարունակուէին : Ափսազներուն իշխանը Քե-
շիշ-Պէյ յաջորդ Լէվանի , չէր ուզեր Բարձրագոյն Դրան
հնազանդիլ , և ապաւէն տուեր էր Տրապիզոնի փաշային
որ Դրան ձեռքէն իր քով փախեր էր : Յիցիանով օգնեց
Քէշիշի որ կարենայ դէմ կենալ Դրան : Լիսանիէվիչ
Շուշայի պահանորդին զօրավարն ալ , աիրեց Գարապա-
զի յանդգնութեամբ :

Յիցիանով Բագուի վրայ գացեր էր , խանը վախելով
որ ժողովուրդը զինքը չթողու , նենդութեամբ զուս
զօրավարը հրաւիրեց որ գայ բանակները առնէ : Յի-

1801

1 Յուլիս

ցիանով մատուցելու մը չկասկածելով, ճամբան երթալու ժամանակ գնդակով մը հարուածեալ կ'իյնայ (1). սակայն Պուլկաքօֆ զօրավարը 'ի վրէժխնդրութիւն այս բանիս առաւ զ'իտրբանդ Շէխ-Ալիի ձեռքէն, որ դաւակցութեան մասնակից էր:

Պարսկաստան ուզեց օգնութեան հասնիլ ընկճեալ ցեղերուն և Աբաս-Միրզա 20,000 հոգւով անցաւ Երասխը. նոյնպէս տաճկի բանակ մ'ալ կուգար միանալու. բայց Կուտովիչ կանխեց ջախջախեց զՏաճիկս Թիգնիզի քով որոց կը հրամայէր Եոսուօֆ փաշա, և Պարսիկք սարսափած ետ դարձան: Այսու հանդերձ գուպարած ները չգադրեցան մինչև 1814, յորում Անգլիա Ռուսաստանի հետ միացած ըլլալով ընդդէմ Նաբոլէոնի, յորդորեց իր դաշնակից Պարսկաստանն հաշտութեան. երկու Տէրութիւնք ալ Կիւլիստան քաղաքին մէջ դաշինք մը դրին, որով շահը Ռուսաց կայսեր կուտար զՇիրուան, և կը հրաժարէր ամեն իրաւունքէ Ապաղայի, Տաղստանի և Վրաստանի վրայ:

8. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ ՊԱՐՍԻՑ ՄԱՍԻՆ ՄԻՆՁԵՒ 1827: — Որչափ որ Ֆէթհ-Ալի Պարսկաստանի մէջ քաղցր վարչութիւն մը չունէր, սակայն Հայաստանի վիճակը իր սիրելի երկրորդ որդւոյն Աբաս-Միրզայի յանձնուած ըլլալով, արքայորդին 'ի բնէ գթասիրտ՝ ամենայն ինամք ցցուց տառապեալ ժողովրդի վրայ, և թէպէտ իւրօքանչիւր խան առաւելեօք կը ժողվէր իր տուրքը, բայց Աբաս-Միրզա գթալով ժողովրդեան, մանաւանդ Էջմիածնի աղքատ վիճակին վրայ, տարին հարիւր թուման ռոճիկ կը շնորհէր Աթոռոյն (2): Նոյն շնորհքը կ'ընէր նաև ուրիշ վանքերու: Նախավկայի վանից՝ բաց 'ի դրամէ, շատ մը պղնձէ ոսկեղօծ ամաններ կ'ընծայէին պարսիկ ուխտաւորներ, յորս ամենագովելին էր « Աբաս-Միրզա շէհզատայինը, և նորա որդւոց Զհանգիր և Խոսրով Միրզայից (3) »:

(1) Ճանապարհորդութիւն 'ի Լեհաստան Հ. Մինաս Վ. Բժըկեան:

(2) Մըտեր Մագիստրոս (Ամք Տեառն 1809-1827):

(3) Ճանապարհորդութիւն 'ի Հայաստան. Կառնիկ օրագիր. 476:

Աբաս-Միրզա որդի ունենալու համար ուխտի եկած էր Նախավկային վանքը, և յետ երկու որդի ունենալու, այնքան սիրելի եղած էին իրեն այն կողմերը, որ ստէպ Մառական գեղին կողմերը որսորդութեան կուգար և շատ անգամ տեղացիքը կ'ազատէր հարստահարութիւններէ:

9. ՊԱՏԵՐԱԶԾՈՒՆՔ . — ՄԱՏԱԹԵԱՆ ՀԱՅ ԶՕՐԱՎԱՐԸ : — Բայց Կիւլիստանի դաշնագրութենէն 'ի վեր երկու Պետութիւնք սաէպ խնդիրներ ունէին սահմանաց համար: Շահը ոչ միայն կը շարունակէր Գարապազի և Գանձակայ խաներէն տուրք ընդունիլ, այլ նաև Շիրուանայ, Շամախի, մանաւանդ չըջակայ ռուս գաւառաց վրայ պարսիկ զինուորներ կը ղրկէր, որոնք աւարառութեամբ երկիրը կը վրդովէին: Ասոնց հետ միացան տեղացի մահմետականք ալ, որոնք ատելութեան ոգւով ընդդէմ քրիստոնէից՝ Պարսից հետ զինուորեցան: Եւ ահա լուրը փութով տարածուեցաւ որ Աբաս-Միրզա մեծ բանակով կը պատրաստուի Հայաստան մտնել, յորում կը գտնուէին նաև շատ մը անգղիացի սպայներ:

Ռուսք յանկարծակիի գալով, քանի որ դեռ բազմաթիւ բանակ մը չունէին, Էրմոլոֆի Կովկասու կուսակալին հրամանով ցրուած գունդերը, ընդ ամենը 4,000 հոգի, ժողովուեցան հայկազն Մատաթեան զօրավարին քով Գանձակայ սահմանները, որ նախ Շամքորի մօտ զարնուելով արքայորդւոյն Միրզա Մահմէտ որդւոյն հետ՝ յաղթեց անօր, շատ մը մարդ սպաննելով և գերելով, և յետոյ աիրելով Գանձակայ, միացաւ Փասքէիչ զօրավարին որ պատերազմին հրամանատար ղերկուեր էր:

Արդէն արքայորդին Աբաս Միրզա ալ սկսեր էր պատերազմը 24,000 զօրքով, բայց ուղղակի Թիֆլիզու վրայ չուելու ժամանակ՝ բռնադատուեցաւ պաշարել Շուշի ամրոցը, որուն բնակիչքը դիւցազնական քաջութեամբ վեց շաբաթ դէմ դրին. նոյն միջոցին արքայորդին տեսնելով Ռուսաց նուազութիւնը 'ի Գանձակ, հոն դիմեց զանոնք խորտակելու: Փասքէիչի բանակը 10,000 զօրաց-

մէ կազմեալ էր, զորս Մատթեան զօրավարին հետ Գիւրազ գետին եղերքը բլրոյ մը կողը շարեր էր: Պարսիկք նախ սկսան յարձակմունքը և Ռուսք յետս ընկերկելու վրայ էին, երբ Փասքէիչ կտրիճ հեծեալ զօրուն գլուխ կեցած ահաւոր հրաձգութեամբ (թնամուշի) աջ թևին վրայ ինկաւ, և յետ խորտակելու զայն՝ ուրիշ պահեստ գնդով մ'ալ փախստեայքը հալածեց Երասխէն անդին, որոնք իրենց պարտութեան յիշ Հայոցմէ առին, այրելով և կողոպտելով անոնց գիւղերը: Պարսից կողմնահէ անթիւ եղան դիակունք, վիրաւորք և գերեալք. Ռուսաց կողմանէ երեք հարիւր կը համարուին: Ռուսք անկէ վերջը առին նաև զՆախիջևան և Աբասապաս բերդը, և յետ նորէն յաղթելու Պարսից բանակին Ճիվան պուլախի մօտ, ձմերոցները քաշուեցան:

10. ՌՈՒՍՔ ՅԵԶՄԻԱԾԻՆ, 'Ի ՍԱՐՑԱՐԱՊԱՏ, ՅԵՐԵԽԱՆ ԵՒ 'Ի ԴԱՎՐԷԺ: — Գարնան դրունքը բացուելուն պէս Ռուսաց յառաջապահ գունդը Փէնկէնտորֆ զօրավարին առաջնորդութեամբ իջաւ Այրարատայ դաշտը, և մօտեցաւ Էջմիածնի, ուր ընդունուեցաւ եկեղեցական ամենայն շքով և սիրով, և անկէ շարունակելով պաշարեց Նրևանայ ամրոցը: Արքայորդին զայս լսելով 12,000 հոգով եկաւ բանակեցաւ Օշականայ դաշտը. ուսկից հետևակաց գունդ մը զրկեց որ չորս օր ռմբակոծեց Էջմիածնի արտաքին պարիսպը՝ արևելից կողմէն. այլ լսելով որ Կրասովսքի ռուս զօրավարը 3,000 հոգով օգնութեան կուգայ պաշարելոց, թողուց շէջմիածին, և քանի մը գունդեր դարանի նստան Ռուսաց, որոնք երկու խումբ բաժնուած կու գային Եջմիածին. առաջին գունդն անխափան մտաւ Եջմիածին, սակայն վերջինը յետ նախ յաղթելու Պարսից, երբ անկասկած կը յառաջէր և գունդերէն ոմանք առուակի մը վրայ դիմեր էին, Պարսիկք ինկան վրանին և մեծ արիւնհեղութիւն գործեցին:

Փասքէիչ զօրավարն որ բանակած էր Երասխի մօտ և կ'ուզէր Էջմիածնէն անցնելով պաշարել Սարտարապատ նորաչէն բերդը, պաշար չ'անկենալով՝ Կողբ ժող-

1827
17 Օգոստ.

վրաձ Զայոցմէ խնդրեց, որոնք տուին 1,000 քող ցորեն, և այս ամեն իրաց մէջ մեծ նպաստ մատոյց իրեն Ներսէս եպիսկոպոսը (1), յետոյ Կաթողիկոս:

Սեպտ. Փասքեհիչ փութով պաշարումը սկսաւ և յետ երկու օր գնդակակոծելու, մէջի կառավարը՝ Հասան խան տեսնելով մօտալուտ առոււմը, գիշերանց փախաւ, թողնով քաղքին մէջ շատ մը հրազենք և պաշար:

(1) « Ժամանակիս յայսմիկ (1827 ամի) վերաբերին նաեւ եղեալքն 'ի տէրութենէն Ռուսաց Ազգարարութիւն առ Հայք և Առաջագորութիւն Հայոց նոր սարքովող զօրքի համար, որոնց տպագիր օրինակքն գտանին 'ի մատենադարանի հօր իմոյ (Մըսեր Մագիստրոսի Մըսերեան), և որք որպէս պատմէր Հայրն իմ ջանիւք և աշխատութեամբ Ներսէս արքեպիսկոպոսի սկսեալ էին կատարել և Հայ զինուորութիւնքն որպէս ինքն (Հայրն իմ) ականատես եղեալ էր, կրթէին յանդիման Էջմիածնի 'ի զինաշարժութիւն, ունելով զառանձին դրօշակ 'ի վերայ որոյ նկարեալ կային՝ Մասիս, Տապան Նոյի, Սուրբ դաստառակ եւայլն: Բայց ոչ ընդերկար տևեաց այս, զի 'ի յաջորդ ամի, զկնի մեկնելոյն անտի արհիւսպիսկոպոսի Ներսիսի 'ի Բեսարապիա, զօրքն այն արձակեցան »: Զարմայր Մըսերեան:

Կը յաւելու ապա գրիչն ծանօթութեանց մէջ ազգարարութեան և կանոնաց օրինակ մը, որուն ներքե ստորագրած է Թիֆլիզու զինուորական կուսակալը: Կը շարեւ ապա բոլոր Հայ զօրապետաց և զօրաց անուանքը, զնդապետ Եանգոր Լազարեան, տեղապահ Դաւիթ Կորղանով, վեց սպայք տասուերկու ենթասպայք և հարիւր ինն զինուորք: Թեպէտ Հայոց առանձին գունդերը ջրուեցան, իսկայն զինուորացմէ և սպայիցմէ շատերը Ռուսաց բանակին մէջ մտան, և զարս մեծ գովութեամբ կը յիշէ Ֆոնդոն իր Կոլլաթան պարտիզանաց մէջ: Փասքեհիչ Տաճկաց դէմ պատերազմին միջոց Ռաֆայէան անուամբ չորս ջոկատէ գունդ մը կազմեր էր, որուն մէջ մտան թէ Մահմետականք և թէ Հայք և որոնք շատ անգամ մեծապէս գովուեցան 'ի զօրավարէն: Քիչ վերջը Բեսարապիոյ Հայոց արքեպիսկոպոսական աթոռը պարապ գտնուելով Ռուսաց կայսրը խնդրեց 'ի Կաթողիկոսէն հոն ղրկել ճնշերսէս արքեպիսկոպոսը. բայց Մըսեր Մագիստրոսը կարեւոր կը համարի նաեւ այս փոխադրութեան պատճառին համար երկու նորաղանդ քաբողջաց 'ի Հայս խօսքին դիմել: Այս երկու քաբողիք Էլի Սթիթ և Հէնրի Հուայթ կ'ըսեն որ « Ոչ ինչ կարացաք ուսանել զխորհրդոց նորին ըստ մօտին քաղաքական և ոչ զպատճառէ հեռացուցանելոյ զնա 'ի Տփլիս: Զայս միայն պատմեցին մեզ, թէ անբաւականութիւն ինչ ծագեալ 'ի մէջ նորա և Փասքեհիչի օգիգրն եղև անախկալ հեռացման, և կամ ճշմարիտ ևս ասել արքայորման նորա 'ի Բեսարապիա . . . »:

Փասքեւիչ Սարտարապատի մէջ զօրք թողլով, Երեւանը պաշարեց ուր ապաւիններ էր նաև Հասան խան, յետ զանազան օր ռմբակոծելու՝ մարդ զրկեց Հասան խանի անձնատուր ըլլալու: Հասան ժամանակ ուզելով շահիլ, հրաման խնդրեց որ նախ երթայ տեսնուի Աբաս Միրզայի հետ. երբ իրեն ժխտուեցաւ, ամբողջ գիշերը կրակ թափելով ուզեց սարսափեցնել զՌուսս, բայց 'ի զուր: Ռուսք Հոկտեմբեր 1ին մեծ յարձակմունք մը ըրին ամրոցին վրայ և առին զայն յետ ահաւոր կրակի մը և սպանուեալն, Հասան խանը մզկիթի 'մը՝ մէջ ապաւիններ էր, հոն թշնամեաց ձեռքը ինկաւ հայ երիտասարդի մը նշանակելով:

Փասքեւիչ Երևանայ բերդին տիրելով, փութով շարժական պարիսպներ շինեց սայլերու վրայ, որպէս զի կարենայ պաշտպանուիլ, եթէ յանկարծ Պարսիկք յարձըկէին, և հոն թողլով զկրասովսքի զօրավարը քաղաքապետ, անցաւ Երասխը, Դավրիժու տիրելու՝ որուն բնակիչք առանց պատերազմի դռները բացին:

13 Հոկտ.

11. ՀԱՅՔԻ Ի ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ. — ԴԱԶԱՐՈՍ Յ. ԼԱԶԱՐԵԱՆ ՊԱՂԱՔԱՊԵՏ 'ի ԴԱՎՐԷԺ: — Ի Պարսկաստան գտնուած Հայք, որոնք շատ անգամ անիրաւ նեղութիւններ կը քաշէին պարսիկ մեծամեծաց ձեռքէն, և միանգամայն գալլաժ Պարսից կրօնքէն և բարքէն, ամեն կողմ մեծ խնամք և սէր ցուցուցեր էին Ռուսաց բանակին և կը փափաքէին քրիստոնեայ և կանոնաւոր վարչութեան մը տակ ապրիլ, անոր համար ալ իրենց ուրախութեան չափ չկար Ռուսաց բանակին երևնալուն:

Ի Դավրէժ իսկ ինչպէս յիշմիածին հայ ժողովուրդը եկեղեցական սպասուք ընդ առաջ գացեր էր Փասքեւիչի, և մեծ հանգիսով ընդուններ էր: Փասքեւիչ Հայոց այսքան սէրը վարձատրելու և շահելու համար խնդրեց 'ի կայսրէն զրկելու 'ի բանակն զՂազարոս Լազարեան հայկազն հազարապետը, որդի Յովակիմայ: Երբ 'Լազարոս իշխանը հասաւ 'ի Դավրէժ՝ Փասքեւիչ զինքը քաղաքապետ դրաւ, 'ի մեծ գոհութիւն ամենայն Հայոց, և հայկազուն իշխանն ալ փոխադարձ ամեն ջանք,

ըրաւ որ Պարսից Հայք Ռուսաստանի իշխանութեան ներքեւ մտնան :

12. ԴԱՇՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ 'Ի ՏԵՆ ԿԱՐԿԱՆ. — ԴԱՇՆԻՔ ԹԻՒՐԳՄԻՆՉԱՅԻ : — Աբաս Միրզա չկարենալով զօրօք Ռուսաց գէմն առնուլ, հաւանեցաւ հաշտութիւն խօսիլ, և երկու սպարապետները տեանուեցան մէկմէկու հետ 'ի Տէն Կարկան, ուր Ռուսք բանակած էին : Որոշուեցաւ որ Երասխը երկու Պետութեանց սահման ըլլայ . Ռուսք Դաւրիժէն պիտի ելլային, տարուան մը միջոց ազատութիւն պիտի ունենային՝ թէ Հայք և թէ Ասորպատականի ժողովուրդք՝ ընտանեօք Ռուսաց իշխանութեան տակ գաղթելու, և Պարսից Տէրութիւնը 20 միլիոն ռուպլի պիտի վճարէր պատերազմի ծախք :

Ֆէթհ Ալի չուզէց ստորագրել այս պայմանաց, հրատարակեց որ Աբաս Միրզա բնաւ իշխանութիւն չունէր այսպիսի դաշանց ստորագրել, և անոր համար զինքը երեսէ կը ձգէր, և թագը պիտի անցնէր իր Հասան-Ալի-Միրզա եղբորը . միանգամայն կ'իմացնէր որ իր Արտաքին գործոց պաշտօնեայն Աստիւլ-Հասան խան բանակը կը զրկէր դաշնագրութիւն մը ընելու համար : Փասքէիչ որչափ որ ալ իմացաւ թէ ասիկայ Պարսից կողմանէ գիւտ մ'էր ժամանակ չահելու, այսու հանդերձ սպասեց նոր պաշտօնէին, և ծանոյց միայն իրեն որ բնաւ ուրիշ նոր դաշինք մը չէր ընդուներ . և թէ մերժուէր Աբաս Միրզայի ստորագրութիւնը, այն ատեն ազատ էր փութով թշնամութիւնքը սկսելու :

Աստիւլ Հասան խան ժամանակ խնդրեց Տէրութեան իմացնելու զայս, նոյն միջոցին իմացաւ Փասքէիչ որ ծածուկ նուիրակներ տարածուեր էին Ասորպատականի մէջ զժողովուրդը Ռուսաց գէմ գրգռելու և Աբաս Միրզայի բանակը զինադադարման գիծը անցեր էր :

Այն ատեն Փասքէիչ իմացուց որ զինադադարում մը կը վերնար, եւ ինքն ալ սկսաւ թշնամութիւնքը : Յրաառաւոյց ձմերան միջոց բանակը երեք թեւ բաժնած, հասաւ Քաֆլանքուհի ստորոտները, և ձախ թեով յառաջելով բռնեց զԱլաւալի, և պատրաստուեցաւ 'Իհհրանի վրայ չուելու :

Շահը կը յուսար որ կէս մը եղանակին սաստկու-
թիւնը և մաս մ' ալ ժողովրդոց ապստամբութիւնը
խոչընդոտն ըլլան Ռուսաց բանակին, սակայն ընդհա-
կառակն եղաւ. Ռուսք արհամարհեր էին եղանակին
գէշութիւնը, իսկ խանները և ժողովուրդները ընդու-
նեցան զՌուսս ամեն կողմ, իբրև իրենց ազատարարներ
Պարսից բռնութենէն:

Այսպիսի երազ ընթացք մը սարսափեցուց զՇահը,
որ հրաման տուաւ նորէն սկսիլ գաշնախօսութիւնը և
Փասքէիչ պահանջէր որ պահուին առաջին դաշինքը: Վեր-
ջապէս Թիւրքմէնչայ գիւղը ընտրուեցաւ գաշնախօսու-
թեանց տեղը, ուր հասաւ Փետրուար 6 ին Աքաս Միր-
զա և չորս օր վերջը ստորագրուեցան հաշտեալութիւն
զինքները, որով Երասխ սահման կ'ըլլար երկուց Պե-
տութեանց: Ռուսք կը շահէին Երևան և Նախիջևան
դաւառները, ինչպէս նաև զԷջմիածին, բաց սակէ 20 մի-
լիոն ռուպլի պատերազմի ծախք և Կասպից ծովուն ազատ
վաճառականութիւնը, Հրաման տրուեցաւ գարձեալ որ
ուղղութիւն կարենան գաղթել. յաղթողն Փասքէիչ իր
Պետութենէն կոմս Երևանու մականունը ընդունեցաւ:

1828
10-26 Փետր.

Փասքէիչ հաշտութենէն վերջը մեծ զօրահանգէս մը
տուաւ Արքայորդայն, և յետոյ մեծ խնջոյք մը տրուե-
ցաւ արևելեան ճոխութեամբ, յորում երկու զօրավարք
ամենայն սէր և բարեկամութիւն ցուցուցին իրարու:

Սակայն Պարսիկք ամբողջ պատերազմին ծախքը
վճարած չըլլալուն համար, Փասքէիչ զօրաց մաս մը
Լազարեան գնդապետին հրամանատարութեան տակ թու-
ղուց յԱտրպատական, որ բռնէն զՈրմի, Խոյ և Մակու,
մինչև որ ամբողջ գրամը վճարուի. ինքը քաշուեցաւ ի
Խիֆլիզ, ուսկից քիչ վերջը պիտի տեսնենք գարձեալ
զինքը կանչուած Հայաստանի օսմանեան հոգին վրայ
նորանոր պատերազմաց համար:

13. ՀԱՅՈՑ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՔ 'Ի ՌՈՒՍՍԱՑԱՆ: — Երբ
հրաման տրուեցաւ բնակեաց, Ռուսաց հողին վրայ գաղ-
թելու, Ներսէս արքեպիսկոպոսը երկու նուիրակ զըր-
կեր էր ի Պարսկաստան, ժողովուրդը յորդորելու որ

եւլան թողուն Պարսից երկիրը, ուր այսչափ տարի խաներուն հարստահարութեանց տակ ճնշեալ էին: Անոր համար գարնան բացուելով, բազմաթիւ ընտանիքներ ընդ ամենը գրեթէ 40,000 հոգի դէպ 'ի Ռուսի հողը ճամբայ ելան, որոնց առաջնորդութիւնը և հրամանատարութիւնը Լազարեան գնդապետին յանձնեց Փասքէիչ: Լազարեան գնդապետը զասոնք պիտի բնակեցնէր Արցախու, Երևանայ և Նախիջևանու գաւառները. և որովհետև շատերը միջոց չունէին փոխադրութեան, Պետութեան կողմանէ 25,000 արծաթ մանէթ փոխ պիտի տար, նա մանաւանդ որ գաղթեալք շատերը պիտի թողուն իրենց ստացուածքը և կալուածքը (1): Ասով մեծ աղքատութիւն և խեղճութիւն տիրեց գաղթականութեանց մէջ: Պարսիկ Տէրութիւնը ուղեւոր արգելք ըլլալ և միանգամայն նեղել գաղթեալքը, երեք պաշտօնեայք ալ անուանեց իբրև քննիչք, որ չըլլայ թէ բռնութեամբ ըլլան այս գաղթականութիւնքը: Այնքան սաստկացան Պարսից խուժանին ծաղրածութիւնքը և նախապիւնները որ եթէ Լազարեան գընդապետը ամեն կողմ վերակացունէր հաստատած չըլլար, Հայք չէին կրնար անվրէժ թողուլ: Այս մեծ գաղթականութեանց հետ միացաւ նաև պզտիկ խումբ մը Գաղուինոյ հայերէն և ուրիշ մօտ տեղերէն, մեծ յուսով ապագայ երջանիկ կենաց: Սակայն այսքան բազմութեան դեռնոր պատերազմէ ազատած երկիրները գաղթելը, մեծ աղութիւն պատճառեց: Ռուսաց Տէրութիւնը խոհեմութիւն համարեցաւ արգիլելու որ նոր գաղթականութիւնք ճամբայ չեւլան: Սակայն Հայք յետ միանգամ աւրուելու Պարսից հետ՝ անհնար էր որ անվախ կարենային ապրիլ, և այն ատեն Լազարեան գնդապետը իր վեհանձն առատաձեռնութեամբ մեծապէս օգնեց կարօտելոց որ կարենան գաղթիլ. և այս իր ամենայն ծառայութեանց համար ընդունեցաւ քիչ վերջը նախ Պատուոյ նշան մը, 1827 ին պատերազմին համար. և յե-

(1) Կ'ըտուի որ պարսիկ Տէրութիւնը ծածուկ արգիլէր էր չքնելու:

տոյ Ս. Աննայի ասպետութեան Բ. աստիճանը: Մէկ տարի վերջն ալ Աբաս Միրզայի ձեռքով Պարսից շահէն ընդունեցաւ Առիւծու և Արեգական նշանը Ա. աստիճան (1):

(1) Ղազարոս Յ. Ղազարեանցը վախճանեցաւ 1871ին. և իր մահուամբ վերջացաւ Ղազարեանց անմահանուն ազգատոհմին տրական ճիւղը: Եւ ըստ կտակի Սեպհին խաչատուր Ղազարեանց, եկեղեցիներուն և Ճեմարանի հոգաբարձութիւնը անցաւ իր Եղիսաբեթ քրոջ որդւոյն, որ էր աւագ զօրավար սպայակոյտի, Սիւսէն Դաւթեան իշխան Աբիմէլիքեանց, որ անկէ վերջը սկսաւ կրել Աբիմէլիք-Ղազարեանց շքեղ մականունը:

Գ Լ Ո Ւ Խ ԺԳ

Հայաստան ընդ իշխանութեամբ օսմանեան Պետութեան

1. Օսմանեանց բանակը 'ի փոքր Ասիա: — 2. Փասքեիյի բանակը. — Պատերազմին հրատարակութիւնը: — 3. Ղարսի բերդը. — Առումը: — 4. Ճանտախտ. — Ախալքալսքի առումը: — 5. Ախլցխայի պաշարումը և առումը: — 6. Պայեզիտի և ուրիշ տեղեաց նոսաճումը: — 7. Բարձրագոյն Դրան պատրաստութիւնքը. — Ախլցխայի կրկին պաշարումը: — 8. Չապօրիէի պատերազմը. — Օսման փաշա կը յաղթուի 'ի Հիւնքեսար-Սու: — Քայինլիի պատերազմը: — 9. Միլլի-Տիզի պատերազմը. — Հագգի փաշային զերի բռնուիլը. — Հասան Ղալէի առումը: — 10. Էրզիրումի պաշարումը և առումը: — 11. Պոշրտսովի մոտորը 'ի Բաքերդ. — Ի Քարդ կրած պարտութիւնը: — Ամբողջ բանակին չուն 'ի Բաքերդ. — Եհանխիսանէի առումը. — Չու դէպ 'ի Տրապիզոն: — 12. Դուպարածք միւնչև 'ի խաղսողութիւն: — 13. Աղրիանոսպօլսոյ հաշտութիւնն. — 14. Տիզքեանց ազգատոհմն:

1. ՕՍՄԱՆԵԱՆՑ ԲԱՆԱԿԸ 'ի ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ:} — Հագիւ Պարսից պատերազմունքը լմնցեր էին երբ ծագեցան Բարձրագոյն Դրան և Ռուսիոյ մէջ լծնամութիւնք. որուն գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ եղած էր Յուստանի խնդիրը: Սուլթան Մահմուտ իր պատուոյն

դէմ կը համարէր հաշտութեամբ փութով լմնցնելը, անոր համար առանց տարակուսելու ընտրեց պատերազմը (1) :

Արդէն օսմանեան Պետութիւնը հրամայեր էր որ իր տասնութէկ փաշայութիւնք յԱսիա, Սըվազ, Թօգաթ, Մուսուլ, Տիարպէքիր, Տրապիզոն, Էրզրում, Մուշ, Վան, Պայէզետ, Ղարս և Ախլցիսա, նպաստամատոյց ըլլան պատրաստութեանց, և ընդհանուր անտեսութիւնն յանձնուած էր Կարնոյ Ղալիս փաշա սէրասֆէրին, որ երբեմն դեսպան 'ի Բարիզ Նաթուէոնի ժամանակ, իր քաղաքագիտութեան հանձարոյն և գիտութեան համար ամենուն յարգելի էր, և ղինուորաց մէջ մեծ բարեկարգութիւն մտուցեր էր. իսկ զինուորաց հրամանատարութեան մասին իրեն օգնական տրուեցաւ Կարիձ զինուորական մը Փէօսէ-Մէհմետ փաշա, որ իր արութիւնը ցուցուցեր էր արդէն ընդդէմ Գաղղիացւոց

(1) Հոս պէտք է յիշենք մասնաւոր պարագայ մը անտիպ յիշատակարանէ մը՝ գրուած ժամանակակից անձէ ցուցունելու համար եթէ արքունի խորհրդոց մէջ որչափ ազդեցութիւն ունէր հայկազուն սեպուհ մը՝ Պէղճեան Յարութիւն տոբայն :

« Երբոր Սուլթան Մահմուտ կ'ուզէր պատերազմ հրատարակել Ռուսաց դէմ, 'ի խորհուրդ կը կանչէ իր զինուոր պաշտօնեաները, և կ'առաջարկէ իրենց իր կամքը : Անոնք չեն հաւանիր պատճառելով զլուստօրապէս գանձին աղքատութիւնը : Տեսնալով Մահմուտ այս դժուարութիւնը տխուր կեցած մտածելու տեսն, կը կանչէ զՊէղճեանը, որ էր Ուշդիշ փողերանոցին, և կը ցուցունէ իրեն տրուած թեան պատճառը : Իսկոյն Պէղճեանը կը խրախուսէ զինքը ու հնարք կը ցուցունէ գանձին հարստանալուն, տպելով նոր դրամ մը հինգ զուռունոց (զոր ետքը պէլլիփ կոչեցին) որուն մէջ 2 մասն արծաթ և 3 մասն պղինձ խառնած էր, « որովհետեւ, կ'ըսէր, զօրքը այս դրամը իր տէրութեան մէջ եղած պատերազմին պիտի ծախէր, հարկ չկար մաքուր արծաթ ըլլալու » : Հաւանելով Սուլթանը, կը ցուցունէ 5 զուռունոց տպած ստակը աւագանւոյն, և կը բանայ պատերազմը 1828 ին : Այս եղաւ սկիզբն անարգութեան տաճկի տէրութեան դրամոցը . զոր թէպէտ ուզեց ետքը Տիւզեան Յակոբ չէլէպին վերցնել, նոր և մաքուր արծաթ և ոսկի դրամ կ'ոխելով, բայց չեղև հնար, և մինչև ցայսօր չկրցաւ նոյն իսկ տէրութիւնը մէջ տեղէն վերցնել այս միտաւելի կոշուած դրամը » : Համառօտ Յիշատակարանք Հ. Աղեքսանդր վրդ.ի Պէշիքթաշիկան :

յեգիպտոս, յետոյ ընդդէմ Ռուսաց, Սերպիացւոց և ֆրանսաց :

Այս երկու փաշաները ամեն պատրաստութիւն տեսան մերձաւոր պատերազմի մը. սահմանագլուխներուն բերդերը նորոգուեցան, հազար ձիաւորք յանձնուեցան Շէրիֆ Աղայի՝ Գարափափախներուն գլխաւորին, որպէս զի Կիւմրիի ճամբան բռնէ և այն տեղէն Արփաշայի վրայ դիմէ : Պորճոնի և Խանի կիրճերը բռնուեցան. ասդիս անդին գունդեր ցրուեցան, Սև ծովուն եզերքը բերդեր շինուեցան. Փոթի և Պաթում նոր ամրութիւններ ստացան. Ախլցխայի մէջ ձիաւորաց գունդ մը հաստատուեցաւ. 1,000 Լազ պիտի պաշտպանէին զԱխալքալաք. 1,000 հոգի պիտի պաշտպանէին զԱրտաշան, 1,000 հոգի զՊայէզիտ և 1,500 ալ զՎան : Բայց ամենէն աւելի Ղարսի պաշտպանութիւնքը շատցան, որուն պահանջորդաց թիւը 15,000 ի հասուցին. և Ղարս կեդրոն մը պիտի ըլլար ուրիշ քաղաքաց հաղորդակցութեան : Կ. Պօլսէն երեք հազարով նոր գունդ մը եկաւ, նոր զօրաժողով մը պիտի ըլլար և հրամանատարը կը յուսար Սողանլուի մօտ 40,000 հոգւով բանակ մ'ունենալու : Բաց ասկէ Բարձրագոյն Ղրան մեծ օգնութիւն կ'ըլլային Ափղաղները, Լէզլիները, Կտրիճ Լազերը, Զէչէնները, որոնց կը հրամայէր անուանի Պէյ-Պուլատ. Տաղստան, Աւարացիք, Քիւրտերը, Գարափափախները, և ամենէն աւելի Կուրիէլի Սոփիա իշխանուհին որ թշնամացեր էր Ռուսաց հետ, որովհետև իր որդին փոքր ըլլալով իշխանութիւնը ինքը կը վարէր, բայց Ռուսաստան պահանջեր էր որ ժողովք մը հաստատէ ինամակալութեան. ասկէ իշխանուհին մեծապէս գոթեր էր Ռուսաց հետ, և հակամիտեցաւ Տաճկի կողմը բռնելու : Այս էր Տաճկաստանի Ասիոյ վիճակը պատերազմը չսկսած :

2. ՓԵՍԳԵՒԻԶԻ ԲԱՆԱԿԸ (1). — ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀՐԱՏԱՐԱ

(1) Փոքր Ասիոյ փառքեւիշի պատերազմաց մէջ, բաց 'ի մի քանի մանր տպագիր կամ անտիպ յիշատակարաններէ, հետեւած ենք շատ տեղ ֆոնդոն հաշականուն գրչին այն պատերազմաց Պատմութեան :

ԿՈՒԹԻՒՆԸ: — Պարսկաստանի բանակը հաղիւ 'ի Վրաստան կը քաշուէր, երբ Եւրոպիոյ կողմէն Ռուսաց բանակը կ'անցնէր զՓրուժ և կը մտնար 'ի Վալաքիա և 'ի Մոլտաւիա: Փասքէիչ կոմսը փութով հրաման կ'ընդունէր մինչդեռ Երևանայ մօտ էր, Փոքր Ասիոյ վրայ դարձնելու իր յաղթական դունդերը, որոնք յերաւի թէպէտ յոգնած առջի պատերազմներէն, բայց վստահ առաջնորդին քաջութեան և նախկին յաղթանակաց վրայ, սիրով յանձն առին պատերազմը: Փասքէիչ իր 35,000 բանակովը որոշեց Կիւմրիի կողմէն սկսիլ թշնամութիւնքը, տիրել Ղարսի և Ախլցխայի փաշայութեանց, և զՏաճիկս մղել Սողանլուէն անդին. բայց միանգամայն դունդերը կարգի դնելու համար ժամանակի պէտք ունենալով, և վախճալով որ Տաճիկք չկանխեն քան զինքը, ձայն հանել տուաւ որ Պարսկաստանի բանակը իր բնակութիւնները քաշուեցաւ, և թէ բնաւ պատերազմ սկսելու հրաման մը չկար. ասով օսմանեան բանակին շարժումները յապաղեցան և Փասքէիչ ալ ժամանակ ունեցաւ ամենայն ինչ կազմելու: Եւ արդարեւ Մայիս 25 ին բոլոր պատերազմիկ դունդերը կազմ էին 'ի Գարագիլիսէ, ոչ հեռի 'ի Կիւմրիէ. և ընդհանուր հրամանատարը արդէն իր բանակը կը գտնուէր: Քիչ օր վերջը լրտեսները լուր բերին որ Ղարսի փաշան կասկածելով վտանգը, բոլոր փաշայութեան ժողովուրդը ոտք հաներ էր. և պատերազմին սրբազան կերպարանք մը տրուեր էր: Այն ատեն Փասքէիչ խօսեցաւ զօրաց և ծանոյց մերձաւոր պատերազմը. և Յունիսի 14 ին Ռուսաց դունդերը յետ ներկայ գտնուելու աստուածային պաշտամանց, անցան Արփա-չայը Կիւմրիէն չորս վերսդ հեռու, և մտան օսմանեան երկիրը, քալեցին Ղարսի վրայ Թիգնիզի և Մչկուի ճամբով: Ղարսի Էմին փաշան իմացուց սէրասքէրին Ռուսաց ընթացքը, սակայն Քէօսէ Մէհմէտ փաշա իր բանակով Սողանլուէն անդին էր և նոր դունդերու և պաշարի կը սպասէր, և մեծ վստահութիւն ունէր Ղարսի բերդերուն վրայ, յուսալով միանգամայն զթշնամին երկու կողմանէ գոցել,

յորդոր գրեց Էմին փաշային արութեամբ պաշտպանուելու այն անառիկ բերդերուն մէջ, մինչև որ ինքը հասնի: Նոյն միջոցին Փասքէիչ հասեր էր 'ի Մշկու, որ ՁՅ վերսգ հեռու է Ղարսէն. և բարձանցմէ դիտելով, կարևոր դատեր էր Քիււշիւք քէօյի կողմէն յարձակմամբ մը բռնել Կարնոյ ճամբան, և կարել Ղարսի հետ հաղորդակցութիւնը, և զայն դիւրացնելու համար թողուց ըզ-Մշկու և քալեց Ազատ գեղի վրայ. թշնամեաց քանի մը գունդեր ուղեցին այս շարժման արգելք ըլլալ, սակայն Ռուսաց բազմութեան դիմաց ստիպուեցան Ղարս-չայէն անդին քաշուիլ, թողլով դաշտին վրայ 100 մեռեալ և նոյնչափ մ' ալ գերի. Ռուսաց կողմանէ ալ 12 անձինք ինկեր էին և 31 ալ վիրաւորք: Սակայն Ռուսաց մեծ շահը այն եղաւ որ Ղարսի ճամբան բաց էր գիմացնին:

3. ՂԱՐՍԻ ՅԵՐԴԸ: — ԱՌՈՒԾԸ: — Ղարս, Մեծ Հայոց տնուանի քաղաքներէն մէկը, իր բերդերովը բոլոր Ասիոյ առաջին ամրոցներէն մին համարուած էր, և որոնց շինութիւնը կ'ընծայուի Մուրատ Գ.ի (1578-1589). Ղարս կրկին պարսպաց մէջ երեք ամրոց ունէր մին միւսին մէջ. բաց ասկէ պաշտպանութեան պարիսպ մը կը շրջապատէր դիւստոր արուարձանը որ Օրթա-Քափու կը կոչուի. Ղարս գէպ 'ի հարաւ կը նայի և իւր թիկանց ետեւէն անմատչելի ապաւերներ զինքը անառիկ կ'ընեն Ղարս-չայի կողմանէ. և միւս կողմէն բազմաթիւ հրանօթք կը սարսափեցնէին զթշնամին: Նաար Շահ 1735ին յետ յաղթելու Տաճկոց 100,000 հոգւով բանակին, 'ի զուր 90,000 զօրքով ջանացեր էր տիրելու այն բերդին, և ստիպուեցաւ ետ քաշուելու. նոյնը հանդիպեցաւ նաև Ռուսաց 1807 ին:

Յետ երկու օր փոքրիկ գուպարածներու, յորս երկու կողմանէ ալ սակաւաթիւ եղան մեռեալք, Ռուսք միշտ յաղթող գտնուելով մոտան այն գեղերը, ուսկից փախեր էին Հայք, և զանոնք նորէն հոն բնակեցուցին: Հոն տաճիկ լրտեսի մը ձեռքով իմացան որ քաղքին մէջ 11,000 զինուորք կային պաշտպանութեան և կը սպասէին Քէօսէ Մէհմետ փաշային դալստեան:

Այս լրոյն վրայ Փասքէիչ աճապարեց յարձակմունքը սկսելու. և Վարսի պաշտպանողքը ցրուելու համար, Գարատաղի լերանց կողմը և ձախակողմեան բլուրնեւրուն վրայ գունդեր ղրկեց. թշնամեաց հեծեւազօրը վազեց այս թշնամութեանց դէմն առնելու, և այսպէս անոնց զբաղած ժամանակ Փասքէիչ աշխատութիւնները յառաջ կը մղէր 'ի կեդրոն, և փութով բարձրացան ամբարտակները, և հրանօթք վրայնին զետեղուեցան և Յունիս 23 ին առաւօտը ահաւոր կրակ մը սկսաւ թափիլ ամրոցին վրայ. Տաճիկք արութեամբ պատասխանեցին: Եւ ահա կը սկսէր այն ահաւոր պատերազմը և թնդանօթաց որոտմունքը զոր մեր ծերունիք ամեն յիշելու ժամանակ կը դողային:

Հազիւ թնդանօթից կրակը սկսեր էր երբ ռուս որսորդաց երկու գնդին և սաճիկ երկու գունդ հետեւեաց մէջ հրացանի կռիւ մը սկսաւ գերեզմաննոցին մօտ. և որ քիչ վերջը ահաւոր կռուոյ մը փոխուեցաւ, և Ռուսաց օգնութեան հասաւ Միքէլաէվսքի զօրավարը: Տաճիկք յիտս մղուեցան մինչև գերեզմաննոցը, ուր քարէ կոթողներուն ետեւն սկսան պաշտպանուիլ. հասան Ռուսք և հոն ծաղեցաւ սուինով կռիւ մը, յորում մոհմետականք ամենայն քաջութեամբ կը կռուէին, ընտրելով զմահ քան թողուլ որ իրենց գերեզմանքը ոռնակոխ ըլլան. սակայն Ռուսք յաղթեցին և տիրեցին երկու թնդանօթի և չորս դռօշի: Փասքէիչ կը տեսնէ հեռուէն այս շահը, և ըմբռնելով այն կէտին կարևորութիւնը, նոր գնդեր կը հասցնէ Ռէու հազարապետին հրամանատարութեան տակ. Տաճիկք կ'արիանան և նսրէն կը մղեն զՌուսս և կ'ամրանան արուարձանին մէջ:

Ժամը առաւօտեան 4 էր, երբ Փասքէիչ կը յանձնէ Վալապէսքի իշխանին որ և իցէ կերպով վանել անտի զթշնամին, և այս յարձակման մէջ մեծապէս կ'օգնէ իրեն Պարօտին կարիճ հազարապետը. Տաճիկք նորէն յեաս կը մղուին և դէպ 'ի մեծ կամուրջը կը քաշուին. մի և նոյն միջոցին Փասքէիչ թշնամեաց դնդակներուն տակ թնդանօթներու նոր գիծ մը կը կազմէր, որոնց-

մով կը տիրէր Տէմիր փաշա տափարակին. Մուրավիէֆ զօրավարը կը գիմէ Գարատաղի վրայ և կը տիրէ անոր վրայի հրանօթից. Սախըն զօրավարը Երևանու գնդով կը տիրէ չորս թնդանօթի. Եուսուֆ փաշա ամրոցը կ'առնուի, և Տաճիկներէն ստացած թնդանօթներուն բերանքը քաղքին վրայ կը դարձնեն: Արդէն քաղքին երեք կողմանէ հրդեհին ծուխը կը բարձրանար, և Ռուսք տիրէր էին Օրթա Գափու արուարձանին, ամեն կողմ՝ որմոց անկման ձայներ կը լսուէին, զինուորք, բնակիչք թողուցած զարուարձանս միջնաբերդին մէջ կ'ապաւինին, ուր կը գիմեն խառն 'ի խուռն. Փապեւիչ այս շփոթութիւնը տեսնելով կը հրամայէ պատուարներուն վրայ վերելակել: Դեռ Տաճիկք նոր հարուած մը չոկսած՝ Ռուսք տուններուն տանիքներէն պատուարաց վրայ կը գիմեն, դռները կը ջախջախեն և առաւօտեան ժամը 8ին կը տիրեն բոլոր պարսպաց: Այն ատեն յոյսը կը կորսնցնէ տաճիկ հրամանատարը, և ըսպիտակ դրօշ մը կանգնելով բերդին վրայ հաշտութիւն կը խնդրէ: Փապեւիչ կը պահանջէ որ ինքը պատերազմի գերի գայ և բոլոր գունդերն զինաթափ բնակութիւննին քաշուին: Էմին փաշա միշտ յուսով Քէօսէ Մէհմետ փաշային օգնութեան, վեց օր խնդրեց այս բանիս վրայ մտածելու համար. « Ժամ մը միայն կը թողում մտածելու, պատասխանեց Փապեւիչ. շնորհ՝ հպատակութեան, և մահ՝ ընդդիմութեան: » Այս խօսքերուս վրայ գունդերը լքան, Էմին փաշա չէր ուղեր յանձն առնուլ, բայց տեսնելով որ գունդերը զինքը կը թողուն, ակամայ գերի գնաց, տանելով իր հետը բերդին բանալիները:

Այսպէս կ'իյնանար Ասիոյ ամենէն մեծ բերդերէն մէկը: Տաճկաց կողմանէ 3,000 հոգի ինկեր էին և 500 Ռուսաց կողմանէ. երկու կողմն ալ մեծ արութեամբ կռուեր էր և եթէ յարձակմունքը օր մ'ալ ուշանար և Քէօսէ-Մէհմետ հասած ըլլար՝ շատ տարակուսելի էր պատերազմին ելքը: Եւ յիրաւի քաղաքը նոր առնուեր էր. երբ Քէօսէ-Մէհմետի նուիրակքը հասան խրախուսելու որ դեռ օր մ'ալ դիմանան, և օգնու-

Թեան բանակը մերձ էր. սակայն ամենայն ինչ լմնցեր էր. և փաշայն ետ քաշուեցաւ :

Փասքեւիչ այս յաղթութիւնը գոհաբանական աղօթքով մը հռչակեց և զինուորաց գովութեան ճառ մը խօսեցաւ. փութով ժողովրդեան Ռուսաց վարչութեան աղէկ դիտաւորութիւնքը քարոզեց, մեծ խոստմունքներ ըրաւ, վարչութեան ատեան մը հաստատեց ամբողջ փաշայութեան համար, որուն նախագահ դրաւ զԷ. խանն Պէքովիչ Ձերբազբոյ, և որուն անդամքն էին քաղքին գատին, միւսփտին և ուրիշ նշանաւոր թէ հայ և թէ տաճիկ քաղաքացիք :

4. ԺԱՆՏԱՅ • — ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻ ԱՌՈՒՄԸ : — Նոյն ժամանակը հարուածեալ էր հայրենիքնիս ժանտախտով մը որ մեծ ջարդ ըրաւ ամեն կողմ : Դեռ Ղարս չպաշարած արդէն ժանտախտը մեծ կոտորած կ'ընէր Վարնոյ մէջ, և այն տեղէն եկած զինուորք տարածեցին ախտը Ղարսի մէջ : Փասքեւիչ բոլոր գերիները աւանձին զատելով իր զօրացմէ, Կիւմրի ղրկեց և հրամայուեցաւ որ և իցէ ապրանք զորս յափշտակեր էին Ղարսէն, կամ այրեն և կամ ջրէն անցընեն : Այսու հանգերձ փութով ախտը Ռուսաց բանակին մէջ ալ երևցաւ, և շատերը 2½ ժամ մուան մէջ կը մեռնէին :

Փասքեւիչ բռնուողները կը բաժնէր բանակէն, և ամեն օր բժիշկները ամբողջ բանակին այցելութեան պիտի ելային, հրամանատարէն սկսեալ մինչև ցլետին զինուորը : Բանակը Ղարս-չայի ափանց վրայ եղած բլուրները տարաւ, ուր օդն աւուղջ էր և զինուորք կրնային ջրով զովանալ. ամեն կերակուր նախ ջրին մէջէն հարկ էր անցնիլ : Այսպիսի մեծ զգուշութեամբ 20 օրուան մէջ դադրեցաւ ախտը բանակէն, բայց ոչ 'ի բնակչաց : Բանակին մէջ 530 բռնուողներէն 263 անձինք մեռեր էին :

Փասքեւիչ, յետ բանակը այս ահաւոր թշնամիէն ազատելու, Ախալքալաքի ճամբով Ախլխայի վրայ քալեց, որուն արի բնակիչքը հրաւիրեր էին զՔէօսէ-Մէհմէտ փաշա միաբան կռուելու, և իրենց աղայքը և կանայքը լերանց մէջ ղրկելով՝ պատրաստուեր էին ընդ

ամենը 10,000 հոգի, մինչև ցյետին կէտ կռուելու: Յուլիս 12ին Ռուսաց հրանոթից և պաշարաց սայլերը ճամբայ ելան Ախալքալաքի ճամբով. և Փասքեիչ 17ին հասաւ 'ի Զայիմ, և 18ին 'ի Գմբէթ. բանակը բռնադատուեցաւ Զլտրրի լճին եղերքը քիչ մը ատեն կենալու, որպէս զի պարէնը կարենայ հասնիլ, որ մեծ դժուարութեամբ կը քալէր ճահիճներուն պատճառաւ. վերջապէս 21ին հասաւ Կէօք Տաղի գագաթները, ուսկից առջնին տեսան Ախալքալաքի սպիտակ սառարակները. և 23ին բանակը Կէնտարի առուակին քով ճամբար դրաւ: Փասքեիչ այն տեղէն մարդ զրկեց Ախալքալաքի որ անձնատուր ըլլայ, բայց անիկայ մերժեց. «Ախլցխայի պատերազմիչ եմք, պատասխանեցին, հին առած մը կ'ըսէ որ մէկ Ղարսեցի մը երեք Երևանցի կ'արժէ, և երկու Ղարսեցի մէկ Ախլցխացի. այս առածին ստուգուլ թիւնը կ'ուզենք ցուցունել»:

Երկրորդ առաւօտը երբ մուլան մինարէէն կը ձայնէր, երկու կողմանէ ալ կրակը սկսաւ ահաւոր սաստկութեամբ, սակայն Օսմանեանց կրակները փութով սպառեցան և պարիսպները սկսան ինկնալ: Փասքեիչ այն տան նորէն նուիրակ զրկեց որ անձնատուր ըլլան, բայց գլխաւորը բարձրաձայն իմացուց որ պատրաստ էին մեռնելու: Սակայն 'ի զուր էր քաջութիւննին. շատ զինուորք պարսպէն չուանով կախուելով սկսան փախչիլ. Ռուսք ետենէն ինկան և շատերը բռնեցին, և այսպէս փութով տիրեցին պատուարաց և քաղաքին, կռուոյն մէջ մեռեր էր 'Իէնտաք պէյ տաճիկ հրամանատարը, և գերի բռնուեր էր Մուդա պէյ Ախալքալաքի նահանգապետը, քիչ վերջը տիրեցին նաև Խըրդվիզի:

Նոյն միջոցին լուր ալ հասաւ որ բանակին աջը Հէս զօրավարին առաջնորդութեամբ՝ յետ օր մը պաշարման անիւրէր էր Փոթիի, որուն հրամանատարն Այլան, ունայի տեղ օգնութիւն սպապէէն վերջը անձնատուր եղեր էր:

Ծ. ԱԽԼՑԽԱՑԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ ԵՒ ԱՌՈՒՄԸ: — Յետ Ախալքալաքի և Խըրդվիզի առման՝ Ախլցխա կը մնար

Ռուսաց դիմաց, ուր կը դիմէր նաև օգնութեան Քէօսէ-Մէհմէտ փաշա 35,000 հոգւով: Օգոստոս 3 ին Ռուսաց յառաջապահը մեծ դժուարութեամբ կուրայ հովիտը իջաւ և գետին աջակողմը բռնեց. Օգոստոս 7 ին անցաւ զգետը, շարուեցաւ Ախլցխայի դիմաց, և տիրեց Դաւ-շան-Փաշա բլրոյն՝ ուր Փասքեիչ ամրոց մը բարձրացուց:

Ախլցխա՝ որ լերանց մէջ շինուած է, Ասիոյ Տաճկաստանի ամուր և հարուստ քաղաքներէն մէկն էր, ուր վաճառականութեան մեծ մասը Հայոց ձեռքն էր և ուր հռովմէադաւանք գեղեցիկ եկեղեցի մը ունէին: Ախլցխա՝ կեդրոն մը դարձեր էր վաճառականութեան և յարաբերութիւն ունէր Երևանու, Կարնոյ, Թիֆլիսու և Տրապիզոնի հետ. բաց իր բերդերէն շրջապատ ամուր պարիսպ մ'ունէր աշտարակներով. իրեն նպաստ մ'էր նաև Փոսխով գետակն, որ քովէն կ'անցնէր: Բայց ամենէն աւելի իր պաշտպանութիւնը միջի զինուորաց և բնակչաց արութիւնն էր, որոնք երբեք թշնամույ մը դիմաց չէին խոնարհած. և Քէօսէ-Մէհմէտ և Մուսղաֆա փաշաներուն օգնութիւնը աւելի վառեր էր իրենց խրախոյսը: Բանակը չորս մասն բաժնուած էր. մէկը հիւսիսային բարձունքը բռնած, ուրիշ մը Դոււպա մզկիթին քով Գայա-Տաղի աշտարակէն վերսդ մը հեռու. երրորդը որ ամենէն նշանաւորն էր՝ կը գտնուէր Սուխիս գիւղը, և բռնէր էր Արտահանի ճամբան. չորրորդը կը գտնուէր յԱշաղա-փաշա՝ քաղքէն 5 վերսդ հեռու Արտահանի ճամբուն վրայ:

Փասքեիչ մտածեց իւր գունդերով ծածուկ գիւշերը չուել ի Յիւրուտ գիւղը, և անկէ Տաճկի բանակին վրայ ինկնալով մղել զայն դէպ յԱրտահան. այս նպատակին համար իրեն առաջնորդ եղաւ Մուսղապէյ, զոր յԱխալքալաք գերեր էր. յառաջապահ գունդերը փութով հասան, և մինչ միւս գունդերուն կը սպասէին՝ իմացաւ թշնամին բանակին շարժումը, փութով հրացանի հարուածները կը սկսին. հետեակաց գունդ մը կը փորձէ Ռուսաց կեդրոնին վրայ ինկնալ և հոն ահաւոր խառնուրդ մը կը հանդիպի, յորում Ռուսք

յաղթողը կը հանդիսանան: Տաճիկք կրկին անգամ նոյն փորձը կ'ընեն երեկոյեան ժամը 2ին, բայց 'ի ջուր. և բանակը կ'ամփոփի Սուխլիսի և Աշաղա-փաշայի մէջ: Այս վրիպակ շարժմունքներէն խրախուսեալ Ռուսք՝ նոր օգնութիւն հասած ըլլալով Մուրադիէֆ զօրավարը, իրենք կը սկսին յարձակողականը. սակայն Քորոլքոֆի գունդը, որուն յանձնուած էր այս յարձակումը, կը խորտակի 'ի Տաճկաց և զօրավարը կ'ինկնայ. Պօրօտին կտրիճ հազարապետը հոն կը հասնի Շիրուանայ գնդով, և առանց ահաւոր կրակին ուշ դնելու կը հասնի կողմնակի ամբարտակի մը. իրեն կը դիմեն օգնելու Ռէու և Մուրադիէֆ զօրավարք. Տաճիկք ամեն կողմանէ պաշարուած կը թողուն գիրքերնին, չորս թնդանթ և եօթն դրօշակ կորսնցնելով:

9 Ոգոստ.

Ի ջուր Քէօսէ-Մէհմետ, որ վէրք մը ընդուներ էր, կը ջանար նորէն զօրքը շարելու. տեսնելով որ Խաղախնէրու գունդ մը դէպ յԱխլըխա կը վազէ, իրենց նահանջը կտրելու, 5,000 հոգով կ'աջապարէ քաղաքը մտնելու, ցրուեալ գունդերէն մաս մ'ալ կը դիմէ միանալու Մուշի փաշային հետ՝ որ Ախլըխայի օգնութեան կը դիմէր, սակայն մեծ մաս մը ճամբան գերի կը բռնուի Ռուսաց գունդերէն:

Փառքեիչ մէկէն քաղքին պաշարումը կը սկսի և յետ կազմելու ահաւոր կրակ մը ուղղափառաց եկեղեցւոյն ամբարտակաց դիմաց, ուր Տաճկաց զօրութիւնը կեդրոնացեր էր, զՄուդա-պէյ քաղաքը կը շրջէ որ անձնատուր ըլլայ: Սակայն թէ հրամանատար զօրավարը Քէօսէ-Մէհմետ և թէ բնակիչք հաստատութեամբ պատրաստ էին մեռնելու: Երկու կողմի բանակք ալ հրանթից ամբարտակներ կազմեցին այլ և այլ գիրքերովրայ, և Օգոստոս 15ին երեկոյեան ժամը 4ին կրակները սկսան երկու կողմանէ. Ռուսաց յարձակմունքը ուղղափառաց եկեղեցւոյն վրայ կ'ուղղուի, ուր աննկարագրելի կռիւ մը կը ծագի, յորում մինչև կանայք անգամ կը մասնակցին ընդդէմ Ռուսաց. սակայն Շիրուանայ գունդը իր Պօրօտին հազարապետով կը տիրէ

անոր, ինչպէս նաև գերեզմաննոցին. և մինչ այս լուրը Փասքեւիչի կը հաղորդէր, հոն կ'ինկնայ գնդակէ մը:

Նոր գունդեր կը հասնին օգնութեան. սակայն դեռ յաղթութիւնը անորոշ էր մինչև երեկոյեան ժամը 7 ին: Փասքեւիչ հրաման կուտայ գունդերուն՝ կրակի ձգել քաղքին մէջ, և յիրաւի կրակը փութով կը սկսի աւրուարձաններուն մէջ և հովը զայն աւելի կը տարածէ: Տաճիկ բնակիչք աւելի յանձն կ'առնուն կրակին մէջ այրիլ քան Ռուսաց ձեռքն ինկնալ. 400 հոգի մզկիթի մը մէջ այրեցան. գիշերը վրայ հասնելով տեսարանը աւելի ահաւոր կերպարանք մը առաւ. պատերազմը դեռ կը շարունակուէր գիշերուան ժամերուն մէջ բոցերուն լուսով: Տաճիկք մեծապէս լքեր էին և գիշերուան ժամը երեքին հարուածներն յետ տխուր որոտմանց՝ լռեցին:

Առաւօտը փաշայները նուիրակ ղրկեր էին վեց օր զինադադարու մի խնդրելու, սակայն Փասքեւիչ պահանջեց որ անձնատուր ըլլան, որուն վերջապէս հաւանեցան փաշայները և հրաման տրուեցաւ իրենց որ զէնքով, զինուորով և պաշարով քաղքէն քաշուին. և ժամը 8 ին ռուս դրօշակը կը ծածանէր այն պատուարաց վրայ, որ 250 տարիէ 'ի վեր Տաճկաց սեպհական երկիր մը դարձեր էր:

Տաճիկ գունդերը վսեմ գոռոզութեամբ մը քաշուեցան և Ռուսք քաղաքը մտնելու ժամանակ շատ տեղ ստիպուած էին դիականց կոյտերու վրայէն քաշելու և փութով ամեն ջանք ըրին կրակը մարելու: Տաճկաց կորուստն ընդ ամենը կը համարուի 5,000 հոգի, իսկ Ռուսաց կողմանէ մեռեալ 130 և 500 ի չափ ալ վիրաւոր, ըստ իրենց վկայութեան: Փութով քաղքին մէջ վարչութիւն մը հաստատուեցաւ ինչպէս 'ի Ղարս. աղքատ ընտանեաց դրամ բաժնուեցաւ, և գաւառապետ դրուեցաւ Բեհրուգով հայկազն իշխանը:

6. ՊԱՏԵՂԻՑԻ ԵՒ ՈՒՐԻՇ ՏԵՂԵԱՅ ՆՈՒԱՃՈՒՄԸ: — Յետ Ախլխայի անկման առանց մեծ դժուարութեան մը Պէրկման զօրավարը տիրեց Արտահանի: Սոփիա՝ կուրիէ,

լի իշխանուհին Տրապիզոն փախաւ, և Հէո սպարապետը տիրեց Օզուրդէթի և Ասքանի աւաններուն. Զեաւջաւացի իշխանն ալ կը չուէ Պայէզիտի վրայ, որուն հրամանատարն էր Պահլիւլ փաշա և որուն մեծապէս կ'օգնէին քիւրտ ասպատակները: Ռուս զօրավարը կը ցրուէ քիւրտ զնդերը, և յետոյ ինկնալով Պայէզիտի վրայ կը տիրէ անոր: Պայէզիտի տէրուելէն վերջը հայ ժողովուրդք, որոնք մեծապէս կրեր էին Քիւրտերէն, զէնք
 * Սեպտ. կ'առնուն և կը տիրեն Տիատինի բերդին: Յետոյ Զեաւջաւացի իշխանը կը տիրէ նաև Թօփրաք-Գալէի՝ Եփրատայ ճիւղի մը ձախ ափին վրայ. ասանկով կը բացուի Ռուսաց դիմաց ամբողջ Ալաշկերտ բարեբեր նահանգը: Զեաւջաւացին մինչև Հոկտեմբեր 15 ստէպ կը կռուի քիւրտ ասպատակներուն հետ, որոնք կ'աւերակէին Հայոց գիւղերը, և կը վանէ Մուշի փաշան որ Ախլցխայի օգնուլթեան համար եկեր էր:

Այսպէս ձմեռը մօտենալով Ռուսք զբաղեցան միայն պաշտպանութեան: 1828 ին պատերազմով որ 5 ամիս տևեց կը շահէին երեք նշանաւոր բերդեր Ղարս, Ախլցիսա և Պայէզիտ, և միանգամայն ոսկւոյ միջոցով շահեր էին զՔիւրտս, որոնք գլխաւորք խոստացեր էին իրենց նպաստել, և Փասքելիչ գունդեր կազմեց թէ 'ի Հայոց և թէ 'ի Քիւրտերէն:

7. ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴՐԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆՔԸ. — ԱԽՐԼՅԻԱՅԻ ԿՐԿԻՆ ՊԱՇԱՐՈՒԾԸ: — Այս ամեն ձախողութեանց պատճառ Բարձրագոյն Դուռը զգլխաւորս համարելով, Ղալիպ և Քէօսէ-Մէհմէտ փաշայներն իրենց պաշտօններէն ինկան. և իրենց տեղ դրուեցան Հաճի-Սալիհ և Հաղգի փաշայները, առջինը իբրև սէրասքէր, երկրորդը իբր սպարապետ: Նոր փաշաները մեծ եռանդեամբ պատրաստութեանց ձեռք զարկին, մեծամեծ ամբարանոցներ կազմուեցան 'ի Կարին և 'ի Հասան-Ղալէ, Հաճի-Սալիհ կը յուսար մինչև գարուն 80,000 հոգւով բանակ մը ունենալ և յետ ձեռք բերելու կորուսեալ երկիրները՝ դիմել Ռուսի հողին վրայ: Անոր համար շահեցաւ Աճարներուն գլխաւորը ՂԱՏՄԷՍԻ-ԱԷՅ որ կտրիճ

պատերազմողի անունն ունէր, և ոսկւով և Ախլխայի փաշայութիւնը խոստանալով համոզեց յարձակմունք մը փորձել Ախլխայի վրայ:

Ահմետ-պէյ ժողովուեց 15,000 հոգիէն աւելի Լազ, որոնց հետ միացան նաև 5,000 կանոնաւոր զինուորք, և ծածուկ Ախլխայի վրայ քալեց, մինչ Տրապիզոնի հրամանատար Խազնատար Օղլու Սաման փաշան ալ 3,000 հոգւով Պատմուշէն կուրիէլի վրայ պիտի քալէր: Ահմետ-պէյ Ախլխայի մօտեցաւ, և մօտակոյ գեղերուն^{18. 19-կետ.} բնակիչքն այն ահաւոր և աւերիչ բանակին դիմացէն դէպ 'ի քաղաք դիմեցին, յորոց Ռուսք միայն զՀայս ներս ընդունեցան: Քաղքին հրամանատարն էր Բեհ-բուղով իշխանը. որ հետը եղած քանի մը ջոկատով որդեց մինչև ցմահ դիմանալ: Արդէն Ահմետ-պէյ չորս կողմէն պաշարեր էր. Ռուսք բնաւ հաղորդակցութիւն մը չունէին, նա մանաւանդ Ահմետ-պէյի եղբայրն Ավտի-պէյ կը յառաջէր Պորճոնի կիրճերը բռնելու, որպէս զի Պուրասովի գունդերը օգնութեան չհասնին: Սակայն Պուրասով կանխեր էր և հնարագէտ շարժմամբ մը պատելով զԱվտի-պէյ դէպ յԱխլխա կը դիմէր, որուն պաշարումը սաստկութեամբ յառաջ կը մղէր Ահմետ-պէյ: Ահաւոր կրակով մը պարսպին մէկ կողմը փլուցեր էր և քաղքին վրայ կրակ կը թափէր, մինչև նուիրակ իսկ ղրկեր էր որ պահանորդը անձնատուր ըլլայ: Բայց ռուս զօրականը Բեհբուղովի հետ պատրաստուեցաւ զթշնամին պատուարաց վրայ ընդունելու:

Ահմետ-պէյ կը պատրաստուէր երկրորդ անգամ մոլեգին յարձակման, երբ իր եղբորմէ լուր առաւ Պուրասովի գալստեան: Այն ատեն վախնալով որ երկու կրակի մէջ չբռնուի, աճապարանք նահանջ ըրաւ, և Բեհբուղով այս նահանջին ետևէն ինկնալով՝ փախստեան փոխեց զայն, և ցրուեց Աճարներուն բանակը. յետոյ դառնալով յԱխլխա գտաւ թշնամեաց զօրքէն դասալիք աւար ժողովողները, որոնք պարսպաց քովի տունները ապաւիններ էին և չէին ուզեր անձնատուր ըլլալ, հրաման տուաւ կրակ թափելու և այրեց տունները մէջի ան-

ձինքներով: Քիչ վերջը երեցան Պուրտսովի գունդերը, որոնք օգնութեան կը վազէին: Բայց Ախլխա որ արդէն առաջին պաշարմամբ անշէնցեր էր, այս երկրորդով բոլորովին աւերակ մը դարձաւ: Նոյն միջոցին Հէս սպարապետն ալ Կուրիէլի իշխանաց օգնութեամբ կը յաղթէր Տրապիզոնի Քեայեա օղլու փաշային՝ Լիմանիի քով:

8. ՉԱՊՕՐԻԷԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ. — ՕՍՄԱՆ ՓԱՇԱ ԿԸ ՅԱԼԹՈՒԻ 'Ի ՀԻՒՆՔԵԱՐ-ՍՈՒ. — ՔԱՅԻՆԼԻԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ: — Հազիւ դեռ ձիւները հալեր էին՝ երկու կողմի գունդերը նորէն կը ջանային ամրանալ. Փասքեփէ լսելով որ սէրասքէրը Ղարսի վրայ կը չուէ և Քեայեա հազարապետը յԱխլխա, յետ Բանդրատիէֆ հայկազն զօրավարին օգնութիւն զրկելու որ Ղարս կը գտնուէր, Պուրտսով զօրավարին յանձնեց Քեայեա հազարապետին ընթացքը խափանել: Պուրտսով զՀօֆման գնդապետը զրկեց զընեւու Տաճկի բանակին դիրքը: Երբ Տաճիկք տեսան զՌուսս, իջան բարձունքներէն դէպ 'ի գետ. ուրիշները Տեկորի մօտ բարձունքը բռնեցին: Հօֆման ստիպուեցաւ կռուելու, քիչ վերջը հասաւ իրեն օգնութեան նաև Պուրտսով իր գունդերովը, ինչպէս Մուրադիէֆ: Ծանր պատերազմ մը եղաւ Չապօրիէի քով, յորում Տաճիկք յաղթուեցան, և գունդերը ցրուեցան. նոյն ձախորդութիւնը ունեցաւ նաև Օսման փաշա 'ի Հիւնքեար-Սու:

Կը մնային սակայն գեռ երկու մեծ բանակք որոնցմէ մին կը գտնուէր 'ի Զէվին, Սէրասքէրին հրամանատարութեան տակ, և որոնք արդէն սկսեր էին չուել միանալու համար Զադենի կիրճերով: Փասքեփէ գիտեր որ ինչ մեծ փնաս էր իրեն այս միութիւնը: Արդէն Սէրասքէր փաշայի գունդերը որոնք Քայինլիի ճամբուն վրայ կը գտնուէին, սկսեր էին կրակ թափել, որուն Ռուսք պառասխանեցին և ընդ երկար փոփոխ բազդով կռուեցան մինչև Բանդրատիէֆ զօրավարը տեսնելով Չագիր-Պապայի բարձրէն Ռուս գնդերուն տկարանալը՝ դիմեց օգնութեան, և Սախէն զօրավարն, իր հեծեալներով կը սպառնայ Միլլի-Տիւզէն զիրենք կտրել, այն ատեն պա-

տերազմին կերպարանքը փոխուեցաւ . տաճիկ գունդէրը մեծապէս փնասուած ետ կը քաշուին սպասելու նոր օգնութեանց , որպէս զի երկրորդ օրը նորէն պատերազմը սկսին . սակայն Փասքէիչ յանակնկալս երեկոյեան մուտը կոխելու ժամանակ կրակով և բռնութեամբ տաճիկ բանակին վրայ կ'ինկնայ . այս անակնկալ յարձակմունքը կը տագնապէ տաճիկ գունդերը : Սէրասքէրը հազիւ իր նժուգով Հասան-Վալէ կը ձգէ ինքզինքը , և Փասքէիչ այս շքեղ յաղթութեամբ տիրելով Զէվինի , պատրաստուեցաւ Հաղգի փաշային գունդերուն վրայ ինկնալու :

9. ՄԻԼԼԻ-ՏԻԻՋԻ ՊԱՏԵՐԱՋՄԸ . — ՀԱՂԳԻ ՓԱՇԱՅԻՆ ԳԵՐԻ ԲՈՒՆՈՒԻԼԸ . — ՀԱՍԱՆ-ՂԱԼԷԻ ԱՌՈՒՄԸ : — Փասքէիչ ամբողջ ոյժը Միլլի-Տիւղի վրայ դարձուց : Շատ անգամ իր կռիւները գուպարածի կերպարանք ունէին , և ընդգէմ այնպիսի զօրավարաց , որոնք քաջութիւն ունէին՝ բայց ոչ այն փորձը և համբաւը , զոր ստացեր էր Հաղգի փաշա Ասիոյ պատերազմաց մէջ : Սէրասքէի պարտութեան լուրը տարածուելով բանակին մէջ տաճիկ գերիներու ձեռքով , զորս զրկեր էր ռուս զօրավարը , մեծապէս վհատեցուցին գունդերը , և շատերը սկսան ջննազանդիլ զօրավարաց : Փասքէիչ իմացաւ այս շփոթութիւնը , մարդ զրկեց որ անձնատուր ըլլան , բայց փաշան յանձն չառաւ . այն ատեն հրամայուեցաւ կրակ թափել : Բանգրատիէֆ զօրավարը կը կտրէ կը մտնայ Տաճկաց բանակը , կը տիրէ հրանօթից և զանոնք փախչողաց վրայ կը դարձնէ , շատ անձինք կը սպաննուին , շատ անձինք ալ գերի կը բռնուին , յորս և սպարապետն Հաղգի փաշա : Բանգրատիէֆ 15 թնդանօթ և երկու գրօշ ձեռք ձգեր էր , բաց յանրաւ պաշարէ և գերիներէ : Ժամը 11 ին միջոց Հաղգի փաշա Փասքէիչի տարուեցաւ , որ իր սուրը ներկայացնելով յաղթողին « Զինուց բաղդը անհաստատ է , ըսաւ . քանի մը ժամ առաջ 20,000 հոգւոյ կը հրամայէի , հիմա , 'ի նախատինս ինձ , քու գերիդ եմ » : Փասքէիչ կարեկից եղաւ խեղճ ծերունւոյն վշտաց և մեծ պատուով վարուեցաւ հետը : Երբ հարցուցին իրեն որ

ուր են իր բանակին ամբարանոցքը. «Արդէն դուք ձեզին կը գտնաք զայն, այդպիսի անպատուութեան մէջ մի ձգէք զիս» ըսաւ :

Փասքեւիչ յետ այսպիսի երազ յաղթութեան անցաւ Սողանլուի կիրճերը, և չուեց Հասան-Ղալէի վրայ, ուր Սէրապէր փաշան կը գտնուէր, և հրաման տուած էր ասդիս անդին գտնուած գունդերուն դէպ յէրզերում կեդրոնանալ և հոն թշնամւոյն սպասել: Փասքեւիչ 23 ին Քէօփրիւ-Քէօյ հասաւ Երասխի մօտ, ուր լսեց որ Սալիհ փաշան դէպ 'ի Կարին քաշուեր էր, և Հասան-Ղալէի մէջ մեծ անիշխանութիւն տիրեր էր, Փասքեւիչ հինգ դնդով երեկոյեան դէմ հասաւ բերդին, և առանց ընդդիմութեան մտաւ 'ի Հասան-Ղալէ, Հայոց հին բերդերէն մէկը, և որուն շինութիւնը Հռովմայեցւոց ժամանակի կը համարուի և կեդրոն է հաղորդութեանց Կարնոյ, Ղարսի և Պայէզիտի: Փասքեւիչ ճամբուն վրայ ամեն կողմ առ հասարակ թէ քրիստոնեայ և թէ մահմէտական ժողովրդեան պաշտպան երեւցեր էր, որով շատ մը թափառական ցեղեր և պէյեր սիրով սկսան օգնել և ծառայել իրեն:

10. Երգիրոսի ՊԱՇԱՐՈՒԹԸ ԵՒ ԱՌՈՒԹԸ: — Փասքեւիչի այսպէս յաղթական ընթացքը և փախստականներու յաճախութիւնը 'ի Կարին, մեծ վհատութիւն ձգեր էր Կարնեցւոց սրտին մէջ: Փասքեւիչ լսելով զայն, իր գերիներէն երկու ծանօթ գլխաւոր Մամիշ աղա և Պէքիր աղա Կարին ղրկեց իմացնելու քաղաքացւոց, որ եթէ անձնատուր ըլլան՝ բնաւ իրենց մնաս մը չէր հասնիր. միայն զինուորական իշխանութիւնք պատերազմի գերի պիտի համարուէին: Երկու գլխաւորացնուիրակութիւնքը և Փասքեւիչի խոստմունքները մեծ ազդեցութիւն ունեցան բնակչաց վրայ. Սալիհ փաշա 'ի զուր ամեն ջանք ըրաւ պատերազմի համոզելու զբնակիչս, ժողովուրդը չէր ուզեր Ախլցխայի աւերածը կրել: Վերջապէս ինքն ալ կեղծիօք հաւանեցաւ և Ռուսաց բանակը նուիրակ ղրկեց հաշտութեան վրայ խօսելու, այն ատեն Փասքեւիչ ալ նուիրակ ղրկեց զգորավար

իշխանն Պէքովիչ Չէրքազքոյ, անձնատրուութեան վրայ խօսելու համար սէրասքէրին հետ: Ռուս զօրավարը իր Ահմէտ աղա բարեկամին տունն իջնալով, հոն վազեց առձիկ և հայ ժողովուրդը իմացնելու որ ինչ սիրով կը սպասեն Փասքէիչի: Նրկորորդ օրը Սալիհ փաշա իր սպայակոյտով ընդունեցաւ Չէրքազքոյ և առանձին մնալով շատ աղաչեց որ միջնորդ ըլլայ ռուս հրամանատարին, որ զինքը գերութեան նախատինքէն ազատէ. այս ըսելու ժամանակ խեղճ ալևորը կուլար. սակայն Չէրքազքոյ անողոքելի երեցաւ: Այն ատեն սէրասքէրը յանձն առաւ ամեն պայման, բայց գերութեան նախատինքէն ազատելու համար ծածուկ ոսք հանեց ժողովրդեան մոլեդին մասը, որոնք ռուս զօրավարին բնակած տանը վրայ վազեցին և անոր գլուխը կը պահանջէին: Ահմէտ աղա արևելեան ասպնջականութեամբ պահպանեց իր հիւրը, մինչև Փասքէիչ տեսնելով որ նուիրակութիւնը կ'երկարի, կարևոր դատեցաւ զինուոր շրկել. մանաւանդ որ Թօփ Տաղի վրայ գտնուած հրանօթք անդադար հարուածներ կը պարպէին:

Բանգրատիէֆ կտրիճ զօրավարն առաջ կ'անցնի քանի մը գնդով առանց կրակի նսյելու, կը դիմէ հրանօթից վրայ, և անոնց տիրելով՝ զօրքը պատուարաց վրայ կը շարէ: Մէկէն ժողովուրդը սիրով կը շրջապատէ ըզ-Ռուսս և քաղաքին մէջ հանգարտութիւն կը տիրէ: Միայն բերդին մէջ 300 Առնաւուռք չէին ուղեր տակաին անձնատուր ըլլալ, սակայն տեսնելով Փասքէիչի զօրաց կերպը՝ թողուցին բերդը և երեկոյեան ժամը 6ին ռուս դրօշակը կը ծածանէր պատուարաց վրայ: Փութով Բանգրատիէֆ զօրավարը սէրասքէրին գնաց և իմացուց իրեն որ անկէ վերջը ալ գերի էր, ինչպէս նաև Ահմէտ, Օսման և Ապիլ փաշաները: Կարնոյ տիրելով Փասքէիչ կը ստանար 150 (Թնդանօթ, շատ մը զէնք և պաշար, 6 դրօշ և սէրասքէրի մականը, և փաշայից թաւերը: Այս առջի անգամն էր որ քրիստոնեայ սկտուութիւն մը կը մտնէր 'ի Կարին, յետ որոյ օսմանեան Պետութիւնը տիրէր էր անոր:

Փասքեիչ փուլթով Կարնոյ մէջ վարչութեան ժողով մը կազմեց որուն գլուխ դրաւ Զերբազըոյ իշխանը. քաղքին դատաստանական իշխանութիւնք իրենց պաշտամանց մէջ մնացին. խարաճը վերցուեցաւ և ուրիշ զանազան բարեկարգութիւններ եղան: Յետոյ լսելով որ Սէրասքէր փաշան ծածուկ փախստեան կը պատրաստուի, բռնեց իր երեք օգնական փաշաներով և Թիֆլիզ ղրկեց:

11. ՊՈՒՐՏՈՎԻ ՄՈՒՏՔԸ 'Ի ԲԱՐԵՐԴ. — Ի ՔԱՐԴ ԿՐԱՅ ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ. — ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲԱՆԱԿԻՆ ԶՈՒՆ 'Ի ԲԱՐԵՐԴ. — ԿԻՒՄԻՏԵԱՆԷԻ ԱՌՈՒՄԸ. — ԶՈՒ ԴԵՊ 'Ի ՏՐԱՊԵՏՈՆ: — Փասքեիչ լսած ըլլալով որ Բաբերդի ժողովուրդը սիրով կը սպասէ Ռուսաց, և թէ նոր ղրկուած սէրասքէրը, գունդեր կը ժողվուէ, աճապարեց ղրկելու հոն զՊուրտսով, որ առանց դժուարութեան մտաւ նախ 'ի Միս-Մէրանի, յետոյ 'ի Բաբերդ, անկէ անցաւ 'ի Սպեր և յՕֆ, և պաշարեց զՔարդ ուր գլխաւորապէս ամրացած էին Լազերը, առանց սպասելու միւս գունդերուն՝ որոնց կը հրամայէր Սաս գնդապետը: Պուրտսով յետ մեծ մլնասու, ստիպուեցաւ շերանց վրայ ետ քաշուիլ: Երկրորդ անգամ նորէն փորձեց Սասի գունդերուն հետ միաբան, սակայն մահացու հարուածով մը ինկաւ, և այս իր անկումը վհատեցնելով զզօրքը, Լիչինֆէլտ կոմսը որ հրամանատարութիւնը առեր էր՝ նահանջ զարկաւ և նորէն Բաբերդ քաշուեցաւ: Այս ձախորդութիւնը և Տաճկաց յաղթութիւնը մեծ ազդեցութիւն ըրաւ տիրեալ քաղաքաց վրայ: Պայէզիտի և Մշոյ մէջ չփութութիւնք ելան, և հարկ եղաւ գունդեր ղրկել հոն: Մնացած գունդերով Փասքեիչ ճամբայ ելաւ դէպ 'ի Բաբերդ և Յուլիսի 25 ին խնձաւերակ գիւղը հասնելով՝ հոն բանակեցաւ: Լազի գունդերը բռնած էին չորս կողմն ինչուան 'ի Խոսորջուր, որոնց կը հրամայէր Օսման Զատըր Օղլու փաշան, այն որ յաղթեր էր Պուրտսովի, և հիմայ իր բանակը դրեր էր 'ի Քարդ, և որուն վրայ դարձուցին Ռուսք իրենց կրակը: Լազերը մեծ քաջութիւն ցուցուցին, բայց 'ի զուր: Օսման փաշա տե-

սաւ որ անհնար էր յաղթել, քաշուեցաւ գէպ 'ի Շապ-
թանէ, այն տեղէն պաշտպանելու զԳարահիսար, Տրապի-
զոնի ճամբան: Եւ յիրաւի Ռուսք յետ հնազանդեցնե-
լու ԿԱպեր և զՕՖ, տիրեցին Ձիֆդլիքի, և հեծելոց
գունդը չուեց 'ի Գարահիսար: Ռայէվսքի ալ Կիւմիւշ-
խանէի վրայ քալելով անցաւ զԻսքա: Փասքեիչ կը մտա-
ծէր Տրապիզոն հասնիլ և անտի միանալ Հէս զօրավարին
հետ ծովու կողմանէ, և Տրապիզոնով բռնել բոլոր Ա-
սիոյ ճամբան: Որչափ որ գեղեցիկ էր խորհուրդն՝ այն-
քան ալ գոռար, որովհետեւ իր թիկունքը կը ձգէր
անթիւ Լազերու ջոկատներ որոնք միանալով կրնային
կտրել իր նահանջը, և արդէն 'ի Բաբերդ, Կարին, Վան,
Պայէզիտ ապստամբութեան ձայներ լսուէր էին, այսու
հանգերձ Փասքեիչ չուզէր ետ կենալ և Սիմոնիչ զօրա-
վարը յառաջ չուեղով տիրեց Կիւմիւշխանէի, և հրաման
ընդունեցաւ յառաջել 'ի Քարդաք: Ռայէվսքի զօրա-
վարն ալ բանակ դրաւ 'ի Քէնկլիար: Սակայն Փասքեի-
չի դիմաց Տրապիզոնի լեւանց շղթայքն ահաւոր բանակի
մը ոյժ ունեցան. մանաւանդ յետ լրտեսելու երկիրը
իմացաւ որ Գարապապանի վրայ կը բնակէր տաճկական
բանակ մը և գոռարին ճամբաններէ հարկ էր քաշել
հրանօթքը. այն ատեն անկարելի դատեց Պոնտոսի գե-
ղեցիկ մայրաքաղաքէն դիտել Սեւ ծովը, և խոհեմութիւն
համարեցաւ յետս նահանջել 'ի Բաբերդ, ուսկից ալ
զօրքը հանելով քաշուեցաւ 'ի Կարին:

12. ԳՈՒԽԱՐԱԾԻ ՄԻՆՁԵՆԻ 'ի ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ: — 1829
կէ վերջը մինչև խաղաղութեան դաշինքը՝ ամեն քա- 27 Օգոստ.
ղաքաց զօրավարք աշխատեցան իրենց մերձաւոր պէյերը
հնազանդեցնելու, երբեմն յաջող երբեմն ձախող բաղ-
դով: Սախէն գնդապետը որ Բեհբուդովի տեղը Ախլը-
ցխայի վրայ հրամանատար դրուէր էր, ուղեւորով Աճա-
րաց վրայ դիմել և զԱհմէտ-պէյը նուաճել, կիրճերուն
մէջ բռնուեցու և վեց ժամ պատերազմով շատ մարդ
կորսնցուց և յետ մեծ վնասներու կրկին դարձաւ յԱ-
խլըցխա Օգոստոս 28 ին:

Փասքեիչ, ձմեռուան մօտենալով, երբ կը պատրաս-

տուէր Վրաստան քաշուիլ, լսեց որ նոր սէրասքէրը Քիւրաեքը և Լազերը ոտք հանելով՝ նոր արշաւանքի մը կը պատրաստուի. 5,000 էն աւելի Լազ Բաբերդի մէջ ժողվուեր էին նոյնչափ մ'ալ 'ի Զիֆդէք, և Վանի փաշան սկսեր էր արդէն Թշնամու(թիւն)ը ընդդէմ Միք-լաչէվսքիի բանակին: Փասքէիչ դեռ ձմեռը չմտած ամենակարևոր դատեցաւ նուաճել Լազիստանի մայրաքաղաքը՝ Ղիսաբերդ, և երկու սիւնակ բաժնելով բանակը Պօտինկին և Կուլիէնշմիտ զօրավարաց առաջնորդութեամբ չուեց Բաբերդի վրայ Ճորոխի քովէն, և ամեն ջանք ըրաւ սէրասքէրի միութիւնը արգելուլ Լազերուն հետ: Որչափ կը մօտենար Բաբերդի՝ Լազերուն գունդերը իրենց ճամբարը Թողլով դէպ 'ի Բաբերդ կը քաշուէին, և հոն միացան Տաճկաց ու Հայոց հետ: Փասքէիչ քաղքին քով հասնելով մէկէն յարձակմունքը պատուիրեց, և Մուրավիէֆ ահաւոր կրակ մը սկսաւ Թափել Լազերուն վրայ, որոնք սակայն ընդդիմացան. և իրենց կորովութեամբ եօթն անգամ վանեցին Ռուսները և անոնցմէ բազմաթիւ մարդ սպաննեցին: Այն ատեն Փասքէիչ մտածեց Ճորոխի ընթացքը դարձնել, դաշտերը ջրով լեցուեցան աւազանի պէս. և վերջին անգամ Լազերուն հետ կռուելու ժամանակ Ռուսք փախուստ ձեացուցին և Բաբերդցիք երկու ժամ զիրենք հալածեցին: Բայց երբ Ռուսք ետ դառնալով սկսան վրանին կրակ Թափել, Բաբերդցիք ստիպուեցան ետ դառնալ և դաշտերը ջրով լի գտնալով մեծապէս շուարեցան: Մաս մը դէպ 'ի Սպերի ճամբան դիմեց, ուրիշ գունդեր ալ Ճորոխի կամրջին վրայ մոլեգնութեամբ կռուեցան ուր 400 քիւրտ մեռան, և 156 Հայք:

Ռուսք գունդեր զրկեր էին Ղիսաբերդ 'ի Թիկանց ալ ումբակոծելու, այսպէս կրակը երկու կողմանէ սկսաւ քաղքին վրայ տեղալ:

Արդէն քաղքին մէջ ալ հրդեհը սկսեր էր, շատ տուներ մոխիր դարձեր էին, բնակիչք և զինուորք հաւասարապէս կը փախչէին, և Փասքէիչ յաղթանակաւ ներս կը մտնար: Սէրասքէրը օգնութեան հասնելով

10,000 հոգւով մեծ ցաւով յետս ընկրկեցաւ 'ի Բաւլահոռ, և աւելի մեծ եղաւ ցաւը այս անօգուտ արիւնհեղութեան համար, վասն զի քանի մը օրուընէ 'ի վեր լսեր էր երկուց Տէրութեանց մէջ հաշտութիւնը յԱդրիանուպօլիս (1):

13. ԱԴՐԻԱՆՈՒԹՈՒՆՈՅ ՀԱՇՏՈՒԹԻՒՆԸ : — Տիպիչ Ասպալգանսքի երկու նուիրակ զրկեր էր, մին ծովով, միւսը ցամաքով առ Փասքէիչ, իմացնելու Ադրիանուպօլսոյ հաշտութիւնը և միանգամայն պատուիրելու որ ամենայն թշնամութիւնք դադրին: Սակայն Տրապիզոնի փաշան ծովու նուիրակին չէր թողուցած յառաջել դէպ 'ի բանակը, մինչև որ հասաւ նաև ցամաքային նուիրակը Բարձրագոյն Դրան պնդագետականով և անգղիացի թարգմանով: Այն ատեն սէրասքէրը, զայն նուիրակով մը իմացուց Փասքէիչի, և սա զրկեց օսմանեան բանակը իր առաջին թարգմանը. և ահա հարիւր մէկ թնդանօթի հարուածք աւետեցին երկու բանակաց ցանկացեալ հաշտութիւնը: Փասքէիչ յետ իր գունդերուն ուրախակցութիւն ընելու՝ հրամայեց չուել 'ի Կարին, և ամեն զօրապետաց հրաման զրկուեցաւ թշնամութիւնքը դադրեցնելու: Բաբերդի կռուոյն մէջ բռնուած գերիները ազատ ձգուեցան. Փասքէիչ ալ բնակ-

(1) « Մտեալ Փասքէիչ 'ի Բաբերդ, յաւել ևս կոտորել ըզկորովի բնակիչս քաղաքին 'ի Հայոց և 'ի Տաճկաց, առնուլ կամեցեալ զվրէժ կոտորածի զօրաց իւրոց, զոր նոքա կոտորեցին: Իսկ 'ի Հայոց բնակելոց 'ի Բաբերդ՝ մեռան 'ի մրցմունս անդ պատերազմաց 1011 անձինք, և 'ի քրտաց և 'ի տաճկաց 1,500: Իսկ 'ի Ռուսաց առաւել քան 44,000 հոգիս: Պէրպերեան Պամ. Հայոց. ԳԼ. Խ: Իսկ Ռուսաց պաշտօնական գրութիւնք, իրենց կորուստը կը դնեն 100 հոգի յորս 3 սպայք և 7 վիրաւորք: Իսկ թշնամոյնը 6 թնդանօթ, 12 դրօշ, 1,236 գերի և 700 մեռեալք: Եւրոպացիներ կը հանդիպինք յետին պատերազմաց մէջ ալ. և նշանաւոր գրիչ մը, Արտահանի առման վրայ խօսելով 'ի Լորիս-Մէլիքօֆէ հայկազն կտրիճ զօրավարէն (1877 Մայիս 17) և իրաքանչիւր կողման կորստեան վրայ խօսելով կը յաւելու Ռուսաց համար որ « ստեպ պիտի տեսնանք թէ ինչ խնամքով կը նուազեցնեն Ռուսք իրենց մեռելոց թիւը պաշտօնական յարաբերութեանց մէջ »:

չաց պաշար և դրամ՝ բաժնեց, և յետ հասնելու Հոկտեմբեր 4ին՝ ի Կարին, անտի ճամբայ ելաւ հրթալու ի վրաստան իր վարչութեան գաւառները: Ճամբան ընդունեցաւ ի Նիկողայոս կայսերէ մարաջախտութեան գաւազանը և շատ մը մաղթանքներ. իր մեկնելովն բազմաթիւ քրիստոնեայ ընտանիքներ գաղթեցան ի Ռուսահայս:

Ադրիանուպօլսոյ դաշամբք Ռուսաստան կը շահէր յԱսիա՝ զԱնափա, Փոթի, Ախլցխա, Ազլոր և Ախալքալաք. բայց ասոնցմէ աւելի՝ բարոյական ոյժ մը և փորձ զինուորութիւն մը:

1819 14. ՏԻԻՋԵԱՆՑ ԱՋԳԱՏՈՂԾԸ: — Դեռ այս դէպքերը չպատահած յԵւրոպէ և յԱսիա, օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ աղետալի պատահար մը մեծ ցաւ կը պատճառէր թէ մայրաքաղաքին բնակչաց և թէ բոլոր Հոյ ազգին, և զոր իսպառ չխարենալով լռել, համառօտիւ մը գոնեայ յիշենք զայն:

Տիւզլան ընտանիքը արդէն առջի թագաւորաց ժամանակ նշանաւոր, Սուլթան Մահմուտի միջոց առհասարակ ամենուն սիրելի և միանգամայն անուանի գերդաստան մը դարձեր էր: Երբ 1813ին վախճանեցաւ Յովհաննէս չէլէպին, որ էր տեսուչ փողերանոցին և ոսկերիչ թագաւորին և արքունեաց, արքունի նոր հրովարտակով մը փողերանոցին տեսչութիւնը յանձնուեցաւ իր մեծ տղուն՝ Գրիգոր չէլէպին, իսկ ոսկերչութիւնը երկրորդ որդւոյն՝ Սարգիս չէլէպին: Դարձեալ թէ փողերանոցին և թէ սեղանաւորութեան միւս պաշտօնները մէջերնին բաժնած էին միւս եղբարքը Կարապետ, Միքայէլ, Յակոբ և Պօղոս, և երկու հօրեղբորորդիքը Յարութիւն և Մկրտիչ: Երկու մեծ եղբարք փողերանոցին մէջ շատ կարգադրութիւններ ըրին, և յԵւրոպա ազգային անձինքներ զրկեցին որ երթան հոն փողերանոցներուն մեքենաները դիտեն և ըստ այնմ չինել տան ի Կ. Պօլիս: Իրենց այս յարաբերութիւնը Եւրոպիոյ հետ՝ աւելի գրգռեց տաճիկ համարակալաց նախանձը, որոնք արդէն շատոնց խոժոռ աչքով կը դի-

տէին թագաւորին սէրը և համարմունքը քրիստոնեայ գերդաստանի մը վրայ : Փռութով ամբաստանուեցան իբրու թէ ստակ կ'անցնեն յԵւրոպա գողնալով թագաւորին անձնական գանձէն : Բայց մեծ համարակալը Խպրահիմ Սադիմ էֆէնտի, անհիմն ցուցուց այս ամբաստանութիւնքը և գովեց Տիւզեանց ջանքը և կարգադրութիւնքը փողերանոցին մէջ : Սուլթան Մահմաւտ մեծապէս ուրախացաւ և 'ի նշան սիրոյն խիւս հագցուց սամոյր մուշտակաւ, զոր միայն Ուլահ-Պուղտանի պէյերը կրնային կրել և հրամայեց անոնց պէս ձիով երթալու Ժամանակնին, առջնէն խալիլէն-թոթուտանել և մասնաւոր հրովարտակաւ փառաւորեց բովանդակ Տիւզեանց զարմը : Այս նոր պատիւները և իրենց թագաւորին հետ ունեցած համարձակութիւնը աւելի գրգռեցին իրենց թշնամեաց նախանձը, որոնք դժբաղդաբար ամենն ալ տաճիկ չէին ազգաւ, սակայն իրենց գլուխ անցած էր թագաւորին առաջին պաշտօնեայն Հալէթ էֆէնտի. որ երբ Յակօթ չէլէպին Բարիզ գացած էր ուսմունք և մանրանկար սորվելու, Հալէթայն միջոցին Բարձրագոյն Իրան դեսպան ըլլալով և իր վառնած ստակին համար կարօտութեան մէջ գտնուելով, շատ անգամ Տիւզեան չէլէպիներուն դիմած էր և մեծամեծ գումարներ պարտք առած էր : Յետոյ դառնալով 'ի Կ. Պօլիս բնաւ փոյթ չէր ըներ վճարելու, և արտաքին մատրմութեամբ մը և խաբէութեամբ անոնց կորուստը դարանելով կ'ուզէր պարտքերէն ազատիլ : Հալէթ այս հնարից մէջ էր երբ Տիւզեանց ձեռաց ներքեւ եղող անձ մը, որուն անունը լաւ կ'ըլլար թէ իսպառլուկէր թէ յիշատակաց և թէ պատմութեան մէջ, մախալով Տիւզեանց և մասնաւորապէս Մկրտիչ չէլէպին իրենց հօրեղբորորդւոյն դէմ, գնաց առ Հալէթ էֆէնտին և իմացուց իրեն թէ Տիւզեանք փողերանոցին յանձնուած դրամագլխէն ստակ առած են, և Հալէթ ալ լուր տուաւ Սուլթան Մահմաւտի որ Տիւզեանք փողերանոցին գանձը վառնած են : Փռութով հրամայուեցաւ որ հաշիւ տեսնուի և որովհետեւ փողերանոցին ընդ-

հանուր գլխաւորը Ապտրահման էֆէնտին էր, որ Տիւղեանց մեծ բարեկամ էր, անոր համար Հալէթ նախ զայն փոխել տուաւ և Տիւղեանց թշնամի գլխաւոր մը դրաւ :

Նոր ոստիկանը, ըստ սովորութեան, պաշտօնին մէջ մտած օրը ուզեց տեսնալ գանձուհի հաշիւը, զոր Տիւղեանք արդէն պատրաստեր էին և իրեն ներկայացուցին : Բայց զարմացած մնացին երբ անիկայ պատասխանեց որ « Սուլթանը պարզ թղթով մը գոհ չըլլար, հապա անմիջապէս արծաթ ստակով կը պահանջէ ձեզ յանձնուած գրամագլուխը » : Արդ Տիւղեանց յանձնուած գրամագլուխը՝ որով գրամ կը տպէին, գրեթէ 25 միլիոնի կ'ելլար թող ուրիշ Սուլթանին աւանդները : Բայց որովհետեւ՝ իրենք սեղանաւորութիւն կ'ընէին, յայտնի է որ այս գումարը ցրուած էր զանազան տեղեր յԵւրոպա, մասնաւորապէս յԱնգղիա, և 'ի Գաղղիա, և քիչ ժամանակուան մէջ անկարելի էր ժողովուել կամ գոցել վարկերը և վճարմունքը պահանջել դեռ ժամանակը չլրացած : Տիւղեանք այս բանիս վրայ տագնապած Հալէթի ինկան, որ իր խաբեքայ բարութքը զիրենք պատրեց ըսելով որ ինքը ամեն բան կը յարմարցնէ Սուլթանին հետ :

Ոստիկանը ամեն օր այց կ'ելլար փողերանոցին և ըստ սովորութեան հարկ էր որ ինքը նախ ելլար դուրս որպէս զի յետոյ միւսներն ալ ելլային, աներնին երթալու : Ուրբաթ օր մը սովորականէն չորս ժամ աւելի մնաց ներսը, և երբ մեկնելու ժամանակ, դրան դիմաց ամենքը ժողուած էին յարգանքնին ընելու, դարձաւ Տիւղեանց և « Սուլթանը կը հրամայէ, ըսաւ, որ փողերանոցէն չմեկնիք » : Այս ըսելով ձին մտրակեց հեռացաւ :

Աւելորդ է նկարագրել երկու եղբարց վիշտը, ինչպէս նաև ընտանեաց տագնապը ամբողջ այն գիշերը : Երկրորդ օրը Միքայէլ՝ Եղբայրնին խնդիրը իմանալու համար Հալէթին դիմեց և այն ատեն իմացաւ որ բարեկամ կարծածնին էր խորխորատ փորողը : Ոստիկանը անորոշ կերպով քանի մ'օր թողուց որ կարճնան վը-

ճարել: Շուտ մը Անկիւրիոյ և Կ. Պօլսոյ սեղանաւորաց
գրեցին. Ժողով մը գումարուեցաւ և քիչ օրուան մէջ
կարելի էր պահանջեալ գումարը գտնել, եթէ, ցաւա-
լի է ըսել սակայն ճշմարտութիւնն ալ բոլորովին ծած-
կել անհնար է, եթէ չգտնուէին ազգին մէջ՝ այնպիսի
անձինք, որոնք Տիւզեանց մեծութեանը և պատուոյն կը
մախային: Երբ Տիւզեանք չկրցան գտնալ պահանջեալ
գրամը, այն ատեն Հալէթ շուտով Սուլթանին դիմաց
ելաւ և ստոյգ ցուցուց իր կասկածները, և ամեն ճարտա-
րութիւն թափեց մինչև որ բռնի Սուլթան Մահմու-
տի բերնէն բոլոր Տիւզեանց և մերձաւորաց բռնուելու
հրամանը առաւ: Արդէն երկուքը բռնուած էին, և
ահա գիշեր մը Պօստանձը պաշին զինուորներով Տիւ-
զեանց պալատը կը մտնայ, սարսափած կանսլքը և
տղայքը կը Ժողովուէ, ընդ ամենը 18 հոգի, և ամեն բա-
նէ զուրկ նաւակի մը մէջ դնելով Հայոց պատրիար-
քարանը կը յուղարկէ, որոնք ամենայն համբերու-
թեամբ կը տանին այսպիսի անտանելի հալածանաց.
մտածելով որ իրենց ամուսինքը թաց և մթին տեղեր գո-
ցուեր են ուրիշ 80 բարեկամաց հետ: Իսկ պալատան
կահ կարասիքը, ամեն զարդերը, ճոխութիւնք, եւրո-
պական ամենէն ճարտարարուեստ ձեռագործք՝ յափըշ-
տակուեցան, պալատին մերկ կողոպուտ դարձաւ, ո-
րուն միայն կահ կարասիքը և տիկնայց դահարները կ'ար-
ժէր, կ'ըսեն, 80 հազար քսակ կամ 40 միլիոն զուրուշ,
որոնք որդւոց որդի անցեր էին:

Քիչ օր վերջը պալատը զինուելու ժամանակ տե-
սան որ պալատան մէջ մատուռ ունէին. արդ կրօնական
ուրիշ դառն յիշատակաց պարագայով մը չէին կըր-
նար առանձին եկեղեցի ունենալ:

Հալէթ այս պարագայն իրեն միջոց առաւ անոնց
դատակնիքը առնելու թագաւորին ձեռքէն, և թէպէտ
Տիւզեանց աճրդի հանուած կահ կարասիքը գրամագը-
լէն աւելի էր, ինչպէս վերը ըսինք, սակայն Հալէթ ամեն
ջանք ըրաւ մինչև թագաւորը յոչ կամս անոնց մա-
հուանը վճիռը տուաւ, թէպէտ քիչ ժամ վերջը զջնաց

մեծապէս 'ւ մարդ հասուց, կ'ըսեն, հրամանը ետ առնելու, բայց 'ի զուր:

Այս միջոցիս երեք եղբարք և մէկ եղբորորդինին համբերութեամբ կը տանէին դառն բանտի մը նեղութեանց. շատ անգամ քան զբանտն աւելի ծանր կ'ըլլար իրենց ընտանեաց վրայ լսածնին: Տխուր էին ամենքն և կեանքերնէն յուսահատած, միայն Սարգիս չէլէպին աժխոյժ և եռանդուն բնութեամբը, դեռ կենաց և ընտանեկան քաղցրութենէ յափշտակուած՝ չէր կրնար դիմացը երևակայել զմահ, կը կարծէր որ աքսորով մը ամեն բան կը լմննայ: Ընդհակառակն հօրէղբորորդինին Մկրտիչ չէլէպին, բանտին խոր անկիւն մը ինկած յարդի վրայ, բնաւ չէր մխիթարուեր: Առաւօտ մը յանկարծ դռները բացուեցան, ներս մտաւ Պօստանձի պաշին և խրախուսանօք մը կարդաց իրենց այս վճիռը որ « Գրիգոր և Սարգիս պիտի աքսորուին Արշիպեղաֆոսի կղզւոյ մը մէջ, Միքայէլ և Մկրտիչ Փոքր Ասիա »:

Սեփ ուրախութիւն ծագեցաւ ամենուն սիրտը և թէպէտ պիտի զատուէին եղբարք մէկմէկէ, բայց գոնեայ յոյս կար օր մը մէկզմէկ տեսնելու: Առտուն կանոնաւ եկան առին զԳրիգոր և զՍարգիս չէլէպիները ըսելով որ պիտի փողերանոց տանին հաշիւնին գոցելու համար. հազիւ հասան փողերանոցին քովի հրապարակը, որուն մէջտեղ ամենամեծ սոսի մը կար, անոր ետեւը պահուած դահիճ մը գուրս ելաւ որ երկու եղբարց ձեռքերը բռնելով, տարաւ դէպ 'ի արքունեաց

18 Հոկտ.

դռուը, և հոն զարկին կտրեցին նախ Գրիգոր չէլէպիին գլուխը, իսկ Սարգիս որովհետեւ կտրիճ էր և արիասիրտ 'ի սկզբան չէր ուզած կապուիլ և չոգիլ, սակայն յորդորուած եղբորմէն նմանելու Փրկչին, յետ անոր գլխատման՝ ինքն ալ գլուխը կ'ընծայէ... Գլուխնին դրան երկու կողմի խոռոչներուն մէջ կը գնեն, ուր սովորաբար պէյերուն և մեծամեծներուն գլուխները կը դրուէին, և իրենց վճիռն ալ առջևնին կախած, որուն մէջ կը գրէր թէ իրենց տունը եկեղեցի չինելնուն համար, և փողերանոցի գանձէն 24 հազար

քսակ (որ կ'ընէ 120 միլիոն ղուռուշ) գողնալնուն համար պատժուեալ էին. մինչ պէտք եղածը 8 հազար քսակ էր:

Իսկ միւս երկու սեպուհները Միքայէլ և Մկրտիչ, Պոստանձի պաշին կ'առնու և տանի յԵնիգիւղ, Տիւզեանց ամարաստունը և հոն ինքն ալ յոչ կ'աճն և բռնադատեալ 'ի պաշտօնէն, մէկը 'ի նաւարանն և միւսը պարտիզին մը կ'ախել կուտայ: Քիչ օր վերջը այս Պոստանձի պաշին որ Ապտուլահ կը կոչուէր, ծովակալ կ'անուանուի, և մեծապէս զայրացեալ Տիւզեանց մահուան վրայ, ոխերիմ թշնամի կը դառնայ Հալէթի:

Այս աղետալի արկածից ժամանակ Յակոբ չէլէպին Արշիպեղազոսի կղզիները պտըտելու ելած էր մասնաւոր նաւով մը: Իրեն ալ հրաման ղրկուեցաւ որ փութով դառնայ 'ի Կ. Պօլիս: Յակոբ չէլէպին որ 'ի Ձէա կը գտնուէր, ընդունեցաւ հրովարտակը, համբուրեց զայն, ճակտին վրայ դրաւ, և փութով նաւ մտաւ դառնալու: Հալէթ որ միտքը դրեր էր փճացնել բոլոր Տիւզեանց ընտանիքը, զՅակոբ չէլէպին ալ ամբաստանեց իբր ապստամբութիւն փորձող մը 'ի Ձէա: Սակայն Ապտուլահ ծովակալը պատմելով սեպհին մեկէն թագաւորին հրովարտակը համբուրելը, Հալէթին ստութիւնը յերեւան ելաւ. Տիւզեան եղբարք աքսորուեցան միայն, և այն ատեն Ապտուլահ խրախուսուեցաւ ամբաստանելու զՀալէթ և անոր բոլոր նենգութիւնները մէջ տեղ հանելու: Սուլթան Մահմուտ կը ձգէ պաշտօնէն զՀալէթ, զինքը կ'աքսորէ 'ի Ղոնիա և իր տեղը կ'անուանէ վեզիր զԱպտուլահ: Հազիւ Հալէթ ճամբայ ելած էր գտնուեցաւ իր տանը մէջ իր գզըրոցը, յորում կային իր թղթերը և երկու ծրար ազնիւ, յակինթ զօրս թագաւորը տուած էր յանձնելու Սարգիս չէլէպին, իրեն թրի երախակալ մը շինելու համար, և զոր Հալէթ քովը պահելով, ստեպ զՍարգիս չէլէպին իբր գանդաղկոտ ամբաստաններ էր: Այս բանիս վրայ Սուլթան Մահմուտ զայրացած, հրաման կուտայ երթալ զինքը սպաննելու, և հազիւ Ղոնիա հասած էր, հոն բաղնիքին մէջ զինքը խղճեցին և գլուխը բերուեցաւ 'ի Կ.

Պօլիս, որ Սուլթան Մահմուտի հրամանով Ղալաթայի աղբանոցը նետուեցաւ : Նոյն վիճակը ունեցաւ նաև Իսխէլ հրեայ սեղանաւորը, որ Հալէթի չարութեանց դործակից էր, և երկուքին ստացուածքն ալ արքունիք գրաւեցան :

Յետ երկուց ամաց երբ Տիւզեան եղբարք ետ եկան աքսորէն, Պէզճեան Յարութիւնը Տէրութենէն առաւ Տիւզեանց ծովանիստ տունը 'ի Քուռուչէշմէ, և տուաւ դարձեալ իրենց որ բնակին. և ամսական եկամուտ մը կապուեցաւ իրենց : Այսպէս Յակոբ, Կարապետ և Պօղոս չէլէպիները իրենց քոյրերով առանձին կենօք կ'ապրէին, մինչև որ երբ Պէզճեան Յարութիւնը հիւանդացաւ և Սուլթանը զինքը տեսնալու եկաւ, այն ատեն խնդրեց թագաւորէն որ իր մեռնելէն ետքը փողերանոցը յանձնէ Յակոբ չէլէպիին և իր ընտանի ծառային Քիւչիւք Յարութեան : Իր մահուանէն վերջը Սուլթան Մահմուտ միայն զՅակոբ չէլէպիին կանչեց և զինքը Տեսուչ դրաւ փողերանոցին և իր անձնական եկամտից սեղանաւոր, և իրեն ոսկերիչ դրաւ անոր եղբայրը Պօղոս չէլէպին : Այսպէս Տիւզեան դերդաստանը նորէն սկսաւ առաջ երթալ մինչև ցամա 1847, յորում Յակոբ չէլէպին Ազգին մէջ ամենուն սիրելի իշխանը, և հայկական Մեկենասը, ծանր հիւանդանալով, բռնագատուեցաւ յիտալիա դիմել և հասնելով 'ի Վիէննա, յանկարծակի վախճանեցաւ սրտի կաթուածով. որուն մահը լացին ոչ իր բարեկամքը և բարերարեալքը միայն, այլ և բոլոր Ազգը և օտարազգիք :

Յակոբ չէլէպին վեց զաւակ թողուց, երեքը մանչ և երեքը աղջիկ : Փողերանոցին կառավարութեանը յաջորդեց իր հանգուցեալ Սարգիս եղբոր միակ որդին Միհրան պէյը. իսկ թագաւորին անձնական սեղանաւորութիւնը տրուեցաւ Յակոբ չէլէպիի մեծ տղուն, Օննիկ պէյի, և կրօնական մտից սեղանաւորութիւնը երկրորդ տղուն՝ Գրիգորի, որոնք տակաւին գեռահասակ ըլլալով իրենց հօրեղբայրը Պօղոս չէլէպին վերակացու գրուեցաւ : Յակոբ չէլէպիին վեց տղոցմէ 2 մանչ և 2 աղջիկ մեռան, և միայն մնացին Օննիկ կամ Յով-

Հաննէս պէյը որ 1878 ին հրաժարեցաւ իր սեղանաւորութենէն, և դուստր մը՝ Տիրուհի: 1880 ին ալ փողերանոցի վարչութեան պաշտօնէն հրաժարեցաւ Միհրան պէյը և իր տեղը անցաւ, առ ժամն, տաճիկ պաշտօնակալ մը: Այսպէս դադրեցան ներկայիս Տիւզեանց իբր հարիւր տարուան ծառայութիւնքը օսմանեան Պետութեան մեծամեծ պաշտամանց մէջ:

Գ Լ Ո Ւ Խ ԺԴ

Յեղափոխուած իւն Յուլիսի ի Գաղղիա

1. Մարդիկնաք Պաշտօնարանին տկարանայր և անկումը: — 2. Փոյիկնաք պաշտօնարանը. — Այս պաշտօնարանիս դէմ տժգոհութիւնք: — 3. Աձերի կտուոյն պատձաւը. — Պատրաստութիւնք. — Պորմոն սպարապետ. — Տերութեանց միջամտութիւնք. — Բանակը ձամբայ կ'ելլէ. — Խորհրդարանին լուծուիլը: — 4. Բանակը յԱձերի. — Սղասօք տափարակին կշիւը. — Սուրբանիկ բերդին անկումը: — 5. Նուաձումն Աձերիի: — 6. Նոր ընտրութիւնք. — Պետական հարուած. — 7. Յուլիսի հրամանները: — 8. Բարիգոն մէջ յոգմունքք. — Յուլիս 26, 27, 28. — Լրագրաց բողոքք. — Մարմնի պաշտօնը. — Աշխատաւորաց շփոթութիւնը: — Պատենէ փողոցներուն մէջ: — 9. Առումն Լուվրի, Դիշյլլրիի և Արքեպիսկոպոսարանին. — Մորդըմար պաշտօնարան. — Օտէանի դռքսը. — Օթէլ տը վիլ: — 10. Կարոյոսի և իր սրդւոյն քաղաւորութենէ հրաժարելը. — Ռամպուիյէի արշաւանքք. — Կարոյոս յԱնգղիա. — 11. Արդիւնք վերանորոգութեան:

1. ՄԱՐԴԻԿՆԱՔ ՊԱՇՏՈՆԱՐԱՆԻՆ ՏԿԱՐԱՆԱՅՐ ԵՒ ԱՆ. ԿՈՒՄՐԸ: — Կարողոս Ժ. 'ի սկզբանէ սիրով չէր ընդունած Մարգինեաք Պաշտօնարանը. Էրթալով իր անվստահու. Թիւնը շառացաւ և յայտնապէս կը տեսնուէր Թագաւո.

րին և Պաշտօնարանին մէջ եղած տարաձայնութիւնը: Մարգինեաք բոլորովին ազատականաց կողմն ալ չըլլալով, անոնցմէ ալ հակառակութիւն կը գտնէր: 1829 ին նիստերուն մէջ, ամենայն առաջարկութիւնք մեծ վէճերու նիւթ եղան: Երկու անգամ խորհրդարանին նախագահ ընտրուեր էր Ռուայէ Գոլար ընդդէմ Պաշտօնարանի առաջարկածին: Գաւառաց վարչութեան վերաբերեալ օրէնք մը առաջարկած էր Պաշտօնարանը, ստիպուեցաւ ետ առնելու: Մարգինեաք իր գիւթիչ ճարտասանութեամբ հանգերձ չկրցաւ շահիլ զխորհրդարանը. թէ աջակողմեանք և թէ ազատականք զանազան նպատակաւ գոհ չէին: Կարողոս Ժ. այս հակառակութիւնը գոհ սրտով կը գիտէր, յուսալով որ այս իրեն անսիրելի Պաշտօնարանին վերջը հասած է. և խորհրդարանին նոյն տարուան գոցուելէն քիչ օր վերջը լրագիրք կը ծանուցանէին որ իշխանն Փոլինեաք՝ Կարողոսի մտերիմը, Լոնտրայի գեսպանութենէն Բարիզ կանչուեր էր: Ստոյգ էր լուրը, բայց ոչ թէ իրեն պիտի յանձնուէր Պաշտօնարանը կազմելու հոգը. վասն զի գեռ չհասած, արդէն Կարողոս Ժ. կազմեր էր զայն իր կողմի անձանց. մէ, որոնց թուոյն մէջ էր նաև Փոլինեաք (1):

Երկրորդ օրը Մարգինեաք և իր պաշտօնակիցքը լսեցին նոր Պաշտօնարանին կազմուելը և ապշեցան: Սակայն Կարողոս Ժ. զիրենք մխիթարելու համար ումանց թռչակ կապեց ումանց ալ պատիւներ տուաւ:

2. ՓՈԼԻՆԵԱՔ ՊԱՇՏՕՆԱՐԱՆԸ. — ԱՅՍ ՊԱՇՏՕՆԱՐԱՆԻՍ ԴԵՄ ՏԺԳՈՂՈՒԹԻՒՆՔ: — Օգոստոսի 9 ին Մոնիդէօռը կը հրատարակէր նոր պաշտօնէից անուանքը, որոնց մէջ նշանաւորքն էին, Փոլինեաք՝ Արտաքին գործոց պաշտօնեայ. Պուրմոն՝ Ուլթերլուի գասալիքը՝ պաշտօնեայ Պատերազմի. Տըլա Պուրտոնէ կոմսը՝ Ներ-

1829

(1) Այս այն հռչականունն փոլինեաքն էր որուն մայրը Մարի Աթուանէթի մտերիմ տիկնացմէ էր. ինքն ալ գաղթելոց գըլխաւորներէն մէկն էր. գտնուեցաւ Գատուտալի գաւոյն մէջ որուն ներք յետոյ Նարոլէոն. ծայրայեղ թագաւորական և ատեցող ազատական գաղափարաց:

քին գործոց, որ 15 տարուէն է 'ի վեր մեծ անուն հանած էր իր եռասնգուն ատենախօսութեամբքը . սակայն որչափ ալ կտրիճ ճարտասան, այնքան անհաստատ իր որոշողութեանց մէջ: Եւ երբ Պաշտօնարանին գլուխ մը դնելու խնդիրը ելաւ, չուզելով ոչ ինքը ընտրուիլ և ոչ իրմէ վեր գլուխ մը ունենալ, հրաժարեցաւ պաշտօնէութենէն:

Նոր ընտրուած պաշտօնէից անունը տարածուելուն պէս թէ Բարիզցիք և թէ գաւառները մեծապէս զայրացան: Շատերը դեռ առանց արգիւնք մը տեսնելու իրենց բարձր պաշտօններէն հրաժարեցան, ինչպէս Վիլմէն, Շաթոպրիան, Կիզոյ, Պէնժամէն Գոնսգան: Դիէր դեռ պատանի, և Պէռդէն՝ Ժուռնալ տէ Տէպայի խմբագիրը կրակոս յօգուածներով յայտնի ըրին իրենց արհամարհութիւնը առ Պաշտօնարանը: Եւ թէպէտ Դատաստանարանը այս բանիս համար զՊէռդէն 5 առիւթս բանտի դատաւարտեց, սակայն անիկայ արքունի ատենին բողոքելով, անսպարտ արձկուեցաւ: Կարողոս Ժ. բարկացաւ այս արձակման վրայ, զոր Ժողովուրդն ալ ծափահարեր էր: Ժողովրդեան զգացմունքը աւելի յայտնուեցաւ քիչ վերջը Լաֆայէթի ճամբորդութեան միջոց գաւառաց մէջ, ուր ամեն տեղ շքեղ ընդունելութիւն և լուսաւորութիւններ գտաւ, մանաւանդ 'ի Լիոն:

1850
2 Մարտ

Խորհրդարանի բացուելուն՝ Կարողոս Ժ. այս շարժմանց վրայ յայտնեց իր ամբողջութիւնը, մինչև սպառնացաւ նաև անոնց, որոնք կ'ուզէին իր կամաց դէմ դնել: Խորհրդարանը յանձնաժողովոյ մը յանձնեց պատասխանը գրելու, որուն մեծ մասը ազատականացմէ էր: Այս պատասխանին մէջ յետ յայտնելու իրենց յարգանքը առ Թագաւորը, կ'աւելցնէին՝ որ ըստ սահմանադրութեան՝ երկիրը իրաւունք ունէր հասարակաց շահուն որոշողութեանց մէջ մաս ունենալու ընդ վարչութեան. արդ «այս միաբանութիւնը չկար»: Երբ այս պատասխանը խորհրդարանին մէջ կարդացուեցաւ, աջակողմեանք շատ դէմ կեցան և օրերով տևեց

վէճը: Մարդին¹ աք իսկ կ'ուզէր որ մեղմացունին բացա-
տրութիւնք. սակայն ազատականք կիզոյի բերնով յանձն
չառին իմաստը փոխել: Խնդիրը քուէարկութեան ելաւ
և պատասխանը ընդունելի եղաւ 221 քուէով ընդ-
դէմ 181 ի:

Կարողոս Ժ. իմացաւ որ հակառակութիւնը ոչ էր
ընդդէմ խորհրդարանին, այլ ընդդէմ Թագաւորու-
թեան: Եւ Թէպէտ պատասխանը դեռ իրեն դիմաց չէր
կարդացուած, պաշտօնէից առանձին խորհրդակցու-
թեամբ միտքը հաստատեց խորհրդարանը ցրուելու և
Ժողովուելու զայն Սեպտեմբեր 3 ին: Մարտի 18 ին երես-
փոխանք ներկայացան. Նախագահը Ռուայէ Գոլար 1830
կարդաց պատասխանը, զոր Կարողոս Ժ. վէհանձնու-
թեամբ մը մտիկ ընելէն վերջը, յարմար պատասխանով
մը զիրենք ճամբեց: Երկրորդ օրը Տը Մոնպէլ պաշտօ-
նեայն խորհրդարանին մէջ կարդաց որ Թագաւորը նիս-
տերը կ'ուշացնէր մինչև Սեպտեմբեր 3: Այս անակըն-
կալ լրոյն վրայ մեծ չփոթութիւն ծագեցաւ. ազատա-
կանք քաշուեցան տներնին և հացկերոյթներով և Ժո-
ղովակներով աւելի գրգռեցին հակառակութիւնը. ա-
ջակողմեանք ալ չգագրեցան զանոնք վատահամբաւելու
լրագիրներու մէջ:

Այս խռովութեանց միջոց էր որ Պուրմոն, Պատե- 15 Ապրիլ
րազմի պաշտօնեայն, Դուլոն գնաց, հրամանատար կե-
նալու Ալճէրի գացող բանակին:

3. ԱԼՃԵՐԻ (1) ԿՈՒՌՈՅ ՊԱՏՃԱՌԸ. — ՊՈՒՐՄՈՆ ՍԱՊ-
ՐԱՊԵՑ. — ՏԵՐՈՒԹԵԱՆՑ ՄԻՋԱՄՏՈՒԹԻՒՆԸ. — ԲԱՆԱԿԸ
ՃԱՄԲԱՅ՝ ԵԼԼԱՑ. — ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻՆ ԼՈՒԾՈՒԻԼԸ. — Գաղ-
ղիա 1450 էն 'ի վեր բուստի որսորդութեան համար Ա-
րաբացւոցմէ Պոն գաւառին մէջ մէկ քանի նաւահան-
գիստ վարձած էր: Սակայն Տէյերը ստէպ կը նեղէին
զԳաղղիացիս աւելի դրամ պահանջելով: Ինչպէս նաեւ
այս Ժամանակիս Տէյը ոչ միայն աւելի դրամ կ'ուզէր

(1) Ալճէրի Արեւելեայց Ճեզայր կոչածն է. սակայն մենք այս
երկրորդ անուամբ միայն զմայրաքաղաքը նշանակեցինք, ալիսար-
հին տալով միշտ Ալճէրի անունը:

այլ կը պահանջէր նաև որ ալճէրիացի հպատակաց Թըղ-
թադրամի արժէքները վճարուին: 1827 ին պայրամին
իրիկունը Տ. Տըվալ հիւպատը, Հիւսէյին Տէյին գացեր
էր տօնին առթիւ իր մաղթանքները ընելու. և երբ խօ-
սակցութիւնը առջինիւթերուն վրայ դարձաւ, Հիւսէյին
հարցուց զայրացմամբ թէ ինչո՞ւ Կարողոս Ժ. իր նամա-
կին պատասխանը կ'ուշացնէ. և երբ Հիւպատը պատաս-
խանեց. Կ'երևայ որ կարեւորութիւն չէ տուած, այն ատեն
Հիւսէյին ինքն իրմէ դուրս ելած ձեռքի հովահարով
ապտակ մը զարկաւ Հիւպատին: Փաղղիա փոխարէն մը
պահանջեց այս նախատանաց և սպառնացաւ իսկ, բայց
Հիւսէյինի հոգը չեղաւ: 1829 ին Յուլիսի Փաղղիա Տը
լա Պըրգոնիէր նաւապետը զրկեց որ խնդիրը քաղցրու-
թեամբ լմնցնէ: Սակայն Հիւսէյին խստիւ պատասխանեց
և ճամբեց զանիկայ. և երբ նաւը կը մեկնէր Ալճէրիի նա-
ւահանգստէն շատ մը թնդանօթի հարուածներ պար-
պուեցան վրան, օրոնց պատասխան չտուաւ Տը լա Պըր-
գոնիէր:

Այս կրկին նախատանաց վրայ բոլոր Փաղղիա ոտք
եղաւ և զՓողինեաք իբր անհոգ կը նախատէր: Սակայն
Պաշտօնարանը արդէն որոշեր էր պատերազմը և նա-
ւերը պատրաստուեր էին հարաւային նաւահանգստաց
մէջ, որոնց հրամանատար դրուեցաւ Տիւփէրրէ՝ Հաստ-
րակապետութեան ժամանակէն ծովային սպայ մը,
որովհետև միւս ամեն նաւապետք դժար կամ անկարելի
կը տեսնէին գունդերը ցամաք հանել յԱլճէրի, և Տիւ-
փէրրէ միայն կարելի կը դատէր: Յամաքային ընդհա-
նուր հրամանատարն էր անուամբ միայն արքայորդին,
իսկ սպարապետութիւնը խնդրողք շատ զօրավարներ
եղան, յորս կային նաև Կուվիոն տը Սէն Սիր, Մոլիդոր
և մանաւանդ Մարմոն՝ ամենն ալ կայսրութեան նշանա-
ւոր մարաջախտք: Սակայն թագաւորը Պատերազմի
պաշտօնէին աղաչանաց զիջաւ, որ էր Պուրմոն, և
իրեն շնորհեց ընդհանուր սպարապետութիւնը. Ժողո-
վուրդը որ մեծ հետաքրքրութեամբ կը սպասէր հրամա-
նատարին անուան, շատ ահաճեցաւ Պուրմոնի անուա-
նուելուն վրայ, յիշելով Ուլթէրլուի առաջին երեկոյն:

Սպանիա վախցաւ այս պատրաստութիւններէն, և փերտինանտոս է. ուղեց մասնակցիլ արշաւանքին, բայց Գաղղիա չընդունեցաւ: Անգղիա ամեն ջանք ըրաւ թէ Սուլթանին ձեռքով և թէ ուրիշ սէրութեանց միջոցով խափանել այս արշաւանքը, յորում մեծ ֆէպս կը տեսնար իր վաճառականութեան. սակայն Փոլինեաք պատասխանեց որ նախատանաց փոխարէն պահանջելու կ'երթան, որուն իրաւունք ունէին, և ոչ աշխարհակալութեան:

Մայիսի 11 ին սկսան նաւերը մտնել 37,639 զինուորք, նաւատորմիդն ալ 103 նաւէ բաղկացեալ էր: Ամենքը 25 ին Ճամբայ ելան յԱլճէրի:

1850

Իսկ արքայորդին Դուլոնէն Բարիզ դարձաւ և այն ատեն թագաւորական հրովարտակով մը լուծուեցաւ խորհրդարանը, և ընտրութեանց ժամանակ դրուեցաւ Յուլիսի 3ը:

4. ԲԱՆԱԿԸ ԱԼՃԵՐԻ Կ'ԵԼԼԱՅ. — ՍԻԱՍԷ ՏԱՓԱՐԱԿԻՆ ԿՈՒԻԸ. — ՍՈՒԼԹԱՆԻԷ ԲԵՐԴԻՆ ԱՆԿՈՒՄԸ: — Նաւատորմիդը իր Ճամբան շարունակեց դէպ յԱլճէրի: Ճամբան հանդիպեցաւ Թաքիր փաշային նաւուն, զոր Սուլթանը միջնորդութեան համար ղրկած էր. սակայն Պուրմոն չուղեց մտիկ ընել. Յունիսի 13 ին նաւերը ճէզայիրի գիմաց էին և Պէրդըզէն ընդհանուր տեղակալը երկրորդ օրը գունդերը նաւերէն դուրս հանել սկսաւ, որոնք ուրախութեամբ ցամաք կ'ելլէին գոչելով « Կեցցէ արքայ »: Պուրմոն ալ ելաւ Լովէրսոյ տեղապահին գընդերուն հետ:

Հիւսէյին իր կողմանէ ամեն պատրաստութիւն տեսած էր. իւր մեծ զօրութիւնը Սդաօէ տափարակին վրայ ժողվուած էր, ուր զանազան բերդեր շինուած էին. և զօրքն էր 50,000 մեծաւ մասամբ հեծեալք, և ընդհանուր հրամանատարն էր իր փեսայն՝ Իպրահիմ Աղա: Տեսնելով որ Գաղղիացիք իր հրացանի հարուածոց չեն պատասխաներ, համարեցաւ որ ձիաւորաց կը սպասեն, և յարմար առիթ սեպեց իր հեծեալքը Գաղղիացւոց հետևակին վրայ վազցնելու որ կոխկուտեն: Այս

հեծեալները քիչ ժամանակի մէջ Գաղղիացւոց ճակատը կտրելով հասան բանակին կեդրոնը, ուր սկսան կռուիլ սրով և սուիներով: Այն ատեն հասեր էր Պուլմոն իր գնդովը. հրամայեց որ զօրքը կռուելով, յառաջապահը առաջ քայլէ բերդերուն վրայ. առաջին խումբերը տիրացան առանց ընդդիմութեան մը Արաբացւոց լքած բերդերուն և հրանօթից: Արաբացիք տեսնալով որ Գաղղիացիք իրենց դիրքերուն կը տիրեն՝ դժուարութեամբ սկսան յետս նահանջել որ բերդերնին մօտան, սակայն մեծ զարմացմամբ տեսան որ Գաղղիացիք տիրած էին և ասդիսանդին ցիրուցան եղան: Պուլմոն առաջին յաղթութիւնը կատարեւ էր: Սակայն քիչ օր վերջը 2,000 Արաբացւոց հետ կռուի մը մէջ կորսնցուց իր Ամէտէ Պուլմոն որդին, որ բանակին կտրիճ գնդապետներէն մէկն էր:

Արաբացիք աջապարեցին իրենց ոյժը կեդրոնացնելու Սուլթանիէ բերդին մէջ որ Ճեզայիւրի դիմաց կ'էյնար և զոր կը համարին թէ Կարողոս Ե. շինած ըլլայ: Հիւսէյին անառիկ կը համարէր այս բերդս. գոնեայ հինգ վեց ամիս անվրէպ կրնար դիմանալ: Յունիս 30 ին վալլազէ զօրավարը դիմացը կը հասնի և թնգանօթները կը զեռեղէ: Ահաւոր և արիւնահեղ կռիւ մը յաջորդեց անմիջապէս. երկու կողմն ալ քաջութեամբ կռուեցան, սակայն հարկ եղաւ որ Արաբացիք բերդը թողուն. միանգամայն չուղեւով այնպիսի ամուր տեղ մը թշնամեաց յանձնել, կրակ տուին վառօդին և վայրկեան մը վերջը յետ ահաւոր երկրի ցնցման մը ուրիշ բան չէր տեսնուէր, բայց կոյտ մը քարերու, գնդակներու, փայտերու և դիականց:

Տ. ՆՈՒԱՃՈՒԾՆ ՃԵԶԱՅԻՐԻ: — Սուլթանիէ բերդին անկմամբ սարսափը տիրեց Ճեզայիւրի մէջ, Հիւսէյին բոլորովին յուսահատեցաւ և երկրորդ օրը հաշտութիւն խօսելու համար նուիրակ մը ղրկուեցաւ: Տէյը յանձն կ'առնուր ձրի շնորհէլ որսի իրաւունքը և պատեւրազմին ծախքը վճարել. սակայն Պուլմոն բնաւ պայման մը չէր ուզեր: Անգղիացւոց հիւպատը նորէն մէջ մտաւ

խնդիրը յարմարցնելու, սակայն Պուրմոն մերժեց այս միջնորդութիւնը: Վերջապէս զիջաւ որ Հիւսէյին իր բոլոր ընտանեօք և հարստութեամբք աղատ ելայ Ճէզայիրէն. իսկ ժողովրդեան, վաճառականութեան և երկրին սովորութեանց փոփոխութիւն մը չըլլայ:

Այսպէս Գաղղիացիք տիրեցին երկրի մը որ իրենց աղբիւր մ'եղաւ հարստութեան (1) և միանգամայն մեծ փառք զինուորութեան: Վերանորոգման ամենէն փառաւոր և ամենէն շքեղ արդիւնքներէն մէկն կրնայ համարուիլ:

6. ՆՈՐ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՔ. — ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՐՈՒՄԸ: — Կարողոս Ժ. կը յուսար որ այս յաղթութեանց լուրը հանգարտեցնէ ներքին կռիւները և խոնարհեցնէ իր քաղաքական հակառակորդքը. բայց անոր հակառակը եղաւ: Խորհրդարանին լուծուելէն 'ի վեր Գաղղիա խառնակութեան մէջ էր, ամենքը սկսեալ 'ի թագաւորէն կը սպասէին ընտրութեանց արդիւնքին: Պատերազմը յայտնի և որոշ էր. թագաւորը կը յուսար յաղթանակել, սակայն չկարծածը հանդիպեցաւ: Ոչ միայն առջի 221 հակառակորդքը նորէն ընտրուեցան, այլ և 181 էն շատերը չընտրուելով, անոնց տեղ ազատականք ընտրուեցան: Ընտրուելիք երեսփոխանք էին 428. ընտրեալներէն 270ը ազատականք էին. 145 Պաշտօնարանին կողմէն. 13ը անորոշ:

Փոլինեաք տեսնելով հակառակորդաց բազմութիւնը ուզեց հրաժարիլ պաշտօնէութենէն. սակայն Կարողոս թող չտուաւ և յեցեալ Դաշանց թղթոյն Ժ'ի. յօդուածին վրայ որ իշխանութիւն կուտար թագաւորին «Հրամաններ և կանոններ հրատարակել երկրին բարւոյն հա-

(1) Պատերազմին համար եղած ծախքն էր 48,500,000 ֆր: Տէյերուն գանձին մէջ ժողովուած գտան 48,684,527 ֆր. ասկէ զատ 41,000,000 ի արժէք ունեցող բուրգ. 1,542 ալ հրանօթք:

Թաղթութեան լուրը Բարիզ հասնելուն պէս մեծ հանդիսով արքեպիսկոպոսը Նոգր-Տամ մայր եկեղեցւոյն մէջ «Զքեզ Առաւելած» գոհութիւնը երգեց, որուն ներկայ գտնուեցաւ Կարողոս Ժ. բոլոր իր արքունիքով և զինուորականներով: Քանի մը օր վերջը Պուրմոն մարաշախտի գաւազանը ընդունեցաւ:

մար» , միտքը դրաւ պետական հարուածով մը նոր Հրամաններ հրատարակել: Թէ Մէգէռնիք և Թէ Նիկողայոս կայսրը ծածուկ գրած էին Փոլինեաքի որ բնաւ պետական հարուած մը չընէ, որ այս գրից մէջ կըրնար 'ի յեղափոխութիւն փոխուիլ: Սակայն կարողոս միտքը դրած էր կատարելու: Արդէն Վանտէացւոց և Պրըզոններուն գլխաւորք գաղտ իմացուցեր էին Տը լա Ռոշֆաքէն կոմսին ձեռքով որ եթէ պետութեան հարուած մը ընէ, իրենք պատրաստ էին թագաւորին կողմը մամրացնելու: Փոլինեաք ալ ծածուկ բանակը կարգի դնել կուտար որպէս զի Հրամանները չհրատարակուած, պատրաստ զօրք ունենայ: Սակայն իր այս մտածութեան խափանարար մը ելաւ:

Փոլինեաք Պրիւքսէէն հեռագիր մը ընդունեցաւ որ 30,000 Բրուսիացիք Ստորին Նահանգաց թագաւորութեան կը մօտենան. որովհետեւ Պելճիացիք տժգոհ էին իրենց վարչութեանէն: 1814 ին դաշնաւորութեամբք Պելճիացիք՝ որոնք ուղղափառք էին, նորադանգ իշխանի մը կառավարութեան յանձնուեցան, որ շատ պարագաներու մէջ վիրաւորեց Պելճիացւոց կրօնական զգացմունքը: Պելճիացւոց տժգոհութիւնը սկսաւ ապստամբութեան փոխուիլ և Հոլանտայի կառավարութիւնը անվստահ իր բանակին ոգւոյն վրայ, ծածուկ Բրուսիոյ միջամտութիւնը խնդրեց: Փոլինեաք Գաղղիոյ Պրիւքսէի մէջ եղած պաշտօնէին ձեռքով յայտնեց Ստորին Նահանգաց վարչութեան իր մեծ տժգոհութիւնը Բրուսիացւոց գալուն վրայ, սպառնալով միանգամայն որ եթէ մէկ բրուսիացի զինուոր մը Պելճիոյ երկիրը կոխէ, Գաղղիացւոց բանակը արագաքայլ պիտի գիմեր Պրիւքսէի վրայ: Այս սպառնալիքները իրենց արդիւնքը ունեցան և Բրուսիացիք Պելճիա չմտան: Բայց Փոլինեաք ստիպուեցաւ բանակները հոն պահել, որով Բարիզոմէջ նուազ զօրք կը մնար:

7. ՅՈՒԼԻՍԻ ՀՐԱՄԱՆՆԵՐԸ: — Շարունակ պաշտօնեայք ժողովքի կը գումարուէին թագաւորին քով, որոնց ներկայ էր միշտ և արքայորդին. ամենէն շատ վի-

Ճեւալ խնդիրը ընտրութեանց նոր եղանակն էր : Վեր-
ջապէս որոշուեցաւ որ այս Հրամանները 25 ին տպա- 25 Յուլի
գրութեան տրուին, և թէ յանկարծ անոնց պատճա-
ռաւ չփոթութիւն մը ելլար, յանձնել Ռակուզայի
գքսին՝ Մարմնի, զօրաց և թագաւորական՝ պահապա-
նաց հրամանատարութիւնը, որոնց զօրավարութեան
պարզ տիտղոսը արդէն ունէր : Շատ մը քաղաքագէտ
անձինք յորս նաև թագաւորին մտերիմք ինչպէս Վիգորօ,
կ'իմանային թագաւորին այլայլութենէն որ ծանր խըն-
դիր մը կ'որոշուէր, սակայն պաշտօնեայք այնչափ ծա-
ծուկ պահեցին որ բնաւ մէկը չիմացաւ : Եւ ահա Յուլիսի
25 ին Մոնիդէօսը կը հրատարակէր Հրամանները, որոնք
թէպէտ հինգ էին թուով, սակայն անոնցմէ չորսն էին
գլխաւորքը :

Առաջինը պարբերական տպագրութեան ազատու-
թիւնը կը վերցնէր. առանց իշխանութեան հաստատու-
թեան՝ ոչ լրագիր և ոչ պրակ մը կրնար հրատարա-
կուիլ. գրքերն ալ այս հաստատութիւնը պէտք էին ու-
նենալ : Երկրորդը կը ծանուցանէր որ խորհրդարանը
գեռ չգումարուած ցրուած էր : Երրորդով ընտրու-
թեանց եղանակը կը փոխուէր և աւելի սահմանափակ
կ'ըլլար : Չորրորդը կը հրատարակէր որ ընտրու-
թիւնք պիտի ըլլային Սեպտեմբեր 13 ին և Ատենակալաց
Ժողովքը և խորհրդարանը պիտի գումարուէին նոյն ամ-
սոյն 18 ին :

8. ԲԱՐԻՋՈՒ ՄԷՋ ՅՈՒՋՄՈՒՆՔԸ. — ՅՈՒԼԻՍ 26, 27, 28.
— ԼՐԱԳՐԱՑ ԲՈՂՈՔԸ. — ՄԱՐՄՈՆԻ ՊԱՇՏՅՈՒՆ. — ԱՇԽԱ-
ՅԱԽՈՐԱՑ ԵՓՈԹՈՒԹԻՒՆԸ. — ՊԱՏԵՆԵՔ ՓՈՂՈՑՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ :
— Անբացատրելի էր քաղքին մէջ եղած յուզմունքը
երբ հրատարակուեցան այս Հրամանները : Բարիզու 26 Յուլի
մէջ եղած ազատական լրագիրներէն ամենէն նշանաւորն
էր Նախնա՛ որուն խմբագիրը Դիէր՝ եռանդուն երի-
տասարդ մը, արդէն իր Յեղափոխութեան պատմու-
թեամբը նշանաւոր, իր վրայ դարձուցած էր ամենուն
ուշադրութիւնը. իրեն վաստակակից էին նաև Գարրէլ
և Մինեէ, երկուքն ալ նշանաւոր գրիչք : Մոնիդէօսին

հրատարակուելուն պէս հազարաւոր անձինք Նասիոնալի սրահները և գաւիթները ժողովուեցան, և կրակոտ վիճաբանութիւններ սկսան, կային հոն նաև զանազան երեսփոխաններ: Ամենէն մեծ տրտուռնին այն էր որ ըստ Դաշանց թղթոյն, այնպիսի փոփոխութեանց համար օրէնք կարևոր էին և ոչ Հրամանք, որով և մասնակցութեամբ խորհրդարանին: Բողոք մը գրեց շուտով Դիէր յանուն լրագրապետաց որուն ստորագրեցին տասնութէկ լրագրապետք և շատ մը վաստակակիցք. այս լրագրոց մէջ անուանիքն էին Նափոսալ, Գոսդիդի-օփոնէլ, Գոսթիէ Ֆրանսէ, Կլոդ, Դան, Ֆիլիքս, Ժոսֆոս Գաբի: Գիտութեան ճեմարանը ընդդէմ օրինաց դատեց Հրամանները, փողոցաց մէջ անթիւ բազմութիւն մը կը տարուբերէր. հասարակաց վարկը 100 ին 46 վար իջաւ:

Սակայն պաշտօնեայք անհոգ կեցած էին և թագաւորը որ նոյն միջոցին Սէն Գլու էր, առաւօտանց կանուխ, թէպէտ 73 ամեայ, որսի գացած էր, պալատին սահպանութիւնը յանձնելով Մարմոնի, որ լսելով յանկարծ Հրամանաց հրատարակուիլը և անհամբեր կարգալու զանոնք, Բարիզ վազեց. ուր լսեց նաև իր հրամանատար անուանուիլը զանոնք՝ ի գործ դնել տալու համար (1). և երկրորդ օրը թագաւորին հրաման 27 Յուլի. նով Գարուսէլ հրապարակին մէջ իբրև հրամանատար հաստատուեցաւ:

Ամենէն առաջ խռովութիւն հանողները լրագրոց և ուրիշ թերթերու աշխատաւորք էին, որոնք երբ առաւօտը իրենց գործարանները գացին, ըսուեցաւ իրենց որ տպագրութեան ազատութեան բարձմամբ՝ ալ աշխատութիւն չկայ, գլուխնուն ճարը իրենք մտածեն: Նոյն

(1) Միշլը՝ ի կենսագրութեան բառարանին, Լուի Ֆիլիպի վարուց մէջ, մեծ պակասութիւն մը կը համարի Փոլինեաքի՝ այնպիսի մարաջախտի մը ձեռք յանձնելը թագաւորութեան փրկութիւնը, որ անոր թշնամեաց կողմն էր, և ժխտուեցաւ Պէլլունի դքսին և և Տօնատիէօ զօրավարին, որոնց եթէ յանձնուէր, անկարելի կ'ըլլար յեղափոխութիւնը: Սակայն բնաւ հաւաստիք մը չունինք այս ըսածին Ռակուզայի դքսին վրայ:

միջոցին Ոստիկանութեան պաշտօնեայ մը եկեր էր Նա-
սիոնալի տպարանը կոխելու իր յօդուածներուն պատ-
ճառաւ : Հազարաւոր անձինք բարկացած , սկսան զօրաց
վրայ քարէ կարկուտ թափել : Այն ատեն հրաման տրուե-
ցաւ զօրաց կրակ թափելու . և բազմութենէն մէկը ին-
կաւ , երեք անձինք ալ վիրաւորուեցան : Մէկէն բազմու-
թիւնը « Վրէժխնդրութիւն , 'ի զէն » կը գոչէ : Ամբողջ
օրը ժողովուրդը միակերպ զօրաց ընթացքը կ'արգելուր ,
չատ փողոցներ պատնէշներով գոցուեցան , բռնի զի-
նուց կրպակներ կոխուեցան և զէնքերը կողոպտուեցան :
Փողինեաք Սէն Գլուէն դառնալու ատեն հազիւ ազատե-
ցաւ : Կարողոս Ժ . զՄարմին առաւօտը Սէն Գլուէն
զրկած ատեն յանձնած էր որ եթէ շփոթութիւնը
չատնայ չթողու զԲարիզ . երեկոյեան տեսնելով որ Մար-
մին չերևար , իմացաւ որ քաղաքը խռովութեան մէջ է :
27 ին և 28 ին գիշերները Բարիզ բողբոջին խաւարի
մէջ էր , բոլոր կանթեղները ջարդուեր էին . միայն եր-
կու լրագիրք տպուեցան՝ Նախնաւ և Դա . անոնք ալ
խռովութիւնը կը բորբոքէին :

28 Յուլիոս

Առաւօտը կանուխ փողոցներուն մէջ բազմութիւն մը
ձեռուընին ամեն տեսակ զէնքերով սկսան պատնէշներ
բարձրացնել : Պատասնի մը կրպակի մը վրայ ելած թա-
գաւորական նշանը կոտորելուն պատճառաւ , ամեն թա-
գաւորական վաճառականք , վախնալով որ կրպակին
չկողոպտուի , վար առին թագաւորական նշանները : Ու-
րիշ խումբ մը Օթէլ տը Վիլ վազեց , ճերմակ դրօշը վար
առնելու . հոն մէկէն լաթեր կտրկտելով եռագոյն դրօշ
մը կախեցին . և Նոգր-Տամ վազելով սկսան զանգակ-
ները խառնաշփոթ հնչեցնել : Այս ահաւոր ձայնին բո-
լոր քաղաքը ոտք ելաւ . պաշտօնեայք Սէն Գլու վազե-
ցին թագաւորին հետ մտածելու . Մարմին հրամայեց որ
քաղքին չընկայից մէջ եղած գունդերը Բարիզ ժող-
վուին , միանգամայն գրեց թագաւորին որ այս չփո-
թութիւնը « պարզ յուզմունք մը չէր , այլ յեղափո-
խութիւն մը . պէտք էր ջանալ ոգիները հաշտեցնել .
գեռ գահուն պատիւը կրնար փրկուիլ , որ թերեւ

Ասոնց լուրը երբ Սէն Գլու հասաւ, արքայորդին ինքն առաւ զօրաց հրամանատարութիւնը, և հրաման ղրկեց Մարմինի իր զօրօք և թագաւորական գանձով Սէն Գլուի մէջ քաշուիլ, ասով քաղաքը անխնայանութեան մէջ մնաց:

Սակայն ազատական երեսփոխանք Լաֆիդի տունը քաշուած, խորհուրդ կ'ընէին ինչպէս առաջնորդել ժողովրդեան: Ազգային պահապանք նորէն հաստատուեցան և անոնց հրամանատար դրուեցաւ Լաֆայէթ, և զօրաց ալ ժէրար: Ոստիկանութեան ժողով մը կազմուեցաւ, որուն անդամք էին Լաֆիդ, Գազիմիր Փէրիէ, Լուս, Շէօնէն, Օտրի ալ Փիւրպօ. և ասոնց իշխանութեան կեդրոն պիտի ըլլար Օթէլ ալ Վիլ, ուր մեծաւ յաղթանակաւ ժողովուրդը ընկերեց Լաֆայէթի, դուրս հանելով անկէ Տիւպուր սպայն որ յանուն Առժամանակեայ վարչութեան մը բռնացեր էր հոն:

Նոյն միջոցին Սէն Գլուի մէջ ալ ժողովուած թագաւորական երեսփոխանք խորհուրդ կուտային Կարոլոսի Պաշտօնարանը փոխել և Հրամանները ետ կանչել: Կարոլոս և արքայորդին դէմ կը կենային երբ Մարմին հասնելով աւելցուց որ ամեն յոյս լմնցած է: Այն ատեն զիջան նոր Պաշտօնարան մը ընտրելու որուն նախագահ դրուեցաւ Մորգըմար, և ժէրար ալ Պատերազմի պաշտօնեայ: Վիդրօլ Բարիզ ղրկուեցաւ իմացնելու, բայց «Շատ ուշ» պատասխան տուեր էր Շէօնէն: Խորհրդաբարանը ժողովուած ուրիշ կերպ մը կը մտածէր:

Ամբողջ Յեղափոխութեան միջոց չէր լսուած Օւլէանի դքսին անունը, և ահա իր կողմնակիցքը սկսան առաջարկել զինքը տեղակալ անուանելու թագաւորութեան: Իիէր և Շէֆֆէր 'ի Նէյի ղրկուեցան այս տեղապահութիւնը առաջարկելու Օւլէանի դքսին: Ինքը հոն չէր, Յեղափոխութեան երկիւղէն ուրիշ տեղ ապաւիներ էր. բայց իր քոյրը յանուն դքսին խոստացաւ ժողովրդեան Յեղափոխութեան գլուխ կենալու, մինչ դքսուհին՝ միշտ ազնուասիրտ, բացէ 'ի բաց կ'ուզէր մերժել, յափշտակելու այնպիսի անձի մը գլխէն

Թագը, որ իրենց ամեն բարուծիւն և սէր ցուցուցեր էր: Լուի-Ֆիլիպ գիշեր ատեն հասաւ 'ի Փալէ Ռուայեալ և նուիրակներ ղրկեց Մորգըմարի, Լաֆիդի և Լաֆայէթի իմացնելու իր գալուստը: Մորգըմարի կը պատմէր Թէ ինչպէս բռնի Բարիզ բերուեր էր և Թէ աւելի յանձն կ'առնուր մահ քան թողուլ որ իր գլխուն վրայ Թագ դնեն. միայն որպէս զի հասարակապետութիւն չհաստատուի, յանձն կ'ուզէր առնուլ տեղապահութիւնը. և այս բանիս Մորգըմար ալ, կ'ըսէն, հաւան երեւցեր է: Այս իմաստով թողութ մ'ալ գրեց առ Կարողոս Ժ: Երկրորդ օրը յայտարարութեամբ մը կ'իմացնէր որ ընդուներ է ընդհանուր տեղապահութիւնը, կը գումարէր զխորհրդարանը. և կը վերջացնէր ըսելով որ « Դաշանց թողութը ասկէ վերջը ճշմարտութիւն մը պիտի ըլլար »:

Սակայն Օթէլ տը Վիլի Մէջ Ոստիկանութիւնը և Լաֆայէթ տարբեր կը մտածէին: Ըստ իրենց՝ այսպիսի մեծ փոփոխութեան մը համար ազգին հաւանութիւնը կարևոր էր: Օւլէանի դուքսը և երեսփոխանք ալ գիտէին որ ոչինչ էր ընդհանուր տեղապահին իշխանութիւնը եթէ չհաւանէր անոր Լաֆայէթ, որուն ձեռքն էր բոլոր զինուորական իշխանութիւնը և խորհուրդ իսկ կը տրուէր Լաֆայէթի հասարակապետութիւն մը հաստատել Միացեալ-Նահանգաց նման: Հարկ էր Օթէլ տը Վիլ երթալ: Երբ Լուի-Ֆիլիպ անբաւ բազմութեան մէջէն անցնելով հասաւ Օթէլ տը Վիլ, դուռը ժողովուած բազմութեան՝ որ « Կեցցէ Ազատութիւն » կը գոչէր և « Կորսուին Պուրպոնները », յանկարծական արթնութեամբ մը « 89 ին աղգային պահապան մ'է, ըսաւ, որ իր նախկին ջորավարին այցելութեան եկեր է »: Այս խօսքը՝ ժողովրդեան ծափահարութիւնը ստացաւ և ամեն կողմէն լսուեցան « Կեցցէ Օւլէանի դուքսը »: Լաֆայէթ սիրով ընդունեցաւ զԼուի-Ֆիլիպ և ձեռքը եռագոյն դրօշ մը տուած ժողովրդեան ներկայացուց, իշխանն ալ գրկեց զԼաֆայէթ: Այն ատեն ժողովուրդը բոլորովին կը փոխուի, կը լսուին միաբան

« Կեցցէ Դաշանց Թուղթը, Կեցցէ Օռւէանի դուքսը » : Օթէլ տը Վիլէն մեծ յաղթանակաւ դարձաւ 'ի Փալէ Ռուսայեալ : Բիւջ օր վերջը Լուի-Ֆիլիպի աւելի շահելու համար զԼաֆայէթ և զհասարակապետականս, կ'ըսէր Լաֆայէթի որ « Եթէ Թագը իրեն ընծայեալ էր, ինքը խորհրդարանին կը Թողուր հաստատել Թագաւորու թեան պայմանները » :

11. ԿԱՐՈՂՈՍԻ ԵՒ ԻՐ ՈՐԴՈՒՅՆ ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԵՆԷ
ՀՐԱԺԱՐԵԼԸ. — ՌԱՄՊՈՒԻՅԵՆ ԵՐԵԱՒԱՆՔԸ. — ԿԱՐՈՂՈՍ
ՅԱՆԳՂԱՍ. — ԻՐ ԲԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆԸ, — Կարողոս Ժ. Լսելով այս ամեն հանդիպածները և Մորդըմարի Պաշտօնարանին ապարդիւն մնալը, անորոշ վիճակի մը մէջ էր, երբ Պէրիի դքսուհին սարսափած որ գուցէ գուցէ զինեալ Բարիցիք Սէն Գլուի մօտերն ալ տեսնուեր են, Թախանձեց զԹագաւորը ընտանիքը ապահովցնել, և Վէրսայլ քաշուիլ : Արքունիքը գիշեր ատեն ճամբայ ելաւ դէպ 'ի Իրիանոն Մարմնի առաջնորդութեամբ (1) :

(1) Մարմնի իր հրամանատարութեան ժամանակ Հրաման մը հրատարակեւ էր զոր արքայորդոյն նախ չէր ցուցուցած : Արքայորդին մեծապէս կը բարկանայ և պալատին մէջ հոս հոն կը վազէ գլուխը զՄարմնի, կը գտնայ և կը հրամայէ որ իր սենեակը մտնայ. « Հազիւ դուռը գոցուեր էր, կը լսուի արքայորդոյն ձայնը որ կամաց կամաց կը բարձրանայ և մինչև պռաւուր կը հասնի : Սպայիցմէ մէկը սիրտը անհանդարտ դուռը կը բանայ. այն ատեն մարաջխտը ետ կը քաշուի. արքայորդին ետեւէն կը վազէ գլուխը բաց, աշուղները դարձած, « Սուրգ տուր » գոչելով : Մարմնի զէնքը իշխանին կ'երկնցնէ, զոր առնելով կը ջանայ երկու կոտրելու, և ձեռքերը կը կտրէ : Այս արեան տեսքը վրան աւելի կատաղութիւն կը բերէ, « Պաշտպանք, կը գոչէ, բռնեցէք » : Շատ մը պաշտպանք սուրիներով կը վազեն . . . և զՄարմնի իր սենեակը կը տանին կը փակեն : Մէկէն բոլոր դռներին մէջ ձախորդ խօսքեր կը տարածուին, որ մարաջխտը իբր մասնիչ գտնուելով արքայորդիէն, սուր քաշեր էր Տոֆէնին դէմ որ իր կեանքը պաշտպանելով վերաւորուեր էր : Թագաւորը իմանալով եղածը, կ'ուզէ իր որդւոյն յանցանքը սրբագրել. կը հրամայէ Մարմնի սուրը իրեն դարձնել զոր մեծ շքեղութեամբ Լիւքսամպուրի դուքսը և բարձրագոյն զինուորականք տարին : Կարողոս մէկէն զՄարմնի իրեն հրաւիրեց. Մարմնի սիրտը առաւ. մոռնալով իր դժբաղդութիւնը, վերաւորեալ սիրտ մը հանդարտեցնելու համար

Կարողոս կը մտածէր վարչութիւնը փոխել 'ի Դուր կամ' 'ի Պլուա և հոն հաստատել նորէն Փոլինեաք Պաշտօնարանը: Անկուլէմի դուքսն ալ որ Աէն Գլու մնացեր էր, տեսնելով որ զօրքը քիչ քիչ ժողովրդեան կողմը կ'անցնի, ինքն ալ քաշուեցաւ 'ի Դրիանոն. և անկէ վերջը սկսան իրենց անձնական ապահովութիւնը մտածել: 31 ին իրիկունը Ռամպուէյէ հասան. ճամբան քովէն շատ մը անձինք նուազեր էին: Այն ատեն վերջին փորձ մ'ալ ուղեց փորձել: Թուղթ մը գրեց Օուէանի դքսին ճանչնալով զինքը իբրեւ ընդհանուր տեղապահ. միանգամայն գիտնալով որ անկէ վերջը անհնար էր իրեն թագաւորել, կը հրաժարէր թագէն 'ի նպաստ իւր թուան Պէրիի դքսին որդւոյն՝ Հենրիկոսի Ե. դուքս Պօրտոյի, նոյն հրաժարականը ըրաւ նաև արքայորդին Անկուլէմի դուքսը՝ Լուդովիկոս Անտոն: Կարողոս կը յանձնէր ընդհանուր տեղապահին իր թուը Հենրիկոս Ե. անուամբ թագաւոր հրատարակել և խնամակալութեան հոգը վրան առնուել:

Օուէանի դուքսը գեռ այս հրաժարական թուղթը չընդունած երեք նուիրակներ՝ Մէզոն մարաջախտը, Սիյոն Պարօ և Շէօնէն, զրկեր էր առ Կարողոս, խընդրելով որ հեռանայ իր գնդերով Ռամպուէյէէն, որովհետեւ Բարիզու մօտ ըլլալով կրնար շփոթութիւն մը ծագիլ: Կարողոս չընդունեցաւ այս նուիրակութիւնը. այն ատեն Օուէանի դուքսը և իր խորհրդականքը սահմանեցին բռնութեամբ հեռացնելու Ռամպուէյէէն: Միանգամայն կը մտածէին խռովարար ամբոխը քաղքէն դուրս շրջադեցնել: Լաֆայէթի յանձնուեցաւ 6,000 ազգային պահապանով երթալ Ռամպուէյէի վրայ, և հրակել միանգամայն արքունական ընտանեաց ապահովութեան: Սգոստոսի 3 ին առաւօտը թմբուկին ձայնին գրեթէ 20,000 Բարիզցիք ելիսեան դաշտը ժողովուեցան,

ծեր թագաւորը ամեն սիրելի խօսքեր ըսաւ Մարմոնի: Առաւ զինքը արքայորդւոյն սենեկին դուռը տարաւ, ուր հաշտուեցան: Սակայն ոչ Մարմոն և ոչ Անկուլէմի դուքսը մոռցան այս դէպքս: Վօլապէլ. Ուրբ. 30 Յուլիս: Տիւվերթիւ տը Հօրան. Հտ. Ժ:

ուսկից ճամբայ ելան ոմանք հետի, ոմանք կառքով, ուրիշները ձիով և ամեն տեսակ խառն զէնքերով: Պահապանաց գլուխ էր Փաժոլ զօրավարը: Կարողոս կ'ուզէր դէմ կենալ և առանձին կանչելով զՄէզոն հարցուց թէ որչափ էր յարձակողաց բազմութիւնը. և երբ մարաջախտը ըսաւ, թէպէտ ընդդէմ ճշմարտութեան, որ զօրքը 60,000 կը կարծէր, այն ատեն Կարողոս յանձն առաւ թողուլ զՌաժպուլիյէ, և նախ քաշուեցաւ 'ի Մէնդընոն, անտի 'ի Շէրպուր, և որոշեց անցնիլ յԱնգղիա: Օգոստոսի 14 ին մտաւ Մէծն Բրիտանիա ամերիկացի նաւը և հասաւ շուտով յԱնգղիա, ուր կը փափաքէր ընդունուիլ իր աստիճանին պատուով, սակայն Սէն-Ճէմս Պաշտօնարանը ժխտեց զայն իրեն:

Կարողոս վեհանձն էր և արդար, սիրող իր բարեկամները վերջի աստիճանի. առատաձեռն, քաղցր և կարի ընտանի, բայց և հաստատամիտ իր քաղաքական սկզբունքներէն: Սահմանադրութիւնը իր գաղափարին մէջ բռնութիւն մ'էր թագաւորին վրայ, անոր համար խոժոռաչօք կը նայէր անոր: Իր ծեր հասակովը հանդերձ պահած էր եռանդուն և ախորժելի ոգին. իր ազնուական և վայելուչ կենակցութեամբը ամենուն զմայլելի էր: Ի սկզբանէ 'ի վեր նոյն էին իր քաղաքական գաղափարքը, ոչ նոր բաներ սովորեցաւ և ոչ հինները մոռցաւ. նոյն էր 1830 ին ինչ որ 1789 ին: Կրօնասէր եռանդուն, իր օրական առ Աստուած ամեն պարտքերը՝ անվրէպ կը կատարէր. և կ'ուզէր որ նոյն ուղիղ սկզբունքը տարածուի ժողովրդեան մէջ: Եթէ թագաւորութեանց առաջին ժամանակներուն մէջ գահ ելած ըլլար, ապահով նշանաւոր թագաւորաց կարգը պիտի տեսնայինք իր անունը:

Դեռ Կարողոս Շէրպուր չհասած, Օւլէանի գուքսը թագաւորութեան գահը ելեր էր: Երեսփոխանաց խորհրդարանը և Ատենակալք կարևոր տեսան զայս և Օգոստոսի 9 ին Լուի-Ֆիլիպ մեծ հանդիսով Պուրպուրի պալատին մէջ հրատարակուեցաւ թագաւոր Գաղղիացւոց, ուր երգուընցաւ պահելու Դաշանց թուղթը իր նոր յաւելուածներով: Յուլիսի Յեղափոխութիւնը

ուրեմն ուրիշ բան չըրաւ, բայց եթէ թագը Պուրպոնի անգրանիկ ցեղէն յափշտակելով, երկրորդ ցեղին գլուխը դնել: Աւաքինի ծեր թագաւոր մը ձգել, բարի բայց և շահասէր անձ մը անուանելու համար: Բայց այն ոգին որ զինքը գահ հաներ էր, 18 տարիէն վերջը այն գահէն նորէն զինքը վար պիտի առնուր:

12. ԱՐԴԻԻՆՔ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆ: — Որչափ որ վերանորոգութիւնը կը տապալէր ամբաստանուելով որ քաղաքական ազատութեանց դէմ էր, սակայն և այնպէս չկրնար ժխտուիլ իր տուած մղումը 'ի ձեռագործս և 'ի վաճառականութեան, օգտուելով մեծապէս նաև ներքին և արտաքին խաղաղութենէն, որ հաւասարապէս իր արդիւնքն էր: Ստոյգ է որ հասարակաց պարտքը շատցեր էր 'ի Գաղղիա, սակայն ասիկայ հետեանք մ' էր Յեղափոխութեան պատերազմաց, որոնց համար վերանորոգութիւնը ամենևին պատասխանատուութիւն չուներ: Իր միջոցին ազգը չորս միլիոն աճեցաւ: 1818ին թագաւորական հրամանով առաջին անգամ Խնայութեան արիւ մը հաստատուեցաւ. և մինչև 1830 ամեն տարի քանի մը հատ կը հաստատուէին:

Բայց վերանորոգութեան ամենէն մեծ արդիւնքը երկրագործութեան վրայ է, որով Գաղղիոյ բերքը և եկամուտը շատցաւ, ժողովրդեան հարստութեան նոր աղբիւր մը բացուեցաւ, աշխատաւորաց թոշակները բարձրացան, վաճառականութիւնն ալ շատցաւ ուր ճամբաներ և ջրանցքներ բանալով: Ասոնցմէն առաջ խնամք չտարուեցաւ նաև ուսմանց, զորոնք մեծապէս խրախուսեցին Լուգովիկոս ԺԼ. և Կարոլոս Ժ. երկուքն ալ սիրող ուսմանց, առաջինը չափն ալ անցնող. մինչև երբ պաշտօնեայք կարևոր խնդիրներու համար կուգային իրեն խորհուրդ հարցնելու, ինքը ժամանակին վատնել կուտար ընթերցմամբ քերթութեանց: Բայց վերանորոգութիւնը շատ աւելի սիրելի պիտի երևար ամենուն, եթէ 'ի սկզբան ըրած չըլլար այնպիսի մեծամեծ անձանց գաղապարտութիւնքը, և վարչութիւնը մէկ քանի մտերմաց ձեռքը յանձնած չըլլար: Անուորութիւնը

նոյն փայլը, նոյն մեծութիւնը չունեցաւ ինչ որ Յեղափոխութեան և Կայսրութեան ժամանակ, բայց ասոր պատճառը խաղաղութիւնն էր, ընտրելի քան զպատերազմ: Բայց արդեօք Յեղափոխութիւնը և Կայսրութիւնը իրենց ամենայն պատերազմական փառօք նիւթապէս ինչ շահ բերին Գաղղիոյ, զոր կարենանք Ալճէրիի աշխարհակալութեան հետ բաղդատել. և զոր բոլորովին պսակեց Յուլիսի Թագաւորութիւնը:

Հետեւանք Յուլիսի Յեղափոխութեան

1. Լուի-Ֆիլիպի : — 2. Առաջին Պաշտօնարան . — Սահմանադրութիւն 1830 ին : — 3. Դատաստան Լյարդուս Ժ.ի պաշտօնեից : — 4. Լաֆայեթի հրաժարելը . — Ընդդիմակացք . — Գոնտէի իշխանին մահը : — 5. Ալձերի . — Մարաշախտն Պոլսումն . — Գլոգէլ . — Պերրզեն և Սափարի հրամանատարք : — 6. Ասարատութիւն Սեն-Ճերմէնի տ' Օքսերոշա և Արքեպիսկոպոսարանին : — 7. Պաշտօնարան Գազիմի քերիէյի : — 8. Պելճիա . — Յեղափոխութիւնք : — 9. Միջամտութիւն Պետտրեանց և Լոնտրայի զոմարոմը : — 10. Անվերսայի սառումը . — Լեոխոլտ քաղաւոր Պելճիոյ : — 11. Յեղափոխութիւն 'ի Լինաստան : — 12. Ներքին խռովութիւն . — Նոշաճումն Լինաստանի : — 13. Փիւմոնք : — Գառլօ Ալպերդոյի առջի տարիները . — Արշաւանք Սափոյիոյ : — 14. Նափոյի . — Փերտինանտու Բ . — 15. Գրիգոր ԺԶ . Քահանայապետ . — Ապստամբութիւն 'ի Պոլսնիա և 'ի Ռումանիա . — Աստրիոյ միջամտութիւնը . — 16. Գաղղիացիք յԱնգոնա :

1. ԼՈՒԻ-ՖԻԼԻՓ . — Գաղղիացւոց նոր Թագաւորը 57 տարուան էր : Կտրիճ երիտասարդութիւն մը ունեցեր էր և մեծ արութիւն ցուցուցեր Տիւմուրիէի ձեռքին տակ 'ի Վալմի, 'ի Ժէմմափ, Հուլանտայի պատերազմներուն մէջ և 'ի Ներվինտէն : Քիչ վերջը Տիւմուրիէի հետ

գաշնակցաց բանակը անցաւ, ուր սակայն մերժեց գնդի մը հրամանատար ըլլալը, գիտնալով արդէն թէ իւր և թէ հօրը անունը որքան ատելի էին պանդխտելոց, Հօրը (Էկալիթէի) սպանմանէն վերջը Զուլիցցերի ապաւիններ էր քրոջը հետ, և հոն զԱտէլայիտէ վանքի մը մէջ ապահովցնելէն վերջը, իր ապրուստը ճարելու համար, յետ քննութեան մը, յանձն առեր էր սիրով Ռայխնոյ պզտիկ աւանին մէջ 1,400 Ֆր. թոշակով Զափաբերութեան և արդի լեզուաց ուսուցչութիւն ընել: Հոն ութը ամիս կենալէն վերջը, բարեկամաց օգնութեամբ յԱմբրիկա անցեր էր: Եւ անկէ ետքը դարձաւ յԱնգղիա: Մինչ հոն կ'ապրէր քաշուած իր եղբարցը հետ, իւր մայրը զԼուդովիկոս ժԼ. շատ թախանձելով, Լուդովիկոս ընդունեցաւ զինքը 'ի Միգդաւ. զինքը իբրեւ թագաւորազուն ճանչցաւ, որով և Ռուսիոյ Տէրութիւնն ալ իրեն թոշակ մը կապեց, ինչպէս ուրիշ պանդխտելոց:

Թագաւորականաց դիմաց իր արդիւնքը աւելի շատցաւ երբ Յոնիական կղզիքը ընդդէմ հանեց Փաղղիոյ, և Նաբոլէոնի դէմ գնաց կռուելու 'ի Սպանիա, որուն իբրեւ փոխարէն մը յամուանութիւն ընդունեցաւ Մարի-Ամէլի տը Պուրպոն. Փերտինանտոս Դ-ի աղջիկը: Այս պատճառաւ երկար ժամանակ ալ կեցաւ 'ի Սիկիլիա. մինչև որ Լուդովիկոս ժԼ. դարձաւ 'ի Բարիզ, ուր ինքն ալ եկաւ: Եւ թէպէտ ամենայն անձնանուիրումն և հպատակութիւն կը խոստանար Լուդովիկոսի, այսու հանգերձ մեծ ուրախութեամբ և յուսով կը լսէր որ իր անունը շատերուն բերանը կը պտըտէր իբրեւ յարմար թագաւորութեան:

Հարիւր-Աւուրց մէջ Լուդովիկոս ժԼ. իրեն հրամանատարութիւն մը յանձնեց, բայց անիկայ թողնով զօրավարութիւնը, և յետ երգմունքէն արձկուելու 'ի թագաւորէն, յԱնգղիա անցաւ. և հոն երկու տարի բնակելէն վերջը նորէն դարձաւ 'ի Փաղղիա, ուր ազատական երեսփոխանք և գիտնականք սկսան յաճախել իւր պալատը: Կենաց մնացեալ տարիները մինչև 1830

արդէն պատմութեան ընթացքին մէջ տեսանք, յորում որչափ ազատական և ուսումնասէր իշխանի մը անուն կը ստանար, այնչափ արքունեայ անվտանգութիւնը կ'առաւելուր իր վրայ: Լուգովիկոս ԺԼ. խոհեմութեամբ միշտ իրմէ հեռու կը բռնէր, այլ ոչ նոյնպէս Կարոլոս Ժ. որ զինքը արեանառու իշխանաց կարգը ընդունեցաւ, դարձուց իրեն հայրենական կալուածները և ամենայն պաշտպանութիւն ըրաւ: Սակայն այս ամեն բաներով հանդերձ միշտ յարքունեաց հեռի կը բնակէր: Ահա այս վիճակիս մէջ էր երբ Յուլիսի Յեղափոխութիւնը զինքը 'ի գահ բարձրացուց:

2. ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՇՏՈՆԱՐԱՆ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ 1830 Խ.: — Օգոստոսի 11 ին հրատարակած էր Մոնիդէօս նոր պաշտօնէից անունները. Տիւփոն (տը Ը' Էօս) Արդարութեան, Ժէրար՝ Պատերազմի, Կիզոյ՝ Ներքին գործոց, Սեպապիանի՝ Նաւական զօրութեան, Պրոլէր դուքսը՝ Հասարակաց կրթութեան և կրօնից, Ապէ Լուի՝ Գանձուն, Մոլէ՝ Արտաքին գործոց: Բաց 'ի պաշտօնէից ունէր դարձեալ տեղապահութեան Ատեան մը որուն անդամքն էին Լաֆիդ, Գազիմիր Փէրիէ, Տիւփէն, Սեպապիանի և քիչ վերջն ալ Մոլէ: Տիւփէրիէի ծովակալութեան պատիւ տրուեցաւ, Ժէրարի՝ մարաջախտութեան, և Լէփօն տ'օնէօս պատուանշանին վրայ, կայսերականքը շահելու մաքով, եռադոյն ենթակային վրայ Նաբոլէոնի Ա. պատկերը դրուեցաւ. Լաֆայէթ ալ բոլոր Գաղղիոյ ազգային պահապանաց հրամանատար անուանեցաւ:

Յետոյ հրատարակուեցաւ 1830 ին սահմանադրութիւնը, որ գրեթէ նոյն էր 1814 ին հետ, բաց 'ի քանի մը փոփոխութեանց: Այսինքն՝ սահմանադրութիւնը ոչ էր շնորհք մը թագաւորին կողմանէ, այլ իրաւունք ազգին. 2. յօդուածը վերցուեցաւ որով Տէրութեան կրօնքը՝ մի կը ճանչցուէր. ԺԴ. յօդուածն ալ վերցուեցաւ որուն պատճառաւ Կարոլոս Ժ. Հրամանները հրատարակէր էր. տպագրութեան արգելքը վերցուեցաւ և ամենայն 25 տարուան անձն կրնար ընտրող ըլլալ:

Եւ որովհետեւ յետին Յեղափոխութեան պատճառաւ աշխատութիւնք նուազեր էին և աղքատութիւնը շատցեր էր, խորհրդարանը քուէարկութեամբ մը հինգ միլիոն ֆրանգ սահմանեց՝ աղքատ աշխատաւորաց բաժնեւէրու համար: Նաև թողալ մը սահմանուեցաւ Յուլիսի Յեղափոխութեան մէջ մեռնողներուն այրեաց. և սնոնց անուանները պղնձէ տախտակներու վրայ փորագրեալ, Փանթեոնի մէջ գրուեցան և Փանթեոնն ալ սահմանուեցաւ որ ըլլայ Շիրիմ երեւելի արանց (1):

3. ԴԱՏԱՍՏԱՆ ԿԱՐՈՂՈՍ Ժ.Ի ՊԱՇՏՈՆԷԻՑ: — Կարողոս Ժ.Ի պաշտօնէիցմէ չորսը՝ Փոլինեաք, Փէրոնէ, Շանթըլոզ, Կուէրնոն-Ռանվիլ, որոնք Յուլիսի հրամանաց ամենէն աւելի խորհրդատուք եղած էին, Գաղղիոյ զանազան կողմեր արգիւրուած էին: Դատաստանը պիտի կտրուէր, և ահաւոր տեսարանի մը կը պատրաստուէին ամենքը: Լուի-Ֆիլիպ կը փափաքէր անոնց կեանքը աղատել, վախնալով որ անոնց մահը յառաջաբան մը չըլլայ ուրիշ մահերու, և ասով կորսնցնէ Եւրոպիոյ Պետութեանց համարմունքը և նեցուկը, մանաւանդ որ Ռուսաստան չէր ընդունած իր Թագաւորութիւնը: Բայց խառնիճազանքը արիւն կը պահանջէր, և Սալվէրդ երեսփոխանը առաջարկեց որ ամբաստանուին խորհրդարանին մէջ: Ատենակալաց Ժողովոյն մէջ զիրենք ամբաստանողը Փէրսիլ եղաւ. իսկ պաշապան փաստաբանից մէջ կը դսնուէր նաև Մարգինեաք՝ երբեմն պաշտօնեայ: Փէրոնէ փաստաբան չուզեց և ինքզինքը վսեմութեամբ մը պաշտպանեց: Ամբաստանութիւն և պաշտպանութիւն այս կէտին վրայ կը դառնային որ արդեօք պաշտօնեայք ո՞րչափ պատասխանատուութիւն ունէին օրինաց դիմաց Հրամաններուն համար: Ամբաստանեալք ամբողջ դատաստանին միջոց հանդարտ և արժանավայել կերպ մը ցուցուցին և ամեն յանցանք իրենց վրայ ընդունեցան, արդարացնելով զԿարողոս Ժ: Ժողովրդեան մեծ մաս մը յուզման

(1) Այս տախտակները այն տեղէն վերցուեցան 1834 ին:

մէջ էր, ապահով մահուան վճռոյն կը սպասէր. և պատ-
րաստ էր յեղափոխութիւն մը հանել եթէ հակառակ
վճիռ ելլար: Այնչափ էր վարչութեան վախը, որ
Լիւքսամպուրի պալատէն, ուր կը ժողովուէին ատենա-
կալք և ուր էին ամբաստանեալք, մինչև 'ի վէնսէն
ուր յետոյ պիտի տարուէին, ամեն կողմ ազգային
պահապանք հաստատուեր էին, և կառաց չորս կող-
մը 200 ձիաւոր բռնած էին: Ընդհանուր հրամանա-
տարը Լաֆայէթ՝ ամեն կողմ կը հասնէր. վերջապէս
Թնդանօթի հարուած մը իմացուց որ ամբաստանեալք
անշնաս իրենց բանտը հասեր էին: Արդէն Բարիզու
մէջ ձայնը տարածուէր էր թէ ամբաստանեալք մա-
հուան դատապարտուեր են և անոր նշանակ համարե-
լով Թնդանօթի ձայնը, ազգային պահապանք և ժո-
ղովուրդը մեծ ուրախութեան մէջ էին. որով և մեծ
եղան չփոթուութիւնը երբ Փաքիէ Ասենակալաց ժողո-
վոյն նախագահը նոյն իրիկունը հրատարակեց վճիռը
որով ամբաստանեալք մշտնջենաւոր բանտի կը դատա-
պարտուէին և Փոլինեաք կը կորսնցունէր նաև ամեն
քաղաքական իրաւունք: Լաֆայէթի ներկայութիւնը
կարևոր եղաւ նորէն հանդարտեցնելու զխուժանը, և
ազգային պահապանք՝ համախոհ ժողովրդեան, յուկամս
կը հնազանդէին իրենց հրամանատարին. վարչութիւնը
զինեց նաև համալսարանի աշակերտքն ալ, և այսպէս գի-
շերուան մը մէջ կրցան խռովութիւնը զսպել:

1830
21 ԴԷԿ.

4. ԼԱՅԱՅԵԹԻ ՀՐԱԾԱՐԻԼԸ. — ԸՆԴԴԻՄԱԿԱՅՔ. —
ԳՈՆՏԵՆԻ ԻՇԽԱՆԻՆ ՄԱՀԸ: — Այս չփոթութեան մէջ աւե-
լի դուրս ցատքեց Լաֆայէթի ունեցած ազդեցութիւնը
ազգային պահապանաց և ժողովրդեան վրայ. անոր հա-
մար խորհրդարանը որոշեց որ ասկէ վերջը ազգային
պահապանաց ընդհանուր հրամանատարութիւնը մէկ
անձի մը չյանձնուի: Լուգովիկոս ԺԼ.ի ժամանակ այս իշ-
խանութիւնը Արդուայի կոմսին ձեռքն էր, բայց Լուգո-
վիկոս ԺԼ. ստիպուեցաւ զայն ձեռքէն առնելու, վասն
զի այնպիսի իշխանութիւն մ' էր որ մինչև Թագաւորին
վրայ ժողովրդեան ձեռքով կրնար բռնանալ: Որչափ որ

խորհրդարանը արաքսապէս չէր ուզեր վշտացնել զլաֆայէթ, բայց զօրավարը քուէից եւքը լսելուն պէս, իր հրաժարականը (Թագաւորին ղրկեց: Լուի-Ֆիլիպ չուզեց ընդունիլ, և բռնադատեց զլաֆայէթ որ գոնեայ Բարիզու հրամանատարութիւնը պահէ, բայց անիկայ իրեն դէմ այսպէս գործուելուն վրայ վշտացած, բուրովին քաշուեցաւ: Իրեն հետ (Թողուց քաղաքական կեանքը նաև Յուլիսի Յեղափոխութիւնը դրգուղներէն մէկը՝ Տիւփոն (տը Լ'Էօն): Թագաւորը ալ պէտք չունենալով (Թողուց որ քաշուի: Ազատականք այն առեւն տեսան որ զԼուի-Ֆիլիպ ընտրելով խաբուեր են, և խորհրդարանին մէջ փութով ընդդիմութիւնը կազմուեցաւ:

Ուրիշ աղետալի դէպք մ'ալ շատցուցեր էր Թագաւորին (Թշնամիները: Կարողոս Ժ. Ի աքսորուելէն վերջը, Թագաւորական հին ցեղէն մէկ միայն անձ մը մնացեր էր Գաղղիոյ մէջ, ծեր Պուրպոնի դուքսը, իշխան Գոնտէի և հայր Անկիէնի դքսին: Իր որդւոյն սպանմանէն վերջը մինակ մնացեր էր իր ցեղէն և առանձին կ'ապրէր մերթ 'ի Շանթիյի բերդը և մերթ 'ի Սէն Լէօ-Դավէրսի: Անգղիայէն իր հետը տիկին մը բերած էր զոր յետոյ կարգեց Ֆէօշէր անուամբ զօրավարին հետ, սակայն ամուսնութիւնը քիչ վերջը խլեցաւ և Ֆէօշէր տիկինը Գոնտէի իշխանին տանը վերակացու մնաց:

Իշխանը երբ Օգոստոսի 31 ին կը պատրաստուէր ճամբորդութեան մը, յանկարծ 27 ին առաւօտը իր անկողնոյ սենեկին մէջ պատուհանէն Թաշկինակով կախուած գտնուեցաւ:

Այսպիսի իշխանի մը մահը մեծ տպաւորութիւն ըսաւ սամեռուն վրայ: Իշխանը իր կտակին մէջ իրեն ստացուածոց մեծ մասը տ'Օմալի դքսին կը ձգէր որ Լուի-Ֆիլիպի չորրորդ որդին էր: Դատաստանը՝ անձնասպանութիւն վճռեց, բայց հասարակաց կարծիքը զՖէօշէր տիկինը պատճառ համարեցաւ մահուան: Իսկ օրինաւորականք և կամ կարողութեանք, ինչպէս կը կոչուէին այն ատեն, Գոնտէի իշխանին մահը Լուի-Ֆիլիպի

լիփէն դարանեալ համարեցան՝ իր ժառանգութիւնը ստանալու համար միաբան ընդ Ֆէօշէրի (1) :

Որչափ որ խուզարկութիւնք և քննութիւնք եղան, սակայն յետին Գոնտէի մահուան պարագայքը անծանօթ են մեզ . և նոյն իսկ Լուի-Ֆիլիփի անկմանէն վերջն բնաւ իր մը չեղաւ յերևան : Տ' Օմալի դուքսը օրինաւորապէս իշխանին հարստութիւնքը ժառանգեց, և յետոյ ժամանակաւ իր որդւոց մէջուն տուաւ Իշխան Գոնտէի տիտղոսը :

5. Ալճէրի : — Որչափ որ ժողովուրդը հակառակ երեցեր էր Վերանորոգման Յուլիսի Յեղափոխութեամբ, սակայն չէր ուղեր կորսնցնել անոր վերջին ժամանակ ձեռք բերած ամենամեծ շահը : Ալճէրի՝ որուն տարածութիւնն է ծովուն կողմանէ 900 հազարամէդր և 200 կամ 250 հազարամէդր լայնութիւն, երեք միլիոն բնակիչ ունէր, ամենն՝ պատերազմող ցեղեր, թշնամիք քրիստոնէից, որոնք մեծաւ մասամբ Արաբացիք էին կամ Փապիլք որ Պէրպէրներէն առաջ եկած կը համարուին, կամ լաւ ևս ըսենք հին Նումիդացիներէն . կային նաև Տաճիկք, Հրեայք և Մաւրիտանացիք : Արաբացիք ցեղ ցեղ կ'ապրէին և գլխաւորին լէյլ կ'անուանուէր : Ալճէրի սուլթանին իշխանութեան տակ էր, սակայն զայն կառավարողը քէյ մ' էր որ իւր կամաց համեմատ կը հրամայէր : Բնութիւնը զԱլճէրի երկու մաս բաժնած է . 'Իէլ' Միջերկրականի եզերքը, և Սահրա : Դէլի մէջ են բարեբեր երկիրները, անտառները և արօտները . իսկ Սահրայի մասը ընդարձակ աւաղուա մ' է զոր հեղեղք երբեմն կ'ռոգեն . երկիր ուղտուց և ոչխարաց երամակներու : Դէլի մէջ կը տեսնանք քաղաքներ և գիւղեր . իսկ 'ի Սահրա թափառական ցեղերու միայն կը հան-

(1) Լուի-Ֆիլիփ կրնար փափազիւ այնպիսի հարուստ ժառանգութեան մը, սակայն ոչ մի դէպք, ոչ իր բնաւորութիւնը և ոչ քաղաքական պատճառ մը կրնան զինքը մասնակից ընդունել մահուան : Եւ նոյն իսկ ժամանակին հոն գտնուող անձանց վկայութեամբ գիտենք, որ այն միջոցներուն մտաց այլայլութիւն մը կը տեսնուէր իշխանին վրայ :

դիպինք : Գաղղիացւոց տիրած ժամանակը Ալճէրի չորս մեծ նահանգ կը բաժնուէր , Ճէզայիր և Դիգգէրի մէջ տեղը , Կոստանդինա յԱրւելս և Իլէմսըն յԱրեւմուտս : Մեծ քաղաքներուն գլխաւորք պէյ կ'անուանէին , որոնք երեք տարին անգամ մը տէյին հաշիւ պիտի տային :

Ճէզայիրի առմանէն վերջը Պուրմոն մարաջախտը երկու արշաւանք պատրաստեց մէկը Պլիտահի , միւսը Պոնի և Օրանի վրայ : Առաջին արշաւանքը յաջողութեամբ լմնցաւ և Գաղղիացիք դիւրաւ տիրեցին Պլիտահի , ինչպէս նաև միւս քաղաքաց առանց պատերազմի : Իայց երբ Պուրմոն դնդապետը՝ որդի մարաջախտին , տիրած քաղաքներուն մէջ զօրք կը հասցնէր , յանկարծ հրաման մը ընդունեցաւ հօրմէն , ետ գարձնելու զօրքը :

Օգոստոսի 10 ին նաւ մը հասեր էր Մարսիլիայէն , յետոյ նաև հեռագիր մը որոնք կ'իմացնէին Յուլիսի Յեղափոխութիւնը : Ոմանք կը տարակուսէին այսուրեւրուն վրայ , բայց նոյն գիշերը հասած ուրիշ հեռագիր մը հաստատեց Ճմարտութիւնը և 17 ին նաւերուն վրայ եռագոյն դրօշները կանգնուեցան : 18 ին ալ Տիւփէրէ պաշտօնական լուր ընդունեցաւ որ Օւլէանի դուքսը « Թագաւոր Գաղղիացւոց » անուանուեր էր : Սակայն բնաւ խօսք մը չկար առ մարաջախտը , որուն ձեռքն էր տակաւին հրամանատարութիւնը :

Անպտեմբերի հասաւ Գլոզէլ զօրավարը որ մարաջախտին տեղը պիտի անցնէր : Պուրմոն ուզեց Գաղղիա ելլալ Տէրութեան նաւով մը , սակայն ժխտուեցաւ Ալճէրիի տիրող զօրավարի մը , ինչ որ գերի տէյին շնորհուած էր :

Բանակը սիրով ընդունեցաւ զԳլոզէլ , որ իրեն արգէն ուրիշ անդամներ պատերազմակից եղեր էր : Գլոզէլի առաջին զբաղմունքն եղաւ զբանակը կարգաւորել որ զօրավարաց փոփոխութեան , հիւանդութեան և շատ մը սպայից հրաժարելուն պատճառաւ մեծ խառնակութեան մէջ էր : Յետոյ պատրաստուեցաւ կռուելու արաբացի թշնամի պէյերուն հետ՝ որոնց ամենէն յանդուգն էր Դիգգէրի պէյը Պու-Մաձձա : Գլոզէլ 8,000 զօրքով , որոնց

կը հրամայէր Պուլայիէ զօրավարը՝ երբեմն զինուոր յԵ-
գիպտոս բուրգերուն պատերազմին ժամանակ, չուեց
Մէտէասի վրայ, առաջնորդ առնելով իրեն մաւրիտա-
նացի երևելի զօրապետ մը՝ Մուսդաֆա Պէն Օմար:
Պու-Մաձա 6,000 հոգւով ճամբան ուզեց արդելու, բայց
չյաջողեցաւ և Գլոզէլ շէին իրիկունը մտաւ 'ի Մէտէաս,
ուր իր ոտքը եկաւ խոնարհելու նաև Պու-Մաձա:
Մէտէասի մէջ զՄուսդաֆա Պէն Օմար՝ պէյ հաստատեց
և իրեն քով թողլով 1,200 զինուոր և քանի մը
թնդանօթ, յետոյ դարձաւ 'ի Ճէղայիր:

1830
Նոյեմբեր.

Քիչ վերջը Գլոզէլ ուզելով շահիլ մերձակայ իշխան-
քը, զԿոստանդինա և զՕրան թուրքի իշխաններու թո-
ղուց: Փաղղիոյ Տէրութիւնը այս բանիս վրայ տագոհա-
լով իրեն տեղ Պէրթզէն զօրավարը ղրկեց:

Պէրթզէն դժուարին դրից մէջ էր: Արաբացիք իմա-
նալով գաղղիացի զօրաց քիչուորութիւնը ոգի առին
և մեծ դաւակցութեամբ մը կ'ուզէին սպաննել բոլոր
Փաղղիացիքը և նորէն տէյ հաստատել զՀիւսէյին փաշա-
որ այն աստէն Լիվօռնօ էր: Պէրթզէն իմացաւ դաւա-
ճանութիւնը և իմացուց իր Պետութեան:

Հարկ էր որ մեծագոյն օգնութիւն մը ղրկուէր և
վարչութիւնը այս անգամ 16,000 զօրքով ղրկեց զհրո-
չակաւորն Սավարի՝ դուքս Ռովիկոյի: Սավարի թողուց
որ Արաբացիք ժողվուին և յանկարծակի վրանին հաս-
նելով անխնայ կոտորեց և սարսափեցուց զԱրաբացիս,
Պուլայիէ զօրավարն ալ տիրեց Օրանի, և Պոն քաղաքն
ալ Փաղղիացւոց ձեռքը մնաց: Տիրեցին յետոյ նաև
Պուժի նահանգին: Այն աստէն բանակին յարաբերու-
թիւնքը կարգի դնելու համար մասնաւոր արաբական սե-
նեալ մը հաստատուեցաւ, որուն առաջին գլխաւորը եղաւ
Լա Մորիսիէր գնդապետը: Այս միջոցիս երեւցաւ Ապտ-
էլ-Քատէր որ այնքան պարասեցուց և փնտնեւ հա-
սուց Փաղղիացւոց, և որուն անկման օրը Փաղղիացւոց
Ալճերիի տիրապետելուն առաջին օրն եղաւ:

6. ԱԻԱՐԱՌՈՒԹԻՒՆ ՍԵՆ ԺԵՐՄԵՆԻ Տ'ՕՔՍԵՐՈՒԱ ԵՒ
ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՐԱՆԻՆ: — Հագիւ կը համարէր Լուի-

1831

Ֆիլիպի որ Յուզիսի Յեղափոխութիւնը մոռցուելու վրայ է, և ահա նոր խռովութիւն մը տակնուվրայ ըրաւ մայրաքաղաքը : Յունուար 21 ին Լուգովիկոս ԺՁի մահուն տարեդարձին, Կարողութեանք հանգստեան պաշտօն մը կատարած էին առանց արգելքի մը : Ասիէ խրախուսեալ ուղեցին ուրիշ պաշտօն մ' ալ կատարել 'ի յիշատակ սպանման Պէրիի դքսին Սէն Ռոշ եկեղեցւոյն մէջ : Տէրութիւնը արգիլեց զայն, սակայն Կարողութեանք մոքերնուն մէջ հաստատուն մնալով, որոշեցին հանգստեան պաշտօնը կատարել յեկեղեցին Սէն Ժէրմէն տ' Օքսէրուա :

Հանդիսին լմննալէն վերջը Պորտոյի դքսին պատկերներ և ուրիշ նշանակներ կպցուեցան հանգուցելոյն դագաղին վրայ : Լուրը տարածուեցաւ քաղքին մէջ և պատմողք՝ ռամկին զայն կը ներկայացնէին իբրև նոր յեղափոխութիւն մը : Այն ատեն ամբոխը եկեղեցին կը դիմէ, կը զարնէ կը ջարդէ ամենայն ինչ, յորս կային միջին դարէ 'ի վեր հռչակեալ ապակիները : Կը հասնին ազգային պահապանք բայց աւերածին դէմ չեն կրնար առնուլ : Աւերողք միաբան խօսք կը դնեն երկրորդ օրը յարձակիլ արքեպիսկոպոսարանին վրայ : Առաւօտը առանց արգելքի մը ամբոխը ներս կը մտնայ, սրահից և սենեկաց մէջ գտածը կը ջախջախէ, գրատան գրքերը Սէնի մէջ կը նետէ, ինչպէս նաև եպիսկոպոսական ըզգեստներ և ուրիշ թանկագին բաներ, և որովհետև բարեկենդան էր ոմանք եկեղեցական զգեստով սկսան փողոցներու մէջ պտըտիլ : Արգեօք անտարբերութեան թէ ուրիշ պատճառաւ, իշխանութիւնը անհոգ կեցաւ : վերջապէս հազարապետ մը իր լեգէոնով հասաւ, երբ արդէն ամենայն ինչ լմնեց էր :

Այս վայրենի տեսարանէն վերջը, աստիկանութիւնը խոհեմութեան պատրուակաւ վերցնել տուաւ բոլոր հասարակաց շէնքերու վրայէն շուշանաձև նշանները : Թագաւորն ալ յարմարեցաւ այս հրամանին և վերցուց իրեն ընտանեաց նշանին վրայէն շուշանը (1) : Մարտի

(1) Այս շուշանները՝ որոնք նշանք էին Պուրպուրեանց, յետոյ ժամանակաւ գրուեցան դարձեալ շէնքերուն վրայ :

10 ին լեհաստանէն ձախորդ լուրեր գալուն պատճառաւ ամբոխը Փարիզու փողոցներուն մէջ նորէն շփոթուածին հանեց և Ռուսիոյ դեսպանատան ապակիները ջախջախեց: Բարիզ միշտ յուզման մէջ էր և Լաֆիդ Պաշտօնարանը զանազան խնդրոց մէջ անհանգիստ իր նուազութիւնը՝ հրաժարեցաւ. և թափաւորը յանձնեց Գաղիմիր Փէրիէի նոր Պաշտօնարան կազմելու, որուն մէջ մտան նաև Սուլշ, Մոնդալիվէ, Ռինիէ:

7. ՊԱՇՏՕՆԱՐԱՆ ԳԱՋԻՄԻՐ ՓԵՐԻԷԻ: — Գաղիմիր Փէրիէ ¹⁸²¹ յ Երա ¹² որուն կը յանձնէր Լուի-Ֆիլիպի վարչութիւնը, առջի օրուէնէ միտքը դրած էր ընկճել ժողովրդեան պահանջները. տիրել իր ընկերաց վրայ, հրամայել մինչև թագաւորին՝ եթէ կարևոր էր. բնաւ չէր կրնար տանել ընդդիմութեան մը, անոր համար կը ջանար ջախջախել հակառակորդքը քան համոզել: Այսու հանդերձ իւր եռանդուն ոգւովը և աշխուժութեամբ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ վարչութիւնը կենդանացնելու: Բարոյք խիստ և գոռոզ, բնաւ սէր չունէր Լուի-Ֆիլիպի վրայ, ինչպէս նա ալ փոխադարձաբար, և զինքը պաշտօնեայ ընելուն ժամանակ կարծես բարձրագոյն հարկէ մը ստիպուած էր:

Յուլիսի Յեղափոխութիւնը ամեն տեղ իր արձագանքը ունեցեր էր. սակայն Գաղիմիր Փէրիէ սկզբունք դրաւ բնաւ միջամտութեամբ չօգնել ժողովրդոց. այն պայմանաւ որ նոյն ոչ-միջամտութիւնը պահեն նաև միւս Պետութիւնք: Գաղիմիր Փէրիէ այս սկզբունքը պահելու համար հարկ էր որ կռուէր ժողովրդեան զգացման հետ որոնք օգնութեան կ'ուզէին թույլ ոտք ելած ազգաց, որոնց մէջ առաջինքն եղան Պելճիա և Լեհաստան:

8. ՊԵԼՃԻԱ. — ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ: — Սկզբէն տեսանք Պելճիոյ տեղագրութիւնը ընդգէմ Հոլանտացուց վարչութեան: Գուլիէլմոս Թագաւորը փոխանակ չահելու կուսակցութիւնքը, աւելի հեռացուց զանոնք. վերջուեցաւ գաղղիարէն լեզուն և անոր տեղ լատիններէն դրուեցաւ, կրօնական ազատութիւնք բարձան, քահանայից ձեռքէն դաստիարակութիւնը առնուեցաւ, միան-

գամայն սկսաւ հալածել տպագրութեան ազատութիւնը, որով ազատական մասը միացաւ կղերականաց հետ: Այն ատեն Պելճիա յայտնապէս սկսաւ պահանջել Հռլանտայէն իր նախկին ազատութիւնները: Փոքրը, իր ազատական գրչով չէր գագրեր կրակը արծարծելու, սակայն նախ բանտ դրուեցաւ և յետոյ Պելճիայէն դուրս աքսորուեցաւ: Ոգիները աւելի զայրացան և առթի մը կը սպասուէր:

1830

Օգոստոս 25-ին Պրիւքսէլի թատրոնին մէջ ներկայացուեցաւ Օպերի հռչակաւոր հարփ ֓ոքրիկի թատրերգութիւնը (1): Ժողովրդեան խումբ մը տեսլարանին մէջ լսած գաղափարներով բորբոքուած, վարչութեան կողմ նակից Նախնաւ լրագրին տպարանը կոխեց. մանաւոր ևս խմբագրապետին տունը բոլոր կահկարասիքը փողոց նետեց. ուրիշ խումբ մ' ալ վազեց նոյն բաներն ընելու 'ի Պալատն Արդարութեան և Վան-Մանէն պաշտօնէին տունը, որուն կրակ ալ տուին: 26-ին առաւօտը գունդերը փողոցներուն մէջ երեցան խռովարարները ցրուելու համար. և այն ատեն սկսաւ արիւնհեղութիւնը որ քիչ տևեց, որովհետև զօրաց գնդապետը ստիպուեցաւ փախչելու: Յեղափոխութիւնը խնամալուր-իւն քողով մը կազմեց. վերցուց Նասաւի դրօշը և տեղը ազգայինը կանգնեց՝ դեղին, կարմիր, սեաւ, և նուիրակութիւն մը ղրկուեցաւ Գուլիէլմոսի յայտնելու Պելճիացւոց պահանջները:

Գուլիէլմոս վերի վերանց խոստացաւ, բայց միանգամայն բանակ մը կազմեց, որուն գլուխ կեցան Օրանթի դուքսը՝ իր մեծ որդին, և միւս որդին Փրեգերիկոս, և բանակեցան Պրիւքսէլի մօտ: Ժողովուրդը մայրաքաղաքին մէջ պատնէշներ բարձրացուց և միանգամայն նուիրակութիւն մը ղրկեց Օրանթի իշխանին, որ եթէ կը հաճի, առանց ղինուորներու կրնայ ապահով մտնալ 'ի Պրիւքսէլ: Օրանթի իշխանը յանձն առաւ և « Կեցցէ ազատութիւն » ձայներուն և պատնէշներուն մէջէն ան.

(1) Այս թատրերգութեան նիւթն էր այն յեղափոխութիւնը որ ծագեցաւ 'ի Նափոյի 1647-ին ընդդէմ Սպանիացւոց Մազանիէլլօ անուամբ ձկնորսի մը ձեռքով:

ցաւ մինչև թագաւորական պալատը: Երեք օր կեցաւ մայրաքաղաքին մէջ, ուր Յանձնաժողով մը ներկայացաւ իրեն Պելճիայի Հոլանտայէն բաժնուիլը խնդրելու համար: Օրանժի իշխանը սիրով ընդունեցաւ նուիրակութիւնը, բայց բնաւ խոստմունք մը չտուաւ. և Սեպտեմբեր 3ին մեկնեցաւ Հայա երթալու իր հօրը քով, հանելով Պրիւքսէէն բոլոր հոլանտացի զօրքը: Գուլիելմոս հաւանեցաւ ետ կանչելու Վան-Մանէն պաշտօնեայն, և ազգային ժողով մը գումարել տուաւ, ուր կանչուեցան նաև պելճիացի երեսփոխանք բաժանման խնդիրը որոշելու համար: Սակայն երբ լսուեցաւ 'ի Պրիւքսէլ, որ թագաւորը խիստ ճառախօսութիւն մը ըրեր է, նորէն ամբօխը ոտք ելաւ և Ոստիկանութեան պալատին վրայ յարձնեցաւ: Փոխով Փրեդերիկոս իշխանը Պրիւքսէլի վրայ քալեց. յետ շատ մը դժուարութեանց Սեպտեմբերի 23ին մտաւ արուարձաններուն մէջ, ուր զօրքը շատ սպաննութիւններ ըրաւ: Այն ատեն բոլոր Պելճիա ոտք ելաւ, ամեն քաղաքներէ օգնութիւններ հասան, ապստամբութեան գլուխ կեցաւ Վան-Հալէն, երբեմն համհարզ սպանիացի Մինա զօրավարին, և այնպէս ճարտարութեամբ շարեց իր հրանօթքը որ Հոլանտացիք ստիպուեցան գիշերանց 'ի Վիլվորտ քաղաքիլ. ուրիշ գունդեր ալ յաղթուեցան Լուվէնի քով: Փոգդըր կռուոյն երկրորդ օրը դարձաւ աքսորանքէն և Պրիւքսէլի մէջ հնչեց ազատութեան ձայնը:

Երբ այս պարտութեանց լուրերը հասան 'ի Հայա, արդէն երկրորդ խորհրդարանը որոշեր էր բաժանումը, թագաւորը փութով Օրանժի իշխանը ղրկեց իմացնելու զայն Պելճիացւոց և զանոնք խաղաղացնելու. բայց շատ ուշ, մօտիկ ընող չկար: Մաս մը կ'ուզէր միանալ Գաղղիոյ հետ՝ զոր յայանապէս մերժեց Լուի-Ֆիլիպ. ուրիշները ինչպէս Փոգդըր հասարակապետութիւն կ'ուզէին, և այլք՝ ժառանգական թագաւորութիւն մը և այս մասը յաղթեց իր բազմութեամբը:

9. ՄԻՋԱՄՏՈՒԹԻՒՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆՑ ԵՒ ԼՈՆՏՐԱՅԻ ԳՈՒՆ

1850
Դեկտ.

ՄԱՐՈՒԽԸ: — Սրբազան դաշնակցութեան Տէրութիւնք որոնք միացուցեր էին զՊելճիա Հոլանտայի հետ, դեսպաններ ղթկեցին 'ի Լոնտրա ժողովով մը խնդիրը սահմանելու, և որոշուեցաւ որ Հոլանտացիք 1814 ին սահմաններուն մէջ քաշուին: Մի և նոյն միջոց Պրիւքսէլի մէջ ազգային ժողով մը գումարուեցաւ (Թագաւոր մը փնտռելու համար: Չանազան արքայազուներ առաջարկուեցան, այլ ընտրութիւնը երեք անձանց վրայ կեդրոնացաւ, Լուի-Ֆիլիպի որգւոյն՝ Նըմուրի դքսին, Լէօխդէնպէրկի դքսին որ էր որդի Եւգինէոս Պոհանէ իշխանին, և Կարոլոս արշիդքսին վրայ: Նըմուրի դքսին կողմը զօրացաւ և նուիրակութիւն մը ղրկուեցաւ 'ի Գաղղիա առ Լուի-Ֆիլիպի, խնդրելով իրմէ իւր որդին: Լուի-Ֆիլիպի սիրով ընդունեցաւ նուիրակութիւնը, և որչափ որ ընտանեաց չահուն և փառաց համար այնպիսի բանի մը կը փափաքէր, սակայն զԱնգղիա՝ չքարկացնելու համար, ուր դեսպանաժողովը կը շարունակուէր, խնդիրքնին մերժեց:

Այն ատեն Պելճիացիք Խնամակալ վարչութիւն մը կազմեցին նախագահ դնելով զՇոքիէ և սահմանադրութիւն մը հրատարակեցին, որով ամենայն կարգի անձն կրնար պաշտօնի հասնիլ և ազատ էր տպագրութեան ձեռքով իր կարծիքը հրատարակելու: Դաստիարակութիւնը ազատ էր. երկու խորհրդարանք կը հաստատուէին՝ մին Ծերակուտի, միւսը երեսփոխանաց: Մերակուտի պաշտօնը ութը տարի պիտի տւէր և չորս տարին անգամ մը կէսը պիտի փոխուէր. 40 տարեկան պիտի ըլլային, և տարեկան եկամտից տուրքը 1,000 ֆիօրին: Երեսփոխանք 25 տարին անցուցած պիտի ըլլային և ամեն երկու տարի կիսով պիտի փոխուէին: Երեսփոխանաց (Թոշակն էր 200 ֆիօրին ամեն մէկ վճռաւարտ գումարմանց համար: Երկու խորհրդարանք միաբան ընդ Թագաւորին պիտի կրնային օրէնք հրատարակել, և սահմանադրութեան մաս մը փոփոխել:

Պրիւքսէլի մէջ ասոնք եղած ժամանակը, Լոնտրայի դեսպանաժողովը կ'առաջարկէր իրենց իբրև Թագաւոր

զլէոփոլտ Սաքս Գոպուրկի իշխանը (1), զոր Պելճիա սիրով ընդունեցաւ և Լէոփոլտ զԳաղղիա շահելու համար հարսնութեան խնդրեց Լուիզ աս' Օռլէան Լուի-Ֆիլիփի դուստրը, և քիչ վերջը երգուընցաւ նոր պատ-

1821
Եւրոպա

րաստուած Սահմանադրութեան վրայ :
Սակայն Հոլանտայի Թագաւորը Գուլիէլմոս՝ մեծապէս տոգոհ էր Լոնտրայի դեսպանաժողովոյն որոշողութեանց վրայ . և միտքը դրաւ զինո՛ք ձեռք ձգելու կորսընցուցած գաւառները . այն պատճառաւ չյանձնեց Լէոփոլտի՝ Անվերսայի բերդը, ըստ որոշողութեան դեսպանաժողովոյն : Օգոստոսի 15 ին ալ Օրանժի իշխանին բանակը տիրեց Տիէսդ քաղաքին և յաղթեց Լուվէնի քով Պելճիայի բանակին :

Փութով գաղղիացի բանակ մը որուն հրամանատարն էր Ժէրար մարաջախտը, Պելճիոյ սահմանագլուխը անցաւ, Լոնտրայի դեսպանաժողովոյն որոշողութիւնը պահել տալու համար : Իսկ ժողովը միանգամայն կը շարունակէր իր աշխատութիւնքը : Պելճիոյ և Հոլանտայի մէջ թաժնեց Լիմպուրկ և Լիւքսեմպուրկ գաւառները, դարձեալ Պելճիոյ վրայ կը ծանրաբեռնէր Տէրութեան պարտուց երրորդ մասը . սակայն Գուլիէլմոս նորէն ընդգիմացաւ և բնաւ դաշինք մը չէր ուզեր ընդունելու : Այն ատեն հինգ մեծ Տէրութիւնները Գուլիէլմոսի սահման տուին մինչև ց 12 Նոյեմբերի . և թէ մինչև այն ատեն չընդունէր պայմանները, բռնի 'ի գործ դնել պիտի տային :

10. Անվերստեի ԱՌՈՒՄԸ. — Լեոփոլտ թագաւոր Պել-ձիոց : — Հասաւ սահմանեալ օրը և Շառսէ (2) Անվերսայի բերդին հրամանատարը՝ չէր ուզեր թողուլ զայն . այն պատճառաւ Գաղղիոյ յանձնուեցաւ դեսպանաժողովոյն վճիռները 'ի գործ դնելու : Ժէրար 70,000 զօր-

(1) Լէոփոլտ հարսնութեան առած էր Գէորգ Դ. Անգղիոյ Թագաւորին դուստրը, որ եթէ ապրած ըլլար անշուշտ իրեն պիտի ինկնար Անգղիոյ Թագը :

(2) Շառսէ զինուորական արհեստը Նաբուլէոնի ձեռաց տակ որովք էր :

1832

քով Հաբսո զօրավարին հետ միաբան պաշարեց զԱնվերսա: Դեկտեմբերի 14ին սկսան գնդակները և կրակը թափիլ քաղքին վրայ և այնպիսի գեղեցիկ և ամուր քաղաք մը երկու շաբաթուան մէջ աւերակաց կոյտ մը դարձաւ: Անգղիացիք ալ ծովուն կողմանէ պաշարած էին զԷսքօ: Շասսէ զօրավարը այն ատեն միայն անձնատուր եղաւ երբ պարիսպը բացուած տեսաւ և իմացաւ որ պաշարելոց կողմանէ ալ մատնութեան մտածութիւն կայ: Հոլանտայի պահանջողը ամբողջովին

23 Դեկտ.

գուրս ելաւ և Գաղղիացիք տիրելով քաղքին յանձնեցին զայն Լէոփոլտի և իրենք ետ քաշուեցան:

Ժէրար մարաշախտին բանակին մէջ կը գտնուէին նաև Լուի-Ֆիլիփի երկու որդիքը: Որչափ որ դաշնակիցք յաղթեցին, այսու հանդերձ Պելճիոյ մէջ խռովութիւնք չհանդարտեցան մինչև 1839, յորում Գուլիէլմոս յուսահատած իր ջանից ապարդիւն մնալէն, ստիպուեցաւ ստորագրել Լոնտրայի դաշանց: Պելճիա այս առթով կ'ուզէր շահել ամբողջ Լիւքսէմպուրկ, բայց չյաջողեցաւ, և Լոնտրայի դաշինքը անփոփոխ մնաց որով և Պելճիա ինքնիշխան թագաւորութիւն կազմուեցաւ:

Լէոփոլտ իր 34 տարուան թագաւորութեան միջոց (1834-1865), Եւրոպիոյ ամենէն նշանաւոր և սիրելի թագաւորներէն մէկն եղած է. և իր անուամբ Պելճիոյ փոքրիկ թագաւորութիւնը մեծցաւ և փառաւորուեցաւ. Ժողովուրդն ալ 1830 էն 'ի վեր մեկուկէս միլիոն շառցաւ: Պահեց անթերի երգուընցած Սահմանադրութիւնը և երկրին յառաջագիմութեան համար միայն վաստակեցաւ: Առաջին երկաթուղին Պելճիոյ մէջ բացուեցաւ 1835ին Մայիսի, և այս օրս անգամ համեմատութեամբ Եւրոպիոյ ուրիշ Պետութեանց, ամենէն բազմաթիւ երկաթուղի ունեցող Տէրութիւնն է:

11. ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ 'Ի ԼԵՃԱՍՏԱՆ: — Յուլիսի Յեղափոխութիւնը Պելճիայէն շատ աւելի հեռաւոր երկիրներու մէջ ալ ունեցեր էր իր ազդեցութիւնը: Աղեքսանդր կայսեր մահուընէն վերջը Լեհաց վիճակը ա.

ւելի ծանրացեր էր: Նիկողայոս խոստացեր էր Սահմանադրութիւննին պահելու և նոյն խոստմունքը կրկներ էր, երբ 1829 ին Վարչաւ եկաւ Թագաւոր պսակուելու. Թագաւորութեան վաճառականութիւնը և ճարտարութիւնքը մեծապէս յառաջեր էին, ելլամուտքը աղէկ վիճակի մէջ էր, և Նաբոլէոնի բանակաց նշխարներէն Կոստանդին մեծ դուքսը 60,000 հոգւով կտրիճ բանակ մը ձեւացուցեր էր: Սակայն 'ի սկզբանէ հետէ ազատութեան վարժած և ազատութեամբ վառուած ազգ մը չէր կրնար իր վրայ օտար իշխան մը տեսնալ, և կը պահանջէր միանգամայն որ իր Թագաւորութեան մաս համարուին Լիթուանիոյ գաւառները: Սիւս կողմանէ ալ Նիկողայոս որ և իցէ ալատական խօսակցութիւն մը և ընդդիմութիւն մը 'ի Խորհրդարանի, հակառակ կը համարէր իր վարչութեան. և սահմանադրութեան յաւելած մը նիստերուն հրատարակումը արգիլէց: 1826 ի գումարմանց լմնալէն վերջը, անոնց բացումը անորոշ ժամանակի Թողուեցաւ, տպագրութեան ազատութիւնը նուազեցաւ և Ոստիկանութիւնը աւելի շատցուց իր հսկողութիւնը: Զինուորականք աժգոհ էին մեծ Ռեքսէն, զոր կ'ամբաստանէին իբրեւ վայրենի անձ մը, մինչ մեծ Դուքսը ամեն սէր կը ցուցնէր Լեհացւոց: Այն սպայից՝ որոնք զինուորներ էին Տոմարովսքիի, Փոնիւֆովսքիի և Նաբոլէոնի բանակաց մէջ, անտանելի կ'երևար ռուսի կարգաց յարմարիլ: Բայց Կոստանդին վրիպեցաւ չթողլով որ Լեհաց բանակը Ռուսիոյ բանակին հետ երթայ 'ի Տաճկաստան կռուելու, մինչ բանակը կը փափագէր, և հոն երկու բանակք միաբան յաղթութեամբ, սիրով կրնային կապուիլ իրարու հետ: Երբ 1830 ին Նիկողայոս եկաւ 'ի Վարչաւ անձամբ գումարելու աւագաժողովը որ իր գահ ելլալէն 'ի վեր չէր բացուած, նորէն ամենաւն սրտին մէջ յոյսը արծարծեցաւ և նորէն յայանեցին իրենց պահանջները Լիթուանիոյ գաւառաց վրայ: Նիկողայոս չէր կրնար այս շնորհքը ընել իր Թագաւորութեան, առանց մեծ փնասու իր կայսրութեան, որով Թագաւոր և Ժողովուրդ մեկմէկէ աժգոհ բաժ-

նուեցան: Այս զդացման մէջ էին երբ Յուլիսի Յեղափոխութեան և Պելճիոյ ապստամբութեան լուրը Վարչաւհասաւ, և Գաղղիոյ հիւպատոսարանին վրայ տեսնուեցաւ եռագոյն դրօշը:

Զինուորական Ուսումնարանին ազնուազգի աշակերտներէն ոմանք չափազանց ուրախութիւններէն, մաղթանքներ ըրին Քոչիուսքիի համար (1): Լուրը Կոստանդին մեծ իշխանին ականջը հասաւ, որ վճռեց քննիչ հարուածով պատժել աշակերտները: Վէսոցքի ենթատեղապահը իրենց գլուխ կը կենայ և 130 աշակերտք Պէլվէտերի պալատը կը յարձըկին ուր կը բնակէր մեծ գուբսը. ուրիշ խումբ մ' ալ կը վազէ ժողովուրդը ոտք հանելու:

Կոստանդին հազիւ կրցաւ ազատիլ, բայց քանի մը զօրականք և ոստիկանութեան անձինք երիտասարդաց կատաղութեան զոհ եղան: Քիչ վայրկենի մէջ ժողովուրդք և զինուորք ոտք ելան: Մեծ գուբսը իր պահապան գունդերով Վարչաւհն ելաւ և բանակեցաւ 'ի Վիրցպա, ուսկից թողուց որ Վարչաւ դառնայ լեհացի ձիաւոր ռոսորդաց այն գունդը որ իրեն հաւատարիմ մնացեր էր: Լիւպէսք իշխանը գումարեց վարչութեան ժողովքը և յայտարարութեամբ ջանաց քաղաքը հանդարտեցնելու և արիւնհեղութիւնը դադրեցնելու. խոստանալով որ Ռուսք ալ իրենց կողմանէ ամենայն ինչ կը մոռնան: Այսպիսի խոհեմ առաջարկութեան մը բորբոքած մտքերը մտիկ չըրին: Քաղքին մէջ Յանձնաժողով մը կազ-

(1) Զօրավար լեհացի ծնեալ յամին 1746. զինուորական արհեստը սորվեցաւ 'ի Գաղղիա և Ուոլինկիթոնի հետ կռուեցաւ Միացեալ, լահանգաց ազատութեան համար, յետոյ դարձաւ յԵւրոպա: Լեհացիք երբ ապստամբեցան 1794 ին զինքը սպարապետ անուանեցին. յաղթեց Ռուսաց Գրադովիոյ մօտ, բայց յաղթուեցաւ 'ի Մաշէյովիչ ուր վերաւորուեցաւ և գերի տարուեցաւ 'ի Բեգրպուրկ, ուր երկու տարի գերի մնաց. յետոյ Պօղոս կայսրը զինքը ազատ թողուց և երկար ժամանակ պտըտեցաւ զանազան տեղեր:

Յուսահատած որ Աղեքսանդր կայսրը Լեհաստանի համար բան չընէր, Զուլիցցերի քաշուեցաւ և հոն մեռաւ 1815 ին:

մոււեցաւ, որուն մէջ անուանեցան նաեւ Զարգարիսքի, Սսդովսքի, Մալաքովսքի և երևելի ուսուցիչն պատմու-
թեան Լէլէվէլ որ մէկէն հայրենակէր լրագիրը սկսաւ հրա-
տարակել:

Ընդհանուր սպարապետ անուանեցաւ Խլոփիցքի
որ Նաբոլէոնի ժամանակէն արութեան համբաւ ստա-
ցեր էր. որ փութով նուիրակներ զրկեց առ Նիկողայոս
հաշտութեան համար: Ժողովրդեան մէջ զանազան էին
զգացմունքները. մաս մը կ'ուզէր նորէն հաշտուիլ Ռու-
սիոյ հետ, ստանալով Լիթուանիոյ գաւառները. մաս
մ' ալ կ'ուզէր բաժնուիլ Ռումանօֆ ցեղէն և բոլորովին
անկախ վարչութիւն մը ունենալ միւս կորուսեալ գա-
ւառաց հետ միանալով: Այս երկրորդ կարծիքս աւելի
կը բորբոքէին դաւաճի ընկերութիւնք՝ որոնց սիրով
մտիկ կ'ընէր ժողովուրդը: Այս յուզմունքը աւելի շատ-
ցաւ երբ լսուեցաւ որ Նիկողայոս մերժեր էր ամեն
հաշտութիւն և անմիջական անպայման հնազանդութիւն
կը պահանջէր: Խլոփիցքի հրաժարեցաւ սպարապետու-
թենէ, սակայն Յանձնաժողովը զինքը իշխանապետ ընտ-
րեց: Խլոփիցքի փութով գաղանի ժողովարանները գո-
ցեց. 27,000 հոգւով բանակ մը պատրաստեց. եկեղե-
ցեաց զանգակները հալեցուց (թնդանօթ ձուլելու հա-
մար: Դեկտեմբեր 20 ին խորհրդարանը գումարուեցաւ
և զԽլոփիցքի հաստատեց իր իշխանութեան մէջ: Սա-
կայն գժտեցաւ անոնց հետ որոնք անմիջապէս Լիթուա-
նիոյ վրայ կ'ուզէին դիմել, և հրաժարեցաւ նորէն պաշտօ-
նէն, բանակին մէջ երկրորդական հրամանատարութիւն
մը ընդունելով:

1820

Լեհացիք իր տեղը ընտրեցին զՌաժիվիլ որ բնաւ զի-
նուորական հանճար մը չունէր: Նոյն միջոցին Խլոփից-
քիի զրկած նուիրակներն ալ գառնալով աւելի բորբո-
քեցին զժողովուրդը և Աւագաժողովը զՌումանօֆ ցեղը
անկեալ հրատարակեց 'ի թագաւորութենէ:

Լեհացիք կը համարէին ստիպել ասով Արևմտեան
Պետութիւնքը իրենց վրայ մոռնելու, սակայն 1815 ին
դաշինքները աղարտելով, անկարելի կ'ընէին իշխանու-

Թեանց կողմանէ որեւիցէ թէ՛ բարոյական և թէ՛ զինուորական օգնութիւն մը, թէպէտ և ժողովրդական մասէն մեծ համակրութիւն կը տեսնային: Անկման հրովարտակէն վեց օր վերջը, Առժամանակեայ վարչութիւն մը հաստատուեցաւ հինգ անձանցմէ կազմեալ, որոնք էին Ա. Գամ Չարգորիսքի նախագահ, Բարծիքովսքի, Նիէմոյիէվսքի, Մօրավիէսքի և Յովակիմ Լէլևիւլ: Կոստանդին Թողուցեր էր Լեհաստանի բոլոր բերդերը որոնք ապրստամբելոց ձեռքն էին: Փետրուարի ահաւոր ցրտով մը 120,000 ռուսք որոնց հրամանատար էր Պալքաննէրու գիւցազնը՝ Տիպիչ մարաջախտը, Լեհաստան մտաւ և վարչաւի վրայ դիմեց: Լեհացիք առջի կռիւներուն մէջ յաջողութիւն գտան. Տվէրնէսքի զօրավարը յաղթեց Ռուսաց Սդոլէքի քով. քիչ օր վերջը Կրօքովի քով արիւննահեղ պատերազմ մը եղաւ, յորում՝ գիւցազնական քաջութիւն ցուցուցին Չէռնէսքի Խլոփիցքի զօրավարները և յաղթութիւնը ստացան, սակայն սափալուեցան պատուարաց տակ ամրանալու: Ռաժիվիլ զօրավարութենէն հրաժարելով և Խլոփիցքի ալ վերաւորուած ըլլալով, Չէռնէսքի ընդհանուր հրամանատար անուանուեցաւ, որ իկանիոյ մօտ մեծ յաղթութիւն մը ըրաւ Ռուսաց վրայ որոնց զօրավարն էր Կայզմար:

Լեհացւոց գործերը որչափ որ ալ յաջող կ'երթային սակայն իրենց յոյսը Ներոպիոյ աղգաց վրայ էր, որոնք չէին շարժեր. միայն Լիթուանիա Ռուսաց գէմ ապրստամբեր էր: Տվէրնիսքի ջանաց զՎոլինեայն ալ ոտք հանել, սակայն բնաւ նեցուկ մը չգտաւ և թշնամեաց բազմութենէն նեղը մտնալով, Աւստրիոյ հողը անցաւ, ուր իր 600 կտրիճ զինուորներով իբրեւ պատերազմի գերի բռնուեցաւ. Լեհաց բանակը ցերուցան եղաւ և հազիւ Տէմպիւսքի ջոկատով մը կրցաւ գառնալ 'ի վարչաւ: Տիպիչ յանդուգն և երազ քայլով մը հասաւ ետեմէն և թէպէտ Լեհացիք մեծ արովութիւն ցուցուցին, այսուհանգերձ յաղթուեցան Ոսարօլէնքի քով Նարէվի վրայ:

Այս միջոցիս մաղձախտը մեծապէս կը հարուածէր Ռուսաց բանակը, որուն զոհ եղան Տիպիչ մարաջախ.

1851
Փետր.

19, 20
Փետր.

1851
1 Ապրիլ.

22 Մայիս.

տը և Կոստանդին մեծ դուքսը: Լեհացիք դեռ կը յուսա-
յին Արևմուտքէն օգնութիւն մը գտնալ, երբ լսեցին որ
Բրուսիա Նիկողայոս կայսեր հետ գաշինք դրեր է ա-
մենայն պատերազմական կազմած և պաշար հասցնելու,
և Անգղիա չէր ուզեր որ Գաղղիա միջնորդութիւն մը
ընէ երկու կողմանց մէջ: Այն ատեն իմացան որ միայնակ
են կտրիճ բանակի մը դիմաց որուն հրամանատարն
էր Փասքեիչ՝ Երեւանի կոմսը:

12. ՆԵՐՔԻՆ ԽՈՒՎՈՒԹԻՒՆ. ՆՈՒԱՃՈՒՄԸ ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ:
— Փասքեիչ արագ արագ մօտեցաւ Վարչաւոյ, որուն
մէջ ահաւոր քաղաքական խառնակութիւն մը տիրեր
էր: Ռամկին մէկ մասը համարելով որ այս թշուառու-
թեանց պատճառ պնդականաց մատնութիւնն է, զի-
նուորաց հետ միացած միջնաբերդը մտաւ. սպաննեց շատ
մը պահապան սպաներ և այն ամեն անձինքը զորս ազ-
նուապետական կամ Ռուսաց լքուս կը համարէր, շատ
մ'ալ ռուս գերիներ: Չէռնէսքի դատաստանի կանչուե-
ցաւ իբրեւ մատնիչ և զօրավարութիւնը Տէմպինսքիի
յանձնուեցաւ, յետոյ Մալաքովսքիի: Զարդորիսքի զար-
հուրած այս խռովութենէն բանակը ապաւինեցաւ: Իր
հեռանալովը քաղաքը բոլորովին անիշխանութեան մէջ
մնաց: Աւագաժողովը Գրուքովիէսքի անուամբ մէկը
իշխանապետ անուանեց, որ Սոսսուսի 16ին խռովա-
րարներէն շատը առանց դատաստանի հրացանի բռնեց:

Սակայն Փասքեիչ կը յառաջէր դէպ 'ի Վարչաւ և
Լեհաց վրայ հասաւ Վոլկայի կողմէն, ուր երկու օր ահա-
ւոր կռիւ մը եղաւ, երկու կողմն ալ քաջութեամբ պա-
տերազմեցան. և այն պատերազմին մէջ մեռան Սովինսքի
և Վիսոսքի զօրավարները և Ռուսք յաղթող գանուե-
ցան (1): Փասքեիչ այն ատեն սկսաւ մայրաքաղաքը գրն-
դակակոծել: Գրուքովիէսքի երկրորդ օրը անձնատու-
թիւն մը առաջարկեց: Սակայն Փասքեիչ կը պահանջէր
որ առանց պայմանի անձնատուր ըլլան թէ՛ բանակը և
թէ՛ ժողովուրդը, Վարչաւ իրեն տրուի, Փրակայի կա-

(1) Պատմագրացմէ ոմանք կը համարին որ Ռուսք նոյն օրը
11,000 անձինք կորսնցուցած ըլլան, որ գժուարին կ'երևայ:

մուրջը նորէն դուռի և զօրքը Փլօք քաշուի: Քրուքու վիէսքի յանձն առաւ, բայց նոյն միջոցին արդէն պաշտօն ընկէց եղեր էր և իրեն յաջորդեր էր Նիէմոյիէվսքի:

Փասքեիչ պատասխան մը չընդունելով շարունակէց կրակը, արդէն Զիսդէ աւանը բոլոր կ'այրէր և Ռուսք պատուարաց վրայ կը վերելակէին երբ Լէհացիք ոտիպուեցան անձնատուր ըլլալու և Փասքեիչ մէկէն կը գրէր առ Նիկողայոս « Տէր Արքայ, Վարչաւ յոտս քո է »: Լէհացի 20,000 զինուորք զէնքերնին թողուցին 'ի Փլօք, և Աւագաժողովոյն անձինքը Բրուսիոյ սահմանը փախան, ուր հսկողութեան տակ պահուեցան մինչև որ Նիկողայոս կայսրը նուաճելով բոլոր Լէհաստան անոնց ազատութիւն տուաւ: Լէհաց մեծ մաս մը յանձն չառնելով գերութեան մէջ ապրիլ, կամաւոր աքսորանօք թողուց զհայրենիս և գաղթեցաւ 'ի Գաղլիա, յԱնգլիա, 'ի Զուիցցերի, 'ի Գերմանիա, և յԻտալիա: Լէհաստանի, Լիթուանիոյ և Վոլինիոյ ազատականք մեծ պատուհասներով պատժուեցան. չատ մը անձինք 'ի մեաաղս և 'ի Սիպերիա քշուեցան. ոմանք կեանքերնին կորսնցուցին, ուրիշները պատիւնին ինչքերնին և ամեն քաղաքական իրաւունքնին: Վարչութեան նոր հրովարտակը ծանոյց որ Լէհաստան անկէ վերջը ոչ Սահմանադրութիւն ունէր, ոչ Աւագաժողով և ոչ վարչութեան ատեան, այլ Ռուսաստանի գաւառ մը կը դառնար հինգ կուսակալութիւն բաժնուած, Վարչաւ, Ռատով, Լուպլին, Փլօք, Սոսլին: Վարչաւի և Վիլնայի համալսարանները գոցուեցան. չատ մը գեղարուեստից առարկայք 'ի Ռուսաստան փոխադրուեցան և առաջին կուսակալ դրուեցաւ Փասքեիչ զօրավարը իշխան Վարչաւիոյ ատղոսով, որ զայն կառավարեց մինչև իր մահը: Նիկողայոս զԼէհացիս աւելի Ռուսաց յարելու համար, յորդորեց ընդունելու յունադաւան կրօնքը. և Յովսէփ Սիէմաուքօ եպիսկոպոսը որ այս բանիս մեծ եռանդն կը ցուցուն էր, ընդհանուր մետրապօլիտ անուանուեցաւ: Սիէմաուքօ, համարելով հաճելի ըլլալ Պետութեան նեղեց ուղղափառքը և հալածեց, ուսկից մեծամեծ տժգու-

հոլթիւնք ծագեցան մինչև որ յետոյ նորէն Տէրութեան միջոցով տիրեց հանդարտութիւնը:

13. ՓԻԵՄՈՆԹ. — ԳԱՐԼՕ ԱԼՊԷՐԴՅՈՅԻ ԱՌՋԻ ՏԱՐԻՆԵՐԸ. — ԱՐԵԱՒԱՆՔ ՍԱՎՈՅԻՈՅ. — Գարլօ Ֆէլչէէ խաղաղութեամբ կառավարեւ էր իր Տէրութիւնը մինչև ցմահ: Իր մահուամբ Սավոյիոյ տան անդրանիկ ճիւղը լմննալով, յաջորդութիւնը Քարինեանոյի դքսին անցաւ որ էր Գարլօ Ալպէրգօ: Դեռ ակողմէն չեւած՝ Եւրոպիոյ Պետութեանց դիմաց արգիւնք մը ստանալու համար, մասնակից եղեր էր Գաղղիացւոյ պատերազմին՝ ի Սպանիա և քաջութեամբ կռուած էր ի Դրօքաաւերոյ: Ժողովուրդը մեծ ուրախութեամբ սօնեց իր Թագաւորութեան հասնիլը. Թագաւորականք իր ի Սպանիա զինուորութիւնը կը յիշէին ընդդէմ ազատականաց, և ազատականք կը յուսային որ Գարլօ Ալպէրգօ նոյն է ինչ որ 1821 ին. և առաջին անգամ Եռվսէֆ Մածծինի ազատականաց կողմանէ գրով մը կ'առաջարկէր Գարլօ Ալպէրգոյի, ազատել բոլոր Իտալիա օտարաց ձեռքէն, յորում կը խոստանար իրեն բովանդակ Նաբֆօդֆոլ Իթալիոյ օգնութիւնը: Մածծինի տեսնալով իր գրութեան ապարդիւն մնալը, խռովարար թղթեր հրատարակեց և ծածուկ ընկերութիւններ ժողովուեց. զորոնք հալածեց Թագաւորը և շատերը աքսորանաց զրկեց. ասոնց թուոյն մէջ էր նաև Վինչէնցօ Ճիօպէրդի, յետոյ այնքան նշանաւոր: Մածծինի, իբրև Թշնամի հայրենեաց մահուան դատապարտուեցաւ, որ ծածուկ Խոմարինօ զօրավարին հետ միաբան երիտասարդաց զինեալ գունդ մը ժողովուեց. ուրիշ գունդ մ' ալ ձևացաւ. կրանպինսքի լեհ զօրավարին առաջնորդութեան ներքև, և յանկարծակի պիտի տիրէին Սան Ճիովիանոյի:

Սակայն յետ շատ մը Թափառելու լերանց մէջ ցրուեցան առանց գործ մը տեսնալու. Մածծինի սրտին ցաւէն ծանր հիւանդացաւ և իր ընկերքը զինքը Զուիցերի փախուցին: Այսպէս լմնցաւ Սալոյի արշաւանք յետ որոյ ազատականք Գարլօ Ալպէրգոյի հափնիւ անուներ առին:

14. ՆԱՓՈՂԻ. — ՓԵՐՏԻՆԱՆՏՈՍ Բ: — Փրանկիսկոս Անոյ յաջորդեց որդին Փերաինանտոս Բ. կիրթ և հանձարեղ երիտասարդ մը որ արքունեացմէ հեռացուց շատ մը պարապորդ անձինք. քաղաքական յանցանաց համար պատժելոյց մէկ մասին ներեց, ազատութիւն տուաւ տպագրութեան. անձամբ այց ելաւ գաւառաց և ամեն տեղ պատուեց գիտնական անձինքը և խրախուսեց վաճառականութիւնը և լաւ վիճակի մէջ դրաւ գրամական հարըստութիւնը: Այսպիսի բարեյաջող վարչութենէ մը գոհ չեղան ազատականք և սկսան շփոթութիւն հանել Սիկիլիոյ մէջ ուր բազմաթիւ էին. այն ատեն Փերտինանտոս ստիպուեցաւ խստութեամբ վարուիլ հետերնին, առաջնորդնին Տի Մարգա բռնուեցաւ և զանազան անձինք սպաննուեցան: Ազատականք յուսահատած ծածուկ սկսան միաբանիլ Ռոմանիոյ ազատականաց հետ, որոնք նոյնպէս նոր ապստամբեր էին:

15. ԳՐԻԳՈՐ ԺԶ ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏԸ. — ԱՊՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ 'ի ՊՈԼՈՆԻԱ ԵՒ 'ի ՌՈՄԱՆԻԱ. — ԱԽՏՐԻՈՅ ՄԻՋԱՄՏՈՒԹԻՒՆԸ: — Պիոս Ը. մեռնելով, ծիրանաւորքը սրբազան Քահանայապետ ընտրեցին զՊելլունցի Մաւրօ Գաբէլարի ծիրանաւորը, արդէն համալաւոր իր գիտութեամբ և վարուք. որ Գրիգոր ԺԶ. անունը ընդունեցաւ: Քահանայապետը իրեն աշխարհական Պետութեան պաշտօնեայ անուանեց Պէռնէգրի ծիրանաւորը, որ ազատականաց սիրելի չէր: Այս ընտրութեան լուրը երբ Պոլոնիա հասաւ, փոխան-նուիրակը հրաժարեցաւ իր զինուորական և քաղաքական իշխանութենէն. քաղաքացւոցմէ յանձնաժողով մը կազմուեցաւ, որ Լեօթամալէյէ վարչախոն անուէր առաւ և քաղաքական պահպանող հաստատեց: Ապրտամբութիւնը շուտով տարածուեցաւ բոլոր Ռոմանիոյ մէջ. միայն 'ի Ֆոռլի քիչ մը ընդդիմութիւն գտաւ. Անգոնա անձնատուր եղաւ: Ռոմանիոյ հետեւեցան Ումպրիա, Փէրուճիա, Սփուլէդօ, Ֆոլինեօ և Նաունի քաղաքները: Աւժամանակեայ վարչութիւնը պապերուն իշխանութիւնը վերցուած հրատարակեց. սահմանադրութիւն մը հռչակեց. խորհրդարանի ընտրութեանց

1830
8 Նոյեմբ.

1851

1851
4 Փետր.

ժամանակ մը որոշուեցաւ. ապստամբ գաւառները Միւ-
շէաւ Գաւառի կողմէն և զինուորական հրամանատար
անուանուեցաւ Կրապինսքի լեհ զօրավարը: Մարի Լուիզ՝
Փարմայի դքսուհին միտքը դրած էր ամենայն կերպով
դէմ դնելու ազատականաց, սակայն ստիպուեցաւ Փար-
մայէն Փիաշէնցա քաջուիւ, ուսկից դարձաւ նորէն իր 10 Մարտ
իշխանութեան քաղաքը աւստրիացի զօրացօգնութեամբ:
Անկէ քիչ վերջը Վեննա դիմեց իր և Նաբոլէոնի միակ
որդւոյն Ռայխսդատի դքսին յետին շունչը ընդունելու:

Աւստրիացի զօրքը յառաջ մղեց իր ընթացքը և Առ- 21 Մարտ.
ժամանակեայ վարչութիւնը ստիպուեցաւ Անգոնա քա-
ջուեցաւ: Պոլոնիայի վարչութիւնն ալ իր գունդերուն
սպարապետ անուանեց զՅոլքքի որ Ռիմինիի քով զար-
նուեցաւ Աւստրիացւոց հետ և յաղթուելով, Սփոլէ-
դցի եպիսկոպոսին գթութեանն ապաւինեցաւ որ էր
Մասդայի-Ֆէրրէդդի (1): Քիչ վերջը Գորթու փախչե-
լու ժամանակ, բռնուեցաւ Աւստրիացւոցմէ և Վենետիկ
տարուելով մահուան դատապարտուեցաւ, սակայն
գլխապարտութիւնը մշտնջենաւոր բանտի փոխուեցաւ:
Անգոնայի Առժամանակեայ վարչութիւնն ալ յուսա-
հատելով անձնատուր եղաւ և Աւստրիոյ և Քահանայա-
պետին զինուորները քաղաք մտան:

Սակայն Նորպէս զի չնորոգուին այս արիւնհահեղու-
թիւնք, Աւստրիոյ, Գաղղիոյ, Անգլիոյ և Բրուսիոյ դես-
պանները ՚ի Հռովմ, Քահանայապետին Յիւսէփ Գիւր
ներկայացուցին որով խորհուրդ կուտային թէ՛ դրամա-
կան և թէ՛ դատաստանական վարչութեան մէջ աշխարհա-
կան անձինք ընդունիլ, դատաստանի կարգերը ուղղել,
գաւառական ժողովքներ հաստատել, հասարակութեանց
ազատութիւններ տալ և այլն:

Քահանայապետը հաճեցաւ այս բարեկարգութիւն-
ները ընելու, սակայն առանց խոստման և բռնադատու-
թեան: Ապստամբ գաւառներն ալ որոշեցին տուրք չվը-
ճարելու մինչև պահանջածնին չկատարուի, և իրենց ղըր-

(1) Յետոյ Պիոս Թ. Քահանայապետ:

կուած նուիրակին, Ժիրանաւոր Աւստրիին դէմ ապրտամբեցան, աժբաստանելով զանիկայ իրրւ սաստիկ աւստրիաւեր: Այն առնն Աւստրիացիք երկրորդ անգամ սահմանադրուիլը անցան կրապովսքի զօրավարին առաջնորդութեամբ:

16. ԳԱՂՂԻԱՅԻՔ ՅԱՆԳՐԱ: — Երբ առաջին անգամ Աւստրիացիք մտան 'ի Մոտենա և 'ի Ռոմանիա, Մէզոն մարաշախոր՝ պաշտօնեայ Արտաքին գործոց, վեննա ղրկուեցաւ, սպառնալեօք բողոքելու Աւստրիոյ միջամտութեան դէմ, որուն Մէգէռնիք ալ պատասխանէր էր նոյնպիսի սպառնալեօք որ « Ոչ — միջամտութիւնը իտալիոյ համար չէր »:

Այս միջոցիս Լաֆիդ Պաշտօնարանը հրաժարելով և Գազիմիր Փէրիէ յաջորդելով՝ այս նշանաւոր խօսքը ըսած էր որ « Գաղղիացւոց արիւնը միայն Գաղղիոյ համար է »: Ասով կը համարուէր որ բնաւ պատերազմական միտք մը չունէր: Բայց երբ Աւստրիա երկրորդ անգամ մտաւ Քահանայապետին երկիրները, Գաղղիոյ վարչութիւնը նախանձելով և վախնալով Աւստրիոյ ազդեցութենէն. ծածուկ իմացուց Պէռնէգրիի որ ինքն ալ կ'ուզէր կէտ մը բռնել Եկեղեցւոյ վիճակին մէջ. Պէռնէգրի ոչ հաւանութիւն ցուցուց և ոչ ընդգիմուութիւն: Փետրուար 22 ին գիշերը 1,800 Գաղղիացի զինուոր Անգոնայի մօտ ցամաքը ելան, և քաղքին դռները վար առնելով ներս մտան (1): Ժողովուրդը 'ի սկզբան զարհուրեցաւ. բայց յետոյ սիրով ընդունեցաւ Գաղղիոյ զօրքը, որոնք Քահանայապետին զօրքերուն հետ միաբան ախօսան քաղքին պահպանութիւնը ընէլ: Գոմայ և Կալլուա զօրավարներն ալ, իրենց կողմանէ շատ մը խոստ-

(1) Բարիզ գտնուող օտար Տէրութեանց դեսպանները Գազիմիր Փէրիէի գացին բացայայտութիւն մը ընդունելու և Հասարակաց իրաւանց վըայ խօսեցան. « Եւրոպական իրաւունքը պաշտպանողը ես եմ աղաղակեց Գազիմիր Փէրիէ, գիւրի՛ն կը կարծէք դաշինքները և խաղաղութիւնը պահպանել: Պէտք է նաեւ որ Գաղղիոյ պատիւն ալ տեղն երթայ »: Դեսպանները քաշուեցան առանց խօսք մը աւելցնելու:

մոռնքներ ըրին, որով իտալիոյ ուրիշ կողմերէն ալ ազատականք սկսան յԱնգոնա դիմել իբրեւ կեդրոն ազատութեան: Այս բանիս վրայ Քահանայապետը տժգոհութիւն ցուցուց Լուի-Ֆիլիփի և խոստմունք առաւ որ Գաղղիացիք ձգեն զԱնգոնա, երբ Աստրիացիք Եկեղեցւոյ վիճակէն դուրս ելլան:

Ազատական շարժումներն և Միջին Եւրոպա

1. Աւստրիոյ վիճակը: — 2. Մաճառստան: — 3. Ազգային ոգւոյն արժարժիլը 'ի Մաճառստան. — Ազագաժողով յամին 1825. — Ձէչեննի, Տէաք, Քոչուր: 4. Սլաւք. — Պոհնմիա. — Քոչլար: — 5. Գերմանիա. — Բեղալիտիական շարժումներն և Սահմանադրութիւնը: — 6. Բրուսիա. Գաւառական օրէնք: — 7. Անտարանականութիւն. — Կրօնական հարաւանք: — 8. Յոլլանդացի. — Բարեկարգութիւնք դրամական տրեւտնութեան. — Մահ փրկելիկոս Գոչլիկմոսի Գ: — 9. Զուիցցերի. — Ժողովրդական մասին զօրանալը: — 10. Շուէտ. Կարոյոս ԺԴ. — Օսկար Ա: — 11. Տանիմարքա. փրկելիկոս Զ. — Քրիստիանոս Ը:

1. ԱԽՅՏՐԻՈՅ ՎԻՃԱԿԸ. — Աւստրիա 1815ին սկսած վարչութեան ձեւը կը շարունակէր: Մէգէռնիք և Փրանկիսկոս նոյն զգացմունքը ունէին սահմանադրութեանց և ազատութեանց վրայ ինչ որ 1815ին. և յունական խնդրոյն մէջ աճապարեւր էին Եւրոպիոյ քան ուրիշ Պետութիւնները ապստամբութիւնը մօրելու և Իփսիլանդի բռնուելով բանտի մէջ ձգուելու էր: Աղէքսանդր 'ի սկզբան Յունաց ազատութեան հակամէտ երեւցեր էր, սակայն Մէգէռնիքի ազդեցութեամբ փոխեց կարծիքը և Վերոնայի արքայաժողովոյն Յունաց նուիրակները մերժուեցան: Երկու կայսերք տեսնուեցան 'ի Լէմպէրկ և կրկին հաստատեցին միաբանութիւննին: Սակայն Աղէքսանդր և իրեն յաջորդը Նիկողայոս չէին կրնար

Պետութեան շահը մէկդի թողուլ և օգնութեան չհասնիլ Յունաստանի. և երբ Գաղղիա, Անգղիա և Ռուսաստան միաբանեցան և Նիկողայոսի բանակը անցաւ Փրուժը՝ Վիննայի մէջ մեծ սարսափ մը աիրեց, վախ ունէր Աւստրիա որ Նիկողայոս չարչաւէ նաև յԱւստրիա. մինչև Կառլոս Ժ. կ'ըսէր որ «եթէ Նիկողայոս յարձըկի Աւստրիոյ վրայ՝ ես պատրաստ կը կենամ». և ըստ պարագային զիս կը շտկէմ. իսկ թէ Աւստրիա անոր դէմ դիմէ, անմիջապէս բանակս անոր վրայ պիտի քալեցնեմ» : Սակայն Ռուսը մեծ դժուարութիւնք քաշեց Պալքաններուն վրայ. և պատերազմը երկու ասորի ականեց և լնկցաւ Ադրիանուպօլսոյ դաշնագրութեամբ :

Օսմանեան Պետութեան պարտութիւնը մեծ փնասեղաւ Աւստրիոյ, որ բնաւ ախորժանօք չէր կրնար տեսնալ Ռուսիոյ մեծնալը. ժողովուրդը Ջարին իշխանութեան տարածուելուն արդեւք մը դնել կ'ուզէր, բայց 'ի զուր, որովհետև Մէդէռնիք և Փրանկիսկոս կը վախէին որ ասովազատականաց օգնած կ'ըլլան : Անոր համար մինչ Մաճառք կ'ուզէին օգնութեան դիմել Լեհաց, Փրանկիսկոս բանակ մը հաստատեր էր Կալիցիոյ սահմանադուիւր արգիլելու, որ ապստամբք Աւստրիոյ հողը չմտնան և հոն ալ չտարածեն ազատութեան ձայնը : Այսուհանգերձ յիտալիա՝ Փարմա և Մոտենա իրենց օրինաւոր աւստրիացի իշխանութեանց դէմ ելեր էին, և քահանայապետական Նոսիրակութիւնք Հասարակապետութիւն մը կ'ուզէին կազմել : Հարկ էր որ Աւստրիա դիմէր պաշտպանելու իր հարուստ կալուածները յիտալիա, յորոց միայն Լոմպարտիա և Վենետիկ տարին իրեն 57 կամ 58 միլիոն ֆիորին եկամուտ կուտային : Աւստրիացի գունդերը մտան 'ի Մոտենա և 'ի Փարմա, զոր փութով թողուցին յետոյ Գաղղիոյ բողոքելովը : Բայց երբ երկրորդ տարին կրկին ապստամբութիւն ծագեցաւ Նոսիրակութեանց մէջ, քահանայապետական վարչութիւնը նորէն դիմեց Աւստրիոյ, և Գաղղիա ալ հաւասարակը Նոսիրակութեան համար գրաւեց Ղանդոնա, մտիկ չընելով Մէդէռնիքի բողոքանաց : Ներքսապէս ալ Աւստրիա

գրամական ձախորդ վիճակի մէջ, մեծ էր Տէրութեան պարտքը . Սգատիոնի յանձնուեցաւ Տէրութեան ելլա մուտքը կարգադրել : Հարկ եղաւ նոր պարտքեր առնուլ և նոր միջոցներու գիմել : Ասկէ բարգաւաճեցան 'ի վեներա նշանաւոր սեղանաւորք, որոնք ընդերկար Եւրոպիոյ վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցան ինչպէս Պարինկք, Լապալէր, Փարիզ և Ռոշիլտ : Փրանկիսկոսի թագաւորութեան ամենէն օգտակար գործոց մին համարուած է 'Իրիէսդի Լայֆ նաւական ընկերութեան հաստատուիլը :

2. ՄԱՃԱՌՍՑԱՆ : — Լէոփոլտ Բ կայսերական գահը ելած ժամանակ Մաճառք Յովսէփ Բ . ի վարչութենէն մեծապէս նեղուած տժգոհ էին, և Լէոփոլտ ամենակարեւոր տեսեր էր Մաճառները շահելու համար մեծ Աւագաժողով մը գումարել : Այս լուրը մեծ ուրախութիւն պատճառէր էր Մաճառաց, և Փէցէլի իշխոյժ բանաստեղծը կ'երգէր որ « Երգնունք քանի որ մեր երակաց մէջ կը պտըտի Աստիղասայ արիւնը, քանի որ անհետ չէ եղած Մաճառ սնունը . այս օրը միշտ օրհնեալ պիտի մնայ մեր յիշատակաց մէջ » : Լէոփոլտ Բ . որ 'ի սկզբան չէր ուզէր ոչ մի պարտականութիւն ճանչնալ առ Մաճառստան, հուսկ համոզուեցաւ թագաւոր պսակուելու, հաստատելու Պալատինի իշխանութիւնը, զոր յանձնեց իր պզտիկ որդւոյն Ալեքսանդր արչիքսին . Աւագաժողովը որոշեց որ կայսրը իր գահը հասնելէն վեց ամիսվերջը պէտք է գայ պսակուելու, և Ս . Ստեփանոսի թագը Պուտա պիտի պահուի, թագաւորը երբեմն 'ի Մաճառստան պիտի բնակի, Մաճառստանի վերաբերեալ խնդիրները Մաճառ խորհրդականներով պիտի սահմանէ . Մաճառստան ուրիշ գաւառաց օրէնքներուն ներքոյ անկեալ չէ և Աւագաժողովը գոնեայ ամեն երեք տարին անգամ մը պիտի գումարուի : Ժողովը թեթեւոց շինականաց վիճակը, սակայն մարմնաւոր պատիժները չվերցուց : Թագաւորը ամեն ջանք ըրաւ ազնուականաց և քաղաքականաց մէջ համաձայնութիւն մը մտցնելու և Լէոփոլտ մեռած ժամանակը մեծապէս յինքն գրաւեր էր Մաճառստանի սէրը :

Երբ Փրանկիսկոս կայսերական գահը ելաւ և քիչ վերջը թագաւոր պսակուեցաւ, Մաճառք իրենք զիրենք պատրաստ ցուցուցին թագաւորնին պաշտպանելու և Աւագաթողովը իրեն թէ՛ զինուոր և թէ՛ արծաթ մատակարարեց ընդդէմ գաղղիական Յեղափոխութեան: Սակայն ազատութեան գաղափարը ալ իրենց մուտքը ունեցան 'ի Մաճառստան: Յիսուն քաղաքացիք Պուտայի բերդը գոցուեցան և հինգ հոգւոյ գլուխները կտրուեցան, ուրիշները Քիւֆչտայնի բանտերը փակուեցան յորս նաև Պաքսանի բանաստեղծը, այն որ զգաղղիական մարտէլեզը թարգմաներ էր:

Շատ մը ազնուական Մաճառներ Աւստրիոյ բանակին մէջ մտան. 1796 ին Աւագաթողովը վճռեց պատրաստելու 50,000 զինուոր, 20,000 կով և 2,400,000 չափ ցորեն և նշանաւոր զօրավարներ գացին ծառայելու Աւստրիոյ, յորս նաև Ալվինցի երևելի զօրավարը: Սակայն Մաճառք այս շնորհքները ըրած ժամանակ Աւագաթողովը յաջողեցաւ պահանջելու և ստանալու շատ մը նպաստներ իրեն լեզուին և ազգային անկախութեան համար:

Փրանկիսկոս Մաճառաց աւելի սիրելի ըլլալու համար իր նոր կայսրուհին Մարիա-Լուիզ՝ թագուհի պսակեց Մաճառստանի և այս պարագայս մեծապէս գրաւեց զՄաճառս. որոնք 1809 ի սպառնազմաց ժամանակ նոր դուռներ հասուցին. Վերսէկի և Քիսֆալուաի բանաստեղծք 'ի զէն կոչեցին զթողովուրդս, մեծամեծ ընտանիքներ շատ մը զոհեր ըրին: Էսպերհազի իշխանը 200 ձի ընծայեց, Քարոլքայի արքեպիսկոպոսը 120: Եռանդնին աւելի սաստկացաւ երբ կայսրուհի թագուհին իր որդւոյն հետ եկաւ ասպաւինելու Պուտայի գըղեակը: Նաբոլէոն մտեր էր 'ի Վէննա և Շէօնպրիւնէն յորդոր մը գրեր էր առ Մաճառս զիրենք Աւստրիոյ դէմ հանելու համար, սակայն այս ձայնը ապարդիւն մնաց՝ հազիւ պզտիկ դուռնի մը ձեացաւ որ փութով նուաժուեցաւ: Այս ձախորդութիւններէն վերջը արքունիքը ինդրեց և ստացաւ նորէն Աւագաթողովէն 40,000 զինուոր, որոնք գացին Կարոլոս արշիդքսին բա-

նակին հետ միանալու: Բայց Աւագաժողովը չուզեց վեննայի դրամական խեղճ վիճակին օգնելու, կայսրը Յովսէփ Պալատինի իր տեղապահին հետ բռնի միջոցներու գիմեց, Աւագաժողովոյն եռանդուն ճարտասաններէն մին՝ Յովսէփ Տըսէֆովի մերժուեցաւ ժողովքէն և վերջապէս հարկ եղաւ տեղիք տալ: Այսու հանդերձ Մաճառք չկորսնցուցին իրենց հաւատարմութիւնը և մասնակցեցան 1813ի և 1814ի պատերազմաց, բայց ոչ նոյն եռանդեամբ ինչ որ յառաջ և ուրախութեամբ լսեցին խաղաղութեան ձայնը, յուսալով որ անով վարձատրուի իրենց հաւատարմութիւնը և անձնանուիրումը:

3. ԱԶԳԱՅԻՆ ՈԳԻՈՅՆ ԱՐԾԱՐԵԻԼԸ 'Ի ՄԱՃԱՌՍՏԱՆ. — ԱԽԱԳԱՅՈՂՈՎ ՅԱՄԻՆ 1825. — ԱԷԶԵՆԻ, ՏԵԱՔ, ԳՈՇՈՒԹ: — Փրանկիսկոս Բ. 1815էն վերջը ջանաց, բնաւ Աւագաժողովը չգումարելու և ազգային եռանդը մարելու, սակայն Գոլցէկ, Աղեքսանդր և Կարոլոս Քիսֆալուտի, ինչպէս նաև Պարս իրենց բանաստեղծական և զօրաւոր գրիչներով ցուցուցին որ ազգային ոգւոյն չտփազանց չբորբոքելուն միայն դարման էր գումարել Աւագաժողովը և Յովսէփ արշիդուքսը որ շատ տարիներէ 'ի վեր Պալատինեան իշխանն էր, ինքն ալ նոյն խորհուրդը կուտար, նա մանաւանդ որ կայսրութիւնը Իտալիոյ պատերազմաց համար զինուորական օգնութեան պէտք ունէր: Վերջապէս Աւագաժողովը գումարուեցաւ Սեպտեմբեր 11ին 'ի Փոցոնի: Բացման խօսից թագաւորը կը խոստանար ամենայնիւ պահելու սահմանադրութիւնը և զայն իր յաջորդաց աւանդելու: Մաճառաց սիրտը աւելի շահելու համար իր չորրորդ կինը, Շարլօդա պաւիերացին թագուհի պսակեց Մաճառաց:

Աւագաժողովոյն բարձրագոյն խորհրդարանին երեսփոխանաց մէջ շաա նշանաւոր գտնուեցաւ Աէչէնի զոր իր ժամանակակիցք Սէժն Մաճառ կոչած են, ինչպէս նաև 'ի ստորնագոյն խորհրդարանին՝ Պօղոս Նաթիկարիճ ճարտարախօս, ինչպէս նաև Փրանկիսկոս Տէաք: Տէրութեան կարծածէն աւելի եռանդուն եղան հակաճառութիւնք և բողոքք ընդդէմ վարչութեան, մինչև

Ճարտարախօսներէն ոմանք համարձակեցան Հապսպուրկի տունը 'ի սկզբանէ թշնամի հռչակել Մաճառստանի: Թագաւորը ընդունեցաւ այս բողոքները և հրատարակեց որ անխախտ ալիտի պահէր սահմանադրութիւնը: Մաճառք կը պահանջէին դարձեալ որ իրենց երկրին հետ միացունին այն գաւառները, որոնք 'ի պատմութեան իրենց կը վերաբերէին, ինչպէս Տալմացիա, սակայն խընդիրնին ընդունելի չեղաւ:

Աւագածողովոյն ամենէն մեծ արդիւնքներէն մէկն եղաւ Մաճառաց լեզունին բարգաւաճիլը: Մինչդեռ ճառախօսութիւնք Լատին լեզունով կ'ըլլային, Ձէչէննի համարձակեցաւ ճառախօսել 'ի Մաճառ և 60,000 ֆիւրին ստորագրեց Մաճառ Ակադեմիա մը հաստատելու համար: Ձէչէննի իր վարժ գրութեամբն ալ նոր լուսաւորութիւն մը տուաւ իր հայրենակցաց և ահա քիչ վերջը կը տեսնանք որ Բէշդի կամուրջը կը շինուի. Պուտայի գունէլը կը բացուի, և Թիցային ընթացքը կ'ուղղուի:

Փրանկիսկոս Բ. Մաճառքը աւելի շահելու համար, իր ողջութեան ժամանակ Փերտինանտ արշիդուքսը իրեն յաջորդ պսակեց և որովհետեւ Յուլիսի Յեղափոխութենէ վերջը զօրաց պէտք ունէր, նորէն Աւագածողովը գումարեց, և 20,000 հոգի պատրաստ զինուորք գտնուեցան զմիապետութիւնը պաշտպանելու: 1833 ի Աւագածողովով ալ վերցուեցաւ ազնուականաց բռնութիւնը գիւղացւոց վրայ և կալուածատիրական իրաւունքնին, և տրոց հաւասարութիւն հաստատուեցաւ: Դարձեալ Մաճառ լեզուն մտաւ խորհրդարանի խօսակցութեանց մէջ և երիտասարդ փաստաբան մը Լուդուիկ Գոշութ աւելի մղում մը տալու համար Մաճառ լեզունով ծածուկ լրագիր մը սկսաւ հրատարակել: Քոշութ իր Ասֆաթսուլ լրագրին մէջ ծածուկ կը բրգուէր զՄաճառները, սէր կը շնչէր յեղափոխութեան մէջ գտնուած ազգաց վրայ, և միով բանիւ պատմելով իրենց վարչաւիոյ և Պելճիոյ խռովութիւնքը՝ 1848 ին Յեղափոխութիւնը կը պատրաստէր:

4. ՍԼԱԻՔ. — ՊՈԼՅԵՄԻԱ. — ՔՈԼԼԱՐ: — Աւսարիոյ

իշխանութեաններքև Մաճառներէն վերջը կրնանք դասել զՊոհնման, որոնց մէջ ալ նոյն ազատական ոգին դարուս սկիզբը աւելի արծարծումն առաւ :

Լէոփոլտ Բ.էն 'ի վեր Պոհնմիացիք կը պահանջէին իրենց նախնին իրաւունքները և կայսրը բռնադատուեր էր Աւագաժողովոյն իշխանութիւն տալ տրոյց և առաջարկեալ օրինաց վրայ վիճելու, և Ս. Վինչէսլաւի (Թագը նորէն 'ի Փրակա փոխադրել :

Այսու հանգերձ մեծ վախ կար որ իրենց լեզուին չգործածուելովը ազգը կորսուի, և իրենցմէ Յիսուսեան մը՝ Պալպին, առանձին գրուածքով մը կը բողոքէր Պոհնմիացւոց ազգին և լեզուին դէմ եղած հալածանաց համար, « Սուրբ Վինչէսլաւ պաշտպան Պոհնմիոյ, կ'ըսէր, մի թողուր որ կորսուինք մենք և մեր յաջորդքը, տուր Զէքերուն իրենց նախնի փառքը » : Սակայն Պոհնմիա գիտէր որ ինքը միայնակ անկարող էր Աւատրիոյ և Գերմանիոյ հետ մրցիլ, և այն ատեն իւր բանաստեղծք մերձաւոր ազգաց հետ արենակցութիւնը յիշելով սկսան ջանալ միացնել բոլոր սլաւեան ազգերը և միութիւն մը կազմել : Սլաւոնա-Ռիւսը անկէ վերջը ընդհանուր բառ մը դարձաւ որ մեծ կերպարանք մը առաւ մանաւանդ Քուլարի գրչին ներքև, որ մերթ կ'ամաչէր որ իրենք զիրենք այսպէս թողուցեր էին ընկճուիլ 'ի գերմանական ժողովրդոց, մերթ Գերմանիոյ դէմ կը բողոքէր, և մերթ բոլոր սլաւ ազգերը կը կոչէր 'ի մի ձուլելու (1) :

Նոյն միութեան ոգին կը տարածուէր նաև միւս սլաւ

(1) « Հարիւր անգամ ըսի և նորէն կը գոչեմ այսօր, ով ջրուեալ Սլաւք, միանանք և շնանք բաժնուած. կամ ամբողջ ըլլանք կամ ոչինչ : Ահ քանի անգամ ես յիս ըսեր եմ երբեմանցս մէջ, եթէ իմ սլաւ ժողովուրդքս յոսկւոյ էին, յարծաթէ և 'ի պղնձէ, ես զանոնք քեզի արձան կը ձուլէի. Ռուսաստանէն ձեռքերը կը շինէի, Լեհաստանէն իրանը, Զէքերէն զլուիւր և բազուկը, Սերպերէն սուռըները : Մնացեալ երկրորդական ցեղերն ալ զՎանտո, Լուզանները, Շէզգիացիքը, Խուուաթները և Սլովաքներն, զէնք կ'ընէի և հանգերձք : Բոլոր Եւրոպա ծունր պիտի կրկնէր այս կուռքին դիմաց, որուն զլուիւր 'ի վեր քան զամպս և իր քայլերով զաշխարհս պիտի կտրէր անցներ » :

ազգաց մէջ և ամեն կողմ լրագիրներ և հանճարեղ գրիչներ կը ջանային զարթուցանել ոգիները ազգային յառաջագիմուծեան : Լուգուսիկ կայ իր երկու լրագիրներով՝ կ'առաջարկէր միացնելու զՍերպս , Խուռաթները , Սլովաքները և զՏալմադները՝ Լիւրիկեցի անուան հերքէ : Սակայն այս ազգերը չուզելով կորսնցնել իրենց հնաւանդ օրէնքները և սովորութիւնքը , միութիւնը 'ի գործ չդրուեցաւ և աւելի յետին ժամանակներու պահաւէր իրենց ինքնօրէն վարչութիւններ պահանջելու :

Ե. ԳԵՐՄԱՆԻԱ. — ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺԺՈՒՆՔՆԵՐ ԵՒ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆՔ : — Յուլիսի Յեղափոխութեան ձայնը 'ի Գերմանիա ալ հնչեց և մասնաւորապէս 'ի Հռէնոսեան գաւառս , Հէսսէի և Պատէնի մէջ : Սակայն ազատականաց շարժմունքները գրեթէ ապարդիւն մնացին և իշխանք փութով կրցան նուաճել : Գտնուեցան նաև իշխանութիւնք յորս ժողովուրդք յաջողեցան սահմանադրութիւն մը ստանալու : Պրուսսիկքի Կարոլոս գուքսը ժողովրդեան պահանջը տեսնալով Անգղիա փախաւ և Գուլիէլմոս եղբայրը իր տեղը անցաւ : Արեանառու իշխանք զԿարոլոս գահընկէց հրատարակեցին և Գուլիէլմոս նորոգեց 1820 ին սահմանադրութիւնը : Հէսսէի կայսրընտիրն որուն Վեյնայի արքայաժողովը թագաւոր տիտղոսը ժխտեւ էր , միշտ խռովութեան մէջ էր : Տժգոհութիւնը յայտնապէս յերևան ելաւ 1830 ին Գուլիէլմոս Բ. ի ժամանակ , որ բռնադատուեցաւ ազատական սահմանադրութիւն մը առաւ : Գուլիէլմոս իր աթոռը Հանաւ փոխեց և իր որդին Վոլթերիկոս Գուլիէլմոս գահակից անուանեց . այն ատեն որդին նորէն դարձաւ 'ի Գասսէլ և միայնակ սկսաւ կառավարել , բայց ասով խաղաղութիւնը չտիրեց , Գուլիէլմոսի մահունէն վերջը իր գահակիցը , կայսրընտիր տիտղոսը առաւ :

1850
16 Սեպ.

1851
30 Սեպ.

1849

Սահմանադրութիւն տուաւ նաև Գուլիէլմոս Դ թագաւոր Հաննովէրի և Անգղիոյ : Սակայն երբ մեռաւ Գուլիէլմոս Դ և Անգլիոյ գահուն վրայ ամբարձաւ Վիկտոր

1855
26 Սեպ.

րիա, որ կին ըլլալով, ըստ գերմանական յաջորդութեան օրինաց չէր կրնար թագաւորել Հաննովերի վրայ. թագը անցաւ Գրմպրուշանտի դքսին Էռնէսդ Օգոստոսի որ Գէորգ Դ-ի որդին էր: Էռնէսդ Օգոստոս 1833 ին սահմանադրութիւնը փոխեց, եօթը ազատամիտ ուսուցիչք Կոթթինկայի համալսարանէն վճարուեցան որոնք սակայն մեծ ընդունելութիւն գտան Գերմանիոյ ուրիշ կողմեր:

1850
նոյ.

Սաքսոնիոյ մէջ ալ յեղափոխութիւն մը ծագելով Անտոն Ա. հրաժարեցաւ թագէն 'ի նպաստ իւր եղբոր որդւոյն Փրեզերիկոս Աւգոստոս Դ-ի, որ սահմանադրութիւն մը տուաւ աւելի ընդարձակելով տպագրութեան ազատութիւնը:

1856

6. ԲՐՈՒՍԻԱ. — ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ՕՐԵՆՔ: — Փոքրիկ Պետութեանց յուզմունքներէն իմացաւ Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս որ հարկ էր եղանակաւ մը կատարել իր տուած խոստմունքը, և առանց սահմանադրութիւն մը տալու արտաքսապէս ներկայացուցիչ իշխանութեամբ մը գահացնել ժողովուրդը: 1823 ի օրէնք մը հրատարակեց յորում գլխաւոր յօդուածքն էին. Ա. որ գաւառաց վիճակք ժողովուին. Բ. իրենց երեսփոխաններ ընտրեն, բայց երկրատէրք միայն կարենան ընտրուիլ. Գ. ընտրեալք միայն իրենց գաւառին վերաբերեալ առաջարկութիւնքը պիտի քննէին: Բայց որովհետեւ Բրուսիոյ մէջ ընդհանուր երեսփոխանաց խորհրդարան մը չկար, անոր համար թագաւորը երբեմն ինքնակամ հաշուութեամբ գաւառական ժողովոց քննել պիտի տար ընդհանուր Բրուսիոյ վերաբերեալ խնդիրները:

3 Յունիս

Այս գաւառական ժողովոց համար մասնաւոր օրէնքներ կը յաւելուր, զորոնք յետոյ փոփոխելու համար պիտի հարցնէր գաւառաց կարծիքը. ազնուականք այնքան երեսփոխան պիտի ունենային, որչափ քաղաքացիք և գիւղացիք: Մէկը ընտրուելու համար կարեւոր էր որ տասը տարուէն կալուածի մը տէր ըլլար և քրիստոնեայ պիտի ըլլար, գոնայ 31 տարեկան և աղէկ համարմունք ունենար. նոյն կանոնքն էին նաև ընտրողաց հա-

մար, այս տարբերութեամբ որ 25 տարեկանն ալ կրնար ընտրել: Այս ընտրութեանց ուղղիչ պիտի ըլլար ենթաքաղաքապետը, իսկ ժողովոյն մարաջախտը և փոխան-նախագահը (թագաւորէն պիտի ընտրուէին): Ժողովը ամեն երկու տարին անգամ մը պիտի ժողովուէր և թագաւորը պիտի սահմանէր անոր տւողութեան ժամանակը: Որ և իցէ խնդիր չառաջարկուած թագաւորը նախ պիտի քննէր, պիտի անուանէր մարաջախտը, յանձնաժողովը և ուղղիչները. իրաւունք ունէր որ և իցէ գուամարմանց նախագահ նստիլ: Որոշողութիւնք և հակաճառութիւնք գուռը գոց պիտի ըլլային և հրաման չկար զանոնք հրատարակել: Մարաջախտը ուղած ժամանակ կրնար նիստը վերցընել և նիստերուն գրութիւնը թագաւորին գործակատարին ձեռքէն պիտի անցնէր:

Որչափ որ Յունիս 5 ին օրէնքները սահմանադրական ազատ վարչութեան մը ձև չունէին՝ այսու հանգերձ ժողովրդեան մեծ մասը ուրախութեամբ մը զայն ընդունեցաւ, իբրև կարապետ մը մեծագոյն շնորհներու, բայց երբ մանրամասն հրատարակուեցան ընտրութեանց կանոնքը և անոնց գործադրութեանց կերպը տեսնուեցան, այն ատեն տեգոհութեանց ձայները բարձրացան: Վրայ հասաւ Գաղղիոյ Յուլիսի Յեղափոխութիւնը և Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս լաւ համարեցաւ տպագրութեան ազատութիւնը աւելի ընդարձակել ժողովուրդը գոհացնելու համար: Պելճիոյ ապստամբութեան միջոց ջանաց չէզոք ճամբայ մը բռնել և չոգնեց Հոլանտիոյ ինչպէս նախ փափագեր էր: Սակայն տեգոհութիւնը 1838 ծանր կերպարանք մ'առած էր գաւառաց մէջ: Փոզէն գաւառը բողոքեց ընդդէմ այն խստութեանց որոնք ի գործ կը դրուէին ընդդէմ Լեհացուց: Աւելի ուժով կերպով կը բողոքէին Հռենոսեան գաւառք Բրուսիոյ վարչութեան դէմ, որ քիչ քիչ կ'ուզէր փոխել գաղղիական օրէնսդրութիւնը որուն իրենք վարժած էին և 1837 ի բոլոր Հռենոսեան գաւառք իրենց այս տեգոհութիւնը մասնաւոր յայտարարութեամբ մը կ'իմացնէին առ թագաւորը:

7. ԱՌԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. — ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ — ԳՐԱԴԻՆԷՄՈՍ ոչ միայն քաղաքականապէս մէկ կ'ուզէր ձուլել բոլոր գաւառները, այլ ըստ Անգղիոյ և Ռուսաստանի ազդային կրօնք մը կ'ուզէր հնարել։ Արդէն 1817 էն 'ի վեր կը մտածէր բոլոր Կալվինական և Լուտերական աղանդները մէկի վերածել իւրաքանչիւրէն մաս մը ընտրելով։ Պէնզինու մէջ այս նոր աւետարանական կոչումած պաշտաման տաճար մը կանգնեց և յանձնաժողովի մը յանձնեց ընդհանրական արարողութեանց գիրք մը յօրինել և թագաւորը անձամբ կը մասնակցէր այս աշխատութեանց։ Սակայն այս իր դադափարքը ընդունելի ընելու համար շատ անգամ ստիպուէր էր խստութիւն գործածելու և զանազան Լուտերական պաշտօնեայք դատապարտուէր էին։ Լուտերական աւանները որոնք ըստ Վեստֆալիոյ դաշանց իրենց պաշտամանց ազատութիւնը կը պահանջէին, մերժեցին թագաւորին զրկած նոր պաշտօնեայքը և մաս մ'ալ Բրուսիայէն դուրս դադութեցան։ Այս կամաւոր պանդխտեալներէն 450 հոգի թողուցին Մառչ գաւառը և անցան Պէնզինէն Անգղիա երթալու և անտի Աւստրալիա անցնելու։ Թագաւորը այս տեսարանէն շարժեալ նամակ մը գրեց իրենց, յոր գործելով որ Բրուսիոյ հողուն մէջ կենան, սակայն անոնք շարունակեցին ճամբանին, և յետ երկար ճամբորդութեան Լոնտրա հասնելով և հոն նաւարկութեան դրամ չունենալով շատերը յետին թշուառութեամբ մեռան յԱնգղիա, ասոր վրայ Բրուսիոյ վարչութիւնը պատուիրեց որ մինչև որ անձ մը 408 ֆրանկ չունենայ, չկարենայ դադթիլ։

Ուրիշ բռնություն մ'ալ ընդդեմ ուղղափառաց
աւելի մեծամեծ շփոթից պատճառ եղաւ: Փրեդերիկոս
Գուլիէլմոս՝ Օգոստոս 17 ին հրամանով մը կը նորոգէր
խառն ամուսնութեանց վերաբերեալ օրէնքը (1), պա-
տուիրելով որ որդիք իրենց հօր կրօնից մէջ գաստիա-

(1) Խառն ամուսնություն կը կոչենք ընդ մէջ ուղղափառի և նորադանդի եղած միությունը:

րակուին (1) : Ժողովրդապետք բողոքեցին այս բռնու-
թեան դէմ և Թագաւորը զանոնք լռեցնելու համար
Պիոս Լ. Քահանայապետին գիմեց : Քահանայապետը
իրաւունք տուաւ ժողովրդապետաց, բայց և հրաման
տուաւ որ ժողովրդապետք կարենային խառն ամուս-
նութեանց ներկայ գտնուիլ կրաւորապէս, և այս ա-
մուսնութիւնք վաւեր համարուին, Թէպէտ չկատարուին
աւ ըստ պահանջելոյ Տրիսենդեօն ժողովոյն (2) : Թա-
գաւորը գոհ չեղաւ և զՊունսէն իր Հռովմի պաշտո-
նեայն կանչելով Գոլոնիոյ Շփիկըլ արքեպիսկոպոսին հետ
'ի Պեռլին կազմեց 1834ի հռչակաւոր Բաթանո-Բէնէ՛ որով
ըստ Պետութեան կամաց բացատրեցին Քահանայապե-
տին կոնդակը և զայն սկսան գործադրել : Իրէվէսի,
Միւնսգէրի և Փատէրպորնի եպիսկոպոսունք աւ իրենց
հաւանութիւնը ծածուկ տուին և երբ երկու տարի վերջը
Քահանայապետը բողոքեց այս կանոնադրութեան դէմ,
հաւանեալ եպիսկոպոսունք իրեն պատասխան տուին
որայնպիսի կանոն մը չկար : Ասկայն Իրէվէսի եպիսկոպո-
սը մեռնելու ժամանակը յետս կոչուամբ ըրաւ իր հաւա-
նութեանը : Քիչ վերջը մեռաւ նաև Գոլոնիոյ եպիսկոպո-
սը, և իր յաջորդը Աւգոստոս Կղեմէս պարոն Տաոստ
Վիշըրինկի՝ իր ընտրութեան հաստատութիւնը Թա-
գաւորէն ընդունելու համար նախ հաւանեցաւ Բաթ-
անո-Բէնէն թղթոյն . յետոյ տեսնալով մէջի պարունա-
կեալքը, յայտնապէս հրատարակեց որ Քահանայապե-
տին կոնդակէն դուրս չէր ուզեր ելլալ և միանգամայն
գրեց ընդդէմ Հերմէսեանց ազանդոյն (3) : Թագաւորը
այս ընդդիմութեան վրայ մեծապէս զայրացած Գոլո-
նիոյ պահապան զօրքով արքեպիսկոպոսարանը պաշա-

(1) Մի և նոյն միջոցին ծածկաբար կը յորդորէր շատ մը պաշ-
տօնակալներ ուղղափառաց դատերոց հետ ամուսնանալու, որպէս զի
ասով ուղղափառութիւնը կործանի : Վէրոն, Պատմութիւն Ռուս-
տիոյ . Հատոր Ա. Գլուխ Դ :

(2) Մեօհէր. Պատմութիւն Եկեղեցական. Հատոր Գ. Գլուխ Ե :

(3) Հերմէս աստուածաբանը (1773-1831) կ'ուզէր Ս. Գրոց մեկ-
նութեան մէջ միտքը փոխանակ հաւատոյ գործածել :

րեց, մերձակայ փողոցներուն բերանները թնդանօթներ գրուեցան ժողովուրդը զսպելու համար : Բռնեցին յետոյ զարքեպիսկոպոսը, և կռքի մը մէջ գոցած, փութով անցնելով ձիաւոր թնդանօթաձիգ գունդերու մէջէն, տարին Մինտէն գլեակը :

Թագաւորը քիչ վերջը հրատարակեց որ Քահանայապետին գիտութեամբ կը գործէր զայս ամենայն, բայց Գրիգոր ԺԶ. իր մէկ խօսից մէջ զայն սուտ հանեց, գովելով Գողոնիոյ արքեպիսկոպոսին բռնած ճամբան : Բոլոր Գողոնիա ոտք ելաւ իր եպիսկոպոսը պահանջելու համար. իր տօնին օրը անհամար տուններ լուսաւորուեցան : Պահանորդը գիմեց զանոնք մարելու և մեծ կռիւք և անկարգութիւնք անկէ առաջ եկան : Միւսսդէրի և Փատէրպորնի եպիսկոպոսուհիքն ալ իրենց հաւանութիւնը ետ առին և Փողէնի արքեպիսկոպոսը Տունէն՝ շրջաբերականովմը պատուիրած ըլլալով որ խառն ամուսնութիւնք օրհնուին միայն ըստ կանոնաց եղելոց յեկեղեցւոյ, Տունէն Պեռլին կանչուեցաւ և դատաստանը զինքը դատապարտեց 6 ամիս բանտարգելութեան, կարգընկէցութեան և դատաստանին ծախուց. յետոյ զինքը Գոլպէրկ գլեակին մէջ փակեցին ուր մնաց մինչև Փրեգբերիկոս Գուլիէմոս Գ.ի մահը : Փողէն դքսութեան կղերը և ուղղափառք աղերս մը գրեցին առ Թագաւորը եպիսկոպոսնին խնդրելով, բայց Թագաւորը նուիրակութիւնը չընդունեցաւ և սպառնալեօք պատասխանեց անոնց : Մեծամեծ շփոթութիւններ եղան նաև 'ի Փատէրպորն, Գոպլէնց և 'ի Դրէվէս, ուր կը վախէր ժողովուրդը որ իրենց եպիսկոպոսուհիքն ալ չյափշտակուին, և ամենայն ուղղափառ քաղաքաց մէջ պահակապանքը զբաղեցան կրօնական յուզմունքները զսպելու, որոնց ամենուն պատճառն ալ Պետութեան գլուխն էր, և որոնք տեւջին մինչև իր մահը :

8. ՅՈՒԼՎԸՐԱՅՆ. ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆՔ ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹԵԱՆ. — ՄԱՀ ՓՐԵԴԵՐԻԿՈՍ ԳՈՒԼԻԷԼՄՈՍ Դ.Ի : — Բրուսիա շատ աւելի իմաստուն գտնուեցաւ մաքսական և դրամական անտեսութեան մէջ, յորում գլուխ կեցաւ

1828
10 Եպր.

1859
3 Փետր.

բոլոր Գերմանական Պետութեանց և այն մեծ միութիւնը հաստատեց որ կարապետ պիտի ըլլար ապագայ մեծագոյն միութեան: Այս մաքսական միութեան առաջին գաղափարը տուած էր Փրեդերիկոս Լիսդ 1819 ին և առաջին դործադիրքն եղեր էին Պաւիէրա և Վիւրդէմպերկ, որոնք 1827 Ապրիլ 17 ին վաճառականական դաշինք մը դրին մէջերնին և մաքսական միութիւն մը 1828 ի Յունուար 28 ին: Նոյն տարին դարձեալ երեք մեծ ընկերութիւնք ձևացան 'ի հիւսիս, 'ի կեդրոն և 'ի հարաւ: Բրուսիա որ 1826 ին Հէսսէի մեծ դքսութեան հետ դաշինք մը դրեր էր, 1833 ին միացաւ հարաւային ընկերութեան հետ և քիչ վերջը իրեն հետ միաբանեցաւ Սաքսոնիա թագաւորական, Պաւիէրա և Վիւրդէմպերկ. երկու ամիս վերջն ալ 'Իուրինկիոյ դքսութիւնք և իշխանութիւնք մտան մէջը, և այսպէս կը ձևանար Գերմանական դաշնակցութիւնը յորում 1836 ին, 20 էն աւելի Վիճակք կային: Յովքըրայնը երեք հիմանց վրայ հաստատեալ էր, միակերպ օրէնսդրութիւն 'ի սահմանագլուխս, ազատութիւն վաճառուց 'ի ներքս, և հաւասարութիւն մաքսի: Որ և իցէ որոշողութեան մը համար կարևոր էր միաձայնութիւնը և դաշնակցաց մէջ հաւասարութիւն կը տիրէր, որչափ ալ ըլլար իրենց Ժողովուրդը և աստիճանը: Ամեն վիճակ ունէր իր նուիրակը, որոնք ամեն տարի կը գումարուէին տարբեր մայրաքաղաք մը և կը քննէին դաշնակցութեան ընթացքը: Ի սկզբան 12 տարուան համար որոշուած էր, բայց յայտնի էր որ յետոյ ալ պիտի շարունակէր:

1833

Փրեդերիկոս Գուլիէլմոսի թագաւորութեան յետին գործերը կը համարուին երկաթուղեաց բացման օրէնք մը, դրամական անտեսութեան բարեկարգութիւնք որով պետութեան պարտքը 600 միլիոն (թաւերէ 170 միլիոնի իջաւ. դարձեալ շատ մը գործարաններ բացուեցան և Պրանտէպուրկի շատ մը անբեր երկիրներ բարեբեր եղան: Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս Գ. մեռաւ 1840 Յունիս 7 ին՝ 70 տարուան, յետ 43 տարի հայրենասէր բայց անհաստատ թագաւորութեան մը:

1848

9. ԶՈՒԻՑՑԵՐԻ. — ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄԱՍԻՆ ԶՕՐԱՆԱԼԻ : — Վեննայի արքայաժողովը զԶուհիցների դաշնակից Տերուծիւն մը հաստատեր էր և երկիրը մինչև 1830 խաղաղութեամբ Դաշնակցութեան ձեռքով կառավարուեր էր: Կային առանձին գժտութիւնք ժողովրդակա. նաց և ազնուապետականաց մէջ, սակայն մինչև Յուլիսի Յեղափոխութիւնը այս գժտութիւնք դեռ ծանր կերպարանք մը առած չէին: Երբ Գաղղիոյ մէջ ժողովրդական մասը յազմանակեց, Զուհիցների մէջ ալ ժողովուրդը ոտք ելաւ ընդդէմ ազնուապետականաց: Պէննայի նահանգին մէջ ազնուականք հարկ եղաւ որ հրաժարին իրենց առանձնաշնորհութիւններէն: Նէօշաթէլ ուղեց Բրուսիոյ լուծը Թօթափել, բայց դաշնակցաց զօրքը ներս մտաւ և քաղաքը նորէն Բրուսիոյ դարձուց: Պազիլէայի մէջ կռիւլ ծագեցաւ ընդ քաղաքն և ընդ գիւղօրէս: Դաշնակցութիւնը զօրք ղրկեց ընդդէմ դաշտայնոց, որոնք յազմուեցան և շատ հոգի գերի բռնուեցան: Դաշտայինք կրկին անգամ փորձ փորձեցին և գիմեցին քաղաքին վրայ և դաշնակից ժողովը նուիրակներ ղրկեց որ միջնորդ ըլլան հաշտութեան. քաղաքը չընդունեցաւ և արհամարհեց այն նուիրակները: Այն առան դաշնաժողովը իր հեղինակութեամբը սահմանեց որ այն նահանգը երկու բաժնուի՝ Քաղաքային և Դաշտային: Յիսուսուիրեք հասարակութիւնք դաշտային մասին մէջ մտան և տասուիրեք միայն մնացին քաղաքին կողմը:

1852
Փետր.

Այս նախատանաց վրայ Պազիլէա քաղաքը ոտք ելաւ և գրգռեց Ուրի, Ունտէրվալտ, Շվից և Նէօշաթէլ նահանգները, որոնք ժողովուեցան 'ի Սարնէն և գաշինք գրին ժողովրդական մասին յառաջելուն դիմացը առնուլ: Դաշնաժողովը ալ փութաց բանակ մը հանելու. արիւնահեղ կռիւ մը եղաւ, որուն մէջ 300 Պազիլէացիք մեռան և դաշնակցութեան զօրքը բռնեց Պազիլէա և հաստատեց առաջին բաժանմունքը: Այսպէս ժողովրդական մասը յազմանակեց:

1852
Նոյ.1853
Յուլ.

Սակայն պակաս չէին ծածուկ յուզմունքներ զանազան նպատակներով, որովհետև ամեն երկրի վարչու.

Թեան դէմ տժգոհ անձինք, մեծաւ մասամբ ազատա-
 միութեամբ, Զուգացեան թաղաքներէն էին և հոն չէին դադրեր
 իրենց սկզբունքները ծաւալելու: Դաշնաժողովը ըստի-
 պուած մերձակայ ազգաց սպառնալիքներէն, պանդխտե-
 լոց շատերուն հրամայեց որ թողուն զԶուգացեան: Գաղ-
 ղիա կը պահանջէր որ դուրս ելլայ Լուդովիկոս Պոնա- 1836
 բարդ. ժողովը կ'ուզէր իր թաղաքներ իրաւունքը պաշտ-
 պանել ընդդէմ պահանջմանց՝ օտար ազգաց, երբ նա-
 բոլէն ինքնին թողուց զԶուգացեան և մեկնեցաւ:

Ժողովրդական մասին դիմումներէն մին էր նաև
 կռուիլ ընդդէմ ուղղափառ եկեղեցւոյ. շատ մը վանքեր
 գոցուեցան, որուն պատճառաւ մեծ չփոթութիւններ
 ելան յԱրկովիա: Դաշնակցութեան երեք գլխաւոր 1839
 քաղաքներէն՝ Լուչէնա միայն ուղղափառ էր, իսկ Յու-
 րիք և Պէռնա նորադանդ էին. որոնք կ'ուզէին նաև որ
 Պէռնա իբրև միակ մայրաքաղաք հաստատուի: Ուղղա-
 փառք բողոքեցին որ Արկովիոյ մենատառնները բացուին 1840
 և երբ իրենց խնդիրքը չկատարուեցան, եօթն ուղղա-
 փառ նահանգներ մեջերնին Առանյիս Դոմինիոն (1) կազմե-
 ցին: Երկպառակութիւնը տևեց, ռամկապետական մա-
 սին կեդրոն եղաւ Ճինևրա քաղաքը: Մայրայեղք որոնք
 միշտ բազմութիւլ էին, պահանջեցին որ Յիսուսեանք
 վերնադուին, և Առանյիս միութիւնը ցրուի: Միու-
 թեան անդամք յանձն չառին, այն ատեն Տիւֆուր Ճի-
 նևրայի զօրավարը դաշնակցաց զօրքով տիրեց Ֆրի-
 պուրկի և Լուչէնայի, որով միւս նահանգներն ալ 1847
 նուաճուեցան (2):

Նոյ. Իսկո.

Դաշնաժողովը յետ այս յաղթութեան առաջար-
 կեց որ կրկին քննութենէ անցուին դաշնակցութեան

(1) Sonderbund.

(2) Այս նահանգաց պապէս երազ ընկճուիլը շատ զարմացուց
 զԱւստրիա, Գաղղիա և Բրուսիա, որոնք միջամտութեամբ կ'ուզէին
 պահպանողականաց օգնել, ընդդէմ ռամկապետականաց: Կիզօ
 Թըլթատար մը զըկեր էր Առանյիս Դոմինիոն որ երբ անցաւ Ա-
 ղեանքը ամեն բան լնդած գտաւ, որով և ստիպուեցաւ բոլոր իր
 թղթերովը ետ դառնալ:

յօդուածները և սահմանադրութիւնը լաւելի ընդարձակուեցաւ: Պէննայի մէջ հաստատուեցաւ դաշնակից ժողովը որ բարձրագոյն իշխանութեամբ պիտի գործէր իբրև յանուն դաշնակցութեան: Տէրութեան ատեան մ'ալ կազմուեցաւ, 'ի ներկայացուցչաց իւրաքանչիւր նահանգի վարչութեան, ինչպէս նաև ազգային ժողովք մը յորում իւրաքանչիւր նահանգ ունէր իր նուիրակը ըստ բազմամարդութեան: Միանգամայն շատ մը կանոններ դրուեցան զինուորաց, դրամոց, կշռոց և չափուց վերաբերեալ:

10. ՇՈՒԻՏ. — ԿԱՐՈՂՈՍ ԺԴ. ՕՍԿԱՐ Ա. — Շուէտ որչափ որ իր սովորութեամբք և զգացմամբք օտար 'ի Գաղղիոյ, սակայն ինքն ալ դարուս սկիզբը ունեցեր էր իւր յեղափոխութիւնները: 1809 ին գահընկէց եղեր էր Կոստափոս Դ. և իւր տեղը սահմանադրական թագաւոր դրուեր էր իր եղբայրը Կարոլոս ԺԴ. որ որդի մը չունենալով, Շուէտի գահուն յաջորդ ընտրեր էր Գաղղիոյ անուանի մարաջախտներէն մէկը՝ զՊէննատոգ զօրավարը:

Պէննատոգ Սդոքհոլմ հասնելուն պէս ընդուներ էր լուտերականութիւնը, և որչափ ալ ջանացեր էր չթողլու Նաթուէոնի նիզակակցութիւնը, սակայն Աղեքսանդրի խոստմունքերուն զմոյլած, թողուց զԳաղղիա և դաշնակցութեան մէջ մտաւ: Իսկ թէ ինչ օգուտ ըրաւ ասով դաշնակցաց յայտնի է Լայպցիկի պատերազմով, յորում 70,000 հիւսիսային Բոնափոլ պատերազմին բաղդը սահմանեց: Այսու հանդերձ Պէննատոգ չուզեց հետեիլ դաշնակցաց 'ի Բարիզ, միայն անոնց Բարիզ մտնալէն վերջը ինքն ալ կէս մը շահու յուսով և մաս մ'ալ կարծելով որ Վեհազունք զինքը Գաղղիոյ գլուխ կը դնեն, գիմեց 'ի Բարիզ: Սակայն հոն գտած պաղ ընդունելութենէն վհատեալ (1), աճապարեց գառնալու 'ի Սդոքհոլմ: Իսկ թէ ինչ վիճակ

(1) Պէննատոգ գաղղիացի մատենագիրներէ յիշա պախարակուած է, հայրենեաց դէմ զէնք առնելուն համար:

ռւնեցաւ Շուէտ Վեննայի արքայաժողովոյն մէջ զայն տեսանք: Կարողոս ԺԴ. մեռաւ 1818 ին և իրեն յաջորդեց Պէռնաթող մայիս 5 ին իբրև Թագաւոր Շուէտի և Նոր-վեկիոյ, Կարողոս-Յովհաննէս ԺԴ. անուամբ:

Անկէ վերջը Կարողոս ԺԴ. ջանաց ամենայն խնամքով միացնելու այս երկու տարբեր Թագաւորութիւնքը, իւրաքանչիւրին մէջ պահելով երկրին սեպհական սահմանադրութիւնքը և կարգերը, զարգացուց ճարտարութիւնքը, երկրագործութիւնն և վաճառականութիւնը: Շուէտի վարկը բարձրացաւ, սքանախաւեան լեռանց մէջէն անցքեր բացուեցան և Պալմիկ ծովը միացաւ Հիւսիսային ծովուն հետ Կոթիոյ ջրանցքով: Ասոնք ամենն ալ Կարողոս ԺԴ. ի արդիւնքը կը համարուին, որուն Թագաւորութիւնը Շուէտի ամենէն օգտաւէտ և պատուաւոր Թագաւորութիւններէն մէկը կը համարուի: Մեռաւ Կարողոս 1844 ին յաջորդ Թողլով իւր որդին Օսկար Ա: Շուէտի ընդունած յառաջագիմական մզումը Օսկար ալ շարունակեց զանազան օրինական բարեկարգութեամբ: Վերջուց Ապրիլի 15-ին իրաւունքը որ տակաւին կը պահուէր ազնուականաց մէջ. սրբագրեց Եղեռնական դատաստանագիրքը, և Յանձնաժողովոյ մը յանձնեց սահմանադրութեան մէջէն Երից կարգաց խտրութիւնը վերցնել: Այս առաջարկութիւնը 1848 ին Աւագաժողովոյն ներկայացաւ, սակայն 1851 ի Աւագաժողովոյն մէջ երեք կարգերն ալ մերժեցին զայն: Օսկար Ա. անկէ վերջը մինչև 1859 երկրին նիւթական յառաջագիմութեան համար վաստակեցաւ և գլխաւորապէս երկաթուղիներ հաստատելու, իր վերջի երկու տարիները խնամակալ ժողովք մը հաստատեց վարչութեան համար: Բարգաւաճ միտք մը ունէր Օսկար և նաև գրութիւններ իրատարակած է Դաստիարակութեան և Օրինաց վրայ:

11. ՏԱՆԻՄԱՐՔԱ. — ՓՐԵԴԵՐԻԿՈՍ Զ. ՔՐԻՍՏԻԱՆՈՍ Ը: — Տեսանք ինչպէս Վեննայի արքայաժողովոյն մէջ Պետութիւնք Տանիմարքայի իրաւունքները ոտնակոխ ընելով, Նորվեկիան իրմէ բաժնելով, փոխարէն տուէր էին

Լաւէնպուրկի փոքրիկ դքսութիւնը: Փրեզերիկոս յետ 'ի զուր բողոքելու, քաշուեցաւ իր երկիրները, յորս անպակաս էին տարաձայնութիւնք, ազգութեանց տարբերութեան պատճառաւ:

Փաղլիոյ 1830 ի Յեղափոխութիւնը իր ազգեցութիւնը ունեցաւ 'ի Տանիմարքա, և Հոլշտայն սահմանադրութիւն մը պահանջեց: Փրեզերիկոս Զ. զայն գոհացնելու համար՝ Փաւառական ժողովքներ շնորհեց, նոյնը տուաւ նաև Շլէզվիկի և բուն Տանիմարքայի, և այս ժողովքները հաստատուեցան յետոյ մասնաւոր օրէնքով մը 1834 ի Մայիսի 15 ին: Այս Փաւառական ժողովքները խորհրդատուք պիտի ըլլային Վարչութեան, ստացուածոց, անձանց և արոց համար: Արնային խնդիրներ ներկայացնել (թագաւորին, և անոր հաւանութեամբ ոստիկանութեանց վերաբերեալ որոշողութիւններ ընել: Ժողովոյն անձինքը, բաց 'ի մէկ քանի անձէ զորս (թագաւորը կ'անուանէր, միւսերը կալուածատէրներէն կ'ընտրուէին: Փրեզերիկոս խնամք ունեցաւ միանգամայն Երկրագործութեան, Հասարակաց կրթութեան, և ամեն կողմ նախնական դպրոցներ բացուեցան: Մեռաւ 1839 ին սիրելի անուն մը (Ժողով իր ժողովրդեան մէջ: Յաջորդը Քրիստափանոս Ը. շնորհեց որ ամեն տարի գաւառական ժողովոց ներկայացուին Պետութեան Ծախուց մանրամասն հաշիւք:

Քիչ վերջը Ծագեցան գահուն յաջորդութեան համար կռիւները, զորոս պիտի տեսնանք իրենց ժամանակին:

Գ Լ ՈՒԽ ԺԷ

Բարեկարգութիւն յԱնգղիա. — Տօն Գարլուս
ի Սպանիա

1. Անգղիա. — Գոշիւերնու Դ. — 2. Բարեկարգութիւն ընտրութեանց: — 3. Աղքատութիւն: — 4. Խոյանտա. — Օքոնէլ: — 5. Սպանիա. — Փերտիւնանտու Լ. և Գործադիր վճիռ: — 6. Գարլուսեանց և Գրիստինեանց կոիւնները: — Յումարա Գարեկուի: — 7. Սպանիոյ զանազան կողմեր խռովութիւնք. — Մէնտիծապալ, Գալլերա, Կումէզ: — 8. Սան Խոսեֆոնսի սանձանադրութիւնը: — 9. Էսփարդերոյ, Մարոթո: — 10. Վերջ քաղաքական պատերազմին: — 11. Խնամակալութիւն Էսփարդերոյի. Նարվաեզ. — Անկումն Էսփարդերոյի. — 12. Իզապելլայի րազատութիւնը: — 13. Փորքուզալ: — Տօնա-Մարիա տա Կլորիա. — Սկստեմքերեսայք. — Սանձանադրութիւն:

1. Անգղիոյ. — ԳՈՒԼԻԵԼՄՈՍ Դ: — Գէորգ Դ.ի մահունէ երկու օր վերջը՝ իր եղբայրը Գլէրէնսի դուքսը՝ Գուլիէլմոս Դ. անուամբ Թագաւոր հռչակուեցաւ: Պատանեկութեան ժամանակէն Նելսոն ծովակալին ձեռաց ներքե վարժած, սիրելի եղած էր իրեն ծովային զինուորութիւնը, սակայն հաւասարապէս հանգարտաբարոյ քաղաքագէտ մ' էր և սիրող ազատութեան: Գէորգ Դ.ի գրած Պաշտօնարանը չփոխեց, բայց խորհրդարանը լուծեց:

Այս միջոցիս հանգիսեցաւ Գալլիոյ Յուլիսի Յեզափօխութիւնը և Անգլիոյ ազատականաց սիրաւ ար-

Ժարժեց, որոնք ծածուկ ժողովակներ, կաղմեցին և կը գովէին Բարիգեցւոց աներկիւղութիւնը: Դուքան Ուէլլինկգոննախագահ Պաշտօնարանին, համարելով որ դաղտնի գաւեր կը պատրաստուին ընդդէմ կենաց թագաւորին, գունդերը մայրաքաղաքին չորս կողմը ժողուեց և արգիլեց թագաւորին՝ Լոնտրա քաղքէն տրուած հացկերութիւն ներկայ գտնուիլ: Ասկէ մեծ սարսափ մը տիրեց ամենուն վրայ և մեծ տհաճութիւն, մինչև ստիպուեցաւ Ուէլլինկգոն հրաժարիլ պաշտօնէութենէն: Այն ատեն իշխանութիւնը ժողովրդական մասին ձեռքն անցաւ և Պաշտօնարանին գլուխ կեցաւ լորտ Կրէյ, որ իրեն օգնական առաւ զլորտ Փալմէրսդոն Արտաքին գործոց համար և Մէլպըրն՝ Ներքին գործոց. մտան նաև լորտ Ալթրոպի, Ճոն Ռուսէլ, կրօնական ազատութեան մեծ պաշտպանը, և Պրոուս: Նոր Պաշտօնարանը յետ սահմանելու որ Քէնթի դքսուհին, մայր Վիկտորիա իշխանուհւոյն, խնամակալութիւն պիտի ունենար եթէ վախճանէր Գուլիէլմոս Դ, անցաւ ընտրութեանց բարեկարգութեանց, որուն համար այնչափ ատենէ՛ի վեր կռուեր էր, և որ Խորհրդարանին մէջ ազնուականաց բաղմանալուն պատճառ մ'եղեր էր:

2. ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆՑ: — Կային աւտոններ և քաղաքներ որոնք թէպէտ աւերակ գարձած և հազիւ քանի մը տուն կար մէջերնին, սակայն որովհետեւ ՚ի հսուց իրենց ազնուական տեարքը իրաւունք մը ստացած էին երեսփոխան ղրկելու (1), անոր համար հիմայ ալ կը շարունակէին նոյնը, մինչդեռ նոր առաջ եկած քաղաքները, ինչպէս Մէլչըսթըր երեսփոխան մը շունէր, կամ 100,000 բնակչօք քաղաք մը ինչպէս Էսթիմպըրկ մէկ միայն ունէր: Բաց ասկէ կային դքսութեանց իրաւունքներ, ինչպէս Նորֆոլքի դուքսը, աասուերկու

(1) Ասոնց մէջ կը յիշուի Օլտ-Սարում, որուն 12 հոգի բնակիչքը երկու երեսփոխան կ'անուանէին: Ծովէն ընկուզեալ աւտոններն ալ կը պահէին իրենց իրաւունքը. այն կտոր մը ճահճին տէրը, նաւակով կ'երթար երեք հոգւով հօն, ուր էր երբեմն աւաը և կը կատարէր ընտրութիւնը:

Իրեսպիտան կ'անուանէր, Ուրթլանտի և Նիւքասլինը եօթը հատ և այլն. այնպէս որ 330 երեսպիտանք կընարուէին 15,000 հոգիէ: Ասով բազմաթիւ մասը առանձնաշնորհէլոց կողմնէր: Կային դարձեալ շատ մը անտեղութիւնք ընտրութեանց կերպին մէջ: Ընտրութեան օրինաց պակասութիւնը յայտնի էր, սակայն Անգլիացիք 'ի բնէ իրենց աւանդութեանց հաւատարիմ, չէին ուզեր փոխել զայն: Պրիսդըլի, Հըլի և Կրինիլի մէջ որ քաղաքացի և հարուստ օժտով աղջկան մը հետ ամուսնացեր էր, իրաւունք ունէր քուէարկութեան: Պատի մէջ միայն Ոստիկանութեան պաշտօնեայք էին ընտրողք, ինչպէս նաև 'ի Փլիմըթ' շատ անգամ ալ ստակով այս իրաւունքը կը ստացուէր: Պիտերի կոմսութիւնը 21 ընտրող ունէր, որոնցմէ 20 ին բնակութիւնը հաստատապէս հոն չըլլալով, քուէարկութեան միջոց ներկայ գտնուողք միայն քուէ կուտային: Փիգ' Անգլիոյ մեծ պաշտօնեայն, 'ի զուր ջանացեր էր օրէնքով մը կարգադրել այս ընտրութիւնքը: Կէս մը Գազդիոյ Յեղափոխութեան պատեւրազմները և կէս մ' ալ ազնուականաց ընդդիմութիւնը զինքը անգործութեան մէջ ձգեր էին: Նոյնը անօգուտ տեղ փորձեր էին Էրսքայն և Ֆրքս: Մարտի 1ին առաջարկուեցաւ հրովարտակը, որով ընտրութեանց կարգ մը կը դրուէր և ընտրողութիւնը կը վերածուէր ըստ եկամտից, մեծամեծ քաղաքներ ալ ըստ իրենց բազմութեան երեսպիտան կուներային: Ստորին Խորհրդարանը ընդունեցաւ այս հրովարտակը, սակայն Աւագ Խորհրդարանին մէջ մերժուեցաւ: Գուլիէլմոս Դ. պաշտօնէից խորհրդակցութեամբ լուծեց խորհրդարանը: Նոր ընտրողութեանց մէջ Ժողովրդական մասը յաղթեց և Ստորին Խորհրդարանին 'մէջ ընդունելի եղաւ հրովարտակը սակայն Աւագ Խորհրդարանը նորէն մերժեց: Պաշտօնարանը միտքը դրաւ հաստատուն կենալու և որպէս զի Աւագ Խորհրդարանին մէջ մեծագոյն մասը ինքը ստանայ, սպառնացաւ 80 նոր ատենակալներ ընտրել տալու: Թագաւորը չհաւանեցաւ այս բանիս, այն տակն լորտ Կրէյ հրաժարեցաւ և Ուէլլինկգոն դքսին

1851
Յու. Նու.

յանձնուեցաւ նոր Պաշտօնարան մը կազմելու, որ անկարելի տեսնալով հրաժարեցաւ: Ժողովուրդը մեծ յուզման մէջ էր և Գուլիէլմոս նորէն կրէյի յանձնեց Պաշտօնարանը կազմելու, որով յազմեցին ժողովրդականք. յետոյ Թագաւորը ընդգիմակաց ապենակալները ապաւեց որ գումարման ներկայ չգտնուին, և այսպէս ընդունելի եղաւ հրովարտակը:

Սակայն որչափ որ ընտրութիւնք բարեկարգեցան, այսու հանդերձ նորէն մեծ անհաւասարութիւն կար երեսփոխանաց Թուոյն, որովհետև Անգղիոյ մէջ ամեն 28 հազար մէկ երեսփոխան մը կը ղրկէր, Սկովտիոյ մէջ 38 հազարը, Իռլանտիոյ մէջ 76 հազարը, Դարձեալ այս ժողովրդական ըսուած մասը մեծաւ մասամբ հարուստ կալուածատէրներէ կազմուած էին որոնք այս միջոցով աւելի կ'ընդարձակէին իրենց իշխանութիւնը. որով այս եղած բարեկարգութիւնը փոխանակ օգնելու ժողովրդականաց՝ կը բաղմացնէր ազնուապետական մասը: Քիչ վերջը բաղմացաւ ընտրողաց Թիւը, որովհետև ընտրութեան իրաւունքը կ'ունենար նաև ամենայն անձն որ 1250 ֆրանգ տուրք կը վճարէր կալուածոց, կամ 250 ֆրանգ ի քաղաքս: Ասով կը բաղմանար ընտրողաց Թիւը և կալուածատիրոջ մը դժուար չէր բռնի կամ գրամով քուէներ շահիլ, կամ հեռացնել ի քուէարկութեան իրեն հակառակ կարծեալները:

Դեռ այսօրուան օրս անգամ անգղիական սահմանադրութիւնը աւելի ազնուապետական է քան ժողովրդական: Տէրութեան գլուխն է Թագաւոր մը որուն անձը անբռնաբարելի է. իր պաշտօնեայքը պատասխանատու են վարչութեան: Խորհրդարանը երկու օրէնսդիրատեաններէ կը կազմուի: Երկրին ազնուական մասին ներկայացուցիչ կը համարուի Աւագ Խորհրդարանը զոր կը բաղկացնեն չորս հարիւրէն աւելի լորտեր, ուրոնցմէ հազիւ յիսուսնը Սկովտիայէն և Իռլանտայէն են, կան մէջն նաև երեսուցն անգղիական եպիսկոպոստանք: Թագաւորը կրնայ որչափ որ պատշաճ կը գտաի տեսնակալ անուանել առանց ազնուականութեան,

միայն արդեանց նայելով, բայց բնաւ աւան մը չկրնար հաստատել: Իսկ Ստորին Խորհրդարանը կամ Հասարակութիւնք որ արոց քուէարկութեան իրաւունքը ունի, կը կազմուի քաղաքաց, կոմսութեան, աւաններու և համալսարանին երեսփոխաններէն որոնք 650 եւ թուով, Լնտրող է ամենայն անձն որ կը բնակի յԱնգղիա և ընտրողական հարկը կը վճարէ: Լնտրողք իրենք կը վճարեն այն ամեն ծախքերը որ ընտրութեան համար կ'ըլլուին, մինչև ընտրողաց ճանապարհի դրամը: Զինուորք ընտրութեան տեղէն երկու մլոն կը հեռանան: Իւրաքանչիւր ընտրելի՝ բեմը կ'ելլայ ուսկից կը խօսի ամբօխին իր կարծեաց վրայ. յետ ճառախօսութեան դատաւորը կը պատուիրէ որ ընտրելոյն կողմնակիցք, ձեռուընին բարձրացնեն, որով շատ անգամ միայն ընտրողք չեն ընտրութիւն ընողները: Սակայն եթէ ընտրելին բողոքէ, այն ատեն առանձին յայտնի քուէարկութիւն կ'ըլլայ, որուն միայն ընտրողք կը մասնակցին. սակայն այս յայտնի քուէարկութիւնն ալ իր մեծ անտեսչութիւնքն ունի և եղծմունքները, անոր համար գաղտնի քուէք կը խնդրուին՝ ի ժողովրդականաց:

Լնտրութեանց օրէնքը բարեկարգելէն երկու տարի վերջը լորտ Մէլպըրնի ժամանակ, որ ինքն ալ ժողովրդական մասէն էր և յաջորդեց լորտ Կրէյի, վերցուեցաւ Անգղիոյ գաղթականութեանց մէջէն գերեաց տուր և աւար:

3. ԱՂՔԱՏՈՒԹԻՒՆ: — Ոչ նուազ նշանաւոր է նաև աղքատաց համար օրէնքը որ լորտ Մէլպըրնի ժամանակ դրուեցաւ: Աղքատութիւնը Անգղիոյ պէս հարուստ երկրի մը ամենամեծ դժբաղդութիւնը եղած է: Եղիսարէթի ժամանակ օրէնքով տուրք մը վճարուեցաւ ի նպաստ կարօտելոց, սակայն այս օրէնքիւն՝ աղքատութիւնը նուազեցնելու տեղ, ծուլութիւնը բազմացուց: 1834 ին օրէնքը կը պահէր աղքատաց համար դրուած տուրքը, անոնց հաւաքման և բաժանման համար մասնաւոր ժողովքներ հաստատելով. այն աղքատները որոնք կարող չէին աշխատելու, հիւանդանոց պիտի

տարուէին, իսկ կարողք՝ աշխատութիւն մը պիտի ունենային: Այս հարկը մինչև 200 միլիոնի չափ կ'եւլար: Այս օրէնքները իւլանտիոյ մէջ 1838 ին մտան:

4. ԻՌԻԱՆՏԱՆ. ՕՔՈՆԵՆԷԼ: — Որչափ որ Իւլանտաբրիտանական Միապետութեան մասը կը կազմէր, սակայն իր կրօնից տարբերութեան պատճառաւ կը հեծէր նորադանդութեան լծոյն տակ: Տեսանք ինչպէս բարեկարգութեանց մէջ միշտ յետինն կը համարուէր և թերևս մինչև այսօր կը շարունակուէին նոյն տառապանքները եթէ իր որդւոցմէ՝ մէկը Սքոնէլ իր հանձարով մեծապէս նպաստած չըլլար ազատելու զինքը այն պիտի լծէ մը:

Սքոնէլ ծնեալ յամին 1775, իր երիտասարդութեան հասակէն միտքը գրաւ փոխանակ զինուոց՝ հանձարովը ազատել զԻւլանտա: Արդէն 1823 ին Շիլ փաստաբանին օգնութեամբ ռազմական ընկերութիւն մը հիմնեւ էր, որուն մէջ մտաւ բոլոր Իւլանտա: Տէրութիւնը վախճալով, դատաստանի կանչեց զՍքոնէլ իբրև ապստամբութեան գորգաւոր մը, բայց յետոյ ազատ ձգեց:

1828 ին Գլէր կոմսութիւնը զինքը երեսփոխան ընտրեց, բայց սովորական երգման ձևը չուզելով ընել, զոր ընդգէլ՝ ուղղափառութեան կը համարէր, չկրցաւ բազմիշխորհրդարանին մէջ: Երկրորդ տարին երբ ուղղափառաց ազատութիւն արուեստաւ կրօնից, Գլէր կոմսութիւնը նորէն զինքը ընտրեց: Սքոնէլ ժողովրդական մասին ամուր նեցուկներէն մէկն եղաւ խորհրդարանին մէջ. մինչև Մէլլորն առաջարկեց իրեն պաշտօնէութիւն մը. սակայն Մէծ Դուքսը՝ ինչպէս կոչեցին զինքը Անգլիացիք, միտքը դրած էր իր հայրենեաց համար միայն վաստակիլ, գնելով իրեն նպասակ՝ զԻւլանտա ի վարչութեան մասին Անգլիայէն բաժնել:

Իւլանտայի ժողովրդեան առաջին պահանջն եղաւ բարձումն տասանորդաց զոր կը վճարէին անգղիական եկեղեցւոյ: Անգլիոյ խորհրդարանը մօտիկ չըրաւ այս պահանջման, սակայն երբ իւլանտացի երկրատէրք յանձն չառին վճարելու, այն ատենը խնդիրը մեծցաւ, և

երկու կողմէն ալ հարկ եղաւ զինուոց դիմել և Խուլանտա արեամբ ներկուեցաւ։ Այն ատեն Անգղիոյ խորհրդա-
րանին մէջ երկու հրովարտակք առաջարկուեցան, առա-
ջինով տասանորդաց գումարը և Խուլանտիոյ մէջ անգղիա-
կան եպիսկոպոսաց թիւը կը նուազցուէր, դրամին մէկ
մասն ալ դպրոցաց համար պիտի գործածուէր. երկրոր-
դով Խուլանտիոյ կուսակալին իշխանութիւն կը տրուէր
զինուորական ատեան մը հաստատելու և ցրուելու հա-
սարակաց ապահովութեան յնասակար ընկերութիւն-
ներն։ Երկու հրովարտակք ալ մեծ ընդդիմութիւն
գտան. առաջինին դէմ բողոքեցին աւագ եկեղեցա-
կանք իրենց իրաւանց բարձման համար. երկրորդին դէմ
եղաւ Օքոնէլի իր կուսակիցներով։ Այսու հանդերձ օրէն-
քը ընդունելի եղաւ և սկսաւ 'ի գործ դրուիլ։ Ժողո-
վրդական Պաշտօնարանը քանի որ վարչութեան գլուխ
էր ջանաց նոր օրէնքով մը տասանորդքը բոլորովին վերցը-
նել. այն ատեն ոտք ելան աւագ եկեղեցականք և ազ-
նուապետականք և Լոնտրայի մէջ մեծ յուզմունք ծա-
գեցաւ։ Գուլիէլմոս Դ. ստիպուեցաւ Պաշտօնարանը փո-
խելու և Ուէլլինկդոնի խորհրդով վարչութեան գլուխ
կանչեց զՍիր Ռոպըրդ Փիլ. այլ յետնոյս տասանորդաց
համար առաջարկած օրէնքը մերժուեցաւ. Ռոպըրդ Փիլ
հրաժարեցաւ և Պաշտօնարանին գլուխ անցաւ նորէն
լորտ Մէլպըրն, որուն իշխանութիւնը տևեց մինչև
Գուլիէլմոս Դ. ի մահը։

1854
10 Դեկտ.
1858
8 Ապ.
1857
20 Յունիս

5. ՍՊԱՆԻԱ. — ՓԵՐՏԻՆԱՆՏՈՍ Է. ԵՒ ԳՈՐԵԱԴԻՐ ՎՃԻՌ։
— 1829 ին սկիզբները մեռած էր Փերալինանտոս Է. ի եր-
րորդ կնիկը, Մարիամ Յովսէփինա-Ամէլիա 'ի Սպքսո-
նիոյ առանց զաւակ մը թողլու։ Բացարձակ իշխանու-
թեան կողմ եղողները մեծապէս ուրախացան որ այս-
պէս թագը կ'անցնէր իր եղբորը Տօն Գարլոսի, որ հա-
կաւակորդ էր սահմանադրականաց։ Յիրաւի Փերալի-
նանտոս Է. ալ շատ ազատական թագաւոր մը չէր, սա-
կայն երկու անգամ (1812, 1823) երգուընցեր էր սահ-
մանադրութեան վրայ։ Բացարձակ կողմը արդէն սկսեր
էր առաջունէ պատրաստել իր ասպագայն, երբ յան-

1829

կարծ ատրածուեցաւ լուրը որ Փերպինանտոս Է. կ'ա-
մուսնանար Նափոլիի Մարիա-Քրիստինայի հետ: Տօն
Գարլոսի աթոռը ելլալու ուրիշ միջոց չկար բայց եթէ
1830 ծնանելիք տղայն աղջիկ ըլլար: Սակայն Փերաինանտոս
ասոր ալ ուզեց գիմացը առնուլ և Մարտի 29ին Գո-
ծադէր Վիտալ (1) հրատարակեց, որով զկանայս ալ կարող
կը ճաննար թագաւորելու (2): Հոկտեմբեր 10ին թա-
գուհին աղջիկ զաւակ մ' ունեցաւ, Մարիա Իզապէլ-
լա: Տօն Գարլոսի կողմնակիցք կ'ուզէին բոլորքէլ նոր
վճռոյն դէմ, սակայն կէս մը Յուլիսի Յեղափոխու-
թիւնը և կէս մ' ալ ուրիշ պարագաները երկու տարի
խնդիրը լուրժողուցին: Թագուհին 1832 Յունուարի ու-
րիշ աղջիկ մ' ալ ունեցաւ՝ Մարիա-Լուիզ-Ֆէրտինանտ:

1833 Փերտինանտոս թէպէտ 48ամեայ, սակայն առող-
ջութիւնը բոլորովին խանգարած էր: Օգոստոսի մէջ
այնպիսի կաթուած մ' ունեցաւ, որով արդէն մահը կը
գուշակուէր: Այն ատեն Գոլոմարտ պաշտօնեայն և ու-
րիշ Տօն Գարլոսի կողմնակիցք, յարմար առիթ գտնա-
լով, թագաւորը համոզեցին ետ առնելու Գործադիր
վճիռը: Ստորագրութենէն վերջը Փերաինանտոս այն-
չափ տկարացաւ, որ չորս օր վերջը՝ արդէն ամեն հեռա-
գիրք իր մահը կը ծանուցանէին: Սակայն դեռ ողջ էր և
քիչ օր վերջը յոժը վրան գալով, իմացաւ ըրած ստորա-
գրութիւնը և զԳոլոմարտ պաշտօնընկէց ըրաւ. Զէա
Պէրմուսնգէզ պաշտօնեայ անուանուեցաւ որ Լոնտրա
դեպտան էր, և անոր բացակայութեան միջոց իշխանու-
թիւնը Քրիստինէ թագուհւոյն յանձնեց, որ խոհե-
մութեամբ հանգարտ բռնեց երկու կուսակցութիւնքն
ալ: Փերաինանտոս Դեկտեմբեր 21ին արքեպիսկոպոսա-

(1) Pragmatic sanction.

(2) Եթէ արդեօք 'ի Սպանիա իգական ճիւղը կրնար թագա-
ւորել յայտ է Գասգիլիոյ իզապէլլայ թագուհւոյն օրինակէն. և
սալեան օրէնքը Պուրպուրեանց 'ի Սպանիա մտնալովը սկսաւ: Ար-
դէն կարողս Դ. պատրաստեր էր այս Գործադիր վճիռը և Փեր-
տինանտոս Է. զայն դիւանէն միայն դուրս հանեց: Այսպէս կը
արամաբանեն իզապէլլայի իշխանութեան կողմնակիցք:

րանին մէջ մեծ ժողով մը գումարեց, ուր գտնուեցան Տէրութեան մեծամեծք, և անոնց ամենուն գիմաց ոչինչ հրատարակեց հիւանդութեան միջոց ըրած ստորագրութիւնը: Տօն Գարլոսի կողմնակիցք պատասխանեցին ասոր՝ ամենայն կողմ խռովութիւններ հանելով 'ի նպաստ Տօն Գարլոսի. և Փերտինանտոս շնորհեց որ եղբայրը Փորթուգալ քաշուի, ուսկից անիկայ բողոքեց իրեն դէմ եղած յափշտակութեան (1): Այն ատեն Փերտինանտոս հրամայեց եղբօրը թողուլ զՓորթուգալ և իտալիա Քահանայապետին երկիրներուն մէջ քաշուիլ. սակայն Տօն Գարլոս մտիկ չըրաւ: Քիչ օր վերջը կը մեռնէր Փերտինանտոս Է. կաթուածէ մը, թողլով զԱպանիա շփոթից մէջ:

1823
29 Սեպտ.

6. ԳԱՐԼՈՍԵԱՆՑ ԵՒ ՔՐԻՍՏԻՆԵԱՆՑ ԿՌԻՒՆԵՐԸ: — ՅՈՒՄԱՆԱ ՔԱՐԷԿՈՒՒ: — Հազիւ Փերտինանտոսի մահուան լուրը տարածուեցաւ, Տօն Գարլոսի կողմնակիցք կամ Առաքելական, ինչպէս կոչեցին զանոնք պատմագրացմեմանք, Ապանիոյ զսնազան կողմեր ոտք ելան: Պիլպասօի մէջ ժողովուրդը « Կեցցէ Կարոլոս Ե. » գոչելով մեծ շփոթութիւն հանեց և Վալդէսփինա մարգիզը յանուն Տօն Գարլոսի տիրեց քաղաքին: Մէրինօ ժողովրդապետը Հին Գասթիլիոյ մէջ կամաւոր զօրք ժողվուեց, քիչ ատենուան մէջ ստոյգ բանակ մը կազմուեցաւ, որուն գլուխ կեցաւ կտրիճ և ճարտար զօրավար մը՝ Յուան Լա Քարէկուի:

Մարիա Քրիստինա որ Իզապելլայի մանկութեան

(1) Այս բողոքոյն հետ նամակ մ'ալ կ'ընկերէր, յորում յետ Խրալի բացատրութեանց կ'աւելցնէր. «Գու կը փափաքիս գիտնալ որ արգեօք դիտաւորութիւն ունիմ երգուննալու գատերգ իբրեւ Արգունիոյ իշխանուհոյ. աւա՛ղ որչափ կը փափաքէի... իմ փափաքս էր երգունից մէջ առաջինն ըլլալ և քեզի այս տհաճութիւնը չաւա. ապայն խղճմտանքս և պատիւս ինծի թոյլ չեն տար: Օրինաւոր իրաւունք մ'ունիմ թագին, թէ կեանքս երկարի քան զՁերը, կամ թէ դու արու զաւակ չթողուս, ես չեմ կրնար թողուլ այս իրաւունքս որովհետեւ Աստուած տուեր է զիս աշխարհ բերելով և ինքը փայն կրնայ առնուլ ինծեմ, քեզ արու զաւակ շնորհելով որուն քեզմէ աւելի ես կը փափաքիմ: Իարձեալ պարտական եմ իմ յաջորդացս իրաւունքը պաշտպանել... »

Ժամանակ խնամակալ գրուած էր, փութով մայրաքաղաքին մէջ եղած ապստամբութիւնը ընկճեց. զՄարդինէլ տէ լա-Ռոզա, Կարիժ մատենագիրը և բանաստեղծ, որ սահմանադրականաց մեծապէս սիրելի էր, Կանչեց Պաշտօնարան մը կազմելու, յորում մտաւ նաև կոմսն Դէրէնօ՝ պատմագիր Սպանիական պատերազմին: Մինա՝ բանակին գլուխ դրուեցաւ, խոստմունք ելաւ նոր սահմանադրութիւն մը տալու և Թագուհին սկսաւ արագ՝ երկրին առևտրական յարաբերութեանց խնամք տանիլ: Քրիստինէ կամ սահմանադրականք իրենց նպաստ ունէին Գաղղիոյ վարչութիւնը, իսկ Գարլոսեանց մեծ ջորավիգն կը խոստանար ըլլալ Փորթուգալէն Տօն Միկէլ:

Յուժաւա Քարէկուի՝ Նավարրայի քով ամրացած դէմ կը դնէր Քրիստինէի բանակներուն: Մատրիտէն Քուէզատա զօրավարը շրկուեցաւ, որ յաղթուելով Պորուստա հովտին քով, զօրաց մեծ մասը գերի բռնուեցաւ, որոնց մէջ էր նաև Ասխսպալ կոմսին որդին, զոր Յուժաւա ուրիշ հինգ սպաներու հետ միաբան հրացանի բռնեց: Քուէզատա ալ իր ձեռքը ընկած Թշնամիք սպաննեց: Այսպէս Յուժաւա Նավարրայի բոլորովին տէր մնալով, հոն եկաւ նաև Տօն Գարլոս և ընդդէմ Թագուհւոյն վարչութեան, ինքն ալ վարչութիւն մը հաստատեց: Սակայն Փորթուգալի մէջ Տօն Միկէլի գործերը ձախորդ երթալով և յաղթուելով՝ ի Տօն Փէտրօէ, Անգղիա քաշուեցաւ՝ այն ատեն Տօն Գարլոս ալ ապահովութեան համար հոն դիմեց: Փութով Ռոտիլ զօրավարը Յուժաւայի վրայ եկաւ և երբ Գարլոսեանք լքեր էին, Տօն Գարլոս յանկարծ բռնակը դարձաւ և զօրքը իրախուսեալ դէմ դրաւ Թշնամւոյն:

Քաղաքական դժբաղդութեան վրայ աւելցաւ նաև մաղձախառն որ անհամար կոտորած կ'ընէր: Վարչութիւնը վերուցեր էր Սրբաբնութիւնը: Յուլիսի 18ին եկեղեցականաց Թշնամի անձինք, ամբաստանելով զկրօնաւորս և զքահանայս իբր Թէ իրենք են պատճառ այս աղիտից պաշտպանելով զՏօն Գարլոս, մոլեգնաբար կը վազեն Յիսուսեանց, Դոմինիկեանց և Փրանկիսկեանց վանքերուն վրայ և շատ կրօնաւորներ կը սպաննեն:

1871

2 Մայիս.

3 Յուլիս

Այս խռովութեանց մէջ բացուեցաւ Գորդէսը, յորում բոլոր երեսփոխանք հաւատարմութիւն երդուեցան Քրիստինէ թագուհւոյն, և յետոյ զՏօն Գարլոս հրատարակեցին թագաւորութեան ամեն իրաւունքներէ անկեալ, և Սպանիոյ մօտքը իրեն արգելուեցաւ: Այսու հանդերձ մայրաքաղաքը շատ խեղճ վիճակի մէջ էր. բնաւ յօտարաց մերձակոր օգնութեան յոյս չկար և Յոլմալա կը յառաջէր: Ռոտիլ՝ Էսդրամատուր կանչուեցաւ և Հիւսիսային բանակը երկու մաս բաժնուեցաւ, ընդ հրամանատարութեամբ Մինա, և Օսմա զօրավարաց: Բայց Մինա այն չէր ինչոր երբեմն, այլ հիւանդ, ծեր և անկանոն գունդերու հրամայելու վարժած: Նոյն միջոցին Յոլմալա վիկտորիայի մօտ Օսմայի ջոկատներէն զոմանս յանկարծակի բերելով շատ մարդ սպանեց: Մինա հրաժարեցաւ իր պատօնէն և Քրիստինէ ձախող վիճակի մէջ կ'իյնար, թէ որ Յոլմալայի մահը զինքը չազատէր վտանգէն: Գարլոսեանք ստիպեցին այս կարիճ զինուորը զՊիլպաս պաշարելու, Յոլմալա հնազանդեցաւ, բայց յոչ կամս, որովհետեւ զօրքը և հրանօթքը անբաւական կը համարէր այսպիսի պաշարման մը: Յունիս 15ին յարձակման միջոց վերք մը ընդունեցաւ ծնգաց վրայ և ութ օրէն մեռաւ: Կտրիճ և անշահասէր զօրավար մ' էր Յոլմալա Քարէկուի և չքեղ անուն մը պիտի ձգէր պատմութեան մէջ թէ զայն չառատաւորէր անգթութեամբք:

1636

7. ՍՊԱՆԻԱՅ ԶԱՆԱՋԱՆ ԿՈՂՄԵՐ ԽՌՈՎՈՒԹԻՒՆՔ. — ՄԵՆՏԻՄԱՊԱԼ, ԳԱՐԻԵՐԱ, ԿՈՄԵՋ: — Թէպէտ Յոլմալայի, մահուամբ Գարլոսեանք մեծ զօրավար մը կորսնցուցին, սակայն ասով պատերապմը չէր լմննար: Իզապէլլայի վարչութիւնը յետին անկարողութեան մէջ էր. ամեն կողմանէ ձախող լուրերով լի, ոչ զօրավար կար բանակին գլուխ կենալու և ոչ ալ գրամ: Մարդինէզ տէ լաՌոզա բռնադատուեցաւ ետ քաշուելու, Դերէնո կոմսին յանձնուեցաւ Պաշտօնարան մը կազմելու, որուն մէջ մտաւ նաև Մէնտիծապալ, որ այն ատեն Լոնտրա կը գտնուէր: Գործերը քիչ մը աշխույժ առին: Երիտասարդ

զօրավար մը Էսփարդէրօ՝ գնաց Պիլպաօ ազատելու, բայց իր դանդաղելուն համար ամբաստանուեցաւ որ ինքն ալ բացարձակ իշխանութեան կողմն էր և թէ համախոհ է կրօնաւորաց։ Ասկէ Սարակոսայի մէջ մեծ խռովութիւն ելաւ, ժողովուրդը երկու օր վանքեր այրեց և կրօնաւորներ սպաննեց, նոյն բաները հանդիպեցան նաև 'ի Ռէուս և 'ի Պարցէլոնա։ Փէտրօ Պասսա զօրավարը երկու հազար զօրքով շրջուեցաւ քաղաքը խաղաղելու. խառնաճաղանճ բազմութիւն մը պալատը կոխեց և 16 Օգոստոս սպաննելով, մարմինը պատուհանէն վար նետեց և շատ մը տուններ այրեց։ Մուրսիոյ և Վալէնցիոյ մէջ ալ նոյն հրդեհի տեսարանները նորոգուեցան. կրօնաւորները Գալտիչէէն վռնտուեցան, 'ի Սալամանքա վանքերը դոցուեցան, Կրանատա 1812ին սահմանադրութիւնը հրատարակեց, Մալսկի յեղափոխական ատեան մը հաստատեց, և ուրիշ քաղաքներ ալ առանձին ոստիկանութիւններ հաստատեցին։ Օգոստոսի վերջերը Տէրութեան հնազանդ մէկ քաղաք մը չէր մնացած։ Դէրէնօ ստիպուեցաւ հրաժարելու և իր յաջորդը Մէնտիծապալ, դեռ բան չգործած, խոստմունքներով զամենքը իրեն շահեցաւ։ Հրատարակեց որ կը հաւանէր նոր հաստատուած ոստիկանութեանց, արփիլեց եպիսկոպոսաց նորընծայ աշակերտք ընդունիլ, վանքերը գոցել տուաւ։ Մէնտիծապալ իր իշխանութիւն բարձրացած ժամանակ ըրած խոստմունքներէն և ոչ մին կատարած էր ինկած ժամանակը։

Այս խռովութիւնքը իրենց նպաստ առնելով Գարլոսեանք, Գալալոնիոյ և Արակոնայի մէջ շատ զօրացան և Գորտովա զօրավարը չկրցաւ դէմն առնուլ։ Քրիստիանոնց բոլոր յոյսը Անգղիայէն և Գաղղիայէն եկած կամաւոր լէգէոններուն վրայ էր, առաջիններուն հրամանատարն էր Էվընս զօրավարը, և երկրորդներուն որոնց գունդը կը կոչուէր Լէգէոն Աճէրի՝ Պէռնէլ զօրավարը և յետոյ Գոնրատ հազարապետը։ Սակայն այս գունդերը Պիրենեանց մէջ իրենց ձախող գրից պատճառաւ չկրցան օգնութիւն մ'ընել. նա մանաւանդ որ

իւրաքանչիւր զօրավար ինքն իր գլխուն կ'ուզէր հրամայել առանց միւսներուն համաձայնելու:

Մատրիտի մէջ ալ Գորգէսը մերժեցին ընտրութեանց համար առաջարկեալ օրէնք մը և կ'ամբաստանէին որ Տէրութեան հաշուին մէջ սնանկութիւն կայ: Մէնտիծապալ համարեցաւ որ այս ընդդիմութեան դէմ կրնայ առնուլ և լուծեց Գորգէսը: Նոր ընտրութիւնք իրեն յաջող ելան, ժողովուրդը նորանոր խոստմունքներով լեցուած իր անունը կը կրկնէր: Ինքն ալ ասկէ խրախուսուած խնամակալէն պահանջեց որ պաշտօնընկէց ըլլան իրեն հակառակորդ զօրավարք: Այս անգամ Քրիստինէ մերժեց խնդրքը. Մէնտիծապալ՝ խնդրեց հրաժարիլ, զոր փութով ընդունեցաւ թագուհին և իր տեղն անցաւ պահպանողական խմբէն՝ Խոզուրից:

1836

Տօն Գարլոս այս միջոցիս իր զօրաց գլուխ դրած էր զԳաբրէրա դժբաղդարար նշանաւոր իր անգլիական թեամբք՝ որ զինքը պաշտպանողաց մէջ յետինն պիտի ըլլար: Կոմէզ զօրավարն ալ 3,000 հոգով աներկիւղութեամբ կտրեց զԱսդուրիս և մտաւ յՕվիէտօ: Էսփարգէրօ զօրավարը բանակով մը ետեւէն հալածեց. սակայն Կոմէզ շարունակեց իր ընթացքը և մտաւ 'ի Սանդիակօ և անկէ շարունակելով, հասաւ մինչև Լէոնի թագաւորութիւնը, միշտ 'ի թիկանց հալածող ունենալով զԷսփարգէրօ:

1837
18 Յուլ.

Այս յանդուգն արշաւանաց լուրը ոտք հանեց մայրաքաղաքին ժողովուրդը ընդդէմ Գորտովա զօրավարին և ընդդէմ վարչութեան: Ընտրութեանց օրը մեծ չփութութիւն ելաւ Մատրիտի մէջ. բազմութիւնը, « Կեցցէ Մէնտիծապալ » կը գոչէր. և հազիւ Քուէզա-սա զօրավարը կրցաւ աղմուկը հանդարտեցնել: Մալակայի մէջ ալ չփութութիւն ելաւ և Յուստոս ընդհանուր հրամանատարը սպաննուեցաւ: Մալակայի հետեւեցան Գատիչէ, Քսերէս, Լէոնի կղզին, Սեվիլիս, Գորտովա, և 1812 ին սահմանադրութիւնը հրատարակեցին՝ միանգամայն « Կեցցէ թագուհի » աղաղակելով: Խռովու-

Օգոստ

Թիւնը տարածուեցաւ նաեւ յԱրաբիոն, 'ի Կարթագինէ, Սարակոսայի տպստամբաց գլուխ կեցաւ Էվարիստոս Սան-Միկէլ հազարապետը: Մատրիտի մէջ ալ Քուէզատա ամեն ջանք կ'ընէր հեղեղին դէմն աննելու: Քաղաքը պաշարման վիճակի մէջ դրաւ, բայց 'ի զուր-Օգոստոսի 9 ին Վալէնցիա ալ սահմանադրութիւն հրատարակեց և Պարցէլոնա 15 ին՝ Մինայի ձեռքով:

1836

8. ՍԱՆ-ԻԼՏԵՖՈՆՍԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ : — Թագուհին ջերմ եղանակին պատճառաւ Մատրիտէն ելած էր և Սան-Իլտէֆոնս գացած էր Կրանիա պալատը, Օգոստոսի 12 ին Սան-Իլտէֆոնսի գունդերը կ'ապրտամբին և պալատին դիմաց կը ժողվուին: Քրիստինէ կը ստիպուի անոնց գլխաւորները ընդունիլ և խօսակցիլ իրենց պահանջածներուն համար: Քիչ վերջը հրաման ելաւ երգնուլ սահմանադրութեան վրայ:

Այս լուրը երբ Մատրիտ հասաւ, մեծապէս տագնաւեցան պաշտօնեայք. Վիկո Մէլէնտէզ զօրավարը 'ի Կրանիա ղրկուեցաւ որ դարձաւ Թագուհւոյն հրովարտակովմը, որով սահմանադրութիւնը կ'ընդունուէր և Քաղաքավայի կը յանձնուէր Պաշտօնարան մը կազմելու: Առջի պաշտօնեայք հարկ եղաւ որ փախչին ծածուկ. Քուէզատա ճամբան սպաննուեցաւ և դիակը կտոր կտոր եղած, անգութ ամբոխին նշաւակ եղաւ փողոցներուն մէջ: Թագուհին փութով մտրաքաղաք դարձաւ, սակայն իր ներկայութիւնը բաւական չեղաւ շփոթութիւնը հանդարտեցնելու: Մէնտիծապալ Ելլամտից պաշտօնեայ անուանուեցաւ որ մէկէն գրաւեց բոլոր եկեղեցական ինչքերը: Ռոտիլ սպարապետ անուանուեցաւ, և Հիւսիսային զօրաց հրամանատար դրուեցաւ Էսփարգէրօ: Քիչ վերջը Գորդէսն ալ ժողվուեցաւ և 1837 ին սահմանադրութիւնը հրատարակուեցաւ որ զիջապէլլա Պուերայոն՝ Թագուհի կը ճանձնար Սպանիոյ. երկու ատեան կը հաստատէր ծերակոյտ և խորհրդարան. ծերակուտի ընտրութիւնը Թագուհւոյն վերապահեալ էր, երեսփոխանք երեք տարուան համար ընտրուած էին և 50,000 բնակիչ մէկ հոգի պիտի ընտրէր: Խորհրդարանը օրէնք կ'առաջարկէր և քուէ կուտար տրոց համար:

Գարլոսեանք այս խռովութիւններէն օգտուած, յառաջ մղեցին իրենց արշաւանքը: Կոմէզ՝ Հին Գաւթի- լիան կտրելով Փալէնցիոյ գիմաց երեցաւ և Մատրի- տի մօտեցաւ. Ռոաիլ զօրավարին ղրկած գունդը անձ- նատուր եղաւ. Կոմէզ անցաւ յԱնտալուսիա, յետոյ 'ի Մուրսիա և Սէրրա-Մորենայի լեռանց մօտ Ալէքս զօ- րավարին հետ զարնուեցաւ ուր 1,300 հոգի գերի թո- ղուց, սակայն առանց լքանելու, ճամբան շարունակեց և յաղթական մտաւ 'ի Գորտովա ուր վարչութիւն մը հաստատեց, և անկէ անցաւ 'ի Լուսէնա և ուրիշ քա- ղաքներ: Սակայն տեսաւ որ բնաւ Հարաւային ժողո- վուրդը չկրնար ապստամբեցնել և նորէն որոշեց Հիւսիս քաշուիլ: Այլ և այլ քրիստինեան զօրավարներ իր հե- տոցը ետևէն ինկան: Ինքը գիւցազնական գնացքով մը, յետ ամբողջ Սպանիա կտրելու 'ի մեծ զարմացումն բոլոր Եւրոպիոյ, Դեկտեմբեր 19ին Օրաուսա մտաւ: Սակայն Գարլոսեանք իրեն ապերախտ գտնուեցան. ամբաստանուեցաւ որ բոլոր արշաւանաց աւարը միայն իր զինուորացը բաժներ էր. զինուորական դատաստանի կանչուեցաւ և իբրև յանցաւոր Պետութեան, չղթայի զարնուեցաւ:

9. ԷՍՓԱՐԴԵՐՕ. — ՄԱՐԾՐՕ: — Այսպիսի ժամանակ յորում Նարվաէզ և Էսփարդէրօ արդէն սկսեր էին կորիճ զօրավարի փորձ տալ (1), Կոմէզի գլխաւորու- թիւնը մեծ փնաս հասուց Գարլոսեանց: Արդէն 1837ին

(1) Էսփարդէրօ՝ դարուս ամենէն նշանաւոր անձանցմէ մին՝ սոյլորդի մը որդի էր ծնեալ 1792ին և Մօրիլլոյի ձեռաց տակ կռուած էր Փաղթականութեանց մէջ (1815): Անտի գարձաւ 1823ին մեծ հարստութեամբ մը զօր խաղով շահեր էր: Փաղաքական պա- տերազմին սկիզբը իզապէլլայի կողմը բռնեց և թէպէտ չկրցաւ Կո- մէզի ընթացքը արգելուլ և սպանիացի միւս զօրավարաց գանդա- ղութիւնը ինքն ալ ունէր, այսու հանդերձ քաջ զօրավարի անուն ստացաւ: Տեսանք Հիւսիսային զօրաց հրամանատար անուանուի- ւք. Նոյեմբերի մէջ Պիլլաօի դիմաց երեցաւ և նախ երկար ժա- մանակ դանդաղելէն վերջը, յետոյ մեծ յաղթութեամբ մը Լու- քանայի մօտ վանեց թշնամիքը. որով և Կոմէզ Լուքանայի տիտղոսը ընդունեցաւ:

Փետրուարի կռիւները սկսեր էին, Սէկովիա առնուեր էր Օգոստոսի, և գարլոսեան գունդերը Մատրիտի դիմաց երեցան: Էսփարդէրօ շարժեցաւ իր դանդաղութենէն, բանակովը մայրաքաղքին վրայ քալեց, և յակամայս պաշտօնէից, ներս մտաւ՝ ժողովրդնէն իբրև ազադար մը հուշակուելով:

Զօրքը պահանջեց որ Գալադրավա թողու Պաշտօնարանը և Էսփարդէրօ որ Սէկովիոյ վրայ պիտի երթար, Մատրիտ մնաց պաշտպանելու զայն ընդդէմ Տօն Գարլոսի, որուն գունդերէն ոմանք արդէն երկու միլոն հեռու բանակած էին: Բոլոր քաղաքը պաշտպանութեան պատրաստուած էր. ամենքը զէնք աւին, երեսփոխանք անգամ. ատելութիւնք դադրեցան, ամենուն բերանը « Կեցցէ իզապէլլա » կը լսուէր. 'ի նպաստ Տօն Գարլոսի և ոչ ձայն մը լսուեցաւ: Տօն Գարլոս կէս մը մեծ արիւնահեղութենէ մը խորչելու համար, ինչպէս կ'ըսեն իր կուսակիցք, և կէս մ' ալ Էսփարդէրօյի և Օրասայի գունդերէն տագնապած, հարկ եղաւ որ թողու հեռանայ և Էպրօն անցնի: Սակայն Հոկտեմբերի կը ծանուցանէր յԱրչէմէյա որ իգարնան նորէն պիտի սկսէր պատերազմները: 1838 ին պատերազմունք գրեթէ ամենն ալ ձախող գացին իր շորավարաց անմիաբանութեան պատճառաւ: Իսկ 1839 ին սկիզբը գուպարածները Խիուր յիշատակ մը թողուցած են Գաբրէրայի փոքրիկ յաղթութեամբքը և մեծամեծ անգթութեամբք և աւելի Մարօդօ զօրավարին գործերով, որոնք աւելի փութացուցին Տօն Գարլոսի անկումը:

Տօն Գարլոս զօրաց ընդհանուր հրամանատար առնուանէր էր զՄարօդօ՝ որ երբեմն Ամբրիկայի պատերազմաց մէջ կռուած էր: Մարօդօ Էսդէլլայի վրայ գնաց և հոն յաղթութեամբ մը Քրիստինեանցմէ հինգ զօրավար բռնեց և հազիւ խոստովանելու ժամանակ թողլով առնոց, յետոյ հրացանի բռնեց: Տօն Գարլոս իր զօրավարին ըրածին վրայ, ընդհանուր թղթով մը Թագոհութիւնը յայտնեց և զայն իր պաշտօնէն ձգեց. յետոյ ներեց և նորէն յանձնեց հրամանատարութիւնը. այն

ատեն Մարոդո մատնուլթեամբ կուստամինո քաղաքը առանց պատերազմի Էսփարդերոի յանձնեց, որ արդէն ուրիշ մեծ յաղթուլթեան մը պատճառաւ Փարլոսեանց վրայ, Դոսիւ Եղիւնէան տիտղոսը ընդուներ էր։ Մարոդո ձանձրացած այս անդադսր պատերազմներէն, և փափաքելով միանգամայն իր փառքը և աստիճանը պահել, առանց հարցնելու միւս զօրավարաց, Էսփարդերոի հետ խաղաղութեան դաշինք դրաւ 'ի Պէրկարա' և երկու գունդերը խառնուեցան։ Տօն Փարլոս Փաղլիա քաղութիւն էր, ապստամբութիւնը երթալով կ'ամփոփուէր. միայն Արակոն և Փաթալոնիա հաստատուն կեցած էին և Փարերէրա տակաւին կը դիմանար իր զօրքով։

10. ՎԵՐՋ ԳԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱՋՄԻՆ. — Օրաւա զօրավարը 20,000 հոգուով պաշարեց զՄորիլլա, ուր ապաւինած էր Փարերէրա. բայց Փարերէրա թողուց քաղաքը և քովի բլուրներուն վրայէն կը նեղէր զԹշնամին որ վերջապէս թողուց զքաղաքը։ Փարերէրա մեծ յաղթանակաւ ներս մտաւ և իր կուսակիցք զինքը ինք Մորիլլայ տնուանցին՝ զոր հաստատեց Տօն Փարլոս։ Փարերէրա ըստ իր սովորութեան արեամբ արատաւորեց իր յաղթանակը. Վալէնցիոյ վրայ քալեց. հինգ հազար զինուոր գերի բռնեց՝ և սպաննեց Քրիստինեանց զօրավարը։ Սարակոսայի քնակիչք քանի մը Փարլոսեան սպաննած էին, Փարերէրա սահմանեց որ իւրաքանչիւր մէկ գարլոսեանին տեղը տասը Քրիստինեանք սպաննուին և հնարքէ հնարք անցնելով, այն հինգ հազար գերիները վերջապէս ամբողջովին սպաննել տուաւ։

Էսփարդերո իր պատրաստութիւնքը լմնցուցած, Ապրիլի Մորիլլայի վրայ քալեց։ Երկու նշանաւոր զօրավարք դիմացէ դիմաց կը գանուէին. յաղթութիւնը անորոշ կ'երևար երբ ծանր հիւանդութիւն մը ստիպեց զՓարերէրա իր սենեկէն դուրս չելլել։ Մորիլլա, Սէկուրա և ուրիշ ապստամբ քաղաքներ անձնատուր եղան, Փարլոսեանց ձեռքն ալ քաղաք մը չմնաց և Քրիստինա և Իզապէլլա չքեղ մուտք մը ըրին 'ի Պարցելոնա։

Ահա այսպէս կը լմննար հնգամեայ քաղաքական պատերազմը, ուրիշ հետեանք մը չունենալով, բայց արիւնհեղուծիւն, աղքատութիւն և ամենայն անկարգութիւն:

11. ՈՍՏԻԿԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ՕՐԷՆՔԸ. — ԷՍՓԱՐԴԵՐՈ ԽԱՄԱԿԱԼ ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԵԱՆ. — ՆԱՐԱՄԷՁ: — ԱՆԿՈՒՄՆ ԷՍՓԱՐԴԵՐՈՒ: — Քաղաքական կռիւը լմննալուն պէս, Պաշտօնարանը ամեն ջանք ըրաւ բարեկարգելու երկիրը և վարչութիւնը: Եւ որպէս զի ուրիշ անգամ նոյն բաները չհանդիպին քաղաքացի մէջ, օրէնք մ'առարկեց որով կը նուազեցնէր ոստիկանութեանց ժողովոյն իշխանութիւնը և պատեներուն ընտրութիւնը (թագուհւոյն կը յանձնէր: Ազատականք տրանջացին այս օրէնքին դէմ և Էսփարդերո անոնց գլուխ կեցաւ: Երկու (թագուհւոյն) Պարցէլոնա եղած ժամանակ, մեծ խռովութիւն մ'ելաւ այս օրէնքին պատճառաւ: Էսփարդերո ընկճեց խռովութիւնը, սակայն (թագուհւոյն) յանձն չառաւ օրէնքը ետ կանչելու: Սեպտեմբերի 1 ին ալ Մատրիտի մէջ խռովութիւն ելաւ և խնամակալ (թագուհւոյն) այս շփոթութեանց դիմաց առնելու մտքով զԷսփարդերո նախագահ անուանեց պաշտօնէից: Ոստիկանութեան ժողովքն ընդունեցաւ զայն, առանց իր պահանջներէն ետ կենալու. այն ատեն խնամակալ (թագուհւոյն) ստիպուեցաւ հրաժարիլ և ինքզինքը Մարսիլիա ձգեց: Այն ատեն բողոք մը գրեց առ ազգը յիշեցնելով այն ամենայն ծառայութիւնքը զորս մատուցեր էր ազգին, և որոնք սուտ չէին:

Քրիստինէի փախչելովը Էսփարդերո Տէրութեան գլուխ մնացած, գիտցաւ շահիլ ոստիկանութեան ժողովը. սակայն Էսփարդերո աւելի զինուորական մ'էր քան քաղաքագետ. իշխանութեան գլուխ անցնելով հրովարտակ հանեց որ ամենայն հայրենասիրական ժողովքներ ցրուին. և Մայիսի 8 ին խնամակալի ընտրութեան ժողովոյն մէջ բազմաթիւ քուէ ընդունելով, խնամակալ անուանուեցաւ: Քրիստինէ բողոքեց այս իրաւանց յափշտակութեան դէմ, ինչպէս նաև Էսփարդերո

բողոքեց ընդդէմ Քահանայապետին՝ իբրեւ Տօն Գարշոսի կողմնակից, այս պատրուակաւ եկեղեցականաց ստացուածքը յափշտակեց։ Տժգոհութիւնք շատցան, զորոնք հարկ եղաւ արիւնահեղութեամբ ընկճել և Պարցելոնա քաղաքը պաշարման վիճակի մէջ դրաւ։ Գորդէսը իր ամեն ըրածներուն հաւանութիւն տուաւ, բաց 'ի Պարցելոնայի վրայ դրուած ծանրութենէն։

Պարցելոնա յայտնի ապստամբեցաւ և Ոստիկանութիւնը Էսփարդէրօի անկումը պահանջեց. կ'ուզէր միանգամայն որ մէկ քանի խնամակալք անուանուին և իզապէլա ամուսնանայ սպանիացի իշխանի մը հետ։ Ապստամբութիւնը տարածուեցաւ 'ի Դարրակոնա, 'ի Ճէրոնա և 'ի Վալէնցիա և ուրիշ քաղաքներ։ Էսփարդէրօ անձամբ Պարցելոնայի վրայ գնաց և զարհուրելի կրակ մը սկսաւ թափել քաղաքին վրայ, առանց անոր երեսփոխաններուն աղաչանաց մտիկ ընելու։ Դեկտեմբերի 4ին Վան-Հալէն զօրավարին հետ միաբան մեռելոց գիականց մէջէն անցնելով՝ քաղաքը մտաւ, ուր երէք հարիւր անձինք հրացանի բռնեց և բաց ուրիշ անգթութիւններէ, քաղաքին վրայ ալ 12 միլիոն ռէալի պարտք դրաւ։

Գորդէսը և բոլոր լրագիրները բողոքեցին այս անգթութեան վրայ. և Մատրիտի ոստիկանութեան ընտրութիւնք խնամակալին հակառակ ելան. Էսփարդէրօ համարեցաւ այս տժգոհութեան դէմն առնուլ Գորդէսը լուծելով, սակայն նոր գումարուած Գորդէսն ալ խնամակալին վարչութեան դէմն ելաւ։ Այն ատեն Պաշտօնարանը ստիպուեցաւ հրաժարելու և Էսփարդէրօ Գորդինայի յանձնեց նոր Պաշտօնարան մը կազմելու, և երբ նա ալ յանձն չառաւ, ստիպուեցաւ դիմելու Պարցելոնայի երեսփոխանի մը՝ Տօն Յովակիմ-Մարիա-Լոպէզ, որուն ազատական գաղափարքը ծանօթ էին ամենուն։ Գորդէսը սիրով ընդունեցաւ Պաշտօնարանը որ յայտնապէս պարսաւեց խնամակալին 'ի Պարցելոնա գործածը։ Խնդրեց միանգամայն որ լինաճ և Մուրպանօ զօրավարք պաշտօնընկէց ըլլան. Էսփար-

գէրօ յանձն չառաւ և պաշտօնեայք հրաժարեցան: Գորդէսին և Էսփարդէրօի մէջ եղած կռիւն՝ ալ յայտնի էր և Էսփարդէրօ պատերազմի նշանը տուաւ, Մայիս 26 ին զանոնք լուծելով: Փութով Սպանիոյ աւան կողմն ապստամբութիւններ ելան որոնց նպատակն էր Էսփարդէրօի անկումը և Լոփէզ Պաշտօնարանին գարձը: Գաթալոնիոյ մէջ յանդուգն երիտասարդ մը Փրիմ՝ յետոյ այնքան նշանաւոր, Ռէուս քաղաքը ոտք հանեց: Վալէնցիոյ մէջ Լոփէզի վարչութիւնը հրատարակեցաւ, որուն յանձնուեցաւ ամենայն պաշտօնէութիւն բաց 'ի պատերազմէ, որ Սէրրանօ զօրավարին տրուեցաւ. Նարվաէզ և Գոնքա զօրավարք ալ հասան: Նարվաէզ ձեռք կ'առնու Վալէնցիոյ հրամանատարութիւնը և քիչ ատենուան մէջ կը հասնի Մատրիտ ուր կը հաստատէ Լոփէզ Պաշտօնարանը: Իսկ Էսփարդէրօ և Վան-Հալէն Թնդանօթով կը զարնէին Սպանիոյ ամենէն դեղեցիկ քաղաքը՝ Սէվիլիա, և անշուշտ աւերակաց կոյտ մը կը դառնար եթէ Գոնքա զօրավարը չհասնէր օգնութեան: Այն ատեն Էսփարդէրօ աճապարեց Սէն-Մարի նաւահանգիստը, ուր անդղիացի նաւ մը մտնելով Լոնտրա դիմեց, ուսկից իր անձին ջատագովութիւնը գրեց առ ազգն:

Այսպէս ինկաւ այն անձը զոր Սպանիա երկար ատեն իբրեւ դիւցազն յարգեց, և որ բնաւ չունէր այն յատկութիւնքը, որոնք կարեւոր էին վարչութեան մը գլուխ կեցողի:

12. ԻԶԱԳԵԼԼԱՅԻ ՔԱԳԱՒՈՐԵԼԸ: — Լոփէզ Պաշտօնարանը փութով ջանաց ամենայն ինչ կարգաւորել. Նարվաէզի տրուեցաւ զօրաց ընդհանուր հրամանատարութիւնը և ամենայն տարաձայնութեան և խնամակալաց պահանջմանց դէմն առնելու համար, Իզապէլլայի Թագաւորելու տարիքը հասած հրատարակեց և Օգոստոսի 8 ին Իզապէլլա Թագուհի Սպանիոյ հռչակուեցաւ, դեռ 13 տարուան:

Սակայն Թագաւորութեան առաջին օրերը նորէն ապստամբութիւն ծագեցաւ: Պարցէլոնայի Ոստիկա-

նութիւնը որ նախ հրաժարեր էր, նորէն իշխանութիւնը ձեռք առաւ, պատրուակելով որ Լոփէզ Պաշտօնարանը ըստ սահմանադրութեան չկառավարէր. Նարվաէզ բանակին գլուխ անուանուեցաւ որ քիչ տեսնուան մէջ նուաճեց ապստամբ քաղաքները. Լոփէզ հրաժարեցաւ իր Պաշտօնարանին նախագահութենէն, և Թագուհին իր տեղը կանչեց զՕլոծոկա երբեմն իրեն դաստիարակը, որ բոլոր կուսակցութիւնքը գրգռեց, Թշնամացաւ մանաւանդ Սէրրանօ և Նարվաէզ զօրավարներուն հետ և հուսկ՝ ստիպուեցաւ Թողուլ Թէ՛ Պաշտօնարանը և Թէ՛ հայրենիքը:

Պահպանողականներէն Կոնծալէս Պրավի յանձնուեցաւ Պաշտօնարանը կազմելու որ նորէն մէջ տեղ հանեց ասփիւնաբէանց օրէնքը և զՔրիստինէ Թագուհին Սպանիա կանչեց. խոստացաւ նաև եկեղեցականաց դարձնել յափշտակուած ստացուածքներն:

Քիչ վերջը Փանդալէոն Պօնէ անուամբ դարլոսեան զօրավար մը նորէն ապստամբեցուց Ալիքանդէ քաղաքը, որուն հետեւեցան նաև Կարթագինէ և Մուրսիա, զորոնք յետ մեծ արիւնահեղութեան նուաճեց Ռոնքալի զօրավարը: Այս առթով պաշտօնեայք բոլոր Սպանիա պաշարման վիճակի մէջ գրին, անոր համար խուզարկութիւնք և բանտարգելութիւնք եղան և ասոնց Թուոյն մէջ էր նաև Քորդինա:

Պաշտօնարանը յայտնապէս ինքնիշխանօրէն կ'ուզէր գործել, սակայն նոյն օրերը Քրիստինէ հասնելով՝ ի Մատրիտ ամենայն ինչ կերպարանափոխ եղաւ: Անկէ վերջը Թագուհին ինչ որ գործէր, մօրը ազդեցութեամբն էր, որ Նարվաէզի յանձնեց Պաշտօնարան մը կազմելու. Նարվաէզ և Մարգինէզ տէլա-Ռոզա՝ Քրիստինէի երկու մտերիմ անձինքն էին և պահպանողական մասէն ընտրեցին իրենց բոլոր ընկերները: Մոնի յանձնուեցաւ Ելեմուտքը, զոր այնքան իմաստութեամբ և խոհեմութեամբ բարեկարգեց. Փիտալ Ներքին գործոց պաշտօնեայ եղաւ, Վիլլումա Արտաքին գործոց, և Կոնծալէս Պրավօ՝ Լիզպոնա դեսպան ղրկուեցաւ:

Նոր Պաշտօնարանը մեծամեծ հպկառակութիւններ
 ունեցաւ, նախ նոր սահմանադրութեան մը հաստատու-
 1845 թեան համար որ միշտ իբրեւ առաջարկութիւն մը մնաց:
 դրամական վիճակն ալ որչափ որ Զանաց բարեկար-
 գել Մօն, այսու հանդերձ շփոթ վիճակի մէջ էր: Մօն-
 գէմսլին կոմսն ալ իր հօրը Տօն Գարլոսի հրաժարելովը
 թագին իրաւունքը ժառանգելով, Եւրոպիոյ տէրու-
 թեանց բողոք մը գրեց, սակայն առանց արձագանքի
 մնաց: Պաշտօնարանին թշնամիք տւելի բազմացան իր
 նախագահին գոռոզ և անհանդարտ բնաւորութեան
 պատճառաւ որ միշտ տարաձայնութեան մէջ էր, մա-
 նաւանդ Մօնի հետ. և երբ Պատասխանին մէջ ալ տեսաւ
 1846 իր կողմնակցաց ընդդիմութիւնը Փետրուար 10 ին հրա-
 ժարեցաւ իր պաշտօնէութենէն առանց խորհրդակցելու
 իր ընկերաց հետ, որոնք բռնադատուեցան նոյնպէս
 հրաժարելու: Նոր Պաշտօնարան մը կազմելու յանձ-
 նուեցաւ Միրաֆլորէս մարգիզին որ որչափ ալ խա-
 ղաղասէր անձ մ' էր, այլ առանց մեծ ազդեցութեան և
 Պաշտօնարանը 34 օր տեւց և Նարվաէզ նորէն տեղն
 անցաւ: Այս անգամ վրէժխնդրութեան համար միայն
 իշխանութիւնը ձեռք առաւ: Պաշտօնընկէց ըրաւ բոլոր
 իր հին հակառակորդքը, բարձր պաշտօններու հասուց
 գարլոսեան գլխաւորները, ինչպէս Քուէվէլլաս և Պալ-
 պաօ՝ նշանաւոր իր անգթութեամբք, բայց 19 օր վերջը
 թողուց պաշտօնարանը, յանձնեց իր ամեն պաշտօնները
 և մեկնեցաւ 'ի Գաղղիա, գրեթէ իբրեւ յաքսոր: Իշխա-
 նութիւնը նորէն պահպանողականաց ձեռքն անցաւ և
 նախագահ եղաւ Իսդուրից: Այսպէս Սպանիա քաղա-
 քական կռուէ ազատելով, ներքին արքունական շփո-
 թից մէջ ընկեր էր:

13. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼ. — ՏՕՆԱ-ՄԱՐԻԱ ՏԱ ԿԼՈՐԻԱ. —
 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻԱՅԳ. — ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ: — Տօն
 1854 Միկելի Սպանիա ձգելէն վերջն ալ, ներքին խռովու-
 թիւնք կը շարունակէին: Երկիրը երեք կուսակցութեան
 բաժնուած էր. Միկելէանք, ռամկապետականք, որոնք
 բոլորովին նոր սահմանադրութիւն մը կ'ուզէին, և սահ-

մանադրականք, որոնք Տօն Փէտրոյի 1826ին սահմանադրութեան պահպանումը կ'ուզէին. և յետինքս թէպէտ բազմութիւ, սակայն յայլ և այլ կարծիս մէկմէկէ կը տարաձայնէին: Տօնա Մարիա 15 տարուան յարգունս հասած հռչակուելով, կարգուեցաւ Լէօխդէնպէրկի Օգոստոս իշխանին հետ, որ շատ սիրելի եղաւ Ժողովրդեան, ոչ նոյնպէս երկրորդ ամուսինը Փերտինանտոս 'ի Սաքս Գոպուրկէ, որ Թագաւոր տիտղոսը սանեցաւ առանց վարչութեան մէջ մաս մ' ունենալու. սակայն որովհետեւ խորհրդարանը չէր ուզէր անոր ձեռքը յանձնել զինուորական ընդհանուր հրամանատարութիւնը, այն պատճառաւ զանազան անգամ լուծուեցաւ: Այս յուզմանց մէջ էր Փորթուգալ երբ 'ի Կրանիա հանդիպածին լուրը հասաւ:

Սեպտեմբերի 9ին խռովութիւն մը ծագեցաւ Լիզպոնայի մէջ, հազարաւոր անձինք կը գոչէին « Կեցցէ 1820ին սահմանադրութիւնը » գունդերն ալ գրեթէ խմբովին Սեպտեմբերեայ կողմն անցան. որով Տօնա Մարիա ստիպուեցաւ զիջանելու անոնց պահանջմանց: Սեպտեմբերեայց գլխավորներէն մէկը Սասա Պանտէյրա դերակոմսը ռամկապետական Պաշտօնարանի մը գլուխ կեցաւ: Սակայն ազնուական մասը, որուն գլխավորքն էին Դերչէյրա, Սալտանհա դքսերը, ծածուկ արքունեաց ձեռքով նորէն զօրացան. և հարկ եղաւ որ Սեպտեմբերեայց պաշտօնեայք քաշուին: Բայց այս յաղթութիւնը քիչ տևեց, որովհետեւ Լիզպոնայի մէջ խռովութիւնք նորէն շատցան. Սասա Պանտէյրա իր ընկերներովը նորէն կանչուեցաւ. սահմանադիր խորհրդարան մը գումարուեցաւ և նոր սահմանադրութիւն մը հրատարակուեցաւ որով երկու խորհրդարանք կը հաստատուէին, մինչդեռ առաջ մէկ էր, և Թագաւորին բացարձակ խոփանալն կը շնորհուէր:

Այսու հանգերձ հին սահմանադրականք չհանդարտեցան. իրենց գլուխը Գոսդա-Գաբրալ Թագուհւոյն վրայ մեծ ազդեցութիւն ունէր և Պաշտօնարան մը կազմել տուաւ որուն նախագահն էր Դերչէյրայի դուքսը և

1836

1838

4 Սեպ.

1842

Գոսդա-Գաբրաւ մեծ արութեամբ կսռավարեց Տէրու
 թիւնը և Օփորդոյի մէջ ալ 'ի նպաստ հին սահմանա-
 դրութեան ելած խռովութիւնը հանդարտեցուց։ Հա-
 ղիւ սկսեր էր երկիրը հանդարտիլ և ահա յանկարծ
 յաղթուած կուսակցութիւնք այնպիսի մեծ շփոթու-
 1845 թիւն մը հանեցին որ քիչ մնաց Տօնա Մարիա իր թագը
 կը կորսնցունէր, և յանձն առաւ Փալմէլլա դքսին
 յանձնել վարչութիւնը, որ սիրելի էր ժողովրդեան։

Այսու հանդերձ Փալմէլլայի վարչութիւնը քիչ
 տևեց և արքունեաց կուսակցութիւն մը զինքը վար-
 1847 ձգեց։ Նորէն ապստամբութիւն ելաւ յՕփորդօ, որով
 թագուհին օգնութիւն խնդրեց Անգղիայէն և Սպա-
 նիայէն և անոնց միջամտութեամբ կրցաւ նուաճել ա-
 պստամբութիւնը և ընդհանուր ներուժն շնորհեց հնա-
 ղանդելոց։ Յետոյ Սալտանհայի յանձնուեցաւ նոր Պաշ-
 տօնարան մը կազմելու։

Գ Լ ՈՒԽ ԺԸ

Պաշտօնարանք Լուի-Ֆիլիփի

1. Գազխմիր Փէրիէ Պաշտօնարան. — Շփոթութիւնք 'ի Լիոն, 'ի Բարիզ. — Մադախտ: — 2. Մոնդայիվէ Պաշտօնարան. — Պերիի դքսոնին 'ի վանտէա. — Յունիսի խտովութիւնը: — 3. Սուրդ Պաշտօնարան. — Պերիի դքսոնայն բնութիւնը և սղաստ քողոշիւր: — 4. վարչութեան դեմ տժգոհութիւնք. — Յայտնի և ծածուկ ընկերութիւնք: — 5. Յազմունք 'ի Լիոն, 'ի Բարիզ և ուրիշ կողմեր. — Մահ Լաֆայէրի: — 6. Նոր ընտրութիւնք. — Պաշտօնարան ժէրար. — Պաշտօնարան Էրից առարց, Դրամ Միացեալ Նահանգաց. — Չարեկին դաշնակցութիւն: — 7. Պրուլեր Պաշտօնարան. — Դժոխային Մերենայ. — Օրենք Սկստեմբերի: — 8. Դիէր Պաշտօնարան. — Արման Գարեշ. — Մահ Կարտուս Ժ.ի: — 9. Մուշէ Պաշտօնարան. — Լուի Նաբոլէոն 'ի Սյրազսոյութիւն: — 10. Օժիտք և թուակք արքայազանց. — Ամուսնութիւնք. — Մահ Թայրանի, ծնունդ Բարիզոս կոմսիւն: — 11. Պաշտօնարանի փոփոխութիւնք:

1. ԳԱԶԽՄԻՐ ՓԵՐԻԷ ՊԱՇՏՈՆԱՐԱՆ. — ՇՓՈԹՈՒԹԻՒՆՔ Ի ԼԻՈՆ, Ի ԲԱՐԻԶ. — ՄԱԴԱԽՏ: — Գազխմիր Փէրիէ իր պաշտօնէութեան միջոց, հասարակաց կարծիքը շահելու համար, հակառակ իր անձնական կարծեաց, վերցուց ատենականութեան յաջորդականութիւնը: Սակայն բոլորովին նորարինակ խնդիր մը նորէն պատ-

1851

Ճառ պիտի ըլլար չփոթից: Լիոնի մետաքսի գործարանաց աշխատաւորք տժգոհ էին իրենց տէրերէն ընդունած թոշակէն: Աշխատաւորք ուզեցին որ գին մը հաստատուի, զոր շնորհեց քաղաքապետը. սակայն տէրերը բողոքեցին և ալ աշխատութիւն չտուին գործաւորաց: Նոյեմբեր 21 ին աշխատաւորք փողոցներուն մէջ պատնէշ բարձրացուցին, զէնք առին. և առաջին անգամ տեսնուեցաւ դրօշակ մը վրան գրուած այս նշանաւոր խօսքը « Ապրիլ աշխատելով, մեռնիլ կռուելով »: Փազիմիր Փէրիէ Լիոնի վրայ 36,000 զօրք զրկեց և պատերազմի պաշտօնեայն Սուլդ՝ Օւլէանի դքսին հետ միաբան առանց ընդդիմութեան քաղաքը մտաւ: Աշխատութեան գինը նուազեցուցին, ազգային պահապանաց գունդը ցրուեցաւ, որովհետև ապստամբութեան դիմաց չէր ուզած առնուլ, միանգամայն աղքատ աշխատաւորաց օգնութիւն ըստի ուղեցաւ: Այսպէս լմնցաւ ապստամբութիւն մը որուն մէջ բնաւ քաղաքական նպատակ մը չկար: Կրքնապիլ քաղաքապետն ալ բարեկէնդանի մէջ թատերգութեան մը ներկայացումն արգիլած ըլլալով, մեծ չփոթութիւն ելաւ և մահեր ալ հանդիպեցան. այն ատեն քաղաքական պահապանք ոտք ելան և զօրքը ստիպուեցաւ քաղքէն ելլալու, զոր նորէն ներս մտնել տուաւ Փազիմիր Փէրիէ: Բարիզու մէջ ալ ձայն մը ելաւ թէ թագաւորին կենաց դէմ դաւաճանութիւն կը պատրաստուի, ոմանք այս դաւոյն գլուխ կը դնէին մինչև զմարաջախտն Պուրմոն, և պոնաբարդեան զօրավարներ. սակայն դաւը յերևան չելաւ և միայն քանի մը ժողովրդական անձինք իբրև կասկածաւորք բռնուեցան:

1852

Մաղձախտի հիւանդութիւնը որ մինչև այն ատեն Եւրոպիոյ անծանօթ էր, Հնդկաստանէն անցնելով, նախ 'ի Ռուսաստան տարածուեր էր. յետոյ Ռուսք բերին զայն 'ի Լեհաստան. անտի արագ արագ վազեց 'ի Գերմանիա, յԱնգլիա և Մարտի 26 ին մեծ սարսափով լսուեցաւ Բարիզու մէջ մաղձախտէն մեռնողի մը դէպքը: Քանի մը օրուան մէջ ահաւոր ջարդ մը սկսաւ. հիւանդութեան սարսափին վրայ աւելցաւ նաև թուհաւոր-

մոն վախ մը զոր պատճառեց մեռնողաց տարօրինակ գոյնը և կերպարանքը . մանաւանդ որ ամեն հնարքներէ և գեղերէ ապստամբ էր ախտը : Կռքերը չէին բաւեր մեռելները տանելու . հարկ եղաւ զինուորական սայլերու վրայ խռնելով գերեզմաննոցները կրել . կը տեսնուէին նաև փողոցներուն մէջ մայրեր որ իրենց սիրելի զաւակնին չուղեւիլով օտար ձեռքերու վստահիլ, բազկաց վրայ առած անձամբ կը տանէին դնելու 'ի գերեզման :

Ամենայն ոք կը փախչէր . փողոցները հազիւ եկեղեցականք կը տեսնուէին , որոնք աստուածային եռանդեամբ վառուած աներկիւղ կարեւոր եղած նպաստը կը մատուցանէին հիւանդաց : Միայն Սէն Գաւառին մէջ պաշտօնական կերպով վաւերացած մեռելներուն թիւն եղաւ 20,000 որ յայտնապէս շատ նուազ է իրականէն : Իսկ բոլոր Գաղղիոյ մէջ ըրած ջարդը կը համրուի 120,000 ի չափ :

Գաղիմիր Փէրիէ իր մտղձային կազմուածքին և տկարութեանց ուշ չդնելով, Օւլէանի դքսին հետ միաբան այց ելաւ հիւանդանոցաց : Երեք օր վերջը հիւանդացաւ , և վախճանեցաւ Մայիսի 16 ին : Այսպիսի մեծ չփութութեան միջոց զօրաւոր պաշտօնէին մահը մեծ տպաւորութիւն ըրաւ ամենուն վրայ և Տէրութիւնը չքեղ յուզարկաւորութեամբ մը պատուեց իր մեծ պաշտօնեային : Եւ յիրաւի որչափ որ ալ զանազան ըլլան իր վրայ դատողութիւնք , սակայն անկարելի է ժխտել իր հաստատամտութիւնը , մեծ հանճարը և գեղեցիկ միտքը . թէպէտ և ժամանակ չունեցաւ 'ի գործ դնել իր մտածութիւնքը , որով թողուց ապագային մեծ անուն մը առանց մեծ գործոց : Իր տեղը Պաշտօնարանին նախագահ անցաւ Մոնդալիվէ :

2. ՄՈՆԴԱԼԻՎԷ ՊԱՇՏՈՆԱՐԱՆ . — ՊԵՐԻԻ ԴՔՍՈՒՀԻՆ Ի ՎԱՆՏԵԱ . — ՅՈՒՆԻՍԻ ԽՌՈՎՈՒԹԻՒՆԸ : — Խորհրդարանին մէջ մեծ էր յուզմունքը , երկու հակառակընդդէմ կուսակցութիւնք կը կռուէին , օրինաւորականք և հասարակապետականք . առաջնոց գլուխ կեցած էր , Պէրիէ « Ծարտարխօսաց իշխանը » . հասարակապետականաց

ուրիշ նշանաւոր անձ մը՝ Կառնիէ Փաժէս: Պէրիի գըք-սուհին կուսակցութեանց յուզեալ միջոցը յորմար առիթ սեպելով իր որդին Հենրիկոս Ե. Գաղլիոյ գահը դարձնելու, յետ շրջան մ'ընելու Եւրոպիոյ արքունիքները, յորս պաղ ընդունելութիւն մը գտաւ բաց 'ի Ռուսաստանի, Սպանիոյ և Մոսկնայի արքունիքներէն, որոնք Լուի-Ֆիլիփի թագաւորութիւնը չէին ընդունած, յետոյ անցաւ 'ի Մարսիլիա, ուր 'ի նպաստ իրեն ապրստամբութիւնը ձախողելով, լեռնէ լեռ, ձորէ ձոր անցնելով, այրական քաջութեամբ Վանտէա դիմեց: Օրի. նաւորականացմէ գլխաւոր անձինք, ինչպէս նաև Պէրիէ հօն եկան զինքը համոզելու որ անժամ էր ձեռնարկը և թէ շատ փնասակար էր քաղաքական պատերազմը սկսիլ: Ի սկզբան համոզուիլ ցըցուց, սակայն յետոյ միտքը փոխեց: Վարչութիւնը փութով չորս նահանգ պաշարման վիճակի մէջ դրաւ և դքսուհին ալ ստիպուեցաւ ապաստանէ ապաստան փախչիլ:

Լամարք զօրավարը որ ծանօթ էր իր ռամկապետական սկզբամբքը, Յունիսի 3 ին վախճաններ էր: Յուղարկաւորութիւնը 5 ին պիտի ըլլար և ռամկապետականք պատրաստուեցան Գաղիմիր Փէրիէի թաղման հա. կառակ իրենք ալ ցոյց մ'ընելու: Շատերը պատրաստուեցան իբրև պատերազմի: Յունիս 5 ին անբաւ բաղմութիւն մը կը հետևէր դադաղին, աղքային պահապանաց զանազան գունդեր նշանազգեստներով և սակրով, ինչպէս նաև հրաձիգ զինուորք իրենց հրացաններով, աշակերտք, գաղանի ընկերութիւնք, զինուորք. բազմութեան մէջ տեսնուեցաւ նաև մէկը փռիւգացի գլխարկով ձեռքը կարմիր գրօշակ: Երբ Պամարշէ պուլվարը հասան ծածուկ զէնքերը բացուեցան և մէջ տեղ բանակ մը երևցաւ: Պասդիյլի հրապարակին մէջէն անցնելու ժամանակ բազմութիւնը սկսաւ « Կեցցէ Հասարակապետութիւն » գոչել հրացաններ պարպելով: Ժողովրդեան մաս մը համարեցաւ որ զինուորք քաղաքացւոյ վրայ կրակ կը թափեն, և սկսան « 'ի զէն 'ի զէն » կանչել. մօտ զինուորանոց մը վազեցին և կռիւը սկսաւ:

Երեկոյեան դէմ բազմութիւնը գետին աջակողմեան ափանց մեծ մասի մը, ինչպէս նաև ձախակողմեան մասի մը տիրեր էր. սակայն ոչ Լաֆայէթ, ոչ Մոկէն խորհրդարանին ազատական անուանի հռետորը և ոչ Քլոզել զօրավարը որ Ալճէրիէն դարձեր էր, յանձն առին ապստամբութեան գլուխ կենալ: Լուի-Ֆիլիպի աներկիւղութեամբ պալատէն ելաւ և զօրահանդէս մ'ըրաւ: Ապստամբները ագգային պահապանաց և զօրաց մէջ բռնուելով չկրցան դէմ դնել. միայն մէկ խումբ մը Սէնդ-Անդուանի թաղին մօտ Սէն Մերի եկեղեցւոյն չորս կողմը ժողուած « Կեցցէ Հասարակապետութիւն » գոչելով մոլեգնաբար կը կռուէր, բայց հոն ալ շատ անձինք մեռան և մաս մ'ալգերի բռնուեցան: Յունիսի 6ին Լուի-Ֆիլիպի զֆարիզ աշարման վիճակի մէջ դրաւ. շատ լրագրապետներ բռնուեցան յորս նաև Արման Փարէլ. բայց յետոյ ազատ ձգուեցան: Միւս բռնուողները 'ի սկզբան զինուորական դատաստանով մահուան դատապարտուեցան. սակայն հինգ հոգի միայն բանտարգուեցան և միւսերը ազատ թողուեցան (1):

Նոյեմբերի՝ մինչդեռ Լուի-Ֆիլիպի խորհրդարան կ'երթար նիստերը բանալու, վրան հրացանի գնդակ մը ուղղուեցաւ որ վրիպեցաւ, ասով շատ մը հասարակապետականք բռնուեցան զորս յետոյ թագաւորը արձակել տուաւ:

3. ՍՈՒԼԴ ՊԱՇՏՅՈՒՆԱՐԱՆ. — ՊԵՐԻԻ ԴՔՈՍԻՃԻՈՅՆ ԲՈՒՆՈՒԻԼԸ ԵՒ ԱՋԱՏ ԹՈՂՈՒԻԼԸ: — Լուի-Ֆիլիպի Հոկտեմբերի 11ին նոր Պաշտօնարան մը կազմեց որուն նախագահ էր մարաջախտն Սուլդ, որուն մէջ մտաւ նաև Կիլո՝ Հասարակաց կրթութեան, Պրոլէր՝ Արտաքին գործոց, Ներքին գործոց համար առաջին անգամ Ռիէր՝ որ իր տնտեսական հմտութեանց հետ միանգամայն կտրիճ մատենագիր էր, անուանի պատմագիր և ճարտասան:

(1) Վաղբին Ոստիկանութեան գլուխ մը, արքունի հրամանով կը պատուիրէր որ բժիշկները ստիպեալ ըլլան իմացնելու ինչ վիրաւորներու որ կանչուին: Ամեն բժիշկը մէկէն բողոքեցին պապիսի անարժան և անիրաւ լրտեսութեան մը դէմ, և հրամանը շուտով ետ կանչուեցաւ:

19 Նոյ.
1839

Նոր Պաշտօնարանը հաստատուած ժամանակ վանտէա նուաճուեր էր, բայց Պէրիի դքսուհին ծածուկ պահուըտած մերթ ընդ մերթ ոգիները կը գրգռէր : Հինգ ամսէ 'ի վեր Նանթի մէջ էր, սակայն ոչ ոք գիտէր իր բնակութիւնը և չէր ալ գիտցուեր, եթէ չըլլար մատնիչ մը : Դքսուհին իր ծածուկ հրամանները ղրկելու համար կը գործածէր Տէօզ անուամբ հրէութենէ դարձած անձ մը : Ասիկայ Բարիզ եկաւ և խոստացաւ Մոնդալիվէի, մեծ գումարով մը զՄարիա Գարոլինա իրենց մատնելու : Մոնդալիվէ պաշտօնէն քաշուելու ժամանակ Դիէրի յանձնեց խնդիրը : Յանկարծ դքսուհւոյն բնակած տունը զինուորք կը կոխէն . ինքը կրակարանի մօտ պտտի մը մէջ կը պահուըտի, զինուորները յուսահատած կրակարանին մէջ կրակ վառեցին, դքսուհին ծուխէն խղդուելու մօտ, հարկ եղաւ որ իրեններով դուրս ելլայ և անձնատուր ըլլայ (1) : Տէրութիւնը զինքը Պլէյ գղեակը փակեց և յանձնեց պաշտօնէից վրան խնամք և հսկողութիւն ունենալ : Գաղղիոյ ամեն կողմը մեծ էր յուզմունքը դատաստանին համար : Պուրպոն ըլլալուն պատճառաւ ըստ օրինաց պէտք էր որ մահուան գատապարտուեր . թագաւորականք չէին խնայեր ամեն նախաաինք Լուի-Ֆիլիպի դէմ, և ահա յանկարծ այս յուզմանց միջոց լուր տարածուեցաւ որ դքսուհին յղի էր : Այն ատեն Մարիա Գարոլինա յայտնապէս հրատարակեց իր ծածուկ ամուսնութիւնը յիտալիա Լուքսէզի Փալլէ նէապօլսեցի կոմսին հետ : Քիչ օր վերջը աղջիկ մը ծնաւ որ չապրեցաւ : Դքսուհին այսպէս թագաւորականաց դիմաց համարուամը կորսնցնելով, Փալէրմօ տարուեցաւ, ուսկից ուղեց Աւստրիա երթալ իր տղաքը տեսնալու : Կարողոս Ժ. հազիւ հաւանեցաւ որ կարճ տեսութիւն մ'ընէ հետերնին, և չթողուց որ հետը աւնու զանոնք : Եւ այն օրուընէ սկսաւ թագաւորական ընտանեացմէ բաժնուած ապրիլ և շատ անգամ կ'ա-

1838
3 փետր.

(1) Տէրութեան օգուտը և արիւնահեղութեան խնայելը միայն կրնան արդարացնել զԴիէր այսպիսի մատնութեամբ գործ մը յանձն տանելուն համար :

խորժեր բնակիլ 'ի վենետիկ ուր շքեղ պալատ մը գնած էր :

4. ՎԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ԴԵՄ ՏԺԳՈՂՈՒԹԻՒՆՔ. — ՅԱՅՏՆԻ ԵՒ ԵԱԾՈՒԿ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՔ : — Գաղղիոյ ժողովրդական մասը մեծ յաղթանակաւ ընդունէր էր Յուլիսի Յեղափոխութիւնը և Լուի-Ֆիլիպի թագաւորեւը : Քաղաքացի մասը ազատ վարչութեան կը փափաքէր առանց հասարակապետութեան, և Յուլիսի Յեղափոխութեամբ համարեցաւ հասնիլ իր նպատակին, որով և քիչ օրուան մէջ առանց շատ դժուարութեանց այսպիսի նշանաւոր դէպք մը կատարուեր էր :

Սակայն ժամանակին յառաջելով, չտեսնելով իրենց ունեցած յուսոյն լրումը, և հարկ եղաւ որ իրենց աժգահութիւնը յայտնեն զանազան արտաքին նշաններով կամ շփոթութեամբք, կամ թագաւորին կենաց դարանելով և կամ պաշտօնական հակառակութեամբք : Այս յուզմունքները աւելի բորբոքեց ծածուկ ընկերութիւն մը, կոչուած Իւո-սնէ Դարդոյ, կազմեալ այն ժամանակին մէջ, և որ փութով տարածուեցաւ և զօրացաւ Գաղղիոյ մէջ և յորում կը գտնուէին երեսփոխանք և լրագիրք : Ընկերութիւնը իր յայտարարութիւնն ալ ունեցաւ, որով կը պահանջէր ժողովրդեան իշխանութիւնը և հասարակաց քուէարկութիւնը : Այս յայտարարութեան ստորագրողք ամբաստանուեցան, սակայն մէկ հոգի միայն երեք տարուան բանալի դատապարտուեցաւ . Ոստիկանութեան ալ յանձնուեցաւ մեծ արթնութեամբ հսկել ընկերութեանց շարժմանց վրայ : Միանգամայն Փետրուար 25ին օրէնք մ' առաջարկուեցաւ խորհրդարանին մէջ, որով ոչ միայն կը խափանուէր ամենայն ծածուկ ընկերութիւն, այլ և քսան հոգիէն աւելի միութիւն մը ընդդէմ էր օրինաց եթէ նախ Տէրութեան հաւանութիւնը չունենար :

Այսպիսի օրէնք մը հակառակութիւն կրեց խորհրդարանին մէջ և ընդգիմակաց ատենախօս մը Փաժէս՝ Դիտողութիւն մ' ըրաւ թէ արդի պաշտօնէիցմէ երեքը՝ Պրուէր, Կիզօ և Պարիս վերանորոգութեան միջոց քաղա-

քական ընկերութեանց անդամք էին: Կիզօ պաշտպանեց Օփնէա Քէշ ընկերութիւնը, յորում գտնուած էր երբեմն և իր խօսից մէջ մեծ արհամարհութեամբ նշանակեց հասարակապետական մասը որուն գլխաւորքն էին այն ատեն Արման Մարա, Կոալֆորուա Գալէնեաք, 28 Մարա Արման Գարէլ և այլք: Օրինաց դէմ խօսեցան նաև մեծաւ ճարտասանութեամբ Օտէյոն Պարօ, Պէրիէ և Փաթէս: Այսու հանդերձ օրէնքը ընդունելի եղաւ և Ապրիլ 10ին հրատարակուեցաւ:

5. ՅՈՒՋՄՈՒՆՔ Ի ԼԻՈՆ, Ի ԲԱՐԻՋ ԵՒ ՈՒՐԻՇ ԿՈՂՄԵՐ. — ՄԱՀ ԼԱՅՄՅԵԹԻ: — Օրինաց վսայ վիճելու օրերը, ծածուկ ընկերութեանց անձինք մեծ յուզման մէջ էին. և երբ գուշակեցին որ օրէնքը ընդունելի պիտի ըլլայ, որոշեցին միաբան ապստամբութեամբ մը Գաղղիոյ ամեն կողմն ոտք ելլալ: Ապստամբութեան նշանը Լիօնի մէջ տրուեցաւ Ապրիլ 9ին, ուր հասարակապետականք Փոլիս անուամբ ընկերութիւն մը հաստատած էին: Սակայն ապստամբք գլխաւոր մը չունենալով խառն 'ի խուռն կը կռուէին, մինչդեռ զօրաց զնդերը ամենայն ծանրութեամբ և արութեամբ կը յառաջէին փողոցներուն մէջ: Այսու հանդերձ 10ին և 11ին իրիկունը դեռ յաղթութիւնը անորոշ էր և յետագայ երեք օրուան մէջ հազիւ գունդերը քայլ քայլ կրցան տիրել քաղաքին: Կռիւր վեց օր տեւած էր. ապստամբաց կողմանէ 70 անձինք մեռած էին և 40 ալ գերի, իսկ զինուորացմէ 31 անձինք մեռեր էին, որոնց մէջ կար նաև հազարապետ մը և 192 ալ վիրաւորուած էին: Լիօնի փողոցներէն շատին մէջ ալ աւերակաց կոյտ մը կը տեսնուէր միայն:

Լիօնի ապստամբութեան ձայնը Բարիզ հասնելուն պէս Իւստին Ժալոյ ընկերութեան մոլեռանդն անձինք ոտք ելան, սակայն ասոնք ալ առանց գլխաւորի էին, որովհետև իրենց գլուխը Քէրթոզի գնդապետը՝ կռուոյն սկիզբէն բռնուեր էր, Սէն-Տընի և ՍէնՄարթէն թաղերուն մէջ պատնէշները բարձրացան և մինչև 14ին իրիկունը կռուեցան: Բայց ապստամբաց թիւն ոչինչ բան

էր բանակին և ազգային սլահապանաց քով, որոնք 40,000 հոգի էին: Միայն մէկ դէպք մը մշտամնաց տխուր յիշատակ մը ձգեց և ատելի ըրաւ և զզուելի այն տեղն ուր կատարուեցաւ: Զինուորաց խումբ մը Դրանզնոնէն փողոցին տան մը մէջ մտնալով ուսկից կը համարուէր թէ հրացանի հարուած մը արձակուած ըլլայ, խառն 'ի խուռն խողխուղէց զովոր գտաւ հոն, ծեր, կին և տղայ:

Ուրիշ քաղաքներ ալ ինչպէս 'ի Գլէրմոն, Շալոն, Վիէն, Կրնօպլը և 'ի Մարսիլիա ապստամբութիւններ փորձուեցան. որոնք երազ նուաճուեցան: Մէկէն նոր օրէնքով ատենակալաց ժողովոյն յանձնուեցաւ քննելու Տէրութեան ապահովութեան գէմ եղեռնը յարգելեալ ընկերութեանց, և հրամանով մը ժողովքը կը գումարուէր Ապրիլ 15ին: 1835 տարին բոլոր անոնց գաղապարտանովը սահեցաւ և ամբաստանելոց անուանց մէջ գտնուեցան զանազան անուաններ, որոնք յետոյ 48ին Յեղափոխութեան մէջ ալ նշանաւոր պիտի գտնուէին: Իարիղու ամբաստանելոց վճիռը 1836 Յունուար 24ին եղաւ. արգէն չատերը Սէնդ-Փէլատի բանտերէն փախած էին. 19 հոգի ընդ ամենը մշտնջենաւոր աքսորանաց գաղապարտուեցան, ուրիշները բանտարգելութեան 20 տարիէն մինչ 1 տարուան:

Մայիս 20ին կը մեռնէր հռչականունն Լաֆայէթ,²⁰ Մայիս որով Տէրութիւնը կ'ազատէր այնպիսի անձէ մը որ ինքնին չնաս մը չունէր, և սակայն իր անունը ամենայն թշնամի կուտակցութեանց դրօշ մը դարձեր էր: Իր թաղման հանգիսին Տէրութիւնը մեծ զգուշութիւն ըրաւ որ խռովութիւն մը չծագի և կը ցրուէր բազմամբոխ գումարումները. այսու հանգերձ անհամար ժողովուրդ խռնած էր գերեզմանատան դիմաց: Իրմով կը լմննար Յեղափոխութեան առաջին մեծ շարժիչներէն վերջինը: Աղնուական և վեհանձն սիրտ մ'ունէր Լաֆայէթ, սակայն տկար միտք մը. ասպետական ամենայն կատարելութեամբք լցեալ, չունէր այն յաակութիւնքը որոնք քաղաքագէտ անձի կարեւոր էին, որով և յետափոխութեանց մէջ գործիք մը դարձած էր ուրիշներուն

կամաց և առաջին Յեղափոխութեան չափազանցութեանց գէմ չկրցաւ առնուլ և ոչ երկրորդէն պահանջածներն ստանալ (1) :

6. Նոր ՀնՏՐՈՒԹԻՒՆՔ. — ՊԱՇՏՕՆԱՐԱՆ ԺԵՐԱՐ. — ՊԱՇՏՕՆԱՐԱՆ ԵՐԻՑ ԱՌՈՒՐՑ. — ԴՐԱԾ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳԱՅ. — ԶՈՐԵՔԿԻՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ : — Մայիսի 24ին օրէնսդրական նիստերը գոցուելով, երկրորդ օրը թագաւորական հրամանով մը խորհրդարանը կը լուծուէր և ընտրութեանց ժամանակ կը սահմանուէր Յուլիս 21ին :

Նոր ընտրութեանց մէջ նշանակելի կէտն այս էր որ առաջին անգամ օրինաւորականացմէ շատ անձինք ընտրուեցան և հասարակապետականք կորսնցուցին, պատճառը անշուշտ յետին յեղափոխութիւնքն էին 'ի Լիոն 'ի Բարիզ և ուրիշ կողմեր :

Դեռ այս ընտրութիւնք չեղած, Սուլդ մարաշխտը տոգոհ Ալէքէրի վրայ եղած որոշողութեանց համար, հրաժարեցաւ պաշտօնէութենէն, որով Յուլիս 10ին Պաշտօնարանի նախագահութիւնը, և միանգամայն Պատեւազմական մասը յանձնուեցաւ մարաշխտ Ժէրարի : Նոր նախագահին կամքն էր որ ներումն տրուի ամենայն

(1) Շատ հետաքրքրական է Կարոլոս Ժ.ի Լաֆայեթի վրայ ըրած դատաստանը Պրիթանիա նաւուն մէջ զոր կը պատմէ Տիւման տ' Խւրվիլ իր Յիշատակարանաց մէջ. « Օր մը խօսքը Լաֆայեթի վրայ ինկնալով 'ներեցէք, տէր արքայ, որ այս ալ ըսեմ, աւելցուցեր է տ' Խւրվիլ, եթէ Լաֆայեթ ուզեր վերջին դէպքերու մէջ թագը ձեռք ձգել, շատ հաւանականութիւն կար, ես իսկ տեսայ այն ոգին և ազգացութիւնը և սէրը զոր կը շնչէր ժողովրդեան, զոր շունէր բնաւ Օւլէանի դուքսը : — Ա՛յ, Լաֆայեթ փառասէր է միանգամայն և ոչինչ, իրեն անունը ծառայեցնելէն վերջը զինքը մէկդի կը դնեն » : Յետոյ քանի մը վայրկեան մտածելէն ետքը « Եւ սակայն, ըսաւ, մանկութեան ժամանակ այսպէս չէր կարծուեր : Մեծ յոյս կուտար, բայց ծուռ ելաւ : — Ուրեմն Ձեր վեհափառութիւնը կը ճանշնար զինքը 'ի տղայութեանէ : — Յայտնի է, պատասխանեց Կարոլոս Ժ., մարմնակրթական հրահանգները մէկ տեղ կ'ընէինք, ձախ էր և անճարակ, բայց և շնորհալի և սիրելի, բնաւ չէր կարծուեր որ այսպէս պիտի խոտորէր » :

քաղաքական յանցանաց որոնք քիչ առաջ գործուեր էին և արդէն հասարակապետական լրագիրք զայնխորհուրդ կուտային. սակայն միւս պաշտօնեայք շատ հակամէտ չէին երևար: Սր մը խորհրդոյ ատեն ժէրար Թագաւորին Թուղթ մը ներկայացուց այս՝ ներման վրայօք. Թագաւորը հակառակ կարծիք ցուցուց, այն ասան ժէրար մէկէն իր հրաժարականը տուաւ և իր տեղն անցաւ տը Ռինէի: Տը Ռինէի Պաշտօնարանն ալ շուտով ընկաւ տարաձայնութիւն մ' ըլլալով վարչութեան մասին ընդ Լուի-Ֆիլիպի:

Թագաւորը մտածեց այն ատեն Երբորդ Կառնիցովէն (1) Պաշտօնարան մը կազմել, նախագահ դնելով Պասսանոյի դուքսը, որ շուտով երեք օրուան մէջ ինկնալով Պաշտօնարան Երից առաջ կոչուած է և նոյն 1854 13 նոյ. րէն առջի Պաշտօնարանը դարձաւ նախագահ ունենալով զՄորդիէ մարաջախոը և ծովային պաշտօնեայ զՏիւփէրէ: Քանի մը ամիս վերջը պաշտօնարանական փոփոխութեամբ մէջը մտաւ նաև Պրոլէր, Դիէր և Կիզօ. սակայն Պրոլէր այն պայմանաւ յանձն առեր էր մտնալ, որ Միացեալ Նահանգաց՝ Կայսրութեան ժամանակ վաճառականութեան մէջ կրած իշխանուն համար 25 միլիոն վճարուի (2):

Մայիս 5ին յետ երկար հակաճառութեանց յորում կ'ամբաստանուէր վարչութիւնը իբրև յոյժ սկար քան զՎերանորոգութիւնը, ընդունելի եղաւ օրէնքը: Քիչ առաջ հաստատուեր էր նաև Չարէֆիլ Կառնիցովիւնը Սպա-

(1) Երբորդ կուսակցութիւնը կազմուած էր այն երեսփոխաններէն որոնք ամեն կուսակցութեանց ծայրայեղ կարծիքներէն կը խորչէին և անհաստատ խումբ մը կը կազմէին. օգտակար երբեմն թերևս, և վնասակար ուր հաստատուն ուզողութիւն մը կարեւոր էր: Ասոնք վերջին երկպառակութեանց միջոց Կառավարութիւնը պաշտպանած էին:

(2) Կայսրութեան ժամանակը Միացեալ Նահանգք Գաղղիոյ նաւահանգիստներուն մէջ կրած վնասնուն համար ուր վաճառքներ յափշտակուած էին 25 միլիոն ֆռանք կը պահանջէին: Պրոլէր երբ առաջ պաշտօնեայ էր կ'ուզէր որ վճարուի. և երբ խորհրդարանին մէջ մերժուեցաւ, այն ատեն փութով իր հրաժարականը տուած էր:

նիոյ, Փորթուգալի, Անգղիոյ և Գաղղիոյ մէջ որով
Գաղղիա և Անգղիա պիտի օգնէին Սպանիոյ և Փորթու-
գալի սահմանադրականաց. այսինքն 'Քրիստինէի' ընդ-
դէմ Տօն Գարլուսի, և Տօն Փէտրօի՝ ընդդէմ Տօն Միկէլի:

Լուի-Ֆիլիփ Երից աւուրց Պաշտօնարանը կազմելու
ժամանակ իր միտքն էր որ անձամբ կառավարէ զՏէրու-
թիւնը. իրեն արգելք կը համարէր Պաշտօնարանին
գլուխ զօրաւոր և ազդեցութիւն ունեցող անձինք պա-
հել, անոր համար ծածուկ ուրախութեամբ կը դիտէր
Փէրիէ. Պրուլեր և Ժէրար Պաշտօնարաններուն անկում-
ները, սակայն յետին Պաշտօնարանին մէջ Դիէր և Կիզօ
Թագաւորին խորհրդոց դէմ կենալու համար մտեր էին:
Քիչ վերջն ալ Մորգիէ մարաջախտը, որ բնաւ ծանօ-
թութիւն մը չունէր քաղաքական գործոց, ճանչնալով
իր անբաւականութիւնը տուաւ իր հրաժարականը.
այն ատեն խորհրդարանին մեծագոյն մասը ստիպեց
զԹագաւորը Պաշտօնարանին գլուխ դնելու անձ մը զոր
ինքը կ'ատէր՝ զՊրուլեր, որ նախագահութեան հետ միա-
բան Արտաքին գործոց պաշտօնէութիւնն ալ առաւ և
Պատերազմի մասը տրուեցաւ մարաջախտ Մէզզոնի: Թայ-
րան Լոնարայի դեսպանութենէն հրաժարեր էր, իր
տեղը զըկուեցաւ Սէպասդիանի զօրավարը:

7. ՊՐՈԼԵՐ ՊԵՏՏՕՆԱՐԱՆ. — ԴԺՈՒԱՅԻՆ ՄԵՔԵՆԱՅ
— ՕՐԷՆՔ ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ: — Որչափ որ ապստամբութիւնք
նուաճուեցան, սակայն Լուի-Ֆիլիփի դէմ եղած ատե-
լութիւնք կը շարունակէին, զոր աւելի կը բորբոքէր ա-
զատ ապագրութիւնը և Թատրոնական տեսարանք: Ար-
դէն 1834ի աշունէն մինչև 1835ի ամառը եօթը դաւաճա-
նութիւնք յայտնուած էին Թագաւորին կենաց դէմ.
երբ Յուլիսի Յեղափոխութեան տարեդարձին օրը հա-
սաւ, յորում սովոր էր Լուի-Ֆիլիփ չբեղ զօրահանդէս
մը կատարել ազգային պահպանաց և զօրուն: Ըստ սո-
վորութեան ազգային պահպանք և բանակը շարուած
էր Աստեղ կամարէն մինչև Պատգիլ: Լուի-Ֆիլիփ հեծեալ
եղաւ Դիւլլերիէն իր երեք որդւոցը հետ՝ Օւլէանի դուք-
սը, Օմալի դուքսը, և Ժոէնվիլի իշխանը. կային պաշառ-

1835

12 Մարտ

նէիցմէ Պրոշէր, Դիէր, մարաջախտն Մէզոն. Նոյնպէս, Լապո Մոշիդոր և Մորդիէ մարաջախտները և ուրիշ անթիւ գնդապետք և աւագ սպայք իրենց ետեւէն: Հագիւ Տաշարի պուլվարը հասած էին երբ յանկարծակի ահաւոր ճայթմամբ մը բազմաթիւ գնդակներ թափեցան թագաւորին և իր ընկերաց վրայ: Ամբոխը զարհուրած թողուց փախաւ. թագաւորին քով եղողներէն շատ մը անձինք հարուածներէն ընկան, որոնց թուոյն մէջ էին Մորդիէ մարաջախտը, տը Վէրինէի զօրավարը և ուրիշ սպայք. մեռան նաև բազմութենէն շատ մը սպայք, կանայք և ծերեր. բազմաթիւ վիրաւորք գետինը մնացին: Թագաւորը իր որդւոց հետ անվէհեր արութեամբ մը այն ահաւոր վայրկենին մէջ անշարժ կեցեր էր: Շփոթութիւնը լմննալուն պէս՝ հրամաններ տուաւ անկեւոց համար: Եետոյ ժողովրդեան իրեն ճողոպրելուն պատճառաւ ըրած կեցցէներուն և ծափահարութեանց մէջ շարունակեց իր ճամբան գէպ 'ի Պասդիլ: Քանի մը օր վերջը տասնուչորս սև քօղերով սայլեր մեռեալները կը տանէին մեծ թափօրով Անկեւանոցին եկեղեցին:

Հարուածի ձայնը լսուելուն պէս թագաւորին անձնապահք վազեր էին սյն տանը վրայ, ուսկից կրակը ելեր էր. և քովի տներէն մէկուն գաւթին մէջ փախչելու ժամանակ բռնեցին չարագործը որ արդէն սոսկալի վերք մ'ալ ինքը ընդունէր էր իր գլխուն: Դորսիքացի մ'էր, Ֆիէսքի անուամբ որ ամեն արհեստի ձեռք զարնէն վերջը, ինքզինքը չարագործութեանց տուեր էր, և արդէն քանի մը անգամ իբրև գող դատապարտուած էր: Այս եղեռան զինքը գրգռեր էր Մորէյ անուամբ կառաջի և մոլեռանդն հասարակասկտական մը՝ յետին ատենոջ թագաւորին: Ամբաստանեալք էին դարձեալ գեղապործ մը Փէփէն, որ արծաթ ընձեռած էր, Պէլէր՝ որ իր անցագիրը տուած էր Ֆիէսքիի և Պուարօ անուամբ ուրիշ մը որ փութով անպարտ արձկուեցաւ: Դատաստանը ատենակալաց առջև եղաւ, ուր խուռն կը դիմէր անթիւ բազմութիւն մը: Ֆիէսքի շատախօս, պարծենկոտ և ծաղրածու կերպ մը բռնեց. Մորէյ խիստ և անբարբառ,

Փէֆէն 'ի սկզբան երկչոտ յետոյ անվախ. այս երեքը մահուան դատապարտուեցան և Ֆիէպքի նոյն ծաղրած ութիւնները շարունակեց մինչև գլխատման տեղն ալ:

19 Թուիս իսկ Պէլէր 20 տարուան բանտի դատապարտուեցաւ:

Հարցաքննութեանց մէջ տեսնուեցաւ որ դաւաճանութիւնը քիչ հոգւոյ գործ էր, այսու հանդերձ կուսակցութիւնք մէկմէկու վրայ սկսան ձգել յանցանքը և վարչութիւնն աւելի բորբոքեց զայն, բռնելով չատ մը հասարակապետականք, որոց (թուոյն մէջ էր նաև Արման Գարէլ:

Այս դաւաճանութիւնը իրեն առիթ սուաւ Լուի-Ֆիլիպ աւելի հաստատելու իր իշխանութիւնը և Պաշտօնարանը արգէն զարհուրած առաջարկեց հռչակաւոր Սէպտեմբերի օրէնք կոչուած երեք օրէնքները: Առաջինը տպագրութեան, երկրորդը դատաստանարանի, երրորդն երգուելոց համար: Տպագրութեան օրէնքը լրագրաց գրուի տուած 48,000 ֆրանգ գումարը, 100,000ի կը հանէր. դաւաճանութիւն կը համարէր (թագաւորին եղած նախատինք մը, որով և տուգանքը կամ բանտարգելութեան ժամանակը կ'երկարէր իրենց, ամենայն յանցանք ատենակալք պիտի դատէին և չէին կրնար կրել հասարակապետական անունը, արգելուած էր յոյս մը կամ փափաք մը յայտնել վարչութեան փոփոխութեան, դարձեալ (թատրոնական փորագրութիւններ կամ ուրուագիծեր: Երգուելոց օրէնքով եօթը քուէ փոխանակ ութի բաւական կը համարուէր դատապարտութեան համար (1): Դատաստանարանի օրէնքին մէջ իրաւասութիւն կը տրուէր նախագահին դուրս հանել տալու ամենայն ամբաստանեալ որ կը խռովէ զունկնդիրս և Արդարութեան պաշտօնեայն իրաւունք ունենայ կարևոր կարծածին չափ դատաստանարաններ կազմելու: Դժոխային մեքենային տպուորութիւնը ընդունելի ըրաւ օրէնքը, որուն մեծապէս պաշտպան կեցան Պրուէր, Կիլո և Դիէր, որոնք Վերանդութեան ժա-

(1) Երգուելալ դատողաց (թիւն էր 12:

մանակ այնչափ կռուած էին այսպիսի օրէքներու հակառակ: Սակայն այս օրէքներն ալ արգելք մը չեղան վերջնելու թագաւորին կենաց գէժ դաւաճանութիւնքը:

Դիէր երբ քիչ վերջը կը պահանջէր որ հօտի լէրածոքն ըլլայ և խորհրդարանին կարծիքը հակառակ էր Պաշտօնարանին, այն ատեն Պրոշէր ստիպուեցաւ հրաւիրուիլ Ժարեղու, և Դիէրի յանձնուեցաւ Պաշտօնարան մը կազմելու, յորում մտան Երորդ կուսակցութեան անձինք. առջի Պաշտօնարանէն մնացին Մէզոն և Տիւփերէ:

8. Դիէր ՊԱՇՏՏՕՆԱՐԱՆ. — ԱՐԾԱՆ ԳԱՐԷԼ: — ՄԱՀ ԿԱՐԱՆՈՍ Ժ.Ի: — Այսպէս Դիէր Էքս քաղաքին նուաստ դարձնոյ մը որդի, իր ջանից նպատակին կը հասնէր, վերջապէս նախագահ կանչուելով Պաշտօնարանին, որուն արժանացէր էր իր ծանր ճարտասանութեամբ. սակայն քիչ վերջը Սպանիական խնդրոյն պտտճառաւ հարկ եղաւ որ հրաժարականը տայ: Տօն Գարլոս Սպանիոյ հիւսիսակողման տիրեր էր՝ և թագուհին ծայրայեղներուն ձեռքը մատնուած էր: Անգղիա յեցեալ Զորեքին դաշնակցութեան վրայ առաջարկեց Գաղղիոյ որ միջամտութիւն մ'ընեն 'ի Սպանիա 'ի նպաստ թագուհւոյն: Դիէր այս կարծիքէն էր, սակայն Լուի-Ֆիլիպի հակառակ որ և իցէ պատե՛րազմի, չընդունեցաւ առաջարկը, որով և Դիէր իր պաշտօնակիցներովը հրաժարեցաւ:

25 Օգոս.

Իր նախագահութեան միջոց Լուի-Ալիպօ անուամբ կատալի հասարակապետական երիտասարդ մը, թագաւորին վրայ հրացանի հարուած մը պարպեց և վրիպելով, ինքզինքը իշխանութեան մատնեց: Ատենակալաց ատենին զիմաց յայտնապէս ըսաւ որ ընաւ գաւազնից չունէր և կ'ատէր Լուի-Ֆիլիպի թագաւորութիւնը, որովհետեւ « արեան թագաւորութիւն էր »: Զինքը պաշտպանող փաստաբանն եղաւ Լըտրիւ Ռոլլէն, որ զյանցաւորը դատաւորաց և թագաւորին գթութեան կը յանձնէր: Ալիպօ մահուան գատապարտուեցաւ:

Դիչ վերջը կը սպաննուէր նաև Յուլիսի Յեղափոխութեան գրգռողներէն մին Արման-Գարէլ որ Դիէրի և

Մինեէի հետ միաբան հաստատեր էր զՆասիոնալը: Արման Գարէլ իր երկու ընկերներէն զատուելով, գլուխ կեցաւ հասարակապետականաց և իր լրագիրը անոնց դրօշակը դարձաւ: Քաղաքական կարծեաց կռիւ մ' ունենալով Էմիլ Ժիրարտէնի հետ, որ Վֆէլ լրագիրը նոր հաստատեր էր, հարկ եղաւ որ մենամարտութիւն ընեն. երկուքն ալ վիրաւորուեցան, բայց Արման Գարէլ ընդունած հարուածը մահացու էր, և մեռաւ 48 ժամէն: Վեհանձն էր Գարէլ, և իր մեծ հանճարովը և գրչովը մեծ ծառայութիւններ ըրած կ'ըլլար եթէ ուղիղ սկըզբունքները արհամարհած չըլլար:

1836

Նոյեմբեր 2ին ալ կը մեռնէր 'ի Կորիցիա երբեմն հռչականուն կոմսն Արդուայի և յետոյ Կարոլոս Ժ. Թագաւորն Գաղղիոյ: Ուրիշ առթով իր մեծ յատկութիւնքը յիշած ըլլալով՝ զայս միայն ըսենք որ իր աքսորանաց մէջն ալ Կարոլոս մինչև ցվերջ պահեց իր վեհանձնութիւնը, սգնուութիւնը և Թագաւոր անունը, զմայլեցնելով զամենը որոնք այցելութեան կ'երթային: Մահունէն վերջը իւր հին չորս պաշտօնեայքը ազատ Թողուեցան, միայն Փոլինեաք դուքսը քսան տարի աքսորեալ պիտի մնար:

9. ՄՈՒԷ ՊԱՏՏՕՆԱՐԱՆ. — ԼՈՒԻ ՆԱԲՈՒԼԵՈՆ Ի ՍԴՐԱՋ. ՊՈՒՐԿ: — Լուի-Ֆիլիպ Մուէ կոմսին յանձնած էր նոր Պաշտօնարանը կազմելու, որ Թէ մեծ ազդեցութիւն ունէր խորհրդարանին մէջ և Թէ քան զուիշները աւելի կը հպատակէր Թագաւորին կամաց: Մուէ Արտաքին գործոց պաշտօնէութիւնը իրեն առաւ, Կիզօ՝ Հասարակաց կրթութեան, Կասպարէն՝ Ներքին գործոց, Փէրսէլ՝ Արդարութեան, Տիւշադէլ՝ Ելլամտից: Որչափ որ սակաւակեաց եղաւ այս Պաշտօնարանը՝ սակայն մեծ դէպքով մը նշանաւոր: Պաշտօնարանը Հոկտեմբեր 31ին հեռագրով մը լսեր էր որ Լուի Նաբուէոն յեղափոխութիւն մը կ'ուզէր փորձել 'ի Սգրազպուրկ:

1836

Յետ մահուան Նաբուէոն Բ.ի կայսրութեան իրաւունքները անցեր էին Լուի Նաբուէոն իշխանին, որ էր որդի Լուի Պոնաբարգի, Հոլանտայի Թագաւորին և Օրգեն.

«Իսթադուհուլն ուրով և եղբորորդի Մեծին Նաբուէննի: Երիտասարդութեան առջի տարիները Իտալիոյ ազատականաց հետ անցուց, բայց յետ ուրոյ Ռոմանիոյ ապստամբութիւնը նուաճուեցաւ, երիտասարդ իշխանը՝ այն ատեն 28 տարուան, Զուիցցերի ապաւիններ էր և հոն սկսաւ յարաբերութիւն ունենալ Սերազպուրկի պահանորդին հետ և մանաւանդ հրանթից չորրորդ գնդին գնդապետին հետ: Մածուկ սահմանուեցաւ տիրել քաղաքին պահպանութեան, ժողովուրդը 'ի զէն կոչել, փութով Բարիզ քալել և ապստամբեցնել ճամբան հանդիպած քաղաքները: Իշխանը գաղտուկ Սերազպուրկ կը հասնի, և Հոկտեմբեր 31ին առաւօտը Վոտրէյ գնդապետը զանիկայ կը ներկացանէ Դ գնդին, որ կ'ընդունի զիշխանը « Կեցցէ կայսր » ազադակներով և քաղաքին վրայ կը քալեն: Ի սկզբան յաջողութիւն մը գտաւ, բայց երբ ձայն մը տարածուեցաւ որ խաբէրային մէկն է, այն ատեն ամբոխը սկսաւ ցրուիլ և զինուորանոցի հազարապետ մը ապստամբ գունդերուն ընթացից դէմ կեցաւ: Լուի Նաբուէոն գերի բռնուեցաւ և քիչ օր վերջը Բարիզ ղրկուեցաւ, ուր դիմէր էր նաև Օրդենսիս Թագուհին իր որդւոյն համար շնորհ խնդրելու: Լուի-Ֆիլիպի այս արկածից մէջ խոհեմ և վեհանձն գտնուեցաւ, և իշխանը Նոյեմբեր 14ին գիշերը դէպ յԱմերիկա ճամբայ դրուեցաւ. և 'ի Լորիան փոխան քաղաքապետը Լուի-Ֆիլիպի կողմանէ հարցուց իրեն որ արգեօք բաւական դրամ ունէր հասածին պէս իր առջի կարևոր եղածները հոգալու, և երբ իշխանը ոչ պատասխանեց, Թագաւորին կողմանէ իրեն 16,000 ֆրանք յանձնուեցաւ: Լուի-Ֆիլիպի խոհեմութիւն համարեցաւ այս կերպ վարուիլ Նաբուէննի ժառանգին հետ, որուն դէմ եղած դատաստան մը կրնար չատ խռովութեանց պատճառ ըլլալ: Սերազպուրկի երդուեալք չուզեցին իրեն համախոհները դատապարտել, մինչդեռ գլուխը ազատ կը ձգուէր, որուն համար ժողովրդէն ծափահարուեցան: Այս կէտիս վրայ տհաճեցաւ վարչութիւնը և օրէնք մ'առաջարկեց, որով երբ քաղաքացիք և զինուո-

րականք դաւակցութեան մը մէջ գտնուէին, քաղաքացւոց դատաստանը քաղաքական աստենով պիտի վճարուէր, և զինուորականացը՝ զինուորականով. դարձեալ բանտարդելութեան կը դատապարտուէր ո՛վ որ դաւաճանութեան մը վրայօք տեղեկութիւն ունենալով, զայն չիմացնէր։ Ընդդիմակալք մեծապէս հակառակեցան այս յօդուածին. դէմ կեցողներուն մէջ էր նաև Տիւփէն՝ թագաւորականացմէ։ Օրէնքը երկու քուէից առաւելութեամբ մերժուեցաւ և Բարիդ մեծ ուրախութիւն ցուցուց. այսու հանդերձ Պաշտօնարանը չուզեց հրաժարիլ, և դեռ կը մնար եթէ օժտի օրինաց պատճառաւ տարաձայնութիւն մը չծագէր Մուլէի և Կիզօի մէջ, զոր աւելի սաստկացուց Գորմընէնի գրութիւն մը։

10. ՕԺԻՏՔ ԵՒ ԹՈՇԱԿԱՔ ԱՐՔԱՅԱԶԱՆՑ . — ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆՔ . — ՄԱՀ ԹԱՅՐԱՆԻ . — ՄՆՈՒՆԴ ԲԱՐԻՋՈՒ ԿՈՍՍՒՆ . — ԼՈՒԻ-ՖԻԼԻՓ շատ տղայ ունէր և իր առանձնական ստացուածքը անոնց մէջ բաժնելով իւրաքանչիւրին մեծ հարստութիւն մը չէր մնար։ Այս բանս երբեմն չափազանց ձևերով կը բացատրէր ուրիշներուն, իբր թէ « օր պիտի գայ յորում ուրդիքը օրական ապրուստի պիտի կարօտին »։ Այս պատճառաւ կ'ուզէր որ Տէրութեան ստացուածքէն իւրաքանչիւրին օժիտ մը տրուի։ Երբ իր գուստը Պելճիոյ թագաւորին հետ կարգեց, արդէն խորհրդարանէն մէկ միլիոն ֆրանգ խնդրէր և ընդունէր էր։ Արդ Պաշտօնարանը հիմայ ալ օրէնք մը առաջարկեց որով կը խնդրէր առանձին թոշակ մը Օուէանի դքսին համար, որ թագաժառանգ ըլլալուն պատճառաւ, զուրկ կը մնար 'ի հայրենական ժառանգութենէ, ուրիշ մէկ միլիոն թոշակ մ' ալ Նըմուրի դքսին համար որ յարբուհս հասեր էր։ Այս օրէնքը մեծ ընդդիմութիւն գտաւ խորհրդարանին մէջ և հարկ եղաւ որ ընդդիմակալ պաշտօնեայք հրաժարին, որոնց մէջ էր նաև Կիզօ. և Մուլէի կրկին անգամ յանձնուեցաւ նոր Պաշտօնարան մը կազմելու։ Նոր Պաշտօնարանը տեսաւ որ հարկ էր խոհեմութեամբ շարժիլ. յանցաւորաց յայտնութեան համար օրէնքը չիշուեցաւ. Նըմուրի դքսին թոշակին

համար օրէնքը ետ առնուեցաւ: Իսկ Օւլէանի դքսին համար որոշուեցաւ 2 միլիոն ֆրանք թոշակ. և առաջիկայ ամուսնութեան համար ալ մէկ միլիոն, և եթէ օր մը իշխանուհին այրի մնար 300,000 ֆրանք: Այս օրէնքները որոնք կը վերաբերէին Լուի-Ֆիլիպի անձնական շահուն, մեծապէս նուաստացուցին թագաւորութեան անունը: Լուի-Ֆիլիպի զայն նորէն ստանալու մտքով ընդհանուր ներումն չնորհեց քաղաքական յանցաւորաց:

1837

30 Մայիս.

Երեսուն օր վերջը կատարուեցաւ Օւլէանի դքսին ամուսնութիւնը Մեքլէմպուրկ-Շվերինի Հելլինէ իշխանուհւոյն հետ: Տարի մը առաջ դուքսը ճամբորդութիւն մ'ըրած էր յԱւստրիա և 'ի Գերմանիա, և խնդրած էր Աւստրիոյ արշիդքսուհի մը, որ իրեն ժխտուեցաւ: Այն ատեն հարկ եղաւ որ խոնարհ իշխանութեան մը դիմէ և ընտրեց Մեքլէմպուրկի Հելլինէ իշխանուհին: Շքեղ հանդէսներ կատարուեցան 'ի պատիւ իշխանուհւոյն որ ժամանակին գիտնական և ազնուաբարոյ իշխանուհիներէն մէկն էր: Հոկտեմբերի 17ին ալ Վիւրդէմպերկի Աղեքսանդր դուքսը կը պսակուէր Մարիամ Գաղղիոյ իշխանուհւոյն հետ, ծանօթ այնչափ իր գեղարուեստից սիրովը և իր ժան ք'Արտովը, աւանդ որ վաղաժաման մահ մը խլեց զինքը ծաղիկ հասակին մէջ:

1837

18 Յուլիս

1838

17 Մայիս.

Լուի-Ֆիլիպի կը կորսնցնէր դարձեալ իր ճարտար խորհրդականներէն մին՝ զԹայրան իշխանը, որ մասնակից եղած էր կէս դարէ 'ի վեր ամենայն մեծամեծ արկածից: Եպիսկոպոս Օթէօնի (1779) յետոյ Յեղափոխութեան սկիզբը համախոհ Միրապոյի ինքն էր որ մատոյց Դաշնակցութեան պատարագը. հեռացաւ Գաղղիայէն Արհաւրաց ժամանակ և դարձաւ Տեսչութեան միջոց (1796) և Արասքին գործոց պաշտօնեայ եղաւ: Առաջին հիւպատը զինքը Պենկենդի իշխան անուանեց (1806) և զինքը ամենէն դժուարին խնդրոց մէջ գործածեց: Կայսրութեան անկումը գուշակելով և միանգամայն բարկացած ընդգէմ Նաբոլէոնի որ զինքը ըստ արդեանցը չէր վարձատրած, Պուրպոնեանց կողմը անցաւ և Վեննայի արքայաժողովոյն մէջ Լուդովիկոս ԺԷէն

նուիրակ զըկուեցաւ. յորում մեծ ճարտարութիւն ցուցուց. յետոյ մինչև 1830ի Յեղափոխութիւնը աւարեցաւ առանց քաղաքական պաշտօնի մը: Լուի-Ֆիլիփ զինքը դեսպան զրկեց 'ի Լոնտրա: Սակայն կենաց վերջերը Թողուց ամենայն քաղաքական գործեր. դարձաւ առ կրօնս, զոր Թողուցեր էր, և յետս կոչուան ըրաւ՝ իր ամենայն սխալանաց և յանցանաց: Վեհանձն էր Թայրան և ազնուական, ամենքը կը զմայլէին իր ասպետական վարման վրայ, սրամիտ քաղաքագէտ, ճարտար երկու երկպառակ կողմեր միացնելու. բայց և անհաստատ և սիրող փոփոխութեանց: Իր անունը պատմութեան մէջ այն անձանց և քաղաքագիտաց կարգը պիտի դրուի, որոնք մեծ հանճարովի հանգերձ, չենք գիտեր ինչ բարութիւն կրցան ընել իրենց հայրենեաց, ուզելով ծառայել այնպիսի սկզբանց որոնք իրենցը չէին:

և 0 Հոկտ.

Միշտ՝ խորհրդարանին մէջ մեծ կուսակցութիւն մը չունէր և զայն ստանալու յուսով խորհրդարանը լուծեց, այսու հանգերձ չահ մը չունեցաւ: Խորհրդարանը խռովեցաւ երբ լսեց որ Լուի Նաբուլէոն Զուիցցերի երևցեր է. փութով սպառնալիքներ զըկուեցան Դաշնակցութեան և իշխանը ինքնին խոհեմութիւն համարեւեցաւ Թողուլ իր ասպնջական երկիրը:

Արքունիքն ալ մեծ ուրախութեան մէջ էր, որովհետեւ Օւլէանի դուքսը տղայ մ'ունեցեր էր, որուն Լուի-Ֆիլիփի իսկ Բաբիլոն տնտաւ: Քիչ առաջ հասած էր նաև Կոստանդինայի արշաւանաց յաջող ելքը յԱփրիկէէ, որուն մասնակից էր նաև Նըմուրի դուքսը: Միանգամայն Անգոնայէն ետ կանչուեցաւ գաղղիացի պահանջորդը:

Դաղղիա փառք ստացաւ Վէրաքրուզի առմամբ: Վասն զի Թէ 'ի Մէքսիքո և Թէ 'ի Պուէնոս Այրէս գաղղիացի վաճառականք մեծ նախատինք կրած էին, վարչութիւնը նաւատորմիդ մը զրկեց, յորում կար նաև Ժուանվիլի իշխանը: Սէն Ժան-Ուլլօս բերդը Թնդանօթելէն վերջը Վէրաքրուզ անձնատուր եղաւ. նոյնպիսի արշաւանք մ'ալ կատարուեցաւ յաջողութեամբ 'ի Պուէնոս Այրէս:

11. ՊԱՇՏՕՆԱՐԱՆԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆՔԻ : — Անգոնայէն զօրաց ետ կանչուիլը, ինչպէս նաև Պելճիոյ իր երկրին ընդարձակելու խնդրոյն մէջ՝ Հոլանտիոյ նպաստելը, իսկ ինչպէս երեսփոխանաց տհաճութեամբ եղեր էր և առթի մը կը սպասէին Պաշտօնարանին վրայ յարձակելու : Այս առիթը եղաւ նիստերուն բացման Պսակի խօսից Պատասխանը, որուն վրայ վիճաբանութեան մէջ այնչափ ոգիները բորբոքեցան որ Կիզօ յայտնապէս նախատեց զՄոլէ իբրև շողոքորթ, և Մոլէ զԿիզօ իբրև փառասէր : Վէճերը 12 օր տևեցին և թէպէտ յաղթեց Պաշտօնարանը, սակայն տեսնալով որ բազմութիւնը իր կողմը չէ հարկ եղաւ որ հրաժարի : Թագաւորը հրաժարականը չընդունեցաւ և նորէն լուծեց զխորհրդարանը, սակայն նոր ընտրութեամբք կուսակցութեան կողմը յաղթեց : այն ատեն բռնադատեալ հրաժարեցաւ Մոլէ : Լուի-Ֆիլիպի չուզեց Դիէրի, Կիզօի և Օտելյոն Պարոյի մատնուիլ, անոր համար առ ժամանակեայ Պաշտօնարան մը կազմեց բոլորովին աննշան անձինքներէ, որոնց անուններուն միայն հռչակուելով Մոնիդէօրի մէջ, ծաղու պատճառ եղան : Թագաւորին կողմնակիցք կը յորդորէին զինքը վերջ մը տալ այս անորոշ վիճակին և խռովութեան որ արդէն սկսեր էր :

Ծածուկ ընկերութիւն մը, Սէլսն անուամբ, որուն գլուխ էին Արման Պարպէս, Մարգէն Պէրնար և Օկիւսդ Պլանքի, զէնք առաւ : Պարպէս Արդարութեան 2 Գրապալատին վրայ դիմեց որուն գլխաւորը սպաննուեցաւ, յետոյ Օթէլտը Վիլի վրայ : Ուրիշ գնդեր ալ Սէն Տընիի և Սէն Մարգէնի թաղերուն մէջ պատնէշ բարձրացուցին : Իշխանութիւնը յանկարծակի գալով ամեն զօրաւոր միջոցները գործածեց և նոյն իրիկունը ապստամբութիւնը նուաճուեցաւ : Պարպէս, Մարգէն Պէրնար և ուրիշ 17 հոգի բռնուեցան :

Ատենակալաց ատենը զՊարպէս մահուան դատապարտեց, ինչպէս նաև զՊլանքի : որոնց պատուհասը սակայն յետոյ բանտարգելութեան փոխուեցաւ : Միւսներն ալ զանազան տարի արգելանաց դատապարտուե-

1859
31 Յուլի.

ցան: Հարկ եղաւ փութով Պաշտօնարանը կազմելու, որուն նախագահ եղաւ Սուլդ մարաջախտը, միանգամայն Արտաքին գործոց, Շնայտէր՝ պատերազմի, Տիւչագէլ Ներքին գործոց, Փասսի Ելւմտից, Տիւփերրէ՝ Մովային, Տիւֆօր Հասարակաց շինուց, Վիլմէն Հասարակաց կըրթութեան: Կուսակցութենէն բնաւ անձ չկար մէջը. բայց այս Պաշտօնարանն ալ հաստատուն ոյժ մը չունեցաւ:

Քիչ վերջը երբ Արեւելեան խնդրոյն վրայ Դիէր թագաւորին մտաց համեմատ գաղափարներ առաջարկեց, Լուի-Ֆիլիփ Դիէրի յանձնեց, Մոլէի յորդորանօք, նոր Պաշտօնարան մը կազմելու: Դիէր ալ իրեն ընկեր ընտրեց զՌիէմիւզա՝ Ներքին գործոց, Վիլիէն՝ Արգարու-թեան և Կրօնից, Ռուսէն Մովային զօրութեան, Գուզէն Հասարակաց կըրթութեան:

Պարսկաստան եւ Հնդկաստան

1. Նատր-Շահի յաջորդքը: — 2. Քերիւ խանէն մինչեւ Աղա-Մոհամմէտ: — 3. Աղա-Մոհամմէտ խան խաճար, և Լուրֆ-Ալի: — 4. խաճար Աղա-Մոհամմէտ խանի աշխարհակալութիւնը և իր մահը: — 5. Անգղիացիք 'ի Հնդկաստան. — Ընկերութեան կառավարութիւնը: — 6. Լահորի քաղաքութիւնը և Ընդհանուր վարիչք Ընկերութեան: — 7. Ֆերհ-Ալի. — Արաս Միրզա: — 8. Ֆերհ-Ալիի որդիքը: — 9. Մոհամմէտ Միրզա:

1. ՆԱՏՐ-ՇԱՀԻ ՅԱՋՈՐԴՔԸ: — Նատր-Շահ Պարսից Թագաւորութիւնը յարգելի և ահարկու ըրած էր բոլոր մերձաւոր ազգաց: Իր աշխարհակալութեամբ Տէրութեան սահմանները հարաւէն՝ տարածուեր էին մինչև Հնդկաստան, և հիւսիսէն՝ Հայաստանի մեծ մաս մը: Սակայն այսպիսի ընդարձակածաւալ իշխանութիւն մը մահուան ժամանակ խռովութեան մէջ կը թողուր: Իր սպաննուելէն վերջը Պետութեան մեծամեծք գումարեցան և իրեն յաջորդ դրին եզբորսրդին զԱլի-Ղուլի խան որ հօրեղբօրը դէմ արդէն առաջուընէ տպօտամբած էր և ճարտարութեամբ տիրեր էր Խլաթայ ուր կը գտնուէր Նատր-Շահի գանձը: Թագաւորելուն պէս տնօնը փոխեց և դրաւ Ատիլ-Շահ (Թագաւոր Արդարութեան) և հրամայեց սպաննել Նատր-Շահի Ռիզա-Ղուլի կուրացեալ որդին (1), Նատր-Ալի, ինչպէս նաև

1747
23 Մայիս.

(1) Նատր-Շահ Լէզկիներուն վրայ գացած ժամանակ ճամբան վրան հրացան պարպուելով, աջ թեւը վիրաւորուեցաւ և ձին սպաննուեցաւ: « Կասկած նորա զգարեացն՝ միտեցաւ 'ի Ռիզաղուլի յե-

բազմաթիւ թողունքը: Այս կոտորածէն միայն տղայ մը պահէց Շահ-Ռուհ անուամբ, որպէս զի յետոյ եթէ պէտքը լլայ, անոր միջոցով թագաւորէ: Ատիւայս անգը-
թուլթիւնները մոռցնել տալու համար հաճոյից և զօր-
զովուրդը շահելու համար վատնեց Տէրութեան գանձը,
թողուց զԱսպահան և բնակեցաւ Աւրաֆի պալատան
մէջ, իր եղբօրը Իպրահիմ խանի թողլով Պետութեան
հոգերը: Փութով դաւերը սկսան, որոնց մէջ առաջինը
եղաւ Մոհամմէտ խանինը որ իր անձնապահաց գլխաւորն
էր և մասնակից Նատր-Շահի սպանութեան: Դաւն յե-
րեան ելաւ և Ատիւ-Շահ զՄոհամմէտ Նատրի կանանց
մատնեց որոնք դառն տանջանքներով սպաննեցին զանի-
կայ: Այս դաւերէն վախցած քովը կանչեց իր եղբայրը
զԻպրահիմ խան և Ամուր-Ասլան խանը, որոնք երկուքն
ալ յանձն չառին: Ատիւ փոխանակ եղբօրը դէմ պատե-
րազմի ելլալու տուջարկեց որ մէկտեղ թագաւորեն,
սակայն Իպրահիմ խան մերժեց առաջարկութիւնը և
Ատիւ վրան պատերազմի երթալով, իր զօրացմէ լքեալ
Դէհրան տալաւինեցաւ, և ամեն բանէ յուսահատեալ
եղբօրը գթութեանը դիմեց, սակայն Իպրահիմ բռնեց
զինքը և կուրացուց: Յետոյ ուղեւորվ Շահ-Ռուհն ալ
ձեռք ձգել, մեծամեծք ապստամբեցան Իպրահիմէն և
սպաննեցին, որով թագաւորութիւնը ինկաւ Շահ-Ռուհի.

1743

րիցագոյն որդւոց, և զրկեաց զնա յաւաց: « Զարիք քո, ասաց
հայրն ապերջանիկ, մղեն զիս յայս անկոպար պատուհաս: — Ոչ՝
զիմ, հայր, այլ զաչս Պարսկաստանի կուրացուցեր » . ասաց
տարաբաղդ որդին, որ այնքան ճմլեաց զխիղճ մտաց հայրենի,
մինչ յօրէ անտի յայնմանէ, ոչ ինքնին գիտել զերջանկութիւն,
և ոչ այլոց ներել 'ի նոյն: Յայս վայր վարէր իբրև զթագաւոր,
գթութեամբ և արդարութեամբ քան զբազումս յիւրոց նախոր-
դաց. բայց յայսմ օրէ 'ի խոնարհ այնքան դժնդակութեամբ դժ-
նէացան վարը նորա, աղէտիւք որդւոյն կուրացելոյ, մինչ հրէչ
այլակերպարան տեսանել զնա աշխարհին Պարսից, 'ի մահ և
յապականութիւն իւր առաքեալ յերկնուստ: Սա նախ սրով կոր-
ծանեաց զյիսուն աւագ նախարարացն իւրոց, որոց ներկայ գոլով
կուրացման Ռիզաղուլոյ, ոչ մատուցին զանձինս իւրեանց 'ի
փրկանս աչաց այնորիկ, որ փառք էր աշխարհին Պարսից: Թա-
ղիտեանց, Պատմութիւն Պարսկաստանի. էջ 197:

որ քիչ ատեն վայլեց, վասն զի Սիրտ-Մոհամմէտ Մէ-
շէտի Շէյխին որդին վրան կրօնական ամբաստանութիւն
հանելով, պատերազմի եկաւ և զինքը բռնելով կուրա-
ցուց. ինքն ալ վերջը Շահ-Ռուհի՝ Եուսուֆ-Ալի զօրա-
վարէն յաղթուեցաւ և բռնուելով աչուընէրը կուրա-
ցան. և Եուսուֆ-Ալի խնամակալի անուամբ վարչու-
թեան գլուխ անցաւ: Սակայն հազիւ իշխանութիւնը
ձեռք առեր էր Քիւրտերու և Արաբացի գունդերը վրան
պատերազմի գալով, զինքը բռնեցին և խողխողեցին,
յետոյ իրենք ալ մէջերնին գժտելով և սպաննուելով,
Ահմէտ խան Աֆղանաց առաջին թագաւորը տիրեց
Խորասանի: Ահմէտ խան չուզեց իշխել Պարսից վրայ,
և զՇահ-Ռուհ թագաւոր հաստատելով, ինքզինքը
Խնամակալ հռչակեց:

1750

Նատր-Շահի թագաւորութենէն մինչև Քէրիմ խան,
Պարսիկ ժողովուրդը ամենազգի ծանրութիւն և տա-
ռապանք քաշեց, իւրաքանչիւր ցեղի գլուխ կ'ուզէր
բռնանալ պետութեան վրայ. վերջապէս ասոնցմէ մին՝
Մուրտան խան տիրեց Ասպահանի և Սոֆիսի ցեղէն
թագաւորեցուց իննամեայ մանուկ մը Շահ-Իսմայէլ:
Մուրտան իրեն օգնական առաւ նաև զՔէրիմ-խան Զան-
դիկ ցեղէն, զոր Աֆղաններուն դէմ ղրկեց: Սակայն
Քէրիմ յաղթուեցաւ և 'ի դարձին անարգ ընդունե-
լութիւն մը գտնալով Խնամակալէն, թշնամացաւ անոր
հետ և սպաննեց զՄուրտան խան: Իրեն դէմ ալ երկու
նոր հակառակորդք ելեր էին՝ Ազատ խան և Մահմէտ-
Հասան խան Խաճար: Առաջինը յաղթուեցաւ և Պաղ-
տատ փախաւ, ուսից դարձաւ յետոյ Քէրիմի թագա-
ւորութեան միջոց և անոր պաշտօնէից մէջ մտաւ: Կը
մնար Հասան խան որ ամրացեր էր 'ի Մազանդարան,
Քէրիմ իրեն դէմ ղրկեց զՇէյխ-Ալի խան: Հասան
մեռաւ կռուելով, և իրեն գլուխը Քէրիմի բերուեցաւ:

1751

2. Քէրիմ ԽԱՆԷՆ ՄԻՋԵՆԻ ԱՂԱ-ՄՈՀԱՄՄԵՏ: — Այս-
պէս Քէրիմ խան տիրեց ինքնակալութեան բոլոր գա-
ւառաց, միայն գթացաւ և Խորասանը Շահ-Ռուհի թա-
ղուց: Յետոյ թագաւորութեան մեծամեծներէն ժո-

ղովք մը գումարելով, ժողովքը դահընկէց ըրաւ զՇահ-
 Խումայէլ իրրեւ անկարող կառավարութեան և զինքը բեր-
 գի մը մէջ գոցեց Շիրազսոյ մօտ: Այս քաղաքս գնաց
 հաստատուելու նաև Քէրիմ խան ուր շքեղ պալատ մը
 շինեց, և ուսկից խրախուսեց բոլոր գեղարուեստները:
 Այսու հանդերձ Քէրիմ խան չուզէց Շահի անուան ու-
 նենալ այլ միայն զինքը Փախանդ անուանեց. ամեն
 խնամք ըրաւ որ այնչափ ատեն աւերակ դարձած երկի-
 րը կենդանացնէ: Երկրագործութիւնը փութով ծաղ-
 կեցաւ և վաճառականութիւնը նոր մղումն ստացաւ:
 Այս գիտմամբ նաև մեծ խնամք տարաւ Պարսկաստանի
 մէջ բնակող Հայոց որոնց միջոցով վաճառականութիւնը
 աւելի յառաջեց: Սիրող էր նաև գիտութեանց. իր քո-
 կոչեմը ց և վարձատրեց գիտնականքը և մեծ շքով պա-
 տուեց Սաատի և Հաֆըզ պարսիկ անուանի քերթողաց
 գերեզմանքը: Ունեցաւ նաև պատերազմներ Տաճկաց
 հետ, որոնք սակայն արդիւնք մը չունեցան: Մեռաւ
 Քէրիմ 80 տարուան և բոլոր ժողովուրդը լացաւ
 վրան և մինչև ցայսօր իր յիշատակը կենդանի է. վեհանձն
 էր, քաղցր բայց և արդար (1): Իր ժամանակի
 ապստամբ իշխանները ներելով շահեցու. ասոնց թուոյն
 մէջ կը գտնուէր նաև իր եղբայրը Զէքի խան, նշա-
 նաւոր իր, հաշարկու բնութեամբ, որուն ներեց և իրեն
 երկրորդ կարգեց վարչութեան մէջ. և երբ հարկ ըլլար
 ծանր և խիստ պաշտօն մը կատարել և վախ ձգել
 հպատակացւոյ զԶէքի կը ղրկէր: Քէրիմ խանի մեռ-

1779

(1) Կը պատմեն որ անգամ մը աղերսքը լսելու սրահէն ելե-
 լու վրայ էր երբ մէկ անձ մը ներս մտաւ. Ո՛վ ես, հարցուց իրեն
 Քէրիմ: Վաճառական մ'եմ, և գողերը բոլոր ունեցածներս գող-
 ցան. — Իսկ դու այն գողութեան միջոց ինչ կ'ընէիր — Կը քնա-
 նայի. — Ուրեմն ինչու կը քնանայիր, անհամբերութեամբ մը
 ըսաւ Քէրիմ. — Որովհետեւ կը կարծէի թէ թագաւորը կը հօկէր
 իմ տեղս: Այն ատեն Քէրիմ դառնալով իր վէզիւրին պատուի-
 րեց վաճառականին կորուստը վճարելու և աւելցուց « Հիմա կը
 ձեայ մեզի այն գողցած դրամը գտնալու »: Ասոր նման շատ մը
 բարերարութեանց պատմութիւնք տակաւին կը լսուին ժողովր-
 դեան բերանը:

նեւով երկիրը նորէն անիշխանութեան մէջ ինկաւ. Զէքի խան թագաւոր հրատարակեց իր երկու եղբորորդիքը Ապուլ-Ֆուդէհ խան և Մոհամմէտ խան. սակայն իրենց փեսայն Սատըք խան զօրօք Շիրազու վրայ եկաւ և քիչ վերջը Կրման քաջուեցաւ. սպստամբեցաւ նաև Ալի-Մուրատ խան ազգակից Զէքիի որ տիրեց Ասպահանի: Զէքի բանակին գլուխ անցաւ և երբ Եզիտ քաղաքին մէջ անգութ միջոցներով տուրք կը ժողովուէր, հոն սպաննուեցաւ և Ապուլ-Ֆուդէհ խան միայնակ թագաւոր հրատարակուեցաւ 'ի Շիրազ: Զէքիի մահը լսելով Սատըք խան նորէն Շիրազի վրայ դիմեց և բռնեւ իր զԱպուլ-Ֆուդէհ խան կուրացուց: Յետոյ Սատըք խան դիմեց Ալի-Մուրատայ վրայ որ յԱսպահան կը գտնուէր և յաղթուելով Համաթան փախաւ: Այն ատեն Ալի-Մուրատ եկաւ պաշարեց զՇիրազ, ուր կը գտնուէր Սատըք խան և առնելով քաղաքը, սպաննեց զխանը բոլոր իր ընտանեօք, խնայելով անոնց միայն որ չափահաս չէին: Այսպէս Ալի-Մուրատ թագաւորեց ինքնիշխան քանի մը տարի մինչև որ ապստամբեցան իրմէ Աղա-Մոհամմէտ խան Խաճար, և Ճաֆար խան միակ որդի Սատըք խանի: Ալի-Մուրատ իւր որդին զՇէյխ-Վայս զրկեց Աղա-Մոհամմէտի վրայ, որ նուաճելու վրայ էր իր ոսոխը, երբ զօրքը իրմէ ապստամբեցաւ և իշխանը Ասպահան ապաւինեցաւ:

1781

Ալի-Մուրատ թէպէտ հիւանդ, բանակի մը գլուխ անցաւ, սակայն ճամբան մեռաւ: Այն ատեն Ասպահանի քաղաքապետը ինքզինքը թագաւոր հրատարակեց, սակայն Ճաֆար խան վրան գալով զինքը բռնեց բանտ դրաւ, յետոյ երդմամբ բարեկամութեան իր քովը կանչելով նաև զՇէյխ-Վայս, աչուընները փորեւ առաւ:

1786

Այս լուրերը առնելով Աղա-Մոհամմէտ դիմեց դէպ յիրագ, և Ճաֆար այնպէս աճապարանօք թողուց զԱսպահան որ ամբոխը կողոպտեց բոլոր իր կահարասիքը և թագաւորական զարդերը: Երկու հակառակորդաց մէջ կռիւը սկսաւ 1789ին, յորում Ճաֆար

խան իր Հաճի-Ալի խան զօրավարը նախատած և մըշտընջենաւոր բանտի դատապարտած ըլլալով, շատ մը մեծամեծք թագաւորին դէմ դարանեցան և սպաննեցին. Ճաֆար մէկ միայն որդի կը թողուր Լուծֆ-Ալի որ Կրման կը գտնուէր, և դէպ ուղիղ Ասպահանին վրայ չուէց և ինքզինքը թագաւոր հրատարակեց: Նոր թագաւորը հազիւ 20 տարուան էր և արդէն ցուցուցեր էր իր զինուորական արութիւնը, յորում մեծապէս նպաստեր էր Հաճի-Իսրահիմ զօրավարը:

3. ԱՂԱ-ՄՈՀԱՄԵԴՅԱՆ ԽԱՆ ԽԱՃԱՐ ԵՒ ԼՈՒԹՖ-ԱԼԻ: — Լուծֆ-Ալի խան Շիրազի վրայ երկու հոգի վարիչ դնելով Աղա-Մոհամմէտի վրայ չուէց: Սակայն իր հեռաւորութեան միջոց Հաճի-Իսրահիմ զօրավարը զոր իր պաշտօնէն ձգեր էր, վախնալով որ իր կեանքը վտանգի մէջ էր, իր բարեկամաց ձեռքով ապստամբեցուց բանակը, ոտք հանեց զմայրաքաղաքը և քաղքին վերակացուներն ալ գոցեց միջնաբերդին մէջ, ինչպէս նաև ազնուականաց շատ մը կանայք: Լուծֆ-Ալի սակայն նոր օգնութիւններ դատաւ և փութով դարձաւ դէպ 'ի Շիրազ. բայց Հաճի-Իսրահիմ հրատարակեց որ ո՛վ իր ամուսնոյն կեանքը կ'ուզէ փրկել թողու զԼուծֆ-Ալի: Զօրքը մէկէն թողուց զԼուծֆ-Ալի, որ ուրիշ գունդեր ժողոված կրկին փորձեց պաշարել զՇիրազ, սակայն չկրցաւ առնուլ զայն Հաճի-Իսրահիմի ձեռքէն որուն կ'օգնէր նաև Աղա-Մոհամմէտ, և ստիպուեցաւ նաև կռուելու Աղա-Մոհամմէտ խանի զօրաց հետ. և թէպէտ ցրուեց անոր բանակը, բայց այս յաղթութենէն վերջը երբ անհոգ կեցեր էր՝ Մոհամմէտ խան ցրուած զօրքերը ժողովուելով Լուծֆ-Ալիի վրայ ինկաւ և անհամար զօրք ջարդեց. Լուծֆ-Ալի ալ հազիւ իր նժուգով կրցաւ փախչիլ. ասով Մոհամմէտ խան սիրեց բոլոր Պարսկաստանի:

Այսու հանդերձ Լուծֆ-Ալի դեռ չյուսահատեցաւ, մտաւ Կրմանէն 'ի Խորասան, հոն գունդեր ժողովուեց և ամրացաւ Կրմանի մէջ: Աղա-Մոհամմէտ խան մեծաթիւ բանակով պաշարեց զԿրման, ուսկից հազիւ

ծածուկ փախաւ Լուծֆ-Ալի: Այս բանին վրայ բարկացած Աղա-Մոհամմէտ քաղքին բնակիչքը համամիտ սեպելով՝ սպաննեց կամ կուրցուց. բոլոր քաղքին արուները և տղայքը և կանայքը ստրուկ տուաւ իր զինուորաց (1): Լուծֆ-Ալի Կրմանշիրի կուսակալին քով դիմեց որ զինքը իր թշնամւոյն մատնեց: Լուծֆ-Ալի զինքը բռնողներուն դէմ ուզէց պաշտպանուիլ բայց 'ի զուր. Աղա-Մոհամմէտի դիմաց տարուեցաւ որ յետ կուրացնելու զինքը Շիրազ ղրկեց և հոն իր հրամանով խղճեցին: Այս վերջը ունեցաւ 2500000 զիւցազն իշխան մը որ լաւագոյն ժամանակներու արժանաւոր էր. և իրմով լմնցաւ Քէրիմ խանի ցեղը: Մոհամմէտ խան հանեց նաև 'ի գերեզմանաց Նատր-Շահի և Քէրիմ խանի ոսկորները որոնք Խաճար ցեղին Զախճախիւզ եղեր էին, և զանոնք իր դրան շէմին տակ թաղեց որպէս զի միշտ կոխելով անցնի անոնց վրայէն:

4. ԽԱՃԱՐ ԱՂԱ-ՄՈՀԱՄԵԴԻՑ ԽԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՔԸ ԵՒ ԻՐ ՄԱՀԸ: — Աղա-Մոհամմէտ հիմնադիր Խաճար հարստութեան որ ցայսօր կը թագաւորէ, իր ցեղին գլխաւորն էր, որդի Մահոմէտ-Հասանի, որ Նատր-Շահի ժամանակ Կաստամբէր էր. և իր երկու որդիքը Ասիլ-Շահի ձեռքը ինկեր էին որ զԱղա-Մոհամմէտը ներքինացուցեր էր: Աղա-Մոհամմէտ իր հօրը մահուան միջոց պատանդ կը գտնուէր Քէրիմ խանի քով, ուսկից փախաւ իր ցեղին մէջ և անոնց գլուխ եղաւ: Աղա-Մոհամմէտ բազմաթիւ եղբայրներ ունէր յորոց ամենէն կտրիճը զՃաֆար նենգութեամբ Դէհրան հրաւիրեց և երբ եղբայրը միամտութեամբ քաղաք կը մտնէր կացիններու հարուածին տակ ինկաւ, և Աղա-Մո-

(1) « Դահիճք նորա 'ի հարուածելոյն հաշեալ մաշեցան, իսկ կիրք ներքինւոյդ անզգայ կացին մնացին. մինչև թիւ կուրացելոց անց ընդ թիւ եօթն հազարաց և սպանելոցն առաւել քան զայն: Քսան հազար 'ի կանանց և 'ի մանկտեացն գերելոց բաշխեցաւ զօրաց նորա, իբրև յաղթանակք մարտի և Լուծֆ-Ալի խան, պարծանքն և պսակ Զանդիկ հարստութեան կալանաւորեալ մատնեցաւ 'ի ձեռս նորա »: Թաղիսեանց, Պտ. Պարսկ. էջ. 215:

համաձայն ինքզինքը արդարացուց ըսելով որ քաղաքական պատերազմէ զՊարսկաստան ազատելու համար այսպէս ըրեր էր: Յետ տիրելու բոլոր Պարսկաստանի, ետէ եղաւ նուաճելու նաև մերձակայ գաւառները և այս միջոցիս էր որ կտրեց անցաւ Գարապաղ. գերեց գերփեց այլ և այլ քաղաքներ. այրեց զՏփղիս որուն տիրելէն վերջը Թագաւորի անուն ստացաւ և շատ աւարաւ դարձաւ 'ի Խորասան' ուր իրեն ընդ առաջ եկաւ կուրացեալն Շահ-Ռուհ: Աղա-Մոհամմէտ հոն ալ կողպտելով՝ տանջեց նաև զՇահ-Ռուհ, որ 'ի սկզբան չէր ցուցուցած Հէյդար իմամին չիրմին գանձերը և մասնաւորապէս մէկ սուտակն. և այս տանջանաց ցաւերէն քիչ օր վերջը մեռաւ Շահ-Ռուհ: Նատր-Շահի և Ավշարեան ցեղին յետին շառաւիղը: Յետոյ պատրաստուեր էր Պուխարայի վրայ դիմել երբ լսեց որ Ռուսք կ'արշաւեն Պարսից Տէրութեան սահմանները և մեծ գունդերով հասաւ յԱտրպատական: Սակայն Ռուսք կատարինէ կայսրուհւոյն մահուամբ ետ քաշուեր էին, և Աղա-Մոհամմէտ մտաւ նորէն 'ի Վրաստան ընդդէմ Լէզկիններու, զորս օգնութեան կանչեր էր Գեորգին խան որդի և յաջորդ Հերակլիոսի. ապա մտնալով 'ի Շուշի հոն սպաննուեցաւ իր երկու ծառաներէն զորս մահուան գատապարտեր էր:

Աղա-Մոհամմէտ 63 տարուան էր մեռած ժամանակ: Կտրիճ էր Մոհամմէտ բայց և մեծապէս անդուծ, և այս սրտին վայրենի յատկութիւնքը իր դժնդակ կերպարանաց վրայ ալ կը տեսնուէր: Իր անունը երկար ժամանակ ընկճեալ գաւառաց ահուգողի նշանակ դարձած է իր մահուանէն վերջն անգամ: Այսու հանգերձ մեծ սէր ցուցուց իր երկու եղբորորդւոց վրայ, յորոց ըզ-Ֆէթհ-Ալի իրեն յաջորդ անուանեց: Սակայն Ֆէթհ-Ալի պատմութիւնը չըրած կարևոր կը համարինք նախ Անդղիացւոց Հնդկային ընկերութեան աշխարհակալութեանց վրայ խօսիլ, որոնք մեծ ազդեցութիւն ունեցան ասկէ վերջը Պարսից Թագաւորաց պատմութեան վրայ:

Ծ. ԱՆԳԼԻԱՅԻՔ Ի ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ. — ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌԱ-

ՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ: — Եւրոպայի ներքին երկպառակութիւններէն օգուտ քաղած էին երկու մեծ Պետութիւնք ընդարձակելու իրենց աշխարհակալութիւնքը յԱսիա: Անգղիա յետ կորսնցնելու իր բազմաթիւ գաղթականքը որոնք Միացեալ-Նահանգի անուամբ զատ Տէրութիւն մը կազմեցին, իր վաճառականութեամբ և կէս մ' ալ ներքին բազմամարդութենէն ստիպուած, նորանոր գաղթականութեանց ձեռք զարկեր էր յԱսիա: Ռուսաստան՝ տեսնալով որ օտար եւրոպական Պետութեան մը ազդեցութիւնը կը զօրանայ յԱսիա, միանգամայն նոյն վաճառականական փափաքը ինքն ալ ունենալով, հարկ էր որ մրցէր Անգղիոյ հետ: Փոխադարձաբար Անգղիա ալ յետ միանգամ հաստատուելու յԱսիա, մեծապէս կը վախնար որ Ռուսին գիւրին ճամբայ մը չբացուի օր մը Հնդկաստան անցնելու ուր էին իր գաղթականութիւնքը և վաճառականական աղբիւրքը:

Արդեօք ինչ կերպով սկսաւ Անգղիոյ վաճառականական ընկերութիւնը և ինչ աշխարհակալութիւններ ունեցաւ անցեալ դարուն մէջ, արդի պատմութեան չլերաբերելով, համառօտ մը միայն յիշենք այն մասունքը որոնք պատմութեան բացայայտութեան համար կտրեւորք են մեզ:

Հնդկաստան երկու մեծ մասերէ կը կազմուի՝ Յիմալայի մասը՝ որ է Գանգէսի բարեբեր ձորը, և Տէրան կոչուած Թերակղզին: Անգղիացիք ութնասներորդ դարուն մէջ գլխաւորապէս սյս Թերակղզւոյն մէջ տարածուած էին: Միայն Փորթուգալացոց ձեռքն էր Կօա, և Գաղղիացոց ձեռքը Չանտըրնակոր և գեղեցիկն Փոնտիշերի, ինչպէս նաև ուրիշ մէկ քանի պզտիկ տեղեր: սակայն և այնպէս 1799ին չորցան պաշտպանել զԴիւպուլ-Սաիպ հռչականուն Հայտէր-Ալիի քաջ որդին, զոր Նաբոլէոն Անգղիացոց դէմ գրգռեր էր որ իր Թագաւորութեան (Մայսուր) հետ, կորսնցուց նաև իր կեանքն ալ Սերինկաբաթանի պարսպաց վրայ, որուն տիրեց մարգիշն Ուէլլէզլի (1): Սակայն յաղթութեանց

(1) Ընդդէմ Մահարաթեանց կռիւներուն մէջ իր պատերազմական առաջին վարժքը ըրաւ նաև կուսակալին եղբայրը Արդուր Ուէլլէզլի, յետոյ այնքան նշանաւոր դուռն Ուէլլէզլին անուամբ:

հետ շատ անգամ հաւատար կ'ընթանային նաև հարըստահարութիւնք և կեղեքմունք. ամենայն ոք կը փափաքէր որ և իցէ փոքր պաշտօնով մը Հնդկաստան երթալ, ուսկից կը գառնար քիչ վերջը հարուստ աւարով: Ամենայն ոք կը գովէր Հնդկաստանի երկրին արգաւանդութիւնը և հարստութիւնը, առանց աւելցնելու, որ բնիկք յետին չքաւորութեան և աղքատութեան մէջ էին: Անգղիա այս բանիս տեղեակ չէր. և թէ որչափ հոգ ունէր, այն յայտնի է Ուարրէն Հասթինկսի կառավարչին գէմ եղած դատաստանէն. մինչև Շէրիտանի աննման ճարտարախօսութիւնքը, բաւական չեղան յուզելու Պետութիւնը «այս նոր Վէրրէսին» գէմորուն դատաստանը տեւց 1786էն մինչև 1795 և վերջապէս անպարտարձկուեցաւ:

6. ԼԱՀՕՐԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՎԱՐԻՉՔ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ: — Ընկերութեան յետին թշնամեաց մէջ ամենէն զօրաւորն եղաւ շէյխերուն դաշնակցութիւնը որ իր Ռէնճիտ-Սինկ գլխաւորին միջոց մեծ զօրութիւն ունեցեր էր: Ռէնճիտ-Սինկ 12 շէյխերու գլուխ կենալով, քիչ քիչ ընդարձակելով իր երկիրը գէպ յԱֆղանիստան, Լահորի զօրաւոր Տէրութիւնը ձեւացուց: Մտցուց նաև շատ բարեկարգութիւններ իր երկրին մէջ. մանաւանդ զինուորաց մէջ՝ որոնց հրահանգիչքը երկու գաղղիացի զօրավարք եղան Աշար՝ երբեմն համհարզ Պրիւն մարաջախտին և Վէնդուրա: Այս զօրքերով տիրեց Մուլդանի և Փաշմիրի: Իր ամբողջ Թագաւորութեան միջոց ամբողջ պահեց իր տիրած երկիրները, բայց մահուընէն վերջը Անգղիացիք որդուոյն փոքրկութեան պատրուակաւ, իբրև Խնամակալ՝ Լահոր մասն և հոն շաստատուեցան: Ընդհանուր խնամակալներէն մէկը լորտ Հասթինկս (1), կռուեցաւ բոլոր ինքնիշխան Տէրութեանց դաշնակցութեան գէմ, տիրեց Տէլհիի, Զախլախեց Նէփոլիք իշխանը և Մահրաթներուն իշխանութիւնը բոլորովին վերուց: Միայն ըստ կամաց Լոնտոնայի

(1) Այս Հասթինկս տարբեր է Ուարրէն Հասթինկսէ:

վարչութեան, իւրաքանչիւր Տէրութեանց իշխանները
 (թողուց իրենց վիճակին մէջ անկարող ամենայնի՝ մինչ
 սոյոք իշխանութիւնը վարչին ձեռքն էր, որ բանակ մը
 ունէր բնիկ տեղացիներէն կազմեալ, և որոնց կը հրա-
 մայէին անգղիացի զօրավարք: Լորտ Հասթինկսի յաջոր-
 դը՝ Էմհըրսդ, իր տիրապետութիւնքը շարունակեց
 դէպ Հնդկա-Չին: Անգղիացիք 1824ին անցան Պրահմա-
 Փուգրա, և պատերազմ հրատարակեցին Պիրմանի
 (Թագաւորին, և մեծ յաղթութիւն մը Փրոմի քով ստի-
 պեց Պիրմանի կայսրը՝ Եսնտապայի դաշնագրութիւնը
 ստորագրելու, որով Ընկերութեան կը (թողուր Ասսամի
 Թագաւորութիւնը, Արաքանի գաւառները, Դէննա-
 սէրիմ, Նէ, և Թավայի՝ Հնդկա-Չինի արեւմտեան կողմն
 վրայ. միանգամայն Կայսրութեան Ավա մայրաքաղաքին
 արքունեաց մէջ Ընկերութիւնը վարիչ մը պիտի ունե-
 նար: Անգղիացիք 1824ին արգէն տիրած էին Սինկա-
 փուրի, 1826ին ալ տիրեցին Մալաքքայի:

1824

1825

1 Դեկտ.

1825-29

Լորտ Պէգինք, լորտ Էմհըրսդի յաջորդը, ամեն
 ջանք 'ի գործ դրաւ կարգադրելու հարկեր միլիոն
 բնակչօք կազմեալ կայսրութիւն մը: Չորս մեծ վարչու-
 թիւնք կամ նախագահութիւնք կային, Պէնկալա կամ
 Կալիաթա, Ակրա, Մաաւրաս և Պոմպայ. ընդհանուր
 կուսակալը կը նստէր 'ի Կալիաթա: Ընկերութիւնը 25
 միլիոն սգէրլին կը վճարէր աթոռընկէց տեղացի իշխա-
 նաց: Տասը իշխանութիւնք յորս Հայաէրասպատ, Մայ-
 սուր, առանձին ստակ մը կ'ընդունէին և միշտ պատրաստ
 գնդեր պիտի ունենային Ընկերութեան ծառայութեան
 համար: Կային նաև ուրիշ Տէրութիւնք ալ որոնք ընդ
 հովնէաւ էին Ընկերութեան և առանց անոր հաւանու-
 թեան արտաքին գործ մը կարող չէին կատարելու:
 Սինկալ կը մնային Լահօր, Նէփու, Սինճա և Մահրաթ-
 ներէն մաս մը: Լորտ Պէգինք խորշեցաւ պատերազմներէ
 և մեծ բարեկարգութիւններ մտուց 'ի Հնդկաստան.
 վերուց նաև վայրենի սովորութիւններ որոնք դեռ կը
 տւէին, ինչպէս այրեաց սյրութիւն իրենց ամուսնոյն դե-
 րեզմանին վրայ. մտուց նաև շոգենաւի գործածութիւ-

նը : 1833ին սահմանադրութեամբ մը Վաճառականական ընկերութիւնը Տէրութեան ընկերութեան փոխուեցաւ . ա. մեն կալուածները Անգղիոյ Տէրութեան էին , բայց ա. նոնց պտուղը կը շնորհուէր Ընկերութեան : Ընկերութիւնը դարձեալ շարունակեց իր աշխարհակալութիւնքը , սակայն որչափ ջանաց բարեկամութեամբ շահիլ , այնչափ չյաջողեցաւ և շատցան իր թշնամիքը , վասն զի ինչպէս կ'ըսէ անուանի գրիչ մը « Ամեն աշխարհակալութիւն նոր դրացի մը իր դիմացը կը հանէր , որ փութով կը փոխուէր 'ի թշնամի , և որուն հետ պէտք էր կռուիլ , մինչև որ իր անկմամբը յաղթողին դիմաց ուրիշ նոր թշնամի մը ելլար (1) » : Այս էր ահա անգղիական Ընկերութեան վիճակը դարուս սկիզբը և որ այնքան մեծ մաս մը ունեցաւ Ասիոյ բոլոր պատմութեան մէջ մանաւանդ 'ի Պարսկաստան , յԱֆղանիստան և 'ի Զինաստան :

7. Ֆէթհ-Ալի . — ԱԲԱՍ-ՄԻՐՋԱ : — Պարսկաստանի վրայ , ինչպէս տեսանք , յետ Աղա-Մոհամմէսի իշխեց Ֆէթհ-Ալի կամ Բաբա-խան , որ մեղկ դաստիարակութիւն մը ստացեր էր կանանոցի մէջ , և իր այս նախնական դաստիարակութեան հետքը տեսնուեցաւ բոլոր իր կենաց մէջ : Սպաննեց զՍատըք-խան իր հօրեղբայրը որ ուզէր էր իր ձեռքէն դահլ յափշտակել , ինչպէս նաև զՀաճի-Խպրահիմ , որ իր գահ ամբառնալուն մեծապէս օգներ էր . յետոյ կռուեցաւ Ռուսաց հետ այլ և այլ անգամ , մինչև Կիւլիստանի դաշնադրութիւնը (2) : Այս ամեն պատերազմաց մէջ անուանի գտնուեցաւ իր որդւոցմէ մին՝ Աբաս-Միրզա , որ եւրոպական հրահանգաց մեծապէս սիրող՝ առ հասարակ ամենուն սիրելի եղած էր : Ֆէթհ-Ալի ղրկելով իր անդրանիկը զՄէհմէտ-Ալի Կրմանշահի մարզպանութեան , զանիկայ ղրկեր էր դահուն յաջորդութենէն և Ռուսաց Ալեքսանդր Կայսեր խորհրդովը զԱբաս-Միրզա յաջորդ անուաներ

(1) Զեզարէ Քանթու , Ընդհանուր Պատմութիւն , Հտ. ԺԹ :

(2) Այս պատերազմաց վրայ խօսեցանք ԺԲ գլխոյն մէջ :

էր . և որ այնմ արդարեւ արժանի էր իր մեծամեծ յատկութեանց համար , որովք ընդ երկար փայլեցաւ : Զանց կ'ընենք հոս պատմելու Ֆէթհ-Ալիի թագաւորութեան առջի տարիները և իր պատերազմունքը Ռուսաց հետ , զորս՝ արդէն տեսանք , մինչև Թիւրքմէնչայի հաշտութիւնը՝ որով կը տկարանար Շահին իշխանութիւնը :

Այս ատեններս ծագեցան նաև Անգղիացւոց 'ի Հնդկաստան կռիւները : Անգղիացիք մեծ գումարներ ղրկելով առ Շահը ստացան անոր բարեկամութիւնը և իրենց ձեռքը գործի մը առին զՊարսս , խորհուրդնին կատարելու համար : Փութով արքունեաց մէջ երկու կուսակցութիւն ձևացան՝ անգղիական և ռուսական , յետնոյս կրնար գլուխ համարուիլ Աբաս-Միրզա , որ թէպէտ միշտ հպատակ իւր հօրը կամաց՝ սակայն մեծ պատիւ և սէր գտած ըլլալով 'ի Ռուսաց , բնական հակամիտութիւն մը ունէր անոնց : Իսկ անգղիական կուսակցութեան մէջ կը գտնուէին Շահին միւս որդիքը Ռոնք մեծապէս տժգոհ էին այն պատիւներուն վրայ , զորս կ'ընդունէր եղբայրնին : Իրենց տժգոհութիւնը հաղորդուած էր նաև շատ մը մեծամեծաց և նոյն իսկ ռամկին , որ արդէն մեծապէս զայրացած Թիւրքմէնչայի դաշանց վրայ , օր մը գլուխը բորբոքած ժամանակ , վազեց Ռուսաց դեսպանատան վրայ և խողխողեց մոլեգնութեամբ զկրիպպոյտոֆ դեսպանը իր ընտանիքով և ծառաներով : Այսպիսի մեծեղեռն յանցանք մը Պարսից արքունիքը փոխանակ մէկէն արդարացնելու , պատերազմի սկսաւ պատրաստուիլ : Շահին որդիքը այս առիթը իրենց ձեռք կ'ուզէին առնուլ զԱբաս Միրզա Ռուսաց դէմ ղրկելով , գժտեցնել զանիկայ Ռուսիոյ հետ . իսկ եթէ յանձն չառնուր զօրավարութիւնը , հօրերնուն դիմաց խնդիր մը հանել անոր յաջորդութեան վրայ 'ի գահն :

Ատրպատականի մէջ գունդերը ժողովուեցան և համաբաւեցաւ որ Հասան Ալի-Միրզա՝ Շահին երկրորդ որդին 50,000 զօրօք Իսվրէժի քով հասեր էր՝ պատշառ բերելով որ ըստ դաշանց Թիւրքմէնչայի կը պա-

Հանջէր Աբասապատի հրանօթքը (1) : Խնդիրը աւելի ծանր կերպարանք մը առաւ երբ Դավրիժու ռուս հիւպատը Անդղիացուց խորագէտ սադրանօք Թողուց ըզ-Դավրէժ, որով Ռուսիոյ և Պարսկաստանի մէջ պաշտօնական հաղորդակցութիւնք կտրեցան : Այս միջոցիս էր երբ լսուեցաւ 'ի Պարսկաստան Փասքէիչի յաղթութիւնը Տաճկաց վրայ յԱխլէխա . և այս լուրը մեծապէս վհատեցուց զանոնք՝ որք Ռուսիոյ դէմ էին, և յոյս մը ունէին օսմանեան Պետութենէն : Աբաս-Միրզա հասարակացերկիւղը իրեննպաստառնելով, ձայն տարածեց որ՝ եթէ յանկարծ իր եղբարց հնարիւք Պարսից և Ռուսաց մէջ գծադրութիւն մը ծագէր, ինքը ապաւէն մը պիտի փնտռէր 'ի Ռուսաստան : Միանգամայն պատուիրէց՝ որ իւր արքունիքը սուգ մանայ ռուս դեսպանին սպանութեան համար : Աբաս-Միրզա ասով ալ գոհ չըլլալով իր Ալի-Եիւզպաշի համհարզը առ Փասքէիչ զրկեց խորհուրդ հարցնելու որ ինչպէս պէտք էր շարժիլ : Փասքէիչ բարեկամական թղթով մը խորհուրդ սուլաւ իր եղբարցմէ մէկը կամ իր որդին նուիրակ զրկել 'ի Բէգլըպուրի և ներուսն խնդրել եղածին վրայ : Քուտա չէֆ իշխանը՝ համհարզ Փասքէիչի այս նամակը անձամբ տարաւ 'ի Դավրէժ յանձնելու առ Աբաս-Միրզա, և Փասքէիչ մնաց 'ի Տփղիս պատասխանը ընդունելու, և յիրաւի Մայիս 10ին հասաւ Խոսրով-Միրզա՝ Աբաս-Միրզայի որդին չքեղ սպայակոյտով մը և իր հօրը մէկ թղթով որ զորդին Փասքէիչի կը յանձնէր իրրեւ հօր մը : Սակայն երբ ռուս սպարապետը ուղեց յուղարկել զանոնք դէպ 'ի Բէգրպուրի, այն ատեն Խոսրով-Միրզայի հետ եղած իշխանք չուղեցին յանձն առնուլ, ըսելով որ Շահէն հրաման մը չունէին : Բայց Փասքէիչ մտիկ չըրաւ և զանոնք ճամբոյ դրաւ դէպ ի մայրաքաղաք և ինքը դարձաւ 'ի բանակն նոր յաղթութիւններ կատարելու, զորս պատմեցինք : Շահը ըսելով Ռուսաց մեծապէս զօրանալը ընդդէմ Տաճկաց, փութով թղթեր

(1) Խնդրոն, Պատմութիւն պատերազմաց Փորոն Ասիոյ, ԳԼԺԲ :

հասուց առ իւր թողնել՝ Նիկողայոս կայսեր տալու համար, և այս թղթերը հասան մինչ տակաւին Խոսրով-Միրզա կը գտնուէր՝ ի Նովկորոտ. ուսկից ճամբան շարունակելով հասաւ ի մայրաքաղաքը և արգարացնելով դեսպանին սպանութիւնը իբրև ի խուժանէն, հաստատեց խաղաղութեան դաշինքները (1) :

Քիչ վերջը մեռաւ Աբաս-Միրզա ի մեծ ցաւ բոլոր յառաջագիմուլութեան փափաքող անձանց, որոնք իր խոհեմ, գիտուն, կիրթ և գթած բարուց վրայ մեծ յոյսեր ունէին, և Ֆէթհ-Ալի թագաւորութեան ժառանգ հրաշակեց զՄոհամմէտ-Միրզա, Աբաս-Միրզայի անգրանիկը (2) :

Ֆէթհ-Ալիի ծերութեան միջոց շատ զօրացան իր բազմաթիւ որդիքը, որոնք իրենց հօրը տկարութիւնը առիթ առնելով ոչ միայն գաւառաց հարկերը չէին վճարեր, այլ և շատ անգամ լեռնաբնակ ցեղերու հետ միացած հասարակաց ճամբաներու վրայ վաճառքներ կը յափշտակէին: Ասկէ խրախուսուելով նաև մերձաւոր աւազակ ցեղեր՝ իրենք ալ սկսան յափշտակել. մինչև

(1) Նմանօրինակ դէպք մը Հայոց համար կը պատմէ Դաւիթ բէկ Մատուրեան ի տանէ Մէլիք-Շահնազարեանց, ասպետ առաջին աստիճանի կարգացն Արեգական և Առիւծու Պարսից, Նուիրակ ի Գաղղիա: 1815ի Ապրիլին Դէհրանի մէջ մեծ երաշտութիւն մը եղաւ: Շէյխ-իւլ-իսլամը 200ի չափ մզլեռանդն անձինք ժողովուց, զորս համոզեց եթէ այս աղէտքը՝ պատուհասք էին այն անկարգութեանց, որոնք կը գործուէին Հայոց բացած սրճանացներուն և գինետանց մէջ, և թէ հիմնայատակ պէտք է զանոնք ջնջել: Ամբոխը իրենց զխաւորէն առաջնորդեալ, Հայոց բնակութեանց վրայ զիմեց, շատ մը կրպակներ կործանեց, տունները կողոպտեց այրեց եկեղեցիմը: Աղմուկը հասաւ արքունիք. Ֆէթհ-Ալի-Շահ հրամայեց բռնել Շէյխ-իւլ-իսլամը, որ մզկիթ մը փախաւ: 12 բռնուող յանցաւորք դատապարտուեցան 20,000 ֆր. վճարել, և Շահն վրան 5,000 ֆր. ալաւելցուց, իր գանձէն որոնք բաժնուեցան փնասեալ ընտանեաց:

(2) Թաղիդեանց պատմագիրը կ'ըսէ իրեն համար որ «չորանոր կարգաց և կանոնաց զհետ եղեալ, եւրոպական հրահանգօք կրթեր զզօրս իւր, և աշխարհին շինութեան մեծապէս խնամ տաներ»: Եւ Յակոբ Շահան Զրպետեան հպատակաց անխտիր ըրած պաշտպանութեան վրայ զանազան դէպքեր կը յիշէ:

1834
9 Դեկտ.

Ասպահանի հարկին վրայ, որ մայրաքաղաք կը տարուէր, յարձկեցով Բախտեարք՝ յափշտակեցին զայն և Դա. զուգով Պարսից գշխոյն որ միաբան կը գտնուէր, ա. պաւինեցաւ 'ի Դօրութ, ուսկից եկաւ զինքը ազատելու 3,000 զօրքով և 4 թնգանօթով հայկազուն Դաւիթ խան Սակինեանց քաջ զօրապետը: Ֆէթհ-Ալի որ նոյն մի. ջոցին 86 տարուան, պալատէ պալատ կը ճանապար. հորդէր և ամենայն վարչութիւն իր որդւոց ձեռք ձգած էր, Ասպահան գտնուած ժամանակ մեռաւ յետ թա. գաւորելու 37 տարի:

8. Ֆէթհ-Ալիի ՈՐԴԻՔԸ (1): — Այն խռովութիւնք որոնք Ֆէթհ-Ալիի թագաւորութեան վերջերը կը յու. ղէին, նոյները շարունակեցին իր թոռան թագաւորու. թեան սկիզբներն ալ, իր որդւոց պատճառաւ որոնց գրգռիչ էր նաև Ապտուլլահ-խան՝ Հիւսէյին-Միրզայի կնոջ եղբայրը: Մոհամմէտ-Միրզա իր Մոչուլի-Միրզա եղբոր հետ յՈրոջան գիւղը ապաւինեցաւ ուր կը գտ. նուէր ընդհանուր զօրաց հրամանատարը Դաւիթ-խան Սակինեանց: Ասպահանի մէջ յետին անկարգութիւնը տիրեր էր: Բազմաթիւ սրիկայք տարածուելով քաղ. քին մէջ կողոպտեցին շուկայները և տունները: Հայոց առաջնորդը Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Բագրևանդցի՝ Հայոց մասին փողոցներուն գլուխը ամրացնելով կը հրամայէ ամենուն զինուորիլ և գիշեր ցորեկ հսկել տանց և ընտանեաց վրայ, և սպասել ապագայ Շահին գալըս. տեան. որ վերջապէս հասաւ Հոկտեմբերի վերջը Սա. կինեանց սպարապետին հետ երեք հազար հետևակով և հինգ հարիւր հեծելով: Այսու հանդերձ խռովու. թիւնը չգադրեցաւ մայրաքաղաքին մէջ: Ապտուլլահ խան՝ Քէօհնա Մէյտանի մասին բնակիչքը ոտք հանեց և իրեն բերդի տեղ բռնեց Իմամիջումա մզկիթը: Այն տեղէն երբեմն երբեմն վաճառանոցներու վրայ յարձակմունք

(1) Ֆէթհ-Ալիի մահունէ վերջը եղած խռովութեանց վրայ մե. ծու մասամբ մեզ առաջնորդ կ'առնունք Թաղիդեանց սարկաւազը որ ժամանակով և տեղով մերձաւոր՝ աւելի ճշգրիտ կրնար գիտնալ այն խառնակ ժամանակին պատահարքը:

կ'ընէին և զորս գոցեց վերջապէս իրենց մզկիթին մէջ Սակինեանց սպարապետին գնդապետը Ղարախան Յովսէփեան: Մոհամմէտ-Միրզա իմամէն պահանջեց յանցաւորները, որոնցմէ միայն երկուքը տրուեցան, և երկուքն ալ սպաննուեցան:

Հիւսէյին Ալի-Միրզա ապստամբելով ինքզինքը թագաւոր անուանեց 'ի Շիրազ, և զՀասան Ալի-Միրզա եղբայրը ընդհանուր զօրաց հրամանատար: Ռուսաց և Անգղիոյ Դավրէժ եղող դեսպանք տեսնալով այս անկարգութիւնները, յորդորեցին զՄոհամմէտաճապարեւ 'ի Դէհրան, և Ռուսաց դեսպանը կը խոստումնար օգնել իրեն եօթը հազար անձանց բանակով մը: Անգղիոյ դեսպանը Ռուսիոյ այս միջամտութենէն վախնալով, խոստացաւ որ ինքն ալ Ատրպատականի զօրաց մինչև Դէհրան ճամբուն ծախքը վճարէ, միայն թէ անոնց հրամանատարութիւնը իրեն յանձնուի: Մոհամմէտ-Միրզա հաւանելով Պասմոր անգղիացին հրամանատար անուանուեցաւ որ Սըր Հէնրի Արթուրի գունդ մը յանձնելով իրեն առջևէն շրկեց: Յետոյ ինքն ալ ճամբայ կ'ելլայ Նոյեմբերի 9ին 'ի Դավրէժէ և ճամբան իրեն հետ կը միանան հայազգի Խոսրով խան Ղայթմաղեանց և Մանուշար խան մարզպան Ռաշտոց: Յետոյ երբ Մոհամմէտ-Միրզա հասեր էր Դէհրանի մօտ, իր Ալի Շահ-Միրզա հօրեղբօր բանակը առանց կռուելու եկաւ հնազանդելու իրեն: Մոհամմէտ-Միրզա հրաման տուած էր իր հօրեղբօրը փախչելու, բայց անիկայ եկաւ հպատակելու իր եղբօրորդուն: Հետը բերելով նաև իր թագն ալ:

9. ՄՈՀԱՄԵԾԵՑ-ՄԻՐՁԱ: — Մոհամմէտ-Միրզա այսպէս զօրացած Դէհրան մտնելուն պէս, հրաման գրեց որ իր հօրեղբարքը ամենն ալ իր քովը ժողվուին, ոմանք ապստամբութիւնը թողլով՝ եկան հնազանդելու և ոմանք ապաւինեցան 'ի Շիրազ՝ Հասան Ալի-Միրզայի քով: Մոհամմէտ-Միրզա ապստամբաց վրայ շրկեց զԱշայար խան և ինքը սկսաւ մայրաքաղաքը բարեկարգել. ամենէն առաջ իր արքունիքէն արձկեց շատ մը ծառայք և կանայք որոնք իր պապուն ժամանակէն մեծ

Ճոխուլթեամբ կ'ապրէին պաշատան մէջ: Դէհրտնի մօտ քանի մը աւազակներ Շահ-Ապտուղզիմ ուխտատեղին ապաւիններ էին և դենպետք չէին ուզեր զանոնք յանձնել, Մոհամմէտ-Միրզա զօրք և թնդանօթ ղրկեց որ քանդեն այն տեղը: ասկէ վախնալով գենպետները, թէպէտ գայթակղած իրենց Շահին վրայ, տուին չարա-
գործները:

Այս միջոցիս խռովութիւնք տակաւին կը տեւէին յԱսպահան, ուր աւազակներուն գլուխը Ռամազան Զումալունի ինքզինքը թագաւոր անուաներ էր, և հոն էին Ապտուլլահ խան և Հասան Ալի: Սակինեանց սպարապետը սակաւաթիւ գնդով ընդ երկար կռուեցաւ անոնց հետ, մինչև հոն հասնելով Սըր Հէնրի Արթուր, բռնեց ամեն փողոցներուն գլուխը: շատ հոգի բանտարգել տուաւ և շատ մ'ալ փախչելով, քաղաքը նուաճուեցաւ: Անկէ անցաւ տիրեց Ղուլիշահի ուր ամրացեր էր Ապտուլլահ խանին որդին և կռուելով Հասան Ալիի բանակին հետ զայն ցրուեց: Քիչ օր վերջը Հասան Ալի ալ գերի բռնուեցաւ Սակինեանց սպարապետէն որ զինքը պատուով Դէհրան ղրկեց: Բայց Դէհրանի մէջ ապստամբութեան վախ մը ըլլալով, գայմագամը հրաման ղրկեց Ճամբան կուրացնելու զՀասան Ալի: Բռնուեցաւ նաև Հիւսէյին Ալի և բանտ դրուեցաւ: Խոսքով խան, Շահին եղբայրը, Ասպահանայ կուսակալ անուանուեցաւ որ Ռամազան Զումալունի շահելով անոր միջոցով գտաւ բոլոր խռովարարները, բայց յետոյ գժտութիւն ծագելով իր և գենպետին մէջ՝ թողուց զԱսպահան, և Դէհրան իր պաշտոն քաշուեցաւ և իր տեղը դրուեցաւ Մանուէր խան (1):

(1) « Յաւուրս սորա արքայազուն հայ Դաւիթ Մելիքեանց Տըփ-դիսնցի, որոյ գործք լարերարութեան առ Ազգ մեր բազմահատոր մատենադրութեանց արժան, և գրաւորական աշխատանք առաջին տեղոյ պարծանաց Ազգիս ամուսնացեալ 'ի Զուլա, մեծապետ խնամ տանի 'ի վերայ Ազգիս մերոյ և Աթուղոյ: Որով Պարոն կարապետ Գիւլշատ ընորհս գտնալ առաջի Մանուէր խանի՝ կարգի իշխան գաւառացն Փէրիոյ և Զարմաշայ, իսկ որդին կարապետի Յոհաննէս՝ կարգի իշխան Նոր Զուլայ »: Թաղիգեանց Պատմութիւն Պարսկ. էջ 279:

Մոհամմէտ-Միրզա այսպէս նուաճելով իր հօրեղբայրները՝ Մարտի 10ին Պարսից տարեգլխին օրը թագաւորութեան հանդէսը կատարեց և անկէ վերջը ամեն ջանք և խնամք ըրաւ երկիրը բարեկարգելու։ Ձգեց պաշտօնէն զգայմագամը՝ որուն վրայ շատ մը հարստահարութեանց ամբաստանութիւնք կային, և անոր տեղ դրաւ զՀաճի-Միրզա Աղասի՝ որ երբեմն էր պարսիկ գրագիր Էջմիածնի։ Այն տեղուանքը ուր պատերազմունք մեծ աւերներ ըրեր էին՝ թողութիւն շնորհեց հարկաց և անձամբ ինքն կ'ուղէր լսել ժողովրդեան տըրտունջը իր իշխանաց վրայ և զամենքը կը գոհացնէր։ Այսպէս անցան իր վարչութեան աւելի տարիները. և եթէ Ռուսաստանի և Անգղիոյ ախոյեանութիւնքն չլլային իր արքունեաց մէջ, անշուշտ հանդարտ թագաւորութիւն մը պիտի ունենար։ Ամբողջ իր թագաւորութեան միջոց Ռուսք և Անգղիացիք հանդարտ չթողուցին իր արքունիքը և մէկմէկու հետ առաջնութեան վրայ մրցեցան։ Մոհամմէտ-Շահ քան զասոնք աւելի յարգեց զԳաղղիացիս որոնց տը Սարգիժ գեսպանին հետ վաճառականութեան դաշինքներ դրաւ։ Սիրող ըլլալով միանգամայն քերթութեան, պատկերահանութեան և աշխարհագրութեան, ջանք ըրաւ գրականութիւնը և արուեստքը յառաջացնելու։ Խնամք ըրաւ նաև աւագակ ցեղերը վերցնելու և նուաճնց Քիւրտերը, դարձեալ Ելլամից և հասարակաց պաշտամանց մէջ մեծ կարգաւորութիւններ մտուց։ Մեռաւ Մոհամմէտ-Շահ Միրզա 1848ին, և իրեն յաջորդեց իր անդրանիկ որդին Նասր Էտաին կամ Նէսրէտաին-Շահ որ դեռ կը թագաւորէ։

Անգղիացիք ի ՔապուԼ. Պատերազմ
Ափիոնի

1. Աֆդանիստան. — Տոսդ-Մեհմեմետ : — 2. Պարսիկք կը պաշարեն զՀերար : — 3. Անգղիացիք դեպ 'ի Քապուլ. — Ահառոր նահանգ : — 4. Վրէժխնդրոտրիան : — 5. Ռոսաց արշաւանքը խիվայի վրայ : — 6. Ռոսաց պատերազմը Չերքզներուն հետ : — 7. Չիւնաստան և Անգղիա : — 8. Ափիոնի Պատերազմը : — 9. Գաղղիոյ դաշինքը Չիւնաստանի հետ : — 10. Ճափոն :

1. ԱՅՂԱՆԻՍՏԱՆ. — ՏՈՍԴ-ՄԵՀԵՄԵՏ : — Աֆղանիստան երեք մեծ նահանգ կը բաժնուէր, որոնք առանձին երեք Սուլթանութիւն կը կազմէին, թագաւորութիւն Հերաթի՝ Հիւսիսային Արեւմտեան, թագաւորութիւն Քանտահարի՝ 'ի Հարաւ, և թագաւորութիւն Քապուլի՝ Հիւսիսային Արեւելեան, յետինս զօրաւոր էր քան զմիւսն երբ որոնք իրմէ կախումն ունէին : Նատր-Շահ Պարսից մեծ աշխարհակալը տիրած էր այս երկրին (1736-1747), սակայն իր մահուընէ վերջը երկրորդ անիշխանութեան մէջ ինկած էր : Պարսից ամենէն մօտ նահանգն էր Հերաթը, որ նախնի Խորասանին մաս մ'էր, և Նատր-Շահ իր զօրութեան կեդրոն ըրած էր զայն. « Խորասանը, կ'ըսէր, Պարսկաստանի սակրն է, և ով որ Հերաթի կ'իշխէ, երախակալը իր ձեռքն ունի » : Եւ իրաւցնէ Հերաթ Ասիոյ հին և ամենէն նշանաւոր քաղաքներէն մէկն էր, ինքն էր բանալի և անցք Հնդկաստանի. ա. մեն կարաւան հարկ էր որ անտի անցնի կամ 'ի հիւ-

սխաւ կամ 'ի հարաւ երթալու համար. և բոլոր աշխարհակալք ձինկիզխանէն սկսեալ տիրած են Հերաթի: Աֆղանաց թագաւորութեան առաջին հիմնադիրը եղաւ Ահմետ-Շահ, որ մեռաւ 1773ին: Մեռած ժամանակը կայսրութիւն մը կը թողուր որուն սահմանքն էին Արաբական ծովը, Քաշմիր և Սիրհինտ: Յաջորդեց իրեն Թիմուր-Շահ որդին, որուն որդւոյն մահուէն վերջը զօրացաւ Պարսկացի ցեղը և գահնկէց ըրաւ Ահմետ-Շահի յաջորդքը: Երբ Պըռնս նաւապետը 1832ին Աֆղանիստան հասաւ Անգղիոյ հետ վաճառականական դաշինք դնելու, Ահմետ-Շահի յաջորդաց ձեռքն էր միայն Հերաթի իշխանութիւնը: Աֆղանիստանի մնացեալ մասերուն կ'իշխէր Տոսդ-Մէհմէտ իր եղբարցը հետ որոնք Քապուլէն վաներ էին զՇահ-Սուլայ: Տոսդ-Մէհմէտ մեծ գործունէութիւն և մեծ ճարտարութիւն ունէր, զինուոր էր միանգամայն և կտրիճ քաղաքագէտ, սիրող իր հայրենեաց, իմաստուն և արդար իշխան մը (1): Եւ որ իր իշխանութեան սկիզբները մինչև Պարսից պատերազմը, ջերմ բարեկամ երևցեր էր Անգղիացւոց: Եւ Անգղիացիք նախ թշնամացուցին զինքը իրենց անվստահութեամբ:

2. ՊԱՐՍԻՔ ԿԸ ՊԱՇԱՐԵՆ ԶՀԵՐԹ: — Արդեօք ինչ էին այն հարկեցուցիչք պատճառքը, որոնք համոզեցին զՊարսկաստան պատերազմ հրատարակելու Հերաթի գէմ, ցարդ գծուարին է գիտնալ և անոր համար անգղիացի պատմագիրք և օրագիրք առ հասարակ այս պատերազմը դրդուող զինուսաստան համարեցան, որ Պարսից ձեռքով ուզեց տիրել Աֆղանիստանի, Հնդկային Ընկերութեան դիմաց պատուար մը կանգնելու համար: Առաջին զբոհուած բանակը մաղձախտէն ջարդուեցաւ և Շահը սպիւպուեցաւ երկրորդ տարին նոր բանակով մը գալու պաշարելու զՀերաթ: Պաշարողաց մէջ կային շատ մը ռուս զինուորականք: Հնդկաստանի ընդհանուր վարիչն ալ լորտ Օքլանտ, անգղիացի սպաներ զրկած էր

(1) Մըք-Քարթէյ, Պտմ. Անգլ ԳԼ. ԺԱ:

պաշարելոց օգնութեան և առաջնորդութեան, և յորս մեծ անուն ստացաւ Էլտրըտ Փողգլինկըր: Բայց քան զցամաքային օգնութիւնը աւելի մեծ ազդեցութիւն ըրաւ Պարսկային ծոցին վրայ անգղիացի նաւատորմի մը երևնալը: Շահը յետ 10 ամիս պաշարման, հարկ եղաւ որ վախով թողու ետ դառնայ:

3. ԱՆԳՂԻԱՅԻՔ ԴԵՊ Ի ՔԱՊՈՒԼ. — ԱՀԱՌՈՐ ՆԱՀԱՆՔ. — Հէրաթի պաշարմամբ աւելի համոզուեցան Անգղիացիք որ ինչ կարևորութիւն ունէր Ընկերութեան համար Աֆղանիստան, և ըրտ Օքլանտ հաստատեց իր մտաց մէջ այս նպատակիս համար, տկարացնելու Մէհմէտի զօրութիւնը, Շահ-Սուլթանի պաշտպան ելլալով, և զինքը նորէն իր աթոռին վրայ դարձնելով. միանգամայն Շէյխերուն դաշնակցութեան մէջ մտնալով, և հաւոր պարսկա մը բարձրացնել Ռուսստանի դիմաց: Այս բանիս համար 1838ի Ռէնճիթ Սինկի հետ դաշինք մը դրած էր, որով Շահ-Սուլթան Լահորի ինքնակալին պիտի թողուր զՔաշմիր, Փէշավէր և Ալգոլ. փոխադարձաբար Ռէնճիթ Սինկ ալ կը խոստանար բանակ մը զրկել յԱֆղանիստան զանիկայ հնազանդեցնելու Շահ-Սուլթանի. անգղիացի գունդեր ալ պիտի օգնէին Ռէնճիթ Սինկի և արշաւանքին պիտի մասնակցէին: Քսանովէց հազար հոգով բանակ մը անցաւ Ինդոսը, իրեն զօրավար ունենալով զՍիր Ճոն Քէն և առաջնորդ Պըրնս՝ կտրիճ ճանապարհորդը:

Բանակը նախ տիրեց Սինտի որուն Էմիրը թշնամութիւն ցուցուցեր էր. Ապրիլի մէջ ալ տիրեց Քանտահարի: Անգղիացիք շարունակելով ընթացքնին տիրեցին նաև Կիւզնէի և Ճէլալապատի զոր կը պաշտպանէր Տոսդ-Մէհմէտի որդւոց մին Աբպար խան, որուն առունը ցայսօր սոսկումն կը շնչէ յԱնգղիա, և յետոյ Քապուլի վրայ ուղղուեցան: Տոսդ-Մէհմէտ իր բանակէն լքեալ թողուց մայրաքաղաքը և Հնդկա-Քուշ լեռանց մէջ ապաւինեցաւ: Անգղիացի բանակը Օգոստոս 7ին Քապուլ մտաւ Շահ-Սուլթանի հետ և հոն հաստատուեցաւ աւելի իբրև Անգղիացւոյ հպատակ մը քան

Թագաւոր: Անգղիացիք 'ի դարձին տիրեցին նաև Քէլա-
թի որ Պէլուճիստանի մեծ քաղաքներէն մէկն է (1):

Սակայն Տոսդ-Մէհմէտ, զոր Պուխարայի խանը
գերի բռներ էր, կրցաւ փախչիլ և յԱֆղանիստան եկաւ.
ոտք հանեց իր կուսակիցները և ստիպեց զԱնգղիացիս
նոր զօրք ղրկելու: Երկու անգամ՝ յետ քաջութեամբ
կռուելու, տեսնալով որ անկարելի էր Անգղիոյ զօրու-
թեան դէմ գիմանալ, Տոսդ-Մէհմէտ վերջապէս անձ-
նատուր եղաւ Մէքնէկդընի, որ զինքը պատուով ընդու-
նելով, Հնդկաստան ղրկեց:

Բայց Աֆղանիստանի մէջ անպակաս էին թշնամու-
թիւնքնախ ընդդէմ Շահ-Սուլթանի որ օտարին միջամտու-
թեան պատճառ եղեր էր, և երկրորդ ընդդէմ օտարին.
ապստամբութիւնը ծագեցաւ 'ի Քապուլ-Նոյեմբէր շին.
և խռովութեան մէջ հրացանի հարուածով մը սպան-
նուեցաւ Աղեքսանդր Պըրնա: Անգղիացի գունդերը
հաղիւ կրցան քաղքէն դուրս բանակետղը ապաւինիլ,
ուր հինգ հազար հոգի երկու ամիս իխստ պաշա-
րումն քաշեցին ընդդէմ 50 հազարի, որոնց հրամա-
նատարն էր Աբսար խան: Այս պաշարման վիճակին
մէջ Էլէթինսդըն անգղիացի հրամանատարը տեղի տալով
Մէքնէկդընի յորդորանաց Աֆղաններուն հետ յանձն
առաւ դաշնախօսութիւն մը ընելու: Աբսար խան նուի-
րակները ընդունեցաւ այնպիսի անարդանօք ինչպէս
աշխարհակալ մը կ'ընդունի իր յետին ծառաները: Պայ-
ման առաջարկուեցաւ, որ անգղիացի գունդերը թողուն
մէկէն զԱֆղանիստան, Տոսդ-Մէհմէտ և իր ընտանիքը
դառնան յԱֆղանս, Շահ-Սուլթա ելլայ 'ի բաց Հնդկաս-
տանէն, և անգղիացի սպայիցմէ ոմանք Քապուլ պա-
տանդ մնան: Մէքնէկդըն ուշացուց պայմանաց ընդունե-
լութիւնը կամ մերժումը, մինչդեռ հարկ էր աճապարել,
վասն զի ձմեռը կը յառաջէր. վերջապէս Աբսար խան

1840

1841

(1) Մըք-Քարթէյ անգղիացի անուանի պատմագիրը, մեծ-
պէս կը սուգտանէ Անգղիոյ բռնած ճամբան յԱֆղանիստան.
որ առանց հրաւիրուելու, օտար երկրի խնդրոց մէջ միջամտութիւն
կ'ընէր:

նորէն առաջարկեց որ Անգղիացիք իրեն հետ դաշինք դնեն օգնելու իրեն ընդդէմ օտար իշխանաց. միանգամայն Շահ-Սուլա՝ անուամբ միայն թագաւորէր և իրեն վէզիր ըլլայ Աբպար խան: Մէքնէկդըն սիրով ընդունեցաւ այս առաջարկութիւնը, «մինչդեռ անգղիացի մը չէր կրնար ընդունել այսպիսի նախատական պայմաններ որ և իցէ պարագայի մէջ» կ'ըսեն անգղիացի պատմագիրք: Երկրորդ օրը դնաց տեսնուելու Աբպար խանի հետ հետը երեք սպայ առած: Խօսակցութեան միջոց յանկարծ նշան մը տրուելով, վրանին յարձկեցան և բռնեցին:

Աբպար խան ինքնին բռնեց զՄէքնէկդըն և ատրճառակով մը, զոր նա ընծայած էր, հարուածելով սպաննեց. միւս իր կատաղի մեծամեծքը, յարձկեցան և դանակով կտոր կտոր ըրին մարմինը: Երեք սպայիցմէ մէկն ալ սպաննուեցաւ, միւս երկուքը դերի տարուեցան:

Այս ահաւոր դիպուածիս յաջորդեցին ուրիշ բազմաթիւ նախատական դէպքեր զորս զանց կ'առնունք յիշատակել մինչև Էլֆինսդըն զօրավարը բոլորովին յուսահատած ստիպուեցաւ դաշինք մը ստորագրել Աբպար խանի հետ, որով Անգղիացիք պիտի թողուն երկիրը և Տոսդ-Մէհմէտ ազատ պիտի թողուէր: Աֆղանք ալ նահանջեց ապրուստը պիտի ճարէին: Այս պայմաններով Էլֆինսդըն թողուց զՔապուլ 1842 Յունուար 6ին, առանց ուրիշ երաշխաւորութեան մը, անապատ և ձիւնալից ճամբով մը, ետէն միշտ հալածող ունենալով անդուծ թշնամի մը: Եթէ ուզենայինք պատմել այս ահաւոր նահանջին դէպքերը՝ մեր պատմութեան համառօտութենէն դուրս կ'ելլայինք. նահանջ մը կամ լաւ ևս ըսել փախուստ մը որուն նմանը չկայ բնաւ ազգի մը պատմութեան մէջ: Աֆղանք պատանդներ կ'ուղէին և պաշար չէին տար, ամեն օր քանի մը հոգի կը մեռնէին. թող ճամբան ունեցած գուպարածնին կիլսիզներէն: Աբպար խան պահանջեց և առաւ իբրեւ պատանդ ազնուական կանայքը, և տըղայքը որոնց մէջ էին նաև տիկինն Մէքնէկդըն և տիկինն Սէլ, որ յետոյ այս աղետալի անցից օրագրութիւնը

գրած է: 16,500 անձինքէ որոնք թողուցեր էին զՔապուլ, 300 միայն հասաւ 'ի Եռետողուլուք. Էլֆինսդըն տեսու(թիւն մը խնդրեր էր Աքպար խանի հետ որ զինքը գերի բռնեց: Եւ սակայն շատ արկածից մէջ Աքպար խան իր մեծամեծներէն շատ աւելի մարդասէր գտնուեցաւ, և գոնեայ իր հովանաւորութեան ներքեւ եղած գերիները ապրեցան: Բանակին թշուառ մնացորդքը հարկ եղաւ որ յետին անգամ կռուին Եռետողուլուքի կիրճերուն մէջ. յետոյ բաժնուեցան այլ և այլ ճամբաներով ձէլալապատ հասնելու համար և աւան կողմ խողխողուեցան. մէկ անձ մը միայն հասաւ վերջապէս 'ի ձէլալապատ և էր վիրաբուժն Պրայտըն: Այս ահաւոր դասը կ'ունենային Անգղիացիք իրենց միջամտութեան համար Ասիոյ խնդրոց մէջ:

4. Վրէժխնդրութիւն: — Սակայն ահաւոր եղաւ իրենց վրէժխնդրութիւնն ալ, յԱնգղիա խորհրդարանը միաձայն հաւանութեամբ սահմաներ էր փութով 48,000 զինուոր հասցնելու 'ի Հնդկաստան, և լորտ Էլէնպրուկ՝ լորտ Սքլանտի կտրիճ և հաստատամիտ յաջորդը, տեսաւ որ հարկ էր մեծ արու(թեամբ կռուիլ: Երկու զօրավարք Փոլլոք և Նոդ՝ զանազան կողմէ մասն յԱֆղանիստան, մին անցնելով Քիպրի կիրճերը որոնք անառիկ կը կարծուէին, միւսը օգնութեան հասաւ Սէլ զօրավարին որ ձէլալապատի մէջ պաշարուած էր յԱքպար խանէ և մեծ արու(թեամբ կը դիմանար: Աքպար խան յաղթուեցաւ և բանակը ցրուեցաւ, այն ատեն երկու զօրավարք չուեցին Քապուլի վրայ, ուր մտաւ Փոլլոք զօրավարը Սեպտեմբեր 15ին և 'ի վրէժ մահու Մէքնէկդընի Քապուլի վաճառանոցը այրեց. իսդոլիցի մէջ ահաւոր ջարդ մը ըրին առանց խնայելու կանանց, ծերոց և տղայոց (1). յետոյ լորտ Էլէնպրուկ հրատարակեց որ Անգղիոյ պետութիւնը ազատ կը թողուր զԱֆղանիստան իր

(1) Իսկ Աքպար խանի գերիները, յետ երկար տառապելու, յետ ամրոցէ ամրոց փոխադրուելու, վերջապէս կաշառելով իրենց վերակացուն, փախան Փոլլոք զօրավարին բանակը: Այս տառապանաց մէջ վախճաններ էր արդէն Էլֆինսդըն:

կառավարութեան մէջ և կը քաշուէր 'ի Հնդկաստան իր ռազմանաց մէջ: Շահ-Սուլայի տեղ զոր ապստամբ սպաննէր էին, դրուեցաւ նորէն գահուն վրայ Տոսդ-Մէհմէտ որուն ազատութիւն տրուեցաւ. պատերազմի ծախք Աֆղանիստանի վրայ 15 միլիոն տուգանք գնելով:

5. ՌՈՒՍԱՅ ԱՐԵԱԽԱՆՔԸ ԽԻՎԱՅԻ ՎՐԱՅ: — Որչափ որ ալ անյաջող կը լիննար այս միջամտութիւնը, սակայն Ռուսաստան նախանձոտ աչքով դիտեր էր Անդլիացւոց արշաւանքը և վախնալով որ անկէ վերջը գէպ 'ի Թուրքաստան չանցնին, ինքը ուզեց կանխել. մինչև այն ատեն իր ամեն արշաւանքը գէպ 'ի Հնդիկս, ձախող գացեր էին, անոր համար մտածեց ուրիշ նոր ճամբով մը յառաջելով անցնիլ 'ի Թուրքաստան, 'ի Պուխարա և մինչև 'ի Խիվա, որ Ասիոյ ամենէն հարուստ քաղաքներէն մէկը համարուած էր և կեդրոն կարաւաններու (1): Արդէն առաջուրնէ Անհա կայսրուհւոյն ժամանակէն հնազանդած էին Խազախները, և Ուրալի վրայ շինուեր էր Օրէնպուրկ քաղաքը, որ կարաւաններուն և վաճառականութեան կեդրոն մը դարձեր էր: Ռուսք շարունակէր էին գարձեալ աշխարհակալութիւննին գէպ յԱրալ ծովուն կողմերը և շատ գեղերու աիրեր էին: Արդ այս աշխարհակալութիւններէն խրախուսեալ, որոնք բնաւ նախանձու պատճառ մը չէին եղած յԵւրոպա, սահմանցին դիմել 'ի Խիվա, պատերազմի պատճառ բերելով քանի մը ռուս հպատակաց կողոպտուիլը կարաւանաց հետ, և Փէրովսքի զօրավարին յանձնուեցաւ այս արշաւանքը: Օրէնպուրկէն 290 մլոն պէտք էր Խիվա երթալ.

(1) « Ռուսաստան ժիշ դարէն 'ի վեր ստուգապէս միտքը դրած էր շտեմարան մը ըլլալ երկուց աշխարհաց վաճառականութեան, և այս մտածութիւնը իրեն քաղաքական գնացից հաստատուն կանոն մը եղաւ: Ասոր համար կարեոր էր ձեռք բերել Սիր-Տարիա և Արմու-Տարիա, այս յետինս իրեն առջի ընթացքին մէջ դարձնել և կապել զայն Վոլկայի հետ, և այսպէս 900 միլոնով հաղորդակցութեան ջրանցք մը բանալ, որուն մէկ ծայրը ըլլայ 'ի Բեդրպուրկ, միւսը Հնդկա-Վուշ. այս մեծ մտածութեան գործադրութիւնը անկարելի չէր երևնար »: Revue des deux mondes 1873 փետր. 13:

լու համար: Փէրովսքի 7,500 հոգւով ճամբայ ելաւ և 12 կտոր հրանօթով, հեծելովք և բռնակիր ուղտերով: Կէս ճամբան չհասած, մեծամեծ փոթորիկներու հանդիպեցաւ և տնքաւ ձիւներու բռնուեցաւ: Չմեռը երթալով կը ոռոտեանար և ջերմաչափը զրոյէն 40 աստիճան վար իջեր էր. քիչ օրէն ուղտերն ալ ցրտէն սկսան մեռնիլ: Փէրովսքի բոլորովին յուսարեկ նահանջի հրաման տուաւ դէպ յէմպա, և եթէ Խրխըզ Խաղախներուն օգնութիւնը չըլլար, հարկ պիտի ըլլար ամբողջ պաշարը ճամբան թողուլ, և կէս մը ցրտէն կէս մը անօթութենէն սպառիլ: Փէրովսքիի համար Խիվայի արշաւանքը նոյնը եղաւ, ինչ որ Նաբոլէոնի համար Մոսքուայինը, կ'ըսէ Գաղղիացի պատմագիր մը: Այսու հանգերձ առջինին պէս ապարդիւն չմնաց: Խանը այս արշաւանքէն զարհուրած, մահ սպառնացաւ ամեն խիվացոյ որ անկէ վերջը ռուս հպատակի մը ազատութեան դպչի և 415 գերիները արձըկէց: Այն ատեն Ռուսաստան պիտի կարենար Խիվայի վրայ տիրել երբ ճամբաներ կարենար բանալ, և այլ և այլ կէտերու վրայ կայարաններ հաստատել:

6. ՌՈՒԾԱՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԶԵՐՔԵՋՆԵՐՈՒՄ ՀԵՑ: — Միանգամայն Ռուսաստան ուղեւով Տփղիսէն մինչև Սև ծովը ճամբայ բանալ, կը կռուէր Կովկասու և Տաղըստանի լեռնականաց հետ, որոնք իրենց անկախութեան սիրով վառուած ընդ երկար մրցեցան Ռուսիոյ Պետութեան հետ: Այս ցեղերուն մէջ գլխաւորն էր Չէրքէզներունը, կարիճ յաղթահասակ ժողովուրդ մը որ միշտ վարժած ազատութեան և աւազակաբարոյ կենաց, չէր կրնար Ռուսաստանի լծոյն ներքև խոնարհիլ:

Այս դարուս մէջ ասոնց գլխաւորներէն մէկն եղաւ Մուլա Մոհամմէս, որ յետ բազում կռիւներու Ռուսաց ձեռքը ընկեր էր: Իր յաջորդը Ղազի Մուլահ, Ռուսաց շատ փնասնիր հասցնելէն վերջը՝ Ճէմրի ամրոցը ապաւիներ էր զոր անառիկ կը համարէր. Վիլիամինոֆ և Ռոզէն ռուս զօրավարները զինքը եկան պաշարեցին և պատուարաց տիրեցին: Ղազի Մուլահ ծածուկ ճամբով մը բերդէն դուրս ելաւ, սակայն Ռուսք զինքը պաշա-

րեցին և ստիպեցին որ անձնատուր ըլլայ. Ղազի Մուլա՛հ՝ յանձն չառաւ և ընկերացը հետ մեռաւ հոն քաջու-
թեամբ: Մէկ հոգի միայն ապրեր էր այս պատերազմէն
և էր Շամիլ՝ որ յաջորդեց յետոյ Հասան Բէկի, յաջորդ
Ղազի Մուլահի: Շամիլ Բէկ որ 25 տարի Ռուսաց պար-
տասեցնողը եղաւ և որուն քաջութիւնքը հնչեցին բոլոր
յԵւրոպա, իբրև հին գիւցազանց գործեր, Կովկասու և
Տաղստանի լեռնականքը միացուց ընդդէմ հասարակաց
Թշնամւոյն, և ամենուն աչքին մարգարէի կերպարանք մը
առաւ: Շատ մը կռիւններ ըրաւ Ռուսաց դէմ և զանա-
զան բերդեր կանգնեց, մինչև որ Վարանձով իշխանը,
անգադար հալածելով լեռնականքը, ցրուեց և բաժնեց
1842 Շամիլի բանակը, որուն քով մնացին միայն Ձերբէզներէն
մաս մը և Լէզկիները: Եթէ Շամիլ Սէվաստոփոլի կռուոյն
միջոց նորէն ոտք ելլար և միացնէր լեռնականքը, կրնար
անկախութիւնը ձեռք բերել, ուսկից բոլորովին զըր-
կուեցաւ երբ Աղեքսանդր կայսրը Եւրոպիոյ Տէրու-
թեանց հետ խաղաղութեան դաշինք դրած, բանակ մը
ղրկեց Ձերբէզներուն վրայ, որուն հրամանատարն էր
Բարիագինսքի իշխանը: Շամիլ յետ ընդ երկար մրցե-
լու՝ վերջապէս հետը 45 հոգի մնացած ըլլալով, անձ-
նատուր եղաւ Լազարէվ հայկազն գնդապետին, որ
իր այս արդեանց համար փութով զօրավարի աստիճան
ընդունեցաւ (1): Ռուսք զմայլած Շամիլի վրայ, այնպէս

(1) « Դա Սիւնեաց քաջերի հարազատ որդին Ժէներալ Յովհան-
նէս Լազարէվն էր, որ ուր երթար առանձին պարծանքով կը
յայտնէր իր զարաբազդի լինելը, որ հին Սիւնեաց գաւառի գըլ-
խաւոր մասն է, կրելով Արցախ անուն ... : Ս. Պետերսբուրգի
կայսերական պալատի պատկերազարդ դահլճի մէջ, մինչև այսօր
կայ Պ. Ֆիլիպպովի նկարած պատկերը, որը ներկայացնում է Շա-
միլի անձնատուր լինելու րոպէն: Իշխան Բարիագինսքին նստած
է մի բարձր քարի վրայ շքապատուած բազմաթիւ ժէներալներով,
որոնք զարմանքով նայում են Շամիլի հետ եկող Լազարէվի վրայ՝
Լազարէվի պատկերը այդ տեղ շատ ճիշդ է հանուած:

Այս գնդապետը իսկոյն ստացաւ ժէներալի աստիճան. իսկ
մի քիչ ժամանակից յետ աւելի բարձր պատիւ, բայց մի ցաւալի
դէպքից յետ, որ պատահեց այդ փառաւոր պատմական անցքից
մի քանի տարի յետոյ, և որ առաջ էր եկած իր անվեհեր բնա-

ընդունեցան զինքը ինչպէս արժանաւոր էր: Կայսրը իրեն թռչակ մը կապեց և Շամիլ Քալուկա քաշուեցաւ. ուսկից յորդորեց իր ազգակիցքը հանդարտելու և հակամիտելու Աստուծոյ սահմանած ճակատագրին. որով առ ժամս՝ ինքնիշխանութեան յուզմունքները դարեցան:

7. ԶԽԱՍՏԱՆ ԵՒ ԱՆԳՂԻԱ. — Ռուսիոյ և Անգղիոյ Ասիոյ մէջ ունեցած մրցմունքը միայն Աֆղանիստանի և Հնդկաստանի համար չէին, այլ գլխաւոր կէտերէն մէկն ալ էր նաև Զինաստանի և Ճափոնի վաճառականութիւնը: Զինաստան որ գրեալթէ ամբողջ Արևելեան Ասիա կը կազմէ, հեռի կ'ապրէր բոլորովին Եւրոպական հաղորդակցութենէ, իրեն սեպհական կարգօք և սովորութեամբ: Մինչ բոլոր Եւրոպա սահմանադրական վարչութիւն կը գոչէր, 'ի Զինաստան՝ ուր նահապետական կեանք մը դեռ յոտին կայր, կայսրը՝ երկիւղաբեր, միակ ուղղիչ էր երկրի: Ինքն էր ամենայն ինչ և որուն կամաց ակնարկման չհպատակիլը ոչ միայն անհնազանդութիւն էր՝ այլ և ամսարշտութիւն. և երբ թագաւորը խօսէր իր արքունեաց՝ հարկ էր որ ամենը գետին խոնարհէին, և երկու հազար տապարաւոր պաշտօնեայք միշտ իրեն կարապետէին: Եթէ թագաւորէն վերջը կը տրուէր նաև պատիւ մասնաւոր անձանց՝ գիտնականաց էր. և թագաւորն իր ամենակարող իշխանութեամբն հանդերձ անոնց միայն պիտի յանձնէր պաշտամունքը, զորս գիտնականք կ'առաջարկէին և որոնց ներեալ էր ըսել ճշմարտութիւն և խրատել զթագաւորս: Ժողովուրդը վեց կարգ բաժնուած է, մանտարինները, զինուորք, բանասէրք, երկրագործք, արհեստաւորք և վաճառականք: Ճոխ և խիստ օրէնսդրութիւն մը ունին որ շատ դարերէ 'ի վեր կը տևէ և որք ծանօթ են 'ի բազմաց: Տարագրեալէ ամեն նորութիւն, որով և կը խորշին յԵւրոպացւոց և

«որութենից, նա դատապարտվեց մշտնջենական աքսորի Լոսկասու Ռագու քաղաքը: Ինն տարի այդ տեղ անցնելուց յետ, կրկին հանդես եկաւ վերջին պատերազմին...» Գրիգոր Լիկոզոսեան 'ի Մոսկու լրագրի. 1881 Փետր. 12:

զիրենք անկարօտ կը համարին անոնց քաղաքականութեան և արուեստից. անոր համար որ և իցէ դեսպանութիւն սկսեալ նախ Մեծն Պետրոսի ժամանակէն, անյաշող ընդունելութիւն մը ունեցեր էին՝ և Ռուսք հազիւ կրցեր էին ընդունիլ որ սահմանագլխին մօտ Քիաքդա քաղաքը շտեմարան մը ըլլայ վաճառականութեան, երկուց Պետութեանց մէջ: Ռուսք կը գնէին գլխաւորապէս խաշնդեղ և չայ որ 200 տարի առաջ գրեթէ անծանօթ, այսօր բոլոր աշխարհ սփռուած բերք մ'է: 1806ին Ռուսաստան 500 հոգւով կազմեալ նուիրակութիւն մը ուղեց ղրկել 'ի Բէքին, որ երբ պատուարաց դիմաց հասաւ, պատուէր ընդունեցաւ նուազելու մինչև 70 հոգի, յետոյ չուղելով Թաքաւորին դիմաց ճակատնին ինն անգամ գետին զարնել, ըստ երկրին արարողութեան, առանց էրկիոյ ուրի տեսնալու ետ դարձան, նոյնը պատահեցաւ նաև լորտ Մըքարթնէյի զոր ղրկած էր Անգլիա: Եւրոպացւոց համար հազիւ բաց էր Քանթոն ծովային քաղաքը անցեալ դարուն վերջը, այն ալ տարւոյն մէջ որոշեալ ժամանակներ միայն. և Եւրոպացիք չէին կրնար քաղաք մտնալ. իսկ ցամաքէն արգիլեալ էր վաճառականութիւն ընել բաց 'ի Ռուսիոյ հետ: Ասկէ զատ Ռուսաստան կրցաւ ունենալ նաև Բէքինի մէջ արքիմանտրիա մը և նուիրակութիւն մը: Անգղիա որ նախանձոտ աչօք կը տեսնար այս շնորհքը, ինքն ալ նոյնը փորձեց նախ 1816ին լորտ Մըքարթնէի և յետոյ 1834ին Նէփըրի ձեռօք, սակայն իր ամեն առաջարկութիւնքը մերժուեցան:

1796-96

Չինաստան անցեալ դարուն վերջը ունեցեր էր իրեն իշխող զՔեան-Չունկ ժողովրդասէր և ողորմած Թաքաւորը, որ իր իշխանութիւնը տարածեր էր մինչև 'ի Պարսկաստան, առեր էր զՌիպէթ՝ Նէփալէացւոց ձեռքէն և իր ցեղին մէջ ամենէն կտրիճ Թաքաւորաց մին եղեր 1796-1832 էր. իր յաջորդին Քիա-Քինկի Թաքաւորութիւնը աղմուկալից և լի դաւաճանութեամբ ժամանակ մը եղեր էր, որով և խիստ կանոններ դրուեր էին ընդդէմ՝ որ և իցէ ընկերութեանց, և 10,270 հոգի բանտ դրուեր էին իբրև

1796-1832

գլխապարտք : Իր յաջորդը Դաօ-Քուլանք մեծ թնամի երևցեր էր քրիստոնէութեան և որուն ժամանակ ծագեցաւ Ափիոնի կռիւը :

8. ԱՓԻՈՆԻ ՊԱՅՆՐԱՋՄԸ : — Անգղիացիք Չինաց հետ յարաբերութեանց միջոց ներս մտուցին ափիոնը՝ զոր առատութեամբ Հնդկաստանէն կրնային հանել. և Հընդկաստանի դաշտերը փոխանակ ցորենի խաշխաշով դուցուեցան : Չինացիք շատ սիրով ընդունեցան այս փնասաբեր բուսոյն գործածութիւնը, որ ոչ միայն մտաւորական կարողութեանց վրայ կ'ազդէր, այլ նաև առողջութիւննին աւելլով, կիանքերնին կը կարճեցնէր : Որչափ որ Չինաց բերումը առ այն կը շատնար, այնքան Հնդկաստանի եկամուտը կ'աճէր : 1815ին մինչև 1817, 3,200 արկղ մտուցեր էին 'ի Չինաստան : 1837ին այս արկղներուն թիւը 37,000 հասեր էր, որոնց արժէքն էր 80 միլիոն ֆր : Չինաց վարչութիւնը տեսնալով որ վաճառականութեան մէջ շատ էր երկրին մուտքը քան արտահանութիւնը, արդէն 'ի վաղուց արգելած էր ափիոնի վաճառումը, հիմա խստիւ նոյնը պատուիրեց. այն ատեն ափիոնը միայն վաճառանենդութեամբ (1) սկսաւ ներս մտնալ : Բայց այս վաճառանենդութիւնը ամենայն ազատութեամբ կը գործուէր և մանտարիններէն շատերը իրենց առանձնական շահուն համար համախոհ էին : Դրամը երթալով կը պակսէր 'ի Չինաստան, 1838ին Անգղիացիք մտուցին 'ի Չինաստան 4,375,000 լիպրէ ափիոն, որուն գինն պատրաստ վճարքով կ'ըլլար գրեթէ 105,000,000 ֆր (2) : Դաօ-Քուլանկ կայսրը բարկացած ընդդէմ Բաբսաթայ, որոնք օգէնք յարգել չէին գիտեր, մտածեց վերջ մը տալ խնդրոյն, և իբրև կայսերական գործակաւոր, լիակատար իշխանութեամբք

1857

(1) Contrabbando.

(2) Անգղիացի պատմագիրք կ'ուզեն հաստատել որ Չինաց վարչութեան ոչ այնքան հոգն էր ափիոնի վաճառականութիւնը և կամ ժողովրդեան բարոյական վնասը, որչափ կը խիթար որ այն միջոցով Եւրոպիոյ քաղաքականական գաղափարք շտարածուին. և լրտ ֆալսեթոն կը հարցնէր որ եթէ Չինաց վարչութիւնը անկեղծ էր, ինչո՞ւ շարքելուր խաշխաշի մշակութիւնը 'ի Չինաստան :

զԼին մանտարինը Քանթոն նաւահանգիստը ղրկեց, ուր միայն ներեալ էր Եւրոպացւոց վաճառականութիւն ընել: Անգղիոյ Տէրութիւնը այս միջոցիս հրատարակած էր, որ բնաւ չէր ուզէր օգնել իր հպատակաց օրինադանցութեան այնպիսի երկրի մէջ, որուն հետ վաճառականութիւն ունէր, որով և ամենայն փնասուեղեալ այն վաճառականութեան մէջ, ինքը պատասխանատու չէր: Բայց շատ ուշ. « այս օրէնքը, կ'ըսէ անգղիացի գրիչ մը, ամիսներով և տարիներով առաջ պէտք էր հրատարակել »: 1836էն 'ի վեր Էլեւդ նաւապետը Քանթոնի մէջ անգղիական վերատեսուէն էր, և ահա յանկարծ Մարտի վերջի օրերը ուրիշ օտարաց հետ միաբան վաճառատեղեաց մէջ փակուեցաւ, զուրկ 'ի պաշարուց և 'ի ծառայից: Ժողովուրդը և զինուորը մահ կը սպառնային եթէ իրենց չյանձնուէր նաւերուն մէջ գտնուած ափիոնը: Էլեւդ 22, 283 արկղ ափիոն յանձնեց Տէրութեան, որուն իրաւամբ վարչութիւնը փոխարէն չըրտւ, արգիւտած ըլլալով:

Տակաւին վէճը հաշտութեամբ կրնար լմննալ, սակայն յԱնգղիա խնդիրը տարբեր կերպարանք մը առեր էր, իբրու եթէ Չինացիք կը նեղէին կամ կ'անիրաւէին ընդդէմ անգղիացի վաճառականաց և Քանթոնի դիմաց անգղիացի նաւատորմի մը ղրկուեցաւ: Անգղիացիք աշխուժով սկսան պատերազմը, և Յուլիսի մէջ տիրեցին Չիուզան կղզւոյն: Էլեւդ Փէի-Նօ գետին մէջէն սկսաւ յառաջել նաւերով որ մինչև Բէքին կը տանի: Կայսրը սարսափած, փափաքեցաւ դաշնախօսութեան մը, այն ատեն Անգղիացիք ետ դարձան և Քանթոնի վրայ 26 միլիոնի պարտք մը գրին: Պատերազմը լմնցած կը համարուէր երբ իմացուեցաւ որ Չինացիք հաշտուիլ կեղծեր էին զԱնգղիացիս մայրաքաղաքէն հեռացնելու և ժամանակ չահելու համար: Անգղիացիք մեծապոյն բաղիման մը պատրաստուեցան. Սիր Հէնրի Փոգգինկըր լիակատար իշխանութեամբ, Վիկտորիա Թագուհւոյն ընդհանուր դործակատար անուանուեցաւ. Փիրքըր Ժովակալը՝ նաւատորմին հրամանատարութիւնը

1859

1839

Յուլիս

1840

18 Յուլիս

ընդունեցաւ: Զինացիք տլ պատրաստուեցան քաջու-
թեամբ դէմ դնելու, կայսրը կը սպառնար մինչև 300,000
զինուոր զրկելու Մեծին Բրիտանիոյ վրայ: Անգղիացիք
եռանդեամբ սկսան կռիւը և տիրեցին նորէն Զիուզանի
և Էմուլի որ անառիկ կը համարուէր, և սահմանեցին
նաւատորմաւ Եանկ-չէ-Քիանկ գետին մէջ մանալ որ
Բէքինի ամենայն պաշար բերող ջրանցքն էր: Շանկ-
չայի առմամբ գետը բացուեցաւ իրենց, աւարի առին
Զինկ-Քեանկ-Ֆու քաղաքը և Նանքինի գիմաց երեցան:
Այս բանիս վրայ զարհուրեցաւ արքունիքը և կայսրը
փութաց դաշնախօսութիւնքը սկսելու որ ստորագրուե-
ցաւ Նանքինի գիմաց Քոնստանտնուպոլս մէջ: Այս դա-
շանց համեմատ Զինաստան երեք տարուան միջոց 120
միլիոն ֆր. պիտի վճարէր Անգղիոյ, և պիտի բանար աֆ-
շայի օգտաւնաց Քանթոն, Էմու, Ֆու-չու-Ֆու, Նինկփո
և Շանկ-չայ նաւահանգիստները: Անգլիոյ կը տրուէր
Քանթոնի ծոցին մէջ Հոնկ-Քոնկ կղզին և հիւպատոս պի-
տի ունենար կայսրութեան հինգ մեծ նաւահանգիստնե-
րուն մէջ. սակէ զատ կանոնագրութիւն մը հաստատուե-
ցաւ մաքսի վրայ և հաւասարութիւն երկուց Պետու-
թեանց պաշտօնական յարաբերութեանց մէջ: Իսկ Ա-
փիոնի վրայ բնաւ խօսք չեղաւ, և Անգղիացիք յաղթա-
կանք, յայտնապէս վաճառանենդութեամբ սկսան նորէն
մտցնել զայն: 1844ի առջի չորս ամիսներուն մէջ Ընկե-
րութիւնը զրկեր էր 8,190 արկղ, որուն գինն կ'ըլլար
26,252,000 ֆր. կայսրը նորէն ջանաց յորդորմամբ,
արգելքով և դաշամբ խափանել, բայց անկարելի եղաւ:
Փողգինկըր խորհուրդ կուտար օրինաւոր հրատարա-
կելու այն շահավաճառութիւնը և կանոնաւոր մաքսով
մը հարստութեան դուռ մը բանալ իր երկրին, սակայն
այս օգտակար բայց «մնասակար» շահուն տեղ կայսրն ալ
առաջարկեց Ընկերութեան որ եթէ ետ կենային ափիոն
մշակելէն, տարին 74 ու կէս միլիոն յանձն կ'առնուր
վճարելու: Յիրաւի անտեղի էր առաջարկութիւնը,
բայց ո՞ր կողմը կը գտնուէր ազնուականութիւնը և
բարոյականը:

8 ՅՈՒԼ.
1844

9. ԴԱՂՂԻՈՅ ԴԱՇԽՆՔԸ ԶԻՆԱՍՏԱՆԻ ՀԵՑ: — Գաղղիոյ վարչութիւնը որ 'ի սկզբան անտարբեր աչքով դիտեր էր Անգղիոյ և Չինաստանի կռիւը, յետ Նանքինի դաշանց ուղեց 'ի նպաստ օտար Տէրութեանց եղած յօդուածը իր շահուն ալ գործածել, և 1844ի մէջ Չինաստանի հետ վաճառականութեան դաշինք դրաւ: Յետոյ Կիզօ, նախագահ Պաշտօնարանին, գեսպանութիւն մը ղրկեց, որուն գլուխն էր Տը Լակըրնէ, որ Չինաց պաշտօնէից հետ նորոգեց 'ի Վամփուա նոյն դաշինքը, զոր դրած էին Անգղիացիք 'ի նպաստ ամենայն օտարակաշաց: Բաց ասկէ, երեք կայսերական հրովարտականք ալ խնդրեց և ընդունեցաւ 'ի նպաստ քարոզչաց, որոնք մինչև այն ատեն հալածուած էին: Այս հրովարտականք առաջինը՝ կը ներէր չինացւոյ մը ընդունիլ քրիստոնէական կրօնքը. երկրորդը՝ քրիստոնէական կրօնից նշան կը ճանչնար Ս. Խաչը և պատկերները. երրորդը՝ քրիստոնէից կը դարձնէր իրենցմէ յափշտակուած եկեղեցիները, բաց յանոնց՝ որոնք բակոտի կամ հասարակաց շինուց վերածուեր էին: Որչափ որ Պետութիւնը յետոյ իր այս խոստմունքները չպահեց, սակայն առ ժամս քարոզիչք կրցան մնալ առանց նեղութեան և տարածել ուղղափառութիւնը: Մեծագոյն ազտութիւն մը թէ 'ի Չին և թէ 'ի Ճափոն աւելի յեանագոյն ժամանակաց պահեալ էր:

10. ՃԱՓՈՆ: — Եւ արդարև Չինաստանէն աւելի խստութիւն 'ի գործ դրած էր և կը դնէր ընդդէմ օտարականաց և մանաւանդ ընդդէմ Եւրոպացւոց՝ Ճափոնի վարչութիւնը:

Երբ առաջին անգամ Եւրոպացիք ծանօթացան այս երկրին սովորութեանց և օրինաց, կը տիրէր հոն միայնակ իշխան մը իբրև բացարձակ ինքնակալ փոփ կամ Բիսիտիտոյ: Ժամանակ անցնելով այս իշխանութիւնը կալուածատիրական ձև մը առեր էր, և բազմութիւ հարստութիւնք ձևացեր էին զանազան քաղաքներու մէջ. յորս թէպէտ առաջնութիւնը և գլխաւորութիւնը միշտ Նոյի արքունեացն էր, սակայն վարչութեան մէջ ազ-

գեցուծիւն ունեցողք արքունի հազարապետք էին, զորս իրենց լեզուով Դայառն կը կոչէին:

Տակաւին անցեալ դարուն վերջերը և այս դարուս սկիզբը, Հոլանտացիք միայն կրնային մօտենալ Տէսիմա կղզեկին, և հոն սահմանեալ վաճառուց առուտուր ընել. և թէ յանկարծ օտար նաւ մը երևար նաւահանդստի մը մօտ, փուլթով նաւատորմդէ մը կը պաշարուէր: Ռուսք 1804ին, և Անգղիացիք 1808ին, 1811ին և 1849ին փորձ փորձեցին վաճառականութեան դաշինքով մտնալ 'ի Ճափոն, սակայն խնդիրքնին մերժուեցաւ, և Եւրոպացիք յետ միանգամ Չինաստանի դէմ ըրած փորձերնէն խրախուսուելու, քանի մը տարի վերջը նոյնը պահանջեցին 'ի Ճափոնէ և վերջապէս ստացան բռնութեամբ և զինուք, ինչպէս պիտի տեսնանք 1854ին դիպաց մէջ:

Գ Լ ՈՒ Խ ԻԱ

ՍՈԼԹԱՆ ՄԱՌՄՈԼՍ ԵՆ ՄԵՐԷՄԷՍ ԱԼԻ

1. Տաճկաստանի վիճակը: — 2. Սերպիա. — 2-րդ-Գեորգ: — 3. Միլոշ Օպրենովիչ: — 4. Մոլտավիա, Վալաքիա: — 5. Պատերազմ ընդ Եգիպտոս և ընդ Տաճկաստան: — 6. Ռուսաստանի միջամտութիւնը: — Հաշտութիւն: — 7. Դաշնադրութիւն 'ի Հինքևար Խսկէլեսի: — 8. Բարեկարգութիւնք Սուրբան Մահմուտի: — 9. Փոխարքային կրկին ապստամբիլը: — Նիզիւրի պատերազմը: — Մահ Սուրբան Մահմուտի: — 10. Սուրբան Ապտիւլ-Մեճիտ: — Էլիզանեի օրենսդրութիւնը: — 11. Եւրոպիոյ Պետութեանց միջամտութիւնը և դաշինք 'ի Լոնտրոս: — 12. Յուզմունք 'ի Գաղլիա և 'ի Գերմանիա: — 13. Պերոսի և Աքիայի գնդակակոծումը: — Գաղղիոյ Պաշտօնարանին բռնած ընթացքը: — Պայմանք հաշտութեան: — 14. Դաշնադրութիւն անդունդներու:

1. ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ: — Որչափ որ Սոլթան Մահմուտ՝ յաջող գանուեցաւ ներքին բարեկարգութեանց և մեծագործութեանց մէջ, նոյն բաղդը չունեցաւ յարտաքին պատերազմունս, յորս չունեցաւ ժամանակին յարմար զօրավարներ: Տեսանք Յունական ազատութեան խնդիրը, տեսանք Ռուսաստանի հետ կռիւները յԵւրոպա և յԱսիա. աւելցնենք ասոնց վրայ քիչ վերջը Եգիպտոսի փոխարքային հետ ունեցած պատերազմները, յորս մեծամեծ փնասներ կրեց: Այս ար-

տաքին դժբաղդուութեանց վրայ ներքին դժբաղդուութիւնք ալ պակաս չէին և մանաւանդ հրդեհները, որոնք մայրաքաղաքին մեծ պատիժը և աղէտքը եղած են 'ի հնուց ցայսօր: 1831ին ահաւոր կրակ մ'եղաւ նախ 'ի Զուգուր յետոյ 'ի Սամաթիա և 'ի Թաթաւլա որուն երրորդ մասը այրեցաւ: Այս կրակներուն հաւասար և աւելի փնաս հասուց մաղձախտը որ նոյն տարին շրջեցաւ Եւրոպիոյ ամեն կողմը: Եւ որովհետեւ առաջին անգամն էր որ կ'երևար այս ահաւոր հիւանդութիւնը, անոր համար թէ բռնուողներուն վրայ և թէ չբռնուողներուն վրայ հաւասարապէս յուսահատութիւնը կը տիրէր, և այնքան երազ էր հարուածը՝ որ և ոչ իսկ ժամանակ կը թողուր դարմանի: Աղտողի և աղքատ փողոցներու մէջ աւելի ճարակեցաւ ախտը և թէպէտ Պետութիւնը ջանաց օգնել անոնց, բայց անկարելի էր հասնիլ այնքան բազմութեան: Երեք ամիս տեւեց հիւանդութիւնը, Սեպտեմբերէն Դեկտեմբեր, և երեք ամսուան մէջ անհամար ընտանիքներ արտասուաց մէջ ձգեց. մանաւանդ որ մինչև այն ատին, տակաւին Պետութիւնը արգելարան հաստատած էր: Յետոյ Տաճկաստանէն անցաւ յԱրևմուտս Երկնից այս մեծ պատիժը, ամեն կողմ մեծամեծ զոհեր ընելով: Դեռ այս դժբաղդուութիւնքը չմոռցած, Սուլթան Մահմուտ բռնադատուեցաւ նորէն պատրաստուիլ պատեւրազմի, հարկատու գաւառաց ոմանց ինքնիշխանութեան յուզմունքը ընկձելու, յորս նոյնպէս թէ դրամական և թէ ժողովրդեան կորուստներ ըրաւ:

2. ՍԵՐՊԻԱ. — ՁԵՌՆԻ ԳԵՈՐԳ. — Յունական ապրտամբութիւնը և ինքնիշխանութիւնը իրեն գրգիռը ունեցաւ Դանուբի եզերքը ընակող ազգաց մէջ՝ 'ի Մոլտավիա, Վալաքիա և 'ի Սերպիա. որոնք արդէն այս դարուս սկիզբէն ոտք ելած էին: Նախ Սերպիացիք Սուլթան Սէլիմի ժամանակ Քրչաքիսներուն աւարառութիւններէն ազատելու համար Ռուսաստանի դիմեր էին: Կայսրը իրենց խոստացաւ ամենայն օգնութիւն ընելու Բարձրագոյն: Դրան միջոցով եթէ իրենք նուիրակութիւն մը ղրկեն 'ի Կ. Պօլիս: Այն ա.

1830

Փետր.

տեն նուիրակութիւն մը մեկնեցաւ 'ի Կ. Պօլիս որ խընդ-
րեց Սերպիացւոց յանձնուելու բովանդակ բերդերը և
երկու միլիոն զուրուշ, ենիչէրիներուն դէմ ըրած պատե-
րազմներուն համար: Այս պահանջմունքները իբրև նա-
խատինք մը համարուեցան, նուիրակները բանտ դրուե-
ցան և Նիշի Հաֆըզ փաշան հրաման ընդունեցաւ մտնա-
լու 'ի Սերպիա: Սերպիացիք մինչև այն ատեն փափա-
քած էին ենիչէրիներէն միայն ազատիլ, հիմա որոշեցին
անկախութեան համար կռուիլ: Հաֆըզ փաշա յաղ-
թուեցաւ, և ատեան մը դումարուելով 'ի Սէմանտրիա,
բոլոր Սերպիացիքը գոչեց յազատութիւն: Փութով Պոս-
նիոյ և Ալպանիոյ փաշաները մտան 'ի Սերպիա հրով և
սրով, բայց Ձէռնի-Գէորգ (1) 15,000 անձինք ժողովուե-
լով, երկու փաշայից վրայ ալ մեծ յաղթութիւն մը
ըրաւ 'ի Ձապաց: Շքոտրայի փաշան աճապարեց և Սեր-
պիացւոց առաջարկեց որ առանձին վարչութիւն մը ու-
նենան և վճարեն Բ. Դրան 600,000 ֆիորին և Պելկրա-
տի դղեկին մէջ օսմանեան պահակապաշք նստին: Այս
առաջարկութիւնքը ընդունելի եղան. բայց Սուլթանը
չուզեց զայն ստորագրել. այն ատեն Ձէռնի-Գէորգ տի-
րեց Պելկրատի և պաշարեց դղեակը: Պելկրատի Սիւլէյ-
ման փաշան անօգնական մնալով անձնատուր եղաւ, այն
պայմանաւ որ ազատ ելլայ դղեկէն, բայց հաղիւ քաղա-
քէն քանի մը մղոն հեռացեր էր, զինքը խողխողեցին:

1806

Ասիկայ նշան մը եղաւ ահաւոր և անգութ կոտո-
րածի մը ընդդէմ Տաճկաց առ հասարակ, նաև ծերոց,

(1) Երբ Սերպիացիք Բարձրագոյն Դրանէն ապստամբեցան Սուլ-
թան Սէլիմի ժամանակ, իրենց առաջնորդ ընտրեցին զԳէորգ Փե-
դրովիչ որ 1787 ին Աստորիացւոց բանակին մէջ զինուորներ էր ընդ-
դէմ Տաճկաց, և զոր Ձէռնի-Գէորգ կը կոչէին կամ Գարա Ճորճի:
Սերպիայէն Աստորիա փախած ժամանակ իր հօրը հետ, երբ Սափե-
ափունքը հասան և հոն մակուկի մը կը սպասէին որ զիբենք պիտի
անցներ, հայրն չուզելով թողուլ իւր ծննդեանը երկիրը, սկսաւ
աղաչել զորդին որ չփախչին, յետոյ աղաչանքէն սպառնալեաց անցաւ
որ զիբենք պիտի մատնէր. այն ատեն Գարաճորճի սպաննեց հրա-
ցանի հարուածով մը իր հայրը ըսելով « Լաւ է որ դու միայն մեռ-
նիս, քան մենք ամեննիս »: Այս դէպքը միայն կարող է ցուցու-
նել Սերպիոյ ազատարարին բնաւորութիւնը:

կանանց և տղայոց. և Սերպիա անիշխանութեան մէջ մնաց վոյվոտաններուն ձեռքը, որոնցմէ իւրաքանչիւրը առանձին տեղի մը սկսաւ իշխել, Ձէռնի-Գէորգ 'ի Շու-մատիա, Միլոշ Օպրէնովիչ 'ի Ռուսնիք, Վոնիցա 'ի Սէ-մանտրիա և այլն: Վերջապէս մտածեցին ազատիլ այս անիշխանութենէն և 12 անձանցմէ առեան մը հաստա-տեցին, որ սակայն զօրութիւն մը չունենալով, քիչ հնա-զանդողք ունէր: Ոմանք կը փափաքէին նորէն Տաճկաս-տանի հետ միանալ, ստանալով այն իրաւունքները, զորս կը վայելէին Դանուբեան դաւառք. ուրիշները կը փափագէին, Աւստրիոյ, Գաղղիոյ և կամ Ռուսիոյ հովանաւորութեան ներքեւ մտնալ. Ձէռնի-Գէորգ Նա-բոլէոնի ընծայեց Տաճկաստանի Սլաւաց հովանաւո-րութիւնը. կայսրը պատասխանեց այս ընծայութեան՝ զրկելով ոսկեզարդ թուր մը: Իսկ Ալեքսանդր խոր-հուրդ զէնք և դրամ տուաւ և մեծագոյն խոստմունք-ներ ըրաւ, եթէ Ռուսիոյ հովանաւորութեան ներքեւ մտնային: Այսու ամենայնիւ Սերպիացիք 1809ին Միլոշի և Տոպրինիձի առաջնորդութեամբ բաղխեցին զՏաճիկս Նիշի կողմանէ, մինչդեռ Ձէռնի-Գէորգ մտեր էր 'ի Պոսնիա և պաշարեր էր զՆովի-Պազար: Սակայն երեք իշխաններուն ալ ձեռնարկութիւնքը ձախողեցան. Ձէռ-նի-Գէորգ թողուց զՊոսնիա, և Պոսնիացիք պաշարե-ցին զԼոսնիցա: Սերպիա յետին կէտին հասած կը համա-րուէր, վոյվոտաններէն շատերը կը պնդէին զԱլեքսանդր Ձարը իրենց իշխան հռչակել, 1810ին Յունուարի մէջ ընդհանուր ազգային ժողովք մը գումարուեցաւ, որ սակայն տարաձայնութեանց պատճառաւ արդիւնք մը չունեցաւ, միայն նուիրակներ զրկուեցան Ռուսաց բա-նակը օգնութիւն խնդրելու համար: Մի և նոյն միջոցին Նիշի փաշան 30,000 զօրօք աւերեց դաշտերը և առաւ ամուրները: Ձէռնի-Գէորգ սակայն այս անգամ յաջո-ղեցաւ և մեծ յաղթութիւն մը կատարեց, և զՏաճիկս Տրինա գետէն անդին վանեց, որ Պոսնիոյ և Սերպիոյ սահման մ'եղաւ: Այս յաղթութեան վրայ ծերակոյտը իրեն բարձրագոյն իշխանութիւն տուաւ բոլոր միւս

վոյվոտաններուն վրայ, և Ձէռնի աքսորեց իրեն հակառակորդքն և սահմանադրութեան մը հիմը գրաւ: Նիշի փաշան առաջարկեց Ձէռնի-Գէորգի զինքը իբրև իշխան երկրին անուանել տալ 'ի Սուլթանէն, այն պայմանաւ որ թողու Ռուսիոյ պաշտպանութիւնը և մանայ Տաճկաստանի ներքև: Բայց Գէորգ չուզեց գործել առանց Ձարին հաւանութեան, և փաշային առաջարկութիւնքը ղրկեց առ Ձարը: Երկրորդ տարին Պուքրէշի դաշանց մէջ Ռուսաստան կը լքանէր 'ի սպառ զԱերպիա Օսմանեան պետութեան ձեռքը: Սերպիացիք զայրացած չուզեցին ճանչնալ այն դաշինքը և Գէորգ 'ի զէն կոչեց զԺողովուրդը. բայց անկէ վերջը ամեն ջանքերնին անօգուտ եղաւ. Տաճիկք տիրեցին երկրին մինչև 'ի Մոսկովա:

1915

Ձէռնի-Գէորգ փախաւ 'ի Մաճառստան և անտի 'ի Ռուսաստան. և Տաճիկք առնելով նաև զԱմանտրիա և զՊելկրատ տիրեցին ամբողջ Սերպիոյ. և վոյվոտաներէն շատերը որ Ասսորիա փախեր էին, հօն բռնուեցան իբրև կալանաւորք Պետութեան:

3. ՄԻԼՈՇ-ՕՊՐԵՆՈՎԻՑ: — Յետ ամբողջ Սերպիա նուաճուելուն, փիլան ջանաց երկիրը հանդարտեցնել. բայց այն պաշտօնեայք որոնք իրենց առաջին պաշտաման կը դառնային մեծ վրէժինդրութեան ոգւով շարժեցան, և 300 Սերպիացիք սպաննուեցան 'ի Պելկրատ: Ապրստամթութիւնը փութով ծագեցաւ, որուն գլուխ կեցաւ Միլոշ-Օպրենովիչ որ միւս վոյվոտաններուն պէս փախած չըլլալով, Ռուսոնիքի իշխան դրուած էր 'ի Տաճկաց: 1815ին Արմաւենեաց տանին օրը ժողովուրդը 'ի զէն կոչեց, յաղթեց Ալպանիացւոց գունդի մը 'ի Մայտան, և ոտք հանեց Պելկրատ և Վալիէվօ նահանգները: Յետ ամբողջ տարի մը պատերազմելու, յորս գրեթէ միշտ յաղթուեցան Տաճիկք, վերջապէս Ռուսելիոյ փաշայն Մարասքլի՝ Միլոշի հետ դաշանց իջաւ, որով թշնամութիւնք դադրեցան և նուիրակք ղրկուեցան 'ի Կ. Պօլիս: Նուիրակութիւնը շատ սիրով ընդունուեցաւ և Սերպիացւոց ընդհանուր ներումն շնորհուեցաւ, միանգամայն

Մարասքըի Պելկրատի փաշա կ'անուանուէր և Սերպիա-
ցիք իրաւունք ունէին տուրքերը ժողովուելու, իրենց
բարձրագոյն իշխան մը գնելու, ինչպէս զինուորական և
քաղաքական իշխանները, ազատութիւն երկրին կրօնից
և սովորութեանց : Այս պայմաններով Սերպիա ինքն
իշխան կրնար համարուիլ : Միւշ բարձրագոյն իշխան
անուանեցաւ, որ հեռացուց աքսորով կամ մահուամբ
իրեն հակառակ վոյվոտաները, հաստատեց մասամբ մը
Ձէռնի-Գէորգի սահմանադրութիւնը . իշխաններ ա-
նուանեց որոնց թուակ մը կապեց, և անկէ վերջը եր-
կիրը կառավարեց իբրև բացարձակ տէր : Աբքէրմանի
գալամբք աւելի հաստատուեցան այս իրաւունքները
մասնաւոր յօդուածով մը, որովք Սերպիոյ մէջ կը
հաստատուէր՝ ազատութիւն կրօնից, ընտրութիւնն իր
իշխանաց, ինքնօրէնութիւն դրամական տնտեսութեան
և վաճառականութեան . և արգելք մահմէտականաց
ընակիլ գաւառաց մէջ, որով բերդերը միայն կը մնային
Տաճկաց (1) : Սերպիացուց ինքնօրէն վարչութիւնը Յու-
նական խնդրոյն աւարտելովը և Ագրիանուպօլսոյ գաւ-
նադրութեամբ աւելի ամրացաւ, յորում Ռուսաստան
բոլորովին ինքնիշխան անուանել տուաւ զՍերպիա, պա-
հելով Բարձրագոյն Դրան հպատակութիւնը անուամբ
Միայն : 1830ին Սուլթանը՝ հրովարտակ մը կ'ուղղէր Մի-
լոշի, որով զՍերպիա ինքնօրէն կը թողուր, անուամբ
Միայն հսկատակ Օսմանեան Պետութեան և ընդ հովա-
նաւորութեամբ Ռուսիոյ : Տաճկաստանի 500,000 ֆր.
պիտի տար իբրև հարկ . և պատերազմի ժամանակ 12,000
զօրք և Օսմանեան պահանջորդ զօրք պիտի ունենար Պել-
կրատի մէջ : Միլոշի տրուեցաւ նաև Ժառանգական իշխանի
տիտղոսը որ պիտի կառավարէր իր երկիրը Ծերակու-

1801

1826

1827

6 Նոյ

(1) Երբ 1817ին Յոյնք ապստամբեցան Ձէռնի-Գէորգ թո-
ղուց զՔիէվ ուր առանձին կ'ապրէր և գէպ 'ի Սերպիա դիմեց
երկիրը ապստամբեցնելու, միանալով Յունաց ընկերութեան հետ,
և զՏաճիկս վանելու յԱթիա, բայց Սերպիա հասնելուն պէս
խղիղորդեցաւ Միլոշի նուիրակներէն, որ 'ի վարձ այս գործոյս
հաստատուեցաւ իր բարձրագոյն իշխանութեան մէջ :

1859
27 Յունիս

տին հետ միաբան որուն անդամք 17էին: Միլոշ 1834ին Գաղղիական սահմանադրութեան նման սահմանադրութիւն մը տուաւ իր երկրին, սակայն ներքին երկպառակութիւններէ բռնադատեալ 1839ին հրաժարեցաւ իշխանութենէն 'ի նպաստ իր Միլան անդրանիկ որդւոյն որ փութով մեռնելով, ընտրուեցաւ անոր տեղ իր երկրորդ որդին Միքայէլ, որ Կ. Պօլիս գնաց, ընդունելու իշխանութիւնը, և Ապտիւլ-Մէճիտ մեծ սիրով ընդունեցաւ զինքը և ընծայներով դարձուց իր հայրենիքը: Բայց իր մօրը խորհրդով թշնամացաւ Տաճկաց հետ, և երկու անդամ անոնցմէ յաղթուելով, փախաւ 'ի Զէմլին. և Առժամանակեայ վարչութիւն մը իշխան տնուանեց 1842ին զԱղեքսանդր Փէդրովիչ կամ Քարա-Ճիորձովիչ, որդի համբաւանուն Զէռնի-Գէորգի: Սակայն ժողովուրդը ասոր վարչութեան վրայ ալ շատ տրժգոհ էր, որովհետև շատ սիրելի էր Օսմանեան Պետութեան: Աղեքսանդր ստիպուեցաւ հրաժարելու և իր տեղը յաջորդեց նորէն ծերն Միլոշ-Օպրէնովիչ. և երբ մեռաւ սա, իր Միքայէլ որդին, որ արդէն երեք տարի իշխած էր, իր հօրը տեղն անցաւ: Տաճկի Տերութիւնը 1866ին՝ Պէլկրատի մէջէն պահանորդ զօրքը հանեց:

1846

4. ՄՈԼՏԱՎԻԱ, ՎԱԼԱԲԻԱ. — Մոլտաւիա երկայն ժամանակ (1352-1538) իր առանձին իշխանները ունեցեր էր, երբ Սուլթան Սիւլէյման Բ. ասիրեց անոր: Անկէ վերջը Սուլթանները իրենց հոսփոտար կամ լալփանէր կը զրկէին կառավարութեան համար, զորս յոյն Ֆանարիոդներէն կ'ընտրէին (1): Վալաքիա ալ 1421էն 'ի վեր Տաճկի Պետութեան հարկատու էր և իրաւունք ունէր ընտրել և ձգել իւր հոսփոտարները: 1716ին անուանի Ֆանարիոդ մը՝ Նիկողայոս Մալո. գորտադօ, հոսփոտար անուանուելով երկիրը շատ բարգաւաճեցուց: Մեծին Պետրոսի ժամանակէն արդէն ըսկըսեր էին Ռուսաց հետ իրենց ազատութեան վրայ խօսիլ. և Եաշի դաշամբք Ռուսը հովանաւորութիւն մը ստացաւ:

(1) Բնակիչք Ֆէնէր թաղին որ 'ի Կ. Պօլիս:

Մոլտավիոյ վրայ • որով Բարձրագոյն Դուռը պիտի ա-
նուանէր Մոլտավիոյ և Վալաքիոյ իշխանքը • որոնց իշ-
խանութիւնը եօթը տարի պիտի տևէր և Դուռը զանոնք
չէր կրնար պաշտօնընկէց ընել առանց Ջարին հաւանու-
թեան : Սակայն Փասվան-Օղլուի ապստամբութենէն
վերջը Ռումէններն ալ ուզեցին Նաբոլէոնի հովանաւո-
րութեան ներքեւ իշխանութիւն մը կազմել • և երբ Նա-
բոլէոն չընդունեցաւ, այն ատեն Վալաքիա իրեն իշ-
խան ընտրեց զԻփսիլանդի և Մոլտավիա զՄորուսի, զորս
Բարձրագոյն Դուռը չճանչցաւ և ինքը անուանեց անոնց
տեղ զԱղէքսանդր Սուցօ և Կալլիմաքի, զորս մերժեց
Ռուսաստան : Հարկ եղաւ որ Բարձրագոյն Դուռը տե-
ղիք տայ՝ և Իփսիլանդի և Մորուսի նորէն հաստատուե-
ցան, մինչև որ Սեպասդիանի որ Նաբոլէոնէն յԱրևելս
ընդհանուր նուիրակութեան զրկուեր էր, և Պուքրէշ
ընկելով տեսեր էր Ռումէներուն սէրը առ Ռուսս,
համոզեց իբրև մատնիչ դասելու երկու հասկոտարնե-
րը, որոնք պաշտօնընկէց եղան • Իփսիլանդի Ռուսաստան
փախաւ առ Ջարը և իր ծեր հայրը գլխատուեցաւ • իսկ
Մորուսի Կ. Պօլիս քաշուեցաւ : Ռուսաստան աւելի
մեծամեծ խնդրոց զբաղեալ, առ ժամս լռեց : Սա-
կայն քիչ վերջը Միքէլսոն զօրավարը բռնեց այն նա-
հանգները և որչափ որ Թիլսիդի գաշնագրութեամբ
Ռուսք պիտի թողուին զայնս, սակայն գաշնագրութիւ-
նը ՚ի գործ չգրուելով, Ռուսք շարունակեցին իրենց
տիրապետութիւնը մինչև 1810, յորում թշնամութիւն-
քը սկսելով ընդ մէջ Բարձրագոյն Դրան և Ռուսիոյ,
Քամինսքի զօրավարը առաւ Վառնա, Պազարճըք և Սի-
լիսդրէ : Այն ատեն մեծ Վէզիրը հաշտութիւն խնդրեց,
և Ռուսք պահանջեցին զՄոլտավիա, Վալաքիա յԵւրո-
պա, և զՎրաստան յԱսիա : Սուլթան Մահմաւ մերժեց
պայմանները և ստացաւ Գաղղիոյ և Աւստրիոյ բարե-
կամութիւնը • որով Աղէքսանդր ուզեց գաշնախօսու-
թիւնը սկսիլ և ստորագրուեցան Պուքրէշի գաշինքները
որ հաստատեց Եւրի գաշամբք Մոլտավիոյ և Վալաքիոյ
տրուած իրաւունքները • նոյնը ըրաւ նաև Աքքերմանի

1809

1815

26 Մայիս

դաշինքը 1826ին : Իսկ Ադրիանուպօլսոյ դաշինքը ընդարձակեց այս երկու նահանգաց իրաւունքները, և հոսփոտարները պիտի ընտրուէին ցկեանս, և չէին կրնար պաշտօնընկէց ըլլալ՝ բայց եթէ մեծ պարագայի մը մէջ, և այն հաւանութեամբ Բարձրագոյն Դրան և Ռուսիոյ . պիտի վճարուէր միայն տարին 2 միլիոն զուրուշ Բարձրագոյն Դրան : Այս պայմանները հաստատուեցան նաև Բեդրպուրկի դաշամբք 1834ին : Աւելի յետնագոյն Ժամանակի մը պահեալ էր այս երկու մեծ գաւառաց միուլթիւնը Ռուսիոյ անուան ներքև :

Սուլթան Մահմուտ կորսնցուց նաև զԱլճէրի, որուն տիրեցին Գաղղիացիք, և թէպէտ զրկեր էր զԹաքիր ծովակալը միջնորդութիւն մ'ընել Գաղղիացուց և տէյին մէջ, սակայն Գաղղիացիք մտիկ չըրին, և ծովակալը դարձաւ 'ի Կ. Պօլիս : Սակայն այս պատերազմներէն տուելի մեծագոյն շնաս պատճառեց Եգիպտոսի դէմ պատերազմը :

5. ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԸՆԴ ԵԳԻՊՏՈՍ ԵՒ ԸՆԴ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ : — Արդէն տեսանք Մէհէմմէտ Ալիի թէ երկրագործական և թէ զինուորական բարեկարգութիւնքը : Տեսանք զիպրահիմ փաշա իր որդին որ արժանապէս թէ վահապեանց դէմ կուռն մէջ և թէ 'ի Յունաստան կտրիճ զօրավարի անուն ստացեր էր : Մէհէմմէտ Ալի իր որդւոյն Յունաստանէն դարձէն 'ի վեր կը ջանար երկիրը ընդարձակել : Միանգամայն նոյն միջոցին շատ բարեկարգութիւններ մտուցեր էր իր եկամտից, գանձուն և արքունեաց մէջ, յորում ամենայնի իրեն խորհրդատու եղեր էր հայկազուն իշխան մը զմիւռնացի Պօղոս Պէյ Եռասուֆեան զոր 1833ին պաշտօնեայ կարգեր էր վաճառականութեան և Արտաքին գործոց : Ի Յունաստան ըրած օգնութեան փոխարէն Պետութենէն կրեաէ ընդունելու էր . արդէն իր ձեռքն էր Նուսլիոյ մաս մը, Արաբիոյ կէսը . կը պակսէր միայն Ասորիք, զոր ամենակարևոր կը համարէր Մէհէմմէտ Ալի յԵգիպտոս ազատ փոխարքայութիւն կամ վարչութիւն մը հաստատելու համար : Արդէն Եգիպտոսի

բոլոր երկիրները իր ձեռքն էին իբրև յաջորդ և ժառանգ Մեմլուքներուն զորս ջնջեր էր (1), և ինքն էր միակ կալուածատէր երկրին, որուն եկամուտը եռապատիկ շատցուցեր էր, արմտեաց տեղ բամբակի մշակութիւն հաստատելով և ամեն եկամտից վաճառականութիւնը իրեն միայն սեպհականելով: Եւ որչափ որ այս շահաւոր և վաշխառու միջոցով կրցեր էր դրամ բաւեցնել իր մեծամեծ ձեռնարկութեանց, այսու հանգերձ Ֆէլլահները յետին թշուառութեան հասեր էին. 1831ին անոնցմէ 6,000 փախան յԱսորիս առ Ապտուլլահ փաշա, որ երբեմն բարեկամ էր Մէհմէտ Ալիի և հիմա թշնամի, որովհետեւ Եգիպտոսի պախրէից վաճառանենգութիւնը թոյլ կուտար, և չէր ուզած Լիբանանու մայրիներ զրկել Մէհմէտ Ալիի, նաւատորմիդ մը շինելու համար: Մէհմէտ Ալի պահանջեց ուրեմն Ասորւոց փաշայէն որ Ֆէլլահները իրեն դարձնէ, բայց Ապտուլլահ պատասխանեց, որ Սուլթանին հպատակքը, ազատ էին ուզած երկիրնին բնակելու: Մէհմէտ Ալի զայրացած, Սուլթան Մահմուտէն հրաման խնդրեց երթալ

(1) Մէհմէտ Ալի առնաւուտ ըլլալով, իր փառասէր խորհրդոց միշտ խոչնդոտն կը տեսնար մեմլուք մեծամեծներն և գունդերը, անոր համար 1811ի Մարտ 1ին երբ իր որդին թոսուն փաշա վահապեանց դէմ պիտի երթար, կասկածելով որ իր հաւատարիմ զօրաց հեռաւորութիւնը իր իշխանութեան տկարութիւն մը չբերէ, բոլոր մեմլուք գունդերը հանդիսի մը հրաւիրեց իւր պալատը իբրև 'ի պատիւ թոսուն փաշայի մեկնելուն: Էկտ մեծ սիրով և շուպլութեամբ զանոնք ընդունելու, մեկնած ժամանակնին զամենն ալ խողխողել տուաւ նեղ ճամբաներու մէջ իր Առնաւուտներէն: Նոյն բանը կատարուեցաւ նաև Եգիպտոսի ուրիշ գաւառներ. միայն ազատ մնացին գաղղիացի Մեմլուքները: Մէհմէտ Ալիի համար կը պատմեն որ այս կոտորածին միջոց իր մտերմին Լազոզլու Մէհմէտի հետ սենեակը քաշուեր էր, տոգոյն, տիուր, լուռ, ապշած նայուածքով մը, և երբ ամենէն սաստիկ հրացանից հարուածը լսեց, վրան մարեկիք եկաւ և ջուր խնդրեց: Սակայն միշտ իրեն իբրև պարսաւ մը յիշուած է այս կոտորածը, անձնական շահուն համար ըլլալով, մինչ Սուլթան Մահմուտի մեծ փառք բերած է ենիշերեաց կոտորածը՝ հասարակաց փրկութեան համար ըլլալով, և այն պատճառաւ ինքնին Սուլթանը աներկիւղ զլուխ կեցած էր գործոյն:

1832
Մայիս.

պատժելու Ասորուոց փաշան, նա մանաւանդ որ Ապտուլ-
լահ, Սուլթան Մահմուտէն ալ ապստամբեր էր, չու-
զելով իր գաւառին մէջ մտցնել զինուորական բարեկար-
գութիւնքը : Սուլթանը կ'ուզէր առանց պատերազմի
լմնցնելու խնդիրը և Եգիպտոսի փաշային պատասխանը
յապաղեցուց. սակայն Մէհմէտ Ալի չուզեց սպասել և
Իպրահիմ փաշա երազ յարձկեցաւ և տիրեց Փաղայի,
Եսֆայի և առանց լքանելու մաղձախտին ըրած ջարդէն
եկաւ պաշարեց զԱքիա որուն Նաբուէոն անգամ չէր
կրցած տիրել և անով անառիկ անունը ժառանգեր էր :
Սուլթան Մահմուտ լսելով Իպրահիմ փաշային անհրա-
ման յառաջելը, թէ զՄէհմէտ Ալի և թէ զԻպրա-
հիմ խան (1) Տէրութենէ ապստամբ հրատարակեց :
Իպրահիմ յետ վեց ամիս պաշարման յարձակմամբ
առաւ զԱքիա և զԱպտուլլահ փաշան ալ բռնելով մեծ
պատուով զրկեց յԵգիպտոս : Յետոյ գնաց Յոպպէ,
սուաւ զԵրուսաղէմ, Տրապոլիս, և Յունիսի 15ին ալ
մտաւ 'ի Դամասկոս : Ի զուր փորձեց Հալէպի փաշան
իր ընթացից արգելք մը դնելու և 20,000 հոգով Հէմի-
քով զարնուելով կորսնցուց իր վրանները, պաշարը,
20 թնդանոթ և 5,000 գերի . միանգամայն Իպրահիմի
ձեռքն ինկան փաշային և Սամանեան Պետութեան Աթե-
նին թղթակցութիւնքը, որով իմացաւ տիվանին խոր-
հուրդքը ընդդէմ իւր հօրը : Սուլթան Մահմուտ նոր
բանակ մը զրկեց 36,000 զօրքով որուն կը հրամայէր
Հիւսէյին փաշա, ենիչէրիներուն ջախջախիչը, որուն
ընգառաջ ելաւ Իպրահիմ Պէյլամի մօտ, 'ի մէջ Անտիո-
քայ և Աղէքսանդրիոյ, և այնպիսի մեծ յաղթութիւն
մը կատարեց որ Հիւսէյին փաշայի քով հազիւ 10,000
զօրք մնաց : Հիւսէյին փաշա Բերիա քաջուեցու, բայց
տեսնալով որ քաղաքացիք Իպրահիմի կ'ուզէին մատնել
քաղաքը՝ թողուց եկաւ յԱնտիոք և Իպրահիմ առանց
պատերազմի մտաւ 'ի Բերիա . անկէ չուեց Անտիոքի վրայ
ուսկից փախեր էր Հիւսէյին յԻկոնիոն և տիրելով Ան-

(1) Սուլթան Մահմուտ Իպրահիմ փաշային այս չքեղ տիւ-
ղոսը տուած էր վահպեանց դէմ յաղթութեանց համար :

տիրքի հասաւ 'ի Փոքրն Ասիա, ի կոնիոնի դիմաց, ուր հասեր էր Ռէշիտ փաշա Ալպանիոյ հանդարտեցնողը. զոր Սուլթան Մահմուտ շրկեր էր Հիւսէյինի տեղ 60,000 զօրքով: Դեկտեմբեր 21ին մինչ մեծ մառախուղ մը պատեր էր բանակները, Իպրահիմ փոլերը հնչեցնելով ահաւոր կրակով մը Ռէշիտի բանակին վրայ ինկաւ, շատ մարդ հարուածներէն ինկան, շատ մ'ալ փախան, մաս մ'ալ գերի ինկաւ, որոնց մէջ էր նաև Ռէշիտ փաշա: Իպրահիմ փաշա յետոյ մտաւ յիկոնիոն կամ 'ի Ղոնիա. գնաց առաւ զԱտանա և զՍիս, և երազ երազ հասաւ տիրեց Մագնեսիոյ, Պալլեքէօյի, Այտընի, Գաղատիոյ, շահեցաւ զՋմիրուշագիքը իրեն հպատակելու, առաւ զՔէօթահիա որ 100 մղոն միայն հեռու է 'ի մայրաքաղաքէն և բանակեցաւ 'ի Պիլէճիկ. և որչափ որ քովը գտնուող Եւրոպացիք խորհուրդ կուտային դիմել Կ. Պօլսոյ վրայ, սակայն Իպրահիմ չփափագեցաւ:

6. ՌՈՒԾԱՍԾԱՆԻ ԾԻՋԱԾՏՈՒԹԻՒՆԸ. ՀԱՇՏՈՒԹԻՒՆ:— Իպրահիմի այսպէս արագ և յանդուգն ընթացքը մեծ տագնապ պատճառեց մայրաքաղաքին մէջ, վախցուց նաև Եւրոպիոյ Պետութիւնքը: Աւստրիա և Անգլիա կ'ուզէին որ Օսմանեան Պետութիւնը մնայ իր ամբողջութեան վիճակին մէջ: Գաղղիա թէպէտ կարևոր կը համարէր Օսմանեան Պետութեան ամբողջութիւնը Եւրոպիոյ հաւասարակշռութեան համար, բայց միանգամայն չէր աւուգեր Եգիպտոսի խոնարհումը՝ անոր փաշային վրայ ունեցած համակրութեանը համար, որ զինուորական ամենայն կտրգաւորութիւնքը Գաղղիայէն առած էր: Ռուսաստան հեռուանց կը գիտէր, այս գէպքերէն օգուտ մը քաղելու: Պետութիւնք կ'ուզէին միջնորդութիւն մ'ընել, բայց Մէհմէտ Ալի անպատշառ կը պահանջէր զԱսորիս և Ատանայի նահանգը: Սուլթան Մահմուտ այս տագնապին միջոց Ռուսիոյ դիմեր էր (1), և ահա Սև ծովէն նաւատորմիդ մը Վոսփորի մէջ կը

(1) Պերպերեան վարժապետը կ'ըսէ, որ այս բանիս խորհուրդ տուողն եղեր էր հայկազուն Պէզճեան Յարութիւն սեպուհն: Պամ. Հայոց, ԳԼ. ԽԵ:

մոնար, և բանակեցաւ Եռւլա լերան ստորոտը 'ի Հիւն-
քեար Իսկէլէսի, Թարապիոյ և Պէջիւքտէրէ գիւղերուն
դիմաց: Ուրիշ զօրքեր ալ Դանուբի կողմէն անցան ցա-
մաքէն օգնութեան գալու: Այն ատեն Եւրոպիոյ ամեն
դեսպանները 'ի Կ. Պօլիս ձայներնին բարձրացուցին.
Ռուսէն՝ Գաղղիոյ դեսպանը և լորտ Փընսընպի Անգղիոյ,
բողոքեցին որ նաւատորմիլը հեռանայ, որ կատարուե-
ցաւ և Ռուսք քաշուեցան 'ի Սիզէպօլի: Միանգամայն
դեսպանները կրկնապատկեցին իրենց ջանքը հաշտու-
թեան համար, և Սուլթանը զիւէշտ էֆէնտի ղրկեց առ
Իպրահիմ և յետ չորս օրուան հաշտութիւնը կատա-
րուեցաւ (1): Իպրահիմ փաշա ետ քաշուեցաւ Փոքր
Ասիայէն և Մէհմէտ Ալի ընդունեցաւ Օսմանեան
Պետութենէն Ասորւոց չորս փաշայութիւնքը՝ Հա-
լէպ, Դամասկոս, Դրիփոլի և Աքիա, պայմանաւ հար-
կը վճարելու. դարձեալ Ատանա Իպրահիմի կը տրուէր
իբր առանձին կալուած (2): Այսպիսի հաշտութիւն մը,
առ ժամս ստորագրուած, ծանր էր Սուլթան Մահ-
մուտի համար: « Կը մեռնիմ, կ'ըսէր օր մը Անգղիոյ
դեսպանին, բայց անպատուհաս չեմ թողուր ապստամբ
հպատակ մը »:

7. ԴԱՇԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՀԻՒՆՔԵԱՐ ԻՍԿԷԼԵՍԻ: — Սուլ-
թան Մահմուտ մեծ ընդունելութիւն ըրեր էր Ռուսաց
բանակին և շնորհակալութեան թուղթ գրեր էր առ Նի-
կողայոս կայսրը. բաց տալի Սուլթի կոմսին հետ, հրամա-
նատար Ռուսաց ծովային և ցամաքային զօրաց, Յուլիս 8ին
դաշնակցութիւն մը ստորագրեց 'ի Հիւնքեար Իսկէլէսի,
եօթը տարուան համար, որով երկու Պետութիւնք մէ-

(1) Այս հաշտութեան դաշնախօսութեանց մէջ այնպիսի մեծ
ճարտարութիւն ցուցուց Պօղոս Պէյը, որ եւրոպացի լրագիրք
վկայեցին եթէ ոչ մի Եւրոպիոյ խորհրդական կրնար այնպիսի
դժուար խնդիր մը պայպէս շուտով և յաջողութեամբ լծննել
« ինչպէս ըրաւ այս խորագետ և մեծահանճար Հայս »:

(2) Իպրահիմ փաշա Առնաուտներու գունդ մը ղրկեր էր
Նուաճէլու նաև Զէյթունի ազատ Հայերը, որոնք ռակայն միանա-
լով Թիւրքմէներու հետ՝ ինքնիշխանութիւննին պաշտպանեցին,
և ջրուեցին առնաուտ ջոկատները:

ջերսին պաշտպանողական և վանողական դաշն կը դնէին: Կար նաև ծածուկ յօդուած մը, որով Բարձրագոյն Դուռը Չանագ-Քալէօի անցքը պիտի արգելուր Ռուսի թշնամի պատերազմական նաւու: Այսպէս Ռուսաստան Պուքրէշի գաւազնը շահեր էր զՊետարապիա. Ադրիա-նուպօլսոյ հաշտութեամբ Դանուբի բերանը բացեր էր, Հիւնքեար Իսկէլէօի դաշնակցութեամբ ալ կ'ապա-հովնար հարաւային կողմէն ամեն թշնամիներէ: 1834 Յունիս 29 տարի մը վերջը ուրիշ դաշնախօսութեամբ մը ստորագրեալ 'ի Բեդրպուրկ, Ռուսք կը թողուին զՎալաքիա և Մոլտաւիա, և կը ստանային յԱսիա Ախլքիայի նահանգը և քաղաքը:

1852
8 Յուն.

8. ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆՔ ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԱՀՄՈՒՏԻ: — Սուլ-թան Մահմուտ պատերազմներէն քիչ մը դադար առ-նելով, նորէն իր խնամքը երկրին բարեկարգութեան դար-ձուց. այցելութեան ելաւ գաւառաց և անձամբ զննեց Վառնայի, Շուժլայի, Սիլիսդրէի և Ռուսճուքի բերդա-քաղաքները և զինուորաց զիճակը: Պարուծի պաշի Յովհաննէս Ամիրայն ղրկեց որ երթայ Եւրոպիոյ ամեն կողմերը պտըտի, դիտէ և քննէ և հոն եղած յառաջա-դիմութիւնքը բերէ 'ի Տաճկաստան: Ներքին վարչու-թեան մասին պակաս չէին իրեն կտրիճ խորհրդատու-ներ, որոնց թուոյն մէջ կը ցանկամ յիշել նաև Պէզճեան Յարութիւն Ամիրայն, Տիւզեան Յսկոփ և Կարապետ չէլէպիք, զորս գործուցեր էր յաջորանաց և յետնոյն հետ մասնաւոր մեծ ընտանութիւն մը ունէր, Պարուծի պաշի Սիմէոն Ամիրայն, Պալեան Գրիգոր Ամիրայն արքունի ճարտարապետը, և ուրիշ նշանաւոր հայազգի անձինք, որոնց խորհրդովը հաւանեցաւ Հռովմէական Հայոց ալ առանձին ազգապետ և նախագահ եպիսկոպոս մը տալու և վերջացնելու դառն հալածանքները (1): Կը փափագէր և հրամայեր էր որ իր հպատակք ինչ կրօնքէ

1857

1850

(1) Այս հալածանաց ինչպէս նաև Ազգերնու բաժանման Պատմութիւնը, աւելի Եկեղեցական պատմութեան վերաբերելուն համար, զանց կ'ընենք յիշատակելու: Հռովմէական Հայոց առաջին եկեղեցին եղաւ Ս. Փրկիչ, օծեալ յամին 1854 Յունիս 14:

ալ որ ըլլան հաւասարապէս վայելեն քաղաքական իրաւունքներ: Անոր համար վերջնել տուաւ նոյն իսկ զգեստուց խտրութիւնքը և այն առանձնաշնորհութիւնքը զորս մահմետականք միայն ունէին:

Իր առնէն մեծ կարգաւորութեանց մէկն կամ առաջինն և որ քրիստոնէից մէջ մանաւանդ անմոռաց պիտի մնայ, մաղձախտի և ժանտախտի համար դրած արգելարանը եղաւ, որուն համար մեծ ընդդիմութիւն գտաւ 'ի մոլեռանդն մահմետականաց, սակայն իր սովորական հաստատամտութեամբ վճռել տուաւ գէնպետին որ ամենէն հակառակ չէր զուրանին զգուշանալ այն մահիւրէն, և արգելարաններ չինեց դրսէն եկաւորաց համար (1):

Մեծ փոյթ ունեցաւ որ կաշառակրծութիւնը վերջընէ բարձրագոյն պաշտօնէից մէջէն, և 'ի խրատ անոնց Վասաֆ էֆէնտի իր ատենագրութիւնը ամբաստանեալ կաշառակրծութեամբ, աքսորեց 'ի Վառնա. քիչ վերջը նաև զՓէրթէվ էֆէնտի որ արքունի ատենին գլուխ էր: 1838ին ալ առաջին անգամ մեծ հանդիսով Կ. Պօլսոյ նաւարանին մէջ շինուած շոգենաւ մը ծով իջաւ, որուն ճարտարապետ կեցած էր ամերիկացի մը: Սուլթան Մահմուտ հրամայեց որ ուրիշ ալ գեռ չի նէ: Կանգնեց դարձեալ Ստամպուլէն դէպ 'ի Ղալաթիա յՈւնգարուսուէն յԱղասպարուսու կամուրջը, որով մեծ գիւրութիւն եղաւ անցուդարձի: Պէյօղլուի մէջ ալ ընթերցարան մը հաստատեց ուր փափագողք կարենան գտնալ ամեն ազգի օտար լրագիրներ: Ահա այս և տակաւին ուրիշ բազմութիւ բարեկարգութեանց համար վերահորհող տիազոսը ժառանգած է:

9. ՓՈՒԱՐԳԱՅԻՆ ԿՐԿԻՆ ԱՅՏԱՄԲԻԼԸ. — ՆԻՋԻՊԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ. — ՄԱՀ ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԱՀՄՈՒՏԻ. — Սակայն

(1) Սուլթան Մահմուտ ենիչերիներուն հետ միաբան ջնջեց հրդեհաշիջոյցները և բեռնակիրները, որոնք մահմետականք էին և մեծ չփութիւն կը հանէին մայրաքաղաքին մէջ. անոնց տեղ հրաւիրեց Անատօլի և Փոքր Ասիոյ հայերը այս պաշտամանց համար, զիրենք արքունական հարկէ ազատ ընելով մայրաքաղաք գտնուած ժամանակին: Ասով բազմութիւ Հայք դիմեցին 'ի Կ. Պօլիս:

Սուլթան Մահմուտի և Մէհմէտ Ալի մէջեղած խընդիրը լուր էր առժամա քան լմնցեր էր: 1834ին սկիզբները զանազան ապստամբական յուզմունքներ ելան ընդդէմ բացարձակ վարչութեան Իպրահիմ փաշային . և Նապլուզի, Երուսաղէմի և Յերրոնի ժողովուրդք, մինչև ցայն ժամ ազատք՝ չէին կրնար համոզուիլ զինուորադրութեան. մի և նոյն միջոցին ապստամբեցան նաև Եմէն և Հէճազ: Սուլթան Մահմուտ այն ատեն յարմար գտեց և Ռէշիտ Մէհմէտ փաշա հրաման ընդունեցաւ Սեբաստիոյ գունդերով մտնալ յԱսորիս: Բայց Իպրահիմ այս միջոցիս իր սովորական երազութեամբ ընկճեր էր ապստամբութիւնքը և բռներ էր Ռաբա գաւառը յայսկոյս Եփրատայ և Օրֆա յայնկոյս Եփրատայ, որով երկու բանակները առանց կռուի դիմացէ դիմաց գտնուեցան: Մէհմէտ Ալի բողոքեց այն ատեն Եւրոպիոյ որ Սուլթանը և Ռուսաստան են պատերազմ գրգռողք և թէ ինքը ուրիշ բան չփափագիր բայց եթէ իր որդւոց և սերնդոց ապահովցնել Եփրատոսի փաշայութիւնը: Սուլթան Մահմուտ կը հաւանէր այս մասին. կը թողուր նաև իրեն զԱբիա և Ղիրիփոլի, այն պայմանաւ որ ետ դարձնէ Ատանա և ուրիշ քաղաքները: Մէհմէտ Ալի մերժեց և սկսաւ տուրքն ալ չվճարել, այն ատեն Սուլթան Մահմուտ արդէն վշտացած առջի դաշամբ և միտքը հաստատ դրած իր անուան նախատինքը սրբելու, Հաֆըզ փաշային պատուիրեց անցնելու զԵփրատ, նոյն հրամանը ընդունեցաւ նաև պատերազմասէր Իպրահիմ փաշա իր հորմէն: Բայց այս անգամ իրեն կը պատուիրուէր թողուլ զՓոքր Ասիա, որով տիրեց Մալաթիոյ, Գարփուսի, Օրֆայի և Տիգրանակերտի. և երկու բանակները որ գրեթէ 40,000 զօրքէ կազմեալ ճակատեցան Նիզիպի քով: Երկու կողմանէ ալ քաջութեամբ զարնուելով յաղթութիւնը ընդ երկար անորոշ մնաց, Իպրահիմի Ասորւոց գունդերէն ոմանք սկսեր էին խոյս տալ, երբ դիւցազն Եփրատացին թուրը ձեռքը, ահաւոր կրակի մը տակ փախըստականաց դիմաց պատնէշներ բարձրացնելով, զա-

նոնք կը ստիպէ ետ դառնալ և կարգերու մէջ մտնալ և ահաւոր խառնուրդ մը կը սկսի, յորում Հաֆըզ փաշա իր ամենայն արուժեամբն հանդերձ կը յաղթուի թողլով դաշտին վրայ երեք փաշա, 160 թնդանօթ, 20,000 հրացան, 9,000 գերի, իր վրանը, կահկարասիքը, մինչև իր ադամանդեայ նշանները, մեռելալք և վիրաւորք 4,000էն աւելի էին. իսկ Իպրահիմի կողմէն 300ի չափ կը դնեն միայն գրիչք: Հաֆըզ փաշա ցրուած գունդերը ժողովուրդով, քաշուեցաւ դէպ 'ի Մարաշ, մինչդեռ Իպրահիմ փաշա չուեց յԱնթապ ուր հասաւ իրեն Սուլթ մարաջախտի համհարզ մը իր հօրը Մէհմէտ Ալիի թղթով, որ կը պատուիրէր սպասելու տակաւին: Իպրահիմ մեծ տհաճութեամբ հնազանդեցաւ իր հօրը և գոհ եղաւ միայն բռնելու զՄարաշ և Օրֆա. և չի չուեց Ղոնիոյ վրայ:

Նիզիպի պարտութեան գոյժը Կ. Պօլիս հասնելէն քանի մը օր առաջ մեռեր էր Սուլթան Մահմուտ, Օսմանեան Պետութեան թագաւորաց եթէ ոչ մեծ աշխարհակալներէն մէկը, սակայն առաջին բարեկարգիչը: Իր թաղման ժամանակ ժողովրդեան ցուցուցած մեծ ցաւը անկեղծ վկայութիւն մ'էր հասարակաց զգացման, երեսնամեայ թագաւորութեան միջոց տեսած բարութեանց: Ափսոս որ այնպիսի ժամանակի մէջ իշխեց յորում Օսմանեան Պետութիւնը այն սիրելի և կամ լուս ևս ըսել այն կարեկցութեան աչքով նայուած չէր, ինչպէս մեր օրերը:

10. ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏԻԻԼ-ՄԵՃԻՏ. — ԿԻԻԼՀԱՆԵԻ ՕՐԵՆԸՍ. ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ: — Սուլթան Մահմուտ երկու որդի կը թողուր Ապտիլ-ՄէՃիտ և Ապտիլ-Աղիզ. անդրանիկը Ապտիլ-ՄէՃիտ 18 տարուան՝ յաջորդեց իրեն հօրը, այսպիսի դժուարին ժամանակի մէջ: Սակայն իր բռնելիք խոհեմ ճամբան գահ ելլալուն պէս երեցաւ Կիլիհանէի Խանդիմաթով կամ օրէնսդրութեամբ: Եւ յիրաւի մեծ ուրախութեան օր եղած է, ինչպէս կը յիշեն մեր ծերունիք և ականատեսք Նոյեմբեր 3ը, յորում Պետութեան բոլոր իշխանաւորաց և պաշտօնէից, ինչպէս նաև օտար դեսպանաց և ամեն կրօնքի ներկայացուցչաց առ-

ըւ Սուլթանին անուանի պաշտօնեայն Ռէշիտ փաշա կարգաց հռչակաւոր Կիւհնէի օրէնսդրութիւնը, որ կրնար կոչուիլ թուղթ այն բարեկարգութեանց զորս Ապտիւլ-Մէճիտ պիտի պահէր և պիտի հաստատէր: Կիւհնէի օրէնսդրութիւնը՝ Ա կ'ապահովցնէր բոլոր Պետութեան հպատակաց անխտիր՝ կեանքը, պատիւը և ինչքը. Բ միակերպ և կանոնաւոր եղանակ մը կը հաստատէր տրոց հաւաքման. Գ օրինաւորապէս կարգի կը դնէր զինուորագրութիւնը և զինուորաց ծառայութեան միջոցը. Դ կը վերցնէր մենավաճառութիւնը (1). Ե կը հրամայէր որ տուրքերը պահանջուին ըստ հարստութեան անհատի. Զ կը խոստանար ցամաքի և ծովու զինուորութեան ծախուց կարգ դնել յիւրաքանչիւր տեղիս. Է կը հրամայէր որ ամենայն դատաստան կատարուի հրապարակաւ ըստ քաղաքական և կամ կրօնական օրինաց. Ը որ ամենայն հպատակ ունենայ սեպհական կալուածք, զորս կարենայ ծախել. և Թ որ եղեռնաւորի մը ժառանգները իրենց յաջորդութեան իրաւունքէն չզրկուին: Յիրաւի այս բարեկարգութիւնք հիմակուան տեսութեամբք սակաւին փափաքելի մասեր մեզ կը ցուցունեն, սակայն պէտք ենք դատել զայնս իրենց ժամանակին յորում տրուեցան, և զոր գիտնալով յաջորդ Սուլթանները ջանացին աւելի ընդարձակել բարեկարգութեանց հրովարտակքը:

Սուլթան Ապտիւլ-Մէճիտ Թազաւորութիւնը Նիզիպի պարտութեան գուժով սկսաւ. անոր վրայ աւելցաւ նաև նաւատորմին մատնութիւնը: Վստն զի Սուլթան Մահմետի մահուամբ արքունեաց մէջ ամենէն մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Խոսրով փաշա, զոր Սուլթանը մեծ վէճիւր անուանեւ էր և որ Ահմէտ փաշա ծովակալին հրաման ղրկեց 'ի Կ. Պօլիս դառնալու: Ահմէտ փաշա որ Խոսրովի հետ թշնամի էր, իր կենաց դարան մը կասկածելով, գնաց յԱղեքսանդրիա առ Մէհմէտ Ալի, պատճառ բերելով որ Նգիպտոսի փաշային

(1) Monopole.

հետ միացած կ'ուզէր Ռուսաց ազդեցութիւնը ջախջախել որոնց կուսակից էր նաև Խոսրով, և որչափ որ Եւրոպիոյ հիւսւթտութիւնը կը ջանային համոզել զՄէհէմէտ Ալի, նաւատորմիդը ետ զրկել, ինքը պատասխան կուտար որ այն ատեն ետ կը դարձնէ երբ իրեն Եգիպտոսի ժառանգական իշխանութիւնը տրուի և Խոսրով փաշա պաշտօնընկէջ ըլլայ :

11. ԵԻՐՈՊԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆՑ ՄԻՋԱՄՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԴԱՏԻՔ Ի ԼՈՆՏՐՈՆ : — Այսպիսի վիճակի մէջ Ապտիւլ-Մէհմետ կը հուսանէր հաշտութեան դաշինքներուն վրայ խօսելու, երբ Եւրոպիոյ Պետութիւնք յանկարծ միաբան խնդրոյն մէջ մտան : Անգղիա կը խիթար որ Իպրահիմ Կ. Պօլիս հասնի, որով և Ռուսաստան վազէ զայն ազատելու : Գաղղիա միշտ Մէհմէմէտ Ալիի համակրութեամբ կը վախէր որ շատ ընդարձակելովը յետոյ չջախջախուի : Յուլիսի 27ին Գաղղիոյ, Անգղիոյ, Բրուսիոյ Աւստրիոյ և Ռուսաստանի դեսպանք միաբան ծանուցան շինեցին և զայն ներկայացուցին Բարձրագոյն Դրան, որով կ'իմացնէին թէ Բարձրագոյն Դուռը որոշումն չընէ այս խնդրոյն վերաբերեալ առանց իրենց գիտութեանը :

Ամբողջ տարին բանագնացութեամբք անցաւ : Անգղիա և Գաղղիա սկզբունք դրած էին Օսմանեան Պետութեան ամբողջ և անկախ պահպանութիւնը : Լորտ Փալմերսթըն չէր ուզէր որ Սուլթանի ձեռքէն երկիր առնուելով Մէհմէմէտ Ալիի տրուի, որով կը տկարանար Օսմանեան Պետութիւնը : Ռուսաստան ինքզինքը համոզեալ կը ցուցունէր այս տրամաբանութեան, որովհետև աւելի կ'ընտրէր հանդարտքան յանդուգն և անյադ դրացի մը ունենալ : Գաղղիա չէր դադարեր միշտ նոր առաջարկութիւններ ընել, որոնք նպաստաւորք էին Մէհմէմէտ Ալիի, և որպէս զի կարենայ Անգղիոյ հետ միաբանիլ, Լոնտրայի դեսպանութենէն զՍեպագիանի կանչեց և զրկեց զԿիօ, որ մեծ հեղինակութիւն ունէր խորհրդարանին մէջ. դարձեալ իր հանճարովը, ծանրաբարոյութեամբ և նորաղանդ ըլլալով կը յուսար որ լաւ ընդունելութիւն գտնայ յԱնգղիա :

Այս միջոցիս Նըմուրի դքսին օժտին համար առաջարկութիւնը խորհրդարանին մէջ մերժուելով, Պաշտօնարանը ընկաւ և, նոր Պաշտօնարանին գլուխ կեցաւ Դիէր, որ իրեն առաւ Արտաքին գործոց պաշտօնէութիւնը: Ամենքը համարեցան որ յանգուգն որոշողութեամբ մը Արևելեան խնդիրը առաջ պիտի մղէր:

Գաղղիա հակասական դիրքի մէջ էր, 27ին ծանուցմամբ խոստացած էր համաձայնիլ միւս Տէրութեանց և միանգամայն ետ չէր կենար առանձինն Մէհմէտ Ալիի նպաստելէն և չէր ուզեր որ Ասորիք եւս առնուի: Դարձեալ եթէ պատերազմ կարեւոր ըլլար՝ Լուի-Ֆիլիպ բացէ 'ի բաց կը մերժէր: Ի զուր կիզօ կը ջանար համոզել զորա Փալմէրսթըն, որ ինչ ինչաւ էր Ասորիքը թողուլ Բարձրագոյն Դրան ձեռքը, որ իր ազդեցութիւնը մինչև հոն չէր կրնար հասցնել, որով և անկարգութիւնք կը գործուէին. 'ի զուր կը բռնադատէր որ Ասորիքը Օսմանեան Պետութեան ձեռքէն առնուելով, իր պաշտպանեալ փաշային տրուի: Անգղիացի պաշտօնէին նպատակը աւելի պարզ էր. չէր ուզեր Հնդկաստանի ճամբան Գաղղիոյ հովանաւորութեան ներքեւ եղող վարչութեան մը թողուլ և Ռուսի ազդեցութիւնը կ'ուզէր խափանել. միանգամայն զայրացած էր Նիպոտոսի փաշային որ բամբակի մշակութեամբ մեծ ինչաւ հասուցեր էր իրեն և չէր թողուր նոր ճամբայ մը բանալ 'ի Հնդկաստան ընդ կարմիր ծով և ընդ Նիպոտոս, և Գաղղիոյ հետ չկարենալով միաբանիլ, որոշեց բաժնուիլ անկէ և միաբանիլ միւս Պետութեանց հետ: Այսու հանդերձ դեռ փոփոխակի բարեկամութիւնք կը շարունակէին, և Անգղիա սիրով յանձն առաւ որ Գաղղիա միջնորդ ըլլայ Սիկիլիոյ ծծումբին վաճառականութեան համար Նափոլիի (Թափալորին հետ ունեցած խնդրոյն մէջ): Եւ մեծ փութով ընդունեցաւ Գաղղիոյ աղերսը որ կը խնդրէր՝ Նաբոլէոնի մարմինը Ս. Հելենէէն փոխադրել 'ի Բարիզ՝ Զինուորաց անկեղանոցը:

Դիէր կը յուսար որ խնդրոյն երկարելովը Մէհմէտ Ալի և Սուլթանը մէջերնին ուղղակի դաշնախօսու-

Թիւն ընեն, որով Գաղղիա ալ իր պատուովը կ'ազատէր 27ին ուրիշ Պետութեանց հետ միաբանելու ըրած խոստմունքէն, առանց աւրուելու փոխարքային հետ: Յունիսի վերջերը Խոսրով փաշան, մեծ Թշնամի Մէհէմէտ Ալիի, ինկնալով վէզիրութենէն, փոխարքայն բերումն ցուցուց նաւատորմիդը ետ ղրկելու և բանագնացութիւնք սկսելու: Ասով աւելորդ կ'ըլլար Պետութեանց միջամտութիւնը: Լորտ Փալմէրսթըն ամբաստանեց զԳաղղիա որ իր սեպհական շահուն համար յառաջ կը մղէ ուղղակի դաշնախօսութիւնը, և ինքն ալ ընդունելի ըրաւ իր մէկ պատրաստած ծրագիրը Ռուսիոյ, Բրուսիոյ և Աւստրիոյ, ծածուկ 'ի կիզօյէ, և Ասորւոց մէջ նոր ապստամբութիւն մը ընդգէմ փոխարքային, աւելի նպաստեց իր խորհրդոյն:

Եւ ահա յանկարծ կիզ՝ Յունիսի 17ին հրաւիրուեցաւ 'ի լորտ Փալմէրսթընէ Արտաքին գործոց պաշտօնէութեան պալատը, ուր հաղորդուեցաւ իրեն, յանգէտս Գաղղիոյ, չորս Պետութեանց Յունիսի 15ին ըրած դաշինքը: Որչափ որ Գաղղիոյ մեծ նախատինք էր այս, սակայն արժանացեր էր իր վարանեալ և երկմիտ քաղաքավարութեամբ:

Յունիսի 15ին դաշնագրութեան մէջ հինգ յօդուածք կային: Սուլթանը պիտի շնորհէր Մէհէմէտ Ալիի Եգիպտոսի փաշայութեան վարչութիւնը իրեն և իր սերնդոց. դարձեալ քանի որ կ'ապրէր, պիտի ունենար Աքիայի հրամանատարութիւնը քաղաքի տնտղոսով, ասկէ զատ Հարաւային Ասորւոց կառավարութիւնը: Մէհէմէտ Ալի ետ պիտի կանչէր եգիպտացի գունդերը Արաբիայէն, Մէքքէ և Մէտինէ սրբազան քաղաքներէն, Ճիտտէն, և Ատանա նահանգէն: Եթէ չընդունէր 20 օրուան մէջ այս առաջարկութիւնքը, կը կորսնցնէր Աքիայի փաշայութիւնը, իսկ Թէ բոլորովին մերժէր այն ատեն դաշնակից Պետութիւնք գործադրել պիտի տային զայն բռնութեամբ, և անմիջապէս Անգղիոյ և Աւստրիոյ նաւերը Միջերկրականի վրայ Եգիպտոսի Ասորւոց հետ հաղորդակցութիւնը պիտի կտրէին: Իսկ

Թէ Մէհէմէտ Ալի Կ. Պօլսոյ վրայ գար, դաշնակիցք ըստ խնդրոյ Սուլթանին, պիտի միաբանէին պաշտպան կենալու Վոսփորի, Չանաք-Քալէսի նեղուցներուն, մայրաքաղաքին և Օսմանեան Պետութեան: Բայց այս նաւերուն մուտքը արտաքոյ կարգի դէպք մը պիտի համարուէր և ամենևին պիտի չստնանէր Օսմանեան Տէրութեան կանոնաց, ըստ որում օտար Տէրութեանց պատեւրազմական նաւերը չէին կրնար նեղուցներուն մէջ մըտնալ: Այս յետին մասը Անգղիա ջանացեր էր ընդունելի ընել, Հիւնքեար Իսկէլէսի դաշնակցութիւնը ապարդիւն ընելու համար:

12. ՅՈՒՋՄՈՒՆՔ Ի ԳԱՂԱԽ ԵՒ Ի ԳՆՐՄԱՆԻԱ: — Չորս պետութիւնք, որ առանց Քաղղիոյ մէջերնին այս որոշողութիւնը ըրեր էին, զՔաղղիա ալ չբարկացնելու համար, դեսպանին յիշատակագիր մը ուղղեցին, յորում կը բացայայտէին թէ ինչ պատճառաւ առանց Քաղղիոյ այս որոշողութիւնքը ըրած էին, միանգամայն կը յուսային որ այս բաժանումը սակաւատեւ պիտի ըլլար և անշուշտ Քաղղիա դաշնախօսութեան պիտի յորդորէր զփոխարքայն, ընդունելու Լոնտրայի դաշանց պայմանները: Սակայն Քաղղիացի ազգը մեծապէս զգաց այս նախատինքը: Կենդանացան Անգղիոյ դէմ հին ատելութիւնք, Տէրութիւնը ստիպուեցաւ աւելի հաստատ որոշողութիւն մ'ընել, զօրաց թիւը մէկէն 500,000ի բարձրացուց. տպագրութիւնը աւելի կը բորբոքէր ոգինները, և Յուլիսի Յեղափոխութեան տարեդարձին ազգային տօնին օրերը Մարսելէզն լսուեցաւ: Լուի-Նաբուէոն ալ յարմար ժամանակ համարեցաւ երկրորդ փորձ մ'ալ ընելու, բայց հազիւ նաւէն ելաւ 'ի Պուլոններ, քնաւ օգնական չգտնալով, բռնուեցաւ և ատենակալաց ատեանը զինքը բանտարգելութեան դատապարտեց Համ գղեկին մէջ ուր դրուած էին երբեմն Կարոլոսի պաշտօնեայք և ուսկից փախաւ 1846ին: Բարիզու պարսպաց շինութեան օրէնքն ալ որ այնչափ երկար վէճերու նիւթ եղած էր, իբրեւ ամենակարևոր ընդունելի եղաւ և Սեպտեմբեր 13ին աշխատութիւնք սկսան: 'Քիչ օր վերջն ալ երբ

1341
30 Ծայ.

Լուսի-Ֆիլիպի կառքով կ'անցնէր ընտանեաց հետ, Գոն-գորտ հրապարակին մէջ վրան առաջանակ պարպուեցաւ: Բռնուեցաւ յանցաւորը որ Տարմէս անուամբ երիտասարդ մ' էր և առենակալաց առեանը զինքը մահուան դատապարտելով, սպաննուեցաւ:

Այս ազգային յուզմունքները 'ի Գաղղիա իրենց արձագանգը ունեցան 'ի Գերմանիա. հոն ալ լսուեցան Առնգի և Քէօռնէրի երգերը որոնք զքաղաքացիս 'ի պաշտպանութիւն կը կոչէին ազատ հռենոսեան Գերմանիոյ: Կարծես թէ այս յուզմունքները անցեալ ա. տեղութիւններէն և ներկայ կռիւններէն աւելի ուրիշ ապագայ յուզմունքներ կը գուժէին, երթալով 1848ը կը մօտենար:

13. ՊԵՐՈՒԹԻ ԵՒ ԱՔԻԱՅԻ ԳՆԴԱԿԱԿՈՑԻԼԸ. ԳԱՂ-ՂՈՒՅՑ ՊԵՏՅՈՒՆԱՐԱՆԻՆ ԲՈՒԱԾ ԸՆԹԱՑՔԸ. — ՊԱՅՄԱՆՔ ՀԱՅ. ՏՈՒԹԵԱՆ: — Ձորս դաշնակից Պետութեանց հիւպա. տոսները Բարձրագոյն Դրան նուիրակի մը հետ միաբան Օշոտտոսի 16ին ծանուցին Մէհէմմէտ Ալիի Լոնտրայի դաշնախօսութեան պայմանները: Մէհէմմէտ Ալի չուզեց տեղիք տալ « Թրով միայն կը դարձնեմ, ըսաւ Գաղղիոյ հիւպատոսին, ինչ որ (թրով սաացեր եմ)»: Սահմանեալ օրերը անցան և տիվանը վճռեց իր անկումը և իրեն ծանուցուեցաւ Սեպտեմբեր 2ին: Փութով թշնամութիւնք սկսան: Անգղիացւոց նաւատորմիզը կը յառաջէր Ասորոյ գիմաց, առանց խափանուելու Գաղղիոյ նաւատորմիցն որ զփաշայն պիտի պաշտպանէր 'ի Սաղամինա քաղաքէ կեցեր էր: Սեպտեմբեր 12ին Նէյփըր ծովակալը սկսաւ թնդանօթով ծեծել զՊէրութ միաբան աւստրիացի (1) և տաճիկ նաւերու: Գաղղիացի Սիւլէյման փաշա Խպրահիմի տեղապահը յետ արութեամբ կռուելու չկրնալով պաշապանել զՊէրութ և վախնալով որ Խպրահիմի հետ հաղորդակցութիւնը կորսնցնէ քաղքին թիկունքը քաղուեցաւ, յետոյ տեսնուով պաշարուց պակասու.

(1) Աւստրիացի նաւատորմիցն հրամանատարն էր արչիդուքան Փերաինանտոս որ մեծ արութիւն և հմուտութիւն ցուցուց թէ Սպարի առման և թէ ամբողջ պատերազմին միջոց:

Թիւնը և զինուորաց հիւանդու-թիւնքը , անձնատուր եղաւ Սդոփֆըրա անգղիացի ծովակալին և գնաց միա- նալու Իպրահիմ փաշային , որ վտանգաւոր գիւրքի մը մէջ կրնար համարուիլ շատ մը Էմիրներու իրմէ ապրս- տամբէնուն պատճառաւ , որոնք ղինքը պաշարելով և հետը կռուելով 1,500 գերի բռնեցին 20 (Ժնդանօթ ստա- ցան և հրամանատարին դրօշը : Այն ատեն Իպրահիմ ստիպուեցաւ քաշուիլ դէպ 'ի Զահլէ և իր նահանջին միջոց 'ի զուր Զանայ հրատարակու-թեամբք ժողովուրդը իրեն նորէն միացնել : Անգղիացի , աւստրիացի և օսմա- նեան նաւերը յետ տիրելու գիւրաւ Պէրու-թի , Աքիայի գիմաց հասան և ահաւոր կրակ մը ոկոան (Թափել քաղ- քին վրայ : Երեք ժամ տևեց կրակը , սակայն զարհուրե- լի փնաններ հասուցեր էր . վառօդի շտեմարան մը պսյ- թեւով քաղքին երրորդ մասը կործանեց և 2,000 մարդ իր աւերակաց տակ (Թալեց : Եգիպտացիք հարկ եղաւ որ (Թողուն քաշուին . արդէն Լադաքիէ , Դորդուզա , Դրի- փոլի , Սայիա և Տիւրոս դաշնակցաց ձեռքը անցեր էին և Նէյփըրի նաւատորմիդը երկցաւ Աղեքսանդրիոյ գիմաց :

Փոխարքային այսպէս շուտով յաղթուիլը , մեծ ազ- դեցու-թիւն ըրաւ Պաղղիոյ վրայ : Դիէր կ'ուզէր զօ- րու-թեամբ գործել , ընդդէմ կարծեաց Լուի-Ֆիլիպի , և պատերազմի հակամէտ էր . սակայն խաղաղու-թեան կու- սակցու-թիւնը յաղթանակեց , և Հոկտեմբեր 8ին Դիէր ծանոցու-մ ըրաւ , որով Պաղղիոյ Տէրու-թիւնը , յԱսո- րիս հանգիպածները պարբերաբար արկած չէր համարեր . բայց Թէ աւելի առաջ մղուէր փաշային դէմ կռիւը և ուզէին իրմէ յափշտակել զԵգիպտոս , այն ատեն ինքը այս բանս Արևելքի հաւասարակշռու-թեան դէմ կը հա- մարէր և կը ստիպուէր միջամտելու : Որչափ որ Լուի- Ֆիլիպի այսպիսի ուժով լեզու մը բռնած էր , սակայն բնաւ պատերազմի միտք չունէր և անոր համար ուրոշած էր Պաշտօնարանը փոխելու : Խորհրդարանին բացման Դիէր կ'ուզէր որ (Թագաւորը յիշէ պատերազմի պատ- րաստու-թեան կարևորքը և անոնց յաջող ելքը . Լուի- Ֆիլիպի չընդունեցաւ խնդիրքը , այն ատեն Դիէր իր չըա-

ժարականը տուաւ և Կիզօ կանչուեցաւ Լոնտրայէն մասնակից ըլլալու նոր Պաշտօնարանի մը որուն նախագահն էր Սուլդ մարաջախտը:

Սակայն նաւատորմէն Ալէքսանդրիոյ գիմաց երևնալը մեծ ազդեցութիւն ունեցեր էր Մէհէմմէտ Ալիի վրայ որ փափագեցաւ Նոյեմբեր 27ին առ ժամանակեայ դաշնադրութիւն մը ընելու Նէյփըրի հետ, որով կը ստիպուէր թողուլ զԱսորիս և նաւատորմիդը ետ դարձնել: այն պայմանաւ որ դաշնակից Պետութիւնք ալ ապահովցնեն Եգիպտոսի ժառանգական իշխանութիւնը՝ իրեն և իր սերնդոց: Բոլոր Կ. Պօլիս զայրացաւ Նէյփըրի ըրած դաշնաց վրայ, առանց Բարձրագոյն Դրան հրամանին, որով և Ապտիւլ-Մէճիտ ստիպուեցաւ մերժելու դաշինքները: Տիվանը կը համարէր և կը պահանջէր պաշտօնընկէց ընել զՄէհէմմէտ Ալի: Սակայն դաշնակից Տէրութիւնք որ հաւան էին այն դաշնաց, ստիպեցին ըզ-Բարձրագոյն Դուռը զայն ընդունելու և դաշնախօսութիւնք սկսան: Որով և Փետրուար 12ին հրովարտակով մը Սուլթան Ապտիւլ-Մէճիտ զՄէհէմմէտ Ալի՝ Եգիպտոսի ժառանգական կուսակալ կը ճանչնար:

Հրովարտակին մէջ ծանր բացատրութիւնք կային զոր յետոյ ամիսէց Յունիսի 1ին հրովարտակով, որով զգեստաւորութիւն կը տրուէր կուսակալութեան: Այս հրովարտակին զօրութեամբ Մէհէմմէտ Ալի իշխան կ'ըլլար Եգիպտոսի և Նուպիոյ, և այս իրաւունքը կ'անցնէր իր սերնդոց արական ճիւղի մէջ: Բարձրագոյն Դուռն ալ իբրեւ իշխան և տէր, իրաւունք կ'ունենար Եգիպտացի բարձր պաշտօնեայք անուանելու, որոնք հազարապետէն վեր ըլլային: Փոխարքայն ալ իր կողմանէ կը ստիպուէր Պետութեան ընդհանրական օրէնքները պահել և ծովու և ցամաքի զօրութիւնը չջատցընել առանց հրամանի Սուլթանին: Մասնաւոր հրովարտակով մ'ալ հարկը կարգի դրուեցաւ:

14. ԴԱՇՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՆԵՂՈՒՑՆԵՐՈՒ: — Սուլթանին և իր հպատակին մէջ խնդիրը այսպէս աւարտէէն վերջը, Աստուրիա և Բրուսիա Եւրոպիոյ խաղաղութիւնը ամ.

րապնդելու համար փափագեցան որ Գաղղիա ալ մասնակցի իրենց միաբանութեան. Սուլդ-Կիզօ Պաշտօնարանին փափագն ալ արդէն այս էր. միայն Յուլիս 15ին դաշնախօսութեան ամեն հետեանքներէ ազատ ըլլալու համար, դաշնակցաց հետ նոր դաշնախօսութիւն մը ըրին որ ըսուեցաւ Դաշնադրութիւն Եւրոպայի: Այս դաշամբք հինգ մեծ Պետութիւնք կը ճանչնային որ Սուլթանը իրաւունք ունենայ արգիլելու ամենայն ազգաց նաւերուն մոտքը Վոսփորի և Զանաք-Քալէսի մէջ: Ասով կ'ոչնչանար բոլորովին Հիւնքեար Իսկէլէսիին ծածուկ յօգուածը և Ռուսը Սև ծովուն մէջ կը փակուէր, միանգամայն Օսմանեան Դուռը Զարին ազգեցութենէն ելլալով, Արևմտեան Պետութեանց հովանաւորութեան ներքէ կը մտնար: Այսպէս կը լմննար առ ժամս Արևելեան խնդիրը, ուսկից բաց յԱնգղիոյ, ամենքը քիչ շատ սըժ-դոհ մեկնեցան:

Ապտ-էլ-Գատէր. փոմարէ Թագուհին

1. Աձերի. — Ապտ-էլ-Գատէր. — Գաղղիացիք Մասքարայի վրայ կը քալեն. — Մագտայի պարտուրիներ. — Գլոգէլ մարաչախտը. — Գոստանդինայի պաշարումը: — 2. Տամրմոն զօրավարը. — Դափնայի դաշնադրութիւնը. — Գոսդանդինայի առումը: — 3. Երկարէ դրոներ: — 4. Պիւթօ զօրավարը. — Զմայի կռիւր: — 5. Պատերազմ 'ի Մարոյ. — Խզլիի կռիւր: — 6. Վերջին պատերազմները. — Ապտ-էլ-Գատէրի նուաճուիլը. — Աձերիի վարչութիւնը: — 7. Դաիդիի կողին. փրիչար. փոմարէ քագուհին:

1. ԱԼՃԵՐԻ ԱՊՏ-ԷԼ-ԳԱՏԵՐ. ԳԱՂԳԻԱՅԻՔ ՄԱՍՔԱՐԱՅԻ ՎՐԱՅ ՊԸ ՔԱԼԵՆ. — ՄԱԳՏԱՅԻ ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ. — ԳԼՈ. ԶԷԼ ՄԱՐԱՋԱՅԸ. — ԳՈՍԴԱՆԴԻՆԱՅԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ: — ԼՈՒԻ-ՖԻԼԻՔԻ ԳԱՏՐ ԵԼԱԾ ԺԱՄԱՆԱԿ ԱԶԷՐԻԻ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ ՍԿՍԱԾ ԳՄԱԼ, Ե ԳԱՏԷՆ ԻՆԿԱԾ ԺԱՄԱՆԱԿ ՀԱՂԻՒՄԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ԸՄՆԳԱԾ ԿՐՆԱՐ ՀԱՄԱՐՈՒԼ:

Ապտ-էլ-Գատէր որ այսչափ երկար ժամանակ Գաղղիացւոց խռընդոտն պիտի ըլլար իրենց աշխարհակալութեանց մէջ, մահմէտական կրօնաւորի մը որդի էր, որ Մասքարայի քովերը կը բնակէր և մեծ ազդեցութիւն ունէր ժողովրդեան վրայ. Ապտ-էլ-Գատէր կըտրիճ դաստիարակութիւն մը առած էր, և արդէն Գաղղիացւոց դէմ շատ գուպարածներու մէջ նշանաւոր գրաւուելով, այլ և այլ ցեղեր իրենց առաջնորդ ճանչցած էին զինքը, և Ապտ-էլ-Գատէր գնաց հաստատուեցաւ

ի Մասքարաւ քիչ վերջն ալ դաշինք մը դրաւ Տէմիշէլ զօ-
րավարին հետ որով Էմիր տիտղոսը ստացաւ և Մաս-
քարայի ու բոլոր Արևմտեան Ալճէրիի Պէյուլթիւնը:

1834
26 Փետր.

Գաղղիոյ Տէրութիւնը գոհ չէր այս դաշանց վրայ,
արդէն շատոնց կը մտածէր զօրաւոր վարչութիւն մը
հաստատելանդ. և վերջապէս սահմանուեցաւ զրկել հոն
ընդհանուր վարիչ մը որ իրեն օգնական հրամանատար
զօրավար մ'ունենայ, ինչպէս նաև ծովային հրամանա-
տար մը, ընդհանուր գործակալ մը, զինուորական վե-
րատեսուչ մը և վերակիցու մը ելլամտից: Առաջին ընդ-
հանուր վարիչն եղաւ կոմսն Տրուէ տ'Էրլոն՝ Հասարա-
կապետութեան և Կայսրութեան զօրավարներէն մին՝
որ մեծ խնամք տարաւ երկրին՝ հաստատելով ոստիկանու-
թիւնք, հասարակութիւնք և վարժարան մը ՚ի Թու-
նուզ: Եւ որպէս զի նուազեցնէ Գաղղիոյ դրամական
ծախքը, բնիկ տեղացւոցմէ կանոնաւոր զօրք ժողովելով,
գունդ մը կազմեց «ֆաի անուամբ:

Տէմիշէլի դաշինքը մեծ ազդեցութիւն մը տուեր էր
Ապտ-էլ-Գատերի. Տրուէ տ'Էրլոն Տէմիշէլի տեղ դրաւ
Ղրեզէլ զօրավարը, հրամայելով միանգամայն Էմիրին ըն-
թացքը խափանելու որ արդէն տիրեր էր Մէտէահի և
Միլիանահի, և Գաղղիոյ դաշնակից ցեղերուն հետ կը
կռուէր: Դրեզէլ Մասքարայի վրայ քալեց, սակայն
2,500 հոգւով պաշարուեցաւ Ապտ-էլ-Գատերի ձիա-
ւորներէն և մեծ փնաս կրեց: Յետոյ երբ Մագտայի ճա-
հիճներուն կողմանէ նահանջը կը կատարէր Սիկի ա-
փանց վրայ ընդ մէջ Մասքարայի և Օրանի, կրկին անգամ
յարձկեցան Արաբք, և Գաղղիացիք երկրորդ անգամ
յաղթուեցով 300 մարդ կորսնցուցին, նոյնչափ վիրաւոր
և իրենց կարափին: Այսու ամենայնիւ Գաղղիացիք շատ
քաջութեամբ կռուեր էին և Ապտ-էլ-Գատեր կռուոյն
մէջ 3,000 մարդ կորսնցուցեր էր: Տրուէ տ'Էրլոն ետ
կանչեց Ղրեզէլ զօրավարը, սակայն այս պարտութեան
լրոյն վրայ ինքն ալ կանչուեցաւ ՚ի Գաղղիա և վար-
չութեան մէջ զինքը փոխանակեց Գլոզէլ՝ որ մարաշախ.
տութեան դաւազանը ընդունէր էր, և որուն արդէն
ծանօթ էր Ալճէրի:

1835
26 Յունիս

Գլոզէլ վրէժխնդրութեան ոգւով վառուած առջի օրէն միտքը դրած էր Մաքտայի պարտութիւնը՝ յաղթութեամբ մը մոռցնել տալ։ Արդէն Օւլէանի դքսին ներկայութիւնը, որ մարաջախտին հետ եկած էր, մեծ խրախոյս մ'էր զօրաց, և փութով հրաման տրուեցաւ Մասքարայի վրայ չուելու։ Յետ այլ և այլ յարձակմանց և կռիւներու տիրեցին քաղաքին զոր մահմէտականք լքեր փախեր էին և զայն այրեցին։ Երկրորդ ամսոյն մէջ ալ տիրեցին Ռէմսընի, ուր մարաջախտը պահանորդօք թողուց զԵգինէոս Գավէնեաք։ Անկէ վերջը աչքը դարձուց յԱրևելս ուր Գոսդանդինայի պէյը կը ջանար Ապտ-էլ-Գատէրի պէս անկախ ըլլալ։ Դեռ քաղաքին վրայ չգացած անոր պէյ անուանեց բաղդախընդիւր կտրիճ՝ զինուորակիւն մը՝ Եուսուֆ անուամբ իտալացին, որ Ալճէրիի պաշարման միջոց մեծ նպաստներ ըրած էր Գաղղիացուց իր հաւատարմութեամբն և քաղութեամբը։ Գլոզէլ կը ճանչնար որչափ դժուարին էր այնպիսի քաղաքի մը տիրիլ և նոր զօրք խնդրեց 'ի Գաղղիոյ. սակայն Պետութիւնը հրաման միայն կը ղըրկէր յառաջելու, առանց օգնութեան. և հարկ եղաւ որ հետը առած 10,000 զօրօք սկսի արշաւանքը, իրեն ընկեր ունենալով Նըմուրի դուքսը։ Բանակը յետ անլուր վաստակոց Նոյեմբեր 20ին Գոսդանդինայի դիմացը հասաւ և 21ին պարսպաց մօտեցած ժամանակը ամիշեցաւ տեսնալով անոր ամրութիւնքը և պատրաստութիւնքը զոր հայրենասէր և մոլեռանդն ժողովուրդ մը պիտի պաշտպանէր։ Գլոզէլ յայտնի տեսաւ իր բաւական զօրք և միջոց մը չունէր այնպիսի քաղաք մը կանոնաւոր կերպով պաշարելու և որոշեց յարձակմամբ առնուլ զայն, ուսկից եթէ վրիպէր, հարկ էր նահանջ զարնել։ Յարձակմունք սկսան և յետ դիւցազնական քաջութեանց, յորում վիրաւորուեցաւ նաև Ռիզէլ զօրավարը, հարկ եղաւ նահանջը հրամայել, որ թէպէտ չատ դժուարին, սակայն անվրդով արութեամբ և մեծ հմտութեամբ կատարեց Գլոզէլ։ Արաբք ամեն կողմէն պաշարեցին զիրենք, և յառաջապահ գունդը, որոնց կը զօրավարէր Շան-

1838
9 Դեկտ.

1838
10 Նոյ.

կտռնիէ, ստիպուեցաւ կռուելու և ցրուեց թշնամեաց գունդերը մեծ արուժեամբ, և Նոյեմբեր 30ին գաղղիացի բանակը մտաւ 'ի Պոն, ուսկից մեկներ էր 10ին հետը կրելով իր վիրաւորեալքը և աւարառութենէ ազատած արկղները:

2. ՏԱՄՐԸՄՈՆ ԶՕՐԱՎԱՐԸ. — ԴԱՅՆԱՅԻ ԴԱՇՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ. — ԳՈՍԴԱՆԴԻՆԱՅԻ ԱՌՈՒՄԸ: — ԳՈՍԴԱՆԴԻՆԱՅԻ արշաւանաց ձախող ելքը, Գլոզէլի իշխանութենէ անկման պատճառ եղաւ և վարչութիւնը ղրկեց զՏամրըմոն զօրավարը: Միանգամայն ղրկուեցաւ յՕրան ընդարձակ իշխանութեամբ և անկախ 'ի վարչէն Պիւթօ Տըլա Փիւքոնըրի զօրավարը որ արդէն անցեալ տարւոյն մէջ Սիկի ափանց վրայ յաղթութիւն մը ըրեր էր, ընդդէմ Ապտէլ-Գատէրի:

1857
Փետր.1858
18 Յուլ.

Պիւթօյի յանձնուած էր կամ մինչև ցվերջին կէտ կռուիլ և կամ պատուաւոր և վճռական հաշտութիւն մ'ընել. Պիւթօ՝ Դաֆնայի մօտ դրաւ իր բանակը, ուր Ապտէլ-Գատէր նուիրակ ղրկեց գաշնախօսութեան մը համար, որ աւելի էմիրին օգտակար էր քան Գաղղիոյ, և իրեն ձեռքը կը մնային Օրանի և Դիտըրի վարչութիւնքը, ինչպէս նաև Ալճէրիի մաս մը: Գաղղիա այս շահը միայն կ'ունենար որ առ ժամս ամենայն կողմանէ հանդարտ էր և կրնար ներքին բարեկարգութիւններ ընել:

Դաֆնայի գաշնադրութիւնը Ապտէլ-Գատէրի հետ եղած ըլլալով, բնաւ խափանարարչէր Գաղղիացւոց Գոսդանդինայի դաւառին մէջ կրած պարտութեան նախատինքը վերցնելու: Այս անգամ Տէրութիւնը, ըստ վարչին խնդրանաց, արշաւանքին համար կարևորքը հոգաց: Ընդհանուր սպարապետ էր Տամրըմոն զօրավարը և իրեն ձեռաց ներքև կը զօրավարէին առանձին գնդերու վրայ՝ Նըմուրի գուքսը. Դրէզէլ և Ռուլիէր զօրավարները, Գոմպ հազարապետը, հրազինուց հրամանատարն էր վալէ զօրավարը և ճարտարապետութեան Ֆլէօրի: Բանակը Հոկտեմբեր 1ին մեկնելով Պոն քաղաքէն, 6ին Գոսդանդինայի գիմացը հասաւ և 12ին պատնէշը լմնցաւ: Տամրըմոն նախ մարդ ղրկեց քաղաքին որ հնազանդի,

բայց անիկայ կտրիճ պատասխանով մը մերժեց զայն, իմացնելով թէ պատրաստ էր կռուելու մինչև արեան յետին շիթը: Տամրըմոն երբ ձի հեծած Նըմուրի դքսին և իրեն ենթարկեալ սպայից հետ, որոնց մէջ սկսեր էր նշանաւոր ըլլալ երիտասարդ սպայ մը՝ Մաք-Մահոն, կը պտըտէր պատրաստութիւնքը զննելու, յանկարծ թըշնամեաց գնդակ մը իր կեանքը յափշտակեց (1):

Հրամանատարութիւնը փութով հնազոյն զօրավարին անցաւ որ էր Վալէ զօրավարը: Զօրքը արութեամբ կը կռուէր իր զօրավարին մահուան վրէժը առնելու համար և յարձակմունքը սկսաւ ըստ կարգադրութեան Տամրըմոնի և առանց ուշ դնելու ականներուն պայթելուն, յորս մեծ բազմութիւն մը կը թաղուէր, մտաւ վերջապէս քաղաքը, ուր փողոցէ փողոց անցնելու համար հարկ էր նոր յարձակմունքներ ընել. այնքան թըշնամին հայրենասիրութեամբ և արութեամբ կը կռուէր և այնքան Գաղղիացիք լի էին անձնասիրական ոգւով մը: Փողոցները դիականց բլուր դարձեր էին և պատերը արեամբ ներկուեր էին: Վերջապէս Գաղղիացիք տիրեցին. և Հոկտեմբեր 13ին եռագոյն դրօշը կը ծածանէր քաղաքին մզլիթաց վրայ: Գոսդանդինայի պէյը՝ Ահմէտ՝ քանի մը հարիւր ձիաւորներով անապատը փախեր էր, միւս փախչող բնակչաց հրաման տրուեցաւ դառնալու և բնակելու իրենց տուները: Այս առման մէջ Գաղղիացւոց կողմանէ 14 սպայք և 139 զինուորք մեռեր էին. նոյնչափ մ'ալ վիրաւօր: Վալէ 2,500 զինուոր պահանորդ թողուց 'ի Գոսդանդինա, և ինքը Պոն քաջուեցաւ: Գոսդանդինայի առմամբ կամակար հնազանդեցան շատ մը ցեղեր և գաւառներ:

3. ԵՐԿԱԹԷ ԴՐՈՒՆՔ: — Վալէ յետ ապահովելու նոր աշխարհակալութիւնքը 'ի Պոն՝ ընդունեցաւ ընդհանուր վարիչ և մարաջախտ անուանուելուն հրովարտակը: Իրեն իշխանութեան միջոց Ալճէրիի ժողովուրդը

(1) Իր մարմինը փոխադրուեցաւ 'ի Գաղղիա և շքով թաղուեցաւ յԱնկելանոցը:

բազմացաւ և Գաղղիացիք իրենց տիրած երկիրներուն մէջ ապահովցան։ 1838 տարին հանդարտութեամբ անցաւ։ 1839ին Վալէ միտքը դրաւ Ճէզայիրէն Գոսգանդինա երթալու անցքը բանալ, որուն համար հարկ էր անցնիլ զՊիպան կամ Երկաթէ Դրոնէ։ Ասիկայ կիրճ մ'էր լերանց մէջ, երկու կողմանէ ահաւոր ժայռերով պատեալ, և որոնց մէջ բնիկք պահուածուելով, կարող էին կրակով սպասել թշնամոյն։ Հռովմէական բանակք բնաւ անցած չէին այս կիրճը և օսմանեան գունդերը և կարաւանք հազիւ Պէրպէրներուն ծանր տուրք մը հատուցանելով, կը համարձակէին անցնելու։ Վալէ մարաշախտը Օւլէանի դքսին հետ միաբան սահմանեց որ զըննուի այս կիրճը։ Գունդը Սեպտեմբեր 18ին ճամբայ ելաւ և Հոկտեմբեր 28ին հասաւ կիրճը, զոր անցնելու համար վեց ժամ դրաւ։ Բանակը իր սուիներուն ծայրերով կրճին ահաւոր պարսպաց վրայ փորտագրեց ինչ որ ըրեր էր երբեմն 'ի բրգունս. Բանակ Գաղղիան 1839։ Բնիկները այս մեծ յանդգնութեան վրայ ապշած հազիւ համարձակեր էին հրացանի քանի մը հարուած պարպել։ Գունդը Նոյեմբեր 2ին մտաւ 'ի Ճէզայիր։

Մինչդեռ ասոնք կը գործուէին, Ապտ-էլ-Գատէր անսնալով թշնամոյն այսչափ զօրանալը յԱլճէրի, կարևոր համարեցաւ յայտնապէս կռուելու։ Ամեն ցեղերուն նուիրակներ զրկեց, զանոնք «սրբազան պատերազմի» մը հրաւիրելով․ իր հրատարակութեանց մէջ, մերթ զօրավարի մը կերպարանք կ'առնուր և մերթ մարդարէի մը, մահմէտական սրտերը աւելի դրգուելու համար։

Արդէն թշնամութիւնք սկսեր էին 'ի Միաիճա յՕրան, Մազակրան և 'ի Մոսդանկանէմ։ Գաղղիացիք ստեպուեցան քաղաքաց պատուարներուն մէջ քաշուիլ։ Փետրուար ամսուն 12,000 Արաբք պաշարեցին զՄազակրան որուն պահանորդը 123 զինուորէ կը բաղկանար և որոնց կը հրամայէր Լըլիէվը։ Մոլեգին յարձակմունքները չորս օր տեւցին յորս Արաբացւոց կողմանէ հինգ վեց հարիւր մարդ ինկան ընդ մեռեալ և ընդ վիրաւոր։ Այսպիսի դիւցազնական պաշտպանութիւն

մը զարմացուց զԳաղղիա, զԵւրոպէ և զԹշնամին անդամ: Ուրիշ կողմեր ալ նոյնպիսի քաջութեամբ Գաղղիացիք կը կռուէին, յորս մեծապէս արիացան Լուի-Ֆիլիփի երկու որդիքը Օւլէանի և Օմալի գլխերը: Վալէ մարաշխտը յետ տիրելու Գոսգանդինայի, յետ այսպիսի մեծ ապստամբութեան մը դէմն առնելու, քաշուեցաւ իր պաշտօնէն (1):

1841
21 փետր.

4. Պիիժօ ԶՕՐԱՎԱՐԸ. — ԶՄԱԼԱՅԻ ԿՌԻԻԸ: — Գաղղիոյ Տէրութիւնը Վալէի տեղ կտրիճ անձ մը անուանեց վարիչ. որ քիչ վերջը Ալէքսի աշխարհակալաց գլուխ պիտի անցնէր, և էր Պիւժօ զօրավարը որուն կը յանձնուէր ընդհանուր վարչութիւնը: Պիւժօ իր առջի աւարիները կայսրութեան պատերազմաց մէջ անցուցեր էր, կտրիճ առանց յանդգնութեան, արթուն և գիւտաւոր միտք մը, և ասոնցմէ աւելի ճարտար զսնոնք 'ի գործ վարելու: Իշխանութեան հասած օրէն փոխեց վարչութեան եղանակը. բոլոր ցրուեալ բանակները մէկի վերածեց և այսպէս իր ձեռաց ներքեւ ունեցաւ 100,000 հոգւով բանակ մը. և մինչ մէկ կողմանէ Պարակէ տ' Իլլիէ զօրավարը կը նուաճէր զստորին Շէլիֆ և կ'այրէր բերդերը, միւս կողմանէ Պիւժօ կը նուաճէր Արաբները Միլանահի քով, կը տիրէր Մապարայի, Պոկարի, և Սաիտայի:

Ապտ-էլ-Գատէր թէպէտ և կորսնցուցած էր իր գաւառները, սակայն չէր յուսահատեր կռուելէն. հարկ եղաւ 1842ին պատերազմները նորէն սկսիլ: Ապտ-էլ-Գատէր ցեղէ ցեղ ընթանալով, յանուն կրօնից շատերը ոտք հաներ էր ընդդէմ Գաղղիացւոց, և քիչ ատե.

(1) Իր վարչութեան ժամանակ Գաղղիոյ Տէրութիւնը խնդրեց 'ի Քահանայապետէն, և Գրիգոր ԺԶ, ըստ աղաչանաց Տէրութեան, եպիսկոպոսական աթոռ մը հաստատեց 'ի Ճէզայիր Էքսի մարապօլտին իրաւասութեան տակ: Այսպէս Ափրիկէ նորէն Քրիստոնեայ երկիր մը կը դառնար և կը նորոգուէին առջի դարուց Ս. Կիպրիանոսի և Ս. Օգոստինոսի յիշատակները: Ճէզայիրի առաջին եպիսկոպոսն եղաւ Գեր. Տիւփիւշ: 1867ին Ճէզայիր մարապօլտական աթոռ եղաւ և իրեն իրաւասութեան ներքեւ հաստատուեցան Օրանի և Գոսգանդինայի եպիսկոպոսներ:

նուան մէջ բանակ մը կազմեր էր: Իր մեծ գործունէութեամբ թիւնը՝ հաւասար աշխոյժ կը շնչէր 'ի Պիւժօ, որուն եռանդեան կցորդ էին Լամորիսիէր, Շանկառնիէ, Պար և Պըտօ զօրավարները, Եռսուֆ և Մորիս հազարապետները և պատանի դուքսն Օմալի: Պիւժօ այսպիսի աշխոյժ օգնականներով սահմանեց պատերազմը մղել մինչև 'ի յետին ծայր և վերջին հարուած մը տալ Էմիրին: Մարաշխտը Մայիսի ճամբայ ելաւ Օմալի դքսին հետ որ շարժական գնդերուն կը զօրավարէր: Ապտ-էլ-Քատէր, որ մասնաւոր քաղաք մը չունէր մէջը պաշտպանուելու, տեսակ մը շարժական քաղաք կազմեր էր իրեն համար, ուր կը գտնուէին իր ընտանիքը, գանձերը և իրեն մնացած հաւատարիմքը. այս էր ահա արաբական բառով Զճալ կոչուածը բանակած Դանկէնի աղբերաց քով: Ընդ ամենը 20,000 հոգի էին, յորս 5,000 թեթևազէն զինուորք որոնցմէ երկու հազարքը ձիաւորք էին: Օմալի դքսին յանձնուեցաւ ջնջելու այս բանակը անմիջապէս, որպէս զի Զճալն ամբողջովին աւելի հեռաւոր տեղ մը չփոխադրուի: Դուքսը առանց սպասելու միւս գնդերուն, իր քովի որսորդները երկու մաս կը բաժնէ. մէկ գունդը կը ղրկէ թշնամւոյն առաջքը կտրելու, միւսով որ 500 հոգիէ կը կազմուէր, կ'իյնայ Ապտ-էլ-Քատէրի բանակին վրայ: Դուքսը « Իմ ցեղէս բնաւ մէկը յետս չէ ընկրկած » պատասխան տուեր էր Եռսուֆի որ իրեն խորհուրդ կուտար անվրէպ սպասելու միւս գունդերուն, և յիրաւի մեծ յանդգնութեան գործ էր 500 հոգով այսպիսի բաղմամբիւ ճամբարի վրայ դիմելու, սակայն այսպիսի յանդուգն և անակընկալ արշաւանք մը, տակնուվրայ ըրաւ զթշնամին: Ի շուր Արաքէ կ'ուղէին կռուիլ վրաններուն մէջէն, հարկ կ'ըլլայ որ փախչին անապատին խորերը. ասոնց թուոյն մէջ էր նաև Ապտ-էլ-Քատէր, իր մայրը և կինը, և մնաց թըշնամւոյն ձեռքը 4,000 գերի, շատ մը աւար, Էմիրին վրանը, թղթերը, գանձը, դրօշը, թնդանօթ մը և շատ մը թանկագին նիւթեր: Լամորիսիէր ալ որ դիմացէն ճամբան գոցեր էր, շատ մը գերի և աւար ձեռք ձգեց. Օմալի

1843

1843
16 Մայիս.

դքսին այս յանդուգն հարուածը մեծ փառք եղաւ իրեն և մեծ ազդեցութիւն ըրաւ բնիկ ցեղերուն վրայ որոնք թողուցին զԷմիրը . Ապտ-էլ-Գատէր յուսահատած ստիպուիցաւ ապաւինիլ ՚ի Մարոք: Այս կռուոյն վրայ, Պիւժօ մարաջախտութեան գաւազանը ընդունեցաւ . Օմալի դուքսը, Լամորիսիէր և Շանկառնիէ ալ՝ զօրապետք գնդի անուանուեցան:

5. ՊԱՏԵՐԱԶՄ Ի ՄԱՐՈՔ. — ԻԶԼԻԻ ԿՌԻԻԸ: — Մարոքի կայսրը Մուէյ-Ապտէր-Րահման Գաղղիացւոց այսպէս զօրանալը հաճոյական աչքով մը չէր կրնար տեսնալ. և այս ներկայ վիճակին մէջ թէպէտ յայտնապէս չէր հարձակեր թշնամանալ Գաղղիացւոց հետ, սակայն կը վախէր միանգամայն որ զԱպտ-էլ-Գատէր թողով, իրեն գէմ ելլան բոլոր մահապաշտանք. անոր համար նախ ծածուկ, ապա յայտնապէս սկսաւ պատերազմը և իր գունդերը անցան սահմանագլուխը: Պիւժօ՝ Մարոքի բանակին ընդ առաջ քալեց, որոնց հրամանատար էր Սիտի-էլ-Մամուն կայսեր ազգականներէն մէկը, բանակին մէջ էր նաև կայսեր որդին, և ստիպեց զանոնք սահմանէն քաշուիլ և ինքը մտաւ յՈւխատա: Մարոքի բանակին ետեւէն հասնելու համար, հարկ էր անցնիլ Իզլի գետը և դիմացի բլուրները ելլալ, որոնց վրայ էր Մարոքի բանակը և արդէն հեռուանց կը տեսնուէր կայսրորդոյն շքեղ հովանոցը՝ նշան գերագոյն իշխանութեան: Պիւժօյի զօրքը 10,000 էր մինչ թշնամւոյնն էր 25,000, մեծաւ մասամբ կտրիճ ձիաւորք: Գաղղիացիք առանց ուշ դնելու երկնատեղաց ահաւոր կրակին, անցան գետը և միանգամայն կռուելով և մագլցելով ելան բլուրներուն վրայ: Պիւժօ յետ բլուրներուն տիրելու, հրամայեց հեծելազօրունի բազմութեան վրայ դիմել: Հոն ահաւոր ատեսարան մը կը բացուի և կրակէ անձրև մը կը թափի Գաղղիացւոց վրայ: Մարոքի հեծեալքէ՝ ուղեն թշնամեաց դիմացն առնուլ, սակայն կը ոտիպուին թողուլ բանակը և անբաւ աւար, յորս կը գտնուէր նաև կայսրորդոյն հովանոցը, և փախչիլ անապատը:

Մովուն կողմանէ ալ Ժոսանվիլի իշխանը թնդանօթ.

ներով կը ծեծէր զԴանձէրի, որուն բերդերը կործանելէն վերջը, Մոկատորի վրայ գնաց, որ Մարոքի վաճառակա- նութեան կեդրոնն էր: Անգղիա՝ Գաղղիոյ ծովային զօ- րութեան աճելէն վախցած, ուզած էր այս նաւական կռուոյն դէմն առնուլ զկայսրը ջանալով համոզել ետ կե- նալու պատերազմէն, բայց իր ջանքը պարապի դացեր էր, որով և Գաղղիա յոչ կամս Անգղիոյ յայտնապէս նաւե- րը հասուցեր էր Մարոքի դիմաց: Կայսրը Իզլիի պար- տութենէն և նաւատորմին յառաջիկէն զարհուրած, ստիպուեցաւ հաշտութիւն խնդրելու, որ փութով կա- տարուեցաւ Հոկտեմբեր 26ին: Ըստ այսմ դաշանց եթէ Ապտ-էլ-Գատէր նորէն մանար 'ի Մարոք, Ապտէր-Բահ- ման կը ստիպուէր զանիկայ Գաղղիացուց մատնելու: Գաղղիացիք ալ Մոկատորէն և Ուխատայէն պիտի քա- չուէին (1): Որոշուեցան դարձեալ Մարոքի և Ալճէրիի սահմանները երկուց կողմանց հաւանութեամբ. Պիւժօ մարաջախտը Իւլլի մեծ յաղթութեան վարձք՝ դռնի Իւլլի կոչուեցաւ:

1845
18 Մարտ

6. ՎԵՐՁԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՆՔ. — ԱՊՏ-ԵՆ-ԳԱՏԵՐԻ ՆՈՒԱ- ՃՈՒԻԼԸ. — Ալճէրիի ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ: — Որչափ որ Մա- րոքի կայսրը խօսք տուեր էր մերժել իր երկիրներէն զԱպտ-էլ-Գատէր, այսու հանգերձ իրեն համար դժուա- րին կէտ մ' էր Էմիրը վռնտելը, յորում նաև կրօնական մաս մ' ալ կը մանար: Ապտ-էլ-Գատէր թէպէտ հեռա- ցաւ Գաղղիոյ սահմաններէն, սակայն չէր դադարիր արա- բական ցեղերը գրգռելու, որոնցմէ ոմանք Պու-Մաձձա Շէրիֆին առաջնորդութեամբ ապստամբեցան, սակայն Գաղղիացիք դիւրաւ նուաճեցին (2):

(1) Գաղղիա այս պատերազմին ծախքը չէր պահանջած Մարոքէն, ղԱնգղիա աւելի չգայրացնելու համար. դարձեալ Պիւժօ խորհուրդ- կուտար չպահանջել զայն, որովհետև Ապտէր-Բահման կարող չէր վճարելու, և կայսեր դէմ մեծ տեգոհութիւնք ըլլալով, չըլլայ թէ ժողովուրդը ձգէ զինքը և զԱպտ-էլ-Գատէր կայսր անուանէ, Այս ամեն պատճառները ծածկելու համար խորհրդարանին մէջ երեսփոխան մը ըսեր էր, որ Գաղղիա դրամի պէտք չունի և թէ « Բաւական հարուստ է Գաղղիա իր փառքը վճարելու համար »:

(2) Այս կռիւներէն մէկուն մէջ տխուր դէպք մը աղօտացող

1847
12 Ապր.

Ապտ-էլ-Քատէր 1847ին սկիզբները նորէն երևեցաւ: Օրան ապստամբեր էր և Ճէմմա-Ղազուայի հրամանատարը Մոնդանեաք՝ յանգգնութեամբ ուզելով Ապտ-էլ-Քատէրի գիմացն ելլալ չորս հարիւր հոգով, ինքը մեռաւ, գնդին մեծ մասը գերի ինկաւ և հազիւ 15 հոգի կրցան դառնալ 'ի Ճէմմա-Ղազուա: Լամորիսիէր և Գավէնեաք զօրավարները Պիւժոյի հեռաւորութեան միջոց ջանացին վտանգին գիմացն առնուլ, հասաւ մարաշխտը և յաղթութիւնը Քաղղիացւոց կողմն անցաւ. Ապտ-էլ-Քատէրի զօրավարք զինքը թողուցին, ՊուՄաձձա հնազանդեցաւ, և Փոքր-Քէապիլ որ գեռ չէր խաղաղած, ընկճեցաւ: Ապտ-էլ-Քատէր կրկին անգամ Մարոք ապստինեցաւ և փախստեան միջոց բարկութենէն 300 գաղղիացի զինուոր սպաննեց, որոնցմէ շատը Մոնդանեաքի պահանորդներէն էին (1): Իր քաջուելովը Ալճէրի բոլորովին Քաղղիոյ ձեռքը կը մնար: Պիւժօ մարաշխտը այն ատեն ամենայն խնամք տարաւ երկիրը գաղղիացնելու. սակայն երբ վարչութեան համար իր առաջարկեալ եղանակը ընդունելի չեղաւ, այն ատեն Տէրութենէն խնդրեց և դարձաւ 'ի Քաղղիա հետը առնելով իր քաջութեանց համբաւը և փառքը, որուն համար արաբական ժողովուրդք իրեն Էլ-Քէպիլ (մեծ) տիազոսը տուեր էին: Իր տեղը վարիչ անուանուեցաւ Լուի-Ֆիլիպի որդին՝ Օմալի դուքսը:

Նոր յոյս մը ծագեցաւ անխոնջ Ապտ-էլ-Քատէրի սիրտը. Մարոքի մէջ ջանացեր էր զկայսրը ձգելու գահէն, բայց չյաջողեցաւ և ստիպուելով փախչելու, քաջութեամբ Պէնի-Անասէն ցեղին քով, ուր գեռ հաւատա-

Փելիսիէ զօրավարին անունը որ այնքան նշանաւոր եղած էր յիշելի. արաբացի գունդ մը Տակրայի պրի մը մէջ ապստիներ էր: Փելիսիէ մուտքը խռիւնքով գոցեց և կրակ տուաւ անոնց որպէս զի Արաբ ստիպուին ելլալու: Այսպէս այն եղկելիներէն հինգ հարիւրը մեռան ոմանք ծխէն խղղուելով, և ոմանք կրակէն այրելով:

(1) Կը պատմեն որ գերեաց սպանութեան համար կոճղի տեղ ծառայեր էր անկնկղ մը մարմին, որ արգէն մեռած կը համարուէր, և էր այս կռանչան զօրավարը՝ տակաւին կենդանի, և որ այս պարագայով բազմաթիւ հարուածներ ընդուներ է:

րիմներ ունէր. անտի ուղեւոր զէպ հարաւ գիմել, ճամբան գոց գտաւ Լամորիսիէր զօրավարէն, որուն հետ էին Գավէնեաք զօրավարը, Պազէն հրամանատարը, Մոնդապան և Մաք-Մահոն հազարապետները. ամենն ալ ապագային մէջ անուանիք: Ապտ-էլ-Գատէր յամենուստ պաշարուած, տեսաւ որ բնաւ փախստեան ճար չկար և անձնատուր եղաւ Լամորիսիէրի որ արդէն իրեն ներուամն խոստացած էր: 24ին Լամորիսիէր և Գավէն⁹⁵ Դեկտեմբեր, զինքը ներկայացուցին Օմալի դքսին. « Կ'ուղէի առաջնունէ ընել այս գործս, ըսաւ Էմիրը. բայց սպասեցի Աստուծոյ սահմանեալ ժամուն »: Դուքսը հաստատեց Լամորիսիէրի խոստումը և իրեն ըզձիցը համեմատ « ազատ պիտի թողուէր քաջուելու կամ յԱբիա և կամ յԱղեքսանդրիա, այն հաստատ յուսով որ թագաւորը հաստատութիւն պիտի տայ այս խոստման »: Ապտ-էլ-Գատէր իր միակ և յետին նժոյգը Օմալի դքսին ընծայեց:

Սակայն Լուի-Ֆիլիպ չարգեց իր զօրավարին և որդւոյն խոստմունքը. պատճառ բերելով թէ Տաճկաստան դեռ չէր ընդունած Ալճէրիի աշխարհակալութիւնը և դարձեալ չէր կրնար առաջարկել փոխարքային այնպիսի վտանգաւոր հիւր մը: Իժազդ Էմիրը տարուեցաւ նախ 'ի Թուլոն օւր հասաւ Յունուար 29ին, բոլոր իր ընտանիքով. անկէ փոխադրուեցաւ Լամալի բերդը, յետոյ¹⁸⁴⁸ Փօ դեկտեմբեր և վերջապէս Ամպուազի դեկտեմբեր մերձ 'ի Պլուա, ուր մնաց մինչև որ ուրիշ վարչութիւն մը 1852ին բանալով իրեն աշտարակին դրունքը, ազատ թողուց զինքը առանց պայմանի մը: Ապտ-էլ-Գատէր ալ այս վեհանձնութեան փոխարէն միշտ երախտագէտ սիրտ մը ունեցաւ առ Գաղղիացիս. անկէ վերջը Օսմանեան պետութեան զանազան քաղաքները բնակեցաւ, մանաւանդ 'ի Պրուսա մինչև այս քաղաքիս ահաւոր երկրաշարժը 1855ին: Այն ատեն անցաւ 'ի Կ. Պօլիս, յետոյ 'ի Դամասկոս (1):

(1) ՅԱՌՐԻՍ Տրուզներուն կատաղութեան դէմ զբրիստոնեայս պաշտպանելուն համար 1860ին Լէժիոն տ'օնէօրի մեծ խաչը ընդու-

Այսպէս կը լմննար բոլորովին Ալէէրիի աշխարհակալութիւնը, սակայն 'ի Փաղղիա մեծ խնդրոյ նիւթ էր թէ ինչ վարչութեան ձև հարկ էր տալ: Երկու առաջարկեալ եղանակք կային: Պիւժօ զինուորական գաղթականութեան ձև մը տալ կ'առաջարկէր, ինչպէս երբեմն Հռովմայեցիք. և Լամուրիսիէր քաղաքական գաղթականութեան: Վերջապէս գաղթականութեան դրուութիւնը մերժուեցաւ և սահմանուեցաւ զինուորական վարչութիւն մը հաստատել: Շուտով զանազան քաղաքներ շինուեցան կամ նորոգուեցան գաղղիական անուններով, ինչպէս՝ Օմալ, Օւլէանվիլ, Ֆիլիփփովիլ: Շատ մը աւաններ և գեղեր հաստատուեցան և քիչ ժամանակի մէջ Ալէէրի թէ վաճառականութեամբը և թէ ձեռագործներով Փաղղիոյ մաս մը դարձաւ:

Սակայն երկրին ընդարձակութեան համար չափ նուազ է բնակիչը, ընդ ամենը, 3,000,000 կը հաշուի, որոնցմէ 200,000ը Եւրոպացիք են. որով երկիրը դեռ մշակութեան շատ կարօտութիւն ունի. այսու հանդերձ առատութեամբ կը մատակարարէ բամբակ, Ծխախոտ, ձիթապտուղ և զանազան խէժեր: Արդիսեսն ջրհորոցալ բացմամբ, օսսիսները բազմացան և օր օրուան վրայ անապատը բարեբեր և կանաչազարդ երկիր մը կը դառնայ:

7. ԴԱՒԻԻԻ ԿՂԶԻՆ. — ՓՐԻԶԱՐ. — ՓՈԾԱՐԷ ԹԱԳՈՒՀԻՆ: — Փաղղիա ուղեւով Անգղիոյ նման բազմացնել իր վաճառականութեան կէտերը հեռաւոր երկիրներ, 1841ին տիրեր էր Մատակասգարի մօտ Նոսի-Պէ կղզւոյն: 1842ին Անժուանի սուլթանէն Մողամպիդի ջրանցքին մէջ Մայոգ կղզին ստացաւ: Արդէն 1835ին ալ ուղած էր Նոր-Ջեւանտիոյ մէջ ալ տեղ մ' ունենալ, 'բայց Անգղիա բողոքելով որ այն կղզին Բրիտանական իրաւանց ներքէ է, Փաղղիա ետ քաշուեցաւ: Այն ատեն Փաղղիա իր աչքը Մարգիզեան կղզիներուն վրայ դարձուց, ու՛ր

նեցաւ 'ի Փաղղիա: 1865ին այց ելաւ Եգիպտոսի գաւառաց, 1867ին գնաց Բարիզու աշխարհահանգիսին. և Փաղղիա-բրուսական պատերազմին սկիզբը գրեց առ Նաբուէոն Գ. խնդրելով որ զինքը հրամանատար դնէ ափրիկեցի գունդերուն:

Անդղիա բնաւ պահանջմունք մը չէր կրնար ունենալ, ուր ուղղափառ քարոզիչք շատ ապենէ 'ի վեր մեծաւ նեղութեամբ կ'աւետարանէին: Տիւ-Փըդի-Թուար են թածովակալը հրաման ընդունեցաւ երթալ տիրելու: Տիւ-Փըդի-Թուար յետ իր հրամանը կատարելու, յաւաջ վարեց սահմանը դէպ յԼնկերութեան կղզիքը, որոնք Մարգիզեան կղզիներէն քիչ հեռու էին և շատ օգտակար կրնային ըլլալ, մանաւանդ 'Իաիդիի կղզին՝ որ այն խմբին մէջ ամենէն նշանաւորն էր, աթոռ Փոմարէ թագուհւոյն, դուստր Փոմարէ թագաւորին որ քարոզիչներէն քրիստոնէութիւնը ընդուներ էր և մկրտուեր էր 1819ին, յետոյ հիմներ էր նաև տպարան մը 'ի 'Իաիդի: Այս ամեն պարագայից պատճառաւ բնականապէս բողոքովին անդղիացի քարոզչաց ազդեցութեան ներքեւ էր: Տիւ-Փըդի-Թուար Զանաց և կրցաւ Գաղղիոյ համար ալ շահաւոր գաշինքներ գնել: Բայց Փոմարէ այս գաշանց դրժեց, Գաղղիացւոց բնակութիւնքը աւըտընկեցան և ստացուածքը կողոպտուեցան: Այն ատեն Տիւ-Փըդի-Թուար հաստատ իշխանութիւն մը պահանջեց, զոր թէ մերժէր թագուհին, կը սպառնար տիրել կղզւոյն: Փոմարէ սպառնալիքներէն վախցած Գաղղիոյ ընծայեց Լնկերութեան կղզեաց հովանաւորութիւնը: Ծովակալը այս հովանաւորութիւնն ընդունեցաւ Ասպտեմբեր 9ին, և Գաղղիոյ Տէրութիւնը զայն հաստատեց յետագայ Ապրիլի մէջ: Ծովակալն ալ յանձնեց զայն Պրիւս նաւապետին, զոր Մարգիզեան կղզեաց վարիչ անուաներ էր, որ ունէր միանգամայն Ովկիանոսի մէջ գաղղիական երկիրներուն խնամակալութիւնը, և գործակատար Փոմարէի քով: Բայց երբ Տիւ-Փըդի-Թուար Նոյեմբերի եկաւ Գաղղիոյ հաստատութիւնը իմացընելու թագուհւոյն, Փոմարէի ամենայն դիտաւորութիւնքը փոխուած գտաւ, անդղիացի քարոզչաց և վաճառականաց գրգռութեամբ, որոնց գլուխ կեցած էր քարոզիչ դեղավաճառ մը՝ Փրիւշար անուամբ, որ միանգամայն հիւպատոսի տիտղոս ալ ունէր: Թագուհին յայտնեց որ բռնի Գաղղիոյ պաշտպանութիւնը ընդուներ էր և 'ի նշան իր ազատութեան,

1842

1845

իր բնակութեան վրայ իր սեպհական դրօշը պսակեալ կանգնեց :

Այս ատեն Տիւ-Փըդի-Թուար, առանց հրաման ունենալու 'ի Գաղղիոյ, տիրեց Դաիդիի Նոյեմբեր 6ին, և անտի վճռեց զՓրիչար: Փոմարէ ալ Փրիչարի գրգռութեամբ թողուց զկղզին և Անգղիոյ նաւ մը ապաւինեցաւ. Փրիչար բռնուեցաւ և գետնայարկ զինուորանոցի մը մէջ բանտուեցաւ :

Այս թաներս մեծ յուզումն պատճառեցին յԱնգղիա : Սաբի գրոյ ընկերութիւնք, որոնց անդամ էր Փրիչար, ձայներնին բարձրացուցին: Գաղղիոյ Տէրութիւնն ալ վախնալով որ ասով երկու Տէրութեանց մէջ եղած ներգաշնակութիւնը կորսուի, պարսաւեց ծովակալին տնհրաման ըրածը, հրատարակելով որ ինքը միայն կղզւոյն հովանաւորութիւնը ունէր ըստ 1842ի դաշնաց. մինչև խորհրդարանին՝ մէջ սահմանուեցաւ դրամ հատուցանել Փրիչարի իր վաճառականական քաջած փեսսուն համար:

Վարչութեան ընդդիմակացք և գրեթէ բոլոր ազգը տրտնջաց այս խոնարհութեան վրայ. ձանձրացեր էին ամեն բանի մէջ զԱնգղիա հաճեցնելէն. սակայն Լուի-Ֆիլիպի խոհեմ ճամբայ մը զայս համարեր էր, պատերազմէ խորշելու համար:

Գ Լ ՈՒԽ ԻԳ

Եւրոպա մինչեւ ցամաք 1848

1. Անգղիա . Վիկտորիայի թագաւորելը : — 2. Գանատայի ապստամբութիւնը . Եւամայիքա : — 3. Ամուսնութիւն թագուհւոյն . Նոր օրէնքներ : — 4. Վարչութիւն յԱնգղիա . Ռոպըրդ Փիլ : — 5. Օ' Բոնէր . Բարձրագոյն արմատեաց օրինաց : — 6. Բրուսիա . Փրեյերիկոս-Գաշիկէլմոս Դ : — 7. Ազատական թողութիւն : — 8. Աւստրիա . Փերտինանտոս Դ : — 9. Կալիցիա աւստրիական . Խառնութիւն 'ի Գրագովիա : — 10. Գրագովիոյ հասարակասկետութեան թարձումը : — 11. Սլոնիա . Ամուսնութիւնք թագաւորազանց :

1. Անգլիա . Վիկտորիա Թագուհի : — Յանգրիա 20 Յունիս 1837ին վախճանէր Էր Գուլիէլմոս Դ, որով կը ըմննար Անգլիական պատմութեան հին դարը : Վասն զի որչափ որ ալ Գուլիէլմոս Դ. և իր նախորդքը սահմանադրական Թագաւորի անուն ունէին, այսու հանգերձ զանազան անգամ առանց արկածից պահանջելուն 'ի դործ դրեր էին սեպհական կամքերնին, պաշտօնեայքը փոփոխելով և կամ Հասարակութեանց այլևայլ անգամ տուած քուէին ընդգիմանալով : Սակայն եթէ Գուլիէլմոս իբրեւ դուքս Գլէրէնսի ազատագլուխ իշխանի մը անուն ստացեր էր, և 'ի մեծ զարմացումն ամենեցուն, մինչև համարձակեր էր լորտերուն առեռնին հակառակութեանց մէջ յայտնապէս նախատել անարգական խօսքերով իր եղբարքը, գահը հասնելէն վերջը մեծ

ծանրութիւն ցուցուցեր էր և հանդարտութիւն. աւելի լաւ թագաւոր էր քան իշխան (1):

Գուլիէլմոս Դ. որդի չունենալով Անգղիոյ թագը կ'անցնէր իր չորրորդ եղբորը դստեր, որ էր իշխանուհին Ալէքսանդրինա Վիկտորիա (2) ծնեալ 1819ին Մայիս 24ին որով այն ատեն հազիւ ութլեւտասնամեայ էր: Իր հայրը՝ Դուքսն Քէնզի, իշխանուհւոյն ծննդէնէն քիչ ամիս վերջը մեռեր էր և իր այրին ամեն խնամք ըրեր էր դստեր դաստիարակութեան համար: Գիշեր էր երբ իր հօրեղբորը մահուան լուրը տարին իրեն Քէնթըրպրիի արքեպիսկոպոսը և Պետութեան առաջին պաշտօնակալը, որ արտասուալից ընդունեցաւ թագաւորութեան հասնելու լուրը: Թագադրութիւնը կատարուեցաւ երկրորդ տարին Յունիսի 28ին մեծ շքեղութեամբ, յորում կը գտնուէին ամեն Պետութեանց դեսպանները (3): Թագաւորութեան առաջին ստորագրած բարե-

(1) Կը պատմեն որ իր մահունէ երկու օր առաջ Յունիս 18ին, յիշեց որ Ուալթերլուի տարեգարձն էր, և մեծ փափագ ցուցոց գոնեայ այն օրը միայն ապրելու. յետոյ խնդրեց որ բերեն այն դրօշը զոր ուրիշ տարեգարձի մը իրեն յաճ էր Դուքսն Ուէլլինկտոնի, և ձեռքը դնելով դրօշին արծուոյն վրայ, ըսաւ որ լանոր դպչելովը վերականգնութիւն մը կը զգայ: Կը փափագէր նաև Ուալթերլուի խնջոյից մասնակից գտնուիլ. բայց Ուէլլինկտոնի գոյքը պատշաճ դատեցաւ այս անգամ զանց ընելու խնջոյքը և թագաւորին յղեց միայն իր մաղթանքները: Գուլիէլմոս սակայն ստիպեց որ սեղանը կատարուի ըստ սովորութեան, և դքսին բարեկամական պարզ ուղերձ մը զրկեց փափագելով որ այն օրը ուրախ օր մը ըլլայ բոլոր կոշնականաց:

(2) Իւր հայրը անունը Ալէքսանդրինա դուքս էր 'ի շնորհս կայսեր Ռուսիոյ, բայց թագուհին գահը ամբառնալուն պէս միայն Վիկտորիա անունը գործածեց:

(3) Գաղղիոյ կողմանէ մամնաւոր դեսպան ղրկուած էր Սուլշ մարաջախտը որ զանազան անգամ կռուեր էր ընդդէմ Անգղիոյ 'ի Սպանիա, 'ի Լիւդցէն և 'ի Ուալթերլու ընդ Նաթուլէոնի: Սուլշ մեծ ընդունելութիւն գտաւ յԱնգղիացւոց, որոնք շատ անգամ բազմութեամբ « կեցցէ Սուլշ գօշեցին »: Կ'ըսեն որ այս եռանդագին ընդունելութիւնը արտասուաց պատճառ եղաւ ծեր մարաջախտին, և երբ յետոյ ժամանակաւ Գաղղիոյ խորհրդարանին մէջ երեսփոխաններէն ոմանք կը յանդիմանէին զԷլիզօ իբրեւ ծայրայեղ կողմնակից անգղիական դաշնակցութեան, Սուլշ հրատարակեց

կամուլութեան թուղթը եղաւ իր միակ մնացած հօրեղբօրը Գրմալըրլանտի դքսին հետ՝ Էրնէստ-Աւգոստոս, որ Վիկտորիայի գահ ելլալովը, կը ստանար Նաննովերի թագաւորութիւնը. և անգլիական ազգը, ըստ իրեն գրչաց, մեծ ուրախութեամբ կը բաժնուէր երկրէ մը, որուն հետ բաց 'ի նոյն թագաւորէ ուրիշ մէկ զօդ մը կամ չահ մը չունէր:

Վիկտորիայի թագաւորութեան առաջին օրերը ընդհանուր Անգլիա յուզման մէջ էր, չճանչնալով տակաւին մատաղահասակ թագուհւոյ մը բռնելու ընթացքը այսպիսի մեծատարած իշխանութեան մը գլուխ. սակայն երբ շարունակաբար տեսնուեցան իր ուղիղ և ազատ տեսութիւնքը, այն ատեն բազմացաւ վստահութիւննին, առաւել քան նախնի թագաւորաց վրայ և ստուգիւ վայելեցին սահմանադրական թագաւորութիւն:

2. ԳԱՆԱՏՈՒ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ. ԵԱՄԱՅԻՔԱՅ: — Որչափ որ Վիկտորիայի գահ բարձրացած ժամանակ յիւլանտա կը շարունակէին յուզմունքները, սակայն խորհրդարանին համար մեծագոյն մտածութեան նիւթ էր Գանատայի ապստամբութիւնը:

Թէպէտ և Գանատա Ուլֆի յաղթութենէն վերջը Գաղլիայէն Անգլիոյ անցեր էր, սակայն Ստորին Գանատայի մեծագոյն մասը Գաղլիացիք էին, որոնք բնականապէս տխուր և նախանձոտ աչքով կը տեսնային քիչ քիչ իրենց կարգաց բարձումը և անոնց տեղ բրիտանականաց փոխանակելը. անգլիացի գաղթականք ալ տժգոհ էին որ Պետութիւնը շատ գանդաղութեամբ կը գործէր այս նորոգութիւնքը և իրենք ընաւ մաս մը չունէին վարչութեան մէջ: Անգլիական Պետութիւնը դարձան մը տանելու գիտաւորութեամբ 1791ին Գանատա երկու մաս բաժնած էր Վերին և Ստորին, իւրաքանչիւրը սեպհական վարչութեան կարգօք, ռենենալով վա-

որ ինքն ալ եռանդուն պաշտպան էր անգլիական դաշնակցութեան, և յիշելով Լոնտոն գտած ընդունելութիւնը, աւելցուցեր է. « Սորվեցայ յարգել զԱնգլիացիս պատերազմի դաշտի վրայ, սորվեցայ զանոնք յարգել 'ի խաղաղութեան »:

րիչ մը և գործադիր ատեան մը անուանեալ յԱնգղիոյ, օրէնսդիր ատեան մը՝ որուն անդամք ընտրուած էին 'ի Պետութենէն ցկեանս. միանգամայն նաև ժողովք մը երեսփոխանաց որուն անդամք կ'ընտրուէին չորս տարուան համար. հաստատուեցան նաև եկեղեցականաց առանձնաշնորհութիւնքը:

Այս բաժանմունքը բնաւ ոգիները միացնելու արդիւնք մը չունեցաւ: Ստորին Գանատա ուղեց միշտ գաղղիացի մնալ և Վերինը անգղիացի. միանգամայն շարունակ ընդդիմութիւն կար ընդ մէջ մեծագոյն մասին օրէնսդիր ժողովոյն անդամոց, զորս կ'անուանէր Անգղիոյ Պետութիւնը, և ընդ երեսփոխանս անուանեալս ժողովորդենէն, և առաջինքը միշտ կ'ազարտէին յեանոց առաջարկութիւնքը: Տժգոհութիւնքը երթալով բազմացան և տեսնելով որ Անգղիոյ վարչութիւնը կ'ուզէր գոհացնել զիրենք յայտնապէս բողոքեցին ընդդէմ Պետութեան, և Ստորին Գանատայի ապստամբութեան գլուխ կեցաւ Յովսէփ Փափինս: Մեծ խռովութիւն մ'ալ ծագեցաւ 'ի վերին Գանատա զոր ճարտարութեամբ հանդարտեցուց գաւառին վարիչը Սիր Ֆրանսիս Հէտ:

Սակայն ապստամբութեան լուրը մեծ յուզումն պատճառեւ էր յԱնգղիա և մանաւանդ 'ի խորհրդարանին. սահմանուեցաւ ղրկելու 'ի Գանատա կարևոր անձ մը իրաց վիճակը տեսնալու և դատելու համար, և ընտրութիւնը լորտ Տարրըմի վրայ ինկաւ, որ լորտերուն ատենին պարծանքներէն մէկն էր: Լորտ Տարրըմ հասաւ 'ի Գեպէք՝ և փութով դիկտատորի իշխանութիւն զգենլով, ծանուցումն ըրաւ որով լիովին ներումն շնորհեց ամենուն, բաց 'ի գլխաւորաց՝ որոնցմէ ոմանք արդէն փախեր էին, և զոմանս բռնելով Պէրմուտա ղրկեց: Լորտ Տարրըմի բռնած ընթացքը եթէ փրկեց զԳանատա սակայն իրեն մեծապէս մշտացավասն զի յԱնգղիա խորհրդարանին մէջ ծանր ամբաստանութիւնք ծագեցան այսպէս ինքնահրաման գործելուն վրայ, իրեն թշնամի կուսակցութիւններէն: Լորտ Տարրըմ ամերիկացի լրագիրներէն իմացաւ որ

Պետութիւնը զինքը թողուցեր էր, և յետ բողոքելու ընդդէմ Անգլիոյ վարչութեան, առանց հրամանի սպառնելու, ճամբայ ելաւ: Երբ Փլիմըթ հասաւ, թէպէտ և Պետութիւնը բնաւ իրեն ընդունելութեան պատրաստութիւն մը ըրած չէր, ինչպէս էր սովորութիւնը, այսու հանգերձ ժողովուրդը մեծ ընդունելութիւն ցուցուց և հասարակաց կարծիքը 'ի նպաստ էր իրեն: Լորտ Տարրըմ ներկայացաւ լորտերուն ատենին և յետ հաշիւ տալու Գանաստայի վիճակին վրայ, առաջարկեց նաև պէտք եղած բարեկարգութիւնքը: Վարչութիւնը ընդունեցաւ իր խորհուրդներէն շատերը և քաղցրութեամբ հանդարտեցուց Գանաստայի ժողովուրդը:

Հագիւ լմնցեր էր այս խնդիրը, Եամայիքայի հրովարտակին վէճը ծագեցաւ որ պատճառ եղաւ Մէլպըրն Պաշտօնարանին անկման: Գերութեան բարձմանէն վերջը, ծանր կուգար գերեաց տէրերուն, օրինաց առջև հաւասար գտնուիլ իրենց գերիններուն հետ, նա մանաւանդ որ սկերէն մեծ մասը տակաւին ըմբռնած չէր իր ստացած իրաւունքները. և տէրերը այս սգիտութիւնը իրենց նպաստ առնելով, կը շարունակէին հարստահարութիւնները: Այս պատճառաւ ցտէպ տարաձայնութիւնք և վէճք պակաս չէին ընդ մէջ Եամայիքայի ատենին և Պետութեան վարչին մէջ: Ասոր դարման տանելու մտքով Մէլպըրն Պաշտօնարանը առաջարկեց որ հինգ տարուան մը չափ դադրի Եամայիքայի սահմանադրութիւնը և վարչութիւնը բոլորովին յանձնուի վարչին և իրեն երեք խորհրդակիցներուն: Այս դարմանը Ռոպըրդ Փիլի և պահպանողականաց անտեղի երևցաւ և Պաշտօնարանը քուէարկութեան մէջ հագիւ հինգ քուէով կրցաւ յաղթել: Այսպէս արհամարհուած տեսնալով հրաժարեցաւ, և Թագուհին զՈւէլլինկդոն դուքսը կանչեց նոր Պաշտօնարանը կազմելու, որ Թագուհւոյն առաջարկեց զՌոպըրդ Փիլ: Փիլ Պաշտօնարանը յանձն առած ժամանակ միտքը դրած էր իռլանտական խնդիրն ալ լմնցնել և պահանջեց որ Թագուհւոյն տիկնութենէ հեռացուին երկու տիկնայք, որոնց եղբարքը պաշտօն մը ունեցեր

էին յիշխանտա առջի Պաշտօնարանաց ժամանակ: Ուրովհետեւ, կ'ըսէր, թագաւորաց ժամանակ ամեն Պաշտօնարանի անկման միջոց կը փոխուէին նաեւ այն պաշտօնակալք, որոնք քաղաքական ազդեցութիւն մը ունէին, նոյն պայմանին մէջ կրնային համարուիլ տիկնայք, թագուհւոյ մը իշխանութեան միջոց: Վիկտորիա Փիլիպանջումը ժխտեց, Փիլ փութով հրաժարեցաւ և 'ի մեծ գոհութիւն թագուհւոյն Մէլպըրն նորէն կանչուեցաւ Պաշտօնարանը կազմելու:

1840
30 Փետ.

3. ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ԹԳՈՒՀԻՈՅՆ. ՆՈՐ ՕՐԷՆՔՆԵՐ: — Քիչ վերջը կ'ամուսնանար Վիկտորիա իր ազգակցին՝ Ալպերդ Սաքս-Գոպուրկ-Կոթայի իշխանին հետ: Վարչութիւնը իրեն նախ Ամառն իշխան տիտղոսը տուաւ և խառնակութեամբ յանկարծ մեռնէր թագուհին: Ալպերդ իր կենաց բոլոր ընթացքին մէջ թէպէտ Անգլիոյ ժողովրդեան սէրը չկրցաւ շահիլ, սակայն ցուցուց որ արդարեւ արժանի էր Վիկտորիայի մեծ սիրոյն և համարման, և որուն վարչութեան մէջ բնաւ չմտնալով առանձին խորհրդական մը միայն եղաւ և միանգամայն ազնիւ հայր մը իւր որդւոց: Թագուհին 1842ին Գոնսդիւդիլըն Հայլ քաջած ժամանակ վրան առնանակ մը պարպուեցաւ, որ բարեբաղդաբար վրիպեցաւ, և թագուհին մեծ արութիւն ցուցուց այս պարագային մէջ: Դաւաճանին անունն էր Ճոն Յրանսիս 22 տարուան երիտասարդ մը, որ մէկէն բռնուեցաւ. և որչափ որ դատաստանը մահ վճեց, այսու հանգերձ ըստ փափագանաց թագուհւոյն գլխապարտութիւնը ցկեանս աքսորի փոխուեցաւ: Պատահասին այսպէս թեթեւալը պատճառ եղաւ ուրիշ դաւաճանութեան մը քիչ օր վերջը, որուն հեղինակն էր Պին անուամբ մէկը, որ սակայն երբ կ'ուզէր աւելի ճանակը պարպել, զօրագոյն ձեռք մը որ հոն մօտ էր բռնեց իրեն բազուկը: Ատրճանակին մէջ գնտակի տեղ կաւի կտորուանք գտնուելով, վարչութիւնը Պինի դաւաճանութիւնը աւելի յիմարի քան դաւաճանի գործ դատեց, և Սիր Ռոպըրդ Փիլ նոր հրովարտակ մը հանեց որով այս տեսակ դաւաճանութիւնք պիտի պատժուէին

եօթնամեայ աքսորով և կամ բանտարգելութեամբ մինչև 2 տարի. դարձեալ « յանցաւորը յայտնի կամ առանձին պիտի ծեծուէր այնքան և այն կերպով ինչպէս որ տեսանը որոշէր, միայն թէ երեք անգամէն աւելի պիտի չըլլար (1) » :

Այս միջոցիս մէջ պատժական օրինաց մէջ նորոգութիւններ եղան. Ձ1 արկածից մէջ մահը կը վերցուէր և տեղը կը դրուէր բռնի աքսոր 'ի գաղթականութիւնս, ուր չափաւոր գնով իրենց երկիր մը կը տրուէր: Նշանաւոր եղաւ դարձեալ Անգղիա իր արտաքին Պետութեանց հետ յարաբերութեամբ յորս մեծացաւ լորտ Փալ մերսթընի՝ Արտաքին գործոց պաշտօնէին ազդեցութիւնը. իսկ թէ ինչպէս ջանաց Ռուսիոյ տարածուելուն խոչընդոտն ըլլալու, ինչպէս շարժեցաւ Մէհէմմետ Ալիի խնդրոյն մէջ, ինչպէս նաև յԱֆղանիստան և 'ի Զինաստան, արդէն տեսանք զանոնք, յորս իրեն արթուն ճարտարութեամբ, անուանի քաղաքագիտի համբաւ տացաւ Փալմէրսթըն:

Այսու հանգերձ Պաշտօնարանը մեծ տաքնապի մէջ էր ներքին խնդրոց համար, որոնք իրեն անկման պատճառ եղան: Օ՝ Քոնէլ կրցեր էր ստանալ որ յիւշանաա ալ ընտրութիւնք կանոնաւոր կերպով ըլլան: Վարչութիւնը ընդունեցաւ այս խնդիրը, բայց և քուէարկութեան իրաւունքը ընդարձակեց. իջեցնելով իրաւունքը հինգ սդէրլին եկամտից: Ռոպըրդ Փիլ հնգի տեղ ութ առաջարկեց և փութով ընդունելի եղաւ խորհրդարանին:

Քիչ օր վերջը Ելեմտից և ցորենոյ գնոյն պատճառաւ, Պաշտօնարանը մէկ միայն քուէ մը աւելի ունենալով ցրուեց զխորհրդարանը, բայց նորէն ընտրութիւնք մեծաւ մասամբ իրեն հակառակ եղան, և Ռոպըրդ Փիլի առաջարկութիւն մը Ստորին խորհրդարանին մէջ 91 քուէ առաւելութիւն ունենալով և 72՝ լորտերուն խորհրդարանին մէջ, Պաշտօնարանը հրաժարեցաւ և Ռո-

(1) Տակաւին ցայսօր կան յանցանք որոնց պատիժը յԱնգղիա ծեծն է:

պըրդ Փիլի յանձնուեցաւ նորէն վարչութեան գլուխ անցնելու :

4. ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆ ՅԱՆԳՂԻԱՍ. — ՌՈՊԵՐԴ ՓԻԼ : — Ասկէ վերջը ամբողջ Վիկտորիայի (Թագաւորութեան ժամանակ Անգղիոյ վարչութեան պատմութիւնը ուրիշ բան չէ բայց եթէ քաղաքագիտական մրցմանց յաջորդութիւն մը : Երկու անձինք շատ տարիներ դիմացէ դիմաց ճակատած են, որոնցմէ մին գլուխ է վարչութեան, միւսը գլուխ ընդդիմակացից, և իւրաքանչիւրը ըստ յաղթութեան կը փոխէ տեղը. յաղթողը կ'անցնի գլուխ վարչութեան և յաղթուողը ընդդիմակացից : Վիկտորիայի (Թագաւորութեան սկիզբը նշանաւոր նախագահ եղաւ վարչութեան լորտ Մէլլըրն որ ընդ երկար վայելեց (Թագուհւոյն վստահութիւնը, առանց մեծ կարողութիւն մը ունենալու, կարենալով շահիլ մեծագոյն մասը 'ի խորհրդարանի :

Ասկայն անգղիական վարչութեան նոր կերպարանք մը տուողն եղաւ Ռոպըրդ Փիլ որ ուսումնական եղած էր լորտ Պայրընի, յետոյ հազիւ 21ամեայ էր Գէսթրըլ աւանը զինքը երեսփոխան ընտրեւ էր : Լորտ Լիվըքուզ զինքը Իռլանտիոյ վարիչ անուանած ըլլալով, մեծ խոհմութիւն և հանդարտութիւն ցուցուց և ուղղափառաց եկեղեցիներ հիմնեց, բայց ազնուականաց մասէն ըլլալով, տասանորդաց խնդրոյն մէջ անգղիական եկեղեցին պաշտպանեց. յետոյ տաղտկացած ստէպ յուզմունքներէն, Լոնտրա եկաւ. ուր լորտ Լիվըքուզ զինքը Ներքին գործոց պաշտօնեայ անուանեց և զոր պահեց մինչև յամի 1827 : Եւ ահա այս ժամանակէս կը սկսի իր պաշտօնէական կեանքը, յորում բոլորովին նոր ընթացք մը բռնեց : 1829ին երբ ուղղափառաց ազատութիւնը առաջարկեւ էր, ազնուականք և ազատականք առհասարակ իրեն գէմ խօսեր էին, մինչև իւր ընտանիքն անգամ. այսու հանդերձ ինքը հաստատուն մնացեւ էր իր դադափարաց վրայ և հազիւ տարի մը վերջը նորէն կրցաւ ստանալ ազնուական մասին համարմունքը, որոնց գլուխ ալ կեցաւ : Բայց (Թողլով ազնուապետա-

կան տիտղոսը պահպանողական որոշեց կոչուելու, պահպանող 'ի քաղաքական գաղափարս և աղատ վարչութեան և օրէնսդրութեան գաղափարաց մէջ, որով և կռուեցաւ ընդդէմ քաղաքական բարեկարգութեանց, որոնք իրեն ծայրայեղ երևցան և յորս ընկերական շահ մը չէր տեսնար: Փութով այնքան զօրացաւ իր կողմնակցութիւնը, որ մինչև Գուլիէլմոս Դ. և Վիկտորիա զանազան անգամ հրաւիրեցին զինքը վարչութեան գլուխ անցնելու, ուսկից հրաժարեցաւ այլևայլ պատճառաւ: Լորտ Մէլպըրնի Պաշտօնարանին վերջին խնդիրներէն մէկն եղած էր Դաստիարակութեան օրէնքը որով Պաշտօնարանը աւելի բազմաթիւ թշնամիներ յարոյց իրեն: Վարչութիւնը որպէս զի աւելի տարածէ կրթութիւնը հասարակ ժողովրդեան մէջ, սահմաններ էր ամեն կողմ վարժարաններ բանալ: յորս ամենակին կրօնական խտրութիւն չնայուի և Ստորին խորհրդարանին մէջ թէպէտ մեծ եղան հակառակութիւնք, այսու հանգերձ 2 քուէից առաւելութեամբ յաղթեց առաջարկը, ոչ նոյնպէս լորտերուն առեւին մէջ, յորում Քէնթըրպրիի արքեպիսկոպոսին առաջարկութեամբ աղերս մը գրուեցաւ առ Թագուհին, խնդրելով ետ առնուլ Հրամանը: Սակայն Թագուհին հաստատեց նորէն Հրամանը և այսպէս վերջացաւ խնդիրը: Տարի մը վերջը խորհրդարանին մէջ Ազատ վաճառականութեան խնդիրը յառնելով, Սիր Ռոպըրտ Փիլ առաջարկեց վստահութեան քուէ տալ Պաշտօնարանին, և մէկ քուէով միայն յաղթուելով, հարկ եղաւ որ Պաշտօնարանը հրաժարի: Խորհրդարանը լուծուեցաւ և վարչութեան գլուխ կանչուեցաւ 'ի Թագուհւոյն Ռոպըրտ Փիլ:

Ռոպըրտ Փիլ վարչութեան մէջ իրեն օգնական ունէր շատ նշանաւոր անձինք՝ լորտ Սդանլէ՝ (յետոյ լորտ Տէրպի) Գաղթականութեանց, Սիր Ճէմս Կրէմ՝ Ներքին գործոց, լորտ Լինտլըստ իւրև լորտ Ասենադպիր: Ռէլիքսկդոն դուքսը, որ առանց մասնաւոր պաշտօնէութեան մը, Պաշտօնարանին մէջ ուղեց մասնալ, լորտ Էսլըրտին Արտաքին գործոց, և վերջապէս Կլէսսոյն որ

օրմը Փիլէանց նշանաւոր գլուխ մը պիտի ըլլար, պաշտպան ազատ վարչութեան:

1841 Ռոպըրդ Փիլի Պաշտօնարանին սկիզբը ծտեցաւ Եփէզեցեայ յօւնապետ. Սքսֆըրտի համալսարանին յուսուցչաց ուսանիչ հակամիտութիւն մը ցուցուցեր էին դէպ յուղղափառութիւն և գլխաւորապէս ուսուցիչն Յովհաննէս Հենրիկոս Նիւման: Այնքան մեծ էր Նիւմանի համբաւն և ազդեցութիւնը որ խնդիրը տարածուեցաւ ամեն կողմ. նա մանաւանդ որ, ինչպէս կ'ըսէ Կլէտսդըն, իր պարզ և ընտիր ճառախօսութեամբ զամենը առ ինքն գրաւեր էր: Համալսարանի տեսչութիւնը փութով արգելք դրաւ իրեն և Փըրսիի գրուածոց վրայ: Փըրսի լռեց, բայց Նիւման ուրիշներով դարձաւ յուղղափառութիւն (1):

Փիլ աղէկ վիճակի մէջ չէր գտնար Անգղիոյ ներքին վարչութիւնը. նախկին Պաշտօնարանը 50 միլիոն պարտք թողուցեր էր գանձուն մէջ, և հինգ տարի դժբաղդ հունձքերուն պատճառաւ երկիրը թշուառութեան մէջ էր, և ցորենոյ չափը 72 շիլինի բարձրացեր էր, մի և նոյն ժամանակ աշխատաւորաց թուակները իջեր էին. առնոյն որ 18 շիլին կը շահէին, հիմայ բռնադատեալ էին վեցով գոհանալու, մեծ էին ասոնցմէ առաջ եկած տժգոհութիւնք և անկարգութիւնք, և որչափ որ Պետութիւնը հրովարտակով մը ջանացեր էր գէմն առնուլ, բայց 'ի զուր: Ռոպըրդ Փիլ նախ գանձուն պակասը լեցնելով միւս տարին երբ խորհրդարանը գումարուած էր տօնախմբելու Կալէսի իշխանին ծնունդը, առաջարկեց արմտեաց գիները իջեցնել մեծապէս, և միանգամայն որպէս զի ասով գանձուն պակաս մը չի պատճառուի, առաջարկեց նոր տուրք մը, որով երէք տարուան միջոց ամենայն բերք 150 սդէրլինէն վեր արժէքով 3 0/0 առաւել վճարէ: Այն ատեն Ռոպըրդ Փիլի հակառակորդ երեքան Փալմէրսդըն, Ճոն Ռուսսէլ, Վիլլըրս, Գոպթըն, և ուրիշներ, ինչպէս պիտի տեսնանք:

(1) Լևոն ԺԳ. Քահանայապետը 1879ին զինքը Հռովմէական Եկեղեցւոյ ծիրանաւոր կարգեց:

Քիչ վերջը հանդիպեցան Անգղիացւոց կրած ձախորդութիւնքը յԱֆղանիստան ինչպէս ըսինք, որոնք մեծ հարուած պատճառեցին Փիլի: Մի և նոյն միջոցին մեծամեծ բարեկարգութեանց ետևէ էր, և օգնեց Ճոն Ռուսսէլի և Ռէօպէքի ընտրութեանց մէջ եղած նենգութեանց:

5. Օ՝ ՔՈՆԷԼԻ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ. — ԲԱՐՁՈՒՄՆ ԱՐՄՏԵԱՅ ՕՐԻՆԱՅ: — Սակայն Անգղիոյ վարչութեան համար ամենէն մեծ մտածութեան նիւթն էր Իռլանտիոյ խնդիրը, որուն ժողովրդեան կրածները պատճառք էին Օ՝ Քոնէլի կրակոս: Բողոքոյն: Օ՝ Քոնէլ որուն նման վառվռուն և ազդու ճարտասան մը բնաւ կամ քիչ անգամ երևցեր է Անգղիոյ խորհրդարանին մէջ նոյն իսկ վկայութեամբ իրեն հակառակորդաց, այն հռչակաւոր մեծագումար ժողովոց մէջ յորս հարիւր հազարաւորք կը դտնուէին, կը քարոզէր իր ջօրաւոր ձայնովը և խօսիւքը Իռլանտիոյ առանձին վարչութեան մը յոյսը, և իսպառ ապատութիւն ուղղափառաց. և այս յետին խնդրոյն մէջ իրեն օգնական ունէր նաև բաղմաթիւ քաղաքագէտ և ճարտասան անձինք ՚ի խորհրդարանէն: Օ՝ Քոնէլ իր ճառերուն մէջ բնաւ անձէ մը ակնածութիւն չունէր և հաւասարապէս կը գրգռէր Իռլանտական ժողովուրդը ընդդէմ պաշտօնէից և ընդդէմ թագաւորութեան իսկ. վարչութիւնը ՚ի սկզբան լռեց այս խօսից համար. բայց երբ Հոկտեմբեր 8ին մեծ գումարում մը ծանուցեր էր Օ՝ Քոնէլ, գումարումը խափանուեցաւ, և Օ՝ Քոնէլ թէպէտ պատուիրած էր ամբօխին վարչութեան հրամանին հնազանդիլ, այսու հանդերձ Տըպլինի դատաստանարանին դիմաց կանչուեցաւ իր բարեկամաց հետ և մէկ տարուան՝ բանտի և 2,000 լիրա ազէրլին տուգանքի դատապարտուեցաւ. ուրիշներն ալ աւելի թեթեւ տոյժերու: Օ՝ Քոնէլ բողոքեց այս վճռոյն դէմ լորտերուն ատենին, և լորտերը, թերևս վասն խոհմութեան, անպարտ արձակեցին: Սակայն իր բողոքը չներկայացաւ երբեք խորհրդարանին, նա մտնաւ անդ Օ՝ Քոնէլ անկէ վերջը իր ազդեցութիւնը շատ կորսնցուց նոյն իսկ իր հայրենակցաց մէջ, որոնք առջի եռանդը

1847
15 Մայիս

վրան չէին տեսնար: Օ՝ Քոնէլ յետ այնքան վաստակոց, չտեսնելով իր յուսացած արդիւնքը, մեծապէս վշտացած և քիչ մ'ալ 'ի տկարութեանց բռնադատեալ, ուզեց քաշուիլ 'ի Հռովմ, բայց հաղիւ Ճենովա հասեր էր, մեռաւ 'ի հիւանդութենէ, թողնելով եռանդուն աստենախօսի և ուղղափառ հայրենասիրի մը անուն:

Ռոպըրդ Փիլ Իռլանտիոյ աղետից դէմն առնելու համար երկու օրէնք առաջարկեց Սիր Ճէմա Կրէմի ձեռքով, յորս մեծապէս կը տեսնուէր իր անկողմնակցու թիւնը. նախ խնդրեց որ Մէյնութի վարժարանին (թռչակը (որ Իռլանտիոյ ուղղափառ եկեղեցականաց համար էր) 125,000 ֆրանքէն 600,000 հասցուի, յետոյ ուրիշ երեք աշխարհական վարժարաններ ուզեց հաստատել. բայց առջի օրէնքին համար մեծ ընդդիմութիւն կրեց յանգղիականաց, և երկրորդին համար յուղղափառաց: Քիչ վերջը Պաշտօնարանին դէմ հակառակութիւն ծագեցաւ, որովհետև Ներքին դործոց պաշտօնեայն լորտ Կրէմ, Մածծիսիի եկած նամակներէն շատը բացեր էր. բայց վարչութիւնը պարագայքը ցուցունելով, ինքզինքը արդարացնելով, խաղաղեց յուզմունքը: Արտաքսապէս ալ մեծ յաջողութիւններ ունեցաւ Փիլի վարչութիւնը, և բազմայաղթ Նէյփըր ծովակալը, ում նման քիչ ունեցած է Անգղիա, Էմիրներուն ձեռքէն կ'առնուր 'ի Հնդկաստան զՇանտ, որուն համար միշտ վէճք կային և գաղթականութեանց կը միացնէր:

Սակայն ամենը անհամերաբար կը սպասէին ցորենի վրայ առաջարկելիք օրինաց, և վերջապէս Դեկտեմբեր 2ին Ռոպըրդ Փիլ առաջարկեց վերցնելու արմտեաց վրայ եղած օրէնքը: Ընդդիմակացք մեծ եռանդեամբ հակառակ մրցեցան և խորհրդարանը չընդունեցաւ, որով Ռոպըրդ Փիլ հրաժարեցաւ և թագուհին յանձնեց լորտ Ճոն Ռուսսելի նոր Պաշտօնարան մը կազմելու. բայց չյաջողեցաւ և թագուհին նորէն ղրոպըրդ Փիլ կանչեց Պաշտօնարանի գլուխ:

Նոր խորհրդարանը բացուեցաւ Յունուարի մէջ. և Ռոպըրդ Փիլ առաջին նիստին բացատրեց խնդրոյն ինչ

վիճակի մէջ գտնուելը. յետ ինն օր երկար և բուռն հակաճառութեանց յորս փիլի գէմ կտրիճ հռետորներ հանդիսացան Տիզրաէլի և լորտ Պէնդինք, Ռոպըրդ Փիլի առաջարկութիւնը ընդունելի եղաւ և ցորենի վաճառականութիւնը երեք տարիէն բոլորովին ազատ պիտի ըլլար 'ի մեծ խնդութիւն աղքատ դասուն. Ռոպըրդ Փիլի արմտեաց օրէնքը այս շահը ունեցաւ որ եւթ բոլոր Եւրոպա 1848ին յուզեալ էր ընդգէմ իշխանութեանց, Անգղիոյ ժողովուրդը նոր ստացած օրէնքով գոհ, սիրով կը հպատակէր վարչութեան:

6. ԲՐՈՒՍԻԱ. — ՓՐԵԴԵՐԻԿՈՍ-ԳՈՒԼԻԵԼՄՈՍ Դ: — Փրեդերիկոս-Գուլիէլմոս Դ. գահը ելած ժամանակ զԲրուսիա կրօնական և մտաւորական յուզման մէջ կը գտնար և զանոնք առ ժամ հանդարտեցնելու համար կարևոր տեսեր էր (Թագաւորութեան առջի օրէն իր նախորդին խոստմունքները ինքն ալ նորոգել ազատութեանց և սահմանադրութեանց համար: Իր ճարտարխօսութիւնը և գիտութեան համբաւը, մեծ յոյս տուած էին բոլոր ազգին, որով և գահ ելած ժամանակ ազգ և Թագաւոր միասիրտ կրնային համարուիլ: Ինքն ալ մեծ սիրով կը յիշէր ստէպ 1813ին յիշատակները, Միլնսդէրի, Շգայնի և Հարտընպէրկի անունները, որոնք բրուսիական ազատութեան խոյեանքն եղած էին: Առնդ և Եահն իրենց նախկին պաշտօններուն մէջ դրուեցան, ընդհանուր ներուժն շնորհուեցաւ կուսակցութեանց՝ և Գոլոնիոյ ու Փոզէնի արքեպիսկոպոսունք իրենց աթոռը դարձան: Տպագրութեան ընդարձակ ազատութիւն մը տրուեցաւ, լրագիրք՝ Եւրոպիոյ քան զամեն ուրիշ երկիրները բազմացան 'ի Բրուսիա, և առաջին անգամ Արուեստից մեծ աշխարհահանգէս մը կատարուեցաւ 'ի Պէռլին 1844ին, յորում կը տեսնուէր ամբողջ Գերմանիոյ յառաջագիմութիւնը յետ մաքսական միաւորութեան (1):

(1) « Ամենայն ոք զՓրեդերիկոս-Գուլիէլմոս Դ. իբրեւ Մեսիա մը կը տեսնար Գերմանիոյ, ինքն ըլլալով միայն այն իշխանը որ կրնար այսպիսի առաքելութիւն մը կատարել. այն ատեն ամեն նուն մտաց մէջ պայծառ ծագեցաւ այն գաղափարը որ Բրուսիա բնական գլուխ մ'է Գերմանիոյ: Փիրսոն, Պատմ. Բրուսիոյ:

Բողոք Բրուսիոյ այսպէս ոգևորուած ժամանակ յայտնի է որ ինչ զգացմամբ լսեց ժողովուրդը թագաւորին կենացը դէմ փորձ մը: Այս փորձը ընողը կը կոչուէր Զէյխ՝ երբեմն չահապ Ստորկովի, որ Պէտլին եկած էր Պաշտաման մը մէջ մտնալու և թագաւորին գիմած էր. փափագին չհասնելով, Յուլիս 26ին թագաւորին անցնելու ժամանակ վրան կրկին հարուածով աւրճանակ մը սլարպեց որ բարեբաղդաբար վրիպեցաւ, և Զէյխ գլխատման դատապարտուելով դատաստանարանէն, գլխատուեցաւ Դեկտեմբեր 14ին ի Սփանտու, թէպէտ թագաւորը փափագած էր ներելու:

7. ԱԶԱՏԱԳԱՆ ԲՈՂՈՔՆԵՐ: — Որչափ որ բոլոր Բրուսիա սարսափ ցուցուց այս եղեռան վրայ, և մեծ ուրախութիւնք կատարուեցան չլաջողելուն համար, այսու հանդերձ այս ձախորդ դէպքը նշան մը եղաւ և սկիզբն ուրիշ տժգոհութեանց:

Երբ 1841ին գաւառական ժողովք բացուեցան, վարչութեան պաշտօնեայն ծանուցեր էր թագաւորին յետին հրովարտակը որով կ'ուզէր գոհացնել հասարակաց իղձը: Ժողովոց հակաձառութիւնք կրնային հրատարակուիլ, սակայն առանց անուան. և ամեն երկու տարին հեղ մը կրնային գումարուիլ այս ժողովքները: Դարձեալ իւրաքանչիւր գաւառ քանի մը նուիրակ պիտի ղրկէր, և ասոնք Պէտլին ժողովելով պիտի հոգային սահմանել այն խնդիրները որոնք գաւառական ժողովոց մէջ անորոշ մնացեր էին: Այսու հանդերձ այս շնորհքները ժողովրդեան ուզածները չըլլալով տժգոհութիւնք լռելեայն շարունակեր էին: Ապրիլի 9ին հին Բրուսիոյ նուիրակք թագաւորին աղերս մը ներկայացնելով, տպագրութեան առաւելագոյն ազատութիւն խնդրեցին: Գաւառական ժողովք կը տրտնջային որ Բրուսիոյ մէջ պատահածներուն վրայ ստոյգ լուրեր առնելու համար, հարկ էր օտար ազգաց տպագրութեան դիմել: Հռենոսեան գաւառքն կը պահանջէին որ իրենց որոշողութիւնք հրատարակուին ի լրագրոց, քաղաքական հակաձառութիւնք ազատ ըլլան և տպագրութեան յանցանքը եղեռանց մեջէն

վերցուի։ Արևմտեան Բրուսիոյ ժողովքները կը պահանջէին որ ամբողջ Թագաւորութեան մէջ մէկ միայն օրէնսդիր տտեան ըլլայ․ նոյն խնդիրը մեծամեծ յուզմունքներով կը պահանջէին Փոզէնի ժողովքները։ Թագաւորը չուզէց տեղիք տալ, նա մանաւանդ անգոր հրատարակեց 1815ին Հրամանն։ Կրօնական ազատութիւնը աւելի սահմանափակ եղան, Շէյպլ՝ Պրէսլաւի համալսարանին ուսուցիչը հին լուտերական ըլլալուն համար պաշտօնէն կեցաւ․ տպագրութեան խստութիւն սկսաւ․ Հէկէլեանի մը արգիլուեցաւ Հանդիսարան մը հրատարակել, որովհետեւ այս վարդապետութիւնը կը զարտուղէր Պետութեան վարդապետութենէն։ Բազմաջան Պափական Քրիստոս կոչուած ընկերութիւնք, Բարեկամ լուսն աղանդաւորք արգիլուեցան, ինչպէս նաև ուրիշ նոր աղանդներ․ Թէպէտ ամենէն նոր կրնար համարուիլ Աւետարանականութիւնը հաստատեալ իր հօրմէն։

Այսու հանդերձ երբ 1846ին Լեհացիք ապստամբեցան Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս որ արդէն մեծ յարումն ցուցուցած էր այս դժբաղդ ժողովրդեան և իրենց ազաս հրաման տուած էր լեհացի լեզուին գործածութիւնը և ուսումը, այս պարագային մէջ ալ Աւստրիոյ և Ռուսիոյ պէս չուզէց վրէժխնդրութեան ոգւով շարժիլ և մինչդեռ Աւստրիա սրով և տանջանք կը նեղէր պատերազմեալքը, Բրուսիա ուզէց որ դատաստանով վճռուի յանցանքնին․ 254 ամբաստանելոց մէջէն 134ը անմեղ հրատարակուեցան, 8 հոգի միայն մահուան դատապարտուեցան, որոնց մէջ էր նաև Լուդովիկոս Միէրոսլաւսքի, բայց այս վճիռն ալ գործադրութիւն չունեցաւ, դատապարտեալք միայն բանտ գրուեցան․ ուսկից ազատեցան յետոյ 1848ի Յեղափոխութեամբ։

Սակայն այս գթութեան նշանակները բաւական չէին ամբողջ հոգը ելած ժողովուրդ մը հանդարտեցնելու, և մինչ Փրեզերիկոս հանդարտութեամբ կ'ուզէր քայլել յազատութիւն, գաւառական ժողովք՝ օր մը առաջ ամբողջապէս կ'ուզէին ստանալ։ 1847ի Թագաւորական հրովարտակ մը կոչեր էր ընդհանուր ազգային ժողովը որ պիտի

5 փետր.

գումարուէր Ապրիլ 11ին : Ամենուն միտքը այս նիւթը գրաւած էր. նա մանաւանդ որ առաջին անգամ բոլոր Բրուսիոյ գաւառք 'ի մի կը գումարուէին. Թէպէտ Թաւաւորին իշխանութեան բնաւ չէին կրնար դպչիլ. դարձեալ Թաւաւորը ամենայն ինչ այնպէս կարգադրած էր որ այս ժողովքը ազգային երեսփոխանաց գումարման կերպարանք մը չառնու : Նիստերը սկսելուն բոլոր գաւառաց բողոքները միացան Թաւաւորէն խնդրելու, որ իրենց իշխանութիւն տրուի քննելու վարչութեան հաշիւները, հասարակաց պարտքը, տրոց բաժանմունքը, իշխանութիւն 'ի գործ գնելու իրաւունքներն, և ամեն տարի գումարուելու : Թաւաւորը տեսնալով որ մինչև այն ատեն ըրած զիջումներով հանգերձ բնաւ ոգիները գոհ չէին, մերժեց խնդիրքներն և Յունիս շէին նիստերը գոցուեցան 'ի մեծ տոգոհութիւն ազատականաց, որոնք քիչ վերջը սիրով ընդունեցան 1848ի յեղափոխական յուզմունքը :

1875

8. ԱՌՍՏՐԻԱ. — ՓԵՐՏԻՆԱՆՏՈՍ Դ. — Փրանկիսկոս Բիմահուամբ Աւստրիոյ վարչութիւնը նոր ձև մը չէր առնուր, արդէն յանձնած էր իր որդւոյն բնաւ փոփոխութիւն մը չմտցնել և ամենայն վստահութիւն ունէնալ Մէգէհւնիք իշխանին վրայ : Փերտինանտոս ոչ միայն զուրկ էր իր հօրը մտաւորական կարողութիւններէն, այլ և մարմնով տկար և լուսնոտ, անկարող էր կառավարել Թեան, անոր համար կարևոր գաւառացաւ խնամակալ ժողովք մը հաստատել ըստ յորդորանաց նաև Նիկոպոլս ջարին. և այս Պետութեան ժողովոյն մէջ մտան Գլամ Մարգինեց կայսեր զինուորական համհարզը, Մէգէհւնիք իշխանը, Քուլփադ, գարձեալ Լուգովիկոս և Փրանկիսկոս-Կարսլոս արշիդուքսերը : Այս ժողովոյն յանձնուեցաւ հոգալ Պետութեան գործերը առ ժամ մինչև որ Թաւաւորը առողջանայ, որով և պաշտօններ տուեց մինչև անոր հրաժարիլը : Խնամակալ ժողովոյն մէջ միութիւն մը չըլլալով զանազան Թերի քայլեր ըրաւ վարչութիւնը : Այսու հանգերձ Թաւաւորութեան սկիզբը եղան նաև ազատական գործեր, ինչպէս

ներումն շնորհուեցաւ քաղաքական յանցաւորաց, Սերպիոյ մէջ հիւպատոսութիւն մը հաստատուեցաւ, թէպէտ և այս նահանգը ապստամբեր էր ընդդէմ օրինաւոր իշխանութեան։ Յունաստանի հետ նաւարկութեան գալինք մը հաստատուեցաւ և քաղաքագիտական յարաբերութիւնք նորէն սկսան Փորթուգալի հետ։

9. ԿԱԼԻՑԻԱ ԱՌՍՏՐԻԱԿԱՆ. — ԽՌՈՎՈՒԹԻՒՆ Ի ԳՐԱԳՈՎԻԱ: — Աւստրիա այս միջոցիս զբաղած էր ընկձեւուիւր Հիւսիսակողմը ծագած խռովութիւն մը, և նոր աշխարհակալութեամբ իրեն երկրին միացնել Գրագովիոյ հասարակապետութիւնը։

Կալիցիա՝ դեռ կալուածատիրական օրինօք կը կառավարուէր. ժողովուրդը չորս յատուկ խումբ կը բաժնուէր Ա. Աւագք. Բ. Ասպետք կամ Ազնուականք՝ առանց տիտղոսի մը. Գ. Քաղաքացիք. Դ. Գիւղացիք։ Այս կարգերէն միայն առջի երկուքը կրնային կալուածոց տէր ըլլալ և միւսերը ստիպուած էին մշտնջենաւորապէս վարձուոր մնալու։ Ունէին գարձեալ Աւագաժողով մը որ տարին անգամ մը կը խումբուէր և յորում, առանց վիճման, որոց վերաբերեալ կայսեր հրամանքը կը հրատարակուէին. և մինչ Պետութիւնը կը ստիպէր զազնուականս՝ խստութեամբ ժողովել տուրքերը, և դատաստանական պատիժքը՝ ի գործ դնել, ինքը այն խստութիւնքը կակղացնելու և զժողովուրդը յինքն յանկուցանելու համար, շատ անգամ շնորհքներ կ'ընէր. որով որչափ ինքը սիրելի կ'ըլլար, այնչափ ատելի կ'ըլլային ազնուականք, իբրև թշնամիք ստորին կարգաց։ Շատ անգամ աւագք ազաչեցին Վենայի վարչութիւնը՝ վերցնելու իրենցմէ այս կալուածատիրական ատելի իրաւունքները և կարգաց հաւասարութիւն մտցնելու. սակայն վարչութիւնը իր շահուն դէմ համարեցաւ այսպիսի փոփոխութիւն մը։ 1845ին աւագաժողովը նոյն խնդիրը գարձեալ ըրեր էր առ Պետութիւնը որ հարևանցի պատասխաններ տուեր էր։ Եւ օրովհետև Կալիցիայի գիւղացւոց մեծ մասը Ռուսներէն, որոնք ուղղափառ յունածէսք են, և իրենց սեպհական

լեզուն ունին, զարմանք չէր որ այս զանազանութեամբ ազնուականաց և գիւղացւոց մէջ աւելի սաստիկ ըլլար ատեւութիւնը: 1846ին այլ և այլ անգամ աւստրիական կալիցիոյ մէջ խռովութիւններ ծագեցան. ազնուականք Աւստրիոյ դէմ կ'ուզէին ելլալ և գիւղացիք ընդդէմ ազնուականաց:

Գրագովիա՝ զոր Պետութիւնք 1815ին ազատ հասարակապետութիւն մը անուաներ էին, այս խռովարարներէն զոմանս ընդուններ էր և երկու կողմին ալ հաւտութեան և ազատութեան յոյսեր տուեր էր: Արդէն ինքն ալ մեծապէս տժգոհ, որովհետեւ 1830էն 'ի վեր նախ Ռուսիա և ապա Աւստրիա երկու անգամ երկիրը զօրօք բռնած էին հսկողութեան պատրուակաւ, ծածուկ ապստամբութեան կը պատրաստուէր: Սակայն աւստրիական Ոստիկանութիւնը իմացաւ զայն. Գրագովիոյ մէջ բանտարգելութիւնք սկսան և Քոլին զօրավարը քաղաքը բռնեց: Այսու հանդերձ Փետրուար 22ին, յետ քանի մը հրացանի հարուածոց, Աւստրիացիք իրենց զինուոր և վարչութեան պաշտօնէիւք քաշուեցան, թողլով զքաղաքը խռովութեան մէջ: Գիւղացիք գրգռուած ընդդէմ ազնուականաց, գաւազանօք, մանգաղներով և ժանեօք ազնուականաց վրայ դիմեցին և անխնայ կոտորեցին ծեր և տղայ, 'ի Դարնով, Պոքնիա, Սանորեց, Փրցէմիլս և Սամպոր (1): Միայն Դարնովի սահմանաց սպաննելոց թիւն եղաւ ընդ ազնուական կամ կալուածատէր և անոնց սպասաւորքը 1,458 հոգի:

10. Գրագովիոց ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏԻՍԹԵԱՆ ԲԱՐՁՈՒՄԸ:— Այս խռովութեան լուրը տարածուելուն պէս, Նիկողայոս միշտ պատրաստ ընկճելու յեղափոխութիւնքը, իր գունդերը հասուց 'ի Գրագովիա, յորոց ժամ մը վերջը հասան Աւստրիացիք. և յետ թեթեւ կռիւ մը

(1) Յակոբ Զէլա անուամբ այս աւազակաց զլխաւորներէն մէկը օրուան մը մէջ Պոկուոց ընտանեացմէ 17 անձինք սպաննեց, ծեր հօրմէն որ 87 տարուան էր մինչև 14 տարուան տղայն: Ուրիշ ահաւոր տեսարաններ կը նկարագրեն մեզ դարձեալ ժամանակակից լրագիրք:

ընելու 'ի Կտով 80 դրագովիացի բռնելով խողխողեցին: Փութով քաղաքը պաշարման վիճակի մէջ դրուեցաւ. բայց Աւստրիոյ Պետութիւնը խոհեմութիւն համարեցաւ փոխանակ բռնութեան, քաղցրութեամբ շահիլ գիւղացիքը և քիչ ժամանակ վերջը նաև այն մարդասպանաց ոսկեայ միտալներ տրուեցան յորս և Ձէլայի. կայսրը մեծ շնորհակալութիւններ ղրկեց նաև առ Փերտիւնանտոս դուքս Էսգէյի, որ յուզմունքը նուաճեր էր: Յետոյ փութով Պետութիւնը ջանադ բարւոքել ստորին կարգաց վիճակը: Եւ սակայն խռովութեան ոգիները թակաւին կը մնային և Հոկտեմբեր 6ին Ստատին կոմսը որ մասնաւոր նուիրակ ղրկուած էր, բռնադատուեցաւ քաղաքին մէջ պատերազմի օրէնքը հաստատելու:

1847
Ե Օգ.

Նոյեմբեր 11ին Փերտինանտոս Ա. հրովարտակով մը ծանոյց որ անկէ վերջը Գրագովիոյ հասարակապետութիւնը կը վերցուեր և Աւստրիոյ երկրին կը միանար և Նոյեմբեր 16ին Գասգիլիոնէ զօրավարը կը հասնէր այս հրովարտակը 'ի գործ դնելու: Անգղիա և Գաղղիա բողոքեցին Վեննայի որոշմանց դէմ, որուն հաւան էին Բրուսիա, Ռուսաստան և Աւստրիա. Մէգէռնիք համարձակեցաւ ըսելու որ կայսրն Փերտինանտոս « ոչ միայն իր իրաւունքը 'ի գործ կը դնէր ասով, այլ նաև պարտքը կը կատարէր իր շահուց պահպանութեան համար: »

1846

Հազիւ այս մտածութենէս ազատած Աւստրիա, ստիպուեցաւ իր հայեցուածքը յիտալիա դարձնել և գիտել անոր մէջ եղած ոգւոց շարժմունքը:

11. ՍՊԵՆԻԱ. — ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻԻՆՔ: — Ի Սպանիա որչափ որ քաղաքական պատերազմը վերջացեր էր սակայն առանձնական ապստամբութիւնք կը շարունակէին. և Իսդուրիցի Պաշտօնարանը չկրցաւ ունենալ այն մեծ ազդեցութիւնը 'ի սպառ խափանելու ամենայն յուզմունք: Զօրավարն Իրիարդ, Էսփարգէրոյի կուսակիցներէն մին՝ Սպանիա էր, Վիկոյ, Դուլի և Կուարտիա քաղաքները իր կողմը անցեր էին, Բոնդավեդրայի մէջ վարչութիւն մը կազմուեր էր. հազիւ Գոնդա զօրավարը կրցեր էր յաղթել ապստամբելոց մերձ յԱսդուրկա:

1849
27 Մարտ

Յետոյ միանալով Վիլլալոնկա զօրավարին հետ երեք մաս բաժնեցին բանակը. մին Փորթուգալի սահմանագլուխ ները պահպանելու, միւսը զՕրանս, երրորդը Սանդիա կոյի և Օրանսի մէջ եղած միջոցը: Սանդիակոյի պարըս պաց քով հանդիպեցաւ Գոնգա 2,000է կազմեալ ապրստամբ գունդերու, որոնց կը հրամայէր Սոլիս հրամանատարը: Գոնգա զանոնք գէպ 'ի քաղաքը մղեց և յետոյ ինքն ալ կռուելով և քաջութեամբ ներս մտնելով, զինամփ ըրաւ ապստամբները և նուաճեց: Սոլիս և 18 սպայք սպաննուեցան: Բայց յետ այս նախկին խստութեան, Տէրութիւնը փութով գթութեան ճամբան բռնեց և Մայիս 1ին ընդհանուր ներումն հրատարակուեցաւ և Պալպատ զօրավարը որ Հին-Գասգիլիոյ հրամանատարն էր, պաշտանընկէց եղաւ իր խստութեանց համար ընդգէմ կասկածաւորաց:

Իսդուրից Պաշտօնարանը լմնցուց դարձեալ սպանիական ամուսնութեանց ինդիքը՝ որ ոչ միայն Սպանիոյ այլ նաև բոլոր Եւրոպիոյ վարչութեանց ծանր քաղաքագիտական նիւթ մը դարձեր էր: Որովհետև Ռուսաստան, Բրուսիա և Աւստրիա իզապէլի թագաւորութիւնը չէին ընդունած, այսու հանդերձ Մէգէճէթ նախ խորհեր էր Աւստրիոյ արշիդքսի մը հետ ամուսնացնել, յետոյ ուզելով 'ի սպառ վերջ մը տալ քաղաքական պատերազմին՝ հաւանութեամբ Ռուսիոյ և միւս Հիւսիսային Պետութեանց, սահմանեց զիզապէլլա ամուսնացնել Մոնթէմոլինի կոմսին, որուն 'ի նպաստ՝ իւր հայրը Տօն Գարլոս հրաժարեր էր իրաւունքներէն: Ուրիշները Օմալի գքսին վրայ մտածեցին, զոր չընդունեցաւ Գաղղիա. պայման դնելով միանգամայն որ հարկ էր իզապէլլայի ամուսինը Պուրպոն ըլլայ: Անգղիա արտաքսապէս ամեն ազատութիւն կը ձգէր Սպանիոյ այս ընտրութեան մէջ. միանգամայն Սաքս-Գոպուրկի իշխանի մը անուն մէջ տեղ հանել կուտար՝ մերձաւոր ազգական Վիկտորիա թագուհւոյն ամուսնոյն: Յետ այլ և այլ տարի բանագնացութեանց, որոշուեցաւ զանց ընելու Լոս-Ֆելիպի սրբուոյմէ մին, ինչպէս նաև Սաքս-Գո.

պուրկի դուքսը և Մոնդէմոլինի կոմսը. այն առանձին Պուրպուրեան ցեղէն կը մնային՝ Աքուիլայի և Դրաբանի կոմսերը, եղբարք Քրիստինէ Թագուհւոյն և Գառիշէի ու Սէվիլիոյ դուքսերը, որդիք Տօն Ֆրանչիսկոս Պօղոսի և Գարլոգգա իշխանուհւոյն:

Քրիստինէի Սպանիա դառնալովը խնդիրը աւելի դժուարացեր էր, որ իր գստեր համար անվրէպ կ'ուզէր կամ Օմալի և կամ Մոնփանսիէ դուքսը, իսկ Թէ անոնք չըլլային Սաքս-Գոպուրկի դուքսը. և անոր համար երբ կոմսն Պրէսսոն, Գաղղիոյ դեսպանը, իր երկրորդ գստեր աջը եկաւ խնդրելու Մոնփանսիէ դքսին համար, զայրացած աղաղակեց Թէ « ինչո՞ւ ոչ Իզապէլլայի համար »: Վերջապէս Վիկտորիա Թագուհին յէօ Ճամբորդու թիւն ըրած ժամանակը 1845ին, որոշուեցաւ որ Իզապէլլա ամուսնանայ Պուրպուրի մը հետ, 'ի բաց առեալ Լուի-Ֆիլիպի որդիքը, և իր քոյրը տրուի Մոնփանսիէի դքսին:

Բայց ասով ալ չլինեցան վէճերը. յԱնգղիա Ռոպըրդ Փիլի Պաշտօնարանը ինկած ըլլալով խոհեմ և խաղաղասէր լորտ Էսլորտինի յաջորդեր էր Արտաքին գործոց պաշտօնէտուԹեան մէջ անհանդարտն Փալմէրսթըն, որ Սիր Պիուլլըր դեսպանին ձեռքով սաստկապէս կը պահանջէր Սաքս-Գոպուրկի դքսին ընտրութիւնը, և Թէ այն չյաջողէր, Տօն Էնրիքի իրաւունքը կը նախադասէր որ էր Տօն Ֆրանչիսկոս Պօղոսի երկրորդ որդին: Քրիստինէ ալ զԼուի-Ֆիլիպի ստիպելու համար հրատարակեց որ եթէ Գաղղիա արքայորդւոցմէ մին չընտրէր, այն առանձինքն ալ կը հաւանէր Սաքս-Գոպուրկի դքսին: Յետ տակաւին ընդ երկար վիճելու՝ որոշուեցաւ վերջապէս որ Իզապէլլա ամուսնանայ Տօն Ֆրանչիսկոս տ'Ասսիզիէի հետ որ էր դուքս Սէվիլիոյ. և Իզապէլլայի քոյրը կարգուի Մոնփանսիէի դքսին հետ: Եւ Օգոստոսի 28ին առաջարկուեցան Գորդէսի, որ միաձայն հաւանութեամբ ընդունեցաւ ընդդէմ 1 քուէի:

Այս ամուսնութեանց դէմ բողոքեցին Տօն Էնրիք և Մոնդէմոլին կոմսը, բայց իրենց բողոքները արձագանգ

չունեցան, միայն Անգղիոյ դեսպանը Պիոս-Լիւքսըր ֆալմէրս-
 Թընի կողմանէ ծանոյց որ այս ամուսնութեամբք Գաղ-
 ղիոյ աթոռը բնաւ իրաւունք մը երբեք չէր ունենար
 Սպանիոյ գահուն. որուն սպանիացի Պաշտօնարանը
 պատասխան տուաւ՝ թէ օտար դեսպանք բնաւ թագա-
 ւորութեան ներքին գործոց մէջ մտնալու իրաւունք
 չունէին։ Այսպէս կը լինէր, առանց Իզապէլլայի կամ-
 քը հարցնելու այս խնդիրը, որ ժամանակին ամեն քա-
 ղաքագիտաց միտքը բռնէր էր և որ յետ ժամանակաց
 մեծ հետեւանքներ ունեցաւ 'ի Սպանիա։

Գ Լ ՈՒԽ ԻԴ

ԿԻՂՕ ՊԱՇՏՈՆԱՐԱՆ

1. Կիզօ Պաշտօնարանը. — Բարիզոս պարիսպ-
ները. Քենհիսէի դաւը: — 2. Իրասունք սյցկոտքեան.
— 3. Օռլեանի դքսին մահը: — 4. Խորհրդարանին
մէջի ընդդիմութիւնը: — 5. Պախարակեալք: — 6.
Կրօնական խնդիրք. Յիսուսեանք: — 7. Դադդիոյ
վիճակը 1848ի Յեղափոխութենէն առաջ. — Փափաք
բարեկարգութեանց:

1. ԿԻՂՕ ՊԱՇՏՈՆԱՐԱՆԸ. — ԲԱՐԻԶՈՒ ՊԱՐԻՍՊԵՆԵՐԸ.
— ՔԵՆԻՍԵՒԻ ԴԱՎԸ: — ՏԵՍԱՆՔ ՈՐ ԴԻԷՐ ԱՐԼԵԼԵԱՆ
ԽՆԴՐՈՅՆ ԱՍՈՇԻԱՏԵԱՆ ՍՈՒՊՈՒԵՐ ԷՐ ԹՈՂՈՒՂ ՂՊԱՇՏՈ-
ՆԱՐԱՆԸ, և ԼՈՒԻ-ՖԻԼԻՔԻ ՆՈՐ ՊԱՇՏՈՆԱՐԱՆԻՆ ԳԼՈՒԽ
ԴՐԱԾ ԷՐ ՍՈՒԼԳ ՄԱՐԱՂԱԽՈՐԸ, և ԿԻՂՅՈՅԻ ԵՐԱՆՈՒԵՐ 1840
ԷՐ ԱՐՄԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՅ ԱՄԱՇԱՆԵՆԹԻՒՆԸ: ԱՅՍ ՊԱՇՏՈ- 20 ՀԿԻ.
ՆԱՐԱՆԸ ՈՐ ՀԻՔԵՄԵՐԻ 29Ի ՊԱՇՏՈՆԱՐԱՆ ԱՆՈՒՄԸ ԿՐ
ԿՈՂՈՒԻ, ԼՈՒԻ-ՖԻԼԻՔԻ ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆ ԱՄԱՇԱՆԹԵԱՆ
ՄԷՂ ԱՌԱՆՃԻՆ և ԸՆԴԱՐՃԱԿ ՄԱՍ ՄՐ ԿՐ ԿԱՂՄԷ, ՆԱԽ ՈՐՈՒ-
ՀԵՏԸ ՍԵՆԵՑ ՄԻՆԶԸ ԵՐ 1848, 'Ի ԲԱՅ ԱՌԵԱՂ ՄԷԿ ԵՐԿՈՒ ՎՈ-
ՓՈԽՈՒԹԻՒՆՔ. ԵՐԿՐՈՐԴ՝ ՈՐՈՒՀԵՏԸ ԼՈՒԻ-ՖԻԼԻՔԻ ԿԻՂՅՈՅԻ
ՃԵՌՔՈՒ ԻՆՔՐ ԿՐ ԿԱՌԱՎԱՐԷՐ. և ՈՐԶԱՎ ՈՐ ՊԱՇՏՈՆԱ-
ՐԱՆԻՆ ՆԱԽԱԳԱՀՐ ՍՈՒԼԳ ՄԱՐԱՂԱԽԱՆ ԷՐ, ՍԱԿԱՅՆ ԻՐՈՔ
ԿԻՂՕ ԷՐ, ՈՐ ՃԱՐՄԱՐԽՈՍՈՒԹԵԱՄԸ, ԳԱՂԱՎԱՐԱՅ ԵՐԱ-
ՄԱԿՈՒԹԵԱՄԸ և ՀԱՍՄԱՄԱՄՈՒԹԵԱՄԸ, ՄԵԾ ԱԳԳԵՑՈՒ-
ԹԻՒՆ ՈՒՆԷՐ ԹԷ ԹԱԳԱՆՈՐԻՆ ԽՈՐՀՐԳՈՅ և ԹԷ ԽՈՐՀՐ-
ԴԱՐԱՆԻՆ ՄԷՂ: ԻՐ ՔԱՂԱՔԱԳԻՄԱԿԱՆ ԳԱՂԱՎԱՐԱՅ ՄԷՂ
ԱԼԵԼԻ ՍԱՀՄԱՆԱԳՐԱԿԱՆ ԷՐ ՔԱՆ ՂԻԻԷՐ, և Կ'ԸՆԴՈՒՆԷՐ
ԹԱԳԱՆՈՐԻՆ ՄԻՂԱՄՈՒԹԻՒՆԸ ՎԱՐԶՈՒԹԵԱՆ ՄԷՂ, ՄԻՆԶ-

գեւ Ռիէր պարզապէս քարոզած էր որ «Թագաւորը կը
Թագաւորէ, չկառավարէր (1)» :

Այսու հանդերձ Հոկտեմբերի Պաշտօնարանը Բա-
րիզու պատուարաց խնդրոյն մէջ մեծ նպաստ գտաւ
իրեն նախորդէն և նոյն իսկ 'ի Ռիէրէ (2) : Արդէն այն
յանձնաժողովը որուն առաջարկութիւնը յանձնուած
էր, իրեն կողմանէ խորհրդարանին ներկայացընող ըն-
տրած էր զՌիէր, որ Յունուարի 10ին պայծառ և ու-
ժով ճարտասանութեամբ մը բայայայտեց խորհրդա-
րանին դիմաց իր գաղափարքը : Յուլուց պատուարաց

(1) « Le roi règne ne gouverne pas » .

(2) Այս միջոցիս հասաւ 'ի Բարիզ Նաբոլէոնի մարմինը : « Լա-
Պետիօն առանց արկածի մը Գազդիայէն Ս. Հեղինէ հասեր էր
և Հոկտեմբերի 15ին բացին դագաղը. մարմինը անողշովին ան-
մնաս գտան և նոյնութիւնը հաստատելէն վերջը, քառասպատիկ
դագաղի մէջ գոցած շոգենաւին կամուրջին վրայ տարին և եր-
կորորդ օրը քահավառ սենեակը իջուցին : Հոկտեմբեր 18ին Լա Պետի-
օն և Լաֆայէթ կը մեկնէին Ս. Հեղինէէն : Ճամբան լսեցին
որ Յուլիսի 15ին դաշանց պատճառաւ կրնար ըլլալ որ Անգլիոյ
հետ պէտք ըլլար կռուիլ : Ժոանվիլի իշխանը յայտնապէս ըսաւ,
որ եթէ Թշնամութիւն ըլլուէր, նաւը օդը պիտի հանէր, և բո-
լոր նաւաստիք հաւանեցան : Նոյեմբեր 20ին նաւերը Շերպուր հա-
տան, Դեկտեմբերի 8ին կայսերական դագաղը Նաբոլէոնի շոգե-
նաւին վրայ դրուեցաւ որ Հովը հասնելով, անտի Սէնի մէջ մտաւ
մինչև 'ի Գուրպըվուա, ուր հասաւ 14ին : Յուլարկաւորութեան
չքեղ հանգէսը 15ին սահմանուած էր : Բոլոր Բարիզու և ժը-
նաւոր ազգային պահապանք, մայրաքաղաքին և շրջակայից պա-
հանորդք կանչուած էին ներկայ ըլլալու դագաղին անցքին որ
Գուրպըվուայէն մինչև Անկելանոցը պիտի երթար : Թէպէտ և
շատ ցուրտ էր, սակայն անհամար բազմութիւն մը ընցուեր էր
տուները և շրջագայութեան անցքերը : Կայսրութեան բազմաթիւ
ծեր զինուորներ, իրենց նշանագրեալ շիններ էին և կը հետեւէին
դագաղին, որով նոր տեսակ տեսարան մը կը տեսնուէր : Ժոանվիլ
իշխանը դագաղակիր կառաց առջևէն կ'երթար, և իր երկու կող-
մը շարուած էին Լա Պետիօնի նաւաստիք : Երբ Անկելանոց հա-
տան, իշխանը Թագաւորին յանձնեց դագաղը. հանգստեան պաշ-
տօն մը կատարեց Բարիզու արքեպիսկոպոսը Անկելանոցին եկե-
ղեցւոյն մէջ, ներկայութեամբ պաշտօնէից : Նաբոլէոնի դագաղը
եկեղեցւոյն մատրան մը մէջ դրուեցաւ մինչև գերեզմանի մը շինու-
թիւնը, որ կատարուեցաւ տասը տարի վերջը : » Լա Վալլէ. — Հրա-
տարակութիւն 1840 :

կարևորութիւնը, որովհետև ամենայն թշնամի կը ջանար տիրելու Մայրաքաղաքին, և Բարիզ սահմանագլխէն հազիւ 60 մղոն հեռու ըլլալով, առանց գետ մը արգելք ունենալու, գիւրաւ թշնամին կրնար տիրել. դարձեալ Բարիզ միակ կեդրոն էր Փաղղիոյ և անոր կենդանական շարժումը տուողը: Վոպան և Նաբոլէոն անգամ ճանչցան պարսպաց կարևորութիւնը. 'ի զուր էր այն երկիւղը որ Տէրութիւնը ներքին յուզմանց ժամանակ այն պատուարները իրեն պաշտպանութեան կրնար գործածել, ապստամբութիւն մը նուաճելու համար բերդերու պէտք չկայ, իսկ մեծ յեղափոխութեան մը ժամանակ, ոչինչ են: Ասոնք էին Իիէրի գաղափարքը: Իրեն հակառակ խօսողաց մէջ նշանաւոր էր Լամարթին, որ դեռ այն միջոցին, պահպանողական մասին մէջ էր: Լամարթին բանաստեղծական ոգւով մը կ'ըսէր որ « Փաղղիոյ յժը իր ժողովրդեան և բանակին վրայ կը կայանայ, պաշտպանութիւնք ադէկ են համբերող ժողովրդեան մը համար և ոչ Փաղղիացւոց պէս եռանդուն ազգի մը »: Ուրիշ մը ցուցուց որ զօրաց աւելի վճատութեան առիթ էին պարիսպները, որոնք տնոնց վրայ պիտի գնէին յոյսերնին, և թէ մայրաքաղաքը միանգամ տնձնատուր ըլլար, բոլոր հարաւային Փաղղիա ալ զոհ պիտի ըլլար անոր, մինչդեռ բանակը պատուարներէ դուրս ետ քաշուելով կրնար կռուիլ: Դեռ ուրիշ այլ և այլ պատճառներ ալ բերուեցան, սակայն Ապրիլի մէջ Արևելեան խնդրոյն և Անգղիացւոց դէմ տեսելութեան ջոյրացմամբ՝ օրէնքը ընդունելի եղաւ: Եւ որովհետև զանազան էին կարծիք, ոմանք կ'ուզէին պարզ պատուարով մայրաքաղաքը շրջապատել. ուրիշները, ինչպէս նաև Սուլք մարաշախտը, առանձին բերդեր կ'ուզէին գնել Բարիզու չորս կողմը, որոշուեցաւ որ պարիսպք միաշար շինուին, և այլ և այլ կէտերու վրայ ուր որ կարևոր դատուէր բերդեր հաստատուէին, և մէկէն 150 միլիոն ֆր. գումար մը առաջարկուեցաւ և ընդունելի եղաւ 'ի խորհրդարանէն:

Սեպտեմբերի 13ին Օմալի դուքսը Ափրիկէէն դառնալով ժիշ գնդին հետ, որուն հազարապետ եղած էր,

առանց տարիքը ունենալու, մեծ չքով Բարիզ մտաւ։ Իր եղբարքը Նըմուրի դուքսը և Ժոանվիլի իշխանը, իրենց արքունական չքով և զօրավարօք ընդառաջ գացած էին։ Ժէ գունդը եօթը տարի մեծ քաջութեամբ կռուեր էր յԱփրիկէ և արժանի էր այս ընդունելու թեան։ Գունդը Սէնդ-Անգուան թաղէն կ'անցնէր երբ յանկարծ հարուտծ մը լսուեցաւ և տեղապահ-հաջարակետին ձին մահացու վիրաւորած ընկաւ։ Չարագործը « Բարեկամք » կ'աղաղակէր, բայց ոչ ոք օգնեց իրեն և բռնուեցաւ։ Գունդը շարունակեց ճամբան և հասաւ 'ի Դիւլլըրի ուր կը սպասէր իրեն թագաւորը։ Չարագործին անունը Քէնիսէ էր, արդէն ուրիշ անգամ երեք տարի բռնի աշխատութեան դատապարտուած, և ծածուկ ընկերութեանց մասնակից։ Քէնիսէ մահուան դատապարտուեցաւ, իր համախոհներէն երեք հոգի աքսոր զրկուեցան և երեք հոգի ալ 10 տարուան բանտի դատապարտուեցան։ Բայց Քէնիսէի պատիժն ալ յետոյ աքսորի փոխուեցաւ։

2. ԻՐԱԻՈՒՆԻ ԱՅՅԵԼՈՒԹԵԱՆ։ — Գաղղիա այս միջոցին նորէն խնդրոյ մէջ էր արտաքին Տէրութեանց հետ։ Շատոնց 'ի վեր իրաւունք առելու անուամբ դաշնագրութիւն մը կար, որով պատերազմական նաւեր պատերազմի ժամանակ կրնային քննել յովկիանոսի վաճառական նաւերը։ Տեսանք յետոյ որ այս իրաւունքը նորոգեց Անգղիա նոյն իսկ խաղաղութեան ժամանակի համար, գերեաց վաճառականութեան դէմն առնելու պատճառաւ։ Այս դաշինքը որ Գաղղիոյ և Անգղիոյ մէջ էր՝ միւս Տէրութիւնք չընդունեցան մինչև ց1840, յորում Անգղիա Գաղղիոյ նպաստելովը նոր դաշինք մը հաստատեց. 1841ի դաշամբք այս այցելութեանց տեղերը կը շատնային, և կը նուազէին այն պարտքերը, զոր այցելութեան ստիպեալ էին պահելու։ Դաշնագրութիւնը պիտի ստորագրուէր 1842ի Փետրուար 20ին։ Բայց և 'ի Գաղղիա հասարակաց կարծիք սաստիկ զայրացեր էին և անոր արգելնքը տեսնուեցաւ իւրհրդարանին վիճմանց մէջ. յորս նշանաւոր հանգիսացաւ մանաւանդ երիտասարդ

երեսփոխան մը Պիյօ, որ քիչ վերջը «Տապար Կիզյի խօսից» ափողոսը ընդունեցաւ : Այս վիճաբանութեամբ տեսնուեցաւ որ երկիրը ոչ միայն Դեկտեմբեր 20ին դաշինքը չէր ընդուներ, այլ կը մերժէր նաեւ առաջինները : Ինչպէս ըրած էին նաեւ Միացեալ-Նահանգք յԱմերիկա, որոնք իրենց նաւերուն վրայ հսկողութիւն կ'ընէին : Պաշտօնարանը ստիպուեցաւ նոր բանագնացութիւններ սկսիլ և խնդիրը լմնցաւ 1845ին գաշնադրութեամբ մը, որով Գաղղիա կը ստիպուէր Անգլիոյ հաւասար նաւեր հաստատել հսկողութեան համար Ափրիկէի եզերքը, 'ի մեծ յնաս դրամական : Եւ այնչափէն իբրեւ միայն նաւուն որ ազգէ ըլլալուն և ինչ դրօշ ունենալը ստուգելուն վերածուեցաւ :

Պաշտօնարանին ընդդիմակացք որոնք օր օրուան վրայ աւելի կը զօրանային խորհրդարանին մէջ, երկու առաջարկութիւն ըրին ընտրութեանց բարեկարգութեան համար. առաջինը կը պահանջէր որ ամեն երեսփոխան երբ հասարակաց պաշտաման մը հասնի, նորէն ընտրուի. երկրորդը ընտրողութեան իրաւունքը կը շնորհէր այն ամեն քաղաքացւոյ որոնք երգուելոյ ցանկին մէջ կը գտնուէին. սակայն երկու օրէնքն ալ, թէպէտ ոչ մեծ բազմութեամբ, մերժուեցան :

3. ՍԻԼԵԱՆԻ ԴՔՍԻՆ ՄԱՀԸ : — Բոլոր Գաղղիա ընտրութեանց զբաղած էր երբ յանկարծ աւարածուեցաւ Սիլեանի դքսին մահուան գոյժը : Փերսիանտ տ' Օւլէան արքայորդին, Գաղղիոյ արեւմտեան կողմը ճամբորդութեան ելլելու մտքով, Բարիզէն Նէյյի կ'երթար, իր ընտանեաց հրաժեշտի ողջոյնը տալու : Երկու ձիով թեթեւ կառքի մը վրայ էր, յանկարծ ձիերը կը խրթին և կը կատաղին Մայիէօ դրան առջև, իշխանը վեր կը կանգնի զանոնք հանդարտեցնելու և դուրս ցատքիլ ուղեւոր կ'իյնայ և գլուխը յատակին կը զարնուի : Փութով դաւաճառի մը կրպակ կը տարուի, ուր կը հասնի բոլոր արքունական ընտանիքը : Քանի մը ժամ վերջը իշխանը առանց ինքզինքը գտնալու կը վախճանի 32 տարուան : Բոլոր Գաղղիա յուզեցաւ այս գոյժին վրայ, մանաւանդ

1842

1842

15 Յուլի

որ շատ սիրելի էր իր ազատական գաղափարաց համար, ինչպէս ամենայն գուքս Օւլէաննի նախքան զԹագաւորելւն Երկու աղայ կը թողուր, Բարիզու կոմսը (ծն. 1838) և Շարգրի գուքսը (ծն. 1840): Երազ խորհրդարանը խմբուեցաւ և Բարիզու կոմսին աւագութեան տարին 18ի հաստատուեցաւ. և եթէ յանկարծ Լուի-Ֆիլիպ մեռնէր, Նըմուրի գուքսը իբրև մերձաւոր արեանաւու իշխան, Թագապահ ինամակալ պիտի ըլլար: Եղան նաև առաջարկութիւնք Օւլէաննի գքսուհւոյն յանձնել ինամակալութիւնը, և ասոնց մէջ էր նաև Լամարթին, կամ ուրիշ որ և իցէ իշխանի մը զոր ազգը ընտրէ, բայց Նըմուրի գուքսը իր անսիրելութեամբ հանգերձ, նախագահս համարուեցաւ:

4. ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻՆ ՄԵՋԻ ԸՆԴԴԻՄՈՒԹԻՒՆԸ. — ԼԱՄԱՐԹԻՆ. — ԱՄՈՒՍԵՆՈՒԹԻՒՆՔ ԱՐԳԱՅԱՅԱՑ: — Խնամակալութեան խնդրոյն, ինչպէս նաև խորհրդարանի բացման առ Թագաւորը Պատասխանին քուէարկութեան մէջ կը տեսնուէր կուսակցութեան մը օրէ օր զօրանալը, և որ վերջապէս պատճառ պիտի ըլլար 1848ի Յեղափոխութեան: Այն կողմնակցութեան կտրիճ ճարտասաններ բեմը կը յաջորդէին Լուի-Ֆիլիպի կառավարութեան դէմ խօսելու համար. կառնիէ Փաթէսնոր մեռեր էր, սակայն յաջորդեր էր իրեն Լըտրիւ Ռուլէն. Լամարթին երբեմն պահպանողական, հիմա գողցես քարոզիչ մը դարձեր էր ընդդէմ վարչութեան և բերան ընդդիմակաց ուրիշ բազմաթիւ երեսփոխաններու. և մինչ երբեմն համախոհ օրինաւորական կուսակցութեան, յորում մեծ համբաւով կը փայլէին Պէրիէ, աը Ֆալլու, Մոնդալամպէր, հիմայ 'ի սպառ հեռանալով աջակողմեաններէն ձախակողմեան հասարակապետականաց մէջ խառնուեր էր:

1845
7 Մայիս

Ապրիլ 20ին Լուի-Ֆիլիպ պսակեց Գլեմանդին՝ իր երրորդ գուստրը, Սաքս-Գոպուրկի Օգոստոս իշխանին հետ: Քիչ օր վերջն ալ Ժոաննիլի իշխանը ամուսնացաւ 'ի Ռիօ-ժանէյրօ, Պրազիլի կայսեր՝ Տան Փետրոյի քրոջ հետ:

Յնդդոյ մէջ Ժողովրդական մասը յաղթելով, Գաղ.

ղիոյ և Անգղիոյ մէջ աւելի դիւրին եղան յարաբերու-
թիւնք և լորտ Փալմէրսթընի յաջորդեց լորտ Էպըր-
տին: Լուի-Ֆիլիպ այս առթով Անգղիոյ Թագուհին հրա-
ւիրեց 'ի Գաղղիա, և Վիկտորիա հրաւերը ընդունելով,
հինգ օր եկաւ անցնելու յիւ գղեակը. այս այցելու-
թեան փոխանակեց Լուի-Ֆիլիպ երկրորդ տարուան
Հոկտեմբերի մէջ: Թագուհին զինքը ասպետ Զանկապա-
նի անուանեց:

1847
3-7 Փետ.

5. ՊԱՌԱՐԱԿԵԱԼՔ (1): — Օրինաւորականաց մասը իր
յոյսէն և գաղափարներէն բնաւ ետ չէր կեցած: Նոյն
ժամանակին Պորտոյի դուքսը, որ նաև Շամպորի կոմս
անունը առած էր յետ գնելու 1821ին այն հարուստ
կալուածը. Անգղիա գնաց, և երկու հազարէն աւելի
օրինաւորականք, որոնց մէջ կային նաև երեսփոխանք
ալ, Լոնտրա գացին իրենց յարգանքը մատուցանելու:
Բնական է այս գործը անհաճոյ էր վարչութեան և ա-
մենը կը սպասէին որ Պառլի խօսից մէջ ասոր վրայօք
յիշատակութիւն մ'ըլլայ: Եւ սակայն Լուի-Ֆիլիպ աւելի
պատշաճ դատեցաւ բողոքովին լռել: Հակառակ երես-
փոխանք զայն չէին մոռցած և խորհրդարանը իր Պա-
տասխանին մէջ կ'ըսէր որ « Գաղղիոյ և ձեր մէջ եղած
միութիւնը անլուծանելի է, և խղճմտանքը կը պախարա-
կէ յանցաւոր ցոյցերը (2): Յուշիսի Յեղափոխութիւնը
պատուհասելով երգմնազանցութիւնը, զերդումը սըր-
բացուց 'ի մեզ »: Այս Պատասխանին, մանաւանդ պառ-
լամէն բառին վրայ մեծ վէճ և յուզումն ծագեցաւ խոր-
հրդարանին մէջ, վասն զի Պաշտօնարանը ասով կ'ուզէր
նախատել զօրինաւորականքը, որոնք փոխադարձաբար
կը յանդիմանէին զկիզս որ երբեմն իրենց կարծեաց ըն-
կեր, կանթ գացեր առ Լուդովիկոս ԺԼ. և հիմայ զերենք
կը պախարակէր. Պէրիէ բեմը կ'ըլլայ, « Զեմ ուղեր,
կ'ըսէ, յիշել անցած եղածները, չեմ ուղեր հարցընել

(1) Les flétris.

(2) Այսինքն ուղիղ խղճմտանք մը կը դատապարտէ այն ամեն
ոյսերը զոր օրինաւորականք ըսեր էին առ Հներիկոս Ե. որ հա-
կառակ էր ներկայ վարչութեան:

ինչ որ կ'ըլլան, ուրիշ ատենուան կը թողում այն անձին. քը որ զմեզ կ'ամբաստանեն: Կ'ամբաստանուինք իբր թէ 'ի քաղաքական մասին կորսնցուցած ըլլանք մեր բարոյական զգացումը. Ահ, եթէ զինեալ՝ Գաղղիոյ դուռը գտնուէինք, զինեալ թշնամեաց մէջ, թագաւորի մը քաղաքական խորհուրդներ աալու... Դժբաղդու թիւնը միայն գացինք բարեւելու»: Կը խօսին ուրիշ ճարտասանք ալ մինչև որ կարգը Կիզըյի կը հասնի: Կիզօ հանդարտաքայլ բեմը կ'ելլայ և խորին լուութեան մէջ, « Իեմը ելայ, կ'ըսէ, անձնական խնդրոյ մը համար պատասխանելու. Ձեր դիմաց գտնուողը՝ ոչ վարչու. թիւնն է, ոչ ներկայ Պաշտօնարանը և ոչ Արտաքին գործոց պաշտօնեայն, այլ պարզ ինքնին Կիզօ... Արգէն ըսեր եմ՝ խորհրդարանին մէջ ինչ պատճառաւ Կանթ երթալս (1) »: Այս բառը մեծամեծ շփոթից նշան կ'ըլլայ, ամեն կողմանէ բարձրաձայն աղաղակներ կը լսուին: Կիզօ անվախ կը կենայ բեմին վրայ, վեց անգամ կը սկսի խօսքը, և վեց անգամ՝ նոյն բառին վրայ կ'ընդհատի. « Կ'ուզէք զօրութիւնս սպառել, բայց արութիւնս չէք կրնար ». կը բողոքէ որ բռնութիւն կը մտնեն խօսից ազատութեան դէմ: Վերջապէս « Լաւ ուրեմն, կ'աղաղակէ Օտիյոն Պարօ, թողուցէք որ յայտնի պատմէ իր նախատինքը և մենք ալ արիանանք մինչև վերջը լսելու »: Այս խօսից վրայ լուութիւնը կը տիրէ: Կիզօ այն ատեն կը բացատրէ իր Կանթ երթալուն պատճառը որ չողքորթութեան համար չէր, և կ'աւելցընէ որ ո՛ր և իցէ ընդդիմութիւն զինքը պիտի չարգելու յարատուութեամբ պաշտպանելու 1830ին հիմնեալ սահմանադրական Պետութիւնը, և կը լմնցնէ այս գոռոզ խօսքերով. որոնք պատմութեան մէջ նշանաւոր մնացած են. « Գալով Ձեր նախատանաց, արհամարհութեանց և յայտնի ու ծածուկ ցասմանց, որչափ կ'ուզէք շատցուցէք և բալդեցէք, անոնք բնաւ իմ արհամարհութեանս չեն հասնիր »:

(1) Կիզօ ուրիշ առթով 1841ին արգարացուցած էր իր Կանթ երթալը առ Լուդովիկոս ԺԼ:

Պատասխանին մէջ պախարալէ բառը պահուեցաւ և այն երեսփոխանք որոնց կը նայէր այս բառը, իրենց հրաժարականները տուին. սակայն նորէն ընտրուեցան և վարչութիւնը չկրցաւ յաղթանակել:

Կիզոյի բարեկամք 'ի յիշատակ այն նշանաւոր գուժարման, միտալ մը նուիրեցին իրեն. սակայն իր անունը քաղաքականապէս աւելի նախատինք կրեց քան անոնցը, չորոնք ուզեց պախարակել:

Յամին 1845ի Պսակի խօսից Պատասխանին մէջ ալ միայն հինգ քուէից առաւելութեամբ վերցուեցաւ Տէրութեան դէմ դանդաղ, Փրիչարի խնդրոյն մէջ բռնած ճամբուն համար: Կիզօ այս քուէից վրայ կ'ուզէր հրաժարիլ, բայց թագաւորը բռնագատեց մնալու. հաւանեցաւ, սակայն անկէ վերջը իրեն կողմնակից խորհրդարան մը ունենալու համար հարկ եղաւ որ ընտրութեանց ժամանակ երբեմն բռնի միջոցներու դիմէ:

6. ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՔ. — ՅԻՍՈՒՍԵԱՆՔ. — 1843ի Բարիզու արքեպիսկոպոսը թագաւորին պաշտօնական այցելութեան և խօսակցութեան մէջ խնդրեր էր որ երկորդակարգ կրթութեանց ալ ազատութիւն տրուի: Թագաւորը այս խօսից պատասխան չէր տուած, և արքեպիսկոպոսին խօսածն ալ Մոնիդէօրի մէջ չհրատարակուեցաւ. սակայն կղերական լրագիրք զայն հրատարակեցին և մեծամեծ վէճերու նիւթ եղաւ ազատական և հակառակ լրագիրներու: Կրթութեան ազատութեան վրայի վէճերը երթալով ծանր կերպարանք մը առին, մանաւանդ երբ յայտնի տեսնուեցաւ որ Յիսուսեանք Քաղղիոյ մէջ հաստատուած էին: Վերանորոգութեան միջոց տեսանք որ վարչութիւնը Միաբանութեան ձեռքէն դատարարակութիւնը առեր էր. Յիսուսեանք այնպիսի բազմազբաղ դործէ մը զրկուած, իրենց խնամքը դարձուցին քարոզութեան, խոստովանահայրութեան և ուսումնական վաստակոց վրայ, և քիչ ատենուան մէջ այնչափ բազմացան որ Քաղղիոյ մէջ երկու մեծ մաս բաժնուած էին: Աղատականք մեծապէս զայրացան, Միշըլէ և Քինէ չէին դադրեր իրենց դասախօսութեանց

մէջ զիրենք նախատեւէն, և վերջապէս Դիէր Մայիսի 2ին խնդիրը խորհրդարանին հանեց. նախ Յիսուսեանց գէմ զանազան ելած Հրամանները մէջտեղ բերելով՝ ի սկզբանէ մինչև Վերանորոգութեան ժամանակ. յետոյ առաջարկեց որ Տէրութիւնը այն Հրամանները ի գործ դնէ: Պաշտօնարանը պատասխանեց, որ այն յիշատակեալ ամեն օրէնքները չէին մուցուած, և թէ Պաշտօնարանը զանոնք ի գործ կը դնէ ըստ պարագային: Խորհրդարանին մեծագոյն մասը ընդունեցաւ Դիէրի առաջարկութիւնը, սակայն մեղմացնելով զանազան ծանր պայմաններ, զորս կը պահանջէին ազատականք: Բայց վարչութիւնը եկեղեցական խնդրոյ մը մէջ խոհեմութեամբ ուղեւոր դործել, ի Հռովմ զրկեց իտալացի հռչակաւոր Ռոսսի քաղաքագէտը, որ Գաղղիոյ քաղաքացի դրուած էր, և անդամ Հասարակաց կրթութեան, խընդրելու քահանայապետէն որ Յիսուսեանց հրամայով, պահելու Տէրութեան Հրամանքը: Քահանայապետն պատուիրեց Միաբանութեան գլխաւորին ի Գաղղիա որ Պետութեան օրինաց յարմարին, և Տէրութիւնը արգիլեց անոնց քսանէն աւելի միաբան բնակելու: Արգիլեց նաև Քինէլի իր ի Ճեմարանն Գաղղիոյ ըրած դասախօսութեանց մէջ ընդդէմ խօսել Յիսուսեանց: Քինէ զայրացաւ և ուսուցչութեան հրաժարականը տուաւ, զոր վարչութիւնը սիրով ընդունեցաւ. թէ պէտ ազատականք մեծապէս զայրացան այս հարուածիս վրայ:

Քիչ առաջ Գաղղիոյ մէջ ուրիշ նոր կրօնական ընկերութիւն մը հաստատուեր էր, ընկեցիկ տղայոց և աղքատաց օգնելու համար, որ իր պաշտպանին անուամբ կոչուեցաւ, ընկերութիւն Սրբոյն Վինչէնցիոսի Պաւլայեցոյ, որուն մեծ արգիւնքը և սրբազան գործը տարածեցին փութով ոչ միայն յԵրոպա, այլ ընդ համօրէն տիեզերս Քրիստոսի Գլխին:

7. ԳԵՂՂԻՈՑ ՎԻՃԱԿԸ 1848Ի ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵՆԷՆ ԱՌԱՋ. — ՓԱՓԱՔ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆՑ: — Սուղդ ծերացած ըլլալով քաշուեր էր Պաշտօնարանին նախագահութե.

նէն (1), արդէն միայն անուամբ ունեցեր էր, և Կիզօ Պաշտօնարանին գլուխ անցնելով, բնաւ քաղաքագիտական գործոց փոփոխութիւն մը չէր եղած: Որչափ որ դեռ խորհրդարանին մէջ բազմութիւնը իր կողմն էր, սակայն այս բազմութիւնը մեծագոյն չարիքէն փոքրագոյնը ընտրելով, իր կողմը կեցեր էր, և առաջին օրը որ բարեկարգութեան արշալոյս մը տեսնար՝ զինքը պիտի լքանէր: Մեծ էր նաև ժողովրդեան տագնահոլութիւնը, 1845 և 46ի հնձոց ձախորդ երթալուն պատճառաւ մեծամեծ շփոթութիւններ ելան: Վարչութիւնը չէր ուզեր օտար երկրի ցորենին գինը նուազեցնել. հարկ եղաւ որ քաղաքաց առանձնական ոստիկանութիւնք մեծամեծ զոհեր ընեն նախ՝ մինչև որ համոզեն զՏէրութիւնը գինը նուազեցնելու համար: Այսու հանգերձ ձմեռուան մէջ խռովութիւնք աւելի շատցան. տեղ տեղ ցորենի առուտուրը խափանուեցաւ, ուրիշ տեղ շտեմարանները աւարի առնուեցան և նաւերուն մէջէն բռնութեամբ յափշտակուեցան: Այս նիւթական տագնահոլութեանց պատճառ, քաղաքականքը համարուեցան: Ամենը կ'ուզէին որ ընտրութեանց մէջ կաշառակրծութիւնք խափանուին. պաշտօն ունեցող անձինք խորհրդարան չմըտնեն. ազատութիւն տրուի կրթութեան, դատաստանաց մէջէն վերցուին օրինազանցութիւնք, միով բանիւ Խորհրդարանին դէմ: Կիզօ վսեմութեամբ ատենախօսութեան մը մէջ ըսեր էր « որ ամենայն քաղաքականութիւն Ձեզ յառաջագիմութիւն կը խոստանայ, բայց պահպանողական քաղաքականութիւնը միայն զայն Ձեզի պիտի տայ »: Սակայն անոնք ունայն և ապարդիւն խօսքեր երևցեր էին. և մեծագոյն մասի երեսփոխաններէն մէկը՝ Տէմուլասօ, խորհրդարանին մէջ կը հարցընէր թէ քանի որ Հոկտեմբերի Պաշտօնարանը իշխանութեան մէջ է, ինչըրած է, և կը պատասխանէր. « Ոչինչ, ոչինչ, ոչինչ », որ յետոյ իբր յատկացեալ անուն մը մնաց Կիզօյի Պաշտօնարանին:

(1) Սուրբ պաշտօնէն քաշուած ժամանակը, ընդհանուր մարալախ տիտղոսը ընդունեցաւ, զոր Դիւրենէն ետքը մարդ չէր կրած:

Այն էր գԺբաղդուԹիւնը որ մեծամեծ անձանց և պաշտօնէից վրայ ամբաստանուԹիւնք կային, 'ի մեծ դայ. ԹակղուԹիւն բոլոր ազգին: Էմբլաը Ժիրարտէն խորհրդարանին մէջ հրատարակեց որ Պաշտօնարանը ատենա. կալուԹեան աԹոռմը ծախու հաներ է. երբ Պաշտօնարա. նը կը Ժխտէր զայն, այն ատեն յայտնեց որ նոյն առաջար. կուԹիւնը իրեն ալ եղեր է, այն պայմանաւ որ Փռէն լրա. գրին մէջ Պաշտօնարանին դէմ չխօսի, և Կիզօ ընդունե. ցաւ ըսածը միայն յաւելլով որ շատոնց եղած էր և Թէ աը Ժիրարտէն զայն ընդուներ էր: Քիչ վերջը ամբաստա. նուեցան Դէսդ, երբեմն պաշտօնեայ Հասարակաց աշ. խատուԹեանց և Տէփան-Գիւպիէր զօրավարը, երբեմն պաշտօնեայ պատերազմին. Գիւպիէր Փարմանդիէ ա. նուամբ գործակատարի մը և Փէլլափրա ելեմտից գոր. ծակալի մը միջոցով, կաշառք տուեր էր Հասարակաց աշխատուԹեանց պաշտօնէին, Գուհընանի մէջ աշխա. տանք մը ունենալու, և Դէսդ կաշառք ընդուներ էր: Զօրավարը դատասպարտուեցաւ գաղղիական քաղաքա. ցիուԹիւնը կորսնցնելու և 40,000 Ֆր. տուգանք վճա. րելու. նոյն պատուհասը ունեցաւ նաև Փարմանդիէ իբր համախոհ. Դէսդ ալ կը կորսնցընէր քաղաքացիուԹեան իրաւունքը, 9,400 Ֆր. տուգանք պիտի վճարէր, և երեք տարի բանտ պիտի մնար: Փէլլափրա փախեր էր: Եր. կրորդ օրը Դէսդ ատրճանակ մը պարպեց իր գլխուն, բայց միայն Թեթև վէրք մը կրցաւ ընդունիլ: Ուրիշ ա. հաւոր յանցանք մը աւելի զայրացուց և սոսկացուց զԺողովուրդը. Փրազլին դքսուհին դուստր Սեպասդիանի զօրավարին, իր սենեկին մէջ գտնուեցաւ ահաւոր կեր. պով յօշ յօշ սպաննուած. և այս սպանուԹիւնը ընողը, իր ամուսինն էր Փրազլինի դուքսը, որ երկու տարի ա. 24 Օգոստ. ռաջ Գաղղիոյ ատենակալ անուանուեր էր. բռնեցին զինքը, բայց բանտին մէջ Թոյն առնելով մեռաւ. Թէպէտ այս կերպ մահը շատ կասկածներ ծնուց շատերուն միտ. քը: Երկու ամիս վերջը Գաղղիոյ Նափուի եղած դես. պանը Դրէսոն՝ ածեւելով իր վիզը կարեր էր, զայրացած, կ'ըսեն, Պաշտօնարանին բռնած ճամբուն և իրեն զրկած

հրամաններուն վրայ: Վերջապէս այս տխուր տարին կըն-
քուեցաւ Լուի-Ֆիլիփի սիրելի քրոջը Ատէլայիտ իշխա-
նուհւոյն մահուամբ որ իր եղբօրը խորհրդականն էր և
խրատող: Իր անբաւ հարստութիւնը բաժնուեցաւ
եղբօրորդւոց և թոռանց մէջ, այն պայմանաւ որ այն
կալուածները յետոյ Տէրութեան կալուածոց մաս չըլ-
լան: Որչափ որ Պուրպոնեան անդրանիկ ցեղը մեծա-
մեծ անձնական զոհեր ըրեր էր Գաղղիա ընդարձակելու
համար, Օւլէանի ցեղը ընդհակառակն ջանաց ընդար-
ձակելու աւելի անձնական ստացուածքները:

Ահա այս վիճակիս մէջ էր Գաղղիա 1848ի Յեղափո-
խութենէն առաջ:

Պիոս Թ. եւ Իտալիա

1. Իտալիա. — Պիոս Թի քահանայապետութեան սկիզբը : — 2. Քարլօ Ալպերդօ և Լէոփոլտ : — 3. Յոգմունք 'ի վեներտիկ և 'ի Միլան : — 4. Յոգմունք 'ի Հաբսբուրգի իտալիա : — 5. Սահմանադրութիւնք :

1. ԻՏԱԼԻԱ. — ՊԻՈՍ Թ.Ի ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻԶԲԸ : Տարուէ տարի ազատութեան և յեղափոխութեան ոգին ծածուկ ընկերութեանց ձեռքով մեծապէս կը տարածուէր թերակղզւոյն մէջ : Ի Սիրակուսա, 'ի Գաթանիա, 'ի Նափոլի՝ ազատականք ոտք ելեր էին և շատ մը բանտարգելութեամբք հազիւ առ ժամանակ մի դադրեր էր յեղափոխութիւնը . Աւստրիա ամենայն հսկողութիւն կ'ընէր 'ի Հիւսիս, և Փերտինանտոս 'ի Հարաւ : Այս ազատական շարժմանց մէջ 1844ին նշանաւոր գտնուեցան երկու վեներտկեցի եղբարք Պանտիէրա մականուամբ, և Դոմինիկոս Մօրօ որոնք արդէն աւստրիական զինուորութեան մէջ աստիճաններ ունէին : Ասոնք նախ Քորֆու ապաւինելով, հոն իրենց հետ ժողովուելով ուրիշ երիտասարդներ և առ ուն հարկանելով իրենց ազգականաց աղերսքը և արտասուքը, նաւով հասան յիտալիա և ցամաք ելան Կոտրոնի քով. սակայն բռնուեցան պահապաններէն և Գոզէնցա տարուելով հոն ինը հոգի մահուան դատապարտուեցան յորս և Պանտիէրա եղբարք, որոնք « Կեցցէ՛ ազատութիւն » գոչելով դահձին հարուածը ընդունեցան : Այս յեղափոխական շարժմունքներն սակայն հակառակ էին մտաց հանդարտաբարոյ ազատականաց որոնք կը ցանկային նոյնպէս օտարաց վանուամբ բայց

առանց յեղափոխութեան, և այս յուզման գլուխ կ'ուզէին տեսնալ զնոյն իսկ զիտալացի իշխանս. և առ այս կը միտէին իրենց բանիւք և գրուածօք երկու նշանաւոր ազատականք Զէզարէ Պալպօ և Վինչէնցօ Ճիօպերդի: Գրիգոր ԺԶ. մեռած ըլլալով ցնծութեամբ հնչեց բոլոր յիտալիա Մասդայի Ֆէրրէզգի ծիրանաւորին քահանայապետ ընտրուիլը, որ ծիրանաւորաց ժողովոյն մէջ քաղաքական բարեկարգութեանց փափաքող խումբէն էր. և իր ընտրութիւնը Հռովմ և բովանդակ իտալիա հռչակեց չքեղ լուսաւորութեամբք և բազմաթիւ ժողովրդական տօներով: Նոր քահանայապետը որ Պիոս Թ. անունը ստացաւ՝ ծնած էր 'ի Սինիկալիա յամին 1792. եռանդուն և աշխոյժ, բայց և բարեպաշտ երիտասարդութենէ մը վերջը ընտրեւ էր եկեղեցական վիճակը և նախ քարոզութեամբ 'ի Գիլի' յետոյ առաջնորդութեամբ առաքելական Ս. Միքայէլ Հիւրանոցին 'ի Հռովմ, աշնուութեան, գիտութեան և սրբութեան համբաւ ստացեր էր. փութով Սփոլէզոյի արքեպիսկոպոս ընտրուեցաւ 1827ին, և 1832ին Իմոլայի, և 1840ին ծիրանաւոր: Այնքան ժողովուրդք կը զմայլէին իր բարութեան վրայ որ շատ անգամ անունը յիշելու տեղ Բօրի ծիրանաւորէ կ'ըսէին. և յիրաւի այս անուանակոչութիւնը գերագոյն եղանակաւ պահեց մինչև ցմահ: Պիոս Թի քաղաքական կենաց սուղի գործն եղաւ Յուլիս 1ին արձկել 4,000 զուիցցերացի զինուորքը զորս մեծապէս կ'ատէին Հռովմայեցիք. և 15ին հրամանով մը ներումն շնորհեց քաղաքական յանցաւորաց. Պաշտօնարան մը կազմեց, Պետութեան ատեան մը և ուրիշ բարեկարգութիւններ: Քահանայապետին բարեսրտութեան այս նշանակը մեծ ծափահարութեամբ ընդունելի եղաւ ժողովրդեան, որ չքեղ լուսաւորութիւններով հռչակեց իր գոհութիւնը. իտալիոյ ամեն կողմը հնչուեցան « Կեցցէ Պիոս Թ » և 'ի պատիւ իրեն շինուեցան երգեր որոնք ամենուն բերանը կը լսուէին: Լուի-Ֆիլիպ, Սուլթան Ապտիւլ-Մէճիտ, Միացեալ Նահանգաց նախագահը և ուրիշ վեհազունք ուրախակցութիւններ ըրին, և Քահանայապետը շարու-

1846
17 Յուլիս

նակեց իր խնամքը իւր հպատակաց վրայ. մեծամեծ օգնութիւններ եղան աղքատաց և հրաման տրուեցաւ նորոգելու Պոլոնիոյ համալսարանը :

2. ԳԱՐԼՕ ԱԼՊԵՐԴՕ ԵՒ ԼԵՈՓՈԼՏ: — Փութով Բահանայապետը իր հետոց նմանող ունեցաւ ՂԳարլօ Ալպերդօ, որ դաստիարակութեան դպրոցներ հաստատեց, օրէնսդրութիւնքը կարգաւորեց և բանակը զօրացուց, և յետոյ զԼէոփոլտ Դոսքանայի գուքսը որ այս անգամ Մէդէոնիքի սպառնալիքներէն չվախնալով, ինքն ալ մտուց Պիոս Թի բարեկարգութիւնքը: Ամեն կողմ խոհական ազատականք գոհացան և հանդարտեցան առ ժամս. անոնցմէ ծայրայեղներէն մին՝ Մոնդանէլի, խորհուրդ կուտար լռել առ ժամս սահմանադրութեան վրայ. բարեկարգութեանց չարժումը Հռովմէն սկսեր էր և կը փափագէր որ հռովմէական ծրագրին հետեին ամենը. « Լաւ է, կ'ըսէր, երեք քայլ Հռովմայ հետ, քան չորս առանց անոր » : Նոյնը ուրիշ բառերով կ'ըսէին նաև Զէզարէ Պալպօ և Մասսիմօ տ' Ածէլիօ:

Քիչ վերջը Հռովմայ ազնուապետական ազատականք Պօրկեզէ, Ալտոպրանտինի և Ռոսփիլիօզի նուիրակութեամբ խնդրեցին Քահանայապետէն քաղաքական զինուորութիւնը կազմելու, և Պիոս Թ. զիջաւ ընելու այս շնորհքը ընդդէմ իսկ Ճիծծի ծիրանաւորին կարծեաց, որ այս առթիւ հրաժարելով իր պաշտօնէութենէն և Պիոս Թ. իր տեղը անուանեց ՂԳարրիէլ Ֆէրրէզզի: Անմիջապէս երկրորդ օրը լսուեցաւ որ Մէդէոնիք ամրացուցեր էր Ֆէրրարայի պահանորդքը և գոհ չըլլալով քաղքին դժեկին պահպանութենէն, Օգոստոս 13ին ազգային պահապանաց ձեռքէն յափշտակեր էր քաղքին դրանց պահպանութիւնը. փութով Ֆէրրէզզի ծիրանաւորը զօրաւոր կերպերով բողոքեց այս գործոյս գէմ 'ի վէննա և իր հայրենակցաց կ'ըսէր որ « Յուցունենք Եւրոպիոյ որ մենք մեզի կարող ենք » : Սակայն Գաղղիոյ միջամտութեամբ կռուոյ մը վախը փարատեցաւ և քաղքին դրունքը նորէն յանձնուեցան հռովմայեցի զօրաց :

Ն[թ]է քահանայապետը, ե[թ]է իր պաշտօնեայքը մտադիր էին բարեկարգելու քաղաքական վարչութիւնը, ծածուկ յեղափոխական ոգիներ զայն տապալելով կ'ուզէին ինքնակամ և ինքնիշխան վարչութիւն մը հաստատել և այն ատեն «կը յառնէր հրապարակաց և սրճանոցներու իշխանութիւնը. յափշտակելով Ժողովրդեան սրբազան անունը. նորեկուկ ծափահարութեանց յաջորդեցին զզուու մի ոչ ընդդէմ հասարակաց [թ]շնամւոյն, այլ և ընդդէմ մերոց, և ալ չէին գովուեր Պիոս Թ, Գարլօ Ալպերդօ և Լէոփոլտ բարեկարգիչները այլ՝...» (1) Ամբոխին պահանջմունքները երթալով շատցան: Գարլօ Ալպերդօ որ յայտնապէս խոստացեր էր Յիսուսեանց ամենայն ապահովութիւն, բռնադատուեցաւ զանոնք արտաքսելու. և մինչ գեղեցիկ բանակ մը միշտ պատրաստ ունէր, քաղաքաց մէջ հարկադրուեցաւ ազգային պահապաններ կազմելու: Ի Հռովմ Պիոս Թ. իբրեւ գահդառ կ'ամբաստանուէր իրեն բարեկարգութեանց մէջ, և «Կեցցէ Պիոս Թ.» ձայներուն «Կեցցէ սահմանադրութիւն և անկախութիւն» յաջորդեցին. իր կենացը դէմ գաւաճանութեան ձայն մը ելլալով, Ժողովուրդը զէնք առաւ և Զիչէրուաքիօ կառապետը Ժողովրդեան գլուխ կեցաւ: Քահանայապետը ցրուել առաւ ամբոխը, և շարունակեց խոհեմ ընթացքով իրեն բարեկարգութիւնքը յորս կ'օգնէր իրեն Փէլլէկրինօ Ռոսսի Գաղղիոյ դեսպանը և կը խրախուսէր հայրն Վէնդուրա Թէադիններուն ընդհանուր աբբայն: Փիէմոնթի և Դոսքանայի հետ մաքսական դաշնադրութիւն մը կազմեց, գումարուեցաւ նաև Խորհուրդը, և որչափ որ յիրաւի ամենէն կարևոր խնդիրները Սրբազան Ժողովոյն ձգուած էին, սակայն հաշիւներուն և տրոց վերաբերեալ խնդիրքը Քահանայապետին ուղղակի պիտի առաջարկուէին. Թէ՛ ի Հռովմ և Թէ՛ ուրիշ քաղաքներ Ոստիկանութեան կառավարութիւնը գրեալթէ ամբողջ աշխարհականաց տրուեցաւ:

(1) Զեզարէ Քանդու. Պատմ. յետին երեսուն ամաց Գլ. Ա.

Լէոփոլտ ևս ընդունեցաւ նոր Պաշտօնարանի մը առաջարկութիւնը, քաղաքական պահապանք, գաւառական ընտրող ժողովքներ, և ազգային ներկայացուցիչ ժողով մը: Եւրոպայի Պետութեանց մէջէն Գաղղիա կը փափաքէր թէ զազատականս դո՛ւ ընել և միանգամայն չթշնամանալ Աւստրիոյ հետ: Անգղիա միաբան ընդ Բրուսիոյ կը խոստանար ամենայն նպաստ Գարլօ Աւստրիոյի, և լորտ Փալմերսթըն՝ Մինքօ դեսպանին ձեռքով զայն կ'ապահովցընէր թագաւորին: Սակայն Անգղիա կ'ուզէր ազդեցութիւն ունենալ առանց երբեք պատերազմի ստիպուելու, անոր համար երբ Մարի-Լուիզի մահուամբ Փարմայի մէջ շփոթութիւն ելաւ և Աւստրիա զօրք հասուց զայն խաղաղացընելու, և գրաւեց զՓոնդրէմոլի և զՖիլիցցանօ, Գաղղիա՝ սպանիական ամուսնութեանց զբաղած՝ զԱւստրիա չուզեց գրգռել ընդդիմութեամբ մը. և լորտ Փալմերսթըն յորդորեց Դոսքանայի դուքսը բնաւ չբողոքելու: Իտալիոյ ազատականք աւելի գրգռուեցան թէ օտարաց և թէ իստ. լացի իշխանաց դէմ, Նափոնի Իփալիոյ գլխաւորք աւելի գրգռեցին իրենց զայրոյթը ամեն կողմ հռչակելով Մածծինիի սկզբունքները:

3. ՅՈՒՋՄԱՐԻՆԻ Ի ՎԵՆԵՏԻԱ, Ի ՄԻԼԱՆ: — Սահմանադրական և ազատական դադափարք փութով տարածուեցան նաև այն երկիրները յորս տակաւին բացարձակ իշխանութիւնը յոտին կայր, ինչպէս Երկուց Սիկիլեայց թագաւորութեան մէջ և 'ի Վենետիկ-Լոմպարտիա: Յիրաւի որչափ որ Երկուց Սիկիլեայց թագաւորութիւնը խեղճութեան մէջ էր, բայց ճարտարութիւնք և գիտութիւնք մեծապէս կը յառաջէին Աւստրիոյ կալուածոց մէջ: Կենաց դիւրութեամբ ժողովուրդք քաղաքական ազատութեանց պէտք մը կը զգային և այս ոգին աւելի բորբոքէր էր ուսումնական ժողովուրդ մը 'ի Վենետիկ ուր կը գտնուէին իտալական մեծամեծ հայրենասէր հանճարներ յորս և Չէզարէ Քանդու: Նածածարի և Մանին փաստաբանը առաջարկեցին որ Կայսրութեան աղերս մը տան օրինաւորապէս 'ի դործ դնելու 1815ին

առաքելական հրամանը որով Միլան և Վենետիկ իրաւունք ունէին իրենց տրոց հաւանութեան և զինուորական ծառայութեան, բնիկ հայրենեաց մէջ: Նիքօլօ Թոմազէոյ գիտնականաց գումարման մէջ յԱլէնէոյ ցուցուց որ Պետութեան հրամանքը տպագրութեան համար այնչափ խիստ չէին ինչպէս որ հիմայ 'ի գործ կը դրուէին: Մէկէն Թոմազէոյ և Մանին բռնուեցան և բանտ դրուեցան: Միլանու մէջ ալ Կայսրութեւն աւստրիացի արքեպիսկոպոսը մեռած ըլլալուն իրեն յաջորդ ընտրուելու էր Գեր. Ռոմիլլի: Ոստիկանութիւնը շքեղ ընդունելութիւն մը ուղեց ընել իր հովուին, յիշեցնելով միանգամայն իր հրովարտակիրն մէջ Միլանու երջանիկ ժամանակի աւուանի հովիւը՝ որոնք միանգամայն մեծ սէր ունեցեր էին հայրենեաց վրայ յորս և Ս. Կարոլոս Պորրոմէոս: Վարչութիւնը խռովութեան մը կարապետ համարեցաւ այս ձայնը և երբ ժողովուրդը Փիացցա Ֆոնդանայի քով գումարուած էր, Պոլլա գնդապետը իր խումբին հետ սուր բացած ամբոխին վրայ գիմեց և շատ անձինք վիրաւոր ինկան. փութով նոր արքեպիսկոպոսը գիմեց և ժողովրդեան մէջ կենալով հանդարտեցուց կռիւը. բայց երկրորդ օրը սկսան բանտարգելութիւնք, և որչափ որ յետոյ գրեթէ ամենն ալ արձկուեցան, սակայն ամբոխը չկրցաւ երբէք մոռնալ այս յանկարծական յարձակումը որով և բազմապատիկ աւելցաւ օտար վարչութեան դէմ ատելութիւնը: Իմացաւ այս ոգին Լոմպարտիա-Վենետիկի փոխարքայն Ռանիէրի արշիպոսքսը և իր զինուորական ընդհանուր հրամանատարը Ռատեցքի Ֆելտ-մարաջախտը նոր օգնական գունդեր խնդրեց 'ի Վեննայէ, և փութով երկիրը բանակետղի մը ձեւ առաւ: Եւ որչափ որ Ռատեցքի արտաքսապէս զգուշութեան համար միայն կը հռչակէր զայն, սակայն Գարլօ Ալպերդօ ալ 10,000 նոր պահեստի զինուոր դրօշի տակ կոչեց և արդէն բազմութիւն ազատասէրք Աւստրիոյ և Նափոլիի հոգէն գիմած էին 'ի Փիէմոնթ:

1847
նոյ.

4. ՅՈՒՋՄՈՒՆՔ Ի ՀԱՐԱԻԱՅԻՆ ԻՏԱԼԻԱ: — Լոմպարտիա-Վենետիկի մէջ ազատականաց յուզեալ միջոցը արդէն

1847

Հարաւային կողմը ապստամբութիւնը սկսեր էր: Նա֊
փոլիի մէջ Սեպտեմբեր 1ին ժողովուրդը ոտք ելաւ,
Ռէճճիօ և Մէսսինա իրեն հետևեցան: Սիկիլիոյ մէջ մեծ
էր խռովութիւնը և ժողովուրդը առանձին վարչութիւն
մը պահանջեց Սիկիլիոյ համար և զՌուճճիէրօ Սէդդիմօ
նախագահ անուանեց այն Յանձնաժողովոյն որ պիտի
կառավարէր զՍիկիլիա: Փերտինանտոս խոստացաւ Յու֊
նուար 12ին Սէրրա Գաբրիւա դուքսը ղրկելու բարե֊
կարգութեանց համար, բայց ժողովուրդը չտեսնալով
խոստման կատարումը եռագոյն դրօշը բացաւ և Յու֊
նուարի 12ին Փերտինանտոսի ծննդեան տարեգարձին
օրը փողոցներուն մէջ ապստամբութիւն հանեց, որուն
գլուխ կեցած էր Լա Մազա անուամբ մէկը: Յաջորդ
օրերը անխափան նոյն խռովութիւնները տևեցին մինչև
որ հասաւ Սոժէ զօրավարը 10 պատերազմական նաւով
և հինգ հազար հոգւով, արքայեղբօր Աթուլիա կոմսին
հետ: Ժողովուրդը կրցաւ նաւատորմին և ներսի պա֊
պահապանաց հաղորդակցութիւնը կտրել և տիրեց թա֊
գաւորական պալատին: Փերտինանտոս զարհուրած՝ իր
Ոստիկանութեան պաշտօնեայն զՏէլ Գարրէդգօ ղրկեց,
խորհրդարան մը խոստանալով, Սիկիլիոյ մէջ ընդհանուր
զինուորական հրամանատար մը և ընդհանուր ներուժն:
Սակայն ապստամբները գոհ չեղան և Յունուար 26ին
Փերտինանտոսի ձեռքը միայն մնացած էր բոլոր կղզւոյն
մէջ միայն Մէսսինա: Ի Նափոլի, 27ին, 10,000 հոգի
դրօշ բացած փողոցները լեցուեցան և երբ հրաման
տրուեցաւ Ռուպերդի զօրավարին Սանդ՝ Էլմօ բերդէն
քաղաքը ռմբակոծել, զօրավարը թէպէտ միշտ հաւա֊
աարիմ Պուրպոնեանց, իր պաշտօնէն հրաժարեցաւ:
Թագաւորը կը յուսար որ Աւստրիացիք օգնութեան
հասնին ըստ իւր խնդրանաց, բայց օգնութիւնքը յա֊
պաղեցան որով և Նափոլիի վարիչ Սգառէլլա զօրավարը
կարևոր ցուցուց Փերտինանտոսի ղիջանելու և սահմա֊
նադրութիւն մը տալու: Տէլ Գարրէդգօ Ոստիկանու֊
թեան պաշտօնեայն, և մեծ մտերիմ Փերտինանտոսի,
աքսոր ղրկուեցաւ: 28ին առաւօտը նոր Պաշտօնարան մը

կազմուեցաւ որուն գլուխ էր Սէրրա Գաբրիէլ, և 29ին թագաւորը խոստացաւ տալու սահմանադրութիւնը, ասով երբ ելաւ պտըտելու քաղաքը, չքեղ ընդունելութիւն գտաւ 'ի քաղաքացւոց:

Փետրուարի 10ին սահմանադրութիւնը հրատարակուեցաւ 'ի Նափոլի որ շատ մասամբ Գաղղիական 1830ին սահմանադրութեան օրինակ մը կրնար համարուիլ: Պետութեան միակ կրօնք կը հռչակէր հռովմէական ուղղափառ վարդապետութիւնը, ուրիշ կրօնք չէին կրնար պաշտամունք ունենալ. երկու խորհրդարանք, ընտրաժողովք և ընտրութեան իրաւունք ինչպէս ուրիշ սահմանադրութեանց մէջ: Նափոլիի սահմանադրութեան լուրը մեծ տագնապ պատճառեց Պետութեանց որոնք կ'ողզէին որ և իցէ քայլ դէպ յազատութիւն արգելու. 'ի զուր Ռուսաստան Նէսէլըոտի ձեռքով և Աւստրիա Մէդէլնիքի միջոցով ընդգէմ բողոքեցին. Կիզօ անգամ Գաղղիոյ երեսփոխանաց խորհրդարանին մէջ կ'ըսէր որ « Տակաւին տասը քսան տարի հարկ է որ Իտալացիք կարենան սահմանադրութիւն մը ընդունելու »: Ընդհակառակն լորտ Փալմէրսթըն իր դեսպաններուն ձեռքով կը մղէր Իտալիոյ իշխանքը ազատականութեան մասին մէջ սաորնագոյն չգտնուիլ քան զՓերտինանտոս: Եւ յիշուի ոչ այնչափ Փալմէրսթընի ազդեցութեամբ քան ինքնակամ հաւանութեամբ իշխանք հետեւեցան Փերտինանտոսի օրինակին: Պիոս Թ. կը ծանուցանէր որ « Ի բաց առեալ զՀաւատոյս, բնաւ չենք մերժեր ո՛ր և իցէ պէտք եղած նորութիւն մը »: Սակայն ժողովուրդը չի գիտցաւ իր ժողովրդասէր քահանայապետին յարգը. և պահանջները այնքան սաստկացուց, մինչև Ֆէրրէդդի ծիրանաւորը բռնադատուեցաւ հրաժարելու և իր տեղը նախագահ անցաւ պաշտօնէից Պոֆօնաի ծիրանաւորը: Երբ ժողովուրդը նորէն սղմկելով պահանջեց որ պաշտօնեայք բոլորովին աշխարհիկ ըլլան, Քահանայապետը զիջաւ և Պաշտօնարանին մէջ մտան Կոման Փազուլինի, Արուրպինէդդի փաստաբանը, և Դէանոյի իշխանը: Քիչ վերջը մտան նաև

Պաշտօնարանին մէջ Մինկէդդի և Դէքի, Անդոնէլի նախագահ եղաւ և Մէծծոֆանդի ծիրանաւորը պաշտօնեսոյ Հասարակաց կրթութեան: Մարտի 14ին ալ սահմանադրութիւնը հրատարակուեցաւ:

1848

Դուրինի մէջ Գարլօ Ալպէրդօ Փետրուարի 8ին հրովարտակ մը հանեց որով կը ծանուցանէր սահմանադրութեան մը հիմունքը: Մեծ եղաւ ժողովրդեան ուրախութիւնը և թագաւորը սրտեռանդն ծափահարութիւններ ընդունեցաւ երբ սահմանադրութեան տօնին առթիւ զօրահանդէս մը կը կատարէր: Նոյն իրիկունը պալատը գառնալուն պէս լսեց Փետրուարի Յեղափոխութիւնը 'ի Գաղղիա: 1848ին սկիզբները Լիվոնոյի ժողովուրդը աղմկած ոտք ելաւ և ինքնագլուխ Յանձնաժողով մը կազմեց որուն գլուխ եղաւ Փրանկիսկոս Կուէրրացցի նպատակաւ վանելու զԱւստրիացիս, որոնց գալուստը մերձաւոր կը կարծուէր: Տէրութիւնը Ռիտոլֆի պաշտօնէին յանձնեց ապստամբութիւնը նուաճելու, Լիվոնոյի աղքային պահապանք չհնազանդեցան Կուէրրացցիի, որ բռնուելով ուրիշ գլխաւորներու հետ Էլպա զրկուեցաւ: Քիչ վերջը լսելով մեծ գուքսը որ Փետրինանտոս ալ սահմանադրութիւն մը տուեր էր, ինքն ալ Փետրուարի 17ին հրատարակեց իր գաւառաց մէջ: Երկու խորհրդարանք և ատեանք, ազատութիւն ամենայն կրօնից և վաճառականութեան, անժառանգ (1) կալուածոց տուրքը Պետութեան ամեն կողմ կը տարածուէր. որով Դոսքանայի սահմանադրութիւնը աւելի ընդարձակագոյն կրնար համարուիլ քան զուրիշ Խալիոյ սահմանադրութիւնքը:

Եթէ 1848ի Յեղափոխութեան նշանը Գաղղիա տուաւ, կը տեսնանք որ արդէն ոգիները առ այն բերեալ էին Եւրոպիոյ զանազան կողմեր:

(1) Անժառանգ կալուածք (Mani morte) կը կոչուին այն ստացուածք որոնք բարոյական ընկերութեան մը վերաբերելուն համար և կամ ուրիշ պատճառաւ, ժառանգէ ժառանգ չեն անցնիր, որով ժառանգական տուրք չեն վճարեր: Անոր համար Պետութիւնը այս երկիրներուն համար մասնաւոր տուրք մը վճռեց:

Մտաւորական Յառաջադիմութիւն

1. ԺԹ Դար : — 2. Գաղղիա. Տիկինն Սդալ ,
Շարսպրիան , Լամարրին , Վիկտոր Հելիօ : — 3.
Ուրիշ նշանաւոր վիպասան քերթողք : — 4. Երգիծա-
րանորիւն. Գոյրիկ , Պերանժէ : — 5. Վիպասանորիւն .
Ժօրժ Սանտ , Տիւմա և այլք : — 6. Պատմորիւն
— Իմաստասիրութիւն և ճարտարխօսութիւն :

1. ԺԹ. ԴԱՐ : — Դարուս առաջին յիսնեկին Պաա-
մոմթիւնը չկեթած , կարեոր կը տեսնանք և անվրէպ կ-
րեոր քաղաքական գիպաց շարայարութեան քով , դնել
նաև մտաւորական յառաջագիմութեան պատմութիւնը :
Եւ յիրաւի եթէ ներկայ դարերնիս մատենագրութեան
մասին Յունական և Հռովմէական ոսկեգարերէն և գերա-
գոյն հանճարներէն յոյժ նուազեալ կը գտնուի և որոնց
հասնիլը անկարելի է , սակայն բաղգատելով մտաւորա-
կան գիւտերու մասին հետ , անհամեմատ վեր է քան
զամենայն ժամանակս և պարագայս :

Շոգեշարժ մեքենայք , հեռագիրք , ելեկտրական
հնարքներ , ձայնագիրք , դարուկէս առաջ անհնարին մեզ
երեցած , այսօր առ հասարակ ամենուն մտաց պայծառ
հնարագիտութիւնք կը տեսնուին : Անբաւ հին գրու-
թիւնք , ձեռագիրք և յիշատակարանք մեզ անիմանալի
էին և կամ կորուսեալք 'ի սպառ , և ահա պատմու-
թիւնը նոր կերպարանք մը կը զգենու , և կարծես թէ 'ի
մեռելութենէ 'ի կենդանութիւն կը յառնեն Նինուէ ,
Իաբելոն , Անի , Պոմպէա , Հերգուլանոն , Պերսէպօլիս և

Մեմֆիս: Աշխարհագրութիւնը մեզի նոր ժողովրդոց անուաններ կը ծանուցանէ. և Աստղաբաշխութիւնը երկնային նոր լուսաւորներով և աստեղական և ուրիշ լուսաւոր մարմնոց դրութեամբք կը հիացնէ զմեզ:

Եթէ կայ իր մը յորում աւելի յետամնացութիւն կը տեսնենք, է ուղիղ իմաստասիրութեան տարածումը, որ ուղղիչ է և պէտք է ըլլայ ամենայն գիտութեանց և որ զիրենք 'ի նիւթականութենէ հանելով որ դարուս ամենէն մեծ վերջն է, աւելի գերսագոյն նպատակի մը ուղղէ: Եւ ահա աս թերութիւնս պիտի տեսնենք նաև 'առանձին առանձին ազգաց վրայ խօսելու ժամանակնիս: Եւ նախ գաղղիականէ կ'ուզենք սկսիլ, որովհետև տակաւին այս դարուս սկիզբն իր ազգեցութիւնը մեծ եղած է ուրիշ ազգաց մատենագրութեանց վրայ, և անոնց օրինակ մը եղած է:

2. ԳԱՂՂԻԱ: — Տիկիճճ Սգալ. Շաբոպրիան. Լամարթիւն. Վիկտոր Հիւկօ: — Բնաւ երկրի մը մէջ մատենագրութիւնը այնքան միացած և այնքան մեծ ազդեցութիւն չունի քաղաքականութեան վրայ ինչպէս 'ի Գաղղիա: Երբեմն իշխան է քաղաքագիտութեան և երբեմն գերի, բայց միշտ անբաժան անոր հետ կցորդեալ: «Գոհ չըլլար մտածելով միայն, կ'ըսէ Վէպէր, կը Զանայ մտածածը փութով 'ի գործ դնել (1)»: Եւ ասոր արդիւնք մը կրնանք համարիլ նաև այսքան նուազ իր վարչութեան փոփոխութիւնը, միշտ ժամանակի գաղափարաց համեմատ ուղեւորով նոր վարչութեան ձև մը հաստատել:

Յեղափոխութենէ վերջը երբ Նաբոլէոնի ինքնակալ իշխանութեան ներքեւ ձևացաւ սահմանադրական ոգին, զայն արծարծողաց մէջ ամենէն նշանաւորներէն մին եղաւ տիկիճճ Սգալ (2) (1766-1817) Նէքէրի դուստրը որուն դահլիճը թէ մատենագրական և թէ քաղաքագիտական ժողովարան դարձեր էր. մինչև Նաբոլէոն, որ

(1) Վէպէր, Պոմ. Ժամանակակից Մատենագր.

(2) Madame Necker-Staël.

չէր կրնար տանիլ որ և իցէ ընդդիմութեան մը, զինքը
 Բարիզէն աքսորեց: Իւր գրութիւնքը երեք մաս կրնան
 բաժնուիլ. քաղաքագիտականք, իմաստասիրականք և
 բանաստեղծականք, յորս մեծ հռչակ ունեցան երկու
 վիպասանութիւնք Տէլֆին և Գաիին, և առաջնոց մէջ
 Խորհրդածո-ութիւնք 'ի վերայ գաղղիական Յեղափոխութեան, ի վերայ
 Դափնաբանի Լաֆոն-հոյն, Ալլէյն-ութիւն իբի 'ի վերայ երջանի-
 ւեան Դարբոյ և Պէֆոն-ութեան, Մաքենագրութեան Երաբէրոն-
 ութիւնն ընկերական խորհրդ հեք, և հռչակաւոր Գեյմանիա գրու-
 թիւնը, յորում բազում գովութեամբ Գերմանիոյ
 վրայ խօսեցուն համար Նաթուէսն զայրացած, արգիլեց
 անոր մուտքն 'ի Փաղղիա: Նաթուէսնի անկմանէ վերջը
 տիկինն Սալա դարձաւ 'ի Բարիզ, ուր դարձեալ մեծ
 ազդեցութիւն ունեցաւ իր բարեկամաց վրայ, որոնց
 թուոյն մէջ էին իւր փեսայն Պրոլենդ գուքսը, Պէնժամէն
 Գոնսդան և Կիզո: Սակայն 'ի Փաղղիա մեծ կարեւորու-
 թիւն կը տեսնուէր կրօնական և բարոյական ոգւոյն վե-
 րականգման յընկերութեան, և որուն համար մեծ ազդե-
 ցութիւն պիտի ունենար մեծանուն գրիչն Շաքապրիան
 (1768-1848) որ 'ի Փաղղիա քրիստոնէական վիպասանու-
 թեան հիմնադիրն եղաւ: Շաթոպրիան Պրոթանեի ուրիշ
 ազնուականաց պէս Յեղափոխութեան սկիզբը յԱմերի-
 կա ապաւիններ էր, ուսկից դարձաւ Հիւպատոսութեան
 սկիզբը՝ Ֆոնդան (1757-1821) հռետոր քերթողին հետ
 որ հեղինակ է հառաչ Երֆի, Պարփեշ և Նէրբու Ուոլին-
 ւանի գրութեանց:

Շաթոպրիանի անունը փութով հռչակուեցաւ նախ 'ի
 Հերֆէ Փաղղիոյ, ապա հրատարակութեամբ Ադալայի որ
 մաս մ'էր Նալէյ ընդարձակ վիպասանութեան և Ռընէ
 վիպաց. բայց մեծ եղաւ համբաւն և պատիւը երբ Ոգի
 Իրիսփոնէ-ութեան հրաշալի գրուածքը 'ի լոյս հանեց, յորում
 քերթողական, իմաստասիրական և պատմական գրչով
 քրիստոնէական վարդապետութեան ջառագովութիւ-
 նը կը գրէր: Իր վիպասանական հանճարը տեսնուեցաւ
 դարձեալ 'ի Յեփին Ադէնէրաթ և Վլայ գրոց մէջ, զոր գրեց
 յետ երկար ճանապարհորդութեան մը 'ի Յունաստան,

յԵՖիպտոս և յԵրուսաղէմ և յորում կ'ուզէ ցուցը-
նել եթէ որքան գերազոյն են քրիստոնէական կատարե-
լուծիւնք քան զհեթանոսականս: Այս ուղևորութեանց
առթիւ գրած է նաև Ճանապարհագրիք և Պանդիպոնիս
յԵրուսաղէմ յորում կը տեսնուի հեղինակին ունեցած
եռանդուն զգացմունքը սուրբ տեղեաց վրայ:

Շաթոպրիանի ոճը միշտ ընտիր է, նոր, գեղեցիկ և
իրեն յատուկ. յիրաւի չունի միշտ նոյն բարձրութիւնը
և վսեմութիւնը, այսու հանգերձ միակերպութեան մէջ
անգամ փոփոկութիւնը կը պահէ:

Միշտ հաւատարիմ թագաւորական սկզբանց, Յե-
լափոխութեան անկման ժամանակ թշնամի չէր երե-
ցած Հիւպատոսութեան, բայց Անկիէնի գթին անիրաւ
մահուընէ վերջը անհաշտ թշնամացաւ Նաբոլէոնի հետ,
որով և Պուրպոնեանց գարձը իրեն համար նոր կեանք
մ'էր և որոնց ժամանակ տեսանք իր մեծ ազդեցութիւ-
նը: Վերոնայի արքայաժողովոյն ալ զրկուելով իբրեւ
նուիրակ, գրած է Արայաթողութիւն պափոսիսը: Յու-
լիսի Յեղափոխութենէն վերջը խորհրդարանէն ելաւ,
և թէպէտ շատ քանաց Լուի-Ֆիլիպի զինքը շահելու,
բայց անկարելի եղաւ. միշտ պաշտպանեց պուրպոնեան
անդրանիկ ցեղին իրաւունքը մինչև Պէրիէի գթսուհւոյն
վիպասանական վերջը: Իր յետին գրութիւնն եղաւ
'Նովար անգոստոս'ի գլխավանայ (1) որ իր մահուընէ վերջը հրա-
տարակուեցան ըստ իւր փափաքանաց:

Շաթոպրիանի քրիստոնէական քերթողութեան ոգին
շարունակեց Ալփոնսոս Լամարքիե (1790-1869) ծնեալ
'ի Մագոն: Իր նախկին գրուածոց մէջ (Խոյսանք գերե-
զանք, 'Նուր Խոյսանք գերեզանք, Կրօնական և գերեզանք
համայնութիւնք) կրօնական, վառվռուն և պերճ ոգով
երգեալ քնարերգութիւնք մեծ ազդեցութիւն ունե-
ցան երիտասարդութեան վրայ: Շաթոպրիանի պէս
ինքն ալ թագաւորական ըլլալով, երգեց Կաթոլիկ Ռա-
ֆադիսիսը. և Յուլիսի Յեղափոխութեան համար վըշ-

(1) Mémoires d'outre-tombe.

տայած, իր կնոջ հետ որ անգղիացի էր, և դստեր հետ, կատարեց Ճանապարհորդութիւն մը Սաւրի և ի Պալէստին, զոր ի դարձին՝ նկարագրեց քերթողական եռանդով մը արևելեան երևակայութեամբ պճնեալ: Անկէ վերջի գրութեանց մէջ ալ չենք տեսնար կրօնական եռանդուն գրիչը և ժողով և Անտիոքի հրէշտակոյ դիցազնական-հետեւ-գոթիաները նոր պարագայ մը կը կազմեն իր կենաց մէջ: Դեռ 30 տարուան երեսփոխան ընտրուելով խորհրդարանին մէջ, թողուց քիչ քիչ օրինաւոր կողմը և իջաւ մինչև ի ռամկապետութիւն, և իր այս փոփոխութեան արգասիք մը կրնանք համարիլ ժիւղիւնի Պարսկիւնը: Փութով ընդդիմակացից գլուխ եղաւ և իր պերճախօսութեամբ 1848ին Յեղափոխութեան մէջ ամենէն նշանաւոր անձանց մէկն: Այս Յեղափոխութենէն վերջը նորէն քաջուելով յառանձնութիւն, բաց ի զանազան գրութիւններէ գրած է նաև Պարսկիւն վերանորոգման, և խաղաղութիւնի:

Շաթոպրիանի և Լամարթինի պէս նոր վիպասանական քերթողութեան գարոցին երրորդ գլուխն ալ Վիկտոր Հիւկօ (1802—) ինքն ալ քաղաքագիտական կենաց մէջ մասն ունեցաւ և զանազան անգամ փոխեց կարծիքը: Իր առաջին քնարերգակ բանաստեղծութեանց մէջ (Նոստոք և Պարերգութիւն) (1) եռանդուն թագաւորական մը կը տեսնուի և այն պատճառաւ իսկ Լուդովիկոս ԺԷն տարեկան թոշակ մը ընդունեցաւ. յետոյ մեծ զմայլող մ' եղաւ Նաբոլէոնի զոր երգեց գեղեցիկ նուագաց մէջ: Լուի-Ֆիլիպի ժամանակ ատենակալ անուանուեցաւ և անգամ Գաղղիոյ Ճեմարանին և յետոյ 1848ի Հասարակապետութեան միջոց երեսփոխան Ալֆային ժողովոյն. և այսքան իր կարծեաց փոփոխութեան պատճառով մը կրնայ համարուիլ իր Թշուառքը: Վիկտոր Հիւկօ նշանաւոր եղաւ իբրև քնարերգակ քերթող, իբրև թատերագու և իբրև վիպասան, բայց ամենէն աւելի առաջին մասին մէջ ականաւոր գտնուեցաւ: Իր Նոստոքը, Արեւելոյքը, Անտի-

(1) Odes et Ballades.

Գերեզման, Այգուստին, Ներսիս Երեմիայի, Մարգարէի և Սարգիսի
 հիշատակը են մերթ չքից պերճախօսութեամբ, մերթ
 ճոխ նկարագրութեամբ տեղեաց և անձանց, ինչպէս
 յԱրևելեայս, և մերթ գողտրիկ և ներքին փափուկ
 զգացմունքներով: Սակայն իր թատերագույն գրութեանց
 մէջ նոյն յաջողակութիւնը չունի, մինչև շատ անգամ 'ի
 ցնորականս կը դիմէ և 'ի տղայականս, ուղեւոր շատ
 անգամ կերպաւորել կամ 'ի գոյ ածել դիւական, ծաղ-
 րական և անգութ սկզբունքներ: Իր թատերագրութեանց
 մէջ նշանաւորք են Գրոմուէլ, Էռնանի, Թագաւորն զաւ-
 ճանայ (1), Լալիբիա Պարմիա, Մարիոն Բը Լոր, Պարիսպիլ որ
 յետինն է թէ ժամանակով և թէ արժէքով: Վիպա-
 սանութիւնքն ալ, 'ի բաց առեալ Նորբ-Տա՛ Բը Փարի
 որ անուն ստացաւ, նոյն թերութեամբք լի են, միշտ
 տարօրինակ և բռնադատ տեսարաններ կը փնտռէ, զար-
 հուրեցնելու համար ինչպէս 'ի Յեթի՛ն օր Գափապարիկայ
 'ի Կահ:

Փետրուարի Յեղափոխութենէն վերջը Ազգային Ժո-
 ղովոյն անգամ ընտրուելով, հասարակապետական եռան-
 դուն ճարտարախօսութեամբ անուանի եղաւ և միշտ
 թշնամի հանդիսացաւ Լուի-Նաբոլէոնի նախագահու-
 թեան . այն պատճառաւ 1851 Դեկտեմբեր 2ին ստի-
 պուեցաւ Գաղղիայէն փախչիլ և իր թշնամիէն առնուլ
 վրէժն համբաւաւոր երգիծական Նաբոլէոն Փար (2) գրու-
 թեամբ և Պարսիկայ անուանեալ քերթութեամբ: Քիչ
 վերջը հրատարակեց Վեպ Գարուս և Թուստ (3) վիպասա-
 նութիւնը և գրութիւն մը Շէքսպիրի վրայ: Սէսանի
 պարտութենէն վերջը թողուց Ճրսի կղզին ուր քա-
 շուեր էր և դարձաւ 'ի Բարիզ:

3. ՈՒՐԻՇ ՆՇԱՆԱՌՈՐ ՎԻՊԱՍԱՆ ԳԵՐԹՈՂԱՅ: — Երեք
 մեծանուն քերթողներէն վերջը Գաղղիա ունեցաւ դար-
 ձեալ բազմաթիւ անուանի քերթողներ յորոց միայն
 ականաւորները յիշենք . կոմսն Ալֆրէտ տը Վիգէի

(1) Le roi s'amuse.

(2) Napoléon le Petit.

(3) Les Misérables.

(1798-1863) Թարգմանիչ Շէքսպիրի գործոց և հեղինակ դիւցազներգակ-քնարերգութեանց (Տօլստոյ, Էւսթ, Մոլէ, Ձիւն) ինչպէս նաև Սէն-Մար, Գերման, Ձիւնորայան Տիւրման և Կանալ Դէս վիպասանութեանց, նշանաւոր յատակ և բանիբուն ոճոյն պատճառաւ : Տէլան (1791-1871) . Սենդ Պեով (1804-1869) անուանի վիպասան բանաստեղծ և յետոյ քննադատ պատմագիր , Ալֆրէտ տը Միւսէ (1810-1857) փայլուն և շնորհալից այլ մեղկ գրիչ և ախտաւոր վարք . Ռեպուլ հացագործը (1796-1864) հետևող Լամարթինի . Թատրերգու բանաստեղծն Անսել (1794-1854) . Եղուարդ Դիւրքըդի (1807-1867) ընտիր բանաստեղծ ու վիպասան , որ երբեմն լի է բարձր սկզբունքներով : Գանուեցան նաև քերթողուհիք յորս նշանաւոր են Էլիզա Մերքեօր (1809-35) իր վտաց տխուր և սրտառուչ նուագերգուն . տիկինն Տէպորտ-Վալմար (1787-1859) գողտրիկ և զգայուն բանաստեղծութեանց հեղինակը . դարձեալ Ամալլ Դաուդիւ (1798-1849) . Սօֆի Կէյ , և իր հանձարեղ գուստորը Տէլֆիս Կէյ (1781-1855) որ հարսնացաւ անուանի Էմիլ Ժիրարտէն լրագրապետին : Էսկաթ Քիսէ (1803-1875) իր Թատրերգական բանաստեղծութեամբք (Լիւլէր , Պրոմէթէոս) , ուղեւոր գերմանական վիպասանութիւնը մտցնել 'ի Գաղղիա , չափազանցութեանց մէջ ընկաւ , ինչպէս նաև գերակաման տ' Առլէնգուր (1789-1856) քերթող և վիպասան . և Փրէդերիկոս Սուլիս (1800-47) (Կլիմ Դիւլման) : Ընդ հակառակն Քսաւիէ տը Մեսդրը իր պարզ , ընտիր և սրտաշարժ ոճով (Ուլտորման սէնթիս լըս իոլլ (1) , Աստուի Բարդ (2) , Սիդերիս օրիդը) Պէրնարտէն տը Սէն Փիէրի կը մօտենար : Նաև Ճինեւրային Հոստուլի Դիօֆֆէր (3) (1799-1846) իր զուարճալի ուղևորութեանց մէջ մեծ յատակութիւն և գեղեցկութիւն կը ցուցունէ :

(1) Voyage autour de ma chambre.

(2) Le Lépreux de la cité d'Aoste.

(3) Töpffer.

Այս քերթողներէն կրնանք զանազանել զանոնք որոնք ջանացին դարձեալ պահել հին ընտիր ոճը (1) ինչպէս Առնո (1766-1834), Ժուի, Լըկուվէ, Ռընուար (1765-1853) Ժառլիս (1746-1830) Լըմէրսիէ (1771-1840) . բայց ամենէն նշանաւորներէն մին կրնանք համարել, զԳաղիմիր տըլա վիգէը (1793-1843) որ իր չքնաղակերտ Փարիս գրութեան մէջ երգեց Յուլիսի Յեղափոխութիւնը և անուանի եղաւ իր ողբերգութեամբը յորս յիշէնք Երէյ-Երէյ, Սիլի-Լիյ (2), Տօս Ժառն Աստրիյ (3), Լա-Դալիս ԺԱ, Երոստատ-Երէյ, Լա-Երի Ժամանակաւորի, Սիլի Դոստր (4) : Ալէքսանդր Կիքո (1788-1847) որ գրեց Մալաբայի, Փարս Սալայար (5), Քրիստիանի իմաստաբանութեան պարսկական և Մեհաբան վիպերէնի (6) քերթութիւնը : Ալէքսանդր Սուլմէ (1786-1845) գողար եղբերգութեանց հեղինակ (Ալապ Դոստր) (7), և զանազան ողբերգութեանց յորս նշանաւորներէն մէկն է Ժան Գալիս . դարձեալ երկու գիւցաղներգութեան ձևով գրեալ քերթութիւնք, Արոս-Ժայի Կրօն, և Ժան Գալիս : Նշանաւոր է դարձեալ Պաուր Լըմիտ (1770-1854) Օսիանի քերթութեանց ընտիր (Ժարգմանութեամբ, որ յետ կորսնցելու իր աշուրները գեղեցիկ ոտանաւորով (Ժարգմանեց նաև Յորայ գիրքը :

Ընտիր քերթութեան անուանի գրիչներէն մէկն ալ կրնանք համարիլ զՓոնսար (1814-1867) որ կը սկսէր իր համբաւը Լա-Երիս (Ժատրերգութեամբ, և մեծ ծափահարութեամբ, բայց Ուիլիսի մէջ հոմերական պարզութիւնը չափազանցութեան կը տանի : Եւգենիոս Սգրիպի (1791-1861) հանճարեղ, հնարագիւտ և գեղեցիկ (Ժատրերգութեանց մէջ ալ մեծ հմտութիւն կը տեսնուի տեսարանները ախորժելի ընելու, բայց քերթողական

(1) Classique.

(2) Les Vêpres Siciliennes.

(3) Don Juan d'Autriche.

(4) La fille du Cid.

(5) Le Petit Savoyard.

(6) Cloître de Villemartin.

(7) La Pauvre fille.

մեծ արժէք մը չունին: Համբաւ ստացաւ դարձեալ Վիդէ պատմական (Ժատրերգութեամբ: Աղեքսանդր Տիւմա ալ ունեցաւ իր Ժատրերգութիւնքը (Հէնրի-Գ, Ղլէ-Լէ Նէ-Լէ, Վալէ-Գա-Լա) յորս սակայն Վիկտոր Հիւկոյի Թերուլթիւնքը կը տեսնուին:

4. ԵՐԳԻԾԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ. — ԳՈՒՐԻԷ, ՊԷՐԱՆԾԷ: — Վիպասանական և ժատրերգական քերթուածեանց յառաջելու ժամանակ երգիծաբանութիւնն ալ կ'ունենար իր հետևողքը, յորս ժամանակով առաջիններէն մին էր Լուգուիկ Գուրիէ (1772-1825) կարիճ հելլենագէտ, որ նախ արի զինուորական մ'էր, բայց զայն թողնով 'ի բաց, իր կծու բայց ընտիր գրիչը և լեզուն դործածեց ընդդէմ վարչութեանց մինչև որ պարտաւթիւնէր (1) հրատարակելով, յանկարծակի սպաննուեցաւ իրեն տանը շրջակայքը:

Սակայն քան զԳուրիէ աւելի մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Պետրոս Բալմաննէս Պերանց (1780-1837) որ խոնարհ ընտանեաց զաւակ ըլլալով, գիտէր թէ ինչ կերպով պիտի գպչէր և գրգռէր ժողովրդեան սրտին թելերը: Արհամարհեց ամենայն պատիւ և խոստմունք Պետութեան կողմանէ և միշտ փափագեցաւ իր ժողովրդական վիճակին մէջ մնալ. և իր աշխոյժ, զուարթ, ազատասէր և վառվռուն հանճարով մեծապէս շնասեց վերանորոգման և Լուի-Ֆիլիպի թագաւորութեան: Ինքը երգեց ժլ դարուն իմաստասիրութիւնը (Արտաթ' Բարի Մարդիս) ազատութեան սէրը (Ղիցոհին, Հին ալէի-Բ) Նաբոլէոնի վրայ ունեցած եռանգը (Երիտ հրաշխի վիտոր) (2), Թալլ ժողովրդեան) ծաղրածութիւն հին սովորութեանց (Մարգիւն Գարաբաս, Գարալիլ) մեծ եռանդ մը ժողովրդեան ազատութեան և երջանկութեան համար (Սրբազան Գալնիզո-Լի-Լի ժողովրդոց, Փոսթոլ Գարժէի): Երգեց դարձեալ Զո-արիս-Լի Գահո-Լի-Լի, աղքատին Լի-առաւ-Լի-Լի, Իմ հասարակապետ-Լի-Լի, Բոժէ Պոնդան, Թալաննէս Խարի, Ծէր Լափառալան, Խէշ Հին և այլն:

(1) Pamphlet.

(2) Les deux grenadiers.

5. ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ (1). Ժօրժ Սաճա, Տիւմա և այլք: — Որչափ որ քերթողացմէ մաս մը ռամկէն բարձրացած ըլլալով, անոր կենաց այլ և այլ մասերը հարեւանցի կերպով նկարագրեր էին, սակայն տակաւին ընտանեկան կենաց ամեն պարագայք տեսարանի վրայ առնուած չէին, և առաջին եղաւ Օնորէ Պալլաք (1799-1850) որ ընտիր և հետաքրքիր ոճով մը նկարագրեց իր գրութեանց մէջ ընտանեաց մը և ընկերութեան կեանքը 'ի դարուս (Կինն էրէնամէս), Ալթաք Ծնող) և որուն համբաւը հնչեց բոլոր Եւրոպա: Սակայն զինքը շատ գերազանցեց և ընկերական վիպասանից առաջիններուն կարգն անցաւ Տիկիճճ Տիւտըվաճ այնքան հաջակուած Ժօրժ Սաճա (1804-1876) անուանակոչութեամբ. որ իր ազնուական, ծանր, պարզ և ճշգրիտ նկարագրութեամբ, մոռցնել տուաւ նոյն ճիւղի բոլոր գրութիւնները: Հետէն (2) իր առաջին ընտիր վիպասանութիւնը եղաւ, ռակից վերջը հրատարակեց նաեւ Վալէնթին, Սիմոն, Ասքէ, Լէոն Լէոնի, Յալի, Լիւիս, Լալիսիս, Մարգիւն Վիլլէրի, Ձեան Դարէ, Յեփին Այսինի և Մօթիս: Սակայն իր անթիւ կատակերգութեամբք հանգերձ մեծամեծ թերութեանց մէջ կը գտնուի 'ի բարոյական սկզբունս, ուղեւոր որ մարդ իրաւունք ունենայ դոհացնելու իր սրտին կրից և բնութեանց հաճոյքը, որով իր վիպասանութիւնք ընկերութեան և երիտասարդութեան շատ մը փնտններու պատճառ եղան: Ինքն ալ այս իր ըրած փնտսը տեսնալով յետին գրուածոց մէջ ջանաց ուղղութեան և կրօնից դիմել, ինչպէս կը տեսնանք 'ի Սպիւրիտիս, Ուլթաթիս, Գոնսուէլ և Ռոսպուլթաթի Իմանուէլ: Գրեց դարձեալ Գալլիսիան ընկեր, Մալալիս Անթիպոյ (3): 1840էն մինչև 1853ի Ժամանակ գրած Զըլէլիս առ Դի (4), Փրանկիսիս Գալի, Փոթի Փաթի, Զանգալիսիս (5) վիպա-

(1) Roman.

(2) Indiana.

(3) Le meunier d'Angibault.

(4) La mare au Diable.

(5) Les maitres sonneurs.

սանութիւնք, յորս կը նկարագրէ մասնաւորապէս Պէր-
րի գաւառին ժողովրդոց կեանքը :

Ժորժ Սանտի ստացած համբաւը ունեցաւ իր նա-
խանձորդները և հետևորդները, յորս դժբաղդաբար
անուանի գտնուեցաւ նախ Եւգիենու Սիւ (1804-
1857) իր Խորհուրդի Բարիչու (1), Եօնն Վահայու Ռէզի, Թա-
խառնիւն Կրէյ (2) և Գրեյու Մարգէն շնորհաւոր վիպասա-
նութեամբք և որոնք մեծապէս պատճառ եղան բարուց
ապականութեան և 1848ին Յեղափոխութեան: 1851ին
Պետութեան հարուածէն վերջը ստիպուեցաւ փախչելու
'ի Գաղղիոյ և մեռաւ յԱննրսի միշտ հաւաքելով Բարի-
չու զեղիսութեանց: Էմիլ Սուվետըրը (1806-1854)
որուն Վիպասանութիւն և ընթանայ գրոց մէջ աւելի ծանրու-
թիւն կը տեսնուի: Սակայն ասոնցմէ աւելի մեծ համբաւ
ստացան պատմական և նկարագրական մասին երկու
Տիւմայք, հայր և որդի,

Աղեքսանդր Տիւմայի (1803-1870) ամենէն պայծառ
ժամանակն եղաւ Լուի-Ֆիլիպի թագաւորութիւնը յու-
րում մեծ պատիւներ գտաւ Օռլէանի ցեղէն և ժողովրդե-
նէն, իր անհամար լրագրաց մէջ հրատարակած պատ-
մութիւններով և վէպերով, զորս յետոյ 'ի մի հաւաքեց
(Երէտ Կրայսնիւրի, Դերսիոնն Պրաթլլն, Կոնն Մանդէրիս-
դոյի, Թափուհին Մարգարիտ) և այլն: Մեծ սէր ունեցաւ
նաև թէատրոնի և շատ անգամ ինքնին գլուխ կեցած
էր անոնց: Իր ողորին Աղեքսանդր Տիւմա (1824-)
հօրը շաւղաց հետևեցաւ և ինքն ալ իր վիպասանութիւն-
ներէն շատը (Տիֆին Գամէլէյոյ) (3) և այլն թատրոնա-
կան տեսլարանաց փոխեց: Թեթև ընկերութեանց մէջ
մեծ յարգ ունեցաւ նաև Փուլ Բոյ:

Ասոնցմէ վերջը կրնանք շարադարել ուրիշ կարգ-
մ'ալ վիպասանից որոնք երկրորդական համբաւ մը ստա-
ցած են, ինչպէս Էտմոնտ Ապու (Արդի Յոնտոփան, Արայն

(1) Les mystères de Paris.

(2) Le Juif-Errant.

(3) La Dame aux Camellias.

լէւոն) (1), Ամէտէ Ալար, Արաօ Գարր, Սարտու, Փոնսոն տը Դերայլ ևայլն: Աւելի նշանաւորութիւն ունին Վիկտոր Շերպուլիէ (Իզապէլէս իմ Վիպասանութիւն համար ինչ հ), Օգդավ Ֆեոյէ (Սիպիլ (2), Վէպ Բլատտէրիպատարի հ (3), Էքքման և Շադրիան երկու Ալսաս-Լորենացիք (Զինուորեան 1813ի, Տիլիս Թերէլա, Բարէիմ Գրի, Պափանութիւն գեղացոյ հ յոյն 1789: Փափուկ գրիչ մը ունի դարձեալ Մերիմէ իր վիպասանութեանց մէջ:

6. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ: — Քերթուութեանց և վիպասանութեանց հաւասար պատմութիւնն ալ իր մշակողքը ունեցաւ 'ի Գաղղիա, և եթէ կայ իր մը յորում աւելի ջանք կարեւոր կը տեսնուի անկողմնակցութիւնն է, յոր շատերը բնական բերմամբ կը գլխին: Այնքան բազմութիւն են պատմագրաց անուանքը որ ստիպուած ենք միայն ամենէն նշանաւորները յիշատակել ինչպէս Կիզօ (1787-1874) որուն բազմութիւն են երկասիրութիւնք յԵւրոպա և 'ի Գաղղիա քաղաքականութեան յառաջադիմութեան վրայ և յորս իմաստասէր մտաց հետ կը տեսնանք միշտ ճշմարտութիւն մը: Միլլըն (1798-1874) որուն Գաղղիոյ Պափանութեան մէջ որչափ որ ուղղութիւն կը տեսնանք, նոյնը չենք նկատեր իւր յետագայ գործոց մէջ: Սիմոն տը Սիզմոնտի բազմահմուտ պատմիչը (ծն. 'ի Ճինևրա 1773-1842) որուն Իսպանիան հասարակագիտութիւն և Գաղղիացոյ պափանութիւնը իրենց ցուրտ ոճով հանգերձ միշտ մեծ յարգ պիտի ունենան:

Մեծ հմտութիւն և ճարտարութիւն ունի նաև Օկիլուգէն Դիերրի (1795-1856) Պափանութեան քերականութեան Անգլիոյ 'ի Եւրոպացոյ, Պափանութիւն Վիերմանց: — Իր եղբայրն ալ Ամէտէ Դիերրի որ գրեց Գաղղիոյ նախկին ժամանակաց վրայ և Բիւզանդիոնի կայսերութեան ժամանակին վրայ: Հանքի Մարդէն (1870) որուն Գաղղիոյ Պափանութիւնը թէպէտ արժանաւորութեան համար պսակուեցաւ Ճեմարանէն, սակայն հակառակորդ ըլլա-

(1) Le Roi des montagnes.

(2) Sibylle.

(3) Roman d'un jeune homme pauvre.

լով ուղղափառութեան շատ տեղ կրօնական նախապաշար մունքներէ ինքզինքը ազդեալ կը ցուցունէ. նոյնը կը տեսնանք նաև 'ի Լուի Պլան (1811-) մատենագիր ռաժկապետական և ընկերամոլ որ ծածուկ ընկերութեանց վրայօք շատ մը տեղեկութիւններ տուաւ մեզի որ Տասնմեայ 1830-1840 պարտաւէտ մէջ: Ասոնցմէ աւելի համալաւ ստացաւ հռչականուն նախագահն Գաղղիոյ Հասարակապետութեան Ատուլֆ Դիէր (1797-1877) որ նախ Վերանորոգման միջոց գրեց Յեղափոխութեան պարտաւէտ հասարակապետական ոգւով և յետոյ Հիպոթոսութեան, Կայսրութեան պարտաւէտը սահմանադրական գաղափարներով: Յեղափոխութեան պարտաւէտը գրեց նաև մեծ ճարտարութեամբ Միքէէ (1796) և Նաբոլէոնի պարտաւէտը Լանֆրէյ: Արժանի են յիշատակութեան դարձեալ կոմսն Սէնդ-Օլէր: Տօնու, Ֆարիէլ, Ռընուար, Ամիէր, Նիգար հմուտ քննադատը, Ժենկլընէ և մանաւանդ Սէնդ-Պեով որուն գլուխ գործոցն է Պարտաւէտ Գործադրութիւնը: Իրեն գրասիրական քննադատական երկասիրութիւնքը ամեն երկուշաբթի Գոնսգիգիւսինէլի մէջ հրատարակուելուն համար Խոսեֆութեան երկուշաբթի (1) կոչուեցան, որոնք մեծապէս հետաքնին և կրթիչ են մտաց: Պատմագրաց կարգը կրնանք դասել նաև Շաքապրիտն որուն Պարտաւէտն Վենսութեանը ընդհանուր պատմութեան մաս մը կըրնան համարուիլ:

Միլօ (1767-1839) թէպէտ գրեց Խաւարաց Պարտաւէտը բայց իր անունը աւելի մեծցաւ ընդհանուր ինտագրատիւ բառարանով (2): Լօրանսի (ծն. 1793) գրեց Գաղղիոյ Պարտաւէտը, Մոնդալամպէր Ալեքսանտր Միսիյանց նշանաւոր պատմութիւնը և Ս. Եղիսիէի Հոսիւրացոյն վարդ. Ռոնքալիէր (3) հմուտութեամբ Ելիզեյանի ընդհանուր պարտաւէտը հրատարակեց: Օտէն (4) Լաբիէր, Կալէիէր, Հէնրիէս Ըյի և Լեոն Ժի Ժամանակի վրայօք շատ մը վրիպակներ շտկեց: Նշա-

- (1) Causerie de Lundi.
- (2) Biographie générale.
- (3) Rohrbacher.
- (4) Audin.

նաւոր են դարձեալ տը Սեմ-Վիկտոր, Փիքո, Արդօ տը Մօնդոր և Դաքքըվիլ (1805-1859) որ դրեց Ռամպարտիս-Բիւն, Սէրիէ, Պարման-Բիւն Լադոլիէն Ժիէ, Հին Վալ-Բիւն և Եղգիս-Բիւն: Տը Ֆալլու որ Լադոլիէն Ժիէ վարդ հրատարակեց և միանձն ֓իդրա (1) (ծն. 1811) որուն Ս. Լէթէի վարդ և ուրիշ հմուտ գրութիւնքը կը ստուգէին Բենեդիկտեանց 'ի հնոց ստացած գիտութեան համաւը: Պատմական մեծ արդիւնք ունին նա'ւ հանդիսարան Երկոյ ալիսահայ (2) և Շրէմբան Եկալիտ (3) պարբերական թերթերը:

7. ԻՄՍՏՍՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԶԱՐՏԱՐԻՍՏՈՒԹԻՒՆ:— Իմաստասիրութիւնը 'ի Գաղղիա երեք ուղղութիւն ունեցաւ՝ աղլագիտ, համալսարանական և հալա-իթական. Առջի ճիւղին մէջ մեծ անուն ունեցաւ դերակոման Տը Պոնալ (1753-1840) և Յովսէփ տը Մեսդր (ծն. 'ի Շամպերի Սաւոյիոյ 1754-1821) որ երկար ժամանակ Սարտենիոյ դեսպան եղաւ 'ի Բեդրպուրկ: Այս երկու իմաստասէրք ալ 'ի քաղաքագիտութեան մեծապէս պաշտպան ըլլալով օրինաւորութեան իրենց գրութիւնքը կողմնակցութեան մը ոգիէ առաջ եկած համարուեցան, այսու հանդերձ ոչ մի կուսակցութիւն կը ժխտէ իրենց բարձր հանճարը: Ասոնց յաջորդեց հռչականուն քահանայն Լամբե (4) (1782-1854) որ յետ այնքան բարի մղում մը տալով ուղղափառ իմաստասիրութեան՝ յետոյ զարտուղեցաւ: Քահանայն Պօքենընտիր գրիչ, Ժեքպէր Եպիսկոպոս Փերփինեանի, քահանայն Սալիմիս յետոյ արքեպիսկոպոս յՕշ, Գեր. Փաքիզիս, Եպիսկոպոս Լանկրի, ապա Առասի, Գեր. Աֆրը արքեպիսկոպոս Փարիզոյ:

Իսկ համալսարանական իմաստասիրութիւնը թողուցեր էր ԺԼ դարուն նիւթականութիւնը (5) և հիմա կը

(1) Պիոն Թ. յամին 1863 զինքը Հռովմէական Եկեղեցւոյ ծիրանաւոր անուանեց:

(2) Revue des deux mondes.

(3) Magasin Pittoresque.

(4) Lamennais.

(5) Matérialisme.

դիմէր յոգեկանութիւն (1). 'ի Գաղղիա ընտրական իմաստասիրութեան գլուխ կեցան Գուգեն, Սեսսէ, Տամիքոն և այլք. իսկ ընդ հակառակն Միլըրէ և Էտկաթ Քիեն և բազմաթիւ երիտասարդ ուսուցիչք, անկրօն և նիւթական վարդապետութիւնը ջննացին նորոգել:

Կայսրութեան ժամանակ խօսից ազատութիւն չըլլալով հռետորութիւնը այն բարձր կէտին չհասաւ ինչպէս վերանորոգման և Լուի-Ֆիլիպի ժամանակ: Թողլով 'ի բաց զսրբազան պերճախօսութիւնը յորում անմահացաւ նախ Հ. Լագորտէր 'ի Դոմինիկեանց. յետոյ քահանայն Քոմպալօ և Հ. Ռավիենեան յիսուսեան երբեմն անուանի փաստաբանը, քաղաքական բեմն ալ մեծամեծ հռետորներ ունեցաւ թէ երեսփոխանաց և թէ ատենակալաց ժողովոյն մէջ: Տը լա Պուրտոնէի, Ֆուա զօրավարին, Թուայիէ Գուլարի յաջորդեր էին երկու Պերիէները հայր և որդի, Դիէր, Կիզօ, Օտիյոն Պարօ, Տիւֆար, Սոզէ, Մոնգալամպէր, Պիլլօ, Լամարքին, Արաիօները, Տիւփէն, Վիլմէն, Փայլէ, Պարալ, Ժիւլ Ֆաւր, Մարի, Շէ-տէ-զ' Անժ, Նոթան-Սէն-Լորան, Կառնիէ Փաթէն, Լըտրիւ Ռուլլէն: Յիրաւի ուսուցչութեան բեմին վրայ չէին տեսնուեր՝ Կիզօ, Վիլմէն և Գուգէն՝ վերանորոգման փայլուն եռապետքը, սակայն Սէն Մարգ Ժիրարտէն, Նիզար, Ժեռիւզէ, Լապէ Պոզէն, և Լը Նորման նորէն կը շքեղցընէին զայն. Վիլմէն կը հրատարակեր իր պատմական ընտիր դատողութիւնքը: Մինչդեռ Միլըրէ և Էտկաթ Քիեն անկրօն բայց վառվռուն ճառախօսութեամբ առ ինքեանս կը ձգէին բազմաթիւ երիտասարդներ, ընդհակառակն Փրեզերիկոս Օզմամ կը հռչակուէր իր խորին քրիստոնէական սկզբամբք Տոնշէի և գերմանական ուսման վրայ գրելով:

Այս էր ահա համառօտիւ դարուս Գաղղիոյ մատենագրութեան յիսնամեայ վիճակը:

Ա Ն Գ Ղ Ի Ա

1. Սկսվումացի քերթողք, Վարդեր-Սգող : — 2. Լորտ Պայրըն . — Թովմաս Մուր և Շելլի : — 3. Ուրիշ անունների քերթողք և քնարերգակք : — 4. Ամերիկացի քերթողք : — 5. Վիպասանութիւն :

1. ՍԿՈՎՅԱՑԻ ՔԵՐԹՈՂՔ, ՎԱԼԹԵՐ-ՍԳՈՂԻ : — Ութն տասներորդ դարուն վերջի կիսին մէջ անգղիական մատենագրութիւնը տակաւ կը սկսի գաղղիականին ազդեցութենէն ազատիլ, և առաջին եղաւ Սկովոթա որ իսպառ թոթափեց զայն . ուր երկրին դիրքը, բնութեան գեղեցկութիւնը, հին աւանդութիւնք և նահապետական կեանք մը զանազան հանճարներ զարթուցեր էին նոյն իսկ հասարակ ռամկին մէջ : Ժամանակաց առաջ երթալովը այս ժողովրդական քերթողք սկսան իրենց երգերը ընդօրինակութեամբ մերձաւոր գաւառները տարածել և այս տեսակ քերթողաց մէջ առաջինը եղաւ Էլէն Թամսէյ (1685-1758) որուն հետեւեցաւ Հոփքերդ Ֆերկքսոն՝ որուն սկովտական երգոց մեծ քերթողական հանճար կը տեսնուի, ինչպէս մեծ գեղեցկութիւն Անն Պառնափի (կոչուած նաև Լէտի Լինսէյ) պարերգութեանց մէջ : Սակայն սկովտական ազգային և ժողովրդական սիրելի քերթողն եղաւ Հոփքերդ Պըրնս (1759-1796) շինականը, որուն աղբատ վիճակը և քաջած վտերը աւելի ներշնչումն տուին իր հանճարոյն : Անհամար տպագրութիւնք եղան իր գրուածոց շատ լեզուով և միշտ զմայլելի եղան իրեն եռանդուն, նոր, յստակ, փոփոխ, զգայուն և երևակայոտ ոճոյն համար : Պըրնսի գրած զմայլումը զուրիշներն ալ խրախուսեց նոյն ճամբուն

հետեւելու, և սկովտացի բազմաթիւ հանճարներուն մէջէն մեծ պատուով կրնանք յիշել Յովհաննէս Պէլէ (1765-1851) բարեկամուհի Վալթէր-Սգոգի, ոչ միայն իր սկովտական երգերով անուանի՝ այլ և Բաբերգո-Բէտմէ 'ի վերայ իրից. որմնագիրն էլ է Գեորգեզ (1784-1842), Յակոբ Հոկ (1776-1835) կոչուած նաև հովիւ Եդրիքի, որ խրախուսեալ 'ի Վալթէր-Սգոգէ ինքզինքը բանաստեղծութեան տուաւ և փութով համբաւ ստացաւ. իր ամենէն նշանաւոր գործն է Տօնաբո-Բէտմէ Քլայն (1), որ հաւաքածու մը կրնայ համարուիլ պարերգութեանց. ունի նաև ժողովրդական երգոց մէջ երգիծական և վերտառութեան մասեր, բայց յայտնաւոր նշանաւոր գտնուեցաւ Թովմաս Հոկարթի. (հօրեղբայր անուանի նկարչին) որ գրեց շատ մը թատերգութիւններ, յորս անուանի է մանական Գրայնի Խոթանալ, որուն ներկայացումը բլրոյ մը կողին վրայ մութ երկինքով երեք օր տեւեց, և ներկացնողք էին ամբողջ ժողովրդապետութեան մը անձինքը, Բոլոր քովի երկիրներէն անհամար անձինք գիմած էին տեսնալու այս ահաւոր և նորօրինակ տեսարանը: Բայց արդի անգղիական մատենագրութեան վրայ ամենէն մեծ ազդեցութիւն ունեցողն և վիպասանական վարժարանին՝ ժամանակով և հաշակով առաջին եղաւ Վալթեր-Սքոդ (Ուոգր-Սքոդ) Էտիմպրիկին (1771-1832). բազմաբեղուն և նորագիւտ հանճար մը՝ որ իր պատմական վիպասանութեամբք նկարագրեց ազատաբար իր երկրին բարքը և բնութիւնը և նորէն կենդանացուց անձինքը: Իր համբաւը նախ հաշակեցին Պարերգո-Բէտմէ և Երգ յետին գո-ետի: Յետոյ 1808ին երևցաւ Մարիտէ կամ վեպ Փլոպէ Ֆլայի (ուր Սկովտացիք 1593ին յաղթուեր էին) և երկու տարի վերջը իր ամենէն նշանաւոր գործերէն մէկը Տիֆին լճի: Բայց պարերգութիւններէն աւելի նշանաւոր եղան իր պատմական վիպասանութիւնքը որոնց նիւթքը մեծաւ մասամբ Միջին դարէն ընտրեց և զորս սկսաւ հրատարակել 1814ին. Ուոլքլէ (2),

(1) The Queen's wake.

(2) Waverley.

Կայ—Մէննըրինի, Հնածախը, Ռոյ—ռոյ (1), Բանֆ+ Էֆֆինգըրֆի, Հաբն Լաճըրֆաւրի, Այլլենհո (2) Դոլէսին Քէնէլաուրֆի, Քառն-դին Տոբաւարֆ և ուրիշ գրութիւններ, ամենն ալ մէկմէկէ նշանաւոր իրենց նկարագիրներով. բայց աղէկները անոնք են որոնց տեսարանն է յԱնգղիա կամ 'ի Սկոզիա: Կենաց վերջը դրամական պէտք ունենալով հրատարակեց Անա Կէյրլաւին, Ռոյալ Բաբլը, բայց մեծ յարգ մը չունին: Գրեց նաև պատմական երկասիրութիւններ ալ, յորս իր կողմնասիրութեամբը անուանի եղած է Նաբֆֆինի վարը, ինչպէս նաև Սիոլթիոյ պոֆֆալի-նը: Պատմական երկասիրութեանց մէջ աւելի յարգ ունին կենսագրութիւնները:

2. Լոբտ Պայրըն. — Թովմաս Մուր և Շէլլի: — Սկովտիոյ մէջ քերթողութեան յառաջելու միջոց յԱնգղիա ալ ամեն ջանք կ'ըլլուէր ազգային քերթողութեան ոգին արծարծելու, յորում այնչափ նշանաւոր գըտնուէր էին Թոմսըն, Եուգի, Կլովըտ, Թովմաս Կրէյ, Օլիվըր Կլովմիթ, որուն Լաեալաուը (3) և Երէյն Վէսֆէլսֆի (4) զբօսեցուցիչ և զգացմամբ լի պատմութիւնը, ձեռքէ ձեռք կը պտըտէին: Անցեալ դարուն անուանի եղբր էր դարձեալ գծաղղն Թովմաս Չեզըրըն (5) (1752-1770) որ թշուառութեան պատճառաւ ինքզինքը թունաւորեց. որ տակաւին ութևտասնամեայ մեծ համբաւ ստացեր էր իր պարերգութեամբք, զորս իբրև նախնեաց գրութիւն մը նախ հրատարակեր էր: Սակայն Անգլիոյ արդի բանաստեղծից մէջ առաջին տեղին ունի օտար ազգաց առջև՝ Լոբտ Պայրըն (1788-1824) որ իր բանաստեղծական ամենայն յատկութեանց հետ միացուց վառվռուն և այլակերպ երևակայութիւն մ' ալ: Իր զայրացկոտ և տարօրինակ բարուց պատճառաւ չկրնալով զսպել մտաց զգացմանց զեղմունքը, աննպատակ և թա-

(1) Rob Roy.

(2) Ivanhoe.

(3) The deserted village.

(4) The vicar of Wakefield.

(5) Chatterton.

փառական կեանք մը անցուց մինչև որ մեռաւ 'ի Միսոլունկի: Մնաւ 'ի Լոնտրա և շուտ կորսնցնելով իր հայրը, մայրը աղքատութեան պատճառաւ ստիպուեցաւ քաշուիլ 'ի Սկովտիա, մինչև մեռնելով իր մեծ հօրեղբայրներէն մին, հարուստ ժառանգութեան մը հետ ստացաւ նաև լորտի և ատենակալի պատիւը, և այն տուն մայրը նորէն դարձաւ յԱնգլիա, որդւոյն ուսումնական դաստիարակութիւն մը տալու: Յետ հինգ տարի Հարրովի դպրոցը կենալու, գրեց Երապը որ մեծ ընդունելութիւն չգտաւ, ինչպէս և Պարապալիսի Ժամբ. և ամբոխին այս դատման վրէժն առաւ երգիծաբանական գրութեամբ մը: 1809էն մինչև 1811 իր Հոպհաւուզ բարեկամին հետ Ճամբորդութեան ելաւ 'ի Յունաստան, յԱլպանիա, 'ի Տաճկաստան. և այս առթով Ելլեսպոնտոսը լողալով կտրեց 'ի Սեսաոսէ յԱպիտոս: 1812ին յետ իր առաջին Ճառախօսութիւնները ընելու 'ի Բարձրագոյն խորհրդարանը, հրատարակեց Հարպ Ժանիս (1) երգերը որոնք մեծ ծափահարութեամբ ընդունելի եղան և հետեւեալ տարին իբր յիշատակ մը իր Ճանապարհորդութեան յԱրևելս, գրեց զԿեալուր պատմութիւնը, ինչպէս քիչ վերջը, Հարս Լաիփոյ (2), հէն և Լարս: 1814ին երևցան Եբրայական Տելեգրիֆերը, յորս հին եբրայական ոճով կ'ողբայ տխրութեամբ դժբաղդ ժողովուրդը իր անցելոյն վրայ: 1815ին երբ Աննա Իզապէլլա Միլպէնք-Նոէլի հետ ամուսնացաւ, սկսեր էր գրել Կոնֆուսի պաշտօնը և Փարիզիս: Ապա բաժնուելով իր կնիկանէն, ուսկից միայն աղջիկ մը ունեցեր էր, ծախեց բոլոր իր ժառանգած ինչքը և թողուց զԱնգլիա ուր բնաւ պիտի չգտնար: Հռենոսի վրայ Ճամբորդութեան միջոց շարագրեց Մանսի Հարպի երրորդ երգը և Ճինեբայի լճին վրայ Շիտի Բանարգէալը և Մանգրէթի մաս մը: Նոյն աշունը անցաւ 'ի Վինետիկ և իր անընկճելի միտքը տանջելու համար Միխիթարեանց Ս. Ղազար մայրավանքը յաճա-

(4) Childe Harold.

(2) Bride of Abydos.

խեղով, հայերէնի ուսումը սկսաւ և դիւրու(թեամբ փոխեց յանգղիարէն Կորնթացւոց անվաւեր Գ թուղթը: Վենետիկ եղած միջոց Իտալիոյ գեղեցիկ բնութենէն շնչեալ, Մանսի հարստի չորրորդ երգը գրեց, ինչպէս նաև Պէթի զուարճալի պատմութիւնը, Մաթէփիս և Գովէսփ Վէնէփի որ լի է ազատական ոգւով. և ասոնցմէ ետքը Տոն ժառանգելեանիւնը Պայրընի մտաց ստոյգ նկարագիրն է, զոր գրեց առանց նպատակ մը ունենալու քերթութիւն գրելու, յորում կը տեսնուին ընտիր լեզուով և ոտանաւորով մարդկային սրտի կիրքերը, ցաւը, յուսահատութիւնը և կենաց երգիծաբանութիւնը, որոնք ամենը մէկէն արուեստական միութիւն մը կը կազմեն: 1820ին Հռովեննա գնաց ուր դարձեալ անկարգ զեղխ կեանք մը անցուց և շարագրեց Մաթիս Փաւլէրս, Սարդանաֆու, Երիս Փոփարիէրը և Կայէն: Սուգէյ արքունեաց քերթողը ծաղրեր էր զՊայրըն և իր բարեկամները. Պայրըն պատասխանեց երգիծաբանական ոճով Երիսի ընդհանուր դատաստի գրութեամբ: Յետոյ իր սիրուհւոյն հետ Փիլա երթալով հոն կորսնցուց իր Շէլլի բարեկամը և այս միջոցներուն գրեց զԿալէն: Ձանձրացած 'ի կենաց և 'ի մարդկութենէ զոր կ'ատէր, տաղտկոցած դարձեալ յամենայն հաճոյից յորս կը կարծէր երջանկութիւն մը գտնալու, իր անտանելի դառնութիւնը փարատելու յուսով 1823ին անցաւ 'ի Յունաստան որպէս զի ինքն ալ իր ինչքով և արեամբ օգնէ ազատութեան զոր այնքան անգամ վաւճուուն տողերով երգեր էր. և Սուլիցիներուն գունդի մը, զոր ինքը կազմեր էր, հրամանատար եղաւ. բայց Լեփանդոյի վրայ դիմած ժամանակ ջերմէ բռնուելով մեռաւ 36 տարուան: Անգղիացի բարձր կղերը չուզեց ընդունիլ իր մարմինը 'ի Ուէսդմինսթըր, որով և գիւղի մը եկեղեցւոյն մէջ թաղուեցաւ: Պայրընի քերթութեանց ամենէն մեծ յատկութիւնն այն է որ ընթերցողը փութով կը զգայ և կ'իմանայ հեղինակին միտքը, անկեղծութիւնը և զգացմունքը և կը զգենու անոնց ոյժը:

Ուրիշ մեծ քերթող մ'է նաև Թովմաս Մուր Իւլանտացին (1780-1852) որ երկար ժամանակ լորտ Պայրը-

նի բարեկամ եղած էր և իր քերթողական ընթացքը սկսեր էր թարգմանելով Անակրեոնի եռանդուն և աշխոյժ փոքրիկ քերթուածիւնքի և որուն նմանեցաւ իր փոքրիկ քերթուածեանց մէջ (1) . ապա իր զմայլեցուցիչ Իւլանթան մելիտիէն (2) քնարերգակ և ազգային բանաստեղծութեան մէջ առաջին տեղին ստացաւ . իր հայրենասէր քնարը հրաշալի ստանաւորով կ'երգէ մերթզուարթ և մերթ տխուր, կ'ուրախանայ և կուլայ, կը զայրանայ և կը բողբէ: Իուլանտական քերթուածեանց քով կրնան գրուիլ իր Սէֆալան և Ագֆայի երգերը: Մուր զայրացած ընդդէմ անգղիացի ազնուականնաց որոնք խնամք չունէին իր դժբաղդ հայրենեաց, գրեց Երկրա մեծ Բըլոյ պարունիւ (3), Իւլանտայի ընթանայ ճշ նամիւրը (4): Նոյն միջոցին հրատարակեց դարձեալ իր Արևելեան քերթուածիւնը Լալա Ռուք (5) որ իր գործոց գլուխն է և որ չորս մաս կը բաժնուի . Քուլարիէ Կարգարէն Խորասանի, Ագֆայուիէն և Փէրի, Կրապապա, Լոյս Արիֆ: Ասոնց հաւասար կրնայ համարուիլ նաև Սէր Հէյաւայ որ լի է գեղեցիկ և արևելեան երևակայութեամբ: Այս քերթուածիւններէն վերջը գրեց Եպիտալեան վիպաւ նոսիւնը, ինչպէս նաև արձակ ոճով Յիւսաֆիէր, Ռոս Կապալիէն, Յիւսաֆիէր լըր Եպիտալ ֆիլիէրալի, յորս կողմնակցութիւն կը տեսնուի: Գրեց դարձեալ Ուղտուրուիէն Իւլանտայի աշխատանքի մը 'ի խնդիր կրօնից, որ ջատագովութիւն մ'է ուղղափառ վարդապետութեան . գրեց նաև քերթող և պերճախօս Շէրիտեհի (1751-1816) վարքը, որուն գրուածոց մէջ ամենէն լաւ և աշխոյժն կը համարուի Դպրոց Գալաթիուիէն: Մուր մեծ կրթութիւն մտաց և մեծ փորձ ունէր աշխարհի, և այս պատճառաւ կենաց ամեն դժուարութեանց մէջ կը պահէր իր զուարթութիւնը, և ամեն գառն պարագայից մէջ իր

(1) Tom Little's.

(2) Irish melodies.

(3) The two penny post bag.

(4) Letters of the Fudje-family in Paris.

(5) Lalla Rookh.

պատուաւոր կերպը և ազատ ոգին: Այսու հանդերձ չէր զերծ նախապաշարմունքներէ առ օտարս. իրեն համար ալ Բրիտանիա աւետեաց երկիր մ'էր և ժողովուրդը առանձնաշնորհեալ:

Համբաւով քիչ ստորին բայց զարտուղի սկզբունքներ ունեցաւ՝ իր մեծ հանճարովն հանդերձ Փերսի Պիլ Շէլլի (1) (1792-1822) որ Պայրընի սկեպտականութիւնը փոխեց իր գրութեանց մէջ՝ ի համայնաստուածութիւն և յանաստուածութիւն. և այս իր անկրօն գաղափարաց պատճառաւ Օքսֆորտի համալսարանէն մերժուեցաւ, ինչպէս իր հայրենական տնէն ալ, հօրը կամաց դէմամուսնութիւն մը կատարելուն համար: Անկէ վերջը խռովեալ և դառն կեանք մը անցուց, մինչև Լիվոռնոյէն Լերիչի նաւարկելու տօնէն յանկարծական ալէկոծութենէ մը խղդուեցաւ: Մարմինը ծովեզերքը գտնուելով, իր բարեկամը լորտ Պայրըն սյրել տուաւ և աճիւնը Հռովմադրկեց դնելու Գայիոսի կեստիոսի բուրգին մէջ: Շէլլէի անհանգարա ընաւորութիւնը կը տեսնուի նաև իր գրուածոց մէջ. ի Թագահին Մառ (2) զոր տակաւին 17ամեայ գրեց, սեպհական բայց միանգամայն և վայրենի կնիք մը կը տեսնուի, յորում մարդուս անսահման ազատութիւն ուղեւորով տալ՝ կրօնական և բարոյական մոլար սկզբանց մէջ կ'իյնայ: Աւելի ծանրութիւն մը ունի յԱստուր կամ Ոգի Դայնոսթեան: Պրոֆէսս Արթուր (3) և Եւլաթա Թատրերգութիւնքը յունական ազատութեան համար գրեց, դարձեալ իտալական պատմութենէ մաս մը Թատրերգութեան ձևով (2էնի) և Ապոպոթոսթեան Իսլամի (4) յերկու տասան երգս որ Շէլլիի ամենէն ընդարձակ գործն է, յորում կրակոտ ոգի մը կը տեսնուի մարդկային ազատութեան և երջանկութեան ի խնդիր: Իսկ Արոնայի եղերերգութեան մէջ կ'ողբայ Ճոն Բիքս (5) (1796-

(1) Percy Bysshe Shelley.

(2) Queen Mab.

(5) Prometheus unbound.

(4) Revolt of Islam.

(5) John Keats.

1822) երիտասարդ քերթողը որ վախճաներ էր 'ի Հռովմա և որ հեղինակ է այլ և այլ փոքր բանաստեղծութեանց, և գրած է Էնթայմը և Հայֆերին: Շէլլի երկրորդ կինն ալ ջանացած է հրահանգել 'ի բանաստեղծութեան և գրած է Ֆռանկելայն և 'Կոբ Պրովենս: Այս բանաստեղծից հետ որոնք քիչ շատ բնակեցան յիտալիա, կրնանք յիշել Ուոքըր Սեվին Լեմտըր (1775-1854) որ գաղափարական ազատութեամբ վառեալ լատին և անգլիացի ոտաւորներով երգեց զայն ('Նոսթր Դի-յալնայն, խօսիչութեան էրեւայեայն, հելլենայն): Կռուեցաւ 'ի նպաստ ազատութեան 'ի Սպանիա և օգնեց լեհ և մաճառ պանդխտելոց 'ի Ֆրանկլէ:

3. ՈՒՐԻՇ ԱՆՈՒԱՆԻ ՓԵՐԹՈՂՔ ԵՒ ՔՆԱՐԵՐԳԱԿՔ: — Այս դարուն սկիզբը բնական և պարզ նկարագրութեամբ նշանաւոր գտնուեցաւ Գեորգ Գրեպ (1) (1754-1832) (Գիւլ, Աստ, Տեպրէկէյոյ): Աւելի ազնուական, բարձր և բնական են բանաստեղծութիւնքն Գուլիելմոս Ուորտսվորտի (2) (1770-1850): Ինչպէս նաև քերթութիւնքն այն Դպրոցին որ Լճալի Գրոյ կոչուած է, յորս ամենէն նշանաւոր գրիչը եղան բաց 'ի Ուորտսվորտե որ իրենց պարագլուխն էր, Գուլթի (3) (1772-1834) Սուդէյ (4) (1774-1843) և Ուիլսոն (5) (1788-1754): Ուորտսվորտի երգոց մէջ ամենէն գովեալն է Ալլան (6): Գուլթիի հանճարը աւելի կը փայլի 'ի Գրիպիտոյ որ իր գլուխ գործոցն է և 'ի Ծեր Կոստային: Սուդէյ, նշանաւոր եղաւ դիւցազնական և քնարերգական քերթութեան մէջ: Սպանիա ճանապարհորդութենէ մը վերջը հրատարակեց Թալալա Իրթալի առաքական վէպքը. աւելի համբաւ ստացաւ Անթոնի Գիլիսոյ 'ի բնութեան և հնդկային սովորութեանց գեղեցիկ նկարագրութեամբ: Փութով իր համ-

(1) Crabbe.

(2) William-Wordsworth.

(3) Koleridge.

(4) Southey.

(5) Wilson.

(6) The Excursion.

բաւոյն վրայ արքունեաց քերթող տիտղոսն ընդունեցաւ . բայց անկէ վերջը գրած պատմական գործերը մեծ նշանաւորութիւն մը չունին , յորս են Պափոսթոս Պրալիէ , Վարդ Նելսոնի , Պափերսոն թերալդաւոյն : Ուիլսոնի անուանի գրուածքներն եղան՝ Արթուրի Վոլք (1) , Ժանֆափի Կալաք (2) , յորում շատ մը Թատրերգական տեսարաններով կը նկարագրէ Լոնտոնի Ժանտախտը յամին 1666 , Լոյս և Կալաք , յորում կան սկովտական Ժողովրդական վէպքեր . գարձեալ շատ յօդուածներ գրեց Խաւարի Ըփոստանաց մէջ (3) :

Այլ կը գերազանցէ զասոնք իր գիւտերով , երեւակայութեամբ և ընտրութեամբ Սամուէլ Ռոմքրո (1763-1855) և իր փափուկ սիրելի նկարագրութիւնքը՝ եղերերգական ոճ մը կ'առնուն (Ուրախութիւն , Երջան , Կարգութիւն Գալաքի , Ժապալի և Իփալի) : Իոճըրսի ոճով բայց աւելի նուազ կրակով՝ Թոմաս Գեմպլ (4) (1777-1844) շարագրեց Ուրախութիւն Երջան (5) քերթութիւնը . յորում այնքան սրտաշարժ սրտով գրած էր Լեհաստանի մաս մաս բաժնուիլը մինչև Գոշուգ կարգալու ժամանակ կ'արտասուէր : Յետ երկար բնակութեան մը 'ի Պերմանիա Անգլիոյ Ծովային , ընտիր բանաստեղծութիւնը գրեց և Պափերսոն Հոփինսթէնի որուն ներկայ գտնուէր էր . հրատարակեց յետոյ Օ' Կոնորի Ուրաք (6) , Կերբոս Ուայթի (7) , Թերթրի : Գեմպլի բանաստեղծութիւնք ընտիր ոճոյն և գեղեցիկ լեզուին համար աւելի յարգ ունին քան իրենց բարձր իմաստից համար : Այսու հանգերձ պակաս չեն զգացմամբ լի կտորներ : Ճեմս Մոգկոմբի (1771-1854) կրօնական մտածմունքը և զգացմունքները բացատրելու համար քերթողու-

(1) The Isle of Palms.

(2) The City of Plague.

(3) Blachwoode Magazine.

(4) Campbell.

(5) Pleasures of Hope.

(6) O' Connor's child.

(7) Gertrude of Wyoming.

Թիւնը ձեռք առաւ և յայնմ բաւականապէս նշանաւոր դտնուեցաւ, Թէպէտև լրագրապետ էր. Սաղմոսէրը վերածեց. գրեց դարձեալ, Պանդոնիք, Հելլենիք, Նախ-Յրհելլէն աշխարհ, Կրէտանիա, Փելոպոնէզիս: Մընդկոմըիի նման էր կրօնական զգացմամբ և բարեպաշտութեամբ ընդ առաւել վառվռուն Միս Ֆելիսիա Հիմենս (1) քերթողուհին (1794-1835), որ բոլոր Անգղիոյ քերթողուհեաց մէջ նշանաւորներէն մէկը կրնայ համարուիլ իր խորին զգացման և բանաստեղծական ընտիր ոճոյն համար. շարագրեց լսեմ ոճով Սիթի երգերը և Ձայն ծաղկաբուս, Երեխանի փառքեր, և Սրբազան անտառ (2) մէջ նկարագրեց ազնուական ոտանաւորով քսորեալ սպանիացւոյ մը պատանեկութեան արկածքը: Դարձեալ իր շարականաց, երգոց, պարերգութեանց և ուրիշ քնարերգակ բանաստեղծութեանց մէջ բարձր միտք մը կը ցուցնէ: Կրնայ քերթողուհեաց կարգը դասուիլ Էլիզա Լեմսըն քերթողուհին (1804-1838) որ գրեց շատ մը վիպասանութիւններ և գիւցազնական քնարերգակ բանաստեղծութիւններ (Յանիքիսիս Գլորիա, Բաղդադիի աղետը): Լէնտըն Հարաւային Աֆրիկէի կուսակալին կինը ըլլալով մեռաւ աղախնէ մը Թունաւորեալ, իր վերջին երգն եղած է Բեթաիս աստուծոյ, յորում մեծ եռանդ և աշխոյժ կը գործածէ: Նշանաւոր են դարձեալ երկու քերթողուհիք Գաբուիլիս Նորդըն (ծն. 1808) և Եղիսաբէթ Պրաուվընք (3) (ծն. 1809): Առաջինը շարագրած է Յառ Ռալֆայ (4), Անահ Ու երգը (5). Մանիս Կլարայ՝ որով կ'ուզէր իմանալ Կալէսի իշխանը. Նորդըն իր ուժով և կրիւք լի ոճոյն համար քերթողուհեաց լոյս Պայըն կուսուած է: Իսկ Պրաուվընք իր նուագներուն համար հաւասար դասեալ է Միլտոնի և Ուորտսուորտի, մեծ փափկութիւն ունի և զգացումն իր երեւելի գործն է Թաքել:

(1) Mrs. Hemans.

(2) The forest sanctuary.

(3) Browning.

(4) The sorrows of Rosalie.

(5) The undeing one.

գութիւնն ախարանայ, ուր քնարերգակ ոճով կ'երգէ Ա. դամ Եւայի գրախաէն աքսորուիլը. քերթողի համբաւ ունի նաև իր էրիկն ալ Ռոպերդ Պրաուվնիկ, որուն քերթութիւնքն մեծ ոյժ ունին, թէպէտև մթին գաղափարներով լի: Կան ուրիշ երկու բանաստեղծք ալ այր և կին՝ Մարիամ և Գուլիելմոս Հոուիդ, որոնք սակայն առաջնոց նշանաւորութիւնը չունին: Յիշենք դարձեալ Լայկ Հընդ (1784-1859) անուանի քննադատ, երգիծաբան և ազատական գրիչ որ մէկ յօգուածի մը համար Գէորգայ (Դ) իշխանին խնամակալութեան ժամանակ յամին 1812, դատապարտուեցաւ տուգանքի և երկու տարի բանտի: Իր նշանաւոր դրութիւնն է Պաֆալտիս Ռիֆիֆի, յորում առնելով Տանգէի մեջէն Ֆրանչէսքա տա Ռիֆիֆի մասը, շքեղ տեսարան մը ձևացուցած է. հրատարակեց դարձեալ Պայրընի վրայօք Յիշատակարաններ և զանազան դէպքեր: Կրնանք դարձեալ մեծ պատուով յիշել Էպեմեգոր Էլիթը (1781-1849) հեղինակ Կոմֆ + յըէն ալեֆէայ (1) գրուածոյն, լի կրակոտ նկարագրութեամբ թշուառութեանց, թովմա շուտ, Ռոպերդ Փուլք (1798-1847) որ գրեց Ժաֆաի բնայոյ, Ուիլիամ Դեհնամ (1785-1848), խելանդամ ուսուցիչն Անգրութըրի վարժարանին, հեղինակ Ասքէր Չոնալ (2) դիւցազնական-կատակերգակ քերթութեան և ուրիշ բանաստեղծութեանց: Ուիլիամ Մոքքըուէլ (1797-1835) գողարիկ գրիչ մը, Պուուլս (1762-1850), հետևող Սուգէի ոճոյն: Այժմ Անգղիոյ քերթողաց մեջ հանճարով և համբաւով առաջին է Ալֆրէտ Դեհնիսըն (3) (ծն. 1809) որդի անգղիացի եկեղեցականի մը: Ինքն ալ Ուորտսվորտի և Սուգէի պէս արքունեաց պսակեալ քերթողն է. իր բանաստեղծութիւնքն են՝ պարերգութիւնք, քնարերգութիւնք, գիւցազներգութիւնք, եղբրերգութիւնք, երևակայութիւնք, երևոյթք և հրահանգիչ նիւթեր. որոնք մեծ

(1) Cornlaws rhymes.

(2) Anster fair.

(3) Tennyson.

յարգ ունին իրենց գեղեցիկ ընտիր ոճոյն, լեզուին և զգացման պատճառաւ. իր ընդհանուր կերպը եղերերգական է բայց Պայրընէ տարբեր ոճով. Դէննիսըն տխրութեան մէջ անգամ ալանոյշ է, մինչ Պայրըն կը քոտ և վայրենի: Ի Յիւսթոյ գեղեցիկ եղերերգութիւնը զոր յիշուի գրած է 'ի յիշատակ հանգուցեալ բարեկամի մը. Իւլիանոսին Մառաք և Աբալ Աբալ-ը վիպասանութիւնքը հրատարակուեցան իրեն ամբողջական գործերէն գուրաւարժանապէս գովուած է դարձեալ Խրիմու պատերազմին 'ի Պալատլա հէժէլոյ յալալ-ի մասին: Իր վերջին գործերէն մէկն է Ենոք Աբալ յորում կը տեսնուի որ որչափ ալ հասակին կորովութիւնը պակաս է սակայն միաքը միշտ դարձեալ կարող է նորանոր գեղեցիկ բանաստեղծութեանց:

Սակայն Անգղիա յետին դարուս մէջ չունեցաւ թատրերգական մասին մեծամեծ քերթողներ. և կրնանք յիշել միայն Լիլըր Շիլի որ գրեց զԷլմա և Վոլտեր, Ճեմա Շեքսպիար Նովելս գերասանը (1784-1862) որ իրեն օրինակ առաւ զՇէքսպիր (Վիլհելմ, Գոյթո Գրալ, Գոլթիլիմ, Թել, Ալֆրէդ Ֆել, Մալտիլի, Սէր Դոնտոն, Լեան, Պառառ ուլլան): Միլման (1791-1865) սրբազան պատմութենէն ընտրեց իր նիւթերը, Բալտասար, Անիմա Երոսաղէմ, և մեծ համբաւ ստացաւ Փալիս ուղերգութեամբ: Իրաւագէտն Թովմաս Դալթուր (1785-1854), խորհրդարանի նշանաւոր ճարտասանը ճոն որ Ալէնայի Խալա-նոյլ ջանաց կենդանացնել յունական ոճը. նոյնպէս օրիորդն Միքսթոն շատ մը թատրերգութիւնք գրեց յորս ամենէն աղէկն է Ռիլի: Աւելի գովուած են ընտիր նկարագրութիւնքը Անգղիոյ գիւղական կենաց վրայ:

4. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՔԵՐԹՈՂՔ: — Ամերիկա չունեցաւ այնքան բազմութիւ բանաստեղծներ ինչպէս Անգղիա, սակայն կրնանք արժանապէս յիշատակել Պալմեր (ծն. 1794) քերթող հանգարտ կենաց, բնութեան և մարդոյ: Հոլթարտ Հեմքիկոս Տեմ (ծն. 1787) նկարագրող բնութեան և քան զամենեսին առաւել երեւակայոտ Լոնկ-

Ֆելլով (1) (ծն. 1807) : իր գլխավոր քերթողական գործն է Էլնաճէլին, որ գրեթէ ամենայն եւրոպական լեզուով թարգմանուեցաւ, յորում կը պատմէ գաղղիացի մշակաց վիճակը յԱրկագիա և 'ի նոր Սկովտիա, և ուսկից բըռնուածեամբ արտաքսեցան յԱնգղիացոց : Լոնկֆելլովի քերթութեանց մէջ շատ ընտիր և կրօնական կտորներ կան, բայց չենք կրնար զինքը մեծ քերթող մը կոչել : Որովհետև ամենամեծ ծանօթութիւն ունէր օտարազգաց մատենագրութեան մանաւանդ գերմանականին, անոր համար պակաս չեն նաև նմանողութիւնք և յարասութիւնք. թարգմանած է նաև Տանդէի գծոյքը ընտիր ոտանաւորով : Հայերէն (2) արձակ վիպասանութիւնը գերմանական կեանքը կը ներկայացնէ : Իր գրուածոց մէջ յատուկ կնիք ունեցողն է Եւգէն Հայալապի, յորում հեղինակը ջանացած է հնդկային դիւցազներգութիւն մը ստեղծել :

Տ. ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ : — Որչափ որ վիպասանական մատենագրութիւնը անգղիական բարձրագոյն դասու ժողովրդեան ամենէն սիրելի առարկայն էր, սակայն Վալթէր-Սգոգի բնաւ մէկը չհաւասարեցաւ պատմական վիպասանութեանց մէջ, և իր հետեողաց մէջ թէպէտ Ճեմս Ճոնս գրիչ մը ունի, սակայն մեծապէս ստորին կը մնայ քան զառաջինը : Վալթէր-Սգոգէ վերջը անգղիական վիպասանութեան մէջ առաջին տեղին ունին Պիւլվըր (3) Տիքքենս (4) և Թիքքերի (5) : Պիւլվըր ընտիր և եւրոպական համբաւ ստացաւ իր վիպասանութեամբք, յորոց առաջինը Փէլմա հրատարակեց 1827ին և որուն յաջորդեցին, Եւգէնէս Փրամ, Էրնէստ Մալլա-վեր, Գիլեր և վերջին աւագ Պոպէյ, Գալա Գա Ռիլէյ, Դաւենի, Յեփին 'ի պարնս, հարալ, և Ի պոպոն-իլանս : Գեղեցիկ լեզու մը ունի, սուր միտք մը և աղէկ ճանաչո-

(1) Longfellow.

(2) Hyperion.

(3) Bulver.

(4) Dickens.

(5) Thackeray.

ղուծիւն մարգկուծեան, և ընտիր ոճ, սակայն կը պակ-
սին ոյժ և զանազանուծիւն յատկուծեանց և երբեմն
ճշգուծիւն. նշանուոր է գարձեալ իր Ափղիս և Աֆ-
ղիստի երկասիրուծիւնը և Կէսպոն:

Կարալու Տիքքեհա, որ կոչուած է նաև անգղիացի
Պալլաք (1312-1870), իր համբաւը ստացաւ Լոնդոնի
սոսեթի-դիքթի-քլո և Եւրոպիոյ Բըն-ձ (1). սուր գիտողու-
ծիւն մը ունի, առատ երևակայուծիւն, երգիծանող և
աշխոյժ միտք մը որովք կը պատմէ Փիփսի և Իւր երէ-
բարեկամաց արկածք: Ընտիր ոճ մը ունին գարձեալ
Դաւիթ Գեփթըֆէյ, Օւլուր Դաւիթ, Նիգուս Նիսիդի,
Տոմպի և Դրի, Մէր խիւի բարեկամ, Փոսթի Տոբիւ,
Պափոնիսի, Ժնիդեան, Ծանօն-Նիսիսի ամբիւստ, Նիսի Ի-
գալի. Տիքքեհայի վիպասանուծիւնք բարի ազդեցու-
ծիւն մը ունեցան ժողովրդեան վրայ, որովհետև կը
կռուէր ամենայն տեսակ զեղծմանց հետ: Ուիլլիամ Միք-
փիս Թիքքըք (1811-1864) նոյն տեսակ նիւթոց վրայ
գրելով բոլորովին տարբեր ոճ մ' ունի. մինչքեհ Տիք-
քեհն աւելի ժողովրդական էր, Թիքքըքն բարձր վիճակ-
ներու մէջ ապրած է: Կը տեսնուի սակայն սուր և կիրթ
միտք մը և գիտողուծեան հետ ներքին երգիծանող մը. իր
նշանաւոր գործերն են Արդուր Փէնսիւնիս, Տոմպա-
նայն-Նիսի, որ ճշգրիտ և ծաղրածու նկարագիր մ' է
անգղիական անձնասէր և կեղծաւոր ընկերուծեան, Հէն-
րի Էսմոս, որ պատմական վիպասանուծիւն մ' է Աննա
Թագուհւոյն: Գրած է գարձեալ Նոբիլի, Վիգիլիսիս:
Ինքը հիմնեց և մինչև ցմահ շարունակեց Գոթիկ լա-
յաբոյժ օրագիրը: Տիքքեհն մեծ ճարտարուծիւն ունի
ժամանակին կեանքը հաւատարմութեամբ նկարագրե-
լու, Թիքքըքն միանգամայն կուտայ անոնց պատճառքը,
կը ցուցունէ անոնց սիրտը և բարքը: Տիքքեհն եթէ
չկրնար այս մասին հաւատարեւ Թիքքըքի, սակայն գի-
տէ լացընել զմեզ, մինչ կարող է նաև մեծապէս զուար-
ճացնել: Երկու անուանի վիպասաններուս մէջէն Տիք-

(1) The Posthumous papers of the Pickwick Club.

քէնսի ընթերցումը առ հասարակ տարածուած է, թէպէտ շատ աւելի խորութիւն և արուեստ կայ թէք-բըրէի մէջ:

Ամերիկացին Յակոբ Ֆեքիմօր Գուփըր (1) (1789-1851) վիպասանը նշանաւոր գտնուեցաւ (Լքթէս, Ուոլքուէլ և Քալն) Ամերիկայի բնութեան և Հնդկաց բարուց նկարագրութեամբք: Եւ որովհետեւ ծովային նիւթերը միշտ սիրելի եղած են Անգղիացւոց, անոր համար շատ հեղինակներ կը գտնանք այս նիւթոյս վրայ խօսող. յորս կրնանք անուանել նաւապետն Մէրիադ Հօլ (2) և Ուիլսըն: Մեծ անուն ստացաւ ճանապարհորդութեանց նկարագրութեամբք Լէոի Մարկան: Բազմաթիւ վիպասանութիւններ գրեցին Հոլք, Ուաքթէն, Գուլիէլմօս Էմբալտք, Ուիլքի Քուլիքս և Միս Պրետտըն: Յետին երկուքը կը կազմեն Զգայութեան կոչուած վարժարանը: Քոլլիինսի գրութեանց մէջ անուանիներն են՝ Կլին 'ի Սպիտակ (3), Լքթէլ Միլիտէլ: Միս Պրէտտընի գրուածոց մէջէն շատ տարածուածքն են Գալանիթ Օլիէ Գիլմօլ, Պարլաութը Դոնլէն: Յիշենք ևս Կառլոս Լիվըր Լըֆանիւ, Ուաք Միլիլի, Չարլս Ռիտ: Ասոնցմէ աւելի համբաւ ունի Քիքկուէյի հայտնէն քերթուածը յորում կը նկարագրէ Քրիստոնէութեան և հեթանոսութեան մէջ եղած կռիւը Քրիստոնէութեան առջի ժամանակ. քան զինքն աւելի նշանաւոր Դրալլոփ և Տ'իզրաէլի (1805-81) (Լքթէս, Էնփիլէն) քաջ հետոր խորհրդաւորանի, լրագիր գրող, և հուսկ Անգղիոյ Պետութեան առաջին պաշտօնեայ լորտ Պիքոնսֆիլտ տիտղոսով. որուն սակայն վիպասանութիւնքը քիչ մը արուեստակեալ են: Վիպասանից կարգը կրնանք յիշել նաև զուարթաւ միտ և նրբամիտ գրիչն Չարլս Լիմպ (1775-1834) որ ծանօթ է իբրև գողտրիկ քնարերգակ, թատրերգու և մանաւանդ իբրև հեղինակ վիպաց և պատմութեանց

(1) Cooper.

(2) Marryat.

(3) The woman in white.

(Իւլա), որ և Շէքսպիրի թատերգութեանց մաս մը ընտիր արձակի վերածեց: Ամերիկացին Ուոլթիքնքոն Իրվինգ (1783-1859) որ յետ ուղևորութեան մը յԵւրոպա նկարագրեց Սաֆֆօնի գրող մէջ ժողովրդոց սովորութիւնքը և յատկութիւնքը. և յԱնգլիա սպանիական վիպասանութեան մէջ, Սպանիոյ վիճակը Մաւրիտանացոց ժամանակ: Գրեց դարձեալ ընտիր ոճով Տան Պրէպրիտի և Պաֆֆօնի-ն ուղևորի մը, յորս բնութեան նկարագրութեանց մէջ մեծ վարպետութիւն կը ցուցունէ: Ասոնցմէ վերջը գրեց նաև պատմութիւններ զարդարեալ վիպասանական ոճով (Կոր-Եոր, Գալիպո, Մահամբա):

Բայ ասոնց կան նաև բաղմամբիւ կանայք, որոնց վիպասանութիւնք շատ մը բարոյական սկզբունքներ կը բովանդակեն. յորս կրնանք յիշել Ֆովանգնա Աւոգն, Միսս Մաքսիմո, Լէտի Պիտսիքկոն, Միս Մաքս, Միս վուտ, Միս Եուկ, Միս Կապիլ, Միս Քավանա և Լէտի Ֆուլլիքոն: Քան զասոնք աւելի նշանաւորք են Պրանդի (կեղծեալ անուամբ Ժան-Բէրբերպիլ) որ գրած է ջութի Ալ. և Էվրեն օրիորդը (կեղծեալ անուամբ Ճերմ Էլիք) որ Թէքքըրէի յաջորդած կը համարուի իր խորին, ազնուական, և զբօսեցուցիչ ոճոյն համար: Նշանաւոր գտնուեցան դարձեալ երկու Ամերիկացիք. Եղիսաբեթ Ուեքերը և Պիլքը Սգովորուն Ալբա Թալմանի քնիւ մեծ անուն և ազգեցութիւն ունեցաւ և պատրաստեց և գրգռեց ոգիները ի սպառ ազատութիւն տալու գերեաց:

6. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ: — Անգղիա ունեցաւ նաև իր նշանաւոր պատմագիրները մասնաւոր Ազգային մասին մէջ. Շարք Դարքը (1768-1847) և Ճոն Լիքլաթ (1769-1851) բաղմահատորեան Անգլիոյ պաֆֆօնի-ն գրեցին, և յետնոյս գրուածոց մէջ մեծ արհեստ և անբաւ համտութիւն կը տեսնուի: Հալլամ մեծ անկողմնակցութեամբ և մեծ հմտութեամբ Անգլիոյ Սահմանադրութեան պաֆֆօնի-ն գրեց, ինչպէս նաև Միլի Դարս Պիտսի-ն և Սաֆֆօնի-ն պաֆֆօնի-ն մը: Նեփքը գրեց Թէրալլանի պաֆֆօնի-ն: Դիտլեր Սկովաիոյ ընդարձակ պատ-

մուծիւն մը. անուանի քննադատն Ալիսոն (Յն. 1795-1881) Եւրոպիոյ Վիճակ Գաղտնի, Յեղափոխութեան Ժամանակնչպէս Տրնուի առանձին Քաղաքագիտոյ Վարդ Գրեց: Բայց զամենը կը գերազանցէ լորտ Մըգուլի (1800-1860) հմուտ, անկողմնասէր Ագլիոյ պաժնաւիտն, որ մահուան պատճառաւ աւանդ անկատար մնաց: Ամերիկայի պատմագրաց մէջ կրնանք յիշել Փրեսքոթ (1790-1859) (Ուշադրականութեան Մէտիոյի և Բէրոսի), և Պեքք-քոֆտ (Պաժնաւիտն Դադեալ Պեքքութեան Ուշիւն):

Անգղիա ունեցաւ դարձեալ իր կտրիճ ատենարանները, որոնք մեծ զարգեղան իր խորհրդարանական վարչութեան: Արդէն Պըքք, Ֆրքս, Փիք. Շերիտոն, Էրսքին Ուիթամ, Կրադգոն և Գալքամ, ատենարանութիւնը իր բարձրագոյն կէտին հասուցեր էին. իրենց յաջորդեցին, Թէ ոչ հաւասար, սակայն առանց շատ ստոր մնալու Քեմքեմք, Կրեմվիլ, Պրոուս, լորտ Կրեյ, սիք Մաքինդո, դերակոման Մեյլըրն, Փլըքքը, Ռալքըր Փիլ, Օ' Գոնել, Շայլ, Մըգուլի, լորտ Սոմերլէ, Ճոն Ռուսսել, սիք Ուիլիամ Ֆրալըք, սիք Ֆրաւսիս Պրոստել, Յովսէփ Հըմ, Հալլէյ, Փալմերսթըն, սիք Պալվըր, լորտ Լեմմէ և այլք:

Գ Ե Ր Մ Ա Ն Ի Ա

1. Գերմանական մատենագրութիւնը դարձաւ սկիզբը. — Ռիխտեր: — 2. Քեոսներ, Սոնդ, Ռահլանտ. Ռիչարտս: — 3. Քնարերգութիւնը և Թասերերգութիւնը: — Հայն: — 4. Սատրիպի քերթողը: — 5. Քերթողութիւնը: — 6. Պատմագիրը:

1. ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԴԱՐՈՒՄ ՍԿԻԶԲԸ: ԺԸ ԳԱՐՈՒՆ ՎԵՐՋԵՐԸ ՎԱՅՄԱՐ և ԵՆՆԱ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ և ՔԵՐԹՈՂՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎԱՐԱՆ ՄԸ ԴԱՐՃԱԾ ԷՆՆ ՈՒՐ ՓՈ.

փոխակի փայլէր էին մեծամեծ հանճարներ որոնք հիմնադիրք եղեր էին գերմանական մատենագրութեան . բայց երբ անակնկալ մահ մը յափշտակեց զՆիլլէր և հազիւ տարի մը վերջը զգերմանական զարմանալի հանճարը զկեթէ , երբ Ննայի պատերազմն ալ այս մահէրուն վրայ աւելցաւ , այն ատեն այդ ուսումնական ժողովը բոլորովին ցրուեցաւ : Բայց ինչպէս երբեմն իւրաքանչիւրի անկմամբ գիտութիւնք յեւրոպա տարածուեցան , այսպէս ալ Վայմարի ինկնալով , մատենագրութիւնը սփռեցաւ բոլոր Գերմանիա և փութով տեանուեցան ընդհանուր շարժման արդիւնքները 'ի ձեռն վիպասանութեանց որոնք ժողովրդեան մէջ սկսան սփռուիլ : Եւ յայտմ նախ հռչակուեցաւ Հերմես (1738-1821) որ 'ի ձեռն վիպասանութեան տարածեց իր ունեցած գաղափարները , ինչպէս ըրաւ նաև Հիփփըլ մերթ ծանր , մերթ ծիծաղական ոճով . Սգաստուս Դիւմէլ (1738-1817) որ Սգեսնի նմանեցաւ իր շնորհաբարբոսութիւն Գաղլոյ , հարուստի գաւառաց մէջ , Բայց զասոնք մեծապէս գերազանցեց Յովնանէս-Պօղոս Փրեգերիկոս Ռիխդեր 'ի Վիւնսթըլէ , (1763-1825) . պզտիկուց հանգարտ , ազնուաբարոյ և դաշտային միայնութեան մէջ ապրած , իր ամեն գրուածոցը մէջ պահեց այս կենաց պարզութիւնը և ազնուական զգացմունքները : Որովիւրէն համար շատ անգամ ամենայն իր ծիծաղական կ'երևայ : Այսու հանգերձ իր առաջին գրութիւնքը (Պափիւր Բուսիւտն , Կրէուտփէտն Գափ , Ընդունիւն 'ի Բուդիս ստատայի) , իրենց նորօրինակ ոճոյն համար մեծ ընդունելութիւն չգտան . և այն ատեն թողովով առջի ոճը , զբօսեցուցիչ վիպասանութեանց անցաւ և յորս աւելի փայլեցաւ իր հանճարը : Ի Քուիեդոս Ֆիտսլայն վիպասանութեան գիւցազնը մարզարանի ուսուցիչ մ' է : Սիպէնկաս տղաբոյ խոսք . Բանին առանտութիւնը և Դաւը (1) լի է ընտանեկան կենաց գեղեցիկ նկարագրութեամբ . Իսթերոփ մէջ բանաստեղծական կիրք կայ , ինչպէս գեղեցիկ նկարագրութիւն 'ի

Տիբան և նորօրինակ երևակայացեալ դաղափարք , Առաջին տիկնապետ (1) . իր յեսին գործերը (Պատրաստողական շարժարան բարոյական, Սէլէնա կամ անմահութիւն հոգւոյ մեծ արժէք մը չունին : Ռիխդէր դառն աղքատութիւն քաշեր էր, մինչև որ Տալպերկի իշխան արքեպիսկոպոսը իրեն տարեկան թոշակ մը կապեց 1000 ֆրանք և զոր յետոյ շարունակեց Պավիերայի թագաւորը : Իր մահուանէն վերջը զբօսեցուցիչ վիպասանութեան ետեւէ քիչ հոգի եղան և միայն կրնանք յիշել զՕգոստոս Լանկայան, Ատուփոս Քնիկի, Էռնեստ վալկեր :

Ընդհակառակն պատմական վիպասանագիրք մեծապէս առատացան , յորս կրնանք թուել նաև Գերմանիոյ երկու մեծ հանճարքը Շիլլէր և Կեթէ : Մեծ համբաւ ստացաւ դարձեալ իբր հիմնող վիպասանութեանց Նովալիս Փրեդերիկոս (1772-1801) քնարերգակ քերթողը (Երգ առ գիշեր (2), Յաւիտէի Երեւելի (3) , Հոգեւոր երգ, Փռնի ծաղիկ, Հնչելի Օֆեր-փիկ) . և մանաւանդ երկու Շիլլէր եղբարք Գոլլիքմոս և Փրեդերիկոս : Գոլլիքմոս (1767-1845) ուսուցիչ եղաւ 'ի Պոն և համբաւ ստացաւ թէ իբր քննադատ և թէ իբր քերթող (Դաստիարակութեան 'ի վերայ Լաբերգատի արտեսքի և Դաբելագրութեան , Քնարերգի և Լաբերգատի բերնութեան , Լաբ-ճանութեան 'ի Շէպֆիլդ 'ի լիտ , 'ի վերայ հերկային և սանտրիք Դաբելագրութեան) : Փրեդերիկոս ալ (1772-1829) գրեց մեծ հմտութեամբ Պատմութեան հիւսիս և նոր Մաքելագրութեան և Դաստիարակութեան խառնակից Պատմութեան յորս կը պաշտպանէ Հռովմական եկեղեցին : Երկու Շիլլէր եղբարք ալ մեծ արդիւնք և համբաւ ունին իբր քննադատք . և իրենք էին Անկէո գիտնական լրագրին հրատարակողք : Անուանի եղաւ նոյնպէս Լուդովիկոս 'իք (1773-1853) որ ժողովրդական վիպասանութիւնքը (Թատերգութեան վրայ առաւ (Ճեննիֆա , Հոլթախան , Փարտապոս) : Իր ծերութեան միջոց գրեց դարձեալ Պատմութեան յորս

(1) Die Flegeljahre.

(2) Hymnen an die Nacht.

(3) Julie von Charpentier.

առանց գիւտաւոր հանճար մը ունենալու պատմելու կերպին մէջ աննման յատկութիւններ ունի: Իր Պանդըլֆոսթիւս Փրանկիսի Սրբնապատի գրուածոց մէջ իրեն օգնական ունեցաւ զՎաքեքրոդըր (1772-1797) որ ժամանակէն առաջ վախճանեցաւ և թողուցած է մեզի խառնաբերութիւններէն յետոյ:

2. Քլեմենս, ԱՌՆԳ, ՈՒՀԼԱՆՏ, ՌԻԻԻԸՐՏ: — Դարուս սկիզբը ազատութեան ձայնը և պատերազմները ունեցան իրենց ազդեցութիւնը նաև գերմանական մատենագրութեան վրայ, և ազգային ոգին և եռանդը անուանի ըրին Քէօռնէրի, Ուհլանտի, Առնդի, Ռիւխըրտի հայրենասիրական քերթողութիւնքը: Քէօռնէր ծնաւ 'ի Տրեզտա յամին 1791, և համբաւ ստացաւ նախ իր ողբերգութեամբը (Կառլ Գոթիս, Էպիլէճ, Ռոպոնաթ, Յրիկ): անուանի են դարձեալ իր Քնար և Սուր քնարերգութիւնքը. Քէօռնէր ինքնակամ զինուոր երթալով, հայրենեաց համար պատերազմելով ինկաւ:

Լուդուիգս Ուլախ (1787-1862) իր առաջին Հայրենասէր բերնաբնակ (1) հրատարակեց 1815ին. 1819ին Վիւրթեմպերկի խորհրդարանին երեսփոխան ընտրուեցաւ, յորում ընդդիմակաց մասէն եղաւ. այսու հանդերձ մեծամեծ պատիւներ ընծայուեցան իրեն Գերմանիոյ արքունիքներէն, զորս մերժեց և մինչև ցմահ պահեց ժողովրդենէն ստացած սէրը: Նշանաւոր են նոյնպէս իր Կառլ Գոթիս բերնաբնակ և Վեպեր, ինչպէս նաև ժողովրդական հին երգոց հաւաքումը: Մալքիս Առն (1769-1860) իր Ոգի Ժամանակին (2) գրութեանը համար հալածուելով ապաւինեցաւ 'ի Սթրասբուրգ, յետոյ 'ի Բեռլին ուր ամեն ջանք ըրաւ Շոպենի հետ զԳերմանացիս յարուցանելու ընդդէմ Նաբոլէոնի աշխարհակալութեան (հռիս, Վարդապետութիւն զինուորի): 1818ին ուսուցիչ անուանուեցաւ ժամանակակից պատմութեան 'ի Պոն. յետոյ ստիպուեցաւ թողլու քաղա-

(1) Vaterländische Gedichte.

(2) Geist der Zeit.

քական պատճառաց համար: Իր վերջին գրուածոց մէջ անուանի են նոյնպէս Շաւիթի պաթիւնիւնէն Կոստանտինոպոլս Կոստանտինոպոլս Դի Ժամանակ, և Պանդիւթիւնէն ընդ պոս Երայն:

Փրեդերիկոս Ռիւխարտ (1789-1866) 1826ին ուսուցիչ անուանուեցաւ Արեւելեան լեզուաց յէրլանդէն, ուսկից 1841ին ելաւ: Իր առջի քերթուածիւնքը հրատարակած էր Ֆրայմուստ Ռայմար կեղծեալ անուամբ: Նատմը քնարերգուկ բանաստեղծութիւններ գրեց այլևայլ նիւթոց վրայ, թարգմանեց գարձեալ կամ հետեցեալ արեւելեան քերթուածեանց և գրեց կրօնական բանաստեղծութիւններ: Անուանի է գարձեալ իբր քնարերգուկ քերթող կոման Սգոստոս Հալլէրմոնտէ, որ սակայն նոյն յաջողութիւնը չունեցաւ իր կատակերգութեանց և երգիծաբանութեանց մէջ: Ուիլիամս, Աոնդ և Սգոստոս, Շիլլէրի և Քէօնէրի հետ գերմանական ժողովրդոց համար սիրելի ընթարցանութիւնքը եղած, և բոլոր վիպասանից և անոնց հետևողաց ջանքը ապարդիւն մնացին:

Քրեմերգալ, Թեմերգալ Գերթոլդ, եւ Պետրա: — Քնարերգական և թատերական քերթողութեան մէջ համբաւ ստացաւ իր ախուր թատերդութեամբք Ջաքարիս վերնէր (1768-1823) (24 Փետրուարի, Մայն Սախսէն) որ բազմաթիւ հետևողներ ունեցաւ. յորս մասնաորապէս Քալլիս եղբարքը և Հեմքիկոս Քալլոս (1776-1811) որուն Արիսիսի պաթիւնի մէջ հայրենասիրական մեծ խանդ կը տեսնուի: Ասոնցմէ աւելի համբաւաւոր են քնարերգութեան մէջ Շեմքեմքոք (1783-1817) զինուոր քերթողը, որուն բանաստեղծութեանը մէջ քրիստոնէական և ուղղափառ զգացմանց բարձրութիւնք լի են. Սդեկմե (1763-1840), Քալլեկարք, Պակկըսք՝ Տանիմարքայի (1776-1826) եռանգուն բայց անհաստատ քերթողը. Դիս Մէքլեմպուրկցի (Ուրսիս) Մադիսոն (1761-1831) որուն եռանդուն ոտքը և քաղցր տխրութիւն մի միացեալ ընտիր ոտնոյ մը հետ, զինքը մեծ քերթողաց կարգը գրած են: Ատալպիք 'ի Դամիս.

այ (1781-1838) հաջակաւոր իր Պետրոս Առաջին վիպասանութեամբ, յորում աքսորականի մը վիշտերը կը նկարագրէ: Գրած է նոյնպէս Պոետիկէ Գլուխը, և Սալոնը Կոմիտէ քերթողական վիպասանութիւնքը: Ասոնցմէ վերջը կրնանք գտնել զՅով. Այսենդորֆ (1788-1857), Սալիս պարոնը, Օնկենլէկէր Տանիմարբային, որ Գերմանիոյ և Աքանտինաւիոյ դիցարանական ժամանակաց վրայ գրեց: Ատովփու Միւլնէր (1774-1829) Հովալտ (1778-1845) (Ուլէրգոմիտէ Բաշի), Քրեդ, Կրիլփարցըր (1790-1872), Պարոն տը լա մոգ Ֆուքէ բազմաբեղուն վիպասանը (Դիտլան Տիտլան): Շիւց, Ափէլ (Գրիգորիանայ) և Շուլց: Իսկ պատմողաց մէջ անուն ստացան Կլեմէս Պրենդաւ (1777-1842) (Տիտլան Բաշի), Աքիմ յԱռնիմայ (1784-1831) մեծ սիրող միջին դարուց որ գրեց շատ մը վիպասանութիւններ և ժողովրդական Բանաստեղծութիւններ, և Հոֆման (Օլտրա Գիտիւն):

Գերթողութիւնը իրեն հետևողներ անեցաւ նաեւ Իշխանք և Թագաւորք: Լուդովիգոս Պալէրայի Թագաւորը, գրեց Տոմարի Վալալայի, որոնք հարիւր կենսագրութիւնք են այն ականաւոր անձանց որոնց կիսարձանները դրաւ ինքը իր շինած շքեղ Վալալայի մէջ: Իշխանն (յետոյ Թագաւոր) Յովնանէս Սաքսոնիոյ՝ որ Թարգմանեց 'ի չափս գերմանական Տանգէի Արտաշատի Բարբերգոմիտէ: իր երէց քոյրն ալ Ամալիա (1794-1870) անուանի է շատ մը կատակերգութեանց համար: Սաքսոնիոյ Օգոստոս Բ Թագաւորն ալ որ մեռաւ 1854ին անուանի է իբրեւ գրիչ բուսաբանութեան վրայ: Պարոն Միւլնէր Պէլլիքիմալեմ ալ (1806-1871) Ժանգի իբրեւ քերթող, Փրենքերիկոս Հալմ անուամբ նշանաւոր եղաւ իր եռանդուն զգացմամբ Թագաւորութեամբքը: (Կրիլայ, Արդի Դիտլան, Մարիի Տոմիտի): Այս նոր քերթողաց երգելու ժամանակ տակաւին կ'ապրէր Գերմանիոյ Թէ ոչ առաջին սակայն ամենէն տարօրինակ հանձնարը՝ Կեթէ որ իր Ֆաւստի Բ մասով կը ցուցունէր ազգին որ գեա կենդանի էր յինքն հին

եռանդը և թէ ինքը պահելով իր նախկին ոճը կը դատապարտէր այն նոր ոճերը որոնք իրեն ազգին թեթևք կ'երևային: Իսկ իր ոճոյն և իր հանճարոյն հետևող և նմանող մը կրնանք համարել զՀենրիկոս Հայն (1799-1856) մեծահանճար քերթողը որ մեծ փառք ստացաւ իր Ռայդպիլսոյ, Էրֆուրտի և Ռերիշ բանաստեղծութեամբք: Բայց այս փառքը կորսնցուց յետոյ թեթև գրութեամբք յորս կը ծաղրէ ամեն կրօնք. ինքը 'ի հրէութենէ յաւետարանականութիւն փոխուեր էր առանց մէկ համոզման մը: Իր գրութեանց թոյնը հաճոյական կերպարանքով մը ծածկուած ըլլալով աւելի վառագաւոր է: Իւր յետին բազմաթիւ գրութեանց մէջ անուանի են Սբահ, Գալլիս և Նոր Բերլին-Բիւնդ ինչպէս նաև Գերմանիա եռանգուն գրութիւնը և Վէպֆ յիւրան: Հայն տառապեալ հիւանդութեամբ նորէն առ կրօնս դարձաւ, զոր կը նկարագրէ իր յետին մէկ գրութեան մէջ (Վիպսան): «Բայց իր բերնին մէջ ալօթքն անգամ 'ի հայհոյութիւն կը փոխուի: Հայն մեզի փորձ մ' է որ առանց իմաստուն բարուց և ընտիր զգացմանց չկրնար մէկը կատարեալ և անբիծ քերթողութիւն մը ստեղծել, և արհեստաւոր մը մեծ ըլլալու համար նախ պէտք է ըլլայ իբրև մարդ, եթէ կ'ուզէ հասնիլ գերագունին» (1): Հայնի ժամանակակից բայց ոչ հանճարով կրնանք դասել նաև զԼուդուիգ Գեորգ Պեթոբ (1798-1873) որ իբրև զՊէտրն հակառակ գրեց կեթէի: Կարոլոս Կուցքով (ծն. 1811-) որ շատ մը ժամանակակից վիպաց և լրագրաց գրիչ եղած է. 1864ի ուզեց ինքզինքը սպաննել, յետոյ բժշկուելով շարունակեց նորէն իր գրութիւնքը: Թեոդորոս Մուկ (ծն. 1807-) որուն Գերմանիան հապտագրութեան վրայ գրութիւնքը մեծ կարևորութիւն ունին, իր ամուսինն ալ Լուիզ Միւկլայտիս (1814-) շատ մը վիպասանութիւններ գրած է Ժորժ Սանտի ոճով. Փերտինգտոն Գիւն (1806) նշանաւոր է իր ընտիր ոճովը (Ապոստոլոս-

(1) Վէպեր. Պոմ. Մասենագրութեան:

Ռէն յիշանալով, վէպ վանայ, և այլն)։ Հենրիկոս Լաւպէ, Լուդուֆ Վիգարկ (1803)։ Գեորգ Հերվեկ (1817-1875) համբաւաւոր իր ազատական գրութեամբք (Քէր-Քոնիւնս ֆէրան-ոյ Տը, ինչպէս նաև Ռեյնար Էրնեստ Փրուց (1810)։ Նոյնպէս Հենրիկոս Ագոստոս Հոֆման (1798-1874)։ Իր Երգերով և Նոսգիւրով, և ամենէն աւելի Ժուլ-Լըրուան Էրգերով։ Փրանկիսկոս Տիցկէլսդեդ (1814) իր Վէպերով և Տոն Պառնէլէլի ողբերգութեամբ։ Գերմանիոյ յետին ազատական գրիչներէն մին եղաւ նաև Փերտիմանսոս Ֆրայլէկրատ (1810-1877), որ իր ռամկասկական գաղափարաց համար բնակեցաւ ընդ ԷրկարյԱնգղիա, իր քնարերգութեանց մէջ ճոխ և արևելեան երևակայութիւն մը կը տեսնուի որով և գեղեցիկ նկարագրութիւնք։ Նոյն քաղաքական պարագայից մէջ գտնուեցաւ նաև Կոֆրեսո Քիմքէլ (1815-), որուն ամենէն ընտիր քերթութիւնն է Օրան։ Հոն Իպէլս գրութեան մէջ ալ կը նկարագրէ իւր պանդխտական կեանքը ի Լոնարա։

3. ԱՍՏՐԻԱՅԻ ՔԵՐԹՈՂԱՅԻՆ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ քերթողաց մեծ գրգիռ եղած էր ազատութեան հառաչանքը, մինչդեռ Աւստրիա կէս մը վարժեալ իր հանգարտ կառավարութեան և կէս մ' ալ Մէգէռնիքի հակողութեան ներքեւ ճնշեալ, նոյն զգացմունքները չէր կրնար ունենալ ինչ որ Գերմանիոյ ուրիշ գաւառները։ Այսու հանգերմէն ալ ունեցաւ նշանաւոր բանաստեղծներ յորս աշուանիք են Յովնանէս Քրիստիանոս Յետլից (1790-1862) իր քնարերգութեամբք և Թատերգութեամբք, Կոման Ամառն Աղէքսանդր Աւերսպերկի (1806-1877) որ նախ համբաւ աւնեցաւ իր Յէթի ապէր գիւցաղներգութեամբ, յետոյ պարերգութեամբք և Աւերսի քնարերգութեամբք։ Նիքմալ ի Սգրէլլենոյ (1802-1850) իր գրուածոց մէջ (Քնարերգութեան, Երգ Լեւոյ, Փառք, Սովնարու, Ալիգիւն), ճոխ ընտիր և գեղեցիկ երևակայութիւն մը կը ցուցունէ։ Կը պակսի միութիւնը։ Ընտանեկան վշտաց համար հիւանդանալով ուղեղը՝ մեռաւ յիմարանոցի մը մէջ։ Յովն. Լատիսլաւոս Փիքքեր (1772-

1847) նախ պատրիարք Վենետիոյ, յետոյ արքեպիսկոպոս Էրլաւի որ գիւցազներգական ոճով երգէց Կարուս Եի արշաւանքը 'ի Թուանուզ, ինչպէս նաև Ռաֆֆէ Հաբերտիի և Օդդաիսի պատերազմը: Ունի նաև շատ մը պատմական, թատերերգական և քնարերգական գրուածիւններ: Նշանաւորք են դարձեալ Էկոն Էպերդ (1801). Կրիլիաքցեր (1790-1872). Իգնատիոս Փրեդերիկոս Գառդէլլի (1781-1862) պատերազմական նուագներովը անուանի. ինչպէս նաև Լուդովիկոս Փրանկիսկոս Տայն-ճաքտոդայն (1794-1859) իր թատերերգութեամբք:

4. Քերթովդուհի: — Գերմանիականեցաւ իր քերթուղուհիքն ալ, որոնք չհասան սակայն այն բարձրութեան ինչպէս 'ի Գազդիա: Յըւստրիա կրնանք յիշատակել Անգելա 'ի Տրոսդ Հիւֆշոֆէ (1798-1848) վիպասան քնարերգակ: Ռաքել (1771-1833) համբաւաւոր իր յիշատակարաններով, կենսագրական նկարագրութեամբք և նամակագրութեամբք (Գիւր+ յիւստիայ Վան Բարեխմայ Խուր, Կապուտեկաուր Ռաքել Էկերայն-Էկոն): Եդիսաքեր Անգիմ Պեդդիմ (1785-1859) նշանաւոր կէթէի վրայ գրած ներքոյներով: Ասոնցմէ աւելի համբաւ ստացաւ Կամուհին Իգա Ի Հանն-Հանն (1805) ծանօթ ամենուն իր ազատ գաղափարներով և իր ճանապարհորդութեանց գեղեցիկ նկարագրութեամբք: Հաւասար կրնանք դասել իրեն զՅանն Էկվալտ Ի Քեոնիկսպերկէ (1812) որ 'ի հրէութենէ դարձեր էր 'ի քրիստոնէութիւն. — Նշանաւոր է նոյնպէս Գաբրիէլա Անֆիա Ադիկից (1834-) քերթողուհին որ իւր քերթող Հենրիկոս Ադիկից ամուսնոյն քերթութեան տխուր նիւթ մը տալու համար ինքզինքը սպաննեց: Սակայն այս անձնանուիրումը մեծ արդիւնք մը չունեցաւ. իւր ամուսինը անկէ վերջը շարունակեց թափառական կեանք մը յորս գրած է՝ Ոչ ինչ առ Պէւլի, Երաւ ապագայի և այլն: Կրնանք դարձեալ յիշել քերթողուհեաց մէջ զՔարոլինա Փիլիք Ի Վեհայ (1769-1843), Յովհաննա Շոփեհայ (1766-1838) Ալգոստա Փալցով, Յաննի Դառնով, Լուիզա Կալի, շուեռացին Փրեդերիկա Պրեմեր, որուն վիպասանու-

Թեան մէջ մեծ ճարտարութեամբ նկարագրուած է Շուէտաց ընտանեկան կեանքը: Թերեզա Սդրուլ, Գուլիելմինա Հանք (1785-1862) ընտիր վիպասանուհին, Էմիլեա Չեցի (1783-1856), Ատելայիտ 'ի Ստէլզերֆոտէ, Լուիզա Փլեոնցիեսի (1803-1873) որ գրեց ՂԼուէլսը և Էլուիլս: Թատերդական քերթութեան մէջ համբաւ ստացաւ Գարլոդդա Պիրի Ֆայֆեր (1800-1868), իրմէ տկար դտնուեցաւ Էլիզա Շմիտ, որուն դրուծիւնքը (Յոգա Սխալ-Լուի, Մախ-Էլլէ) Քոդցէպուէի դրուածոց պէս միայն վայրկենական ազդեցութիւն մը ունին: Նշանաւոր և ընտիր գրիչ մ' է դարձեալ Սդելլա Կուսպերդի:

Ե. ՊԵՏԱԳԻՐՔ: — Գերմանիոյ պատմագրաց մէջ առաջիններէն մէկն կրնանք համարիլ զՊերդուլ Գեորգ Նիպուր (1776-1831) որ նախ Շդայնի հետ շահացեր էր հայրենասիրական ոգին արծարծել 'ի Գերմանիայ: 1816էն մինչև 1823 Բրուսիոյ պաշտօնեայ զրկուեցաւ 'ի Հռովմ, ուր ինքզինքը բոլորովին հնութեան խուզարկութեանց տուաւ և իր հասկնալի Պարմենտիսի նոր կերպարանք մը տուաւ և մեծ լոյս Հռովմայ Պատմութեան: Քրիստափոր Շլասսեր (1776-1861) որ Հայ-էլպերկի համալսարանին ուսուցիչ էր՝ գրեց Ընդհանուր պարմենտիսի մը, ինչպէս նաև զպնաղան յիշատակարաններ պատմութեան և մատենագրութեան վրայ. Կարլուս Ռոդդեր (1775-1840) Ընդհանուր Պարմենտիսի իրեն միջոց առաւ իր ազատական գաղափարները տարածելու համար, մինչդեռ Հեմրիկուս Լեօ (ծն. 1799) նորազանգ պատմագիրը մեծ հակառակորդ մը երևցաւ ազատական գաղափարաց: ինչպէս նաև ուրիշ երկու նորազանգ աստուածաբանք Հուրդեր և Կֆորքեր որոնք յետոյ դարձան յուզողափառութիւն: Հուրդեր, (ծն. 1786) գրեց Ինն-Վիէնփու Գ. և Կֆէօրէր (վախ-1861) որ գրեց Ելէլէյոյ Պարմենտիսի մը, Գրիգոր Է և Պարմենտիսի Կարլուէան: Հիքեմ (1760-1842) իր Գաղտնիք 'ի Վերայ հին բաղադրութեան և Վաճառախանութեան գրուածքով նոր ծանօթութիւններ տուաւ մեզի: ինչպէս Գուլիելմուս Վալսուր (1784-1866) հելլենիստ հնութեամբ. գրեց նաև Գաղտնի Յեղափոխութիւնը,

և Վիճակ Բարձրաձեռն Համբարձումի Ժողովրդոց : Քրիստափոր Տառնման ալ դարուս նշանաւոր տեսական քաղաքագէտներէն մին (1785-1860), յետ շքեղ համբաւ մը ստանալու իր Տանիմարայի պաթոն-նիւմի, գրեց դարձեալ անգլիական և գաղղիական յեղափոխութեանց վրայ՝ անոնցմէ քաղաքագիտութեան դաս մը հանելով վարչութեանց վրայօք : Կարոլոս Աւգոստոս Վարնակեմ յէնսէ (1785-1858) ազատական երիտասարդութիւն մը ունեցաւ, 1809ին Ասփերնի և Վալերառի պատերազմաց մէջ կռուեցաւ և Շդայնի հետ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Վերմանիա Գաղղիոյ գէմ զարթոնցանելու 1813ին : Յետոյ թողնով զինուորութիւնը քաղաքական կենաց մէջ մտաւ և Հարտընպէրի հետ Վեննայի արքայաժողովը ղրկուեցաւ : Իր գրութեանց մէջ նշանաւորքն են, Կէնսադրական յիշատակարանօք, Կէնսք Վիտէրֆէլտ Կալուրի, Ինչպէս նաև Աղեքսանդր Հումպոլդի հետ ունեցած թղթակցութիւնքը : Արևելագէտն Համմեր Փուրկըսդալ (1774-1857) գրեց Օմանէան պաթոն-նիւնը մեծ հմտութեամբ : Պատմագրաց յանուն ստացան դարձեալ Լուտեմ, Վոյկզ, Սդեմցիլ, Փրեդերիկոս Ռաւմեր (1781-1873) որ հանգիստ-նիւնէրան պաթոն-նիւնը գրեց. Լեոփոլտ Ռանք (ծն. 1795) որ պատմութեան ոճը ամենաբարձր կէտի մը հասուց 'ի Գերմանիա և շատ հետևողներ ունեցաւ : Մեծ համբաւ ստացաւ նաև Գեորգ Կոֆրեստո Յերվիցուս (1805-1871) իր խորին հմտութեամբք Գերմանական գերման-նիւն պաթոն-նիւն մէջ. Ինչպէս նաև 'ի Շէպֆիլդ և Ժիթ Դարան պաթոն-նիւն մէջ : Հեմրիկոս Փերդա (ծն. 1795) պարս Եդայնի և Կնայլեմա-ճարաշխարհի վարոյ մէջ, պատմութեան ընդարձակ և կարևոր մասի մը վրայ կը խօսի, Ինչպէս նաև Գերմանիոյ պաթոն-նիւն յիշատակարանօք որուն ինքը միայն ուղղիչ էր : Կարևոր տեղեկութիւնք կան նաև Հոսսեր, Դրայլք և Սիպիլ պատմագրաց գրոց մէջ : Արեւոլտ Շեֆեր բաց 'ի իր Դեմոնիէն նշանաւոր գրուածքէն գրեց նաև Եւթնամեայ պաթեմար : Վայց գրեց Եւթնակի հանգիստի պաթոն-նիւն : Տրայսեմ (ծն. 1808) Պաթոն-նիւն Մեծիկ Աղեքսանդրի և Պաթոն-նիւն

ՀէԼԷՆախանութեան: Գրած է նաև Բրաունիան բաղադրութեան պարանոթներ, յորում հռչակած է Եօրք գաղղիացի տիրապետութեան մեծ հակառակորդը: Մաքս-Տուքեր (ծն. 1812) մինչև հիմայ չորս միայն հատոր հրատարակած է Հին պարանոթեան վոյոք, յորս Արևելեայ ազգաց վրայ կը խօսի մինչև Պարսկային պատերազմը. իրեն ախոյեան մը եղաւ Գուրցիուս (ծն. 1814) իր Յանսիան պարանոթեամբ: Թեոդորոս Մոմսըն (ծն. 1817) որ մեծ ճարտարութեամբ և հմտութեամբ գրեց հռոմայ Պարանոթներ, աւանդ որ շարունակութեան մեծ մաս մը՝ տարի մը առաջ սպառեց անգութ հրդեհ մը: Մեծ արդիւնք ունին Պատմութեան մէջ նաև իրենց խորին քննութեամբն Կիւլպրիխդ ուսուցիչ համալսարանին Մոնագոյ, Նից, Վադդեմպախ և Վեպեր:

Ի Տ Ա Լ Ի Ա

1. Քերթոյորիւն յիտալիա, Վիկտոր Ալֆիերի. Վիլլէնցօ Մոնդի և այլք: — 2. Վիպասանորիւն. Մանծոնի, Մասսիմօ տ' Ածէլիօ, Թումազօ Կրոսսի: — 3. Պատմութիւն: — 4. Իմաստասիրութիւն:

1. Քերթոյորիւն ՅԻՏԱԼԻԱ. ՎԻԿՏՈՐ ԱԼՖԻԵՐԻ, ՎԻՆՉԵՆՑՈ ՄՈՆԴԻ ԵՒ ԱԵԼՔ: — Քերթոյորութիւնը, իտալական հանձարոյն սիրելագոյն մասերէն մին եղաւ, յորում անցեալ դարուն մէջ մեծ համաւուժ ծաղկեցան Ափօսդօ Մեմօ, Մեդասդագիօ, և իր յաջորդը Քասդի, որ իր նախորդին ծանր կերպը թողլով ծաղրածու և զբօսեցուցիչ ոճը ընտրեց. բայց ճմարիտ կատակերգութեան մղումն տուողքն եղան վենետկեցի քերթոյոր Կուլտոնի և երկու Կոծծի եղբարք, ինչպէս ողբերգութեան՝ Վարանի, Սիպիոն Մաֆֆի իր Մերօլէ-Վ և քան զնա առաւել կոմսն Վիկտոր Ալֆիերի (1749-1803) իտալական թատերերգութեան ամենէն սեպհա-

կան ստեղծող միտքը. և որ յազնուական ծննդոց սերեալ, գրեց ընդդէմ մեծամեծաց և իշխանութեանց: Վայրագ, անհանգարտ և բուռն բնութեամբ ամեն մէկ բռնաւոր մը նկարագրած ժամանակ, կարծես ինքզինքը կը նկարագրէ. ազատօլութեան մեծ վրէժխնդիր՝ իրեն ամեն թատրերգութեանց մէջ կռիւ մ' է շարունակ ընդ թագաւոր և ընդ ժողովուրդ. ստէպ պերճախօս մ' է քան քերթող, 'ի բաց վտարեց բազմաթիւ դերասանքը և ամեն խաղ իր ոգին զգեցեալ է: Յետ առաջին եռանդը հանդարտեցու, թողուց ողբերգութիւնքը և այն ատեն գրեց իր կեանքը: Փիէմոնթի մէջ իտալական քերթութեան մշտնջող տուած ժամանակ, նոյնը կը կատարէր 'ի Միլան Յովսէփ Փաքիենի (1729-1799) որ բանաստեղծութիւնը գործի մ' առաւ տարածելու իւր զգացմունքները. լի և հոծ են սիրով և ատելութեամբ իր քերթութիւնքը, յորս առաջին տեղին գրաւած է միշտ Օրը: Այսու հանդերձ Ժլ գարու մէջ կը տեսնուի սակաւին գաղղիական աւելի արուեստական և աւելի խիստ ուժոյն ազգեցութիւնը և հետևողութիւնը, և Ալֆիէրի իսկ հաւատարիմ մնաց այս ուժոյն իր հայրենասիրական խանդերովն հանդերձ. և ուսկից առաջին անգամ համարձակեցաւ շեղելու Յովն. Փիետրմոնդէ ողբերգակ բանաստեղծը (1751-1812) որ ազատ ուժ մը ընտրեց: Իր կրտսեր եղբայրը Խպպուլիդօ Փիետրմոնդէ (1753-1828) ալ, միալից ժամանակաց մէջ գրեց սիրուն և տխուր և շնորհալից քերթութիւնները, ինչպէս նաև քնարերգակ բանաստեղծութիւններ և նամակներ յորս բաց ընտիր հմուտութենէ մը կը տեսնուի նաև խորութիւն, ուժով զգացմունք մը և համոզեալ կրօնական ոգի մը, դարձեալ երկու եղբարք ալ ծանօթ են իրենց շնոց թարգմանութեամբ և մասնաւորապէս Հովերոսի. ընդհակառակն գրեթէ մոռցուած են Խպպուլիդօի թատրերգական գրութիւնքը, յորս բազում քնարերգակ պտուեր կան և երգեր: Ողբերգութեան ասպարիզին մէջ շատ աւելի փայլեցաւ իր գեղեցիկ, դիւրասահ, բազմաբեղուն և երևակայոտ տողերով վիգէկնցօ Մոնդի.

(1754-1828) (Կալէոդէո Մանգրէֆի, Լաիոֆոդէֆ) որ յետ նախկին համաւոյն գրեց Գազդիոյ Պասսըվիլ գեապանին սպանութեան առթիւ 'ի Հռոմ Պաւլիէիանա քերթու-
թիւնը, լի գեղեցիկ իմաստներով՝ ընդգէմ գաղղիական յեղափոխութեան, և զոր այրեցին Միլանոս ռամիա-
վարք: Ժամանակ անցնելէն վերջը կայսերական քեր-
թող անուանուելով 'ի Նաբոլէոնէ և արքունի պատմիչ,
Մոնդի շողոքորթ երգովք բարձրացուց Իտալիոյ տիրա-
պետողը և առ Փրանկիսկոս կայսեր գրած Եգիպտոս ար-
քունեաց համար գրած ուրիշ բանաստեղծութեամբք
ստացաւ թուակ մը մինչև ցմահ: Ի բաց առեալ զՄիլան-
ցի Ֆելիքե Պելլոպի (1786-1858) յունական խաղուց
հաշականուն թարգմանիչը և զԱնտրէա Մաֆֆէի (ծն.
1802) Կեսնէրի, Շիլլէրի, Կեթէի, Միլտոնի, Պայրընի
և Անակրէոնի գեղեցկաբան թարգմանիչը, Մոնդի իր
ընտիր լեզուին ուրիշ նմանող և հետևող մը չունեցաւ:
Գազդիացուց իշխանութեան միջոց Մոնդի քիչ մը Ժա-
մանեակ ուսուցիչ եղաւ նաև Իտալական մատենագրու-
թեան 'ի Փաւիա: Այս պաշտաման մէջ իրեն յաջորդեց
Ուկո Ֆուքսիո' (1777-1827) Զանգացի բուռն և ազատա-
սէր բանաստեղծը, որուն Դիէտէս, Այոս և Ռիւլիարա
ողբերգութիւնները աւելի հայրենասիրական զգացմանց,
քան ոճոյն համար նշանաւորք են: Այս իր կարծեաց
համար թէպէտ յամենուստ հալածեալ՝ այսու հանգերձ
չխորչեցաւ 'ի Լիոն յանգուգն իօսակցութիւն մը ընել
առ Նաբոլէոն իբրև երեսփոխան Իտալիոյ 'ի Խորհրդեան:
Սակայն փութով համոզուեցաւ որ իր ամեն ջանքերը և
յոյսերը անօգուտք էին և իր այս ցաւը արտասուօք հիւ-
սած է Եգիպտոսի բերքի նամանիքուն մէջ կամ 'ի Յէրթի Բադի-
Բալիֆա Օրդիս, ինչպէս յետոյ ինքը կոչեց: Սակայն
Ֆուքսիոյի անունը մեծ կը հնչէ իր Գիբելլիս քերթու-
թեամբ, նամակի ոճով գրեալ առ Իպպոլիդո Փինտէ-
մոնդէ, յորում ախուր արտասուած մէջ կը տեսնուին
չառ ճշմարտութիւնք զորս կը զգար ինքը, և յուսա-
հատ ցաւ մը: Ֆուքսիո իր կեանքը սպառնացեալ տեսնա-
լով Միլանոս վարչութենէն խոյս տուաւ 'ի Լոնարա ուր

մեռաւ 1827ին: Յիտալիա քերթողքն եղան նախ ազատութեան համար պատերազմողք, և իրենք պատրաստեցին այն յեղափոխութիւնը որ զիտալիա այս օրուանս վիճակին մէջ դրաւ: Նոյն հայրենասիրական ոգին աւելի զգայուն և ազնուական ոճով մը կը գտնանք Յակոբ Լեոփաքտի կոմսին (1798-1837) առ Իփալիա նուիրած երգին մէջ: Առ Անճէօ Մայ նուագը որ ոճովը և վսեմութեամբ կը գերազանցէ քան զուրիշ իրեն բանաստեղծութիւնքը, և իտալական քնարերգութեան ամենէն ազնուական կտորներէն մին է: Լէոփարտի այս նուագը գրեց երբ Մայ գտաւ Կիկերոնի Վատարաօլեփոնիէ գրութիւնը, և այս նիւթս առիթ կ'առնու իրեն ողբալու՝ հայրենեաց վրայ, և անցեալ շքեղութեանց պատմութեամբ կը ջանայ զարթուցանել հայրենասիրական ոգին՝ որուն համար կը վաստակէր նաև Պադդիսպա Նիքքօլիցի Փիզացին (1785-1861) ուսուցիչ 'ի գրտան Ֆիրէնցէի, իր ողբերգութեամբք որոց նիւթքը նախնի պատմութենէ և գիցաբանութենէ ընտրած էր (Պադիսպա, Մէդէա, Երիդա և այլն) բայց այն ատեն մեծ ծափահարութիւն գտաւ երբ դարձաւ հայրենական պատմութեան նիւթոց, ինչպէս Անտիօ Ֆոփարիսի, Զիւլանիփա Փրօլիփա, Լոփալիօ Մօրօ, Ֆիլիփի Սրօրցի, և մանաւանդ Առնալօ Կա Պրէլիա: Ազնուաբարոյ և սրտաշարժ Սիլվիօ Փելլիքոյ (ծն. 1789-1854) նախ բանաստեղծի անուն ստացաւ ողբերգութեամբք, յորս անուանի է մանաւանդ Ֆոփալիփա Կա Ռիփի, զոր 'ի Տանդէէ առնելով, աւելի գեղեցկացուց: Ժամանակին հայրենասիրութեան ոգիէն ինքն ալ վառուած Միլանու մէջ հայրենասիրական պարբերական մը հաստատեց, սակայն իր այս ազատասիրութեան և հայրենասիրութեան համար թէ ինքը և թէ Մաքսնկէլի քերթողը, հարկ եղաւ որ շատ տարիներ տանջուին Վենետիոյ և Սփիլպէրկի բանտերուն մէջ, և այս տասնամեայ բանտարգելութիւնը սրտաշարժ կերպով նկարագրած է Խ Բանդէր գրքին մէջ: Յետ տասն ամաց հիւժեալ հիւանդութեամբ, վերջապէս ապա արձկուեցաւ և իր քաջած վիշտքը և տա-

ռապանքը աւելի սէր մը շնչեցին ազատութեան և աւտելութիւն աշակոր օտարին: Ճիւղաճիւղ Պէրլէ Միլանցի ազատամիտ քերթողը (1790-1851) ինչպէս նաև Սիլվիօ Փէլլիքոյ, Թոմազօ Կրոսսի և ուրիշ երիտասարդք մասն կը կազմէին Կաթոլիկ Իտալիոյ, որոնք իրենց գաղափարքը կը ծաւալէին Խաղաղութիւն Պարբերականին միջոցով: 1820-1821ին Յեղափոխութեան ձախողելով, Պէրլէ ստիպուեցաւ յաքսոր դիմելու և ընդերկար բնակեցաւ 'ի Գալղիա, 'ի Պէլճիա, յԱնգղիա, ինչպէս նաև քիչ մը ատեն 'ի Պոն և 'ի Պէռլին, միաբան ունենալով զմարգէզն Արքոնադի Վիսքոնդի, որուն հետ դարձաւ յիտալիա 1830էն վերջը, երբ Աւստրիոյ խստութիւնքը մեղմացան. և անոր համար ժամանակին ռֆոյն անցնելով իր քաղաքագիտական բանաստեղծութիւնքը նոյն ընդունելութիւնն չգտան. այսու հանդերձ դարուս իտալական ընտիր քերթութիւններէն մին համարուած է Փոխադասի Պարլայ, զոր գրած է Պէրլէ վիպասանութեան ոճով նկարագրելով զգայուն սրտով մը Պարկայի հասարակապետութեան դիւցազնական անկումը: Քերթողական փառք մը ստացաւ նաև Ֆրանչէսքօ Ճիամբի (1776-1822) հետևող Մէդասգազիոյ և քերթող կայսերական Նաբոլէոնի Ա. Սկրիպի (1788-1836), Փիեդրօ Ճիամբի (1872), Ճիւլ-Վիփի Ճիւլսի (1809-1850) որ երգիծաբանական քերթութեամբք ուղեց իտալացոց բարքը շտկել. խօսեցաւ ընդդէմ ազատականաց, խօսեցաւ ընդդէմ մեծամեծաց, ծաղրեց զամենը և ամեն բան, մինչև այնպիսի գաղափար մը առ ուր այս զէնքը իր ձեռքը գործի մ'էր չարութեան քան ուղղութեան. սակայն իր լեզուին և մտածութեանց բնականութեան և պարզութեան համար միշտ սնուանի քերթողաց կարգը պիտի դասուի: Մեծ յարգ ունին դարձեալ Դաւիթ Պիքոլադդիի ոտանուոր պատմութիւնքը. Թոմազօ Կրոսսիի ազնուական, փափուկ և զգայուն ոտանաւորքը, որոնք պերճ և զանազան կերպարանք մը կ'առնուն Լոյսարարիի յառաջին խալիֆոն Բէն քերթութեան մէջ: Ասոնց յաջորդեցին Քանքու և

Գաբրիել, ինչպէս նաև Ճիովաննի Փրադի և Ալեքսան-
 Ալեքսանտի, Ֆիլիպի Ռոմանի և այլ բազում վիպասանա-
 կանքները: Բայց քան զսոսա շատ աւելի գերա-
 զանցեց քերթողական ոճով մը Աղեքսանդր Մանծոնի
 (1785-1873) իր օրագրան Շարաֆնէ, յորս եռանդուն ուղ-
 զամիառ և քրիստոնեայ ոգի մը կը տեսնուի, զգածեալ
 սուրբ գրոց իմաստիւք և քնարերգակ քերթուածեամբ, և
 երկու ողբերգութեամբք (Կոնստանտինոպոլ և Աթէնք),
 որոց ընտիր ոճոյն վսեմութեամբ և զգացմանց զանա-
 զանութեամբ ինչպէս նաև քնարերգական սլաքերով,
 իտալական մատենագրութեան առաջին պարծանքներէն
 մին կրնայ համարուիլ. իսկ երբ գրեց Նաբոլէոնի մա-
 հուան առթիւ Հիւֆի Մայիի, այն առեն բոլոր Եւրոպա
 խոնարհեցաւ քերթողին գիմաց, և կեթէ ինքնին զայն
 թարգմանեց գերմաներէն:

2. ՎԻՊԱՍՏԱՆՈՒԹԻՒՆ. ՄԱՆԾՈՆԻ, ՄԱՍՍԻՄՈ Տ'ԱՅԷԼԻՈ,
 ԹՈՄԱՍՅՈ ԿՐՈՍՍԻ: — Սակայն Մանծոնիի անունը անմա-
 հացնող իր խռնակէն (1) եղաւ որ հաւասարապէս ամեն
 ազգաց վիպասանութեանց մէջ առաջին տեղին գրաւեց
 և զվիպասանութիւնն իր բարձրագոյն կէտին հասուց:
 Մանծոնի վիպասանութեանը նիւթ ընտրեց կենաց ամե-
 նէն սովորական և բնական էջերը, և անով ամեն դասու-
 մարդկութեան ընթերցանելի և ազդարար գրքոյկ մը
 կազմեց. ինչ պարզութիւն տեսարանաց, ինչ բնականու-
 թիւն, ինչ ծանրութիւն և վեհմութիւն, ինչ զանազա-
 նութիւն անձնական նկարագրութեանց: Մանծոնիի խո-
 սեցեալքը միշտ օրինակ մը պիտի մնայ վիպասանութեան,
 որուն ցարգ ոչ ոք հասաւ և օրէ օր աւելի յուսահատելի
 պիտի ըլլայ հասնիլը, որովհետեւ ինչպէս կ'ըսէ գրիչ մը
 « Մանծոնի զայն թափեց, ապա կոտորեց կաղապարը »:
 Ռոզիէի վիպասանութիւնը Կոնստանտինոպոլ, խոսեցեալքին
 շարունակութիւն մը կրնայ համարուիլ, սակայն յոյժ
 ասորին արժէքով:

Հայրենասիրական ոգին աւելի բորբոքեց զմատենա-

գիրս վիպասանութեան միջոցով վառելու երիտասարդաց սրտերը. և Կուերացցի (1804-1873) այս ոգևով շնչեալ գրեց Պէնէլէնդի պաբերաւը, Ֆիլէնցէի և Հոմէր պաբերաւը. ինչպէս ուրիշ վիպասանութիւնք ալ՝ որոնք շատ ստորին են, սակայն Կուերացցիի ոճոյն և զգացմանց մէջ միշտ չափազանցութիւն մը տիրած է, որ վերջնապէս ծայրը չհասած կը պարտասեցնէ զընթերցողը. և մինչ Մանծոնիի վիպասանութիւնը սէր կը շնչէ և սուրբ բարոյական մը, Կուերացցիինը ատելութիւն կը քարոզէ և վրէժխնդրութիւն: Նմանօրինակ նիւթովք և հայրենասիրական ոգևով շատ աւելի յաջողեցաւ քան զԿուերացցի, հռի մնալով սակայն 'ի Մանծոնեայ' չուշակաւոր քաղաքագէտն Մասսիմօ տ' Ածէլիօ (1798-1866) իր Էդուէն Ֆիլերմոս և Նիպօ քէի Լաֆի վիպասանութեամբք, յորս ինքն ալ կը ջանայ զարթուցանել իտալական սրտից մէջ իրենց նախնի փառաց եռանդը. Թոմազօ Կրասսի՝ Մարգօ Վիպոնդի ազնուական վիպասանութեամբ և Զեզարե Քանքու Մարիէրիտա Փոստէուա վէպքով: Հռչակ մը ունեցան նաև Թոմազէոյի Տոստ ք' Անէլէ. Վարեզէի Օթաւիո, Լանկեդդիի Ֆաւօ քէլլա Ռոսի դեղէցիկ արձակ գրութեամբ: Յետ Փելլիքոյի, տ' Ածէլիոյի և Մանծոնեայ, կրնանք յիշել Փիեթրօ Զիոքտանի և Ադեսանդր Փարավիա: Ընտանեկան վիպասանութեան մէջ համբաւ ստացաւ նաև Քարքանօ, որուն ամենէն նշանաւոր գրութիւնն է Անճիլա Մարիա պարզ և դողալիկ պատմութիւնը. կրնանք յիշել դարձեալ զՏալլ' Օնկարօ (1808-1873), զՎիկտոր Պերգէցիօ ճշնովացի եռանդուն և ազնուազգաց գրիչն, Անտոն Յուլիոս Պարիլի, Սալվադօր Ֆարինա, Փերտինամտոս Պազի, Փաօլօ Մանգէկացցա, Դաուլօ Պելլիոյոզօ, Մասքրիանի, Փեդրուկէլիի տէլլա Կադգիմա և ուրիշ շատերը:

Իտալիոյ ներկայ արձակ գրութեան ոճոյն մէջ դերազանցեց զամենը՝ Փիէմոնթցի հեղինակն Էտմոնտօ տե Ամիլիս (1846-) որուն թէ Զինաուրաիս ինչոյ նկարագիրքը, և թէ ուղեորութիւնքը 'ի Սպանիա, Մարսի, Լոնդրո, Հոլանդա և 'ի Կ. Պօլս' ամենն ալ մէկմէկ գլուխ

Ժողովուրդը զմայլելի յօգուածներ կ'ընծայէ, ոչ նոյնպէս Պատմութեան, չափազանց կուսակցութեան ոգւով գրած ըլլալուն համար. Պոդգայի հաւասար անուանի գրիչ է նաև Գուլլէգրա (1775-1831) որ Իտալիոյ յեղափոխական շարժմանց 1820ին 'ի հարաւ գլուխ կեցած ըլլալով իրրև հրամանատար սպարապետ, Պրիւնի բանտերը ղրկուեցաւ, ուր կորսնցուց իր երկաթեայ առողջութիւնը և վերջապէս շնորհուեցաւ իրեն Ֆիրէնցէ քաշուիլ ուր գրեց 'Նաթուի Լագաւրո-Ֆէան պափոթիւնը 1734էն 1825, և որոնք հրատարակուեցան իր մահունէ վերջը: Միքայէլ Ամարի (ծն. 1806) Երէւրիէ, Սիիւնոյ պատմութիւնը այնքան հայրենավառ ոգւով գրեց որ ստիպուեցաւ փախստեամբ ապրիլ 'ի Բարիդ, մինչև 1854 իր ուսմանց զբաղեալ, և երբ հրատարակեց Սարսիլիոսոյ պափոթիւնը յիփալիտ, Իփալիոյ Սալեոսոյ պափոթիւնը. Լուիս Գաբրի Ֆարիսի (1812-1866) Հոռնոյ հասարակարարութեան պափոթիւնը, Փաքսուալի Վիլլարի, Հերնանտ Սալեոսոյի ծանօտիւն լրայ, Քարուդի, Վանցուլի, իրենց Պափոթիւնէք. Զիքսիարա և Սելվադիքո Լիւթուրոյ պափոթիւնը, Հայրն Դոսդի իր բազմութիւ պերճախօս գրութիւնքը, Մոդիլի Կոստա-Կոյն, Լոպարպիան Դալան, Յոսիան հեղեոսած. Հայրն Ալփոնսոս Գափիկիլարո գրեց Սրբոհոյն Կաթարինէ Սիլեոսոյն և Սրբոյ Փիէր Տափոնոյի պափոթիւնէք. Սեդիմպրիսի իր Մոդիմպրիան Դալան Խոստիւնէք, Ինչպէս նաև Տե Սանդրիս, Ճիւս Գափիսի իր ընտիր Ֆիլիպիի հասարակարարութեան պափոթիւնը ու Ելգիսիս Ալպիսի (ծն. 1817) կը սկսէր հրատարակել Վեյնիլիան Դեպոսոյ յարաբերութիւնէք. զոր յետոյ շարունակեցին Պարոսի և Պերլի:

4. ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ: — Իմաստասիրութիւնն ալ մեծ յառաջագիմութիւններ ըրաւ և յորում մեծ համբաւով ծաղկեցան նախ Կալուփի (1770-1846), որ կուուեցաւ ընդդէմ Քանթի գրութեան և յիտալիա նո.

րոգեց իմաստասիրութեան ուսմունքը, ապա Դերեմցիոս Մամիանի (1800-), Մեկքիոբե Ճիոյա, Դումբեկոս Ռումանեզի, Ճիուզեփփե Գումփանիոնի, Ռուսիեքո Պոնկի, բայց քան զամենեսին առաւել քահանայքն Ռոզմիանի (1797-1855) և Վիգլեցո Ճիոպերգի (1801-1852): Այս երկու իմաստասէրք թէպէտ գրութեամբ մէկմէկու հակառակ, սակայն միաբան էին հակառակելու գերմանական իմաստասիրութեան. ջանացին իմաստասիրութիւնը քրիստոնէութեան հպատակեցնելու, և առանձին դպրոցներ կազմեցին: Ճիոպերգի, տ' Ածելիօ և Զեզարե Պալլօ նշանաւոր են դարձեալ իրենց քաղաքագիտական գրութեամբ:

Ռ Ո Ւ Ս Ա Ս Տ Ա Ն

1. Քոիլով, Տերժալին, Փուլքին, Կոկոլ և այլք
— 2. Պրակք: — 3. Պատմութիւն-Քարտագին:

1. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ: — ՔԵՐԹՈՂՔ: — Աղեքսանդր և Նիկողայոս կայսերաց ժամանակը ինչպէս հարուստ պատմական գէպքերով, նոյնը եղաւ նաև 'ի մատենագրութեան. Պօղոս կայսեր ժամանակը այնքան զօրացեր էր օտար մատենագրութեան ազդեցութիւնը, մինչև կայսրը բռնագատուեր էր արգելելու յօտար ճանապարհորդութիւնը: Աղեքսանդրի ժամանակ մրցումն կը սկսի ընդ մէջ օտար և ազգային մատենագրութեան, և յետինս կը յաղթանակէ և նոր դար մը կը սկսի: Քոիլով (1768-1844) Ռուսաց ախորժալուր և ժողովրդական քերթողը իր Առնիւնի-Նիթէ ոչ հաւասար՝ գոնեայ ոչ նուազ համբաւ մը կը ստանար քան զԼաֆոնդէն, ուսկից մեծամասամբ քաղած է իր առակաց նիւթը: Ոչ նոյն յաջողութիւնը ունեցաւ իր կատակերգութեանց մէջ (Օբերթոյ Վարթանէ, Շքեմբան Կոթոմիլեան): Սզերոֆ (1770-1816) երբեմն գնդապետ 'ի բանակի, բաց յընտիր

ոչով ողբերգութեանց (Մահ Օւէի , Եդիպոս , Ամէնս , Ֆին-
 ֆաւ , Փաւլիսէն) գրեց նաև 1807ին Տիֆուրի Տանսոյ , յորում
 նկարագրած է Ռուսաց կռիւները ընդդէմ թաթարաց ,
 ականարկելով մերձաւորագոյն նմանօրինակ մրցմունք մը
 ընդդէմ Նաբոլէոնի . սոյն ոգին կը տեսնուի նաև Փայրսոյի
 ողբերգութեան մէջ գրեալ 'ի Քրիստոսի Ժուքով-
 սի բանաստեղծը արդէն 1806ին երգեր էր այս կռիւ-
 ները (Երգ ասպաւնի 'ի Վերայ յաւնական Դաճեանց Աւ-
 լասոյ) . նոյնը ըրաւ նաև 1812ին (Ասպաւնի 'ի Բանակի
 Ռուսաց) : Եւ Ռոսոգոփոսի (1765-1816) Գաղղիացւոց
 ռիւերիմ ' թշնամի ' տակաւին թշնամութիւնք չսկսած
 նոյնօրինակ ոգւով կը մղէր զՌուսս : Սակայն քան զսո-
 սա աւելի համբաւ ստացաւ Տերթաւի (1743-1816) ,
 որ երկար ժամանակ Պետութեան ծառայութիւններ
 ըրած էր թէ 'ի բանակի և թէ 'ի քաղաքական պաշ-
 տամունս , և հոսկ ինքզինքը Մուսայից տալով կը
 հրատարակէր իր Շարսիտիւր Եւ Արսաթ , և Նաթա 'ի Վերայ
 Երթաւան Գաղղիացոց : Տերթաւին իրեն սեպհական և յա-
 տուկ ոճ մը կազմած է և բնաւ չուզեր հետեւիլ թէ հնոց
 և թէ նորոց : Սահուն և դիւրընթեռնելի ոճ մը ունին նաև
 Թատերերգութիւնքը և արձակ գրութիւնքը : Սակայն
 քերթութեան մէջ քան զինքը աւելի պիտի յառաջէր
 Աղեքսանդր Փուլքի , ոչ միայն Ռուսաստանի այլ և Եւ-
 րոպիոյ անուանի քերթողներէն մին (1799-1837) . Փուլ-
 քին իրեն քերթութեանը նիւթ ընարեց Ռուսաց ժողո-
 վրդական վիպասանութիւնները , ինչպէս են Ռուսլան և
 Լիոպոլէւ քնարերգութիւնքը . Կալուստի Կովասոս , Ալ-
 ֆիւն Պաւլէ Սարսի սրտաշարժ արձագանք մը թաթար վի-
 պասանութեանց , Եֆիմ Օնէի , Փաշաւայի գիւցաղներ-
 գութիւնը և իրեն գլուխ գործոցը՝ Պարս Կոստանով ող-
 բերգութիւնը : Փուլքին 38ամեայ մենամարտութեան մը
 մէջ սպաննուեցաւ : Կատակերգութիւնն ալ իր մշակողն
 ունեցեր էր , և Ֆրանկի (1811) քերթողի անուն ժա-
 ոանքեր էր . հաւասար յաջողութիւն և համբաւ ստացաւ
 քիչ վերջը կայսերական անձնասպահապետ սպայից մին՝
 Լերմոնով (1811 մեռեալ մենամարտութեամբ 1841ին) .

Լերմոնդոֆ եռանդուն և ճշմարիտ ոճով երգած է կովկասու բնական գեղեցկութիւնքը և վսեմութիւնքը. իր գրուածոց մէջ նշանաւորք են Երփ Իլան Վսեմիւն Զարի, Չերէկուհին, Իսայէլ պէ, և Վիպասանութիւն Ռեթամանիկն արձակ վէպքը, Փոլցոֆ միշտ նոր առարկաներ գտնալով ժողովրդական աւանդութեանց մէջ, և Կրիպոյետոֆ իր հռչականուն կատակերգութեամբ (Շաք հանճար ունենալու խառն)։ Սակայն կատակերգութիւնը իր բարձրագոյն աստիճանին հասուց Նիկոլայու Կոպլ, որ նախ Գիւլագանի իրէի-րին, ապա Ռէվելոյ, Վերբիւ և Ուրիշ բազմաթիւ կատակերգութեամբք ճոխացուց ռուսական մատենագրութիւնը։ Իր վերջին նշանաւոր գրութիւնը եղաւ Մեռեալ ոգի արձակ քերթութիւնը, յորում կը նկարագրէ ռուս ընկերութեան թերութիւնքը և վերքերը. կը պատմեն թէ Փուլքին որ նախ յորդորեր էր զԿոկոլ այսպիսի դործոյ մը ձեռք զարնել, երբ առաջին անգամ լսեց ընթերցումը, գոչեր է. «Ո՛վ տէր, որքան ահաւոր է եղեր մեր Ռուսաստանը»։ Կենաց վերջերը վրան մտղձոտութիւն մը եկաւ, և ընդերկար նախ բնակեցաւ 'ի Հռովմ. յետոյ գնաց 'ի Ս. Երկիր, և ապա քաջուեցաւ 'ի Մոսքուա, ուր մեռաւ 52ին հիւծեալ անդադար ծոմերէն և հսկմունքներէ։ Մինչ ռուս ժողովուրդը ծափահարութեամբ կը պատուէր Օսոպովսիի (ծն. 1820-) կատակերգութիւնները (Արտաբիւնը տիպ ինչ, Փոթիւն, Ամէն յարդ իր քեղէնիւն, Իրէնիւն հաշտի մէջ լառնուր) կը պատրաստուէին ապագային մէջ հռչակուելու Հերմէն կամ Իսկէնտեր (1839-1870) ծանօթ իր բազմազգի և բազմալեզու երկասիրութեամբք. Կոնչարոֆ, (1823-) որուն Սալբաիան պաթաթիւն վիպասանութիւնը զհնգին նակն առջի կարգի վիպասանից կարգը դասեց. հրատարակեց դարձեալ Օպուսկ Կարծանաւ. Սոլունիւկ (1814-) նախ երկու հատոր պատմութիւններ հրատարակեց, որոնք մեծ ընդունելութիւն գտան. յետոյ գրեց զանազան լրագրաց մէջ, և մասնաւորապէս 'ի Ռուսֆայեա Պէրիպո. ընկերագրեցաւ նաև Տիդիսու Ալխարհագրական ընկերութեան վաստակոց։ Սակայն իր անունը թէ 'ի

Ռուսաստան և թէ առ օտարս հռչակուած է իր պատմու-
թիւններովն և վէպերով յորս նշանաւոր են Երէկ և այսօր՝
Դաբանդաս, և կատակերգութիւն մը՝ Բարեկամութեան Նշան
Ժէ: Դուրկէնքիք (1818-) նախ ներքին գործոց պաշտօնաւ-
րանը մտաւ և անուն ստացաւ ազգային երգերով, սակայն
Կոկորի վրայ քննադատական դրութիւն մը հրատարա-
կելով աքսորանաց դատապարտուեցաւ, ուսկից ազա-
տեցաւ Աղեքսանդր Բի միջնորդութեամբ, որ այն մի-
ջոցին տակաւին իշխան էր: Անկէ վերջը Դուրկէնքիք
փոփոխակի բնակեցաւ ՚ի Գերմանիա և ՚ի Գաղղիա, և
իւր գրուածները այս երկու երկիրներուն մէջ մեծ ընդու-
նելութիւն գտան: Բազմաթիւ են իւր երկասիրութիւնքը,
յորս յիշենք միայն Պաքսանիւն ռուսերի ժէ, Ռուսիոյ իշխանի ժէ,
Հար և Կրէտի և այլն: Անուանի կ'ըլլային գարձեալ Կրե-
կորովիչ (Պաշտպետ), Փիսեմաքի (Փէլեպոնէսի, Լիւսի)
Տոստեվաքի (Ալթաք Կրէտի):

2. Պրուգ: — Գիտնական հաւաքմունքներ ձևացան,
յորս անուանի է մանաւանդ Պէրիէրս, յորում Քոկորով
կ'ընթեռնուր իւր առակները և Տէրժավին իր նուագ-
ները, մինչ վիպասանական գրիչք Ժուքովսքի, Տաչքով,
Ուվարով, Փուշքին, Պլուտով, Վիացեմաքի իշխանը կը
հիմնէին զԱրզամազ: Այս հաւաքմունքները ունեցան
իրենց երկասիրութիւնները. Ռուս Դաբանագրութեան Բա-
րեկամ հրատարակեցին իրենց Վաթարիւք. Օտեսասայի Հնախո-
տան ընկերութիւնը, Խարքովի Գիտութեան Բարեկամ, Խաղտնի
Հայրենի Դաբանագրութեան ընկերութիւնը, մեծ մղում մը տուին
արձակ գրութեան, բազմաթիւ լրագիրներ սփռուեցան
՚ի Փէթրպուրկէ. Քրօփորօֆ ՚ի Դեմիդիւքի կը հրա-
տարակէր իւր Պալպաս լան Դամբանիւքը, յորում կը
պարսաւէր մեծապէս գաղղիական ազգեցութիւնը, և
կ'երանէր շունը որ համալսարանին մէջ ուսեալ չէր, քա-
ղաքագիտութիւն չէր գիտէր և բնաւ Վլոդէր չէր կար-
դացած: Մոսքուայի մէջ աւելի էր մատենագրական
յուզմունքը. Քարամզին կը հրատարակէր Եւրպիոյ Լուի-
րը, Մաքարով Մոսկուայի Հերմէշը. Ռուս անխորհրդանշան հաս-
տատուեր էր 1813ին վերաւորեալ զինուորաց համար,

Սերգիոս Կլիմքա (1788) բաց 'ի իր վիպասանութիւննէ՝
 րէն և զինուորական գրութիւններէն՝ ազգային ոգին,
 մերթ արտաքին ազդեցութեանց դէմ կռուելով և մերթ
 խաչակրութիւն մը քարոզելով ընդդէմ Նաբոլէոնի իր
 փոքրիկնամակներով զորս բանակաց մէջ կը գրէր զինուո-
 րական վրանին ներքեւ, Երբ Ռուսաստան արշտանքէն
 յաղթական ելաւ և Ռուս նախկին իր նպատակին հա-
 սաւ, այն ատեն յաջորդեց իրեն Կրէչի Հայրէնեայ դասիչ,
 որ շարունակեց 'ի հեռուստ սփռիլն, Բանասերն և առ-
 զիսոյ դէմ կռիւը. « Հիմակուընէ վայելէ, կը գրէր առ-
 աշխարհակալն, հիմակուընէ վայելէ այն անմահութիւնը
 որուն արժանի ես, հիմակուընէ գիտցիր եթէ ապագայք
 որչափ կ'ատեն քու անունդ. գահու վրայ նստած ես 'ի մէջ
 կայծականց և բոցոյ, ինչպէս սատան գոթոց կեդրո-
 նը գօտևորեալ մահուամբ, աւերով, մոլեգնութեամբ և
 հրով »: Եւ երբ պատերազմական զինուց ձայները դա-
 դրեցան, տակաւին կը շարունակէր 'ի Ռուսաստան,
 Գաղղիոյ կամ լաւ ևս ըսել Նաբոլէոնի դէմ անհաշտ
 ոխը, և արդէն այս մատենագիրք բաց 'ի գրչէ սուր ալ
 գործածեր էին ընդդէմ յախալիս: Ժողովուրդի կռուերէր
 'ի Պորոտին. Պագիուէքոֆ մասնակցեր էր 1807ի և 1813ի
 պատերազմաց և վիրաւորուեր էր 'ի Հայլսպերկ. Փե-
 գին մեռեր էր 'ի Լայպցիկ. Վիացէմսքի և Շաքովսքոյ իշ-
 խանները Խազախներուն հետ զինակցեր էին. Կլիմքա
 յՕփոլէնիէ, որոնց մէջ ուղեր էր գրուիլ նախ Քարամզին
 առ ոչինչ գրելով իր յառաջացեալ հասակը: Յայտնի է
 որ այսպիսի մատենագրաց կիրքը պիտի տեսնուէր նաև
 իրենց գրուածոց մէջ: 1825ին Կրէչ և Պուկարին կը
 հաստատէին Հիսուսայի մեղան. իշխան Պիէլինսքի հաշակա-
 նուն քննադատը հաւասարապէս վաստակակից էր Դի-
 փորնիս, Հայրէնեայ փարեգրոյ և Ժամանակիցի, որուն վաստա-
 կողաց մէջ էր նաև Փուշքին: Փուշկովոյ 'ի հեռագրի, Նա-
 տէճտին 'ի հեռագրէն կը մրցէին վիպասանական և հին ըն-
 տիր ոճոյ վրայ, և Սլաւասէրք՝ Մոսկովայոյ մէջ Սլաւեան
 ազգաց միութեան խնդիրը կը յարուցանէին:

3. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ: — Վիպասանական ոգւոյն արթըն-

ցած ժամանակ պատմական ուսմունքն ալ նոր մղում մը կը զգենուր, և Քարամզիբ (1765-1827) կը հրատարակէր Ռուսիոյ խոյնեղութեան Պատմութիւնը: Քարամզին նախ համառ ստացեր էր քերթողական գրութեամբք, որոնք մոռցուեցան իրեն 12 հատոր պատմութեան 'ի լոյս գալովը, և որուն վերջին հատորը գրուած է 'ի Պլուտոֆէ, որ կը հասցնէ զպատմութիւնը մինչև 1560: Քարամզին այս գործոյն համար շրջեցաւ բովանդակ Եւրոպա, և ամենէն լաւագոյն աղբիւրներէն ջանացած է քաղել հետաքրքրական պատմածները. եթէ խորին հմտութիւն չկայ մէջը, սակայն ոճը ախորժընթանի է, ծանր, ազնուական և վսեմ. եթէ ուզենք պակասութիւն մը գտնալ, երբեմն միակերպութիւնն է ոճոյն, և հայրենեաց մեծ սիրոյն սլառնառաւ քիչ մը կողմնասիրութիւնը. Քարամզինի գրութիւնը մեծ ընդունելութիւն գտաւ եւ թէ 'ի Ռուսաստան և եթէ ընդ բովանդակ Եւրոպա. գլխաւոր ազգերը փութով զայն թարգմանելով աւելի ծանօթացուցին: Աւելի յետին են ժամանակաւ Սուլվիէֆ և Փուլկով :

Իմաստասիրութիւնը նուազ մշակեալ գիտութիւնն եղաւ, և յորում միայն ականաւորք գտնուեցան վերջի ժամանակացս մէջ Իվան Քիբեյկովսքի, Ալեքսիս Քամիաքսֆ և Փոկոտիբ, իրեքն ալ վրէժխնդիրք պահպանելու Ալաւական սկզբունքները և մուտք չտալու օտար իմաստասիրութեան: Ոչ նոյնպէս իրենց իրեք յաջորդ իմաստասէր Պելիցնսքի և Կրամոյսքի որոնք մասնաւոր գիտամբ յարեմուտս գիմեցին օտար իմաստասիրութիւնքը մտցնելու 'ի Ռուսաստան: Նա մանաւանդ Ադքսամգր Հերձեմ անհանդարտ և ազատական իմաստասէրը որ Միքայէլ Պաքուցեմ ուրիշ իմաստասիրի մը հետ յուզեց և վրդովեց բոլոր Ռուսաստան: Փիսսաքեվ հետեող եղաւ դրական վարդապետութեան և զանիկայ առաջ մղեց, և զոր կը ջանայ այժմ ուղղել Լեսսեվիլ :

Ս Պ Ա Ն Ի Ա

ՔԵՐԹՈՂՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԹԱՏԵՐԳՈՒԹԻՒՆՔ: — Սպանիական քերթողութեան ճոխագոյն մասը (Թատրերգականն է, և բազմաթիւ գրիչք որոնք իրենց կեանքը տակաւին չեն կնքած՝ հարիւրաւոր գրուածոց հեղինակք են. դուքսըն Ռիվա (1791-1865) որ արդէն Մաքիթանցոյ յայտնութեամբ (1) հռչակ ստացեր էր, աւելի փառաւորութեամբ հրատարակեց Տօն Ալլաո կամ Զօրութիւն Ճափագրի և Միլիտարութիւն իսլամութիւն: Քաղաքական պատմութեան մէջ ալ մաս ունեցաւ և 1836ի Իսպանիոյ պաշտօնարանինմէջ մտաւ իբր Պաշտօնեայ Ներքին գործոց: Ռիվասի հետ կրնանք դասել զհռչականունի քաղաքագէտն և քերթող Մարգիմեզ տե լա Ռոզա (1789-1862), որուն քաղաքական կեանքը արդէն տեսած ըլլալով յիշենք միայն որ մեծ համբաւ ունեցաւ նաև իբր քերթող: Մարգինէզի բազմաթիւ գործոց մէջ անուանիքն են նախ Մաքիթանցոյ, Դոստարի 'ի փան և Դոստար 'ի պար գեղեցիկ կատակերգութիւնը գրեալ 'ի խրատ մարց. վէնէփոյ Դոստարութեանը 1834ին ներկայացուց: Այս անուանի (Թատրերգութեանց յաջորդեցին Պրեդոն տե լա Հերրերո (1796-1873), Ժիլ Ի Զարադ, Հարցեմպիւլ և Զորիլա. առաջինը 1824ին սկսաւ իր քերթողական համբաւը և 150 գործ հրատարակեց, յորոց մաս մը (Թատրերգութիւնք են, կատակերգութիւնք, ինքնագիրք և կամ Թարգմանեալք, յորս մեծ ճարտարութիւն կը ցուցունէ նա մանաւանդ 'ի կատակերգութեան: Ժիլ 'ի Զարադ 1835ին սկսաւ իր քերթողական համբաւը Պլանո պոպուլեան ընտիր ողբերգութեամբ: Երկրորդ տարին ազատական գաղափարաց աշակերտելով՝ զանազան (Թատրերգութիւնք գրեց, յորս նշանաւորք եղան Կալաո Բ և հետի-

(1) Moro exposito.

դաս, և մանաւանդ Ռուսներէն, Տօն Աւարտ քէ Լուս, Էլ
 Իրան Գաղիքան, Վիւսնան Էլ Պոսէն: Ժիւլ 'ի Զարադի Թա-
 տրերգութեանց մէջ կը նկատուի իր մեծ ճանաչողու-
 թիւնը մարդկային սրտի զգացմանց, որով և գիտէր տես-
 լարանին վրայ անոնց արդիւնքը: Գրած է նաև պատա-
 նեկութեան համար ընտիր սպանիական մատենագրու-
 թիւն մը: Զօրիլլա և Հարցէնպիւշ աւելի ջանացած են
 ազգային ոգին զարթուցանելու, առաջինը եռանդուն և
 երկրորդը հմուտ և ճշգրիտ ոճով: Հարցէնպիւշի համ-
 բաւը հռչակող եղաւ նախ Սիբելի + Դիբելի, որուն յա-
 ջորդեցին Տօն Մենլիա և Ալփինսս ժողովուրդը որ գողտրիկ և
 ընտիր ոճով պատմած է Օվիէգոյի Թագաւորութեան
 ծագումը. սակայն Սիտի վերաբերեալ մասանց մէջ զար-
 տուցած է: Զօրիլլայի նշանաւոր գրութիւնն է Էլ Ռաֆա-
 րէր 'ի Էլ Ռեյ, որուն դիւցազն է Պետրոս Անգուլթ, և յո-
 րում կը տեսնուի հեղինակին վառվռուն երևակայու-
 թիւնը: Ուրիշ նորագոյն քերթողներէն կրնանք յիշել
 նախ զՏօն Մանուէլ Դամայո ի Պարոս, որ բաց յողբեր-
 ցութեանց 'ի լոյս ընծայած է երեք նշանաւոր պատմա-
 կան Թատրերգութիւններ Ճօն Հեյպա, Յիսթորիան
 Սիբի. և 1857ին Լա Կոլա քէ Նիել: Տօն Լուի տէ Էլիլազ
 հրատարակեց Դաբիոյ նահապետը: Յիշենք դարձեալ Փիլ-
 րեհի Սանլ և տիկիեն Զելիլիա Պօնլ որ Ֆերնան
 Գապալիքո պաշտօնաւանդանումը շատ մը ընտիր վէպ-
 քեր գրած է, և յորս մտուցած է Անտալուսիոյ քերթո-
 ղական աւանդութիւնք: Վիպասանութեան մեծ մղումն
 առին Հումարա ի Սալամանքա, Էգքոզուրա, Մարդի-
 նեզ տէլա Ռոզա, Էսփրոնգետա, Եռդէ տէ Վիլլալոպա:
 Պատմական երկասիրութեանց մէջ կը գտնանք Պարոս-Բի-
 յաւսն, պաբիւրալի և յեղտի-Բիւսնան 'ի Սպանիա զոր գրեց
 կոմսն Դիքիեն. Սպանիոյ Աւաբայոյ պաբիւրիւնը, գրեալ 'ի
 կոմսալ Մարոն. Սպանիա ընդ Պարոսի + 'ի Գալալայալէ,
 Պարոս-Բիւսնան հապոստիան 'ի Սպանիա զոր գրեց
 Փապուալ տէ կայանկոս: Իսկ յիմաստասիրութեան
 մեծ համբաւ ստացան իրենց պայծառ և հմուտ ոճովն
 Պալմէս և Տօնոգո Գարդէս:

ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԻ բազմաթիւ քերթողաց մէջ համբաւով յիշուած է նախ Օգոստինոս տէ Մաքսիմո, որուն Ալեկսի գիւցազներգութիւնը ներկայ դարուց ամենէն գեղեցիկ գիւցազներգակ դրութիւնը համարուած է յոմանց, և որուն նիւթը նոյն է ընդ Լուսիատի: Կան դարձեալ ուրիշ գիւցազներգութիւնք. Պրանյէթա գրեալ 'ի Ռաք Գաբվալայ Մարյէրա: Ալմէյտա Կարրեդ քերթութիւն մը գրած է 'ի պատիւ Գամօէնսի. և բանաստեղծական վիպասանութիւնը կոչուած Արալինփա. ա. նուն ստացած է նաև Մուզիմո տէ Ալպուքուէրք իր Փորթուգալի Հովուականաց համար: Իսկ Թասրերգական մասին մէջ նշանաւոր գտնուեցաւ նախ Յովն. Մկր. Կամբզ, որուն Նալա Գասթրո ողբերգութիւնը գլուխ գործոց համարուած է Փորթուգալի Թատրերգութեան, ինչպէս նաև Փետրո Նոլադեօյի Յալմանալ Բուլետան Թատրերգութիւնը, և Վիմիէյրո կոմսուհոյն Օսիա ողբերգութիւնը: Փորթուգալի ազգային յասուկ ոճին համար վաստակեցաւ դարձեալ մասնաւորապէս զանազան հրատարակութեամբ փիմենդա տէ Ակուլա:

ՇՈՒԷՏ, ՏԱՆԻՄԱՐՔԱ, ՊԵԼՃԻԱ, ՀՈԼԱՆՏԱ

Այս դարուս սկիզբէն Շուէտ Թագիեց 'ի մատենագրութեան գաղղիական ազդեցութիւնը, և այս մղման գլուխ կեցաւ Ադդերպոմ որ 1807ին Ուփսալայի մէջ հաստատեց մատենագրական ընկերութիւն մը Ալալայս յորջորջմամբ և որուն կաճաւորգք իրենց աշխատութիւնքը կը հրատարակէին Փուլթէմ և Ֆոսթերո կոչուած ելուկու պարբերականաց մէջ, և ասկէ այս դպրոցին հետևողք Ֆոսթերալան կոչուեցան: Հրատարակեցին դարձեալ երկու կարևոր գրութիւններ. Օրագիր Վեթալի Դաթեմփրան Լեան և Տոմար Վեթալի: Ճեմարանական վարժարանէն զատ ձևացաւ նաև Գոթացի վարժարանը (1) որուն նշանաւոր անձն եղաւ Ե. Գ. Կէյեր (1783-1847) որ միանգա-

(1) Այս դպրոցէս էին Վալլէն սրբազան քերթողն, որ մահաւ 1839ին, և Ֆրանչէն (1772-1847) որուն հովուական մանր քերթութիւնքը առ հասարակ տարածեալ են:

մայն բանաստեղծ և պատմաբան, գրեց Շուկտի պատմութեանը. իրմէ ոչ նուազ համալու ունեցաւ եպիսկոպոսն Եպայիան Դեիմեր. նաւ Լիմկ (1776-1839) որ գրած է 'ի Ֆէրայ Դիոյ, և ինչպէս Եահն 'ի Գերմանիա, ինքն ալ 'ի Շուկտ մեծ մըլուսն տուած է մարմնակրթանաց: Աւգ. Աֆգեիլուս (ծն. 1785) միաբան ընդ Կէյէրի հրատարակած է Հո-էփայի ժողովրդական երգերը և գիւցազնական ոճով գրած է Հո-էփայի ժողովրդեան տառեր-նի-նի-նի. որ թէպէտ անաւարտ մնացին՝ սակայն մեծ յարգ ունեցան: Ֆրան Պեսքով (ծն. 1796) շատ ծանօթ է ճակատագիր Հո-էփի քերթութեամբ. Նիքսանտեր (վախճ. 1839) քնարերգակ ոճով գրեց Արփայի Ենդի-ն, Արի-նի յանգապի, Ե-է-է-է-է-է և թատրերգակ հանճար մը տեսնուեցաւ 'ի Հո-է-է-է-է-է Սոսերն: Մեծ մատենագիր է և քերթող դարձեալ Ազգերպոմ (վախճ. 1855) որ 'ի Կապոյա Ռաւան և 'ի Կչին Երան-նի-նի-նի քերթողական հանճար կը ցուցունէ և մատենագրութիւն 'ի Քերթու և 'ի Տեան-նի Շուկտի: Յիշենք նաւ ՂԱԳԱԿԱՆԻԼԱՍ (վախճ. 1823) ընտիր քնարերգակ քերթողը և Վիգալիս (1828) երգիծարան հանճարը, և ամենէն առաւել զմիւսներէ Ֆինլանտայի մեծ քերթողը, որ շուկտացի լեզուաւ, եռանդուն և անկեղծ հայրենասիրութեամբ և ճշգրիտ քնարերգութեամբ երգեց Շուկտաց ընդգիմութիւնը 1809ին ընդդէմ Ռուսական աշխարհակալութեան:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՔ: — Կէյէրի պատմութեան մասին հետեւեցան Սգրիմմով, (վախճ. 1861). Անգր. Ֆրիքսել որուն Շուկտացի պատմական վեպը ցայսօր կը շարունակուին. Վիգիլիքեն, քերթող, հնախօս և պատմագիր, գրեց Շուկտաց մատենագրութեան պատմութիւնը. և 23 հատոր Հո-էփայի ինտագրման բառարանին մեծագոյն վաստակողներէն մին եղաւ. Գառլառն շարունակեց Կէյէրի սկսած Շուկտի պատմութիւնը: Հնախօսական մասին ալ մեծ համալու շքեղացան Նելսոն ուսուցիչը, և Սեյ որ խորին քննութիւններ ըրաւ հիստորիայի վեպաց եւ նոյնի յիշատակ վրայ: Յիշենք դարձեալ երեք վիպասանուհիներն, Օրիորդն Ֆրետերիգա Պրեմեր

գողտրիկ նկարիչ բարուց և բնութեան (Մէրիսոփ, Բէ-
րանս, Վառսէն) և այլն. Էմիլիա Ֆլիկարե Գառլեն
և Օրիորդն Նորրինկ:

Բաց այս ազգերէն որոնց մատենագրութիւնը ի-
րենց պատմութեան համեմատ մեծ կարևորութիւն մը
ունին, համառօտիւ նշանակենք Արևմտեան միւս փոքր
պետութեանց մատենագրութիւնքը:

ՏԱՆԻՄԱՐՔԱՅԻ զանազան գրիչներուն մէջ մեծ գո-
վեստիւ կրնանք յիշել զԷօնիքլիկէր քաջ վիպասանը
և Թատերգուն (Ասփոսթ, Հիսթոր, Հասն Գառլ) և
այլն. Վերլաֆ, Շիբրն, Վեկեմեր պատմագիրները .
Թոմսըն և Վարսեհ հնախօսները:

ՊԵԼՃԻԱ չունեցաւ նոյն յառաջագիմութիւնը 'ի մա-
տենագրութեան ինչ որ յարուեստս և 'ի մշակութեան,
և ասոր պատճառ տակաւին Ֆիսմինկ լեզուին յետամնա-
ցութիւնն է: Այսու հանդերձ կրնանք յիշել բազմա-
թիւ հեղինակներ, յորս առաջին տեղին ունին Տէյցեն-
պերկ, Մադիկո, Փոդվեն, Վաքեն, Գլեսս, Վան Հաս-
սելդ և Վենսդեռաատ քերթողները. Սդասսար առա-
կախօրը. Հանրի Գոլիամս, տը Լաեդ, Ֆան Ռայզվիք,
Վան Գերխնովեն և Վան Տիւզ վիպասանները. Ալդ-
մէյեր, Կեռլախ, Նոդոմպ, Առեմտ, Կալար, Պարոն
և Մոք պատմագիրները:

ՀՈԼԱՆՏԱՅԻ ամենէն մեծ հանճարն եղաւ դարուս
սկիզբը Պիլտերմիկ, որ հաւասարապէս ամենազգի գրու-
թեան մէջ անուանի գանուեցաւ: Իրեն ժամանակակից
են համբաւով Գիմիք, Հելմերս, Սփանտաօ, Լօդս
և Դոլլենս քնարերգակ բանաստեղծները, Սիմոն և
Պօրկեր եղբրերգակ քերթողները. Լուծ անդէորդա-
կան բանաստեղծը, Հոլլըմֆ, Հենկեր, Վան տեր Պոզ և
Փալլուս ուսուցանող քերթողք. Ֆոք երգիծաբանը և
վերջապէս Լուլմֆ որ մեծ անուն ստացաւ նկարագրու-
թեանց մէջ: Ժամանակով աւելի յետին քերթողաց մէջ
նշանաւորքն եղան Իսահակ Գոսդա, Վան տեր Հուփ,
Թեր Հաար, Վան Լենկեփ, Պոկաերդս, Վիգելիուս և
այլք: Վիպասանութեան մէջ ալ մեծ համբաւ ստացաւ
Մարիա Փոսդ:

ԱՍՏԵՂԱԴԻՏՔ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱԳԵՏՔ : — Աստեղաբաշխութիւնը քիչ տարուան մէջ շատ մը մոլորակներով հարստացեր էր, որոց գտիչք եղեր էին Կալ 1840ին, Տը Ֆայ 1842ին որ տեսաւ նաև Հալլէյիճը (1835ին) : Պեսսէլ պիռլինցին (1784-1846) զբաղեցաւ աստեղաց հեռաւորութիւնը չափելու. Էնք համպուրկցին (1791-1865) հաշուով ցուցուց քիչ ժամանակուան մէջ գիտաւորի մը դարձը : Մեծ զարգացումն կուտային դարձեալ աստեղաբաշխական ուսմանց Հերշել (1792-1871) և Էրե (ծն. 1801) 'ի Լոնտրա, Փոմփիլիօ տե Գուփփիս և յիսուսեան Հ. Սէքքի (վաճ. 1878) 'ի Հռովմա Փլանա (ծն. 1791) 'ի 'Իուրին և Փլադօ 'ի Պրիւքսէլ : Սփեյսեր անգղիացին և Եագուպի ռուս ընագէտը մի և նոյն միջոցին կը հնարէին Կալուանեան ելեկտրութիւնը. և Տը լա Ռիվ ճինեւրացին զայն կենաց պէտքերուն գործածել կը սորվեցընէր :

Աշխարհագրութիւնը շոգեշարժ նաւերու միջոցաւ աւելի կը յառաջագիմէր, և երկիրները աւելի կը մերձաւորէին մէկմէկու : Ի Գաղղիոյ Պոքի տը սեմ վէնսաճ (1780-1846) կը ճանապարհորդէր Ափրիկէի կղզիները և 'ի Մորէա. Կեմաք (1750-1848) յՈվկիանիա, յԻւլանտա և 'ի Կրէօլանտիա. Տիւմոն տ' Իւրվիլ (1790-1842) աշխարհիս շրջանը կը կատարէր. Ժաքքըմոն 'ի Հնդկաստան և 'ի մերձաւոր երկիրս, Եւգիենոս Պոքե, յետոյ առաջնորդ Լազարեան միանձանց, յԱրևելս (վաճ. 1878), Ի Բրուսիոյ Ադրեսանդր Հումպուլզ յԱմերիկա և յԱսիա. Էրեքսպերկ' յԵգիպտոս, յԱպիսինիա, յԱրաբիա և 'ի միջին Ասիա. Պաքք' յԱփրիկէ : Անգղիացին Լիվինգստոն յԱփրիկէ, Ռաուլիքստըն և Լէյարտ 'ի Պարսկաստան և 'ի Տաճկաստան Ասիոյ, որոնք անհամար ծանօթութիւններ տուին մեզ Ասորեստանի և Բաբելոնի վրայ : Կոման Անատոլ Տեմիտոֆ հմուտ ուղևորութիւն մը գրեց Հարաւային Ռուսաստանի և Ղրիմու : Աւելի յետնագոյն ժամանակներու մէջ մեծ համբաւ պիտի ստանային Գամբոն, Սգանլէյ, շուէտացին Նեօրտեմպէօլտ և Իտալիոյ աշխարհագրական ընկերութիւնը :

Գ Ե Ղ Ա Ր Ո Ւ Ե Ս Տ Ք

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ : — Գեղարուեստից յառաջագիմուծիւնը ազգի մը ախորժակին և յառաջադիմութեան միակ նշանակն է. և յԵւրոպա բազմաթիւ ժողովրդոց մէջ առաջին տեղին ունին Գաղղիա, Իտալիա և Գերմանիա, որոնք առաջնութեան վրայ կը մրցին իրարու հետ :

Գաղղիոյ անուանի ճարտարապետք եղան Լըփէր, Հիգգոբֆ որոնք աւարտեցին Սէն Վէնստն տը Փօլէ չքեղ եկեղեցին. Հիւվէ որ լմեցուց զՄատըլէնը, Հիւպուլիտ Լըպա որ կառոյց զՆոր-տամ-տը-Լորէդ, Տիւպան որ շարունակեց Գեղարուեստից պալատը սկսեալ 'ի Տէպրէէ, որ Պլոււայի դղեակը նորոգեց և Լուվրի ճարտարապետը եղաւ յետ Փետրուարի յեղափոխութեան. Վիսքոնդի իտալացին որուն արդիւնքն են Մոլէր և Սէն Աիւլիիս աղբիւրները 'ի Բարիզ, և Լուվրի աւարտումը, որ թէպէտ բնաւ չաւարտեցաւ. Լատսուս և Վիսլէ Լը-տիւք մեծ ճարտարութեամբ վաստակեցան նորոգելու Սէնդ Շափէլ, Սէն Ժերմէն տ'Օքսերուա և Նոդր-տամ եկեղեցիները. ՅԱնգղիա ալ ճարտարապետութիւնը աւելի կրօնական էր կամ Հասարակաց շինուց. յորս յիշենք Խորհրդարանին պալատը զոր կառոյց Պէրրի. Պրիւթէլ (վախճ. 1849) գաղղիացին ալ թամիզի ստորին անցքը բացաւ :

Ի Գերմանիա՝ ճարտարապետութեան առաւելմիւսն Պալիէրա տուաւ խրախուսեալ իր Լուդովիկոս (Թագաւորէն. և մեծ պատուով պէտք ենք յիշել զՇէնքըլ (1781-1841) որ յետ երկար և զննող ուղևորութեանց 'ի Գաղղիա, Իտալիա և յԱստորիա, Պեռլին հաստատուեցաւ, ուր շինեց Թատրոնը, Թանգարանը, գղեկին կամուրջը, Փոցտամի դուռը, հրազինուց վարժարանը և այլն : Կրնանք յիշել նաև զՔլեմցէ, Շգիւլէր, Սգիբ,

Հիւպլ և զՀայտելոֆ: Ճարտարապետութեան մեծ մղուձն տուին դարձեալ երկու եղբարք Մելգոն և Սուլպիկիոս Պուսսէրէ, հրատարակելով Միջին դարու շատ մը ճարտարապետական շինուածոց պատկերներ:

ԱրՁԱՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ: — Արձանագործութեան երկու մեծ հանճարքը ստիպեալ ենք անուանել զԳառնովա իտալացին և զԹորվալտէն տանիմարբացին: Գառնովա ծնեալ ի Փոսսանեօ գիւղը (1757) իր ուսմունքը կատարեց նախ ի Վենետիկ, ուսկից յետոյ անցաւ ի Հռոմ: Նա բոլէոն Ա երկու անգամ զինքը կոչեց ի Բարիզ, և կայսեր անկմանէն վերջը բողոքեց և ստացաւ Լուդովիկոս ԺԼէն շատ մը գեղարուեստից նիւթեր: Բազմաթիւ են իր վաստակքը, և յորս 176 հաս կը համրուին միայն աւարտեալք, զորս ամենն ալ անկարելի ըլլալով անուանել, յիշենք նախ Կլէմէ ԺԳի շէրէ՛ն ի Ս. Պետրոս Հռոմ: մայր իր գլուխ գործոցն է. Ապրէլ Պիտի Զի, Եւրոպիոն Գառնովա, շատ մը Ապրէլիներ, Եւրոպիոն Եւրոպիոն, Եւրոպիոն Ա, իւր Լէրիոն Դարը և Կայսեր Կայսեր: Ապա, հիւսիս, Դիւրաւ և Դիւրաւ և այլն. որոնք անհամար են: Գառնովա թէ իր զմայլողքը ունեցաւ և թէ իր պարսաւագիրքը, որոնք իր արձանաց վրայ հին այրական ոյժը չեն տեսնար. սակայն օր և իցէ կերպով իր տուած զգացմանց և արուեստին համար, դարուս և շատ մը դարերու առաջին արձանագործը պիտի համարուի:

Թորվալտէն (1779-1844) Քոփէնհաղի նաւաստիի մը որդի էր որ նաւերուն ծայրերու փայտերը կը քանդակէր. իբրեւ ձրիավարժ՝ գեղարուեստից թանգարանը մտնալով, 1794ին ստացաւ առաջին մրցանակը, որով և իրաւունք ունեցաւ Հռոմ երթալու, ուր կատարեալագործեց իր արուեստը: Իր ձեռագործքը Սերոպիոյ ամեն կողմ փնտռուելուն համար, անբաւ հարստութիւն ժողովեց, զոր յետոյ կտակաւ թողուց Քոփէնհաղի թանգարանին զոր ինքը հիմներ էր: Թորվալտէնի խորհուրդքը միշտ իմաստունք են և գործագրութիւնը ճշգրիտ, միայն երբեմն խոշորութիւն մը կը նկատուի. թէպէտ և չքնաղ արձաններ ալ չինած է, այսու հանդերձ աւելի

անուն ունի քանդակագործութեան մէջ: Իր գլխաւոր գործերն են արձանքն Յասնի, Աւելի, Շնորհայ, Մահայէն, Ապուշի, Քրիստոսի եւ Երեմիայի աստեղծող, Պիտ Ըի գերեզման 'ի Հռովմ, Փոնիպոնի 'ի Հեծեալ մահարձանը, Պալիէրայի Մահ իշխանին 'ի Միւնիխ, Շէւէրին 'ի Շոքոգկարտ, Կոտրէնդէրին 'ի Սայնց, և այլք: Հռովմ հաստատած վարժարանին մէջ ամենէն նշանաւոր աշակերտն եղաւ Դեմեքստր:

Իսկ 'ի Գաղղիա անուանի եղան քան զայլս Փրատիկ (1786-1852) և Ռիւտ: Փրատիկ իր ուսումը Հռովմ աւարտեց, ուսկից գառնալուն պէս մեծ համբաւ ստացաւ փութով, իր բազմաթիւ քան, երազ և շնորհալից հանձնարոյն համար: Իր գործոց մէջ հռչակեալքն են, Նիոպէի որդի, Փոնի, Ապուշի մը որ 'ի Լիւքսամպուր կը գտնուի, Փիդիս և Պրոմէթէոս 'ի Լիւքսամպուր, Երեւ շնորհներ 'ի Վերսայլ, Լոտիէն ժլի և Կորուս ժի կիսանդրիները և այլն: Ռիւտ ևս իր ուսմունքը կատարեց 'ի Հռովմ և հռչակուած է իր բազմաթիւ գործերով 'ի Գաղղիա, յորս ամենէն նշանաւորն է Նափոնիայի յինոս մը որ ինքնապէս կրնայի հեք, բայց ունի բազմաթիւ խումբեր, յորս ամենուն վրայ ալ մեծ ոյժ կը տեսնուի և ճշգրտութիւն: Իրենն է նաև Նէյ Տարալիսի անդրին Սպէրվագուառի հրապարակին մէջ ուր Նէյ ինկեր էր: Ուրիշ անդրիագործաց մէջ յիշենք դարձեալ զԴիւքսիս, Գալլիէ, Մեմտրոն, Էդքս' որ ճարտարապետ էր փորագրող և քանդակող: ՅԱնգղիա մեծ համբաւ ստացաւ Յիւքսմոն' գիւտաւոր և գեղեցիկ հանձար մը, որուն հրաշակերտներն են Գուլիսի և Գլիլլի գամբանքն, Լոք Մանֆիլին 'ի Վէսդմիսդըր, Նէլլի 'ի Ս. Պողոս և ուրիշ բազմաթիւ գործեր:

Ի Պեռլին և 'ի Միւնիխ անդրիագործութեան վարժարաններ կազմուեցան և մեծ համբաւ ստացաւ Շվեքսլիկ միւնիխցի մտաց առատութեամբ և երազութեամբ և հաւասար՝ յաջողակութեամբ ամեն ազգ արձանաց մէջ: Իր անուանի գործոց մէջն յիշենք Հերմիի յալիսիս 'ի Վերայ հոմայեցոյ, Պալիէրայի պղնձէ ար-

ձանը, նոյնպէս Լադ-Վիլոս և Տարփաթի մեծ գբսին պղնձէ սրձանը: Աւանձին վարժարան կազմեց նաև Շատով քանդակագործը, և այլն:

ՊԱՏԿԵՐԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ: — Դարուս սկիզբը 'ի Գաղղիա յետ Դաւթի բազմաթիւ պատկերահաններուն մէջէն յիշենք նախ երկու Հոլանտացի եղբարքը Արի Շեֆֆեր և Հանրի Շեֆֆեր որոնք 'ի Գաղղիա ըրին ուսմունքնին, և որոնց գործերը անհամար են. առաջինը ընտանեկան նիւթեր ընտրեց և երկրորդը պատմական: Դժուարին է յիշատակել գարձեալ Տը Լա Ռալի, Տը Լա գրուայի, Հորաս Վեռնէի պատմական նկարքը, Լեօփուտ Ռուպերի, որ ինք զինքը սպաննեց 'ի Վենետիկ, և Ինկրեսի և Գորոյի ընտանեկան և գիւղական տեսարանագծութիւնքը՝ արդէն ամեն կողմ սփռուած ըլլալով 'ի ձեռն փորագրութեան և լուսանկարի, ամենուն ալ ծանօթք են: Ասոնցմէ քիչ նուազ համբաւով կը փայլէին Ժեքար և Ռեմեր: Աւելի յետագոյն ժամանակաց մէջ մեծ համբաւ ստացան իբրեւ պատմական նկարիչք՝ Ֆլանտեհ, Լեման, Ալֆրետ և Դոնի Ժոնաթան, Գուգիւր, Ժերոմ, և իբր ընտանեկան նկարիչք Պիտր Մէյսոնիէ. 'ի կենդանագծութեան Վիլհելմ Գալլեր և տիկինն Միքայէլ, կենդանիներ նկարելու մէջ Տեքամ և օրիորդն Ռոզա Պոնեռ, և Ծովային տեսարանաց մէջ Իզապէլ և Կիւտեհ: Առաւել ուշ ժամանակի մը մէջ յայտմ մասին եւրոպական ընդհանուր համբաւ պիտի ստանար հայազգի Ծովանկարն Ալվազովսքի: Փորագրութեան մէջ ալ մեծ անուն ստացան Գալամ զուիցերացին, որ միանգամայն անուանի տեսարանագիծ է, և Տրէ:

Գերմանիոյ բազմաթիւ պատկերահաններէն յիշենք Ղլիքպէք, ՂԳոռնէլիուս՝ գերմանացի ամենէն հռչականուն նկարիչը, որուն գործոց մէջ միանգամայն մեծ իմաստասիրութիւն մը կը փայլի: Գոռնէլիուս իր ուսմունքը Հոլմ կատարած է, և ուր թողուցած է շատ մը հրաշակերտներ, յորս Յոլեիֆայ պաթմաթիւնը Բրուսիոյ պաշտօնէին պալատան մէջ, և Ս. Լուդովիկոս եկեղեցւոյն մէջ չորս մեծ որմնանկար պատկերներ: Ի Հոլմ գար-

ձեալ վաստակեցաւ ընդ երկար ուրիշ գերմանացի մեծ հանճար մ' ալ Շնար, որ Մասսիմի ամարաստանին մէջ նկարեց Արիոսդոյի որմնանկարքը : Այս երեք անուանի պատկերահանները իրենց առանձին վարժարանները կազմեցին . 'ի Տիւսսէլտորֆ' անուանի եղաւ Շարն, Հիւպֆեր և Վիգտեման 'ի Տրէզուա, Շիքմէր' 'ի Գաուլսրուհէ, 'ի Միւնիխ Հէս, Շուալտալֆ, Կեմկլի և առաւել քան զամենեւին Քալպալս' Գոռնէլիուսի դպրոցին մեծագոյն հանճարը, որուն հրաշակերտ նկարները Գերմանիոյ ամեն կողմ սփռուեցան և ամեն կողմ զմայլելի եղան իրենց ճշգրտութեան, գունոց և գծերուն պատճառաւ :

'Խարուս սկիզբը Անգղիոյ հռչակաւոր պատկերահանքեղան Դաւթըր և Լօրաքս : Դուրնը հերայարգարի մը որդի' 'ի տղայութենէ մեծ բերուած ունենալով ուրուագծութեան, նախ տպարաններու մէջ աշխատեցաւ, յետոյ ինքզինքը պատկերահանութեան տուաւ և 10 տարուան մէջ 59 նկար լմնցուց : Նախ համբաւ ստացեր էր իբր ջրաներկ նկարող, ապա իւղաներկ պատկերահանութեան աշխատեցաւ և կէս դարու մէջ 200էն աւելի նկար լմնցուց : Իր հրաշակերտքն են, Նա- Ռէյ յէլլէլ, հէրմէ և Արգոս և Անի-մի Կարիէրսի, զոր հեղինակը միշտ իր գլուխ գործոցը համարեցաւ . Ալի-Թոմիան, Օսթրի խնդէնի հրէհէն Վէրլ, Կարի-ս, Անի-մի և Երգոս-Թիան : Կը տեսնուի որ հեղինակը միշտ ազգեցութիւն ունեցող նիւթեր կը փնտռէր : Դուրնը պատկերաց յարգը իրենց բնականութեան մէջ է, ոչ զոք կ'օրինակէ, այլ ինքն իրեն սեպհական կնիքն ունի :

Յարգ ունեցան իրենց սեպհական ոճով Լէնս 'ի Պէլ-ճիոյ, Պրէ յԱնդվէրֆէնէ, Փէիք 'ի Կանթէ, Նալկե 'ի Շարլըրուայէ, Կալի և Վիէֆ 'ի Պրիւքսէէ, Վափ-փէրս յԱնդվէրֆէնէ և Քեմգեր :

Իտալիոյ անուանի նկարիչքն եղան Ափսիաքի միլանցին զոր Նաբոլէոն Կոյսերական նկարիչ անուանեց, և որուն նկարել տուաւ իր յաղթութիւնքը Միլանու Թագաւորական պալատան մէջ : Ինքը դարձեալ նկարած է բովանդակ Պոնաբարդ ընտանեաց և շատ մը զօրավա-

րաց պատկերները: Պեճվեճուղի (1769-1844) յԱրեց-ցոյ ծնեալ, գլուխ կեցաւ ներկայ դպրոցին 'ի Դոսթանա, ազնուական և բարձր ոճ մը ունի, իր գիծերը յստակ են և գոյնը եռանդուն: Մէտիչիններուն մատրան գմբէթի նկարքը արուեստի հրաշալիք մը համարուած են, ինչպէս նաև Արեցցոյի եկեղեցւոյն մէջի Յուդիթը և Փիդդի պալատան մէջ Հերակլէսի սրահը: Իսկ Հռովմայ Դպրոցին ամենէն մեծ հեղինակն է Գամալլիճի (1773-1844) որ իրեն հետևողութեան առարկայ ընտրած էր զՌափայէլ: Գամալլիճիի գործերէն յիշենք զՊիոս Է և հռովմական պատմութեան զանազան դէպքեր, ինչպէս հաբաշտի Կարեփոն Ռիշիւ, Սիլվիոյի Ժոն-Ժակ-Լիւիսը, Վերգիլիայ Ժահը, Կեոբուս ապան-Ռիւիսը, և այլն: Լոմպարտական դպրոցին գլուխ կեցաւ Հայեա վենետիկցին (ծն. 1792) որ նախ 'ի Հռովմ իբրև գունոց հմուտ անուն ստացեր էր. իր նշանաւոր նկարներն են Գարֆալէօ, համբոյր Ռոմբոյի և Յոսէփէրայ, Բերտէի, Թանգրէօ և Գլորիա-բա և Երֆու-Ֆոտաբիլլերը որ իր հրաշակերտքը կը համարին: Իսկ վենետիկեան Դպրոցէն կրնանք յիշել զԼափ-տանտիոս Գուլքեմա, Մոնա, Ինտուցո, Պուլզադո և Աքիավոնի:

ԵՐԱՅՏՏՈՒԹԻՒՆ: — Արգէն անցեալ դարուն մէջ Հայտըն, Մոզար, Մէհիւլ և այլք երաժշտութեան նոր կենդանութիւն մը տուեր էին. այս դարուս սկիզբը նոյն շարժումը արծարծ պահողներուն մէջ առաջիններէն մին եղաւ Պեքավըճ հռչականուն երգահանը ծնեալ 'ի Պոն (1770-1827): Նախ իր ուսումը սկսաւ Վան տէր Էտէնի և Նէթի քով որոնք արքունեաց երգահանքն էին, յետոյ 1790ին աշակերտեցաւ Մոզարի և որուն կնիքը պահեց իր գործոց մէջ. իր Լէոպոլտ Թատրերգը գերմանական երաժշտութեան հրաշակերտներէն մին կը համարուի, իր առանձնակները և երգերը անհամար են և յորս մեծ ներշնչումն կը տեսնուի և գեղեցկութիւն: Պէթովընի բարերարքը մեռնելով ինքն ալ դժբաղդ և մաղձոտ կեանք մը ունեցաւ: 1807ին Ժէրոմ Պոնարարդ Վեստֆալիոյ Թագաւորը զինքը իր արքունիքը

հրաւիրեց , բայց Ռոստոլժ արշիդուքսը Աւստրիայէն չհեռացընեցու համար իրեն տարին 4,000 ֆիորին (թուակ կապեց . անով հանդերձ տխուր կեանք մը ունեցաւ , և որչափ որ Լուդովիկոս ԺԼէն ալ ոսկեայ մետաղ մը ընդունեցաւ , սակայն սաստիկ վշտացած էր որ Լուդովիկոս ԺԼ մեծ յարգ կուտար Ռոսսինիի : Պէթովընի ժամանակակից էր նաև ուրիշ հուշականուն երգահան մը Շուպեր Ժնեսալ 'ի Վեննա (1797-1828) , որուն մեղեդեաց ոճով գրութիւնքը արդէն ծանօթ են աշխարհիս ամեն կողմ , և յորս յիշենք Ապելզը , Ուլմի Կեռ Մարիամ , Երեկոյն , Ուլմի հրաժեշտի , Անգարոն և այլն : Նոյն ժամանակաց մէջ կ'իյնայ ուրիշ գերմանացի երգահան մ'ալ՝ Վեպեր , որ 12 տարեկան եղած միջոց ռուսական լէյտենանտ հրատարակած էր . իր անուանի գործերն եղան Դուստրըն անպատայ , Պեբրու Շուլ , Ապու հասան և այլն . և որչափ որ բազմաբեղուն միտք մը չունի , սակայն մեծ զգացումն ունի և կը ճանչնայ (Թատրերգութեանց արդիւնքը : Գերմանական գպրոցին մէջ անուանի եղան դարձեալ Լորքինկ , Մաքլեն , Գլեմենդի , Հիւմմել , Մեգելսոն Պերգուլտի (1809-1847) որուն առանձնակները , քառեակները և միայնակ երգերը մեծ գեղեցկութիւն ունին , ինչպէս նաև Շումանի (1810-1856) Երեկոյն , Երեկոյն և Թաթերեգական մուտքերը : Բայց զյետինքս կը գերազանցեն Մէյէրպեր , Վալկներ և Լիսց : Մէյէրպեր (1794-1864) Ժնեսալ 'ի Պէռլին իր երաժշտական ուսմունքը կատարեց Քլէմենդիի և Ֆոկլէր քահանային քով . 17ամեայ Հէսսէ Տարմշտաթի արքունեաց երգահան անուանեցաւ , և այն ատենէն գրեց այլ և այլ (Թատրերգութիւնք . սակայն անոնք առաւել հուշակ ընդունեցան զորս գրեց Փարիզու (Թատրոնին համար . և էին Հաբերդ Դիւն , Հաբերդ և Մարգարէն . և ամենէն վերջը 1865 զԱրիստիդի : Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս Դ Բրուսիոյ (Թագաւորը զինքը ուղղիչ արքունեաց երգոց անուանեցով , այս առթիւ գրեց շատ մը սաղմոսներ , մեղեդիներ , չուք և այլն . գրեց նաև Բարիզու կատակերգութեան (Թատրոնին համար Հիստորիա Ապուլ և Ներսիս Փլեր-

Քէլէ: Վլակնէր Լայպցիկ ծնաւ 1813ին և իրեն երաժշտական ուսմունքը նախ ըրաւ 'ի Տրէզտա, և 1836ին ուղղիչ եղաւ Մակտէպուրկի Թատրոնին: Ետոյ 1841ին Ծամբորգութեան միջոց քիչ մը ժամանակ կեցաւ 'ի Բարիզ, ուր գրեց նախ Ռիէնցի և յետոյ Նաւն Յն-րից և քիչ վերջը իր մեծկղի Դանկա-ւէրը, որով պիտի սկսէր նոր երաժշտական ոճը և կամ « ապագայ երաժշտութիւնը », և նոր վականերեան շառաչաւոր ասպարէզը: Դանկա-ւէր նախ 'ի Շգուդկարտ ներկայացուեցաւ երկու կայսերաց գալստեան, 'ի մեծ հիացումն Փերմանական ժողովրդոց. սակայն քիչ տարի վերջը հնդինակը Բարիզ զայն ներկայացընելով, բնաւ ընդունելութիւն մը չդատաւ: Նոյնը հանդիպեցաւ իրեն միւս Թատրերգութեանց ալ, որոնք ընդհանուր մեծ ընդունելութիւն գտան 'ի Փերմանիա, և հազիւ քանի մը պաշտպանք յօտարս, և ինքը այս բանին վրէժն ուզեց առնել գրելով Անի-նաբրոսիան անուամբ կատակերգութիւն մը ընդգէմ Փաղղիոյ: Գրեց դարձեալ ուրիշ բազմաթիւ Թատրերգութիւններ, որոնք բնաւ Փերմանիայէն դուրս չելան և ընդհանրապէս շառաչալիցք գատուեցան իր գործերը:

Ուրիշ անուանի երգահան մը եղաւ քահանայն Լիսց որուն գուստրը ամուսնութեան առած էր Վլակնէր: Լիսց դարուս առաջին դաշնակահարը՝ Ռէտինկ ծնաւ և իւր հօրմէն նախ ուսանելով երաժշտութիւնը՝ փութով մեծ համբաւ ունեցաւ իր տուած երաժշտական ճաշակաց մէջ. իր փառքը ծայրագոյն կէտին հասաւ երբ հրատարակեց Սիւր, Գլէալը 1825ին: Անկէ վերջը Լիսց զանազան քաղաքներ պաշտեցաւ, և 1861ին Հոովմ քաղաքէն լով հոն ամուսնացաւ Վիդկենշտայնի իշխանուհւոյն հետ. ուսկից երկու գուստր ունեցաւ, բայց 1865ին վանք մտաւ և եկեղեցական աստիճանները ընդունեցաւ Հոհենլոհէ եպիսկոպոսին ձեռքէն: Այսու հանգերձ երաժշտութիւնը 'ի սպառ չթողուց, և մերթ ընդ մերթ հրաշալի սալմոսներ կը գրէ:

Փերմանիոյ հետ հաւասարաքայլ և մասամբ իւրիք առաւել մեծաքայլ կ'ընթանար յԵրաժշտութեան նաեւ

Իտալիա, և յորս առաջին կը գտնուի ժամանակով Յովակիմ Ռոսսինի ծնեալ 'ի Փէզարօ (1792-1868) և որուն հռչակը այնքան մեծ է, որ 'ի վեր կը մնայ քան զամենայն գովեստ: Ռոսսինի Իտալական երաժշտութեան մէջ նոր յեղափոխութիւն մը գործեց. և մինչնախ մեծ խնամք կար միայն երգի մասին, ինքը մեծ կարևորութիւն տուաւ և մասն երաժշտական գործեաց: Բազմաթիւ են իր Թատրերգութիւնքը, յորս յիշենք Չիօր-Պիէրէ ֆի Սելվիա, Չէնէրէօ-լա, Մարիա ֆի Սաբա, Շափրա, Մալէս, Գալլէլէս Թէլ, Մահմէթ Բ: Կարողոս Ժի պսակման առթիւ գրած Զոֆի պատճառաւ արքունեաց երգոց տեսուչ կարգեցաւ, և իր կենաց մեծ մասը անցուց 'ի Գաղղիա: Իրեն ժամանակակից բայց աւանդ չատ սակաւակեաց եղաւ Պելլիքի, ծնեալ 'ի Գազանիա (1805) որուն փափուկ և յուզիչ գրիչը անմահացուցին Նորմա, Փարիտանի, Սանտապալա և Պէտրիէ քա Ղէնֆա Թատրերգութիւնները: Իր ոճը՝ բայց չատ աւելի արուեստ ունեցաւ անմահանունն Տոնիօ Էդուարդի պերկամացին (1797-1848), որ երկնային պարերգութիւնքը գոգցես յերկիր փոխադրեց. առատ միտք մը, միանգամայն ուժով հանճար. գրեց ամեն ազգ երգոց, քաղցր և ուժով, զուարթ և տխուր, և ամենուն մէջ ալ առ հասարակ յաջողեցաւ՝ և յուզիչ և զգայուն երաժշտութիւնը իր գերագոյն կէտին հասուց 'ի Լալիա, յԱլէս Պոլիս, Փալմիրա և 'ի Լիֆա ֆի Շամսէի այնքան, մինչև գերազանցելը անմարթ է. և եթէ երբեմն կը նկատուին անհոգութիւնք, այն երազ գրութեան արդիւնք մ' էր քան ներշնչման. և այս իր երազութեան վերայ զարմանալի դէպքեր կը պատմուին: Իր Թատրերգութիւններէն յիշենք միայն հրաշակերտքը, զՏոն Սեպտագիտօ, Մարիա ֆի Ռոհա, Պելլալարիօ, Ճէմմա ֆի Վէրթի, Լա Ֆիլիս ֆել Ռեճի-Պէրօ, Մարիա ֆի Ռոֆէնս, Լոգրեցիա Պորճիա, և զաւելջաներուն մէջ Էլիվիէ ֆ' աֆրէ, Տոն Փոստալէ, և այլն. այնքան վաստակեցուցած էր իր հանճարը որ մեռաւ յանգագայութենէ և յափշտութենէ. մահուընէն տարի մը առաջ վէննայի արքունեաց մատրան Ուղղիչ անուանուեր էր:

Յետ Տոնիծեդդի մեծ համբաւ ունեցաւ նախ Մերգաւ տաճդէ ճիւղախնէո թատրերգութեան գրիչը. փալիքն՝ գեղեցկահիւս Սաֆֆօ թատրերգութեան հեղինակը, յիշենք դարձեալ զՌիչլի որուն Էպիպոլի Բանբեր բողոք Եւրոպա ծափահարութեամբ ընդունեցաւ, ֆեգրէլլա շատ մը թատրերգութեանց հեղինակը և Մարգեգդի Ռի-Պլաթի երգահանը: Եւ ամենէն վերջը Վերտի փարմացին՝ որ ներկայ Իտալական երաժշտութեան և երգահանից առաջին հանճարն է. և թէպէտ ոչ միշտ նոյն ընդունելութիւնը գտած է, այսու հանդերձ անժխտելի է իր առատ, փայլուն միտքը և կիրթ ախորժակը: Իր համբաւը սկսաւ նախ Նապոլիոն թատրերգութեամբ 1842ին, որուն յաջորդեցին Լոյսարպոյի, Նաւալի Խաւիրո-Բեան, Երկու Փոստարիները, Դրովաթը, Մալբէ, Մաւալ-Կիլի, Ռիչլի-Դո, Դրովաթ, Պալլօ Ին Ֆապերա, Ալօյս, Սիմոնի Պոստարի, Փոստար Կելպետի, Ալիս և ուրիշ բազմաթիւ թատրերգութիւններ:

Իսկ 'ի Գաղղիա երաժշտութեան հանճարքն եղան Գերուպիքի, Պուլլտիքի, Օպէ և Կունօ: Քէրուպիքի Ֆիրէնցացին (1780-1842) զոր Հայտն և Պէթովէն իրենց ժամանակին մեծագոյն երգահանը կոչած են, Գաղղիական երաժշտութեան նոր ոճ մը տուաւ գրելով շատ մը թատրերգութիւններ և ութ պատարագի եղանակք, որոնք անմահացուցին իր համբաւը: Պուլլտիքի գողտրիկ, դիւրին և տխուր ոճ մը ունի ընդհանրապէս, ընտանեկան վշտաց պատճառաւ իր հայրենիքը թողուցած ըլլալով 7 տարուան միջոց Ալեքսանդր կայսեր մատրան երգոց ուղղիչն եղաւ, ուսկից դառնալով յետոյ նորէն 'ի Գաղղիա գրեց իր թատրերգութիւնքը, որոնք քիչ անգամ հիմայ տեսլարանաց վերայ կը ներկայանան: Օպէ Գաղղիական երգահանից ամենէն ժողովրդականը և սիրելին, բազմաթիւ թատրերգութիւններ և երգեր գրած է, յորս առաջին տեղին ունի Հաբի Փրիլի, և որուն յաջորդեցին Խոսեյեաւ, Փոստար, Տոմի, Նոտա և այլն: Օպէի ոճը ընդհանրապէս թեթեւ է, շնորհալից, առանց բարձր կնիք մը

ունենալու: Ընդհակառակն Կուռնօ կրնայ մրցիլ Գերմանիոյ երգահանից հետ. իր Ֆալսոդի գրութիւնն յորում երգոց քաղցրութեան հետ մեծ արուեստ կը միացընէ, առանձին ժամանակ մը կը կազմէ գաղղիական երաժշտութեան, որ աւանդ չունեցաւ իրեն արժանաւոր յաջորդներ: Անուանի են դարձեալ Կուռնցի առանձնակները, յորս իր Երէկ-Իրիւր և ուրիշ զանազան երգեր: Արժանի են յիշատակութեան գարձեալ Ֆելիքս Տալիս, Նիտքսփէյք, Պերլիոզ:

Եթէ Գերմանիա իտալիա և Գաղղիա հաւասարապէս մրցեցան յերաժշտութեան, և թէպէտ Գաղղիա եղև անոնց օթևանը և խրախոյոը, սակայն առաջնութեան պատիւը անշուշտ անոր պիտի արուի որուն երկունքը հաւասարապէս ամեն կողմ ընդունելութիւն և զմայլումն գտաւ:

ՃԱՐՏԱՐՈՒԹԻՒՆ — ՇՈՒԿՆԱՐԹ ՄԵՔԵՆԱՅ — ԵՐԿԱԹՈՒՂԻՔ: — Եթէ մատենագրութեան և դեղարուեստից մէջ չենք կրնար մրցել հին դարուց հետ, սակայն ուսումնական գիւտերով մեծապէս կը գերազանցէ ծթ դարս քան զամեն անցեալքը, այնպիսի հնարագէտ միջոցներով որոնք միշտ հիացուցած են զմեզ և պիտի հիացընեն: Եւ ամենէն աւելի բնագիտական ուսմունքն որ մեծապէս յառաջեց և կենցաղօգուտ արդիւնքներ տուաւ, և յորս առաջին կրնանք գասել չոգին՝ այսօրուան օրս կենսատու համայն ճարտարութեանց:

Շոգւոյն զօրութիւնը արդէն ցուցուցեր էր նախ գաղղիացին Տըմի Փափկն, և յետոյ մեծ յաջողութեամբ զայն գործածեր էին Նիւքսմըն և Գովլի անգլիացիք և մասնաւորապէս Ճեմա Ուոք:

Շոգւոյն ամենէն օգտակար գործածութիւնն է հեռաւորութեանց բարձումը թէ 'ի ծովու և թէ 'ի ցամաքի. Ֆուլդոն անգլիացին որ նախ զայս մտածեց, ոչ յԱնգլիա և ոչ 'ի Իսպանիա ընդունելութիւն գտնաւով, քնաց 'ի Միացեալ Նահանգս 'ի գործ դնելու շոգեվոր նաւարկութիւնը. և իր մեռած ժամանակ (1815) արդէն Միացեալ-Նահանգաց գետերուն մէջ կը սուլէին

չոգեչարժ նաւակներ. նոյն փորձերը կրկնուեցան նախ յԱնգղիա մեծ յաջողութեամբ, և առաջին անգամ Տափաքն (1818^ն) նաւարկութեան համար զայն գործածեց ընդ կրէվրսընտ և ընդ Լոնտրա: Ի Գաղղիա 1816 օգոստոս 20^ն Պէրրի դքսին հարսանեաց առթիւ Տը-ժուֆրուա նոյնը փորձեց Սէնի մէջ, և փութով բազմաթիւ ընկերութիւնք ձեացան: Օդրիկ նաւապետը անոնցմէ մէկուն մէջ Անգղիա գնաց չոգեչարժ նաւ մը գնելու, և 'ի դարձին մեծ փութորիկի մը հանդիպելով, կրցաւ յաջողութեամբ յաղթել ալեաց և անվնաս հասնիլ մինչև Լուվրի դիմաց. ալ անկէ վերջը աներկբայ էր չոգեւոյն գերազանցութիւնը քան զառաքառս:

Ամերիկայի նաւ մը յաջողութեամբ Սաւանհայէն անցաւ 'ի Լիվըրուլ (1819), և 1825^ն անգղիացի չոգեչարժ մը Էնթրէրայը Հնդկաց Ճամբորդութիւնը ըրաւ: Անկից վերջը Թէ Գեաթրու և Թէ Ծովերու մէջ կանոնաւոր նաւարկութիւնք սկսան չոգենաւերով. յետոյ Պետրոս Սալմո (1785—1857) կրցաւ նաւապետութեան եղանակին յարմարցնել զպտուտակը որուն համար իրմէ առջարդէն աշխատեւ էր Տելլերի: Շոգւոյն ձեռագործաց մէջ գործածուելովը, շատերուն մաքէն կ'անցնէր գործածել նաև զայն կառքեր քաշելու համար, և արդէն 1770^Բ Գաղղիացի Յովսէփ Գիւնէր ճարտարապետը չոգեվար սայլեր շինեւ էր, և յԱմերիկա (1790) Օւիվըր Էվընս հնարող մեծածնշող մեքենային, չոգեվար կառքեր շինեւ էր որոնք սովորական ճամբաներու վերայ կը քալէին:

Սակայն Դրեվիտիգ և Վիվիան առաջինքը եղան որոնք մասածեցին չոգեչարժ մեքենայն երկաթէ ուղղեաց մէջ մտցնել. ինչպէս կ'ըլլուէր հանքերու մէջ: Արգէն Ժէ դարէն 'ի վեր կը գործածուէին յԱնգղիա միտաղաց մէջ փայտէ շաւիղներ, որոնց մէջէն կը սահէին սայլերու անիւները. ժամանակ անցնելով փայտին ձուլածոյք փոխանակեցին և վերջապէս երկաթը. շատ մը ձեռագործական տեղեր կային երկաթուղիք, որոնց մէջէն ձիերը կը քալէին կառքերը: Յետ որոյ Դրեվիտիգ և Վիվիան ձիերուն տեղ չոգին դրին, և այն օրուէն (1804) երկաթուղին

կրնար գտնուած համարուիլ. Թէպէտ այս իրենց գիւտը անմիջական արգասիք մը չունեցաւ: 1813ին անգղիացի Պէքքէդ ճարտարապետը դիտեց որ շոգեշարժ մեքենային մեծ ծանրութիւն մը տալով աւելի կը նուազէր սահելը և անիւները ետ չէին դառնար: 1814ին Գեորգ Սթեֆընսըն (1781-1848) շինեց առաջին անգամ մեծ մեքենաները. և այս առաջին շոգեշարժ մեքենաները Քիլիկկոսորդի մետաղաց մէջ գործածուեցան. այս առաջին շոգեշարժները չորս ժամուան մէջ եօթը մղոն կը կատարէին, որով ժամանակի շահ մը չկար, կառաց բաղդատութեամբ:

Գաղղիացի ճարտարապետը Սեկեն խողովակներով կաթսայ հնարեց, փոխանակ ամբողջովին ջուրը ջեռուցանելու, զայն բաժնեց. կաթսային մէջ դէպ 'ի երկայնութիւն խողովակներ դրաւ, որոնց մէջէն դուրս կը մղուէր օդը: Այս խողովակաց միջոցները ջրով լեցուած էին, և այսպէս անոնց ջեռանելով աւելի մեծագոյն ջրոյ մակերևոյթ մը կ'ընդունէր ջերմութիւնը, որով և աւելի շոգի և աւելի ուժ կը ստանար մեքենայն: Բոցն ալ արծարծելու համար Սէկէն վառարանին դիմաց հովահար մը դրաւ: Գեորգ Սթեֆընսընի եղբայրը աւելի կատարեւագործեց, խցանին խողովակին մէջ դարձուց շոգին, որ յետ ազդելու ջրհանի ցողոյն վրայ աւելի կ'երագէր նաև ձգումը: 1828 Անգղիոյ մէջ շոգեշարժ մեքենայից մրցանք մը եղաւ. Ռոպէր և Գեորգ Սթեֆընսըն ներկայացուցին զԼաֆիւլէ Սէկէնի ոռոգ շինած: 1829 հոկտեմբեր 6^{ին} Լաֆիւլէ քաշեց 129,42 քիլոկրամ ծանրութիւն ժամը վեց մղոն երագութեամբ, առանց բեռան 14 վայրկենի մէջ երկու մղոն կ'ընթանար, և մըրցանակը ինքը ընդունեցաւ: Մէնչըսդրի երկաթուղին որ վաճառաց համար որոշուած էր, սկսաւ նաև ճանապարհորդներ տանիլ: Գաղղիոյ մէջ առաջին անգամ հանքային ածուխ կրելու համար հաստատուեցաւ երկաթուղին (1827ին): Տակաւին մինչև ցայսօր երկուծուղւոյն գիւտընոր մղումներ կը ստանայ, և մասնաւորապէս Ալէքսիս Սովաժի գիւտերով, և Զանացուեցաւ շոգւոյն

տեղ ուրիշ շարժիչ մը փոխանակել. ինչպէս եթերի շոգի, ջերմ օդ, և յայսմ մեծապէս հռչակուեցաւ Երկրոսն ամերիկացի ճարտարապետը. Լընուար շոգւոյ տեղ ջանաց լուսաւորուածեան կազը գործածել խառնեալ ընդ օդոյ և բորբոքեալ ելեքտրական կայծով, յայսմ մեծ խնայողական շահ ալ կայ. սակայն այս ամեն ջանքերը արդիւնք մը չ'ունեցան և շոգին միշտ պահուեցաւ իբրեւ շարժիչ:

ԵԼԵԿՏՐՈՒԹԻՒՆ — ՄԱԳՆԻՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ — ՀԵՌԱԳԻՐ: — Որչափ որ ելեքտրական մեծ զօրութիւնը անցեալ դարու վերջերէն արդէն ծանօթ էր գիտութեան, սակայն անհնարին եղեր էր տակաւին անոր կամաւորութիւնը մը տալ. և Վոլթա առաջին անգամ 1800^{ին} իր բարդին միջոցով կրցաւ գիւրաւ ճկելի ելեքտրութիւն մը արտաբերել: 1811^{ին} Սեմէրթնը Հեռագրի գաղափար մը տուաւ, ելեքտրութեամբ հոսանքը ուղղուելով ջրալից ամաններու մէջ յորս այբուբենի տառերը կը դռնուէին: 1820^{ին} Էմքսթոն զննեց և հաստատեց ելեկտրա - մագնիսականութիւնը: Եթէ մագնիսացեալ ասղի մը չորս կողմը Վոլթայեան հոսանք մը անցնուէր, կը տեսնուէր ասղան շարժիլը և իւր գէպ 'ի հիւսիս ուղղութենէն խտտորեւը: Անփեր կրկնեց փորձը, և փութով հեռագրութեան զայն գործածելու գաղափարը ունեցաւ: Արալօ ալ ճանչցաւ որ բարդի մը հոսանքը ուղղիչ թելը ելեկտրացած միջոցը կրնայ մագնիսին դարձնել որ և իցէ անուշ երկաթի կտոր: Բարդին հոսանքը՝ ուղղիչ թելով մը կը դարձնենք անուշ երկաթի բոլորափքը, հոսանք մը կը թողունք և ահա ամբողջ զանդուածը կը մագնիսանայ, կը դադրեցընեն հոսանքը և ամենայն մագնիսականութիւն աներևոյթ կ'ըլլայ: Զանդուածը ամեն անգամ որ կը մագնիսանայ, առ ինքն կը քաշէ երկաթէ որ և իցէ թիթեղ, և հազիւ մագնիսը զինքը կը թողու՝ մէկէն իր առջի դիրքը կ'առնու, ասով որ և իցէ հեռաւորութեան մէջ անցուդարձ մը կայ, ձգումն և վանումն, որուն դիտողք եղան Անփեր և Արալօ, և որն որ 'ի ձեռն մեքլենահանութեան ելեքտրական հեռագիրը մեզ բերաւ յարդիւնս:

Սակայն տակաւին մեծամեծ դժուարութիւնք կային յաղթուելու. և մինչև 1854 հեռագիրը իր նախնական մանկութեան մէջ էր: Այս թուականէս առաջ Անգղիոյ մէջ գործածական հեռագիրը Ուիքսքընցին էր, երկու ասեղով. իսկ 'ի Գաղղիա 1843ին վերջը Բարիզէն մինչև Ռուան հեռագրական գիծ մը դրուեցաւ Ֆուա-Պէկէ ոռով, և տևեց այս մինչև 1844 Յունիս 11, յորում ընդունելի եղաւ Մորսի գործիքը, որով տառերուն տեղ պզտի կէտէր կամ գիծեր կը նշանակուէին թղթի մը վրայ. և փութով ամեն կողմը տարածուեցաւ այս ոռը: Այսու հանգերձ մարգկութիւնը տակաւին տոգոհ Մորսի ոռոյն վրայ ալ իրեն քիչ մը քանդաղութեան համար, նոր հնարքներ գիտեց և անգլիացին Հըմֆրի Տեյլի, Պէն ամերիկացին, Պլեքսուէլ անգլիացին և Հիւկ ֆաղղիացին ուրիշ գրութիւններ առաջարկեցին: Յիրենցացի Գալլի քահանայն ալ գտաւ համայնահեռագիրը (panté-
légraphe). բնալուծական թուղթ մը կ'ստնուէ, որուն վրայ շարժական սլաք մը կայ հորիզոնական դրքով և հաղորդուած է բարդի մը հետ, և ինչ որ գծէ այն սլաքով թղթին վրայ՝ նոյն գիծերը յերևան կուգան կապուտ գունով, յուզարկած կայարաննիս. ասով շատ հեռու տեղեր կրնանք տալ գրոյ և ուրուագծութեան ձևեր ալ. կը մնար այս բանիս յաջողութեան համար շարժմանց հաւասարութիւնը հաստատել. և Գալլի յաջողեցաւ ցուցանելու երկու ճօճանակապ հարիւր մղոն հեռաւորութեամբ ինչ աստիճան մէկ մէկէ տարբերելնին: Պենեյլի գտաւ տպագրող հեռագիրը. մէկմէկու համապատասխանող հինգ թելեր կը գործածէ սանդրի պէս: Այս հինգ ծայրերը տպարանի գրերուն վրայէն անցնելով որ դրին որ դպչին նոյնը կը տպուէ թղթի մը վրայ միւս կայարանին մէջ:

ԵԼԵԿՏՐՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆ Ի ՃԱՐՏԱՐԱԻԹԻՒՆՍ — ԿԱԼՎԱՆԵԱՆ ԵԼԵԿՏՐՈՒԹԻՒՆ — ՈՒՈՒՄԳՈՐՁԻ ԳՈՐԾԻ: — Մինչ չոգին գործարանաց մէջ իբրու ջօրութիւն մը գործածուեցաւ, ելեկտրութիւնը 'ի գործ գրուեցաւ իբրև ջօրութիւն և իբրև գործի: 1837ին Սփենսեր անգլ.

ղիացին դիտեց որ Վոլթայեան բարդի մը հոսանքը կըրնար ազգեւ մետաղի վրայ, և անոր ուղած ապագորդութիւն մը տալ, այս եղաւ սկիզբն կալվանեան ելեկտրութեան. փութով շատ մը մետաղներ հանուեցան և այն կերպը գործածուեցաւ նաև մետաղաց օսկեզօծման և արծաթազօծման համար. 1841^{ին} Տ. Ռուուլ կը հաղորդէր ձեմարանին՝ մետաղները արծաթազօծելու և օսկեզօծելու իր գիւտերը: Այս ժամանակէն վերջը ամենէն գեղեցիկ գիւտը Ռումֆորթինն է, շինող բնագիտական գործիններու 'ի Բարիզ, որ զարմանալի մեքլնայ մը շինեց յօգուտ 'ի կիր առնելու ելեկտրութիւնը թելադրութեամբ: Այս մեքենայն որուն գործածութիւնը ամենագիւրին և ամենասովորական դարձած է, շտեմարանն է պատրաստ և ազդիւր ելեքտրութեան որ և իցէ մեքլնականութիւն գործածելու համար: Տ. Ռումֆորթ որ արդէն, շատ մը մետաղ ընդունէր էր, 1862^{ին} ընդունեցաւ 80,000 ֆր. մրցանակը զոր Նաբոլէօն Գ սահմանէր էր ելեկտրականութեան ամենէն լաւագոյն կիրառութեանը ցուցունողին:

Ելեկտրական շարժումը մեծապէս յառաջեց նաև Ֆրոմմանի ճշգրութեան բարակ գործեօք:

Լոսո, Փարոսթ, Լոիստիորոթիւն ԿԱՋՈՎ: - Ֆրեճեր վերանորոգման միջոց լուսոյ մասին շատ մը հետաքննութեամբ վերջապէս կատարեւագործեց փարոսները: Մտածեց անդրադարձնող ոսպնածէի մէջ ապակիներ դնել այնպիսի գիրքով որ լուսաւոր ճառագայթք հորիզոնական գիրքով ճաճանչեն: Ութը ոսպնածէք կադմեցին գործիքը. այս միջոցով կարելի էր օգտակար ընել մինչև 19^{րդ} ճառագայթն ալ մինչգեռ միւս անգրադարձք հազիւ կէսը կը ճաճանչէին: Մէկ միայն անպատեհութիւն ունէր, այսինքն ամբողջ լոյսը մէկ կէտի մը վրայ կը ճաճանչէր, և Ֆրէնէր ասոր դարման տարաւ անուանման շարժմամբ մը, որով անկարելի էր Փարոսի լոյսը ուրիշ որ և իցէ լուսոյ հետ շփութել:

Ելեկտրական լուսոյ փորձերը պատճառ եղան բարւոգեւոր նաև Փարոսները: 1863^{ին} Հէվ հրուանգանի

վրայ ելեկտրական լուսոյ Փարոս մը դրուեցաւ: 1788^{ին} Յիւլիփ լը Գոն գաղափար ունեցաւ փայտի զտական կաշով լուսաւորութեան, և 1789^{ին} գիւտի հրովարտակը ընդունեցաւ, և առաջին անգամ 'ի Հաւր եղաւ փորձը. 1793^{ին} անգղիացի ճարտարապետ մը հանքային ածխի կաշով լուսաւորեց Ճէմս Ուսթի գործարանը: 1804^{ին} Ուիլհամ Անգլիոյ մէջ ընկերութիւն մը կազմեց կազի լուսաւորութեան: Ի Բարիզ 'ի սկզբան Ուինսորի գիւտը ընդունելութիւն չգտաւ, մինչև որ Լուգովիկոս ԺԸ իր հովանաւորութեանն ներքեւ առաւ և 1822^{ին} ընկերութիւն մը հաստատուեցաւ նպաստիւք Շափդալի և ուրիշ ուսումնական և քաղաքագէտ անձանց, և անկէ վերջը կազի լուսաւորութիւնը միշտ յառաջեց և մտաւ ամենէն պզտի քաղաքներու մէջ. արդեօք պիտի գայ՝ ժամանակ որ իրեն տեղ փոխանակէ ելեկտրական լոյսը կամ Էդիսոնի Լամպէն. անսպառ են փորձերը, լոյս միշտ աւելի սուղ:

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐ: — Ամենէն սովորական դարձած գիւտերէն մէկն է նաև լուսանկարը, որուն առջին գանող եղան Նիքիս և Տակեր: Նախ Նիէֆս գտաւ լուսոյ բնալուծական զօրութեան կեդրոնացումը արտաքին առարկայից պատկերը: Իր նախկին աշխատութիւնքը սկսաւ 1813^{ին}, 1814, 1824^{ին} գլխաւորապէս զբաղեցաւ մօրն սենեկի մէջ պատկերքը արտաբերել, և զայն կենդրոնացնել մետաղի վրայ, և թիթեղներ կազմեց փորագրութեան համար: Այս էր արևագրութիւնը: Յետոյ սկսաւ հաղորդակցութիւն ունենալ Տակերի հետ գտնալու Երիտէսը: Տակեր կատարելագործեց Նիէֆսի գիւտերը որ մեռաւ 1833^{ին} առանց իր այնքան խուզարկութեանց չքեղ արդիւնքը վայելելու. Տակեր զանոնք շարունակեց և 1839^{ին} վերջապէս կրցաւ հնարել լուսանկարը. փութով օրէնքով մը ցկեանս տարին 6000 ֆրանք Տակերի կապուեցաւ և 4000 Նիէֆսի որդւոյն: Մինչև այն ատեն դեռ անկենդան իրաց պատկերը կրնար առնուիլ, յետոյ ուրիշ կատարելագործութեամբ մը շնչաւորացն ալ սկսաւ առնուիլ: 1847^{ին}

Պլանքար-Էվրար Թղթի վրայ լուսանկարը գտաւ : Լուսանկարը ոչ միայն հաճոյական իր մը դարձաւ , այլ նաև մեծապէս օգտակար գիտութեանց :

Հիմայ Մէտէորականութեան գործիքները իրենք իրենց կը նշանակեն իրենց զննութիւնքը : Ամենէն փոքր առարկայն ալ կարելի է խոշորացուցով մեծցընել , որով մեծ չափ եղաւ բնական պատմութեան :

Ուրիշ զարմանալիք մ'ալ է Էտիսընի յայնգիւր, որ կ'արտաբերէ մարդկային ձայնը և բառերը :

ԲՆԱՂՈՒԾՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐՈՒԵՍՏԻՑ ՄԷՋ : — Արդէն Նաթոլէոնի Առաջնոյ ժամանակէն Շափդալ սկսեր էր բնալուծութիւնն ճարտարութեանց մէջ գործածել , և իրեն յաջորդ ունեցեր էր զԹեմար (1777-1857) որ գտեր էր խեցեգործութեան մէջ գործածուած կապոյտը որ իրեն անունը կը կրէ , ինչպէս նաև ծծմբական (թթուուտով սորվեցուցեր էր զտեւ զանազան տեսակ իւղերը , անոնցմէ վերցընելով իրենց հոտը : Աւելի մեծ արդիւնք ունեցաւ երկրագործութեան մէջ զանազան երկրի պարարտութեանց կազմութեամբ : Յայտ մ'նշաւաւոր գտնուեցաւ նաև Շըվրէօլ որ մարմնոց լուծմամբ զանազանց մէկմէկէ իւղային և պարարտային մասերը , ինչպէս նաև լուծեց Կուադէմալայի լեզակը : Իրմէ առաջ անկարելի էր ըստ կտմն զանազան գունոց աստիճանները ունենալ . Շըվրէօլ յաղթեց այս գծուարութեան , որով և մեծ մըլում մը եղաւ ձեռագործական վաճառուց : Թէնարէն վերջը բնալուծութիւնը արհեստի աւելի մօտեցուց Տիւմա (ծն. 1800) իր բազմաթիւ զննողութեամբ , ինչպէս նաև Պալայ (ծն. 1802) : Այս անուանց վրայ աւելցընելու է Ֆրեմի , Տեփրե , Պերդելոյ և Վիւրց : Ինչոքեք գտան նոր մետաղ մը զպաղլեղածինը որ երբեք կրնայ արծաթի տեղ գործածուիլ : Սեմդ-Գլեր Տեվիլ և Տէփրէ գտան պաղլեղածինը յառաջ բերելու կերպը : Ուրիշ անուանի բնալոյծներ եղան Պերձէլիուս շուեռացին և Տեվի անգղիացին : Յիշենք ևս Մաթանտի հռչականուն բժիշկը և Տիւփիլդրեմ վերաբոյժը : Մեծ անուն ստացաւ նաև Փառ-

դէօր, մանաւանդ օղիները և գինիները նոր եղանակով
բարւոքեւոր:

Որթերուն հիւանդութեան դարման տարուեցաւ 'ի
ձեռն ծծմբի: Միանգամայն բնալուծութիւնը յետ ծա-
ռայութիւն ըրաւ նաև դատաստանաց զանազան պարա-
գայից մէջ:

Յ Ա Ն Կ

ԳԼՈՒԽ Ա. — ՇՈՄՈՆԻ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

1. Շոմոնի գաշնակցութիւն. — Դաշնակից բաշնակք գէպ 'ի Բարիզ	1
2. Բարիզու պաշտպանութիւնը	4
3. Բարիզու անձնատուր ըլլալը	6
4. Դաշնակցաց մոլտքը 'ի Բարիզ	8
5. Թայրան և Պուրպոնեան Ա վերանորոգումը	9
6. Նաբոլէոնին անկումը	11
7. Մայրաքաղաքին վիճակը. — Սահմանագրութիւն	14
8. Արդուայի կոմսին մոլտքը 'ի Բարիզ	16
9. Նաբոլէոնի մեկնելը 'ի Ֆոնդէնպլոյէ և հասնելը յԷլպա	17
10. Նաբոլէոնի բանակները	19
11. Արդուայի կոմսը կ'ընդունի զԺերակոյալը. — Դաշինք 23 Ապրիլի	21
12. Լուգովիկոս ԺԸ կը թողու զԱնգլիա. Հրատարակութիւն 'ի Սէնգ Օւան	22

ԳԼՈՒԽ Բ. — ԱՌԱՋԻՆ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒՄԸ

1. Լուգովիկոս ԺԸ 'ի Բարիզ. — Առաջին Պաշտօնարան	25

2. Բարիզու գաշնագրութիւնը	27
3. Դաշնաց թուղթը	28
4. Գաղղիոյ ընդհանուր վիճակը	31
5. Եկեղեցական խնդիրք	33
6. Օրէնք տպագրութեան . — Իրամ թագաւորին . — Կալուածք պանդխտելոց	34
7. Ճանապարհորդութիւն թագաւորազուն իշխանաց	36
8. Փոփոխութիւնք պաշտօնէից	37
9. Ընդհանուր Եւրոպիոյ վիճակը	38
10. Զորս Պետութիւնք	40
11. Վեննայի արքայաժողովը	41
12. Բրուքլին, Ռուստոփոն, Ապսթոլ	43
13. Ապոլի	44
14. Տանիարիս, Էւէս, Սպորին-Նահանգ, Զուիցերի	45
15. Գերմանական դաշնակցութիւն	46
16. Սպանիա . — Փորդուգալ . — Իսպանիա	47
17. Սրբազան Դաշնակցութիւն . — Փախուստ Նաբոլէոնի յԵլպայ	49

ԳԼՈՒԽ Գ. — ՀԱՐԻՐ — ԱՌՈՒՐ

1. Նաբոլէոն յԵլպա	50
2. Նաբոլէոն 'ի Գաղղիա . — Խօսք առ ազգն . — Նաբոլէոն 'ի Կրընօպլը	52
3. Նաբոլէոնի փախստեան լուրը 'ի Բարիզ . — Աղքունեաց վիճակը . — Զինուորական հրամանատարութիւնք . — Նաբոլէոն 'ի Լիոն	54
4. Նէյ մարաջատին բանակը . — Կայսեր կողմը կ'անցնի . — Նաբոլէոն 'ի Ֆրանկօպլայ	56
5. Բարիզու վիճակը . — Աղքունեական ընտանեաց փախուստը	57
6. Պատճառք Մարտ 20ին Յեղափոխութեան . — Ծոռք Նաբոլէոնի 'ի Բարիզ	59
7. Լուգովիկոս Ժը 'ի Կանթ . — Անկուլէմ գողութը և դքսուհին 'ի Հարալ	60

8. Դաշնակից Պետութիւնք 'ի Վեննա. — Վախճանգրէմ Նաբոլէոնի	62
9. Գաղղիոյ հարաւային գաւառաց նուաճումը	63
10. Յաւելուած կայսրութեան օրինաց	64
11. Յաւելուածոյն ազդեցութիւնը. — Ֆուլէ	66

ԳԼՈՒԽ Դ. — ՈՒՄՅԻՐԱՌԻ

1. Պատերազմին հրատարակումը 'ի Բրուսիա	68
2. Անգղիոյ խորհրդարանին մէջ պատերազմին խնդիրը	69
3. Յիտաւիա Միւրայի պատերազմը	70
4. Ապոտամբութիւն 'ի Վանտէա	71
5. Պատրաստութիւն պատերազմի 'ի Գաղլիա	72
6. Մայիսի բանակը. — Խորհրդարանին բացումը. — Նաբոլէոն կը մեկնի 'ի բանակն	73
7. Դաշնակից բանակները 'ի Հիւսիս	75
8. Գաղղիացի բանակին շարժումը	76
9. Պատերազմ 'ի Լինէի	77
10. Ուաթէրլու	80
11. Երկրորդ հրաժարումն	88
12. Դաշնակիցք Բարիզու դիմաց. — Սէն-Գլուի դաշինքը	90
13. Նաբոլէոնի Ս. Հելենէ աքսորուիլը	91

ԳԼՈՒԽ Ե. — ԵՐԿՐՈՐԴ ՎԵՐԱՌՐՈԳՈՒՄՆ

1. Լուդովիկոս ԺԸ 'ի կանթ	94
2. Լուդովիկոս Գաղղիա կը մտնայ. Հրապարակութիւն Գամպրէի	95
3. Ուէլինկոն և Պլիւլըր 'ի Բարիզ	96
4. Լուդովիկոս 'ի Բարիզ	97
5. Դաշնակիցք 'ի Բարիզ	98
6. Լուառի բանակը. — Դատապարտութիւնք	100
7. Ընտրութիւնք. — Ֆուլէ և Թայրան պաշտօնընկէցք	103

8. Պաշտօնարան Ռիշըլիէօ. — Բարիզու Բ դաշ-
նագրութիւնը և բացումը խորհրդարանի
գումարմանց 104
9. Սպանութիւնք 'ի Մարսիլիա. և սպանումն
Պրիւն մարաշխտին 108
10. Խորհրդարանին ոգին . — Դատապարտու-
թիւն Լապէտուայէռի 109
11. Նէյ մարաշխտին դատաստանը և դատապար-
տութիւնը 110
12. Ուրիշ դատապարտութիւնք. — Ատեանք դա-
տաւորի. — Օրէնք Ներեւոյ 114

ԳԼՈՒԽ Զ. — ՄԻԱՊԵՑՈՒԹԻՒՆՔ ՅԵՒՐՈՊԱ

1. Բրուֆա. — Ազատութեան ոգիները. — Շրայն. 117
2. Բրուսիա Գաղղիոյ դէմ կը զինի 119
3. Լանտլէր և Լանտսդուրմ զինուորութիւնք . 122
4. Ազատական մասը կը յաղթանակէ 'ի Բրու-
սիա. — Դաշնակցութիւն ընդ Ռուսիոյ . 124
5. Սահմանադրութիւնք 'ի Գերմանիա 125
6. Տօն 'ի Վարդպուրկ. — Սպանութիւն Գոդցէ-
պուէի 126
7. Դաշնաժողով Գարլսպատի և Վէննայի . —
Աւագաժողով 'ի Ֆրանքֆորդ . — Լրումն
կարգաց Գերմանական դաշնակցութեան . 128
8. Ասպրիա. — Յետին տարիները 129
9. Փրանկիսկոս և Մէդէնիք. — Իրենց վարչու-
թիւնը յԱստրիա և յօտար նահանգս . . 130
10. Աֆլիա 132
11. Ալքատութիւն . — Ժողովրդական յուզ-
մունք 134
12. Մահ Գէորգ Գի 136
13. Ռոսսոսքան . Աղեքսանդր . — Սահմանադրու-
թիւն Լէհաց 137
14. Արքայաժողով Էսլաշաբէլի 140
15. Ազատականք. Տըգազ 141

16. Սպանութիւն Պէրիի դքսին, Վիլլէլ պաշտօնարան 142
17. Մահ Մեծին Նաբոլէոնի 'ի Ս. Հեղինէ . . . 144

ԳԼՈՒԽ Է. — Յեղափոխութիւն. վերոնման
ԱՐՔԱՅԱԺՈՂՈՎ

1. Սպանիա. — Փերտինանտոս Է և Խորհրդարանը. 148
2. Գաղթականութեանց բաժնուիլը 151
3. Յեղափոխութիւն 'ի Սպանիա. — Ապստամբութիւն զօրաց. — Ռիէկօ 153
4. Յեղափոխութիւն և հակառակ-Յեղափոխութիւն ընդ բոլոր Սպանիա. — Սան-Միկէլ Խորհրդարանը 155
5. Ազգարարութիւն Պետութեանց 159
6. Փոքր-Գալ. — Յեղափոխութիւն 'ի Փորթուգալ. — Յովհաննէս Զ. 159
7. Հակառակորդք. Տօն-Միկէլ. — Տօն-Փէտրօ. — Տօնա-Մարիա տա Վորիա 160
8. Իսպանիա. — Քարպոնարիները 161
9. Նափոյի. — Փերտինանտոս Ա 163
10. Յեղափոխութիւն 'ի Նափոյի և սահմանադրութիւն 163
11. Արքայաժողովք 'ի Դրոփիաւ և 'ի Լայպախ. Միջամտութիւն աւստրիական 164
12. Փիէմոնդի վիճակը 165
13. Յեղափոխութիւն 'ի Փիէմոնդ 166
14. Վիկտոր Էմմանուէլ Ա կը հրաժարի. — Գարլօ Ֆէլիքէ. — Նուաճումն Յեղափոխութեան 166
15. Արքայաժողով 'ի Վերոնա. — Միջամտութիւն 'ի Սպանիա. 168
16. Միջամտութեան խնդիրը 'ի Գաղլիա 169
17. Գաղղիոյ բանակը 'ի Սպանիա. — Գատիչէի առումը. Խորհրդարանի լուծուիլը 171
18. Ռիէկոյի բռնուիլը. — Դրոքատէրոյի առումը. — Սպանիոյ նուաճուիլը 174

19. Մահ Աղեքսանդրի . — Իր կարգաւորու-
թիւնքը 176

ԳԼՈՒԽ Ը. — ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆՑ
ԻՆՔՆԻԾՆԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1. Միջին Ամերիկա ընդ իշխանութեամբ Սպանիա-
ցւոց . — Անկախ ոստիկանութիւնք 179
2. Յեղափոխութիւնք 181
3. Սիմէոն Պօլիվար . — Պատերազմունք Ազա-
տութեան 183
4. Հասարակապետութիւն Գոլումպիոյ . — Լա
Փլադա . — Քիլի . — Պուէնոս Այրէս . —
Բէրու . — Յայսկոյս Փլադինեան . — Ու-
րապուա . — Փարակուա 185
5. Պօլիվարի դաշնակցութեան խնդիրը . — Իր
վրայ ամբաստանութիւնք . — Հրաժարիլը
և մահը 188
6. Մէքսիքո . — Օգոստինոս Ա . — Հրաժարի-
լը . — Սանդ-Աննա . — Անիշխանութիւն . 191
7. Պրազիլ 193
8. Ինքնիշխանութիւն Պրազիլի . — Տօն Փէտրօ Ա .
ինքնակալ 195
9. Յովհաննէս Զի մահը և Տօն Փէտրոյի Փորդու-
լի գահէն հրաժարիլը . — Յեղափոխու-
թիւնք 'ի Պրազիլ . — Տօն Փետրօ Բ 197

ԳԼՈՒԽ Թ. — ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ . — ԲԱՐՁՈՒՄՆ
ԵՆԻՁԵՐԵԱՑ

1. Տաճկաստան . — Սուլթան Մահմուտ Բ . —
Ապստամբութիւն ենիչերեայ 200
2. Հալէթ 202
3. Յունաստան . — Մուսասէրք . — Ընկերու-
թիւնք Ինքնիշխանութեան 203
4. Ալի Փաշա Տէփէտէլէնլի 206
5. Իր ապստամբութիւնը . — Յունաց հետ միա-
նալու ջանքը 208

6. Յոյնք կ'ապստամբին. — Իփսիլանդի . . . 209
7. Ապստամբութիւն 'ի Տաճկաստան. — Առաջին նաւական կռիւներ . . . 210
8. Եանիայի առումը. — Յունաց քաջութիւնները . . . 213
9. Մէհէմէտ Ալի. — Վահապեանց դէմ կռիւը. 214
10. Իպրահիմ Փաշա Յունաց վրայ կը ղրկուի. — Եւրոպացի առանձնականք 'ի Յունաստան . 215
11. Միսսոլոնկիի անկումը . . . 217
12. Զինուորական բարեկարգութիւնք 'ի Կ. Պօլիս . . . 220
13. Ենիշէրինեօուն ապստամբութիւնը և ջընջուիլը . . . 221

**ԳԼՈՒԽ Ժ. — ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆՔ Ի ԳԱՂՂԱՍ
ԵՒ ՅԱՆԳՂԱՍ**

1. Լուսորդիկոս Ժլի վերջի տարիները. — Շաթրապիանի անկումը. — Խորհրդարան գտեալ. — Պաշտօնեայ եկեղեցական իրաց . . . 225
2. Լուսորդիկոս Ժլի մահը և իր յատկութիւնքը. 227
3. Կարողոս Ժ. 227
4. Օրէնք վասն սպայից. — Օրէնք Սրբապղծութեան. — Լուի-Ֆիլիփ. — Դրամ վասն գաղթելոց 228
5. Կարողոսի օծումը. — Կուսակցութիւնք. — Մահ Ֆուա զօրավարին 230
6. Ս. Գոմֆրիկոսի կղզին 231
7. Իրաւունք անգրանկութեան. — Յորեւեանք. — Յիսուսեանք 232
8. Օրէնք Տպագրութեան. — Յրուում Աղգային պահապանաց 234
9. Արգելք լրագրաց. — Վիլլէլ պաշտօնարանին վերջին ամիսները. — Նոր ընտրութիւնք. — Վիլլէլի անկումը 237
10. Մարդինեաք պաշտօնարանը 238

11. Անգլիա . — Գեորգ Դ . — Դատաստան ընդ- դէմ Թագուհւոյն	238
12. Լորտ Քէննինկ . — Ազատական ոգի	240
13. Ուղղափառութիւն յԱնգղիա	242

ԳԼՈՒԽ ԺԱ. — ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ ԵՒ ՑԱՅԿԱՍՑԱՆ

1. Նիկողայոսի կայսրութեան սկիզբը . — Խռո- վութիւն	
2. Օրէնսդրութիւնք	247
3. Պատերազմունք ընդ Պարսս և ընդ Տաճիկս .	249
4. Եւրոպիոյ Տէրութիւնք յունական խնդրոյն մէջ . — Լոնտրայի դաշնագրութիւն . . .	251
5. Սուլթան Մահմուտի չգիջանիլը . — Նազա- րինի նաւական պատերազմը	252
6. Գաղղիա բանակ մը կը զրկէ 'ի Յունաստան .	253
7. Ռուսք կ'արշաւեն 'ի Տաճկաստան Եւրոպիոյ և Ասիոյ . — Դաշնագրութիւն Ադրիանու- պօլսոյ	258
8. Վերջ յունական խնդրոյն . — Ոթոն Ա . . .	259

ԳԼՈՒԽ ԺԲ. — ՀԱՅԲ ԸՆԴ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ՊԱՐՍԻՑ ԵՒ ՌՈՒՍԱՑ

1. Հայք	261
2. Գարապաղու Մէլիքները	262
3. Ուրիշ Հայ իշխաններ	264
4. Հայք ընդ իշխանութեամբ երից Պետու- թեանց	265
5. Պարսից և Ռուսաց կռիւները	267
6. Վրաց Թագաւորութեան վերջանալը	268
7. Թշնամութեանց նորոգուիլը . — Կիւլիստա- նի դաշնագրութիւնը	270
8. Հայաստանի վիճակը Պարսից մասին, մինչև 1827	271
9. Պատերազմունք — Մատաթեան Հայ զօրա- վարը	272

10. Ռուսք յԷջմիածին. — Սարտարապատի, Երեւանայ և Դավրիզու առումը . . . 273
11. Հայք 'ի Պարսկաստան. — Ղազարոս Յ. Լազարեան քաղաքապետ 'ի Դավրէժ . . . 275
12. Դաշնախօսութիւն 'ի Տէհ Կարկան. — Դաշինք Թիւրքմէնչայի . . . 276
13. Հայոց գաղթականութիւնք 'ի Ռուսաստան. . . 277

**ԳԼՈՒԽ ԺԳ. — ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԸՆԴ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՄԲ
ՕՍԾԱՆԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ**

1. Օսմանեանց բանակը 'ի Փոքր Ասիա . . . 280
2. Փասքեւիչի բանակը. — Պատերազմին հրատարակութիւնը . . . 282
3. Ղարսի բերդը. — Առումը . . . 284
4. Ժանտախտ. — Ախալքալաքի առումը . . . 287
5. Ախլթխայի պաշարումը և առումը . . . 288
6. Պայէզիտի և ուրիշ տեղեաց նուաճումը . . . 291
7. Բարձրագոյն Դրան պատրաստութիւնքը. — Ախլթխայի կրկին պաշարումը . . . 292
8. Զապօրիէի պատերազմը. — Օսման փաշա կը յաղթուի 'ի Հիւնքեար-Սու. — Քայինլիի պատերազմը . . . 294
9. Միլլի-Տիւզի պատերազմը. — Հագգի փաշային գերի բռնուիլը. — Հասան Ղալէի առումը . . . 295
10. Էրզիրումի պաշարումը և առումը . . . 296
11. Պուրսոսովի մոտքը 'ի Բաբերդ. — Ի Քարդկրած պարտութիւնը. — Ամբողջ բանակին չուն 'ի Բաբերդ. — Կիւմիւշխանէի առումը. — Զու գէպ 'ի Տրապիզոն . . . 288
12. Գուպարածք մինչև 'ի խաղաղութիւն . . . 299
13. Ադրիանուպօլսոյ հաշտութիւնն . . . 301
14. Տիւզեանց ազգատոհմն . . . 302

ԳԼՈՒԽ ԺԴ. — ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ ՅՈՒԼԻՍԻ
Ի ԳԱՂՂԻԱ

1. Մարդինեաք Պաշտօնարանին տկարանալը և անկումը 310
2. Փռլինեաք պաշտօնարանը. — Այս պաշտօնարանիս գէւ՝ տժգոհութիւնք 311
3. Աշէրիի կուռոյն պատճառը. — Պատրաստութիւնք. — Պուրմոն սպարապետ. — Տէրութեանց միջամտութիւնը. — Բանակը ճամբայ կ'ելէ. — Խորհրդարանին լուծուիքը 313
4. Բանակը յԱշէրի. — Սգաօլէ տափարակին կուիւր. — Սուլթանիէ բերդին անկումը . . . 315
5. Նուստոմն Աշէրիի 316
6. Նոր ընտրութիւնք. — Պետական հարուած. 317
7. Յուլիսի հրամանները 318
8. Բարիզու մէջ յուզմունքը. — Յուլիս 26, 27, 28. — Լրագրաց բողոքը. — Մարմոնի պաշտօնը. — Աշխատաւորաց շփոթութիւնը. — Պատենէ փողոցներուն մէջ . . . 319
9. Առումն Լուվրի, Դիւյլլրիի և Արքեպիսկոպոսարանին. — Մորդըմար պաշտօնարան. — Օսլէանի գութքսը. — Օթէլ տը Վիլ . . . 320
10. Կարուոսի և իր որդւոյն թագաւորութենէ հրաժարիլը. — Ռամպուլիէի արշաւանքը. — Կարուոս յԱնգղիա 326
11. Արգիւնք Վերանորոգութեան 329

ԳԼՈՒԽ ԺԵ. — ՀԵՏԵՒԱՆՔ ՅՈՒԼԻՍԻ
ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ

1. Լուի-Ֆիլիպի 331
2. Առաջին Պաշտօնարան. — Սահմանագրութիւն 1830ին 333

3. Դատաստան կարողոս Գի պաշտօնէից . . .	334
4. Լաֆայէթի հրաժարելը . — Ընդդիմակացք . — Գոնտէի իշխանին մահը	335
5. Ալճէրի . — Մարաջախտն Պուրմոն . — Գլու- զէլ . — Պէրթզէն և Սափարի հրամանա- տարք	337
6. Աւարառուութիւն Սէն-Ժերմէնի տ' Օքսէրուա և Արքեպիսկոպոսարանին	339
7. Պաշտօնարան Գաղիմիր Փէրիէյի	341
8. Պէճիա . — Յեղափոխութիւնք	341
9. Միջամտութիւնք Պետութեանց և Լոնտրայի գումարումը	343
10. Անվերսայի առումը . — Լէոփոլտ Թագաւոր Պէլճիոյ	345
11. Յեղափոխութիւն 'ի Լեհաստան	346
12. Ներքին խռովութիւն . — Նգւածում Լեհաս- տանի	351
13. Փիէմոնթ . — Գառլօ Ալպէրդոյի առջի տա- րիները . — Արչաւանք Սափյիոյ	353
14. Նաբոլի . — Փերտինանտոս Բ	354
15. Գրիգոր ԺԶ Քահանայապետ . — Ապստամ- բութիւն 'ի Պոլոնիա և 'ի Ռումանիա . — Աւստրիոյ միջամտութիւնը	354
16. Գաղղիացիք յԱնգոնա	356

**ԳԼՈՒԽ ԺԶ. — ԱԶԱՏԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄՈՒՆՔՆԵՐ
Ի ՄԻՋԻՆ ԵՒՐՈՊԱ**

1. Աւստրիոյ վիճակը	358
2. Մաճառաստան	360
3. Ազգային ոգւոյն արծարծիլը 'ի Մաճառ- ստան . — Աւագածոգով յամին 1825 . — Ձէչէնի, Տէպք, Քոչուրթ	362
4. Սլաւք . — Պոհնմիա . — Գոլլար	363
5. Գեյրանիա . — Յեղափոխական շարժումները և Սահմանադրութիւն	365

6. Բրուտ. Գաւառական օրէնք 366
 7. Աւետարանականութիւն . — Կրօնական հալածանք 368
 8. Յոլլերայն . — Բարեկարգութիւնք գրամական տնտեսութեան . — Մահ Փրեգերիկոս Գոլլիէլմոսի Գ 370
 9. Զուէրի . — Ժողովրդական մասին զօրանալը . 372
 10. Շուեթ. Կարոլոս ԺԳ. — Օսկար Ա. 374
 11. Տանիմարտ. Փրեգերիկոս Զ. — Քրիստիանոս Ը. 375

ԳԼՈՒԽ ԺԵ. — ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ ՅԱՆԳՆԻԱ. —
 ՅՕՆ ԳԱՐԼՈՈ Ի ՍՊԱՆԻԱ

1. Ագլա. — Գոլլիէլմոս Գ 377
 2. Բարեկարգութիւն ընտրութեանց 378
 3. Աղքատութիւն 381
 4. Իռլանտա. — Սքոնէլ 382
 5. Սպանիա . — Փերտինանտոս Է. և Գործադիր վճիռ 383
 6. Գարլոսեանց և Քրիստինեանց կռիւները . — Յոլմալա Քարէկուի 385
 7. Սպանիոյ զանազան կողմեր խռովութիւնք . — Մէնտիծապալ, Գարրէրա, Կոմէզ 387
 8. Սան Իլտըֆոնսի սահմանադրութիւնը 390
 9. Էսպարդէրոյ, Մարոգո 391
 10. Վերջ քաղաքական պատերազմին 393
 11. Ոստիկանութեանց օրէնք. Խնամակալութիւն Էսպարդէրոյի . Նարվաէզ . — Անկումե Էսպարդէրոյի 394
 12. Իզապելլայի Թագաւորելը 396
 13. Փորթուգալ . — Տօնա-Մարիա տա Կլորիա . — Սեպտեմբերեայք — Սահմանադրութիւն . 398

ԳԼՈՒԽ ԺԸ. — ՊԱՇՏՅՈՆԱՐԱՆԻ ԼՈՒԻ-ՖԻԼԻՓԻ

1. Գազիմիր Փէրիէ Պաշտօնարան . — Շփոթութիւնք 'ի Լիոն, 'ի Բարիզ . — Մաղձախա . 401

2. Մոնղալիվէ Պաշտօնարան . — Պէրիի դքսու-
հին 'ի վանտէա . — Յունիսի խուովուծիւնը . 403
3. Սուլդ Պաշտօնարան . — Պէրիի դքսուհւոյն
բռնուիլը և ազատ թողուիլը 405
4. Վարչութեան դէմ տժգոհութիւնք . — Յայտ-
նի և ծածուկ ընկերութիւնք 407
5. Յուզմունք 'ի Լիոն, 'ի Բարիզ և ուրիշ կողմեր .
— Մահ Լաֆայէթի 408
6. Նոր ընտրութիւնք . — Պաշտօնարան ժէրար .
— Պաշտօնարան Երիցաւորաց . Դրամ Միա-
ցեալ Նահանգաց . — Զորեքկին դաշնակ-
ցութիւն 410
7. Պրուելը Պաշտօնարան . — Դժոխային մեքե-
նայ . — Օրէնք Սեպտեմբերի 412
8. Դիէր Պաշտօնարան . — Արման Գարէլ . —
Մահ Կարոլոս ժի 415
9. Մուէ Պաշտօնարան . — Լուի Նաբուէոն 'ի
Սգրազպուրկ 416
10. Օժիտք և թռչակք արքայազանց . — Ամուս-
նութիւնք . — Մահ Թայրանի, ծնունդ Բա-
րիզու կոմսին 418
11. Պաշտօնարանի փոփոխութիւնք 421

ԳԼՈՒԽ ԺԹ. — ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ ԵՒ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ

1. Նատր-Շահի յաջորդքը 423
2. Քէրիմ խանէն մինչև Աղա-Մոհամմէտ . . . 425
3. Աղա-Մոհամմէտ խան Խաճար, և Լուծֆ-Ալի . 428
4. Խաճար Աղա-Մոհամմէտ խանի աշխարհակա-
լութիւնք և իր մահը 429
5. Անգղիացիք 'ի Հնդկաստան . — Ընկերու-
թեան կառավարութիւնը 430
6. Լահորի թագաւորութիւնը և Ընդհանուր վա-
րիչք Ընկերութեան 432
7. Ֆէթհ-Ալի . — Աբաս Միրզա 434
8. Ֆէթհ-Ալի որդիքը 438
9. Մոհամմէտ Միրզա 439

ԳԼՈՒԽ Ի. — ԱՆԳՂԻԱՅԻՔ Ի ՔԱՊՈՒԼ.

ՊԱՅՆՐԱՋՄ ԱՓԻՈՆԻ

1. Աֆղանիստան. — Տոսդ-Մէհէմէտ	443
2. Պարսիկք կը պաշարեն զՀէրաթ	443
3. Անգղիացիք դէպ 'ի Քապուլ: — Ահաւոր նահանջ.	444
4. Վրէժինդրուծիւն	447
5. Ռուսաց արշաւանքը Խիւայի վրայ	448
6. Ռուսաց պատերազմը Չէրքէճներուն հետ	449
7. Չինաստան և Անգղիա	451
8. Ափիոնի պատերազմը	451
9. Գաղղիոյ դաշինքը Չինաստանի հետ	456
10. Ճափոն	456

ԳԼՈՒԽ ԻԱ. — ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԱՀՄՈՒՏ

ԵՒ ՄԵՀԵՄԵՏ ԱԼԻ

1. Տաճկաստանի վիճակը	458
2. Սերպիա. — Ջէոնի-Գէորգ	459
3. Միլոշ Օպրէնովիչ	462
4. Մոլտավիա, Վալաքիա	464
5. Պատերազմ ընդ Եգիպտոս եւ ընդ Տաճ- կաստան	466
6. Ռուսաստանի միջամտութիւնը	469
7. Դաշնադրութիւն 'ի Հիւնքեար Իսկէլէսի	470
8. Բարեկարգութիւնք Սուլթան Մահմուտի	471
9. Փոխարքային կրկին ապստամբելը. — Նիզի- պի պատերազմը. — Մահ Սուլթան Մահ- մուտի	472
10. Սուլթան Ապտիւլ-Մէճիտ. — Կիւլհանէի օրէնսդրութիւնը	474
11. Եւրոպիոյ Պետութեանց միջամտութիւնը և դաշինք 'ի Լոնտրա	476
12. Յուզմունք 'ի Դաղքիա և 'ի Գերմանիա	479

13. Պէրուլթի և Աքիայի՝ գնդակակոծումը . —
 Գաղղիոյ Պաշտօնարանին բռնած ընթացքը .
 — Պայմանք հաշտութեան 480
14. Դաշնագրութիւն նեղուցներու 482

ԳԼՈՒԽ ԻԲ. — ԱՊՏ-ԷԼ-ԳԱՏԵՐ ,

ՓՈԾԱՐԷ ԹԱԳՈՒՀԻՆ

1. Ալճէրի . — Ապտ-էլ-Գատէր . — Գաղղիացիք
 Մապարայի վրայ կը քալեն . — Մագտայի
 պարտութիւնը . — Գլոզէլ մարաջախտը . —
 Գոսգանդինայի պաշարումը 484
2. Տամրմոն զօրավարը . — Դաֆնայի դաշնա-
 գրութիւնը . — Գոսգանդինայի առումը . 487
3. Երկաթէ գրունք 488
4. Պիւթօ զօրավարը . — Զմալայի կռիւը . . . 490
5. Պատերազմ՝ Մարոք . — Իզլիի կռիւը . . 492
6. Վերջին պատերազմունք . — Ապտ-էլ-Գա-
 տէրի նուաճումիւր . — Ալճէրիի վարչու-
 թիւնը 493
7. Դաիդիի կղզին . Փրիչար . Փոմարէ Թագուհին . 496

ԳԼՈՒԽ ԻԳ. — ԵՒՐՈՊԱ ՅԱՄՆ 1848

1. Անգղիա . — Վիկտորիայի Թագաւորելը . . 499
2. Գամատայի ապստամբութիւնը . — Եա-
 մայիքա 501
3. Ամոսնոութիւն Թագուհւոյն . Նոր օրէնքներ . 504
4. Վարչութիւն յԱնգղիա . Ռոպրդ Փիլ . . 506
5. Օ՝ Քոնէլ . Բարձունն արմտեաց օրինաց . . 509
6. Բրուսիա . — Փրեգերիկոս-Գուլիէլմոս Դ . . 511
7. Ազատական բողոքներ 512
8. Աւստրիա . Փերտինանտոս Դ 514
9. Կալիցիա աւստրիական . Խռովութիւն ՚ի Գրա-
 գովիա 515

10. Գրագովիոյ հասարակապետութեան բար- ձումը	516
11. Ապանիա. Ամուսնութիւնք թագաւորազանց .	517

ԳԼՈՒԽ ԻԴ. — ԿԻՋՕ ՊԱՇՏՈՆԱՐԱՆ

1. Կիլո Պաշտօնարանը. — Բարիչու պարիսպ- ները. — Քէնիսէի գաւը	521
2. Իրաւունք այցելութեան	524
3. Օւլէանի գբսին մահը	525
4. Խորհրդարանին մէջի ընդգրկմութիւնը . .	526
5. Պախարակեալք	527
6. Կրօնական խնդիրք. Յիսուսեանք	529
7. Գաղթիոյ մէջի 1848ի Յեղափոխութենէն աւաջ. — Փափաք բարեկարգութեանց .	530

ԳԼՈՒԽ ԻԵ. — ՊԻՈՍ Թ. ԵՒ ԻՏԱԼԻԱ

1. Իտալիա. — Պիոս Թի քահանայապետու- թեան սկիզբը	534
2. Քարլո Աւպերգո և Լէօփոլա	536
3. Յուզմունք 'ի Վէնետիկ և 'ի Միլան	538
4. Յուզմունք 'ի Հարաւային Իտալիա	539
5. Սահմանադրութիւնք	540

ԳԼՈՒԽ ԻԶ. — ՄՏԱՌՈՐԱԿԱՆ ՅԱՌԱՋԱԴԻ- ՄՈՒԹԻՒՆ

1. ԺԹ Դար	545
2. Գաղթիա. Տիկինն Սգալ, Շաթապրիան, Լա- մարթին, Վիկտոր Հիւկօ	546
3. Ուրիշ նշանաւոր վիպասան քերթողք . . .	550
4. Երգիծաբանութիւն. Գուրիէ, Պէրանժէ . .	553
5. Վիպասանութիւն. Ժորժ Սանտ, Տիւմա- այլք	554

6. Պատմութիւն. — Իմաստասիրութիւն և ճարտարխօսութիւն	556

Ա Ն Գ Ղ Ի Ա

1. Սկովտացի քերթողք. Վալթէր-Սգոդ	560
2. Անգղիացի անուանի քերթողք	562
3. Լորա Պայրըն. — Թովմաս Մուր և ուրիշ քնարերգական բանաստեղծք	567
4. Ամերիկացի քերթողք	571
5. Վիպասանութիւն	572

Գ Ե Ր Մ Ա Ն Ի Ա

1. Գերմանական մատենագրութիւնը դարուստիցը. — Ռիկտեր	576
~~Գերմանական մատենագրութիւնը, Ռիկտեր, Ռիկտեր~~	579
Բնարերգութիւնք և Թարերգութիւնք. — Հայն	580
3. Աւստրիացի քերթողք	584
4. Քերթողուհիք	584
5. Պատմագիրք	585

Ի Տ Ա Լ Ի Ա

1. Քերթողութիւն յիտալիա. Վիկտոր Ալֆիերի . Վինչէնցո Մանգի և այլք	587
2. Վիպասանութիւն. Մանծանի, Մասսիմո ա' Ածէլի. Թոմազո Կաստի	592
3. Պատմութիւն	594
4. Իմաստասիրութիւն	595

Ռ Ո Ւ Ս Ա Ս Տ Ա Ն

1. Քաղաք, Տերտավին, Փուլքին, Կոկոլ և այլք	596
2. Պրակք	599
3. Պատմութիւն. — Քարամզին	600

Ս Պ Ա Ն Ի Ա

1. Քերթողութիւնք և Թատրերգութիւնք . . . 602
2. Փորթուգալ 604
- Շուէտ , Տանիմարքա , Պելճիա , Հոլանտա . 604

Գ Ե Ղ Ա Ր Ո Ւ Ե Ս Տ Ք

1. Ճարտարապետութիւն 608
2. Արձանագործութիւն 609
3. Երաժշտութիւն 613
1. Ճարտարութիւն — ~~Շաբէշարտ —~~
Երկաթուղիք 618
2. Ելեքարութիւն — Մագնիսականութիւն —
Հեռագիր 621
3. Կալվանեան ելեքարութիւն 622
4. Լոյս , Փարոսք , Լուսաւորութիւն կազով . . 623
5. Բնաշուծութիւնը արուեստից մէջ . . . 625